ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ
ЛИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

СЪЧИНЕНИЯ В СЕДЕМ ТОМА

ТОМ I
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

ТОМ II
ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ

ТОМ III
ИСТОРИЧЕСКИ ТРУДОВЕ

ТОМ IV
ЛИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА

ТОМ V
ПУБЛИЦИСТИКА

ТОМ VI
ПУБЛИЦИСТИКА

ТОМ VII
ПИСМА

ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

ЛИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА

Съчинения в седем тома
Том IV

Консултант проф. Филип Панайотов

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
София, 2008

Изданието е реализирано
с финансовата подкрепа
на Министерството на културата

© Тодор Ташев, съставителство, 2008
© Петър Добрев, художествено оформление, 2008
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2008
ISBN 978-954-09-0227-2 (Том 4)

ПРЕВРАТЪТ ПРЕЗ 1881 ГОДИНА*

ИСТОРИЧЕСКИ ВЪЗПОМИНАНИЯ

* Публикува се по първото издание на книгата, София 1994 г., „Български писател“.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Две думи предисловие или встъпление – както щете го наречете. Превратът в Княжеството през 1881 г. е ничтожно събитие, запечатано с позор, с подлост и продажност, върху които печати блещи 27 април и 1 юли.

Да, тая страница от новия български самостоятелен живот е едно пятно. В тоя преврат няма херои, там няма нищо славно, та затова и историята на тоя преврат не била интересна, не трябало да ѝ се дава гласност, говорят и разсъждават някои от нашите симпатични и нови деятели. Съгласни. Съгласни сме с тие заключения, но само поначало; а всъщност, т.е. като какъв урок би се дал на младото и бъдещото поколение от историята на тоя преврат, това е съвършено друг въпрос. Ние поддържаме това мнение и начало в съдбините на народите, че стотина пъти повече тряба да бъдат разширени и разгласени ония дела, които са запечатани с позор. Ние казваме, т.е. нашето мнение е, че на пазара пред хората тряба да изнасяме не само добрите страни и работи, било на народа, било на отделни личности, министри, директори, обществени деятели, вестникари, депутати и пр., но и техните тъмни действия е нужно да не крием, и лошите им действия тряба да критикуваме. Само в подобен случай има успех, само по тоя начин ще се достигнат един ден да бъдат отделени трите от брашното; само с това божествено оръжие – публичното неподкупено слово, най-святото и силно оръжие на народите – ще да настане оня блажен ден, когато ще да бъдат свикани слабите и угнетените да завземат своето първобитно положение, определено от самата природа, да възтържествуват над своите тирани, да смъкнат тяхната лъжлива маска, която била уж божествена, да бъдат господари сами на себе си.

А ако тие мерки са биле необходими помежду другите народи, които се считат за ръководители на девятнадесетия

век, които се гордеят, че са притисвали по няколко пъти вратовете на своите богоизбрани тирани, които са лели кръв не за кръст и вяра, не за папски чехъл, не за черните очи на тая или оная герцогиня, но за своята свобода и човешко право; ако това оръжие е успяло да състави обществено мнение, което удря дамга всекиму според неговите дела, то ние имаме най-голяма нужда от ослепителните лучи на гласността, у нас особено тряба да бъде отбележено с ясни и определителни думи качествата и стремленията на секи виден член на обществото, който се бърка в народообществени работи. А защо това изключение за нас, мисля, че не е нужно да разправям надълго и широко, защото секи, мозъкът на който не е бил посещаван от кукувици, от калугерско благоразумие и византийско лицемерие, ще да се усети. Достатъчно е да ви обадя, че ние сме още деца пеленачета. Ние мислиме и разсъждаваме, ние сме с понятията и идеите, които са вълнували и занимавали народите по други земи преди много стотини години. А да се връщаме и захващаме от А и Б, да тръгнеме из стъпка в стъпка на тие народи – това е идиотизъм, който би възмутил и самого г. Петра Василича Оджакова[1], кавалер на много ордени и губернински секретар.

Най-напред у нас няма още публично мнение, не може да се направи разлика между честността и подлостта, между искреността и мезехорника, между крадеца на народната пара и истинския патриот. Скърцай ти със зъби, разказвай с пяна на устата, че Петър или Павел са подли същества, че те са патриоти и честни дейци само на думи, а душата им черна, на сърцата им е отворена чифутска чаршия. Кой слуша? Достатъчно е да се яви Петър в селото ви, да почерпи няколко души, да седне до кмета, да стисне с меката си ръчичка вашата попукана панча, и сичко е свършено. У нас достойнството и честността на хората се мерят с такъв аршин, който бил на мода и в употребление в оная блажена епоха, когато са се събирали да нареждат постите вселенските събори. Достатъчно е да бъде човек у нас, т.е. да притежава следни-

те няколко житейски качества: първо, да му е добър гечинмекът, да си има собствена къщица, макар и без балкон, да се облича прилично, да си снема шапката на степени, т.е. на по-**видните** хора по-ниско, на средните – обикновено, на долнята ръка еснафи – да я похваща само с двата си пръста, а на най-долните – само да клепва с вежди; второ, да бъде сдържан, да говори за партиите, **че и едните, и другите са такива**, а всъщност да целува краката и на двете, защото по тоя начин само неговата къща няма да остане без мебели, па и секи ще да каже за него: „той е добър човек, в никакви партии се не меси“; трето, да ходиш сяка неделя на черкова, при сичко, че когато попът казва „со страхом божий“, то ти да смяташ на пръстите си колко ще получиш идущия месец от дадените си с файда пари, да благоговееш пред Русия и тогава, когато се мъчиш да подкупиш някой чиновник, с когото правиш условия за доставянието ботуши на солдатите или хляб, т.е. че в сто оки брашно ще да си позволиш да тикнеш и десет оки пясък. Но с тоя пясък щял си да проводиш десетина души на оня свят – сѐ едно. Титлата почетен гражданин не се достига така лесно, без жертви и сълзи. Щом си в гладки отношения с някой висок чиновник, щом ти стига ръка да изстудиш ръката на тоя чиновник със стотина-двеста жълти, то негова милост ще ти достави документи, в които ще се казва, че ти си добросъвестен човек, че ти си гордост за сяка държава; четвърто и последно, да говориш, где седнеш и где паднеш, сѐ големи думи, т.е. да знаеш гъдела на невежествената тълпа, която никой път не може да гледа ясно и определено на нещата и която завинаги вижда по-добре само ония предмети, които са най-далеч от нея, както това става с ония злощастници, в очите на които има мрежа. Например ако в страната, гдето живееш и гдето искаш да ловиш риба в мътната вода, се срещат беззакония на сяка стъпка, ако жандарите бият, ако страната се е обърнала на мушия само за няколко души крадци, то вие недейте обръща внимание на това. Говорете пред населението, че тъй именно се тряба, че

правителството си знае работата, че то се труди за „Историческа задача“, за „съединение“, за „заветни идеи“, че това го желае руският император, и пр. С една реч, вашите уста да бълват патриотизъм и се големи думи, па не се бойте. Сяка гарга ще зяпа подиря ви, макар да сте отнели на тая гарга и последния залък. Ако вие изпълните тие правила, то успехът ви да станете депутат, министър или директор (в Източна Румелия) е гарантиран.

Че у нас не може да се направи още разлика между крадците и честните хора, нека ви служи за пример „Историческата задача“. Ако и да се знаеха нейните цели още през 1881 г., ако и да доказаха това техните шпионски дружини, Драгунският корпус[2] и ред други тирани, то техният кепазелик – на така наречените консерватори – най-ослепително блесна през 1884/85 г. в IV сесия на Обикновеното народно събрание. Анкетната комисия от това събрание с факти, с дати и с номера доказа, че превратът е извършен с разбойнически цели, че Стоилов[3] е бил подло същество, родено и предназначено само за шпионски обязаности; че Начевич[4] е бил мрачен тиранин и жесток враг на българската свобода; че Греков[5] е дошел в България с цел и с план да направи от тая злочеста страна влашка мушия; че Хаджиенов[6] надминува по своите гешефтарии и янкеседжиите и че ако между него и между горските разбойници се тегли черта, то тие последните ще излязат десет пъти по-честни и по-искрени; с една реч, взето изцяло, превратаджийската дружина е била чисто и просто крадлива и тиранствующа. Целта ѝ била да краде хазната, народната пара, а средствата ѝ против народния гняв – Драгунският корпус, шпионското отделение, тиранският закон за печата, Кюстата[7] в Разград, Юркевич[8] в Свищов, Анев[9] в Русчук, Джебаров[10] в Плевен, Златев[11] в Севлиево и пр., и пр.

Сичко това добро, ясно и понятно, но що говори тълпата при сичките крясъци на вестниците? Заплю ли тя в лицето новите тирани, след като излязоха вече на бял свят делата им? Нападна ли разкошните палати на тие тирани, палати,

съградени от пота на тая тълпа? Поиска ли тя отчет за „Историческата задача“? Не, и хиляди пъти не. В същото това време, когато се четяха докладите от трибуната на Народното събрание, един от тие кепазета, Стоил Д. Попов[12], който подло и безчестно измисли нихилизма, в същото това време той събираше митинг в Русчук и ръководеше общественото мнение. Е, моля ви се, най-после при такова кьопаво обществено мнение може ли да се стои хладнокръвно? Възможно ли е тук сух обективизъм, без доктрина и тенденция, когато утре-вдругиден пак можем да видим Начевича да събира около си шпионите? Но историята, тая студена наука, щяла да си изкриви устата да каже ’нам какво си, ’нам що си? На дяволите! Нека за нея мислят академистите. В нашите жили не тече археологически сок, в костите ни няма нищо подмазнятическо, следователно ние не можем да затворим очи пред съвременния позор, да се турим в ръцете на археологическия век, когато на царьовете ще да гледа човечеството като на страшила. Има и друго. Ако ние бяхме написали своите възпоминания за „Историческата задача“ по източниците на *Държавен вестник*, ако се пазехме да не показваме симпатии и антипатии, то бъдещият историк щеше да каже: „че железни хора живяли тогава! Опитали кования ботуш на руския офицер, биле оскърбени от платения шпионин, но пак се не възмутили. На такива хора – така и трябало!“

Същото това, което се случи в Княжество България с превората, после три години стана и в Източна Румелия много в по-малък размер. Там няколко гладници за власт, десетина души идеализатори да имат къща на три ката около градската градина и да станат притежатели на чифлик с оризова плантация, ето какъв таватур скроиха. Понеже в И. Румелия немислимо беше да се води принципиална борба, то тяхна милост се провозгласиха, че са **еметен** против тая султанска област, че за тях [е] черен секи паша генерал-губернатор, че тие дигат знамето на съединението с Княжество България. Митинги, демонстрации, бюра, централни и частни – бяха в

реда си. Когато ораторите говореха, че тая султанска Румелия тряба да падне, слушателите си блъскаха така сърдечно ръцете, щото от попотените им ръце отскачаха дребни капчици вода. Прекрасно. Но ето че пада старото правителство заедно със своя генерал-губернатор – тамам време за съединение. Как постъпиха в тоя случай ония, които кълняха Румелия, които говореха огнени речи в митингите, които бяха против секи генерал-губернатор? Не питайте, че ме е срам да кажа. Тие си изпребиха краката кой по-напред да поздрави новия главен управител и скоро-скоро завзеха главните постове, които пущаха на месец по 40–50 лири. Ами „съединението“? Ами „заветната идея“ на народа? Тук му е сега джумбишът я! „Съединението“ се потъпка така жестоко, щото, ако искаше някой да разсърди неговите оратори, то не трябаше да им споменава друго нищо. Доволно бе да им зададе черния въпрос: „Ами съединението?“ На тие последните господиновци, т.е. на излъжесъединистите, ние се не чудиме твърде много, че така калпазански постъпиха. Те, хората, искали власт, жадни биле за парички, които, за да получат, трябало да измамят, което и сполучиха. Тие са десятина-двадесят души. Но какво да кажем за ония голаци, за тие слепци, които си блъскаха ръцете на митингите, които викаха: „Съществуването на Източна Румелия е позор“? Първите получиха по 50, 40, 30 и 20 лири, прочее стана „съединението“. А какво получиха **ураджиите** и слепите? Ни един от тях не си дигна гласа поне за беля да попита: „Где остана съединението? Какво станаха неговите оратори?“ Ужасно! Пази боже от робска тълпа, тежко и горко на такъв народ, който биде като стадо, който има търпение повече от волското.

Но знаете ли какъв [е] плачът на тая тълпа, с какво я нея залъгват, когато хитрите си изтъкат вече платното, когато ураджиите и митингаджиите останат на празна ясла? И това си има леснината. „Абе, господине, ами какво стана с „Историческата“ и със „Съединението“ – пита някоя овца, която са били на митинг. „Мълчи, бай кмете или бай даскале, недейте

подига тоя въпрос – отговаря хитрият лъжлив патриот, който си е изтъкал вече платното, т.е. на комуто капват вече по 20–30 жълтички в месеца. – Европа не дава, бай кмете, не му е сега времето. Не сте ли чули какво е говорил в камарата лорд Драндабулски и как му е отговорил от Берлин барон Хептенгевезен? Страшна работа, бай кмете! Султанът, и той не стои мирен: на Бабаалието имало заседание, което се продължавало цели три деня. Никой не знае какво се е говорило там, но ние сме уверени, че за нас се е кроило нещо. От друга страна, ингилишката флота се е изгубила из морето и къде ходи, какво мисли – пак никой не знае. Бисмарк[13], разсърден от тая политика на ингилизите, тропнал с крака си и заповядал да приготвят десет хиляди топа!... Немците запушили Дунава, Русия се заклела, че ще хване английската царица, персийският шах изклал консулите в столичния си град и пр., и пр. Екзархът секи ден провожда много здраве и руският посланик телеграфира „мирни“ и „разумни“ да бъдеме. Секи да си гледа работата, за нас има кой да се потруди...“ „Я гледай, я гледай! И сички тие топурдии сѐ за нас може да стават – възклицава продаденият на зелен хайвер кмет. – Ама Русия ще ни остави ли? Не! Тя гледа на българите като на писани яйца“ – свършва той, като че тяхна милост, българите, да са предназначени от вселената да останат за семе на тоя свят.

А сичко казано е жива истина в отношение на нашето публично мнение. У нас не са дипломати само министрите и други род държавници. У нас секи разбира от висшата политика, секи голак е Бисмарк. За човеческо достойнство, за народна гордост, за собствено самосъхранение не питайте; тях ги няма помежду ни. Но за политика, хем от висшата – синца знаеме и разбираме.

Беше преди, по македонските работи (1885 г., месец март), когато в тая злочеста страна колеха, когато честта на българина не се ценеше колкото един цирос. По това именно време ние задължавахме един македонец в София да свърши една работа или по-добре една комитаджийска поръчка по маке-

донските работи. И какво? Дордето чакахме да получиме известие за своята поръчка (която не беше съпрежена с никакви рискове), ето какво писмо получихме от тоя майкин син на Македония: „... Вашата работа е спукана. Причината на това е дипломатическият небосклон. Вестник *Стандарт* известява, че генерал Комаров пристъпил към афганските граници. Гирс[14] си е подал оставката. Французите са победени в Тонкин, в Белград е станало митинг, Австрия ще изпрати флота за Солун, Турция не дава бератите на двамата владици, руският консул съветва благоразумие...“ После това следваше в същото писмо: „Пътници разказват, че сичките български книжарници са изгорени в Македония, учителите са изпозатворени, от нашето село има убити трима души...“ Разбира се, че докато съществуват между българския народ подобни келеши, които и като шибаш по петите, пак ще викат и простират ръце към Бисмарка, то и преврат е възможен, и „Историческа задача“ ще има цена, и румелийци ще чакат своето съединение да се роди изпод калимавката на епископ Гервасия[15].

Не дай боже пък тяхна милост да се повикат от руския консул, който да ги почерпи по един московски чай! Тя е вече свършена. Аз не зная защо независимите уж две български страни се наричат „Княжество България“ и „Южна България“ (И. Румелия)? Това не е право. Тие честити страни тряба да се нарекат „Консулски държави“ или пък, за да бъде по-определено, така:

Княжество България да се промени на „Княжество Хитрово[16]“, а Източна Румелия – Област Сорокин[17]“. От сичките други консули (руски) поменатите двама кючук дипломати са решавали съдбата на България най-нахално. Тие не я управляваха само политически, тие ръководеха: литература, журналистика, обществено мнение, черковните работи, чувствата на населението, учебното дело, полицейската наблюдателност и пр. В Източна Румелия един вестник (либерален, представете си) написал едно антрефиле, което не било

по угодата на консула. „Кажете им втори път да не повтарят подобни глупости във вестника си, че в двадесят и четири часа ще ги изпъдя из Областта“ – пратил известие консулът на редакторите. И как мислите вие, запазиха ли редакторите на тоя вестник своето човешко достойнство? После един час един от тях, облечен с черни дрехи, стоеше почитателно пред консула и повтаряше рабски: „Извинете! Недоразумение! Друг път ще внимаваме!“ Но на тоя същия редактор, както и други негови събратия, никак не им пречи да искат Санстефанска България. А кой ще да им даде? Луда ли е Европа да увеличава оная държава, гдето няма нищо самостоятелно, гдето има ураджии и консулски лакеи, гдето живеят роби, гдето управлява консулът чрез своя мустакат гавазин? С какво самостоятелно сме доказали ние в пет години разстояние, че сме народ за свобода? Имаме ли поне един вестник, който да не е жертва на „висшата политика“? Ако някой излезе да каже две думи вън от консулската попара, то хората правят у нас митинг. Господ да ни е нам на помощ! Дано Ернрот[18] се върне втори път със своята златокована нагайка, да ни изкара ума от петите, да го вкара в кратуните ни.

Блажените водители на политическите партии, т.е. гладниците за министерски и директорски постове, твърде често обичат да говорят от името на народа (защото сичките са народни партии), че той, народът, разбрал вече где му са интересите, видял кой му защитава правдините и не си дава вече конституцията. „Бошлаф, чифутска шашарма!“ – отговаряме ние. Конституция, свобода на печата, свобода на събранията се разбират само от няколко единици, а за останалите, т.е. за народа, тия са Централна Африка още. Те ще бъдат разбрани само тогава, когато българи пак българи захванат да бесят, когато държавната глава, който е станал причина да се спре конституцията и да се обесят няколко души, изскочи от палатите си по бели гащи и по геджелик.

ГЛАВА ПЪРВА

Първи впечатления от срещата на българския княз. – Съставът на двете български партии: либерали и консерватори. – Техните начала. – Поражение на вторите в Търновското събрание. – Надеждата им на княза. – Руските в България офицери и тяхната симпатия към консерваторите. – Бесарабците и тяхното участие в убийството на българската свобода. – Вестник ***Работник***[19] *и гьозбояджиите. – Свищов и неговото тождество със Сопот и Велес. – Пуйка мохарабеса*[20].

Два пъти ми се е случвало, два пъти съм имал честта да видя с очите си Негово Височество, първия любим княз на България – Александър Батенберга. Видях го аз него за пръв път на станцията на железницата в гр. Русчук, когато господарят идеше в страната от Европа. Десният бряг на историческия Дунав рискуваше да потъне вдън земя от многобройното стечение на народа, на българския народ, надошел от града и околията. Знамена с разни цветове се виеха над главите на радостното множество. Радостта, ентусиазмът бе напечатан на секиму отпред, на челото. **Урата** и **да живей** отдавна се виждаха, че са приготвени вече, отдавна чакаха появяването на трена със скъпия гост. Тържествена бе минутата. Само оня, в жилите на когото не течеше чисто българска кръв, който не беше слушал нищо за Асеновци, за Крума и Симеона, не беше се трогнал, не бе си направил труда да излезе на станцията.

Появи се тренът, окичен така също със знамена, изтръгна се из сърцето на сичките: „Иде!“ Секи тури ръка на шапката си да приветствува гологлав при появяването на господаря, секиму се напълниха очите с искрени сълзи, засвири музиката „Шуми Марица“, която още повече трогна патриотическите сърца. Загърмяха топовете отсред Дунава, гдето

бе спряла флотата, дигна се пушекът от близката там турска табия – и ехото на страшните гърмежи, придружено с радостните викове, излезли от десет хиляди гърла, тържествено прокламираше славата и изгубеното величие на България. Ех, че минута ли беше! Никога няма да я забравя. Като се появи първият господар на страната, придружен от своята бляскава свита, в която правеше чест и младият ни съотечественик Константин Стоилов, неволно заигра прозрачната жидкост и в моите очи. Това бе първи случай в моя живот да ми се мокри лицето. „О колко щастливо чадо си бил ти, да се сподобиеш да доведеш първия български господар в страната“ – говорех аз сам на себе си, като гледах симпатичното лице на младия Стоилова.

Втори път аз видях Негово Височество, посрещнат със същото тържество, после две и половина години, в същия град, на противоположната страна, на мястото, наричаемо Сарай. Това се случи на 10 юни[21] 1881 година. Но преди да ви разкажа и това посрещание, което ще бъде малко по-пространничко, аз моля да ми се позволи едно отстъпвание. Ще бъда кратък. Много събития и факти ще да пропусна, няма да бъда последователен, защото не забравяйте заглавието на книгата[22], помнете, че не съм историк. Признавам, че са нужни и необходими много обяснения, докато дойда до 27 април 1881 г., но аз ще да ги попредъвча надве-натри. В противен случай книгата ми ще вземе друга посока, не на възпоминания ще да заприлича тя, а на изследвания, както казах.

Работата горе-долу се състои в следующето: и българският народ като другите народи има своите две страни: едната мрачна, а другата – светла. Но не забравяйте, че тяхното окачествение не принадлежи мен, а на мнозина други. Мрачната страна наричат у нас чорбаджиите (в турско), а светлата – интелигентите, младите или патриотите. „Ние сме приятели и добросторници на народа, за което свидетелствува и това, че нас бият, затварят и бесят турците“ – говорят тие последните, т.е. младите. „Бесят ви, че сте немирници, не си гледате

работата като нас – говорят старите. – Ние сме истинските доброжелатели на сиромашта, защото сме хора не с празни ръце, знаем как трудно се печели парата и пр.“ – утвърждават тие. „Вие имате пари, но не питате колко сиромаси сте разплакали, докато ги спечелите“ – отговарят младите със злобно завъртяване на главата си. „Мълчете, че ще да подшушнем гдето тряба, че вие сте бунтовници“ – казват благоразумните, като виждат най-после, че брадвата удря на болното място.

Кой именно от тие два тарафа има право, кой от тях е заблуден, кому косъмът не е чист – аз няма да отговарям, защото зная, че гласът ми не може да бъде решающи. В навечерието на войната чорбаджийският тараф сечеше гвоздеи от страх. Боеше се той, че ако турците се прогонят из България, т.е. техните защитници, то за тях не остава вече живот. Тряба да ви кажа, че него време се мислеше съвсем криво за отношенията на нашите освободители към разните елементи на Балканския полуостров. Практиката обаче друго показа. Докато мрачните в България се канеха да бягат в Мала Азия, покойният княз Черкаски[23] им извика: „Стойте, благонадеждни граждани! Ако вие сте биле приятели на турската иноверна държава, то ще бъдете ангели хранители на християнската.“ Безпристрастието на Княза даде живот на нашите съотечественици, наречени чорбаджии. До времето на Учредителното търновско събрание положението на работите беше такова, щото разликата между двете исторически работи не можеше да фигурира.

Но Търновското събрание, тоя модел на изгнилия Запад, който нанесе удар на славянството, трябаше да тури край на апатията. Това събрание приготви такъв род конституция, която далеч беше от мисълта да се създаде в България едно трайно и крепко правителство, една славянска държава със земеделческа конституция, каквато прилича на народ като нашия. Два лагера под две разнообразни знамена се отстъпиха един срещу други. Единият от тях, който искаше

крепко правителство с учреждение от почетни старци, наречено сенат, се предводителствуваше от известния Марко Балабанов[24], неизвестните Начевич, Греков, Стоилов, под знамето на които се групираха и нашите святи старци: Доростолочервенският[25], Преславският[26] и пр. Тие се бояха, и твърде праведно, че с изработената конституция ще се даде преднина на неопитните и неимотни момчетия, а старите имотни хора ще бъдат презрени, с една реч, няма да се прави разлика. Най-много се бояха тие от печата, на който се даваше неограничена свобода. За да спасят отечеството от нахлуването на необузданите луди глави, както в турско време, така и сега, те апелираха и към някои правителства да им спомогнат: „Куршумите, бомбите и пр., които се приготовляват за Ваше Величество, оттук нататък ще да се леят в България“ – пишеше по това време някой си А. във в. Марица[27], под която буква мнозина мислеха, че се крие г. Григор Начевич. Дали г. Начевич е бил искрен в това свое откривание, или просто е искал да плаши зайци, аз не зная. Неговите другари мислеха още, че на българския народ не тряба да се дава от един път такава свобода, защото щял да пощръклей. Не е чудно, че тоя народ е имал такова физиологическо устройство, щото да щръклее от многото свобода, защото, доколкото ни е позната историята на другите народи, ни един от тях не знаеме да е починал от даването на много свобода. Впрочем това са работи и въпроси на учено перо. Забележителен беше тоя факт, че около издигнатото от гореспоменатите лица знаме се събраха сичките наши благоразумни хора, т.е. и ония, които и в турско време пак си бяха на почит и пред пашите имаха уважение, и каймакаминът им ставаше на крака, и пердето на конака им се дигаше. Наистина тяхна милост са твърде умни хора. В турско време тие не даваха прах да падне върху заптийския ментан. „Хаджи Димитър, Тотю войвода и сичките комити са вагабонти и нехранимайковци. Тие гледат да ни скарат с любезния ни баща султан Абдул Азис хан ефендимис“ – говореха тие и целува-

ха турския полумесец. Но какво направиха тяхна милост, когато падна властта на техния любезен Азис хан ефендимис? Наместо да му помогнат, тие замерваха с камъци неговите хора. Събраха се тие и се попитаха: „Кой е сега най-силният в България?“ Русите. „Да живеят, ние сме с тях“ – продумаха чорбаджиите. Тряба да ви кажа, че ако на мястото на русите бяха аджеми или арнаути, то нашите чорбаджии щяха да излязат да ги посрещнат с пилаф и с боза. За тях си добър, дордето си силен. Паднеш ли – тие ще те натиснат да потънеш още по-надълбоко. Ще се намери някой да ми каже: „Тъй, ама с чорбаджиите (консерваторите) имаше и млади, учени хора, с високи шапки и с бели ръкавици.“ Толкова позле – отговаряме ние. Хората с високите шапки са младите чорбаджии, а като млади и учени там, гдето пипне тяхната ръка, никога няма да порасте трева.

Противоположният лагер се състоеше от друга ръка хора, право да си го кажем, не от имотните ни съотечественици. В него стояха начело: П. Р. Славейков[28], П. Каравелов[29] и Др. Цанков[30], а другари им бяха останалите живи народни поборници, които се бореха с турското царство и които говореха, че чорбаджия е десет пъти по-лошав от турчина. Тие говореха противното, т.е. че само пълната свобода ще може да отвори очите на нашия народ, че учреждението сенат не може да бъде другиму полезно, освен на ония, които ще получават от него тлъста заплата, без да работят нещо, и пр. Победата остана на тие последните; тие си изработиха такава конституция, каквато желаеха. Противниците се престориха, че са се помирили с положението, но вътрешно тие казаха: „Ще си отмъстим.“ Защитниците на „народните“ правдини, които бяха против неограничената свобода, взеха име **консерватори**, а другите, авторите на Търновската конституция – **либерали**. Както виждате, имена не наши.

* * *

Консерваторите. Чакаха да се появи Негово Височество господарят, на него тие възлагаха своите патриотически надежди. Тие мислеха, че неговото благородно произхождение, възпитанието му по правилата на германската монархическа система няма [да] го оставят да стисне очи пред една такава конституция, която е катем за секи рицар, който иска да работи самостоятелно. Оплакаха му се тие, с първо още пристигание, като му разясниха отделно секи член от тая безбожна конституция. Вижда се работата, че господарят е влязъл в положението на тъжителите, което трябаше и да се чака от младия височайши гост. Това се потвърдява с изпращането на Фарлея[31] в Лондон, със закриването сесията на Обикновеното народно събрание и с други още някои събития.*

Между това борбата между съществуващите вече две партии се разпаляше от ден на ден повече. Консерваторите, на които тарафът се крепеше не само от бившите турски чорбаджии, но и от руските офицери, които малко по малко бяха забравили крепката десница, 25-те бумажни рубли, които са получавали в Русия, от ден на ден сѐ повече започнаха да се месят във вътрешните работи на България. „Кровь проливали!“ – говореха тие, где седнат и паднат, при сичко, че мнозина от тях имаше, които не бяха дошле и до Букурещ във време на войната. Ако някой гражданин си издигнеше гласа да каже, че народната пара се прахосва по балове и шампанско, то гордият офицерски персонал не се забавяше да подигне олелията чак до седмото небе. „Ще подадем оставка, ще обявим дуел на **непризнателния**! Това е докачение за нас“ – викаха освободителните синове и дрънкаха своите дълги сабли по неравните калдъръми из градовете на България.

---

* Негова милост Фарлей можа да тури на ръка от гърба на българите около 50 000 лева. Той бе изпратен от Стоилова по Европа да клевети българите, че нямали нужда от конституция, но от камчик и от неговата царска диплома.

Помня, че в. *Българин*[32], издаваем в Русчук, преди да беше се още потурчил, публикува едно писмо, изпратено в редакцията му от П. Каравелов, ако не се лъжа, в което се говореше, че командирът на складовете от 6 месеца не се е завръщал на службата си. И само това. После два часа след излезването на броя, в който беше поместено писмото, из улицата, в която живееше Каравелов, цял баталион офицери заминаха, които сърдчено стискаха дръжките на своите сабли. Тие искаха удовлетворение чрез дуел. Вестник *Работник*, след обявяването на преврата, помести един фейлетон, в който твърде отдалеч се подкачаше известния майор Попов[33] от Шуменската дружина. Тоя м. Попов, за когото ще да говоря по-нататък, се докачаше именно затова, защото в качеството си на военно лице беше подал сърадователна депеша на още по-известния М. Юркевич, по-после княз на Свищовски окръг. Нему, Юркевичу, се благодареше с тая депеша, че бил написал остра статия с полицейско съдържание, поместена в *Български глас*[34], с която статия се нападаха несъществующите в България нихилисти.

На третия ден в редакцията на *Работник*, в собствената къща на Г. Кърджиев[35], се явяват четирима души с по една бяла ръкавица само на ръката.

– Я майор Попов – казва единият от тях, а другарят му си хвърля ръкавицата пред зачудения Кърджиев, който замръзнал на мястото си, като чул думата дуел, известна нему само в романите.

Работата се уравни чрез опровержение. Тряба да ви кажа, че оскърбителната дума се състоеше само в това, че офицерите бяха наречени **офицерушки**. С една реч, България макар свободна и конституционна държава, без титли и благородни, треперяше на сяка минута пред махмузлията ботуш и казашката шашка.

– Нима вие сте дотолкова глупави, щото можете да допуснете даже за минута, че сте свободна държавица – говореше по това време друг един русин, д-р Юриев[36]. – Вашата кон-

ституция е руският капитан – свършваше той иронически, а ние скачахме от земята и се сърдехме национално.

Най-мощната десница на консерваторската партия бяха нашите братия – бесарбците и сички други живи същества, които бяха надошле в България не да я ползват, но да осигурят себе си. Конституцията беше лошава за тях, не че била свободолюбива и 'нам каква си още, но просто затова, че тя не допущаше процветяването на отделни личности. Бесарбците би служили и при република, стига тя да не туря граница между народния пот и техните празни джебове.

Консерваторите имаха за органи най-напред *Витоша*[37], после *Български глас*, издаваеми в София, вестник *Българин* в Русчук и *Свободна България*[38] във Варна. Тие вестници отиваха твърде далеч в своята отчаяна борба с интелигенцията. Пред нищо не се спряха тие. В ред статии, публикувани в *Български глас*, се не остави на мира и прахът на покойния Любен Каравелова. Писачът на тие редове наричаше българския литератор и патриот, че бил човек безнравствен, както и П. Р. Славейкова. Най-добро огледало за консерваторския морален кодекс може да послужи брошурата под название *Голата истина*, произведение на най-интелигентните консерватори под редакцията на Горбанова[39]. Тоя херой на превърата описва в тая брошура познатия на мнозина по своя патриотизъм Стефан Стамболов[40], че е възпроизведен от манафска жилка. Той не щадеше даже и покойния му баща, когото наричаше презрително, че се занимавал с ханджилък. Към тая брошура могат да бъдат причислени и *Тринадесетмесечното царуване на лжелибералите*, съчинение на Начевича, и Московският живот на П. Каравелова[41], брошура на руски язык, така също излязла изпод консерваторско перо. В тая последната П. Каравелов се обвиняваше, че не ходи чисто и че книгите му не били наредени на едно място, но разхвърляни по масата. Какъв ужас!... Аз съветвам, от своя страна, сички ония, които би се заели с изследованието на

предшествующите причини на превърата, да имат предвид горепоменатите брошури заедно с *Български глас*.

Либералната партия, която бе минала вече начело на управлението, се представляваше от в. *Независимост*[42]. Като нейни второстепенни органи служеха още: *Работник* в Русчук и *Свободният печат*[43] в Търново, редактиран от Стамболова, но без успех. В това число влизаше още и *Славянин*[44], който не издигаше своето знаме съвсем открито. Вестникарската борба беше отчаяна между органите на двете партии. От сички (от либералните) най-далеч отиде в. *Работник*. Отиде той далеч не с беззакония и безчиния, а с това, че не си тури юзда на устата, когато изказваше фактите, когато разглеждаше сметките на старите чорбаджии, сега покрити под мантията на непонятния за българите консерватизъм. И много чувствително почесаха тие последните своята длан, когато неблагоразумният *Работник* надникна в старите общини и издердиса своето оправно перо по мемлекет тефтерлери. Не забрави още *Работник* да обърне своя изпитателен поглед и към друга една историческа страница от миналото на чорбаджиите. Той им каза в очите не без забикалки, че тие бяха най-мазните същества при турската империя, че тие наричаха русите, които сега обожаваха – рибари и врагове на Босфора, че султанът е истински баща на българите, и пр. Каза им най-после *Работник* и това, че тяхна милост са от оная пасмина същества, които се валят на земята, когато изгрява силното слънце, а хвърлят с камъци, когато то отиде на запад, когато се провали, когато лучите му отслабнат. „Протестирам, господа редактори, в името на закона, срещу вашия вестник, от който съм силно докачен." „Задържам си правото да се съдя с вас." „Вие развалихте спокойствието ми, намесихте се в частния ми живот – протестирам!" Такова беше съдържанието на ония телеграми и писма, които се получаваха в редакцията на *Работник* на името на Георги Кърджиев.

* * *

И така, разбитият неотдавна чорбаджийски лагер отново се съживи, изново той беше повикан на нов живот, на нова борба. Понеже за подобна една борба не се изискваха никакви жертви и нямаше затвор или бесилница, то неприятелите на свободата бяха доволно смели и нахални. В техните редове взеха участие и такива ничтожни същества, миналото на които се заключаваше в бакалската престилка, в дребнавото земане-даване и в безбожния ханзгелик. В Русчук например най-заблудените деятели на бъдещите превратаджии бяха някой си Дончо Георгев, наречен Колелото, който принадлежеше на оная класа щастливци, които само тогава можат да заспят рахат, ако през деня се е засукал около врата им някой камчик или заптийска плесница. Вторият беше друг един доблестен гражданин, Петър Станчоолу, който ценеше бъдещето на народите по разпродажбата на своите памучни антерии, т.е. има алъш-вериш – народът благоденствува, няма ли – сичко е загубено.

Но палмата на първенството в тая борба за слепота и за реакционерство не може да принадлежи ни на Русчук, със своите доблестни граждани Дончо Колелото и Петър Станчоолу, ни на Разград, в който живее Алекси Христович[45], познат гражданин и херой от 27 април, нито пък на благообразния Парашкева Пеев из Тутракан града. Може би на Хр. Бъчеварова[46] и съпруга его, редактори и издатели на в. *Българин*, на братя Петър и Михаил Среброви, на Търновския Мазак[47], на варненския поборник Папанчева[48], който ходеше с револвер по време на превратa да търси из улиците убийците на Царя Освободителя; на редактора на в. *Свободна България*, ученолюбивия г. Θ. Шишков[49] (от уважение към г. Θ. Бурмова[50] ние туряме Θ, защото тая буква заключава в себе си нещо благонадежно, нравствено и славянско), който бележеше в своя вестник, че на България не ѝ тряба самостоятелност; на поборника Бобевски и много още други деятели, да им се

зловиди, че ние туряме ръка над славата на техните градове, но що да се чини: „Историята е немилостива“ – говори г. Пандели Кисимов[51]. Ние, като патриот, който милее за славата на своето отечество, турил сме си за правило да споменем заслугите както на сякое лице отделно, така и за участието на някои градове въобще във великото дело после 27 април. Безбожно ще бъде от наша страна например, ако не кажем за Геца, съдържателя на хотел „България“, че неговата постъпка при Сарая, т.е. загдето той освободи кониете да се не потят и с това прослави своя роден град и отечеството си България. Така също ние няма да забравиме и Стоила Д. Попов, който напомни на Геца да си изпълни обязаностите.

Ние предвиждаме, че и при тая ни безпристрастност пак ще да се намерят неблагодарни – Хаджиоглу Пазарджик например, което село, като историческо име Добрич, завинаги ще има претенцията да го турим начело, защото той най-напред оправда доверието на своя стар войвода Добрич. Думата ни е, че на неговите граждани дойде най-напред наум да изгорят в. *Независимост* публично, загдето той вестник беше докачил тяхната национална гордост. Но ние смело и гордо ще се закрепим върху височината на своя исторически пиедестал. С национално самолюбие и не без съревнование ще хванем ние за ръката своите читатели и ще да ги заведем под стените на оня град, който е гордост, слава и чест за секи българин. Но това ще стане по-после, когато наближи 1 юли. А сега обявяваме на секиго за знание, че градът, на когото върху стените и върху челата на неговите жители, без изключение на пол, ще да блещят числата 27 и 1, е градът **Свищов**. Там, и пак там! Секи българин, бил той бесарабец, велесчанин или въобще македонец, на когото в жилите тече „историческа“ кръв, „организация и дезорганизация“, отвън и отвътре, щом се случи път да премине покрай Свищов, тряба да снеме шапка. Свищов тряба да бъде за патриотите от 27 и от 1 както е Палестина за израилевите синове. Думата ми е, че мечтите и желанията на тяхна милост, които съдържаше

прокламацията от 27, ще бъдат един ден изпълнени въпреки чистосърдечието на г. Ѳ. Бурмова.

Историците от 27-и и 1-и Иван Христофорович[52], Константин Кипровски[53], Петко Горбанов и М. Чокоев[54] ще да ми възразят, че славата на Свищов е тъмняла до 1 юли, т.е. че Великото народно събрание в тоя град е възкресило славата му. Да ме прощават тяхна милост. Аз имам в ръката си такива силни доказателства, които не би могли да се разбият ни от саблята на Ернрота, ни от дипломацията на Хитрова, ни от теориите на Васил Иванович Диамандиев[55], нито пък от стратегмите на Александра Македонски (II). Месец февруари 1881 г. не беше излязъл още, когато патриотическият Свищов, под ръководството на аневци, на пламенния Бръчков, на новия гражданин М. Юркевича и други, подигна глава против управлението. Причината беше, че Градският съвет, съставът на който беше либерален, наложил данък на пуйките (мисирки), т.е. тоя градски съвет нямало да постъпи като Анева да смеси джеба с октроата, издал постановление за някакви си налози, които не съществували от по-напред. Реакционерният протест на младите чорбаджии беше до такава степен скандалиозен, щото сам министърът на вътрешните дела дойде лично в Свищов.

Но първенството на тоя градец не бе подигнато само от Анева и Бръчкова. Причините на неговото величие лежат в по-дълбока почва, почва, която заключава в себе си и нещо полуисторическо и полуикономическо. Градецът Свищов, както е известно, е търговски или да се изразим по-определително – базергянски, който не произвеждаше, а спекулираше и експлоатираше. В навечерието на Руско-турската война цветът на базергянската интелигенция от тоя град беше останала само със своите „наръчни“ и „касови“ книги в ръце. На много техни кантори и „маази“ (тяхно изражение) кофарите бяха цъфнали с червен восък и бяло платънце. По тая причина хероите на тия червени кофари нощно време бяха прецапали тихия бял Дунав. Мнозина оставаха и

в Свищов да чакат някоя алъшверишка година, която да им спомогне за снеманието блокадата от кофарите. Руско-турската война беше най-радикалното средство. Що нещо злато и пъстри бумажки потънаха в тоя честит градец. В новата комерческа експедиция зеха участие и множество чернооки свищовченки. Тие бяха първите, които възприемаха жадните погледи на северните ни братия. Ако в Свищов по онова време имаше 2000 къщи, то толкова повече можеше да има още и лавочки за **крепкаго табака и харошего спирта**. „Купи, братушка, турецкий табак“ – говори хитрият базергянин. „Дорого, братушка“ – отговаря солдатинът. „Не, аз продаю на негово благородие офицеринът един франк, а на тебе два халагана, защото ти са бийш с турки.“ „Спасибо“ – казва добродушният братушка и снема своята шапка да благодари за свищовското гостолюбие.

Но войната се свърши, лавките опустяха, половете[56] потънаха тук-там, свищовските улици са гладни кучета наместо добродушни и щедри братушки. Свищовчени, като хора повече знающи, изпечени по различни мушии, саларски и дъскарски кантори, имаха равни шансове за служби в новото управление, едва ли не повече от бесарабските културтрегери. Първото министерство, Бурмов-Начевич, се усмихна на свищовските бъдещи херои на 27 април. Митниците, акцизите, ковчежничествата и пр. само от тях бяха заняти. Ако белградският бивш пачеджия гърмеше от прокурорската трибуна, то свищовският мушиерски логофетин решаваше финанциални въпроси. В късо казано, в преврата зеха най-много участие ония градове, в които имаше най-много непроизводителни елементи, елементи, които се бяха научили из Влашко и Немско, че държавата е само тогава добра, а свободата вкусна, когато тежи джебът, когато къщата е с балкон. Аз можа да ви наброя в Свищов до двадесят души със спокойни чувства, които са уверени, че без чокои и мушиери няма цивилизация, няма успех и народно благоденствие. Градове със свищовско лице аз можа да покажа с гордост още

на няколко, които да имат претенция на културтрегерство. Такива са: в Македония – Велес, в Бесарабия – Болград, а в Източна Румелия – Сопот и Карлово отчасти. Колкото болградчани и велесчани имаше в Княжеството през 1881 г., сичките почти омърсиха своите ръце в преврата. Тие тълкуваха така: че [за] тие ръце, които са дошле в България да се греят на златния мангал, превратът е една стъпка към тоя мангал. А и тие градове са претърпели съдбата на Свищов исторически. Велесчани и сопотнянци са се разхождали по виенските и букурещките улици; било е време, когато тие са прекарвали там щастливи минути и комерческо задоволствие. „Ако България да беше си останала санстефанска, то нашият градец пак би набавил във всеки град ако не съдници, то поне секретари и техни помощници“- уверяваше един сопотнянец. Същото това биха повторили и съграждените на Начевича, на Каранфиловича и на Грекова в отношение на своите градове. Жалко е, че у нас статистиката не е влязла още в практическо употребление при сичките усилия на г. Сарафов[57], а то ние би излезли сега с данни в ръката, щяхме да уверим, че Свищов, Велес, Сопот и Болград са отпуснали най-голямо число чиновници. Уверяват, че от велесчани само имало 105 души в Княжество България. Аз съветвам нашите държавни мъжие щото занапред, когато славянството възтържествува, когато България прибере в своето материнско обятие Охридското езеро заедно със своята пъстърва риба, то да имат предвид Велес и неговите мъжие по-добре. Тряба да се допитат в тоя случай [до] Василий Иван Диамандиев и до П. Шумкова, познат патриот, който нищо не желае [освен] да види своята страна освободена. В Българската свята екзархия, в архивата на това наше учреждение, гдето се съхраняват документите по пътуването на Н. блаженство из Княжеството през месеците май и юни 1881 г., съществува такава една разписка със стойност за няколко лева, които г. Шумков получил за някакви си народни дела, извършени в Солун: „Получих горньото от... количество, аз П. Шумков,

доброжелателят на българския народ.“ Ето защо аз препоръчам г. Шумков да се има предвид.

А за Сопот аз бих подал такъв един скромен съвет, който ще бъде удовлетворителен и съвременен. Да се отвори в тоя подбалкански градец едно училище за адвокати. Лекциите, които ще да се четат там, да бъдат с местен колорит, повечето практически. Клисурчени и карловци да се не пропущат там, защото враждата между тие градовце е историческа, а в такъв случай спасителното намерение на делото ще да пропадне. Наистина, че сопотнянци се ненавиждат един други, но когато дойде работа до общи въпроси, тие си подават ръка. Това обстоятелство именно е способствало да се прекръсти Сопот в последно време на **Назарет**, а сопотнянци – на **немци**, които названия отдавна вече имат право на гражданство по сичките канцеларии в П...[58]

ГЛАВА ВТОРА

Нямание почва за превратаджиите. – Щастливият за тях ден 1 март. – В. ***Работник****, неговият варненски дописник и нихилизмът. – Кой е бащата на нихилизма? – Нихилизмът и филджана на Стоила Попов. – В.* ***Свободна България*** *и Θ. Шишков. – Протести. – Идването на княза из Петербург. – Ломският окръжен управител и неговите селски депутации. – Преосвещеният Григория Доростолочервенски и неговата турско-българска депутация. – Свищовските патриоти Д. Бръчков и Юркевич. – Характеристика на русчукските нихилисти С. Златов, Г. Кърджиев и М...*[59] *– Шум в София.*

Но да се върнем пак в Свищов. Министерството на Каравелова онеправда мнозина негови жители и жителки, а в такъв случай борбата трябаше да земе и по-разрушителни размери. Но бъдещите херои на 27-и и 1-и нямаха още строго приготвена програма на действия, не бяха намерили тие още разковничето, което да съответствува на епохата. Да кажат **московци**, не можеше, защото, първо, че нямаше турците, а, второ, че самите московци бяха в нашата земя. Да рекат комити, да напишат позорен махзар против букурещките **луди глави***, против Тотя и Хаджи Димитра, пак не уйдисваше, защото тие „луди глави“ и другарите на Х. Димитра жънеха лаврови венци из България. Тука се трябаше ново средство, трябаше се гъделичкание на силните. Може би мрачният Начевич, ретроградният Θ. Бурмов и младият чорбаджия Стоилов да са си говорили помежду си за новите средства, но сичко това е ставало в техните антинародни кабинети.

Но мина се месец февруари, съмваше вече за 1 март 1881 г.,

* Гледай в. *Дунав*[60] от 1867–1868 г., гдето са печатани махзарите чорбаджийски против Х. Димитра, Тотя и пр.

телеграфът извести по цяла България за убийството на император Александра II. „Той падна убит от разбойническата ръка на нихилистите“ – говореше телеграмата, същото това повтаряше и свещеникът в черкова, когато се отслужи панихида за душата на усопшия император. „Тие нихилисти от турците тряба да са по-лошави хора“ – тълкуваше народът. А съзаклятниците на българската независимост, сичко мрачно и изедническо, което пъплеше из България, потри ръце тържествено: „Ето нашето спасение, ето ново средство за борба, ето ново название на комитите“ – казаха тие.

Градът Варна, тамошният морски пясък или тинята на Девненското блато роди най-напред българския нихилизъм. Младо едно момче, по народност сърбин, скромен работник в печатницата на Блъскова в гр. Варна, написва една дописка до в. *Работник*. Понеже известието за царьовото убийство в Петербург било още прясно из града, той казал в заключение и няколко думи по повод на това убийство. А редакторът на в. *Работник*, спокойният и непридирчивият Георги Кърджиев, който е човек днес за днес, който не е скъп на новите фрази и идеи, поместил тая дописка с единствената цел да изпълни само една празност в колоните. Аз вярвам, че той и не я е прочел даже; но той настояваше да уверява отпосле, че му **хрумнало** нещо на ума, когато я коригирал, но предвид, че няма да се намерят хора, които да експлоатират със смъртта на един покойник, махнал с ръка. Но за да уверя читателите в пустотата на тая безграмотна дописка, аз я поместям цяла, напечатана в 14 брой на поменатия вестник от 7 март 1881 г. Слушайте:

„Току-що приключвах писмото, пристигна известие, че всерусийският император, Царят Освободител Александър II Николаевич, е свършил дните на живота си с ужасна смърт, причинена от две бомби. Наистина жалостни новини. Колкото се тичѐ до цар Александра, взглядовете на различни люде са различни. Един мисли така, а други мисли инак. За мене си аз ще да кажа, че положението на работите ако не другаде,

а то поне в Русия ще да се обърнат на добро; но на секи начин за нас, ние, като се намираме на Балканския полуостров, трябува сякога да сме на мъртва стража и да вардиме своите традиционни права, да се удържим като народ, мощен да се грижи сам за себе си. Може да настъпят мъчни и тежки времена не само за нас, но и за другите народи на Европа, ала затуй тряба да сме готови на секи миг против нашите двойни неприятели – турците и немците. Да, моето мнение е, че ситуацията в политическото поле ще се промени със стъпването на престола на Александра III Александровича; но дали ще излезе на добро или на зло – оставаме да видим.[61]“

Тие десятина редовце родиха българския нихилизъм, тие са най-долният основен камък на Великото свищовско народно събрание, те позлатиха дръжката на Ернротова камчик. Да не би да помисли някой, че след напечатването на тая дописчица общото внимание беше обърнато върху нейното съдържание. Пази боже! Тя щеше да си остане незабележена от никого, нямаше да има 27-и и 1-и, ако едно странно съвпадение не беше разтълкувало нейното съдържание. В Русчук живее Стоил Д. Попов, бивши редактор в турско време на в. *Дунав*. Преди няколко месеца негова милост беше председател на Варненското окръжно съдилище, отгдето бе изключен не твърде почтено. Когато получил той в. *Работник*, най-напред обърнал внимание на дописката от Варна, не да търси нихилисти, но да види няма ли да се пише нещо против неговата предателска деятелност или въобще да види какво се пише от гр. Варна, нещо свойствено за секиго – да се интересува от съдбата и работите на оня град, в който е живял неотдавна. Обърнал г. Стоил Д. Попов колата на друга страна, щом прочел тая дописка. Още повече той скрипнал зъби, когато четял дописката, защото се намирал на кеф под ароматическите изпарения на бадемлията мастика и на нейния душманин – киселите краставички, нарязани на дребни колелца и турени в една малка пиятка. Уверяват, че в това време близо до коляното на г. Ст. Д. Попов стоял с пастирско

смирение и негово преосвещенство святи Доростолочервенски митрополит Григорий, с когото той разделяше моабетските апатични минути, и че уж тоя последният направил най-напред откритието. Тряба да ви кажа и това, че г. Ст. Попов е дясната ръка на дяда Доростолочервенски. Тие са помежду си твърде фамилиарни, нито единият, нито другият приемат да изпразнят по един филджан бадемлия насаме. Ако г. Попов например получи отнякъде някоя дамаджана сакъзлия или бадемлия, запечатана с печат, то той не само че няма да я изкуса сам, но и не приема да я отвори даже. Така постъпя и святият старец.

Така или инак, но на другия ден се яви във в. *Българин* писмото на г. Ст. Попов с подписа му отдолу. В това писмо, което миришеше на камчик, потопен в бадемлия мастика, г. Попов оплакваше България, че и в нейното лоно се намерили царюубийци и разбойници нихилисти. „О, то не може да бъде! Ръката, която е написала тие редове, не е българска, тя е гръцка или гагаушка.“ Сърдеше се още г. Попов, че думата **император** била написана с малки букви, което немалко докачило неговата вернолакейска гордост. „Вижда се работата, че варненският нихилист за унижение счита това“ – говореше той. В това отношение аз не намирам вина на г. Попова, защото, когато той редактираше в. *Дунав*, то сяко ефенди от конака имаше право да го опъне за ухото, ако той не му напише с главна буква името. И така вие виждате, че г. Попов е авторът и героят на българския нихилизъм. Аз предвиждам, че по тоя предмет може да стане силен спор между юрисконсулите на превратa А. Шопов[62] и Петър Василич Оджаков, та затова именно налягам да призная заслугата на г. Стоила Попов. Ѳ. Бурмов и редакторите на *Български глас* можат да се нарекат само второстепенни автори.

Това писмо на г. Попова, публикувано във в. *Българин*, т.е. неговата стрела, удари на място. Това и чакаха сичките наежени мрачни бухали. Според уверението на мнозина г. Ст. Попов бил написал това писмо по внушения от консер-

ваторския лагер в София. Где щото имаше подло и окаляно, мрачно и безчестно из България, от един път издигна глас частно против редакцията на в. *Работник*, а въобще против либералната партия в Княжеството. „Нихилисти! Цареубийци имало в България“ – говореха тие неплатени шпиони. От Габрово някой си Манафа[63], който е пил мастика с турците, когато бесели неговите братия, и друго едно кречетало, именуем Недю, протестираха пред министерството защо то не земе мерки да се изтребят българските нихилисти. От Свищов се изстъпи в колоните на *Български глас* една личност, именуем Юркевич, човек с тъмно произхождение, пропаднал в Свищов от интендантските кола. И той констатира съществуването на българските нихилисти. Друг един военен мъж, майор Попов от Шумен, телеграфически насърчава Юркевича за борбата му против нихилистите. Майор Попов влезе в положението на оня грешник, когото като захванали да бият по задницата в един черковен двор, изревал колкото му е силата: „Оставете ме, че черковата се запали!“ А всъщност запалила се била само неговата задница от тоягите. В гр. Варна Ѳ Шишков и някой си Папанчев зеха на гърба си да умият пятното, което се роди във Варна, а се измъти в Русчук в ракиената чашка на г. Ст. Д. Попов. Тоя Папанчев беше и опълченец още, бил се за свободата на своето отечество, та затова именно зел отгоре си тоя труд.

Съставил се протест, който се облякъл в обвинителна форма от г. Ѳ. Шишкова (тогава прокурор във Варна), и се изпратил за надлежно разпоряжение. Сам Папанчев, с револвер на юнашко бедро, ходил да подписва тоя протест. Когато един наш приятел във Варна, Иван Мавров[64], се отказал да подпише тоя протест, който нарекъл „донос“, то Папанчев си похванал дръжката на револвера и казал патриотически: „Аз съм опълченец, зная и да убивам!“

Разбира се, че тие протести биваха обсипвани с много подписи от страна на простодушното население, никой не запитваше какво нещо е нихилизъм, где се намира той.

„Против убийците на Царя Освободителя“ – говореха инициаторите. За тях нихилизмът бе толкова близък, колкото им е комшия и дядо Месечко. Ако против обиколката или затъмнението на дяда Месечка станеше митинг, то кой не щеше да присъствува? Освен това сега нямаше вече поганци. Едно време и най-безсъвестният чорбаджия, когато подписваше присъдата на някой комита, сè ставаше прелив на неговото християнско сърце. А сега сичко ставаше в името на християнски цар и български княз, имена, които бяха святи за секиго. Прение от сички тие протести се обнародваше в колоните на съзаклятническите вестници: *Български глас*, *Българин* и *Свободна България* (какви хубави имена!), които биваха придружени с най-безсъвестни коментарии, че в България се породиха нихилисти, сам Каравелов и неговото министерство са такива. От друга страна, подкупени агенти от страна на съзаклятниците кръстосваха България да четат лекции против нихилистите цареубийци.

* * *

За малко време бедното българско Княжество, което не беше престанало още да сънува заптийската касатура и кърсердарския даяк, започна да се пита: „Що за хора са, аджеба, тие нихилисти? Какво тие искат от нас? Отгде са дошле в страната ни?“ А враговете на българската свобода и любителите на държавното съкровище се целуваха един други от радост, потупкваха по гърба тие верните си съюзници бесарабци, че успехът е вече потръгнал. Македонците, живущи по онова време в Княжеството, като по-недалновидни в подобни **бугарски** работи, дигаха само нос и се мъчеха да познаят какъв вятър ще да подухне, няма ли и тие да спечелят нещо за своята поробена страна.

Сичко това ставаше в отсъствие на Негово височество княза, който на 2 март още замина за Петербург. Наближа-

ваше той да се върне, а свирепата ненавист на гладните за злато чорбаджии се увеличаваше от минута на минута. Тие приготвиха депутации от няколко града да посрещнат господаря на България още на границата и там да му съобщят за заразителната болест на страната – съсипателния нихилизъм. Немилостиви! Тие никак не си помисляха даже колко щяха да наранят сърцето на младия ни княз. Връщаше се той от печалното шествие на Петербург, гдето разбойническа ръка беше потопила в жалост целия град, а сега трябаше да слуша, че и в неговото мило отечество се е завъдила тая живеница. И как скоро! Преди един месец сичко спокойно, народът тържествуваше своето избавление от турчина, радваше се на свободата си, а за няколко недели, отведнъж – нихилизъм! Вижда се работата, че това учение да има голямо сходство с холерата, която тича безцеремонно, за няколко дена прескача широките морета.

И в изпращанието на тие депутации градецът Свищов пожъна палмата на първенството. Той изпрати трима свои избрани съотечественици, които според *Български глас* биле приети твърде учтиво от господаря, който ги разпитал за болките на народа, особено за нуждите на свищовчени, и най-после им казал, че желанията им ще бъдат чуени от неговото правителство. Какво се е говорило още пред господаря, аз не съм в положение да зная, но според в. *Българин*, който си палеше чибука от голямото място, станало дума и за новата епидемия – нихилизма.

– Господарю, нашите надежди са възложени на тебе, на твоите благи намерения. Тебе познаваме ние за глава на народа си, твоята рицарска воля е нашата конституция и свобода – казал г. Бръчков, който така също правеше част от свищовската депутация.

По повод на тие думи г. Петър Василич Оджаков беше написал във в. *Българин* юридическа статия, в която доказваше, че това мнение е съгласно със **славянската земледелческа конституция**. А знаете ли вие кой е Петър Василич

Оджаков? Почакайте малко. Малко по-долце ще ви го представим в сичката своя голота. В Русчук народната воля бе изразена в лицето на святи Доростолочервенския дядо Григория, т.е. нему се падна жребието да отиде и изрази в София на господаря болките на русенската епархия. Другарите на святиня му бяха повечето делиорманци, наши мюсюлмански събратия, с бели чалми и с червени еминии. В тяхното число влизаше и Иван Попов Харцоят[65], жител беленски. На тоя последния именно имаме ние да благодарим, защото ни даде някои сведения за действията на тая депутация. Не можем само да си припомним добре дали тая депутация беше изпратена преди или после 27-и. В секи случай нейната цел е била една и съща, следователно тук датите не пречат в нищо[66].

– Преди да тръгнем от Русчук, на брой девят души, дадоха ни се пари, неизвестно от кой джеб – говори Иван Харцоят. – Каза ни се още, че ние се изпращаме в София да помолим господаря на България да намали данъците, да го уверим, че сичките ни надежди се облягат нему и пр. По пътя обаче Негово преосвещенство Григорий твърде често ни говореше: „Ще науча аз тоя Каравелов, как смее той да се подиграва с богатите и държавните лица в България! Ще му докажа аз нему, че който не почне своята деятелност, била каквато и да е, от моята десница, той е осъден на смърт!“

Вървели и стигнали нашите депутати благополучно до София. Когато пристигнали там, святи Доростолочервенски ги оставил на хотела и отишъл да се види с някои от голямото доброутро, па и да разпореди потребното. Това потребно се състояло в това, че няколко души шпиони пристигнали на хотела, гдето била кондисала депутацията. Тяхната поръка била да наглеждат депутацията, да не би да се доближи до нея някой либерал (т.е. нихилист). На втория ден било вече сичко готово; господарят изявил пълна готовност да приеме русчукската депутация.

– Вие няма да говорите нищо, да не би да сбъркате някоя

дума, тъй като не сте виждали друг път големи хора – казал святи Доростолочервенски на тръгвание.

– Бей, кой се надяваше да бъде дотолкова дявол тоя пусти калугер, кой мислеше, че той е дотолкова опачина в душата си – говори Иван Харцоят и си върти главата. – Щом излезе насреща ни Н. в. князът, то дядо владика, кротък и мирен до това време, изрева насреща му, като че наляха в гърба му горещо масло, разтърси си дългото джубе и така силно махна с ръце, щото събори чалмата на Осман ефенди, който стоеше до него.

Словото на святи Доростолочервенски, което той казал пред княза, се почвало така, според думите на Харцоят: „Ваше Височество, любезний княже, баща и господар на България! Отърви ни! Нихилисти и проклети либерали погубиха народа! Градът Русчук, най-любимата ваша резиденция, пропадна! Градският кмет Симеон С. Златов[67] е главата на нихилистите...“ Иван Харцоят иска да увери, че Н. височество бил трогнат твърде чувствително от тие пастирски думи, така щото очите му се налели със сълзи.

– Ваше високопреосвещенство! Уверете народа, който ви е изпратил тука, че техните праведни желания ще бъдат взети твърде наскоро във внимание. Патриотически дълг ме кара да взема браздите на управлението в свои ръце – казал господарят.

– Ченелия владика сте имали – говореше отпосле Осман ефенди. – Когато той започна да говори пред княза, когато си подигна ръцете, то ние замръзнахме на мястото си.

Тук съм длъжен да ви кажа, че святи Доростолочервенски е бил някога и нихилист, ял и пил е с тие последните. Неотдавна, преди той да отиде в София с турската депутация, беше се целувал по устата със същия нихилист Симеона С. Златева.

Това се случи в царството на либералите, при министерството на Каравелов – Славейков. Беше някакъв си празник, официален. Русчукските либерали, **кружокът** от в. *Работник*, който се поместяваше в девят пайтона, покрай другите посещения, които направи из града, посети и палатите на До-

ростолочервенския старец. Щом тоя последният зачува, че пайтоните пригърмели покрай неговата порта, оставя свойто пастирско бдение и излязва да ги посрещне. Дотолкова святиня му бил трогнат от това посещение, щото сварил да напълни една чаша с вино, с която излезе да ги посрещне.

– Чадца, русчукски граждани и любезно мое стадо! Желаете ли да телеграфирам ей сега на Н. височество, нашия любезен господар Александър I, че **народната партия** (така се казваше кружокът на *Работник*), **на която аз имам чест да принадлежа духом и телом**, пие и се весели днес в моето скромно жилище за ваше (князово) щастие и дълготоденствие? Искате ли, питам ви аз, грешний и смирений старец? – каза святиня му.

– Святий старче! – отговори Митко Маринов[68], един от видните и преданите членове на народната партия в Русчук и член от редакционния комитет на *Работник*. – Святий старче! Вашите пастирски думи са небесен глас, тие падат като мехлем на нас, младите. Дано от сърце и душа ги говорите!...

Няколко наздравици и ура се казаха после това. Тук присъствуваше и Андрей Манолов, председател на Апелативното съдилище, но той се взираше повечето в чашката с черното вино, която държеше старецът в своята десница.

– Пивко винце коландрисвате, дядо – каза той. – Нашето Габрово е кесат от тая страна.

Аз споменах по-горе името Симеон С. Златов, против когото се оплакваше най-много дядо Григория, че бил главата на русенските нихилисти. Наистина, че страшен нихилист е тоя С. С. Златов. Ако аз знаях, че нихилистите са сѐ като него хора, то кълна се в своето славянско име, че аз първият би станал един нихилист, да плаша мало и голямо из България, да бъда предмет на една лекция от страна на г. Петра Василича Оджакова*. Негова милост, т.е. приятелят С. С. Златов,

---

* По това време П. В. Оджаков се готвеше да чете лекция в девическото училище за нихилистите, от които теглеше и България.

може да се опише с две думи. Най-напред ще да ви кажа, че той се не сърди никому, няма зло и отмъстително сърце. Второ, че десят нощи наред да не съмва, той няма да запита слугата „каква е тая работа“, т.е. искам да кажа, че е душманин на сладкия сън. Кога говори, думите му излизат като из фортепиано, не е и скъп в язика си, особено пред селените. Па обича и да заповядва. После преврата, когато беше отишел с една депутация в София, в която имаше и селени (из Диш-варош), накарал тие последните да му носят из София пардесюто и чантата. С една реч, хасъл човек да проповядва из народа нихилизъм и да хвърля бомби.

Понеже зачетнахме да описваме нихилисти, то нека ни бъде позволено да дадем портрета на още някои и други такива, да се увери г. Шопов, че действително в България е имало нихилисти през 1881 г. В числото на страшните ние можем смело да турим и Георги А. Кърджиев, отговорния редактор на *Работник*. Ето човек да хвърля железници и да убива с кама по улиците. Първо, че той има тая добрина, че не може да бяга, защото главата му тежи като гюлле на раменатa, а гурбетските му чепици, които никой път не можат да бъдат здрави, спъват го още повече. Второ, че той през живота си не е хващал в ръката си студено желязо, нож или пушка, при сичко, че Димитър Черкински[69] уверява да го е видял един път да гърми в лозята с ювзелия пищовче. А пък в емиграцията, т.е. в беганието зад граница, Хартман и княз Кропоткин[70] тряба да му целунат ръка. През 1882 г. в качеството си на редактор на в. *Братство*[71] той беше даден под съд d'office цели четиринадесят пъти: а) че нападнал разградския окръжен управител Кюстата; б) че казал във вестника си, че в Делиорман имало разбойници; в) че препечатал едно антрефиле от руския в. *Московский телеграф*; г) че нападнал българския приснoблаженний екзарх Йосифа[72] I; д) че казал един път във вестника си: „ах, где остана зеленото парцалче“, т.е. Турция; е) че покорил драгуните; ж) че не вярвал в „Историческата задача“ на преврата; з) че задал във вест-

ника въпрос: дали и свищовският но онова време прокурор М. Юркевич е неприкосновен монарх на своята държавица Свищов* и пр., и пр.

Вследствие на тие четиринадесят обвинения любезният ни приятел и съмисленик Георги Кърджиев и ангел да беше, и звездите от небето да можеше да сваля, то пак не можеше да се отърве от тогавашното безпристрастно правосъдие, което раздаваха бесарабци, а контролираше Петко Горбанов с правоведските заключения на Петра Василича Оджакова. Кой тряба да се осъди и кой накаже, не зависеше тогава ни от сухата буква на Временните съдебни правила, ни от изнасилената вече съдийска съвест, а от депешите на поменатия Горбанов, който даваше инструкции от София. По тая причина либералите по онова време в Русчук се събраха и решиха: да помогнеме на Георги Кърджиев, отговорен редактор на в. *Братство*, да избяга в Гюргево, гдето да може да продължава вестника. А за поръчителството, състоящо се от трийсет лири, подписано от К. Доганова[73], да се събере тая сума помежду членовете и заплати на Доганова. Прието. На втория ден Георги Кърджиев събра своите чукове и по начин твърде тайнствен сполучи да влезе в австрийския параход и да избегне в Гюргево. Триста заръки му се даваха, че прави що прави, строго да се пази, да не пише писма, да не доближава до Гюргевската скеля, отгдето може да го повлече някой член на „Историческата задача“, и пр.

Успокоиха се сички приятели, нищо не можа да подсети полицията и нейните многобройни шпиони. Получи се даже известие, че страдалецът се наместил на квартира. Два часа не се минува обаче от неговото заминување, ето че брат му Тома Кърджиев[74] с изплезен язик търси съмисленициите на либералната партия, да им съобщава нещо важно.

– Господ да го убие! По-добре да не се беше намерил – го-

---

* Защо г. Юркевич е бил монарх в Свищов, читателите ще видят по-долу.

вори той и се сърди, а после изважда из джеба си някоя депеша, която чете.

Тая депеша, която носеше смирения подпис на нашия емигрантин Кърджиева, гласеше така: „Самò не може да се търпи в чуждия град. Пратете с вечерния параход Пенка“ (съпругата му). Тома Кърджиев изпраща по частен човек известие до брата си и грубо го осъжда за постъпката му, която навярно откриваше местопребиваването; но подир няколко часа ето че се получава втора депеша, по-обстоятелствена от първата: „Не мога бей, не мога да търпя. Ако до утре не изпратите Пенка, то аз се връщам пак в Русе.“

Да кажа две думи като характеристика и за друг още един нихилист, тоже от редакцията на *Работник*, М..., за когото пишеха консерваторите, че бил председател на кружока. В турско време още Мидхат паша[75] отива в града на М... Понеже селските кметове, или по тамошному **кнезове**, биле унищожени, то гражданите поискали от пашата с прошение да възобнови тие кнезове. М..., като най-еспидепсаният човек в града, написал прошението. Когато Негово пашовско високопревъзходителство приел прошението и когато той прочел думата **кнезове**, която претълкувал в популярен смисъл, т.е. че българите искат **княз**, то пашовското хладнокръвие било нарушено.

– Кой е писал това прошение? – извикал той и тропнал с крака си.

– Ефендим, даскалът М... го написа – отговорили гражданите и целунали полата на повелителя.

– Скоро тоя пич да се яви напредя ми – повторил той.

Когато М... застанал пред Мидхада, дордето се накани да му отдаде приличните почести, последният му зашлевил такава плесница, щото фесчето на М... дълго време хвърчало на въздуха като колело.

– Нà на тебе един княз! – говорел пашата.

Заключението на тоя факт е в това, че според разказването на присъствующите, когато сиромах М... тръгнал да си

отива, от шаечените му панталони капало вода по дъските... Както виждате, тъкмо човек за нихилист. М... се отличаваше и с други още превратни идеи. Така например, когато някой заговореше за българската шапка на княз Дондукова, за словото на генерал Скобелева, когато той казал на опълченците: „С имени Н. В. Императора, поздравляю вас, братци болгарьи!“ – то от очите на М... капваха по две бистри сълзи.

– Щастливи минути! – говореше той.

* * *

Но аз се отчегарих от жицата на своя разказ с емигрантските способности на Г. Кърджиева и с железния кураж на уважаемия М... Така или инак, но много патриотически градове из България проводиха депутации до в София да поздравят господаря с „добре дошъл“ и да изкажат болката на народа от новата язва. Тук съм длъжен да ви спомена за още една отечествена заслуга на ломския окръжен управител Д. Анева, която той извърши независимо от сякакви депутации. Тук г. Анев въздигна още един път славата на своите съотечественици – свищовлии, а ние в качеството си на безпристрастен не можем да замълчиме онова, което е високо и патриотическо. Когато господарят на връщане тръгнал от Лом за София, то г. Анев се разпоредил или по-добре насърчил селените от окръга да излязат около пътя и да засвидетелствуват своите верноподанически чувства. Когато конвоят на господаря се задал, то верните поданици нападали по пътя пред кониете и извикали:

– Любезний господарю! Отърви ни: от Каравелова и неговото министерство; от нихилистите, които са против Русия, и пр. Не можеме да търпиме вече! Ще се изселим! Сичката ни надежда даваме на твоите господарски ръце!...

– Аз ви казах, че не е вече за търпене – казал уж г. Стоилов на господаря, но дали това е вярно, не можа да утвърдявам.

А Анев бил уверил шопите от по-напред, че ако кажат горните думи, даночецът ще да се намали.

По само себе си се разбира, че тежко е било на душата на господаря, когато той е потеглил за към София. Още потежко му е станало нему, когато е преминувал през прекрасните върхове на Берковската планина, когато е направил сравнение между природните богатства на своето отечество и теглилата на любимия си народ, който му се бе представил преди малко да изкаже своите болки. Аз се осмелявам да подозра, че тук е узряла най-много идеята за „Историческата задача“, за 27 април и 1 юли. От друга страна обаче, според думите на г. Каравелова, тогавашен пръв министър, господарят му се показал много весел, когато се видели пръв път после завръщанието му от Петербург. Ни дума не станало за „Историческата задача“. Напротив, той даже благодарил в неговото лице сичкото правителство, че в отсъствието му добре управлявало. Кой знае? Високите и дипломатическите свиждания може да не допущат пълна откровеност, каквато си въображаваме ние простите.

Вестниците *Независимост* и *Работник*, на които беше известно горното задоволствие на господаря, не закъсняха да кажат на консерваторите: „Останаха напусто сичките ваши интриги и подлости.“

– Почакайте още малко, и ще видите – беше уверявал Хр. Бъчеваров някои наши приятели.

23, 24 април – сичко благополучно, но чудното беше това, че и либерали, и консерватори се радваха. Тие последните нощно време тайно и мрачно следваха да правят заседания. Либералите от своя страна, щом се срещнеха двама души, и двамата представляваха въпросителен знак.

– Как мислиш? – питаше единът.

– Вижда се работата, че не добре отива – отговаряше вторият.

– Кой знае!? – свършваха и двамата и с клюмнали глави се разделяха.

25 и 26 число, замириса вече на нещо откъм София. Редакцията на в. *Работник* получи няколко депеши из София, повечето от Г. Живкова[76], които депеши, който и да ги четеше, по своето съдържание приличаха на гласа на строшен звънец, па и нищо не можеше да се разбере. „Пишете в *Работник* силно и остро“ – говореше една от депешите. „Казвайте не си даваме конституцията, тя ни е дадена от Царя Освободителя“ – казваше втора депеша. „Много зле отиват работите, дръжте се!“ – тълкуваше трета, и т.н. Но кой ще ни земе конституцията? Защо работите отиват „много зле“? – ние нямахме напълно правдоподобни понятия. Не вярвахме ние, че за кефа на двама-трима мракобесници, наречени консерватори, за хатъра на Стоила Попов, за черните вежди на свищовлийки и за кефа на десятина души турски петали ще да се извърши нещо сериозно, ще да стане държавен преврат, ще да имаме най-после черните числа 27-и и 1-и. Княз като ябълчица, както се виръжава Тате Савич[77], княз любим на мало и голямо – кому идеше на ума, че ще стъпи на своята клетва?

ГЛАВА ТРЕТА

Слуховете в Русчук за 27 април. – Петър Василич Оджаков и неговото славянство. – Прокламацията на княза от 27-и и нейното нахално съдържание. – Българе! – Тържеството на черните души. – Молебен в черкова. – К. Кипровски, К. М. Куркоя[78], А. Симеонов, П. Изворов, М. Стефанов[79] и пр. – водители на превратаджиите. – Седемте яничер-агалари, наречени княжески комисари[80]. – Русчукският комисар Логвенов[81]. – Неговата реч пред чиновниците. – Съставът на шпионското отделение. – Опълченците. – Телемах Хаджипенев[82] в Бяла и зет му Каравелов.

Но нека оставим да говорят фактите, а разсъжденията и заключенията да турим на заден план. Съмна се на 27 април. Към пладне се получи депеша из София на име на либералната партия; депеша, която тури край на сичко, което бе начало да се докаже на българите, че не само турците са биле тирани. Консерваторите, както само по себе си се разбираше, че от нас по-рано имаха депеша, триеха ръце от радост. Пред зданието на Русенското окръжно съдилище се намирахме, когато получихме известие за **седемте** черни години и за „Историческата задача“. Димитър Мантов[83] беше лицето, което донесе тие новини. Отдалеч още викаше той запъхтян: „Князът уничтожава конституцията! Иска пълномощия за седем години! Пет чрезвечайни комисари се назначават! Каравелов и Славейков не се знае що са станали! В София революция!...“

Вика сиромах Мантов и бърше своето попотено чело, а палтото му от бързина се отмята като пендера. И ръце, и крака се отсякоха, като с гръм бяха поразени сички присъствующи, разбира се, либерали. Куп ругателни думи и проклятия се изсипаха върху главите на консерваторите, в числото на които влезваше и господарят на страната. Сега пръв път чух

аз да се третира неговото име в неприлична форма. Когато Д. Мантов съобщаваше горните думи, присъствуваха там настрана и двама души от съзаклятниците, редакторът на в. *Българин* Бъчеваров и правоведът П. Оджаков. Тие тържествуваха, тие се кикотеха на развълнувания Мантова и говореха помежду си:

– Чакайте де! Що сте видели още?

– Свърши Княжество България, г. Оджаков – казах аз на тоя последния после малко, като разбирах превърата.

– Не, джанъм, то е нищо, тие са малки работи. Трябаше най-после да се тури един край на тие безредици. Но... аз се боя за историята само; срамно ще бъде, защото тя ще да запише в своите страници, че българите не са способни да се управляват сами. Па най-после тук и народът не е крив. Самата тая форма на управление не е славянска – свърши г. Оджаков с такова хладнокръвие, с такава индиферентност, като че да го питаше някой дали руската капуста е по-добра или българската армея.

По-горе аз се обещах, че ще да запозная читателите си с г. Оджакова, който ще да се споменава оттук нататък на много места и който е един от най-горещите превратаджии. А от друга страна, и бъдещият биограф на г. Оджакова ще да се възползува от нашите бележки. Прочутото градинарско село Лясковец има честта да притежава нашия херой. В него той е видял за пръв път веселия божи ден. Той е съотечественик на П. Жекова, на Иван Касабова[84], на Ивана Степанова, когото най-добре познават сливенци, и на ред други мъжие, отбележени вече в литературното и обществено поле. „Нашето селце е виновник на много учени мъжи, между които е и наша скромност“ – говори Петр Васил Оджаков, ако помня добре, в предисловието на едно свое съчинение.

Учил се П. В. Оджаков в православна Русия. Свършил той правоведството, но тряба ли да ви казвам, че това именно правоведство, неговата терминология, титлите на ректорите и попечителите, техните чинове и произхождения разбър-

кали твърде чувствително мозъка на г. Оджакова? Думите правовед, юрист, кандидат на славянското право, служител на каноническото и пр., и пр. се слушаха от неговите уста и гдето тряба, и гдето не. Разказват, че когато той ходил по русчукските касапници да си купува месо, в пазарлъка с мазния касапин твърде често говорил на тоя последния: „Аз съм юрист и губернски секретар, затова от най-хубавото място тряба да ми отрязваш. А чинът губернски секретар, съгласно такава и такава статия, е равен на потомствените дворяни."

Може би читателите да не повярват на тая ми анекдота, може би да кажат, че се зевзеклендисвам. Много добре. А какво ще да ми кажете вие, когато застана напредя ви с документи в ръката, когато ви укажа и сухата статия на закона? Слушайте едно обявление, подписано от П. В. Оджаков във в. *Българин* после превратa.

„Обявление. Петър Василич Оджаков, юрист-правовед (ст. 98 от В. С. П.), който е свършил юридическите си науки в Одеския императорски университет, който е член на Одеското юридическо общество, който е бил председател на Русенското окр. съдилище, който няма нищо общо с безсъвестните и либералствующи адвокатушки, който не е даван под съд, както мнозина други, който е кавалер на руский императорски орден „Св. Анна" и пр., и пр., приема да дава юридически съвети"[85] и т.н.

В русчукските български гробища стърчи малко каменно памятниче, което носи следующия надпис: „*Сын дворянина Владимир Петрович Оджаков, из Россию, Марта 1879 г.,*[86] *роден здес 27... 1880 г. погребен*."

В архивите на бившето Търновско апелативно съдилище се търкаля и до днес едно прошение от същия лясковски дворянин, в което са изброени сичките негови титли и чинове. Работата била такава, щото дворянинът трябало да посети магарешкия рай за някаква си измама на селени, против когото въстанал неговият съотечественик Христо Брусев в защита на селените, ако помня добре. Вил-трил дворянинът,

намислил, че с титлите и ордените ще може той да поуплаши тогавашните съдници. Това прошение се захваща с руски и свършва на български така:

„От Петра Василича Оджакова, рускоподанный, губернески секретар, кавалер Св. Анны, член Одесс. юр. общества, по занятие адвокат, жител из селении Лясковуг, Тырновский губернии

ПРОШЕНИЕ

Когато ний, русите, преминахме Дунава за освобождението на българите“, и пр., и пр. ...

Георги Живков, който бил тогава член на Апелацията, разказва, че губернският секретар се явил в съдилището в пълна форма, с лента на шията и пр. Какво е станало по-после, не зная. Зная само това, че когато господа съдиите оставаха без работа, повикваха секретаря при себе си.

– Дай ни прошението на дворянина – казвали тие.

И няколко часа това прошение се четяло наред, а останалите служители си държели ръцете за хълбоците от смях. Жал ма е, че нямам на ръка оригинала, а то би му дал място.

През 1879–1880 г. П. В. Оджаков беше председател на Окръжния съд. На съдилището той отиваше с кон, при сичко че къщата му не беше далеч. Вечер, когато наближи да си тръгне, разсилният довежда пак коня и държи едната му зенгия пред вратата. Гдето и да отидеше П. В. Оджаков, на частна или официална визита, то непременно един разсилен трябаше да върви подиря му.

В политически убеждения и социални възззрения той е поклонник на оная рутина, която не излиза повече от канцелярията на някой руски губернатор и полицейски чиновник.*

---

* Ето ви няколко образци от друго едно прошение на тоя велик мъж, написано четири години след превората, когато отчислиха П. В. Оджакова от длъжност прокурор при Софийската касация:

„Его Височество Александру, князю Болгарскому. Да будят воля

Поклонник е още и на двамата московски святци, Катков[87] и Аксаков[88]. Свободно слово, печат и журналистика са за него неща излишни и вредителни. По време на неговото председателствуване в Русчук се издаваше в. *Българин*, комуто беше скимнало да либералничи. Нямаше още по онова време прокурори, а на душата на П. Василича Оджаков тежи, че не можеше да накаже тоя вестник ако не с друго, то поне да позатвори редакторите му. Какво направя П. Василич? Става за минута и прокурор, и цензор, и полицейски. В. *Целокупна България*[89] „напечатва едно писмо от Каравелова и Славейкова със заглавие „Възвание“. В. *Българин*, като мислел, че София не е в Патагония, но в тая същата страна, гдето се издава и той, препечатва възванието заедно с подписите на неговите автори. Много добре; но я да видим какво казва дворянинът, правоведът и губернинският секретар?

– Аха! Значи вие сте монарси, вие сте князе, главнокомандующи, та издавате възвание? Вие, бунтовщики – извиква г. Оджаков и нощно време, когато редакторите на *Българин* си пиеха бирата на Швайцеря, дойде им известие, че печатницата е нападната от жандарми.

Когато се гледаше делото, то Петър Василич, който председателствуваше, остави на минута своето място и премина

твоя, Ваше Височество, и пр. Да позволено мне будет да са оплачи, че за мене не могат да съществуват само обязаности към държавата, да плащам налози и защитавам отечеството си срещо врагите през 1877–78 год., а тряба да са ползувам от законите, под охраната на които са заслонени както моите обязаности, така и личните ми имуществени права. Быти закону, но непогибняти человеку... Най-после, понеже само от длъжност съм отстранен, то всеподаннейше моля Ваше Височество да благоволите и височайше ме уволните съвсем от служба Вашему Височеству. (Какъв язик! Какво бойко перо!) И то със сукрашено сърце и със сълзи го казвам, при днешните обстоятелства невъзможно е за независимите, неутралните и учените българи да слуговат Вашему Височеству (ето независим човек и учен българин!) с енергия и успех, като доброй солдат на передовите боюви линии в охранение авторитета на положението и службата и пр.“

на друга маса. Публиката, която не знаеше по онова време обязаностите на прокурорите, помисли си, че П. Василич ще се прескундя върху масата. Но той си подпря само ръцете, подигна си главата, поизкашли се и почна своята обвинителна реч, която се състоеше в това: кой има право да издава възвание и кой не: „В заключение аз моля почитаемото съдилище да осъди виновните Д. К. Попова[90] и Хр. Бъчеварова съгласно закона, който са нарушили, едно право, дадено само на монарсите“ – свърши Петър Василич. После това той пак премина на председателското място и почна да пита виновните не като Петър Василич прокурор, но като Петър Василич – председател.

– Какво имате да отговорите вие против **обвинителната трибуна**? – попита той.

После два часа двамата редактори вървяха под конвой за полицията, гдето стояха затворени три деня.

Забравих да кажа, че когато П. Василич четеше от **обвинителната трибуна**, малко едно момче, ученик, влезе в заседанието между публиката с няколко притурки в ръце, издадени от редакцията на в. *Българин*, не помня по какъв случай. Съзря го П. Василич по едно време, видя той в ръцете му печатното слово, заигра му брадлето като кречетало.

– Съгласно статия такава и такава от Временните съдебни правила, глава и отдел такъв, аз предлагам на публичната власт да арестува на 24 часа Т. Каракашова (името на ученика), който си позволи в присъствено място, гдето виси портретът на Негово императорско величество государя, да наруши тишината – каза той.

Ученикът се разтреперя, паднаха притурките от ръцете му, ревна да плаче, но мустакатият жандармин, който го заблъска напредя си, тури край на сичко.

Славянството и историята обаче г. П. Василич, правоведът и юристът, съвсем по друг начин разбирал. Във времето вече на пълномощията, когато се почна „Историческата задача“, той беше бич на съдниците (от либералната партия) в

качеството си на адвокатин. Помня и зная, че когато се разглеждаше някое дело, в което да участва и той, то съдиите треперяха, ако делото се решеше така, щото да губи дворянинът правовед. Искам да кажа, че съдбата на съдиите можеше да бъде решена, макар и не правоведски.

* * *

Но да се върнем на 27 април, на тоя исторически ден, от който се захваща прилагането на „Историческата задача“, от който съдбините на България започват вече да се управляват не от голаци – либерали, нихилисти и вредни елементи (гледай *Български глас*), но от хора сдържани, почитатели на черкова и християнство, на бога и царя. На другия ден, 28 април, тие последните тържествуваха вече в Русчук, целуваха се по улиците, здрависваха се, като че да бяха зели града с пристъп. Рано още сутринта камбаните от Варошката черкова „Света Троица“ така силно гръмнаха, щото населението се втревожи. Мнозина, които биле отишле още отрано по лозята, бързо се завърнаха в града, като мислеха, че е станала някаква опасност.

– Господине, кажи ни, за бога, защо бият толкова силно камбаните – попитала една вдовица Костадин Кипровски, яростен последовател на нагайското царство.

– Слободия, бабо, слободия като за вас хора! България се отървава вече от проклетите либерали. Сега почва вече българско царство – казал тоя велик мъж, когото по-горе нарекох Костадин Кипровски.

Други няколко граждани, бивши и бъдещи херои за „Историческата задача“, например: Дончо Георгев, именуем Колелото, Петър Станчооглу, назоваем Честния гражданин, Коста Павлов, познат под име Кучката, кръстосваха по улиците и викаха колкото им е силата: „Затваряйте дюгените и вървете в черкова да се помолим богу, загдето се отървахме

от либералите!“ Тая патриотическа покана разбира се, че не остана съвсем суха. В скоро време черковният двор даваше място на следующите познати граждани, нови патриоти, повикани от духа на времето и от „Историческата задача“ да спомогнат на своето отечество: Ангел Симеонов, човек чифлик-сайбия, бивш ортак и приятел на познатия най-много по Плевенско и Севлиевско Дели Неджеб, с когото той си е пил мастиката коляно до коляно и в най-страшните за България времена; Костаки Маринов, именуем в простолюдието Куркоя, който е носил а ла турка сетре до 1877 година, който се е занимавал до войната било с юшурец, било с давание пари с файдица, и пр. Когато разбиха русите при Плевен, то Костаки Маринов, макар и да се намираше в Букурещ, пак не можал да скрие своята радост.

– Как са вашите руси? Има ли надежда, че ще превземат и Цариград? – казал той на един свой познайник.

После него идеше на първо място Георги Геров, известен в простолюдието Георги Мидхатпашов. Наистина, че той е служил при Мидхат паша като келнер едно време, но тогава беше тежко време, нямаше още почва за патриотически пориви. Сега времето беше повикало бай Георгя да спусне своята лепта над народния жертвеник. Останалите трогнати граждани бяха на второстепенен почит: Паско Изворов, Илия Трифонов, Йосиф Дайнелов[91] и пр., сичките херои, ранени по на няколко места от терзийските ножици, от бакалските везни. Не липсуваше още и редакторът на в. *Българин* Хр. Бъчеваров, който удостои молебена заедно със съпругата си, редакторът на в. *Шило*[92] Михалаки Стефанович и ред други патриоти. Останалата част се състоеше от оная безсъзнателна тълпа, която е щастлива само тогава, когато я удрят по петите.

Молебенът се извърши сред черковния двор, защото епитропите не отвориха черковата, а събравшите се искаха да бъдат чуени и от бога, да славословят и неговото име за своята победа. Първа реч каза познатият вече на читателите Петър

Василич Оджаков. С трогнати слова описа той тържеството на цялото славянство, което ще да се роди от 27 април. И най-после взе се резолюция да се поблагодари и насърчи господаря на България в своята рицарска постъпка.

Ето съдържанието на прокламацията от 27 април, за която русчукските граждани удряха камбаната, която бе предтеча според тях на толкова добрини за в бъдеще:

„Българе!

Две години вече става, откак богу бе угодно да Ми връчи съдбините на България чрез единодушния избор нейния народ. По съвет и настояването на нашия освободител и Мой вуйка Цар Александър II, но не без колебание и строго самоизпитание. Аз се реших да преклоня глава пред волята на Божий промисъл и да посветя живота си, за да доведа България до изпълнението на определената ѝ от Историята задача.*

Приех убо управлението на Княжеството и работих за него с пълната прямота на своя характер. В продължение на две години Аз допуснах да станат всички възможни опити за устройството и правилното развитие на Княжеството; но за зла чест надеждите Ми се осуетиха. Днес отечеството ни, съвършено дискредитирано отвън, се намерва в голямо разстройство отвътре. Това разклати в народа вярата в правдата и му задава страх за бъдещето му.

Българе! Аз положих клетва на Конституцията. Държал съм клетва си и ще я опазя докрай. Но тази клетва, която изисква „да пазя свято и нерушимо Конституцията и законите на Княжеството“, Ми налага „да имам пред очи във всичките си разпореждания само ползата и доброто на Княжеството“.

За ползата и доброто прочее на Княжеството Аз считам

* В последната тая фраза има калпазанлък. На български е казано: „от историята задача“, а на френски: „да доведа България в пътя на цивилизацията и прогреса“ (dans la voie de la civillisation et du progres).

своя священа длъжност да обявя най-тържествено пред народа си, че днешното положение на работите в Княжеството прави невъзможно изпълнението на моята задача.

Затова, основавайки се върху правата, които Ми дава Конституцията, Аз реших: да свикам в най-непродължително време Велико народно събрание – върховний орган на народната воля, за да му обявя моето последно решение и да му предам с Короната наедно съдбините на български народ.

За да обезпеча материалното спокойствие в страната, за да дам достатъчно време на населението да се осветли впълно върху стъпката, която ще вземе, и за да осигуря пълната свобода и безпристрастието при изборите, Аз възложих на моя военен министър генерал Ернрот да състави едно ново министерство. Това министерство ще има само привременен характер и ще управлява, додето Великото народно събрание се произнесе.

Само ако Великото народно събрание узакони ония необходими за управлението на страната условия, отсъствието на които е основната причина на днешното безизходно положение, само тогава мога да остана на български престол и да нося тежката отговорност пред Бога и пред потомството. В противен случай Аз съм решен да се откажа от княжеский престол със съжаление, но с дълбоко убеждение, че докрай съм изпълнил длъжността си.

Издадено в наший дворец в София на двадесят и седми април от хиляда и осемстотин и осемдесет и първа година.

Александър“[93]

Нахалството и безсъвестното изопачение в тоя акт на фактите и истинното положение на първата фраза още бие в очи. Не може да се не възмути човек от фразата: „Днес отечеството ни, съвършено дискредитирано отвън, се намира в голямо разстройство отвътре. Това разклати в народа вярата в правдата и му задава страх за бъдещето.“ Актът е просто гьозбояджилък; той не издържа никаква критика, отгдето и

да го погледнеш. Той е проста машинация от страна на неговите автори: Стоилов, Начевич, Греков и пр. Видяха читателите отначало в какво положение се намираше страната. Ако свищовското **пуйка морабеси**, ако секвестирането дюгена на Станчоолу и други подобни полицейски скандали, произвеждани повечето от гладните за власт съзаклятници, е „вътрешно разстройство“, то нека ни бъде позволено да се изкикотим презглава. „Разстройство отвътре“ разбираме ние: да е въстанал някой окръг с оръжие против властта; да се е застрашила някоя от границите ни от въоръжена сила; да се е отказал друг окръг да плаща давание; да е почнало изселване, вследствие на тая или оная причина, възбудена от правителството; да е настанало глад, мор и скъпотия, да е, да е – много още.

Питаме ние авторите на 27 и на неговия акт: Имаше ли да съществува в страната едно поне от горните извинителни обстоятелства? Питаме ние тие жестоки и гладни за много пари: С какво ще тие да оправдаят 27 април? Нека ги съди историята, но нека ги не забравят и съвременниците им. А вънкашната политика на България в какво ли беше, аджеба, „дискредитирана“? Да не бъде в колониалните ни земанедаване, които ние имаме към Магадаскар, в Централна Азия и пр.? Да не би морската ни навигация начело с адмирал Конкеевича, да не е можала да запази честта на народния пряпорец към Сандвичевите острови? Или пък Араб табия при Силистра ни дискредитира? Кога ние се родихме, кога се прочухме, кога се дискредитирахме и кога стана това известно на политическия кабинет? Взеха ли се някои мерки по-напред за подобрението на кредита ни, преди да се реши издаването на акта от 27 април? Престъпление, престъпление! И нищо повече!

Дискредитирани и в безредица са биле само джобовете на Стоилова, на Грекова, Начевича, на няколко руски офицери, любители на нагайското царство, на безсъвестните бесарабци, с малки изключения, на гладните и жадни за злато

свищовлии и велешани, пак с малки изключения, и на ред други калпави натури, които искаха да устроят България на гешефтарска кантора, които искаха да я повърнат още в 500-годишно робство. А за това нека говорят фактите и грозните събития, нека отговаря „Историческата задача“.

Тая прокламация събори либералното министерство Каравелов – Славейков, тя въвеждаше вече в страната терор и безначалие, тя стъпка народните правдини. Новият кабинет се състави от военния министър генерал Ернрота, който заменяваше и министър на вътрешните дела, и председател в същото време на Министерския съвет. На правосъдието бе назначен безсъвестният Стаматов[94]; на финанциите – Желязкович[95] и на просвещението историкът Иречек[96] – тоже човек без душа и принципи, тъкмо за преврати. Чорбаджилъкът се възкресяваше в много по-големи размери, отколкото при турците; бесарабците на първия ден още вирнаха глави, а руските офицери отпуснаха саблите си, като че да се намериха досега пленници и роби в някоя чужда страна. С една реч, тържествуваше и се смееше сичко пълзяще, което си няма нищо свято на сърцето, което беше дошло в страната само да гарантира своя джеб.

Скоро след издаването на прокламацията назначиха се страшните ония комисари, сичките руски офицери, които трябаше да произведат бъдещите за Велико народно събрание избори. А който има приблизително известие от мирозрението на руските офицери и от изборите на една конституционна страна, то нему ще бъде лесно да си обясни резултата на тие избори. Разбира се, че това беше подигравка с народните права, но гледат ли ти тебе права тие хора, които са въстанали именно против тие права? Главните комисари, за които споменах по-горе, бяха следующите: в Кюстендил, Трън и Орхание – подполковник Котелников; Видин, Лом, Оряховица, Враца и Берковица – подполковник Ремлинген[97]; в Плевен, Ловеч, Севлиево и Търново – майор Кащалински; в Свищов, Русчук, Разград и Силистра – подполковник Логвенов. Има-

ше още и множество подкомисари, повечето българи[98], граждански лица, сичките личности позорни и безхарактерни.

Бъдещият русчукски еничер-агасъ, комисарят Логвенов, човек с грубо солдашко минало, който служил в продължение на сичкия си живот само **не разсуждат**, зае мястото си, което му даваше новото положение на работите. На 1 или на 2 март[99] той издаде окръжно или по-добре приказ, с който свикваше сичките граждански чиновници от Русчук да се съберат в Окръжното управление, да им чете наставления. Часът в 9 сутринта беше определеното време, но ревностните русчукски чиновници [бързаха] в това число и наша скромност, които бяха разбрали вече, че ще настане такова време, щото хората ще се ценят не по способности и честност, но по продажност, по лакейство и любоугодничество. Никой не липсуваше тука, като почнеш от представителя на Апелацията – най-високия чиновник в Русчук, до най-последния волнонаемен писар. Странно съвпадение беше и това, че представителят на Апелацията, уважаемият г. А. Манолов, и по чин беше най-висок, па и по ръст. Митко Маринов например – председателят на Окръжния съд, едвам до мишницата дохождаше на първия. Повечето от присъствующите, с микроскопически изключения може да се каже, наместо да се срамят от това събрание, гдето бяха ги викали като добитък, по солдатски, лицата им дишаха задоволствие и някаква си даже гордост. Михалаки Чокоев например дотолкова благоговееше пред това събрание, до такава степен се считаше за щастлив, че и той се е удостоил да се яви тука, щото сичко по него дишаше на парадност. Георгевски кръст на кавалерска лента красеше рицарските му гърди.

* * *

Цели два часа се въртя по стълбите и из коридора тая чиновническа тълпа, цели два часа се питаха един други: „За-

що ли сме викани? Какво ли има да ни говори? Дали няма да предложи въпрос: който е против акта от 27, да си подаде оставката“, и други такива въпроси. Но никой не казваше: тая мярка е позорна, тя докача нашето човеческо достойнство. А всесилният княжески комисар не се явяваше още. Малко се стряскаше той, че го чакали 60–80 души, че е бил назначен определен ден. По едно време загърмяха пайтони откъм улицата. „Иде!“ – се чуха няколко гласове и секи се погрижи да заеме почетно място, да застане прилично. Мнозина затегнаха своите връхни дрехи, а г. Чокоев си оправи и лентата на своя Георгевски кръст.

Гордо и наежено се качи по стълбите русчукският диктатор, саблята му се удряше от камък на камък, а пискюлите, които висяха от страната ѝ с разкошна драпировка, подскачаха по дългото му бедро.

– Здравствуйте, господа! – каза той с първо влизание.

– Здраве желаеме, господин комисаре! – казаха ония от чиновниците, които дразнеше демократизмът, а другата част каза: „Ваше високоблагородие“.

След като заповяда негово високоблагородие на своите адютанти и стражари, които вървяха подиря му, да навкарат сичките чиновници в канцеларията на окръжния управител, той се опря на саблята си и застана посред. Тряба да ви кажа, че сичките бяха прави, натиснати един до други, а някои поревниви бяха се покачили по столовете, за да чуят по-добре назидателната реч на новия християнски сатрап.

– Господа, вам вече известно – захвана Логвенов половин на руски, а половин на нашенски, – че Негово височество любезний наш государ, племяник на Его императорско величество Цар Освободител, за да уреди страната, съгласно с патриотическо свое желание, издал е прокламация към народ български и иска негово съдействие... Господа, секи българин патриот, който обича своего государя и Его императорско величество, тряба да подаде ръка на държавната глава в тие критически обстоятелства, не тряба да се меси в партии

и агитации. Особено това се изисква от чиновници. Не забравяйте, господа, че вие сте **коронни** чиновници[100], получавате пари от държавата, клели сте се (пресягнули) във вярност на господаря. А ако някой от вас постъпи против волята на господаря, то бъдете уверени, че аз ще да узная това на вторий ден. Знайте още, че аз имам твърде много верни хора в града. Познавам помежду ви няколко души, които водят опропастителна политика против своето отечество. Но нека тие несмислени господа помнят, че от днес аз турям подир секиго по трима души от моите **верни** хора!... Прощайте!

Патриотическите тенденции на тая реч не искат коментарии. **Верните** хора, с които комисарят плашеше, не бяха други никои, освен ония доблестни граждани, които се наричат шпиони. Когато той произнесе с жестокост „има помежду вас няколко души, които водят опропастителна политика“, не избегна милостивият му поглед да не бъде обърнат и към наша скромност, защото по онова време ние бяхме написали едно писмо във в. *Работник*, с подписа си, съдържанието на което не се бе одобрило в казармите.

Думите на княжеския комисар относително **верните** хора не биле само сухи и голи думи. Подир няколко деня тоя институт се учреди в Русчук. В него зеха участие следующите граждани: Георги Вълчанов[101] – началник, Петър Сребров, Иван Христофоров, Петър Винарев[102] и пр. – доброволци, от блага душа и добра воля се записали; Александър Филипович, наречен Македонски – подначалник; Гецо, с дългата брада – квартирмайстер; Захарий Палабоюка; Лефтер Михайлов[103] (редактор по-после на *Вестниче*[104], в Пловдив); Маринеско Влаха, Чернев и пр. – прости служители и платени. Сичките тие господа, с изключение на Среброва, Христофорова и Винарева, бяха опълченци, борци за българската свобода. Освен мисията на тие граждани да бдят и се ослушват какво говорят и кроят неприятелите на добрия порядък, тие имаха още за длъжност, гдето се окаже и стане нужда, да отърсят праха на своя противник, който им покаже, разби-

ра се, началството. Деня тие се не виждаха твърде налице, но щом се запалеха свещите в градините София, Швайцер и хотел „Лондон“, те завземаха особена маса и почваха своите спасителни за отечеството наблюдения. Тяхната деятелност растеше заедно с приближаването на 1 юли.

Аз бях честит да се познавам почти със сичките, с някои от тях имахме и минали връзки. Така например с Вълчанова преди една неделя от 27 април бяхме се целували по устата, бяхме се клели върху девизата „Братство, равенство и свобода“. Тряба да ви кажа, любезний читателю, че ние с г. Вълчанова принадлежим на Масонската ложа, та затова сме искрени и откровени един към други, тъй като масонството допуща пълна търпимост – религиозна и политическа. Един ден после 27 г. Вълчанов ме срещна на пътя и си отвори портмонето, което блестеше от злато – се нови напалеондаре. „Работата е и уйгун“ – каза той и си замина.

А с Александър Македонски ние бяхме още по-близки. Доволно е да ви кажа само това, че спяхме с него под една стряха, нищо скрито нямаше той от мене, казваше даже към какво се стреми и какво мисли техният институт – **верните** люде на комисаря Логвенова. Александър Македонски, като верно чадо на своите съотечественици македонци, т.е. като запознат с изречението: „Ке ми дадеш пàри, ке се чина бȕгарин“, безразлично му бе кому служи и какво прави.

– Кàко да чѝниме бре, мàло брате? Да излиза хлеб, па карай да върви. Мен ли е останало да оправям бугарията? – говореше той пред мен за извинение.

Аз съм готов да уверя от своя страна секиго, че А. Македонски право говореше. След като си свършиха работата с него превратаджиите, без да са го докачили и обидили, той работеше против тях, не че го е учил някой, но ей така, просто по добра воля, ако щете и по **убеждения** даже. Лицето, от което той е получил, да кажеме, днес пари да преследва либералите, през нощта пише безимено писмо на това лице, от страна на същите либерали, и го заплашва да стои мирно.

Една нощ на моята порта се намери окачен куршум и цялата порта заляна с катран, което значеше и обясняваше, че куршумът е предназначен за живота ми. Виждам аз, че моят Македонски пухти и се сърди и гневи от мен повече, при сичко че не е бил чужд на това действие.

– Я нема оставя тоя маслаат тако! Я ке да ѝзгоря на неколко души чергата – говореше той.

– Знаеш ли новото? – каза ми той на втория ден. – Петър Сребров и Иван Христофоров са накатранили портата. Но ти мълчи, я ке им строша шпионските глави.

Тоя Македонски именно ми съобщаваше онова, което Вълчанов криеше. Той казваше, че Вълчанов им е шефът, който получавал по 400 лева на месеца, а на тях, т.е. на Македонски и другите му събратия, се плащало по 250–200 лева. Говореше той още, че Вълчанов не изпълнял добросъвестно своята мисия. Така например в Русчук имало верни хора, агенти на „Историческата задача“, само 15–20 души. Вълчанов ги показвал в щата 40 души; а защо той е постъпял така, не е нужно да ви обяснявам с буквалните думи на Александра Македонски.

Третият наш приятел от института на верните хора беше Гецо с голямата брада. Ето човек, който беше влязъл измежду верните хора с чиста съвест и с вяра, че прави добре. Гецо е бил храбър опълченец, наш приятел по комитетските работи още от турско време, честен и скромен младеж. Едно му бъркаше нему сиромаха, това едно, което бърка на мнозина негови събратия: с него се беше подиграл духът на епохата, а съвременните понятия и идеи бяха го ритнали. Той си останал верен на ония стремления и подвизи, с които се въодушевляваха хората до 1877 година. Неизгладимо биле запечатани в него думите: „Ах да видя български жандарин, български войник, па тогава да умра.“ Български жандармин, български войник, български крал, свобода и независимост бяха смесени и разбъркани в наш Геца. Князът страда – страда и с него заедно и отечеството, и свобода-

та – мислят и разсъждават хората от Гецова калъп. Но Гецо е извинителен. Какво да се каже за ония черни души, които са учили право, па не виждат или не искат да видят по-далече от простодушния Геца?

* * *

Между това почна се вече теророът, терор нравствен и инквизиторски. На третия ден още много наши съмисленици, които минуваха за първи нумеро, които най-много дигаха врявата, които псуваха наляво и надясно консерваторите, дордето тие последните бяха слаби, разбира се, прибързаха да се поклонят на тие последните, да трампят като панаирска стока своята чисто човешка съвест. Тие безхарактерни дьонмета бяха: Иван Тодоров – телеграфопощенски началник в Русчук, доктор Р...[105], Телемах Хаджипенев – беленски околийски началник, и други още.

Когато министърът Славейков дохожда в Русчук през зимата, то първият от тях – Иван Тодоров – разпореждаше кои лица именно ще тряба да се представят на министъра, като туряше в това число, разбира се, и своята облизана морда. Още повече, когато се свърши вече представлението, то тоя господин скритом отива при министъра, начело на друга депутация, и препоръчва себе си за един от първите чистокръвни либерали. А знаете ли как постъпи негова милост, след като се обяви вече „Историческата задача“? В телеграфната станция превратаджиите нямаха **верен** човек. Неговата длъжност изпълняваше Тодоров. По-после, в софийската станция, той взе образа на специален шпионин. Сяка депеша, която имаше нещо самостоятелно и съмнително, тоя **чистокръвен** либерал я спираше. Но ревността му се не спря дотука. Разказват, че от добра воля и наклонност той вземал копия от сичките депеши, които си турял настрана и ги показвал гдето тряба.

Доктор Р... е пък от ония божи кравици, които никой път не роптаят, не се сърдят и не обичат да разсъждават и се произнасят. Той беше още и депутат сред либералната камара. Когато тръгваше да отива за сесията, то убеждаваше своя колега А... да не чете вече вестници, защото той ще да му пише по три пъти в неделята. Чака А... ден, чака два, а никакво писмо няма от София. Най-после, подир двадесят деня, се получи такава една депеша: „Прибери ми месечната заплата от ковчежничеството. Гледай дано ковчежникът даде повечето златце, че много ми тряба.“ При затваряването на сесията се получила втора депеша със следното по-разнообразно съдържание: „Камарата се затвори; либералите печелят. Прибързай да ми земеш месечината от ковчежничеството, че излязва указ да се не дава вече злато. Ура!“ След 27 април докторът не излизаше по улицата, да не би да се срещне с някой либерал и се принуди да заговори с него, или пък друг някой консерватор да го види. Няма нищо от това, но може би пък да стане дума някъде и да се каже, че Радославов говори с либералите. А за какво е говорил? За политика, разбира се.

– Не тряба, не тряба. Да си мълчим ние. Политиката не е за нашата уста лъжица – говореше той и на четири страни се обръщаше, да не би да чуе някой.

Един ден влязва в квартирата си, гдето живееше и Иван Мавров, човек противоположен на д-р Р... Понеже в стаята на тоя последния се четяло на руски и имало много души събрани, то щом зачува глъчката, господин докторът избягва полекичка навън, а на втория ден поискал да си излезе, за да не му дойде на главата някоя бела.

Но най-доблестно отхвърли своето либералство Телемах Хаджипенев. Тряба да кажа, че той е нещо роднина, твърде отдалеч, на мадам Каравелова. Когато отишъл пръв път за околийски началник в гр. Бяла, то занесъл в дисагите си цял един куп от в. *Независимост*, която се издаваше по това време в София.

– Виждате ли тоя вестник? Оттук нататък той ще да ви бъде евангелието – казал г. Пенев на кметовете, па и постоянно така говорил. – Тоя вестник само говори право, него ще да четете. Той се издава от **зетя** ми.

А знаете ли кой е тоя зет, комуто господин Пенев не споменава и името даже, което е знак, че той му е много близък и много любезен? Каравелов, министър-президентът на България. Знайте още и това, че тоя Каравелов в лицето не беше виждал своя **шуря**. Но [за] искрено любящите сърца нужно ли е лично запознавание? Где седнел, где паднел г. Телемах пред простодушните селени в Бяла, щом се отворело дума по какъвто и да е въпрос, той намирал случай да спомене и името на зетя си.

– Зет ми каза, зет ми мисли, от зетя си получих писмо – и пр., и пр. Или пък: – Холам, аз не зная, та вие ще знаете. Зет имам министър, гдето се е казало, секи ден ми пише, секи час се разговаря с княза, та няма да зная!

И селените от своя страна дигали рамене, шушнали си един други и се гордеяли, че имат за началник министърски шуря. С една реч, г. Телемах Хаджипенев олицетворявал в Бяла, или по-добре бил представител на три неща: първо, административна глава, второ, местен водител на либералната партия и трето, най-близък министерски роднина. Либералите от Търново и Русчук не търсели хан в Бяла; къщата на околийския началник Телемаха беше на тяхно разположение. И в отношение на своите началнически обязаности бай Телемах не оставил никаква празнота. Най-напред той купил на коня си такова едно седло, покрито с червена чоха, на която по краищата имало по една начална буква от неговото име Т. Х. П., ушита и изработена от злато. За да придаде на селото Бяла, което беше вече градец, по-лъскава форма, то се разпорежда най-напред да му направи увеселителна градина, над вратата на която се турило и дъска за надпис. Дълго време било спорен въпрос какъв да бъде тоя надпис. Най-напред се изслушало мнението на г. началника. Той настоявал, щото

тоя надпис да не бъде местен и строго ограничен, но да означава и нещо идейно.

Най-добре ще бъде да напишем: **Либерална градина** – казал г. началник.

Вижда се работата, че той е ламтял, щото и градецът Бяла да раздели неговите политически взглядове. Но Иван Харцоят, жител беленски, комуто думата се слушаше по онова време, изкривил своите ибришимени устни, т.е. възпротивил се.

– Тогава да напишем така: **Градска градина; построена със съдействието на ок. началник** Т. Х. Пенев – казал г. Телемах, но и това мнение паднало.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Нравствена инквизиция.
– Главният дирек на превратa
Гр. Начевич. – Неговото пътуване по Княжеството и шифрованите му депеши. – В. ***Независимост*** *и чиновниците, които я четат. – Сподвижниците на 27 април разделени на три категории. – Първа и втора – мъжие, а трета – храбри амазонки. – Мадмазел Петкович[106] и мадам Оджакова – главатарки. – Съревнованието на техните свищовски сестри. – Язвителната на Ив. Христофорова. – Патриотическият подвиг на Х. пазарджичени с* ***Независимост.*** *– Митрополит Мелетий[107] и неговото хоро. – Руският кабинет играе на въже. – Малодушието на русчукските либерали. – Отзиви от простата маса. – 55 и 66 членове от Отоманския наказателен закон. – Каменски[108] в канцеларията.*

По това време, когато в Бяла се решавали тие важни въпроси, издава се прокламацията от 27 април, получава се известие и в градеца Бяла, че Каравелов е съборен, че днес или утре ще бъде арестуван или изгонен зад граница. Естествено е, че ако хора съвсем чужди на Каравелов, хора, които не му бяха ни в клин, ни в ръкав, се побояха за неговата съдба и за оная на партията, на която той беше глава, естествено е, казвам, как трябаше да се посрещне тая горчива новина от по-близките му приятели, от **шурите** му, какъвто беше г. Телемах. Зет е това, и не току-така само, но зет любим и уважаем. Болно и тежко било на неговата душа няколко деня и няколко дълги нощи, припомнил си той, така през пръсти, миналите времена, осъдил няколко пъти сам себе си, що му е трябало да се рисува пред селените със своя зет, когото не познава; но нямало що да се прави, станалото – станало, не можеш да го върнеш. А известията от София биле неприят-

ни, чувствал наш Телемах, че горчивите съдбини на зетя му ще да се отразят и върху му, макар и стотна част.

Дордето Телемах се борел сам със себе си в своята канцелария, от София се готвел да тръгне вече един от авторите на акта от 27 април, маршрути и програми се съставяли за това негово пътуване, циркуляри и препоръчителни се пишели от сичките министерства, секи да слуша и да съдействува на тоя човек, който не беше друг никой, освен Григор Начевич. Целта на пътуването на тоя як дирек от „Историческата задача“ беше – нещо известно на секиго – да отчислява неблагонадежните чиновници; да назначава нови на местата им; да говори, че князът ще да си отиде и България ще бъде изпълнена с немска войска; да уверява, че в такъв случай ще се разсърди и Русия; да препоръча кандидати за бъдещи депутати и да дава йезуитски наставления; най-после, да изнасилва съвести със заплашвания и подкупвания и да устроява шпионските отделения, на които той бе главата. С четири коня пътуваше това мрачно страшилище, на секи пет часа тие коние се пременяваха. Сичко честно потреперя от това човекообразно чудовище, сички чиновници, които не се въодушевляваха от неща по-високи, трябаше да коленичат пред него. Когато той в Разград дал една шифрована депеша до политическия кабинет в София, началник-станцията, който имал заблуждението да мисли, че и после 27 април съществува закон в България, повърнал тая депеша на основание на закона, който запрещава на частни лица да дават шифровки.

– Аз ти заповядвам! – извикал авторът на „Историческата задача“ с влизането си заедно в станцията и показал на чиновника своето пълномощно (картбланш), дадено от найголямото „доброутро“ в България.*

---

* Че Начевич беше изключение от секи закон в България, ние имаме и официални данни. Либералът А. Людсканов[109] поискал да даде една шифрована депеша, на което му се отказва; но когато Людсканов казва на началника на станцията, че Начевич се ползва с това право, то той, началникът, му написва следния отговор... „Известно

И така тоя всесилен узурпатор пристига един прекрасен ден в Русчук и начаса свиква събрание на тамошните представители на „Задачата“. Станало дума и за административните чиновници, поискал Начевич техния списък, потърсил сведения за гъвкавостта на тяхната съвест, не се забравил и Телемах в това узурпаторско събрание. Какво се е говорило по-после, какви условия или застъпничества са станали пред г. Начевича, не е известно. Знае се само това, че на втората вечер, късно през нощта, Телемах Пенев влязал в дома на А. Симеонова и клекнал на колене пред представителя на „Историческата задача“, комуто изповядал своите чувства, които той храни към **зетя** си и неговото министерство.

На другата заран наш Телемах пътувал към Бяла засмян, спокоен и доволен, като че се намирал в царството на зетя си. В същите дисаги, в които той носеше преди няколко месеца в. *Независимост*, сега носел в. *Български глас*. Щом пристигнал в Бяла, първата му длъжност била да събере сичките княжеви по-първи беленчени.

– Вие знаете ли, че Каравелов, когото аз наричах мой зет, бил луд и нихилист? – казал той. – А пък вестникът му *Независимост* бил немски? Заради това оттук нататък вие ще изгорите *Независимост*, а ще получавате *Български глас*. Тоя вестник е чисто български, който се четял и от руския цар.

Телемах станал горд и жесток малко по малко и [по] отношение на ония свои приятели, които му биле най-близки.

– Почакайте още няколко деня, когато Каравеловата конституция се замести с камчикът – казвал той на селените, – тогава аз ще да обеся двама души на моста.

На един бакалин, Хаджи Иван, който се вижда работата, че не е съчувствувал на „Историческата“, той поставил на къщата му двама шпионина, които го вардели денонощно, а

ви е, че шифровани депеши от частни лица не се приемат. От г. Начевича са се приемали и се приемат, но той има отворено писмо от Н. височество до началниците, за да му приемат депешите без забава. София, 14/5/81 г. Христов.“

сам Телемах, като минувал покрай дюгена му, казвал му постоянно:

– Почакай още малко, аз ще те обеся на моста. От най-напред Хаджи Иванчо се опитал да протестира, но като се убедил, че с „Историческата задача“ не бива шега, клюмнал глава и си въобразил епохата на Мехмед бей. Но знайте, господа читатели, че физиологията дели хората на няколко степени. Едни махват ръка на сичко и мигат пред сякакво безобразие; други похващат дръжката на своя топор и цепят главите на своите човекообразни деспоти; а трети се само топят вътрешно и предпочитат следствията на собствената си душевна революция. Към тие последните принадлежал и беленският гражданин Х. Иванчо. Търпял той ден, търпял два, курдисвал разни планове, па най-после намерил лек на своята душа. Една заран той казал на стопанката си, че ще отиде на къра, гдето ще да се мае до вечерта. В същото време керемидарите, които си имат керханата [на] отвъдната страна на р. Янтра, съгледали, че още пред обяд дошел един човек на противоположния бряг и седнал до самата вода. Цели пет часа той не станал от мястото си, нищо не правил, а следвал само да хвърля от време на време камъчки в бистрата янтрина вода. По едно време, на мръкване, непознатият, който бил сам Х. Иван, станал на крака, поогледал се наоколо, обърнал се към селото Бяла, което оставало зад гърба му, прекръстил се и нагазил с дрехите си във водата.

– Че луд човек тряба да бъде негова милост, който не отива по моста, ами гази посред – казали един другиму работниците, които тежката кал и мокрите керемиди карали ги да гледат повечето наоколо си.

Но когато те видели, че калпакът на Хаджията наближило да плавне, търтили към Янтра и извикали колкото им силата:

– Чакай бре, християнино! Не ти ли е мило за душата!

– Ах, кой ви каза, че ще да се удавя? Луд ли съм! Аз влязох с дрехите си във водата, защото имам мараз, а някои хора ме посъветваха, че ако се кисна във водата – преминувало – казал Х. Иванчо на работниците.

Секи повярвал на тоя хладнокръвен отговор, никой не се научил в селото до вечерта ни за неговия мараз, ни за целебните сили на бърза Янтра. А и сам той, Х. Иван, се върнал у тях при жена и деца, преоблякъл се в сухи дрешки, вечерял що дал господ, прекръстил се и легнал.

– Наш Иван тая заран много рано излезе, без да се обади някому – говорели [на другия ден] домашните му по улицата.

В същото това време двама души селени, които дошле тичешката откъм моста, влизали в Околийското управление при началника.

– Дойдохме да ви известим, че намерихме под моста Х. Ивана удавен – казали те.

Разбира се, че сичките тънки формалности по тоя случай биле извършени от началството над студения труп.

В дюгенското чекмедже на покойния се намери следующата записка, написана до Ивана Попов, която аз видях с очите си:

„Побратиме Иване,

На тебе оставям децата си и другите си работи. Кажи на селените, че аз се удавих от Телемах и от неговите шпиони и жандарми."

Когато стана известно съдържанието на тая записка в Бяла, то началството, в интереса на службата и въобще на страната, поиска тая записка за **сведение**.

Занапред ние няма да забравяме Телемаха, а сега преминуваме на друг предмет. Прокламацията от 27 април, нейното историко-заветно съдържание, както и височайшето пътуване на Григор Начевича не закъсняха да произведат своите патриотически следствия, свързани с крайните елементи в България – нихилистите. Шпионското отделение (доброволното и платеното) захвана вече своите действия; неговият глас ставаше решающи от ден на ден, от час на час. То изпълняваше обязаностите на временно правителство

или спомагателно, то работеше най-деятелно за **заветната** цел на българите, то туряше най-после в изпълнение акта на 27 април. Какво е ставало по другите по-затънтени градове, как там се е турял в действие историческият акт, аз не зная напълно, при сичко, че помня някои факти и събития, в които е плющяла и руска нагайка, и народна пара, и шпионско слово, и жандармско усърдие. Нека за тие факти кажат ония, които са си чесали плещите. Аз ще говоря само за онова, на което съм бил свидетел.

Деятелността на тие агенти на **Задачата** може да се тури на върволица както следва: едни от тях имаха за длъжност да отстраняват от служба ония чиновници, които не бяха се трогнали от 27-то число. Те постъпяха така. Вземат да съставят акт за ненавистния чиновник, когото обвиняват или че е псувал княза, или че четял и разпространявал в. *Независимост*, или че се е произнасял против 27-то число, или че е рекъл: „Ние си не даваме конституцията“, или че се е обърнал срещу слънцето. Под тоя акт се подписваха двама души свидетели, обикновено от **верните**, или пък от някои невежи селени. После това той се изпращаше до княжеския комисар, който си имаше вече длъжността как да постъпи. „В името на Н. височество господаря, на Царя Освободителя, аз намирам за добро да се изключи тоя чиновник, който не е от благонадежните.“ Околийските по онова време началници в Русчук – Доганов, а в Тутракан – Обретенов[110], хора, които бяха влекли синджири по Анадол за свобода и отечество, разбира се по само себе си, че тие не можеха да викат ура заедно с бившите турски чибукчии Георги Георев, Ангелчо Симеонов и пр. „Историческата задача“ обаче ги наказа по следующия начин. Кривоглед един мюзюхирен, именуем Ангелчо Симеонов, отива в село Гагаля или Липник, гдето учителят, еленченин, който и по наследство, и по право прецежда из жилите си шпионска кръв, съобщил му, че околийският началник Доганов бил поканял [един?] път общината да се запише за в. *Независимост*.

После две минути върху един бял лист блещяло в заглавието с големи слова **А К Т**. „Днес, 1881 г. и пр., и пр., подписаният, като зех пред [вид] това и това, като се уверих и изпитах, че еди-кой си имал смелостта да произнесе думата „*Независимост*“, то реших...“ Представете си бързина, въобразете си ячко и организирано правителство. Същия ден се съобщи още актът в Русчук до комисаря (от селото Гагаля до Русчук е два и повече часа) и същия ден се приема депеша от генерал Ернрота, че Доганов е отчислен за агитации и неблагонадежност. По тоя начин се отчислиха и други чиновници: Късогледов[111], Обретенов, разградският окръжен управител Ангелов, свищовският – Самсаров, финансовият чиновник Вълнаров, председателят на окръжния съвет Бърнев[112] и много други още.

Втори разред агенти се занимаваха по публичните места да псуват идеала на либералите – конституцията. От една страна, да произвеждат скандали и почва за арестуване, а от друга, да явяват на публиката доколко е омразна конституцията на Н. В. Господаря. Един ден в кафенето на Пенча Мъглата, гдето бяха събрани повечето либерали, влезе Ив. Христофоров, подкомисар княжески, личност безхарактерна и нахална. Той застана посред кафенето и извади от джеба си един екземпляр от конституцията.

– Господа, днес в България има две спорни неща: това книжле, което се нарича конституция, и Н. В. Князът, който е избран и проведен от Н. И. Величество Царя Освободителя. Кого вие ще предпочетете? Любезния ни княз, млад като ангел и хубав като ябълка, който, като да ни е проводен от Бога, или това парче книга? – каза Христофоров с шпионски жестове и настъпи под крака си Конституцията.

Присъствующите, които бяха повечето чиновници, никой не възрази, а представителят на бухалското царство следваше да изглежда на сичките въпросително. Аз съм уверен, че ако в турско време влезеше в българско кафене, между българи, не охтичавият Христофоров, но някое арнаутско заптие; ако

това заптие държеше в ръката си не конституция, но екзархийския устав и почнеше да проповядва, че гръцкият владика може да ни заведе по-добре в рая, то източен въпрос щеше да се дигне, па и късото пискюлче на царския човек трябаше да помете кафенето. А коя е причината за това? Гюбрето, бухалската рутина и оная неразсъждающа тълпа, която обича само ония държави и управления, гдето има тояга и камчик. Ще да ми [се] отговори, че в първия случай сме имали за господари поганците, а във втория червена ябълчица, на която сме трябало да ѝ теглиме светата воля. А ние отговаряме, че в отношение на турците пак ни бивало донякъде, имали сме народно достолепие и гордост, блещукали тук-там и някои хероически характери, но сички тия светила и светли страни загинаха заедно с турската власт на Балканския полуостров. Сега ние не роптаяхме, не разсъждавахме, не критикувахме. Бяхме удавени от великото събитие, от бляскавите пагони, а най-главното, ние не знаяхме още, с малки изключения, че и християнинът може да бие и да угнетява много повече, отколкото турчинът. Рано беше още, както съм казал вече.

Трети сподвижници и поклонници на 27 бяха и някои половини от прекрасния человечески род. Зная, че за тяхна милост в много държави не е позволена никаква публична критика; но границите на тая нетърпимост се смъкват, щом евината дъщеря захвърли своя чорап и стъпи в политическото или литературното поле. Па и защо съм седнал да се оправдавам? Моята цел е само да констатирам един факт, едно обществено явление без симпатии и антипатии. Трите героини от женския пол в Русчук бяха: госпожица М. А. Петкович, г-жа Петър Василич Оджакова и Н. Бъчеварова.

– Защо да не подадем ръка, защо да не спомогнем и ние с нещичко на любезния си господар, който е така млад и хубавелек... – казали гражданките и подпретнали скути.

– Ах, тая мисъл, тая ваша постъпка е suget pour un romane[113] – казали някои приближени на гражданките, които още повече се насърчили.

И така един прекрасен ден мадам Оджакова и м-л Петкович съчинили един адрес от своя страна и тръгват от къща на къща да го подписват, изключително от своя амазонски еснаф. Тряба да ви кажа, че последната редакция на тоя адрес била допълнена от правоведско вещо перо, от П. В. Оджакова, който го направил съобразно със **Славянската замледелческа конституция**. Няма нужда да обаждам на читателите изцяло съдържанието на тоя адрес. Той бил насърчителен на младия господар в пълна смисъл на тая дума. Падало се коленопреклонно пред господарските нозе, казвало му се на няколко места: „Дерзай, любезний княже!“, умолявал се да земе **юздите**; апелирало се към неговото рицарство; гласувало му се пълно доверие и пр., и пр. Почитаемите инициаторки биле дотолкова демократки, щото не отказали гостоприемството в колоните на своя патриотически адрес и на слугините от разни къщя. В разнасянието на адреса беше запазено сичкото благоприличие и тържественост. Пликът, в който лежаха подписите и волята на русчукските госпожи, беше обвит с трикольорен шарф. Говореше се по онова време, че свищовлийки, като се научили за патриотическата постъпка на своите русенски сестри, ухапали си алените устни от благородна завист, че не можали и тие да се сетят с време да изкажат своите чувства към господаря.

– Ние ще направим пък трикольорни букети, с които ще да украсим гърдите на сичките депутати на 1 юли; – казали тие и се задоволили.

Адресът на русенските гражданки се подаде на господарските ръце на 9 юни, при моста на Сарая, подробности за което подавание ще изложа по-нататък.

* * *

Сички тие демонстрации в гр. Русчук, сички тие мерки и симпатии, изказани за в полза на „Историческата задача“

било от комисаря Логвенова, било от неговите **верни** хора, от гражданките, па и от равнодушието на оная робска тълпа, която блаженства само когато я удрят по напуканите пети, сяка тая среда, казвам, не можеше да не повлияе на либералите. Тие бяха гръмнати и смутени не на шега. Па и другояче не можеше и да бъде. Накъдето се обърнеш, с когото се срещнеш, каквото прочетеш във вестник, руски или български – сичко мирише на робска земя, на мракобесие, на дебело невежество и славословие на камчика.

„... Днес хаджиоглу-пазарджикските граждани, като прочетоха подлистника* на нихилистическия вестник *Независимост*, решиха и определиха да го изгорят тържествено и публично... Да живей Н. височество“ – депешираха от поменатия град в *Българин*... „Днес Н. преосвещенство софийският митрополит Мелетий, като се представи пред Негово височество господаря заедно с 800 души да му благодари за патриотическата постъпка от 27 април, каза едно сгодно с обстоятелствата словце, което се свършваше така: „Господарю, ако вие ни оставите и тръгнете да си отивате, то ние ще постелем пътя с нашите деца (в това число и децата на Мелетия, разбира се), да мине през тях вашата кола“ – пишеше *Български глас*... „ Днес народът, събран от околностите и от София, изигра едно хоро пред палатите на Негово височество любезния ни княз. На свършване народът поиска позволение от господаря, щото сяка година на тоя ден да бъде разрешено да се събира той (народът) и да тропва по едно хорце на същото място“ – пишеше поменатият вестник.

Така също отговорите и известията на руския кабинет биеха към същата точка, и тяхното съдържание беше възарско, т.е. и тие играеха на въже. В отговор на едно запитване от страна на либералите, които молеха да им се съобщи дали превратът става с волята на Русия, такъв отговор се депешира, щото аз вярвам, че и тоя, който го е писал, сам не го е

---

* В тоя подлистник се говореше за участта на князовете Куза[114], Отон и пр.

разбрал, а като го е подписвал, неволно се е появила усмивка на дипломатическите му устни: „Бедни болгарчики! Как они наивни и чистосердечни“ – е казал той.*

С една реч, отсякъде глас на неразсъждающа тълпа, отсякъде блеение и мукание. Предвид на това доброволно робство [в] заседанието, което свикаха либералите в Русчук, да размислят и решат тряба ли да се издава *Работник*, не се забелязваше нищо буйно и решително. Повечето бяха на мнение, че издаването на *Работник* е немислимо вече.

– Кого ще убеждаваме, кой ти разбира, че конституцията е народно благо, когато против нея са сички, в това число и могуществена Русия, и княз, и духовенство, и калугери, и попове, и търговци, и богати – говореше Митко Маринов. – Аз съм убеден, че ако *Работник* развие своето знаме според програмата си, то ние ще да бъдем избити с камъци от тълпата по улиците.

Въобще приятелят М. Маринов, нарочно или искрено, мъчеше се да доказва, че немислимо нещо е да се предположи даже, че руският император гледа на българите с лошо око.

---

* Ето тая депеша: „Императорският кабинет досега се е отнасял към българската криза с предпазливост по причина на уважението, което има към самостоятелността на княза и на народа. Понеже тази предпазливост се експлоатира от агитаторите като порицание, императорский кабинет счита за своя длъжност да обяви, че избраният и утвърденият от Европа княз е залог за действителното благосъстояние на България. Императорский кабинет има доверие в чувствата на княза и неговото желание да изпълни задачата, която е тържествено приел върху себе си. Ако князът обяви сега, че е невъзможно да продължава да носи отговорността за положението, което е опасно за бъдащността на страната, и направи възвание към народа, той без съмнение се е подчинил на съвестта си с твърдо решение, да се посвети на благоденствието на България. Императорският кабинет желае щото българският народ (тежко и горко на тоя народ, който се управлява с депеши от 5000 версти – казваме ние, бае Игнатиев[115], със своята проста глава!) да съхрани неразкъсвано свръзката си с княза и да отхвърли измамите на честолюбивите агитатори, които искат да разрушат това съгласие.“

Но се намериха и двама-трима души, които не искаха да трепнат ни от депешите на генерал Игнатиева, ни от блеението на тълпата. Тие бяха Т. Х. Станчев[116] и Георги Кърджиев, и двамата отговорни редактори, първият на в. *Славянин*, а вторият – на *Работник*, които протестираха против сяко малодушие и поискаха да се борят докрай със сякакви узурпатори. Обстоятелствата от по-после обаче убедиха и тях, че слабото слово е утринна роса пред щиковете и подкупванията.

Ако между страхливите чиновници прокламацията от 27 не произведе никакво открито негодувание, то това не може да се каже и за простата маса. Колкото истинската цел на тая прокламация и да беше блокирана от мазни фрази, то сѐ се намериха няколко единици, които поклатиха глава. Разбира се, че не толкова от сухото съдържание на акта, колкото от начина и терористическите мерки, които се прилагаха от страна на превратаджиите, за да разбере населението, че сичко се прави за тяхно добро, че страшна страхотия ще бъде, ако си отиде князът.

– Ако си отиди, нека си отиди. За княз ли ще плачем? Като плащаме 600 000 франка, ще се намерят толкова князове, колкото косми има на главата ми – казал един селски бакалин от с. Смил.

Някой си Христо, жител от Севлиево, продавач по селата на сапун, лоени свещи и ракия, случил се в Бяла, когато се чела прокламацията от 27-и публично, и чиновникът, който я четял, обяснявал някои пунктове*. Сапунджията Христо, който се случил там с двата си коня, намерил се в такова настроение, щото изпуснал няколко думи, които имали значение повече за неговия сапун.

– На книгата добро пише, ама като дойде на работа – олеле, майко! Атовете ще да се ритат, а магаретата, които сме ние, сиромашта, ще им се скъса кускунът – казал Христо.

---

* Тряба да ви кажа, че прокламацията от 27-и се чете на много места тържествено и някак си официално. В Свищов, от ревност и от патриотически пориви, имало и нещо като митинг.

Казал той това и без да гледа дали го е чул някой, без да чака да му се отговори, потеглил своите хайванчета към един от беленските ханове. Но **верните** хора, които се намираха и в Бяла, имали възможност да чуят заключенията на Христа и с помощта на жандармите турят ръка на него и на двата му коня.

– Стой, княжески душмане! – казали тие и подкарали бунтовника към магарешкия рай.

В село Червена вода, близо до Русчук, село голямо и развито, намира се случайно Димитър Черкински, раздавачът на в. *Работник*. В една кръчма, гдето имало и няколко селени, станало дума и за акта от 27-и.

– Ти, Димитърчо, като се навърташ в Русе, около ученичките хора, като се посъбирваш по-честичко с ненча си Тома (стар учител в Червена вода, комуто сички имаха доверие), не си ли чувал какво тие говорят за станалите в София работи? – попитали няколко селени.

– Тие говорят, и аз ви казвам от своя страна – казал Димитърчо, – че вие не тряба да си давате конституцията, която е сиромашко благо.

Докато Димитърчо, момче на 16–17 години, успял да изгледа гордо присъствующите, дордето той свари да се нарадва, че станал човек, да искат от него съвети и ум, шкембеста една фигура, която прилича на чорбаджия, се изправила напреде му и го посочила с ръка на други двама души, които вървели по-подир.

– Вържете тоя размирник, земете си пушките и го закарайте на Русе, на голямата полиция – казала фигурата.

Димитърчо сбъркал конците начаса. Той забравил и конституция, и парламентаризъм, па и себе си.

– Абе, чичо, аз съм слуга, аз нямам работа с големите хора, аз съм сираче – следвал да говори Димитърчо.

– Зная ви аз. Вие убихте цар Александра – казала фигурата. – Ти ли знаеш тие работи, или дядо иконом Петър[117] ги знае?

Тряба да ви кажа, че тоя дядо иконом, който се удостои по-после да развява своето широко джубе в Бяла като подкомисар, дал на червеноводчени такива съвети: „Който оттук нататък се яви в селото ви и спомене думата конституция, да го вържете начаса, без никакви по-нататъшни разправии."

Друг един селски учител, мисля от с. Пиргос или Манастирица, като чел в. *Независимост* на кръчмата и като свършил, възхитил се и казал:

– Ама че право казва тоя вестник, ха! Да му се не начетеш.

Началството се известило и учителят се отправил за Русчук под наблюдението на двама селски стражари.

* * *

Пишущият тие редовце беше по онова историческо време **коронен** чиновник, т.е. той получаваше пари не от народа, както говорят мнозина, но от **хазната**. А коя е хазната? Кой спуща в нея? По онова време решението и на подобни въпроси ставаше в казармата на русенската дружина № 23; а ревност и готовност никому не достигаше да надникне в това коронно заведение. Прочее пишущият тие редовце беше по онова време държавен служител, беше съдебен изследовател при Русчукския окръжен съд. Сичките горепоменати бунтовници: Христо севлиевченинът, Димитър Черкински, даскалът, който чел *Независимост*, и пр., бяха докарани при него, едни направо, а други от княжеския комисар, с конвой солдати, със запечатани писма и актове, с препоръка да се изпитат и запрат като размирници, като бунтовници, на основание членове 55 и 66 от Наказателния отомански закон. А знаете ли какво гласят тие членове? Слушайте:

Член 55: Наказва се със смърт този, който лично или посредствено подбужда поданиците на държавата и жителите на страната да въстанат с оръжие против правителството,

било че въстанието се е извършило напълно, било пък, че е имало едно начало на извършването.

Член 66: Който непосредствено подбужда гражданите да вършат злодеянията и престъпленията, показани в тоя отдел, било чрез говорене по площад, по улиците или по места, гдето се събират хора, било като залепя плакарди и пръска печатани листове, наказва се като същи деец на тези злодеяния. Обаче ако се не появи никакво действително следствие от горепосочените подбуждения, наказва се с вечно заточение.

Представете си сега положение, въобразете си съдийска съвест и някакви си букви на закона, които съществуват само на уста в някои случаи. Хора, докарани от толкова място под конвой, приготвени едва ли не за бесилка, да ги освободиш от един път, да се не съгласиш с оногова, който беше ни събирал преди една неделя да ни плаши, че има **верни** хора, който имаше власт да разстрелва в 24 часа (според приказа на Ернрота) – това беше скандал, в такива времена именно, когато законът беше затиснат под 27 април. А коя безсъвестна личност беше пък тая, която би арестувала познатите вече на читателите бунтовници, копелето Д. Черкински и Христа Сапунджията? Как можеше да затвориш хора, че чели *Независимост* и произнесли думата конституция, когато *Независимост* лежи на масата ти, когато тя се прави не в Америка, но в столицата на България? Тоя последният[118], каран надолу-нагоре в разстояние на 5–6 деня, беше изгубил и дума, и ума. С него заедно караха и двата му сиромашки коня, на които кокалите стърчаха като могили. Той плачеше със сълзи. И така зле, и инак лошаво. Сътрудниците на в. *Българин* чакаха навън да видят как ще да постъпя с размирниците, да направят нужното в своя вестник. Посъветвах се със съдници и прокурори. И тие дигат рамене, един ти каже това, други – онова, разбъркват ти само ума и нищо повече. Най-сетне се реши да се попита надлежно място как тряба да се постъпи с тоя род комити, когато в закона не е предвидено

наказание, а до това време страшните тие хора да се освободят под здраво поръчителство.

Чрезвичайното началство в Русчук не закъсняло да се извести за освобождаването на страшните хора. Влиза един прекрасен ден в канцеларията ми капитан Каменски, поляк, отваря той вратата, без да почука, както му е редът, гледа жестоко и разсърдело. Дордето аз си отворя устата да отговоря на поздравленията му, той почва:

– Знаеш ли ти какво ще да каже чрезвичайна воля и княжески манифест? Знаеш ли ти, че аз съм господар, че аз имам власт, че аз може да те проводя ей сега на заточение, гдето пожелая?... Как ти смееш?...

Пишущият тие редовце се намери в небрано лозе. Той беше слушал псувните и на заптии, и на кадии, и на каймаками; но тие бяха едно време, когато на Сърабаирската табия се развяваше полумесецът; когато комендантинът на града не беше Николай Иванич, но Кел Хюсеин паша, когато най-после той не беше съдебен изследовател, нямаше канцелария с портрет на държавната глава. Да, тая плесница беше ненадейна, тя имаше много повече нравствена сила, отколкото физическа. Право да си кажа, аз помислих, че е излязъл нов закон, че се е върнало еничерското време, че е настанал друг свят. Несъзнателно се залових да отварям Временните правила, да цитирам члена и буквата на закона, на основание на които съм постъпил, но Каменски ме превари:

– Плевам на ваши Временни правила! – каза той и си излезе.

Аз и сега признавам своето малодушие, и сега си хапя устните, щом си спомня тая позорна визита, но сичко напусто; казах, че сичко аз очаквах от „Историческата задача“, но никой път не си въображавах даже, че така неприготвено ще ме огреят нейните лучи“, така официално ще да бъде унизено човешкото достойнство. Не бе да не зная, че ако се косна до военния мундир, до един руски освободителски мундир, то сичко робско щеше да извика по улиците: „Смърт на българ-

ския нихилист!“... Помислих си от най-напред, че е станало нещо извънредно в София, че е излязъл указ, който обявява във военно положение цялата страна, а на руските офицери се предоставя пълна свобода на действия. Както и да е, но след излизането вече на Каменски аз захванах да дохождам на себе си. Поисках да съставя акт – средство на сички малодушни, – който да поднеса на своето **началство**, и да поискам удовлетворение. Написах го и поднесох на другите свидетели и очевидци от съдилището – членове, председатели и секретари, които слушаха на вратата и видяха сичко; но никой се не подписа. За протест и за неблагонадежност го считаха тие, ако турят своите подписи на такъв един акт, в който да се констатира „постъпката на един агентин на „Задачата“.

– Ние нищо не чухме и не видяхме – казваха тие, – времената не носят.

ГЛАВА ПЕТА

Противоречие между Ернротовите приказки на бяла книга и грубата действителност. – Разградският окръжен управител Златов. – Словото на Логвенова в Разград. – Алекси Христов. – Черта от миналото му. – Търсението му нихилисти из Делиорман. – Какво нещо е Делиорман? – Киро Чауш. – Смилският панаир. – Окръжните телеграми от Горбанова. – Майор Манаев[119].

Господарският акт, че населението тряба да се остави свободно да каже своята последна дума в Свищов, безпристрастието на Ернрота, че строго се забранява на секиго да агитира и мами това население, бяха думи и обещания само на мъртва книга. Действителността, която ръководеше Начевич, съвсем противното говореше. Княжески комисари, подкомисари, началници, платени от хазната агитатори кръстосваха измежду населението. Забележително е още и това, че на прости граждани, бакали и терзии се даваха жандари и солдати да ги придружават в своите забикалки. И това да не кажете скрито? Пази боже! Петър Станчоолу например, терзия, влязваше и излязваше из града с пайтон от три коня и напредя му двама конници жандари. Колкото безсъвестно и подло беше родила България, сичко взе участие в приготовлението на позорния ден 1 юли. Агитатор превратаджия за Разградски окръг се изписа бившият разградски окръжен управител Цв. Златов. Да, той се изписа нарочно, разбира се, богато платено, чак от Троян. В забикалката си по селата той носеше руска шапка и не говореше друго, освен че е проводен от цар Александра да казва неговата воля. Разбира се, че с Александра, с Русия и нейното име не само Златов си служеше.

– Ако вие не изберете за депутати хората, които аз ви препоръчам, то Русия ви оставя вече на своята съдба. За да ви

отмъсти по-добре, тя ще да си дигне и рублите от България – говореше комисарят подполковник Логвенов на кметовете от Разградско, които бе събрал един ден. – Тогава можете ли вие да правите търговия само с турските бешлици? – питаше той.

– Викайте не щеме конституцията; казвайте да живей цар Александър и княз Батенберг – шушнеха **верните** хора измежду тълпата, която грачеше пачешката и повтаряше техните думи.

– Благодаря ви – казваше Логвенов. – Аз ще явя вашите патриотически чувства, гдето се тряба.

Мисля, че не е нужно даже да говоря, че при тие подлости, при тие насилия, при имената „Русия“ и „цар Александър“, при грубото невежество на тълпата немислимо беше да се появи някое лице от либералите между селените. С първо отваряние на устата си той биваше вързан и предаден под съд на основание членове 55 и 66 от Отоманския закон. Тук нямаше партизанска борба, агитаторски хитрости и пр. Тук имаше, от една страна, няколко единици, учители и младежи, подир които вървяха по двама-трима шпиони, и повече нищо. А в противния лагер стояха: князът, руското име, руските офицери, генералисимус Начевич, пред който треперяха сичките чиновници – от окръжен управител до жандарин; Ернрот с неговите военни съдилища, платените от хазната агитатори; войската, щиковете, а най-после овчето заблуждение на тълпата. Ето точното съдържание на поменатия указ, с който се учредяваха военните съдилища; съдилища, които имаха за цел да уплашат и парализират независимите хора.

Ние, Александър I, с божия милост и пр., вследствие предложението на Министерския ни съвет, постановихме и постановяваме:

Статия I. Да се учредят специални военни съдове при сякого от нашите чрезвичайни комисари. Тие съдове ще съдят само ония престъпления на органите на изпълнителната и полицейска власт, които имат характер на възбуждение на метежи и неподчинение на законоустановените власти.

Статия II. Специалните военни съдове ще [се] състоят от един председател, по звание командир на дружината, и двама капитани или поручици, които командуват роти.

Статия III. Специалните военни съдове ще налагат изключително следните два вида наказания: а) смъртна казн и б) затвор не повече от един месец.

Статия IV. Присъдите за смъртна казн ще се утвърдяват от нашия военен министър и 24 часа подир приеманието на утвърждението ще се привеждат в изпълнение чрез **застрелявание** на осъдените.

Издадено в нашия дворец в София, 24 май 1881 г.

/подп./ Александър и Ернрот[120]

Тоя указ се одобри и от Министерския съвет, той се подписа и от историографина д-р К. Иречек.

Няколко деня след 27 април, по работа на службата си, намерих се в Разград, който така също не беше лишен от своите патриоти по „Историческата“. Тук живееха и воюваха познатият вече на читателите К. Кипровски, някой си Танчевич, за който ще кажа само това, че той е свищовски гражданин; Казанджиев, П. Сребров, Цв. Златов и дели Алекси Христов. Сичките тие мъжие аз ще да премина с мълчание, защото повече не заслужва да се говори за тях. Колкото за Алекси Христов, нека ми бъде простено, няма да гледам на нищо, т.е. няма му търся, че тук не му е мястото, че се отда-

лечавам от предмета си и пр. С Алекси Христов аз ще запозная българските читатели, защото той беше „повереникът“, избраното лице в Разград да ръководи общественото мнение за приготовлението на 1 юли. Да се обясним защо аз турям „повереник“ – термин, принадлежащ само на правоведа Петра Василича Оджакова – [на] Алекси Христова, гражданин разградски. Едно малко отстъпление искам пак. Алекси Христов, който се нарича дели (луд), е познат още и под името Алекси ефенди, име, с което го почитаха и турците. Неговият **нофӱз**, ако и да не се знаеше по цялата Дунавска област, то разградчени, ближните джумайци и османпазарлийци, шумненци и русенци не можат да не признаят неговата известност. Кадия и каймакамин нямаше от тие градове, които да не го знаят. Но официален характер на тая съблазнителна за всекиго титла **ефенди** му се е дала твърде тържествено в 1867 година по следующите достозабележителни обстоятелства. А знаете от кого? Знам, че не знаете, че не предполагате даже. От Мидхат паша. Алекси Христов отдавна желаял да направи темане на русчукското слънце, отдавна го сърбели устните да целуне скута на пашата, да му подаде на ръцете някой бакшиш. Тук се трябало да се изпълнят най-напред две необходими условия, от които и зависело по-нататъшната победа с бакшиша и с целуването на скута. Първо, че нашият съотечественик трябало да изпита и се научи от вътрешни хора на пашата като какви бакшиши му се нравят най-много, т.е., с други думи казано, Алекси Христов искал да научи гармонията на пашовите естетически чувства. Второ, нему било още потребно да знае дали пашата, като човек с тънко стамбулско тербие, е наклонен въобще да получава бакшиши. Моля едно обяснение. Да не би да помисли някой, че Алекси Христов е имал нужда, да кажем, по някоя давия и пр., та затова е искал да спечели благоволението на Мидхата? Съвсем не. Това той е желаел просто по идея и по вътрешни някакви си чувства да се тури под крилото на силния човек. да бъде от него зависим. А това стремление у хората не е то-

ку-така само една севда. То има своето начало в самите основи на човешката натура. Г. Петър Василич Оджаков например, за когото не може да се каже, че е човек с груба природа, ние виждаме, че и той се вълнува от тие чувства. Когато го отчислиха него от длъжността прокурор при Касацията, той се плаче на господаря и казва: „... От длъжност прокурор аз съм вече отчислен; **но от служба при Ваше Височество, не съм още**“ – говори правоведът. Вие ще да си помислите, че Петър Василич е бил непременно на служба у Н. височество в двореца, т.е. изпълнявал някоя домашна обязаност. Не бе, брате. Службата на г. Оджаков е нравствена. Той в душата си служи, гдето и да бъде, макар и че не го познава лицето, комуто служи. Той се чувства вътрешно, че служи някому, че тоя някой му е като ангел хранител, без когото неговата душа никога не може да бъде спокойна. От същите чувства се е вълнувал и Алекси Христов, за когото ни е думата.

За да констатира горните две обстоятелства, нашият приятел прибегнал за съвети до слугите на нашата, като хора най-близки до него. Не без мъки и трудове е достигнал целта си той. Достатъчно е да ви кажа, че само няколко пъти е бивал той изпъждан и нахукван из портите навън, тъй като въпросите му и любознателността му се показали твърде чудни и странни на пашовите хора.

– Пезевенк, ако имаш нещо на сърцето си, то тряба ли и за това питане? Донес го и свършена работа – казал векилхарчът.

Какви са биле по-нататъшните изследвания на бай Алекси, как ли той сполучил да научи вкуса на Мидхат паша, това не ни влиза в работата. Аз ще да обадя само това, което сам бай Алекси ми е казвал и което той може да каже секиму, който го попита...

„Научих се аз, че пашата има такава севда за цветя, щото понякога болен ходи, ако види някое цвете, па не може да си го достави – говори Алекси Христов. – Ударих кьоравото, казах аз на ума си, и тръгнах да търся скъпоценни цветя. Научих се,

че в Букурещ, по чокоите, имало такива, загдето заминах на минутата още. Двадесят лири и повече похарчих за цветя, но желанието ми беше постигнато, сам аз се радвах и чудех как можах да ги намеря. Като стигнах в Русчук заедно с цветята, не ги занесох хамен току-така от един път на сарая при пашата. Не съм аз дотолкова будала и простак, хамен да се изпредя и да кажа: на пари, дай хляб (тук бай Алекси не каза **дай хляб**, но друго едно, по-остро сравнение, което, за жалост не може да се преглътне от перото). Стоварям аз цветята на Мутафовия хан в Русчук и начаса още отивам в конака с празни ръце. Никой ма не знае какво мисля и откъде ида. Изпитвам аз далеч-издалеч на колко часа става пашата и на кое място именно сяда да си пие утринното кафе и мастиката. Казаха ми сичко, без аз да им обадя какво има на сърцето ми. Какво се отърва от човешката ръка? Дадох на двама-трима души по едно цигаре от Букурещ и запуших на сичките устата. Връщам се аз на хана, рано сутринта на другия ден натоварвам две-три талиги с цветята и право на сарая. Слугите и халянците, които бяха станали вече, отвориха уста и плеснаха с ръце, като видяха богатството, което носех. С помощта на тие последните наредихме сичките цветя тъкмо на онова място, към където трябаше да метне първи поглед пашата, щом опънеше първата глътка от утринното си кафе. После това аз се скрих при слугите в готварницата и чакам само с нетърпение. Денят ми се стори година, а часовете – месеци. Не щеш ли, най-напред са събуди ханъмката и излезе навън да се разхожда по сърмени чехлички, мънинки-мънинки, като овчи язик. А пък или е стамболийка, нито са крие, нито пък се сакандисва от някого. Онова бяло лице, да го захапеш като симид, пръстенца тънки, като на петгодишно дете. „Е вай, какво е това чудо“ – извика тя и наведе бялото си лице над един каранфил, който можеше да има около 30 цъфнали стъбалца. Аз треперях от радост. В това време се подаде и пашата, облечен в бял копринен халат, придружен от две арапчета, които му носяха едно-друго. И той отвори уста и пита слугите каква е тая работа.

– Ефендим, да го не вържете за кусур, един непознат чорбаджия ви донесе тоя ничтожен подарък – отговори векилхарчът и направи темане.

– Кой е тоя пезевенгин, когото аз не познавам? – попита негово превъзходителство, без да ме знае, че аз слушам от гостиницата; а може би и нарочно да казва **пезевенгин**, тъй като той обичаше шегите.

Извикаха ме и аз с разтреперено сърце от десят крачки захванах да правя темане, а като се доближих до него, целунах му скута и казах няколко пъти: „Прости на ничтожния си слуга, ефендим, че ви причинява такива главоболия."

После това Алекси Христов бил удостоен да седне до пашата, който го почерпил едно кафе и няколко мастики, като му казал и „Алекси ефенди". И до днешен [ден] той храни добри възпоминания за тая среща в пашовския дом.

Друг път същият бай Алекси купил един нов пайтон с хранени коние, които, както и пайтонът, биле от първо качество. Хрумнало на ума на разградския гражданин, щото новият му пайтон да бъде честитен най-напред пак от Мидхат паша. За тая цел той изпратил нарочно пайтона в Русчук, а сам отишел да действува отстрана за милост, т.е. да бъде така добър негово превъзходителство, щото да излезе с неговия пайтон една вечер на обикновената си разходка, която той правеше по реката Лом, към село Долапите. Молбата на Алекси била чута и уважена. После това, когато той дохождал в спречкване с разградския каймакамин или с друг някой зъбест ага, първата му дума била: „На кого от вас се е удостоявал пайтонът от вали ефенди?"

* * *

Но да дойдем до **повереничеството** на Алекси Христов в Разград но време на преврата, за което се бях обещал по-горе. След 27 април в София се беше устроило нещо като аген-

ция Хавас, да се дават депеши до сичките градове из Княжеството с едно и също съдържание. Това учреждение или бюро, доколкото можах да се науча отпосле, се ръководело от политическия кабинет на Негово височество под мъдрото управление на К. Стоилова. А депешите официално носеха подписа на П. Горбанова, най-безсъвестния но онова време превратаджия. В секи град из Княжеството имаше определени лица от пасмината на Алекси Христов, с когото читателите се запознаха вече, които получаваха тие депеши и ги четяха публично по кафенетата и събранията. Така например в Русчук тие депеши получаваше Христофоров, Петър Станчоолу и пр.; в Тутракан – Парашкев Пеев; в Свищов – Юркевич; в Търново – Мазака; в Разград – Алекси и пр. Случваше се понякога, щото от тие еднообразни депеши да се получават но 15–20 на ден в секи град. За любопитство на читателите си аз давам тука съдържанието на някои от тях, които доволно нагледно обясняват святостта на „Историческата задача“ от 27 април и 1 юли. Ето ги:

„София
Господину... в Разград

Днес в столицата се хвана още един нихилист от либералите. Съобщете на населението.

Днес кафенебашийската троица* беше нападната по улицата от народа и малко остана да ги разкъсат. Съобщете на населението.

Днес генерал Игнатиев, в отговор на една депеша от кафенебашийската троица дали Русия поддържа патриотическата постъпка (превратa) на Негово височество, казва: „Русия

* Кафенебашийска троица наричаха консерваторите Каравелова, Цанкова и Славейкова от една улица в София, именуема „Кафенебаши“.

одобрява сичко, каквото направи князът против либералите.“ Съобщете на населението.

Днес вестник *Независимост* се изгори публично от народа като противен и опасен вестник на патриотическите князови стремления и на Царя Освободителя. Съобщете на населението и направете същото*.

Днес хиляда души народ, начело с преосвещений Мелетия, изигра едно хорце пред господарския палат. Викове „Да живей!“ цепяха въздуха. Народът поиска дозволение от господаря, щото сяка година на тоя ден (Спасовден) да дохожда в София и си тропва хорце за спомен. Съобщете на населението.

Господарят излезе да пътува по градовете. Насякъде народът изпрягал кониете от файтона му и сам теглел колата. Съобщете на населението и направете същото.

От много градове е пристигнало известие, дошли са и депутации да молят, щото да не стават избори за Великото събрание потайно, но да се извиква от един път: тогова искаме и обичаме княза си. Съобщете на населението.“

Депеши с подобно съдържание има още много, но аз не

* Освен в. *Независимост* пострада и скромната *Зорничка*[121]. Тоя последният вестничец, при сичко че не одобряваше преврата, но защото не го хвалеше, биде изгорен в Свищов, на кафенето, от гладните за власт свищовлии. Настоятелят на *Зорница*, така също скромен мъж с библейски понятия, претърпя оскърбления. На много вестници тиранското правителство беше възбранило входа в Княжеството, като *Народний глас*, консервативната *Марица*, *Самоуправа*[122] и пр. Княжеската поща беше отказала по едно време да приема *Независимост*. Нейните отговорни редактори Миларов[123], Личев[124], печатарят Ковачев[125], се водеха секи ден на полицията, които осъждаха, глобяваха, а някои и арестуваха.

можах да си ги доставя. Щом бай Алекси получаваше такава депеша, тръгваше по улицата и кого де срещнеше, без разлика на възраст и на партия, отваряше да ги чете. Получава той днес депеша, получава утре, без да е молил някого и плащал за това, дордето най-после, нещо естествено и възможно, въобразил си, че тук тряба да има нещо. Помислил си бай Алекси отгде-накъде да ме познават мене в София, защо тие депеши да дохождат само на мое име в целия град?, и пр. После тие въпроси последвало логическо заключение: „Тряба мен да ме познава и Негово височество князът. Другояче се не може.“ Това казал бай Алекси и седнал да пише писмо, писмо важно и с високи вдъхновения, както следва:

„До Негово височество любезния ни княз и баща Александър Батенберг I, внук на руския цар Александра, за многая лета!

Честитий княже, да живееш!

Ти ни си баща, ти ни си надежда, от тебе чакаме сичко, синца сме готови да умреме. Но правичко да ти кажеме, не ти харесваме една твоя постъпка. Именно защо ти не ни удостоиш с една млада и хубава книгиня, която синца ще обичаме като майка! Аз Ви моля, любезний княже, да се ожените за книгиня Зорка, юначната щерка на черногорския княз Никита. Бъдете уверени, че българският народ още толкова ще ви обикне.

Разград, 1881 г. /подп./ Алекси Христов.“

Преди да бъде изпратено това писмо до София, аз бях честит да го прочета в ръцете на бай Алекси, който нищо не върши тайно и от никого се не саканѝ, при сичко, че познаваше моите взглядове.

– Но не е ли това добро? Не правя ли аз услуга хем на народа, хем на княза? – питаше той и сам се възхитяваше.

Аз не зная дали това писмо беше изпратено направо до

държавния глава или до П. Горбанова, или пък до трето, непознато лице. Зная само това, че после няколко деня бай Алекси разнасяше из града една депеша от София с такова съдържание:

Господарят ни княз е трогнат твърде чувствително от вашето писмо. Скоро желанието ви ще бъде изпълнено. Съобщете на населението.

После 27 април само по себе си се разбираше, че наставаше епоха за много нови работи, почва за мнозина членове на обществото, които в по-други времена почиват в бездейственo блато. Трябаше да се тури начело това гюбре, което българският народ е успял да образува в разстояние на векове под съдействието на турската администрация, на фенерската душоспасителна патерица и под чорбаджийското верноподано евет. Бай Алекси се причислил под байрака на тие нови обществени деятели, познал и подушил той, че ще да настане такава епоха, в която пак ще може да купува цветя на големи хора, макар и не турци, че ще да преживее той още няколко щастливи минути от своята планета. Дали сам той се е турил и записал под знамето на 27-и, или други, по-горни хора са го увлекли, това не може да се определи. Аз ще разказвам и излагам само онова, на което съм бил очевидец.

В къщата на Алекси Христов живееше комендантинът на града майор Манаев, русин, човек напълно предан на сякакви задачи, стига от тях да произтича власт, уважение на офицерския мундир и нестеснявание твърде пред тоя или оня закон. Може би той да е повикал бай Алекся, да му е дал една „русская очистителная“, па да му е казал: „Ну, брат Алексий Христович! Мы теперь свободни граждани!“ А може би и да не е имало нищо подобно; но в секи случай майор Манаев е поразправил по-натънко съдържанието на акта от 27 април, прочел му е някой секретен прикàз на генерал Ернрота, съобщил му е, че от днес нататък той е вече господар на

окръга. Тие предположения аз правя, защото са повече от вероятни, защото са верни заключения на много събития, защото най-после притежавам следния факт: Алекси Христов решил един ден, или по-добре други го накарали да се реши, за да заслужи и той нещичко върху народния жертвеник, да пробие път според силите си за „Историческата“. Решил той да се впусне в бойното поле, да премери своите сили с най-опасния тогава враг в отечеството ни – нихилизма. Но като човек практически той не искал да излезе хамен токутака, с голи ръце, да работи и говори само от свое име, като гражданин и патриот. Искал той да изпълни очи, да блесне малко пред ония човекообразни същества, които са родени само да блеят, да почитат, да се боят от сяка краста, която притежава нещо повечко, било богатство, било стокица, било авторитет и пр. С една реч, знаял той слабата тютюва на своите делиормански съотечественици. На основание на тие патриотозадачни съображения явява се той един ден при майор Манаева, комуто, като съобщил своята програма на действия, помоля го за следующето: първо, да му даде своята офицерска шапка и второ, да тури в негово разположение един солдатин, който да знае да говори шат-пат и руски. Според думите на самого Алекся представителят на нашата освободителка в Разград се съгласил без особено противоречие, с това само изключение, че на руската шапка, която му дал, откъснал кокардата.

– Какво значи това? Аз мисля, че в интереса на делото е, щото да се гледа, доколкото е възможно, повече да приличам на цар Александров човек – казал бай Алекси с доволно обидно движение. – Нека си остане кокардата, какво от това?

Майорът обяснил на бъдещия рицар с отеческа грижа историческото значение на кокардата, цитирал му даже и няколко статии от военния устав, от които се ясно виждали кои именно лица могат да носят кокарди, така щото бай Алекси не упорствувал вече. От друга страна, той размислил, че едва ли ще да се намери човек в разградските села, който да

знае тие тънкости и който да направи бележка, че шапката не е с кокарда.

* * *

Рано една заран, на 5 или 6 май, според уверенията на Ганя Чернев, когато разградските улици били още пусти, с изключение на ранобудните кафеджии, които метели и поливали пред своите дюгени, трима души, възседнали на коние, чупели камъците на разградските неравни калдъръми и шибали от време на време своите четвероноги спътници. Те подминали хотел „Европа“, закривили се покрай кафенето на младежите и хванали пътя за село Кокарджа. Няма нужда да ви обаждам, че тие трима приятели не биле други никои, освен познатите вече на читателите Алекси Христов с бъдещите свои другари, кажи ги адютанти, кажи ги сподвижници на „Историческата“. Единият от тях бил младо момче, български солдатин, облечен в своята солдатска униформа, а вторият – същи син на бай Алекси, така също младо момче. Защо и той е придружавал баща си в тая трудна забикалка, каква е била неговата длъжност, в Разград и до днес не знаят. Чак на четвъртия ден, когато нашата троица доближила до Тутракан, ние се запознаваме по-отблизо с действията и ролите на тримата ни приятели; чуваме от устата на самого бай Алекся, като се обръща той към сина си и му говори: „Господин секретаре!“ А на какво е бил той секретар, читателите ще видят.

Главната цел на тая експедиция начело с бай Алекся е била: поражението на нихилизма по Делиорман и отстранение на неговите по-първи агенти. Делиорман е турска страна, там царува средновековно невежество и султанорханска първобитност, там не са виждали комити; във време на войната минаха само няколко души казаци. Там е немислим нихилизмът, ще да каже секи, но я послушайте какво говори бай Алекси:

– Абе ти ставаш дете! – говореше той на мене, когато му предложих горните исторически факти. – Днес и старите баби са станали нихилисти; село няма без такива хора, а турци можа да ти наброя до двесте души, сичките цар Александрови душмани.

Аз ще поискам пак два реда отстъпление да запозная читателите със страната Делиорман, която е неизвестна за мнозина, а особено за славянските орли в Москва – Катков и Аксаков, за бъдещия професор Сирку[126], за редакцията на Новое время[127], па и за оня стар мюзюхирен, който се нарича Молчанов[128] и който опропасти на България с 80 000 франка да гони крайните елементи със своето изчадие в. *Балкан*[129]. Да, тие мъжие особено искам да уверя аз, като какви почви са имали нихилистите в България, в съществуването на които те бяха уверени.

Делиорман – почти цял населен с турци; има тук-там и български села, но твърде рядко. В турско време той е бил посещаван от странни хора, българи, само от ония смели базергяни, джумайци и разградци, които продават с коние памук, аладжени антерии, гащи, ферджи, ашмаци, къна, белило, и пр. за кадъните. Новите идеи и крайните стремления са проникнали в Делиорман само между тие ашмаци и памуклии антерии. Като хора потребни за самите жители на страната, нашите базергяни са пътували почти безопасно, може да се каже, с изключение на някои малки неприятности, като например: представете си, че селото е разделено на две махали, между които лежи пространство около четвърт час. Представете си, че това малко пространство зимно време е такъв океан от кал и вода, щото и чакърестите биволи са принудени да подкляквaт, когато се случи да го газят. Представете си сега трети път, че вие сте базергянин, че влезвате в селото с кониете си полуубит и капнал и теглите да стоварите в една от двете махали; но дордето доближите до общата одая, чувате, че от противната махала, от купището изправил се някой ага, подпрял си с едната ръка чалмата

отзад и вика, колкото си може: „Ей, чорбаджи! Тегли насам, тегли!“

Вие, като рая и като човек продавач, който мисли да си харчи стоката, потегляте сичките си коние през океана и право към боклука отивате. Но наместо да ви запита агата колко давате памука, антериите и ашмаляка, предлагат ви се следующите питания:

– Викнах те, чорбаджи, или устабаши, да ми дадеш за една цигара касабалийски тютюн, така щото довечера, като извика ходжата, с нея да разваля рамазана.

Или пък:

– Бе, чорбаджи, я разгледай това рубе (стара монета), като до колко гроша може да стори на касабата? Отдавна се каня да попитам някого от вас, но сѐ забравям.

Дордето един свърши със своите въпроси, ето че заехтял гласът на други някой ага от противния боклук да вика при себе си „чорбаджията“.

– Слушай бе, Иван, има ли дума в касабата, че утре щели да дигат (да правят азил) сегашния каймакамин, а на мястото щял да дойде някой си стамболия? – пита втори и т.н.

После войната обаче делиорманската целомъдреност се наруши от множество българи, повечето бежанци откъм Кърклесии, сичките безграмотни и конекрадци. Понеже турските кметове по никой начин не можеха да изпълняват своите длъжности, то им се определиха писари от българите, хора полуграмотни, с по стотина гроша заплата на месеца. Против тие последните именно беше се опълчил най-много бай Алекси, те биле агентите на нихилизма. Тие писари зависеха от околийските началници не по право, но по невежеството на тие последните. Какъв е бил техният нравствен и умствен кръгозор, как е гледало на тях началството им и пр., и пр., аз ще да вместя тука няколко факта, станали сѐ по онова време, па ще премина към предмета си.

Тая част от Делиорман, която аз познавам и в която е действал бай Алекси, центърът на интелигенцията ѝ е селото

Балбунар, гдето е околията, гдето стои околийският началник, секретар, писари, старшии и др., следователно там тряба да стои и най-големият тартор на нихилистите. Било по време на военните набори; в Балбунар трябало да се събират сичките новобранци и оттам да потеглят за Русчук. Околийският началник поискал да направи една местна веселба и жителите на страната да останат задоволени, па и той да убие няколко часа време в развлечение. Но най-силни причини му дала за това веселие една негова приятелка, циганка, която имала волен достъп и в неговите административни покои.

– Аз обичам да се повеселим с тъпани и със зурли по случай на новобранците, та затова, в качеството си на каймакамин искам да събереш тука сичките тъпани и зурли – казала тая госпожа.

На втория ден жандармите от Балбунар разнасяли по селата следното окръжно писмо, подплатено с печата на околията:

„До Господин кмета и писаря...

Заповяда ви се, щом приемете настоящето писмо, немедлено да изпратите в повереното нам управление сичките цигани, тъпанари и зурладжии. В портивен случай ще бъдете наказани с най-големите строгости на закона.“

После два-три деня тесните улици на Балбунар давали място на 50–60 души цигани, които се маяли и чудели кому е изгоряла чергата за техните тъпани и пискуни. Помислили си даже, че може би да се е върнало турското царство, когато тяхното нумеро стоеше твърде нависоко. От сичките села в Балбунарска околия само един писар се намерил, който се възпротивил да изпълни строгото окръжно.

– Скоро, до довечера, жив или умрял, да се намери напредя ми тоя бунтовник, да го науча аз него какво значи началство и неговото предписание! – извикал г. началник вън от себе си и докато повтори, червенодънестият калпак на един

драгунин (тогава бяха вече драгуни) се мерджеял измежду шумата като мъгла.

Посред нощ на самия ден на Бъдни вечер тоя християнин писар бил докаран в подведомственото управление на г. началника.

– Да те проводя в Русчук, жал ми е за младините ти, защото законът за хора, които не се покоряват на властта, е немилостив, ще изгниеш в затворите – казал г. началник на писаря. – Затова, за твое добро, аз ще да те накажа тука надве-натри, колкото за адет и за пример на другите. Докато аз си изпия кафето заедно с цигарата, г. секретарят ми ще ти удари няколко камчика.

Актът се извършил в канцеларията. Г. началник седнал настрана, турил си десния крак върху левия, донесли му кафето, довели бунтовника писар, който приличал в това време в лицето на небелено платно, смъкнали му двама драгуни гурбетските шаечени панталони, повалили го на земята с очите надолу, двамата драгуни го обикрачили, един на главата, а други на краката, и г. секретарят почнал. Условието уж било, дордето г. началник си изпие кафето, но знаете, читателю, че това кафе може да се продължи и цялата нощ. Кметът и старейте от писаревото село, които са татари, разказваха, че в стаята, в която биле кондисали нея нощ, макар и да е нямала прозорци, пак можали да чуят, когато ревял техният писар. А селските кучета, събрани около централното управление, почнали да вият жално-жално.

Когато аз попитах г. началника защо той е постъпил така немилостиво с писаря, то негова милост отвори уста насреща ми и не млъкна вече:

– Влезте в моето положение, приятелю, и тогава ще да разумеете тежестите на нашата администрация – говореше той. – Нашето положение е ужасно; то не е за търпене. Главното е, че законът ни стеснява на сяка самостоятелна мярка; властта ни се ограничава и от правосъдие, и от общински закони, и от централното управление. И да иска човек да на-

прави нещо добро за страната и за отечеството си, то ръцете му са вързани. А колкото за писаря, то рекох да не правя главоболие на съдебните власти, намислих да го посплаша, т.е. разпоредих се да стане работата „кратичко“, „полицейским образом“, „административним порядком“, санким така... „**алегорически**“...

Независимо от тие „алегорически“ работи веселбата с тъпаните пак не пострадала. Шествието на новобранците потеглило за Русчук в следния порядък: начело се турил старшият жандарин Димитър Палябуюка в пълна униформа според чина си и с подсукани нагоре мустаки, възседнал на кон между двама души жандари. После него вървели един ред тъпани и един зурладжии, а останалите – в безпорядък. Подир тях идели новобранците двама по двама, а г. началник, като началство, възседнал върху една бяла кàтана, вървял отстрани и приемал поздравление от зрителите. Най-подир вървяла една проста талига, покрита отсякъде, в която се намирала ханъмката, т.е. приятелката на началника, за която говорех по-горе. И тя придружавала тържеството, на което, както казах, тя била повечето виновница. Началникът кършел повечето своята бяла катана около талигата. Често той надничал чрез една дупка и питал нейна милост: „Мемнун – мусън“, т.е. благодарна ли си. Тя давала още команда коя хава да се свири. А тъпаните в такова грамадно число, каквото не е виждала ни една пашовска сватба, гърмели не на шега. Един ловджия ме уверяваше отпосле, че откак преминало това шествие през тая местност, той не можал да види вече ни заец, ни лисица, нито пък друг какъв-годе гад. Сичките избягали.

Друг един началник от съпределния на Делиорман град – Тутракан, се е отличил със следните по-забележителни действия, които така също немалко обясняват културното положение на тая страна. На своя имен ден – Петровден, той издал заповед, щото сичките дюгени и къщи в града, без разлика на вяра и народност от страна на техните притежатели, да бъдат накачени със знамена. В противен случай щрафът

бил определен една рубла. Сичките изпълнили това повеление, никой не заплатил определения щраф.

Сестрата на един прочут разбойник по Делиорман, именуем Какаван, родом от Тутракан, често била викана и изпитвана за брата си, да го покаже где се крие, но сѐ напусто.

– Аз ще да я изпитам нея за две минути – казал един ден началникът самодоволно; но по кой начин щял да я изпита той, това останало тайна до другия ден за тутраканските граждани, които така също немалко се интересували от хващанието на тоя разбойник.

Късно вечерта двама-трима жандарми надничали от дюген в дюген и питали притежателя на дюгена:

– Нямате ли котки, но да бъдат мъжки котураци? Тие жандарми биле изпратени от висшето началство, т.е. от г. началника, да дирят котки, а сам тоя последният стоял в това време подпрян върху своята зелена маса и пушел преспокойно своята цигара. Насреща му стояла уплашена кадъна, която отговаряла „Не знам нищо“, и следвала да тъпче своя ашмак в устата си, без да знае, че после малко ще се досегне чужда ръка и до шалварите ѝ. После малко двама жандарми влезли в канцеларията и очите на два котураци блещели изпод сивите им шинели.

– Свършихме, ваше благородие – казали те. Тогава двама души се доближили до жената, вързали я с едно въже за пръчките на прозореца, развързали ѝ гащите и един от жандармите втъркулил между краката ѝ двата котурака, от които единът бил черен, с лъскава козина, а другият пепелян, с белезняви капчици по гърба. Двама души с камчици, отпред и отзад, захванали да шибат през гащите двете животни, които се втурнали на една и на друга страна, а най-после отворили своите панчи и се изправили нагоре... Докторът, който прегледа отпосле нещастницата, уверяваше ме, че по корема ѝ били теглени такива линии, щото той приличал на географическа карта. Имало още и други някои кедери.*

---

* А знаете ли как се казва тоя началник? – Черноколев.

Като говоря за Делиорман, то ще да бъде грях и несправедливост, ако не помена нещо и за душата, за непосредствения началник на тая страна – Киро Рибарев. Тоя Киро Рибарев е прост смъртен, старши жандармин и нищо повече; но това е само номинално и официалното му име. Всъщност обаче, на дело, той [е] княз делиорманski. Турците му казват Киро **Чаушумус**, т.е. техен, любезен и нещо повече. Циганите и мааджирите го наричат Киро **Юзбаши** (стотник); а българите му казват само „**онзи**“ или пък **Страшния**, без да му произнасят името обаче, но секи разбира за кого се говори. Киро Чауш дотолкова се е препоръчал вече, щото като изпитва някого, то често се случват такива отговори:

– Киро Чауш, на тебе лъжа не бива. Работата е тъй и тъй.

Но името на Кира Чауш не гърми само в Балбунарско. Тутраканско и пр. Той [е] прочут и по Тузлука, и по Герлово. В село Попкьой ме питаше един турчин дали не си е дал още оставката Киро Чауш и истина ли е, че бил викан от княза в София, да го направи паша. А тая слава Киро Чауш е спечелил със своята желязна строгост, па и с жилавия си камчик донякъде, тъй като из Делиорманската пустия и досега нямат още известие за буквата на конституцията. Ето ви един пример, който потвърдява донякъде и крайните принципи на българщината в тая страна: На Кира Чауш известяват една вечер двама души търговци, че тие са обрани и избити от няколко души турски разбойници. Киро, който познава сичките гъдели на населението, имал силно основание да не повярва на двамата ограбени; но отпосле техните сълзи го уверили. Взема той своите подведомствени, подбира и потърпелите търговци и тегли право на онова място, гдето е станал обирът. Сполучил да намери той разбойниците турци, отдалеч можал да ги види, когато двама-трима спели под дебелата сянка, а други двама се пощели. Издалеч-издалеч той ги забиколил, секи от хората му зел на пушката си по едного и тогава чак извиква:

– Да не сте мръднали от мястото си, че ще се окъпете в кръвта си!

– Бачо Киро! Господин Старче! Ние сме, прости ни! – отговорили разбойниците на български, при сичко, че на главите им биле завити големи турски гъжви.

– Кои сте? – пита Киро и сече своята пушка.

– Християни, българи, ние сме – отговорили непознатите и почнали да се кръстят, като че ще целуват свещеническа десница.

Излиза, че тяхна милост турските разбойници са българи, кметът и старейшинският съвет от с. Х..., сичките облечени с турски дрехи и въоръжени с мартини. На въпрос от страна на Кира, който ги познал вече, какво търсят тие чалми на главите им, те отговорили с национално достойнство:

– Знайте, господин старши, че пущините подушват отдалеч и бягат – казали виновните.

– Кой бяга? Кои пущини? – попитал Киро.

– Слушай, господин Киро, да ти разправя аз, да разбереш каква е работата – казал най-старият между разбойниците. – Ние, като християни, излязохме да се авландисаме по гората, дано можем да си удариме някое диво свинче. Но като сме запомнили от стари хора да приказват, че туй свинският гад познавал българите по дрехите и отдалеч бягал, то някой каза да се облечеме с читашки дрехи, та дано сполучиме.

Разбира се, че Киро Чауш от синца ни най-добре трябаше да оцени тие доказателства. Той разсъдил с патриотическа тенденция, че не добро впечатление би се произвело, ако се закараха в града един кмет и стареи, хванати в разбойничество и облечени в турски дрехи. Па не вярвал той, че ще да може да се накажат, защото и тъжителите, които биле българи, биле вече удовлетворени. Ето с какво заменява Киро Чауш правосъдието: решил той да ги накаже на степени, според възрастта им. На най-стария от тях определил да удари осемдесет камчика по голо и така нататък. После малко в дълбоката долина се чували глухи пъшкания и охкания. Думите:

„Олеле, майчице!“ „Бачо Киро, ти майка, ти баща!“ бивали прекъснати от минута на минута. Идете и попитайте някого от наказаните дали тие има да се оплачат нещо от Киро Чауш, дали тие са чували нещо лошо за него.

– Где като него човек. Ако той не е тука, то ние не можем се подаде по дворовете си – говорят тие.

* * *

Такава е горе-долу страната, в която влезе Алекси Христов да дири опасните хора, нихилистите на Θ. Бурмова и на Стоила Д. Попова. Първото село, в което той пристигнал, поискал най-напред да се види с писаря на общината, комуто задал такъв един въпрос:

– Аз съм човек на цар Александра, от който ви нося много здраве. Знак, че съм негов, може да се уверите по шапката ми и по хората ми, които ме придружават. Затуй кажи ми ти мене колко нихилисти знаеш да има както във вашето село, така и в околиите?

Полуграмотният писар с червенодънест калпак дигнал рамене. Казал, че такива хора може да се намират в ближното турско село, гдето имало много ятаци на разбойници и гдето биле откраднати няколко техни коние. Прибавил, че подобни работи ги знаят повече в полицията, оплакал се, че не му плащали, тъй като мислел, че Алекси е действително от големите хора. Наковладил кмета, че по рамазана не му давали да яде по пладне и пр., и пр. Но нашият познайник, който бил излязъл да спасява отечество, не бил задоволен от тие комшийски отговори. Неговата идеална душа търсела почва, искала корена на злото. Последвали и други въпроси и отговори, казали се няколко по-остри думи, така щото познанските връзки между двамата, бай Алекси и писаря, биле скъсани. Тряба да ви кажа, че бай Алекси не си поплюва на ръката. Той е нетърпелив, обича да дава на язика си неогра-

ничена свобода, така щото човек, който не го е виждал от най-напред, отведнъж се докача. Той, бай Алекси, носеше на ръката си един бастон, закачен на тънка връва, който бастон достигаше дебелината на едно кросно. Тоя негов бастон после 27 април прие название „Конституция“, което име било измислено от окръжния управител Цвятко Златов. Тоя последният често караше притежателя на бастона да напише на дръжката му думата „Конституция“, и да я показва секиму.

– С името на една френска кахпия аз не приимам да си омаскаря тоягата – отговаряше бай Алекси, а Цвятко Златов примираше да се смее.

– Бей, колко ние сме биле ахмак народ – говореше той на мене, т.е. бай Алекси. – Аз чак сега разбрах какво нещо било туй конституцията, с която ни излъгали немците. Тя била измислена най-напред от една французка курва*, та затова е такава гъвкава, накъдето я обтегнеш, нататък отива... (следват нецензурирани думи).

И така между бай Алекси и селския писар мина черна котка.

– Чакай, чакай! Ти ми си мене в ръката; познах те аз тебе, че и ти си от тях (от нихилистите) – казал той и си похванал дебелия бастон. – Захващай, господин секретар, да съчиняваш акта – казал той на сина си.

Тие актове на бай Алекси, които той ми показваше по-после, не носеха сичките едно заглавие. На един беше написано **дознание**, на други **рапорт**, на трети **адрес** и т.н. А съдържанието им е горе-долу следующето:

„В 1881 г. аз, Алекси Христов от Разград, съгласно приказанието на Александър I, княз български, като стигнах със секретаря си в село..., като разбрах и разпитах за селския даскал или писар, [че] не е чист човек, като имах съмнение, че той иска да бъде в България конституция, което значи, че е нихилист, реших да искам изключението му...“

---

* Французките курви споменава бай Алекси, защото, мисля, че се е навъртал в Кримската война в женския лагер на Варна, та там уж много имало от тях, които биле много развратни.

Сам авторът на тие актове ме уверяваше, че той ги изпращал до княжеския комисар Логвенова и че от дванадесят такива осем се зели във внимание и означените в тях лица биле пропъдени. Кои са биле тия лица обаче – като работи незначителни, – аз не можах да ги изпитам, защото дирите на бай Алекси се губят из гъстия Делиорман.

После една неделя нашите трима пътници пристигнали благополучно в турското село Смил, между Русчук и Тутракан. По това време панаирът, наречен Смилски, беше отворен, гдето се намираше по длъжност и тутраканският околийски началник. Нощно време кехаята от Смил се явява при началника, проводен от селото да му извести, че е дошъл един много важен големец, който прилича на руски забитин. Началникът, който не разбирал още истинското значение на 27 април, махнал с ръка. Един час не се минува обаче, ето че същият кехая се връща още с един селски стражарин, пак от селото проводени, да повикат началника, защото големият човек искал да се поразговори с него и че, както можали да разберат тие – пратениците, – руският **забитин** нямал добро намерение. Началникът се задоволил да изпрати един жандарин и пак легнал. Но посреднощ се явяват в чадъра му не кехаята, не нощната стража, но сам кметът и друг още един стар турчин.

– Ефендим, извини за безпокойството, което ти правим, но знай, че на нашата глава огън гори, ти ще ни спомогнеш – казали турците. – Снощи е дошъл в селото ни един челебия, ни българин, ни русин, знай турски, но от дума не разбира, големец човек се гледа, а пък прости работи върши. Един дебел бастон държи в ръцете си, когото сочи секиму, който се яви пред него. Изпоби ни; никой не смее да излезе напредя му. Иска кокошка – дадем му, не я харесва; даваме му мед – той го хвърля, че бил таягодишен. Сичките дюшеци и юргани събрахме из селото, сѐ казва, че не му било меко. Аман, ефендим!

Няма нужда да ви разказвам, че тоя „руски забитин“, тоя „голям челебия“, който подигнал цялото село на крак, не е

друг никой, освен нашият познайник – бай Алекси заедно със своя персонал по нихилизма. Началникът[130] бил принуден да изпрати публична сила да го доведат, но дохожда ли пратеникът на цар Александра?

– Кажете на това куче, началник ли е, какъв дявол е, че той е нихилист и че аз скоро ще му подпиша тескерето – казал А. Христов и седнал да диктува на секретаря си.

В Тутракан той съставил по погрешка подобен един акт против своя събрат и **пълномощник** да приема познатите вече депеши – П. Пеев. Уверили го, че Пеев не е нихилист, но бай Алекси не слуша, не се поддава на чуждо влияние. Причината, за да се скарат двама единомисленици и да се яви помежду им нихилизмът, била тая, че нихилизмът у бай Алекси беше станал болест[131]. Где седнеше и где паднеше, той сѐ против него воюваше. Децата си на софрата не ги наричаше другояче освен нихилисти. Една вечер късно, когато бяхме заспали вече в една стая на хотел „Европа“ с новоназначения окръжен управител Цвятко Златова, слушаме, че вънкашната врата се блъска така силно, щото човек би помислил, че едната част от хотела гори. Когато слугите отвориха, в стаята се показа бай Алекси, с дебелия си бастон на ръката, облечен с нощна антерия.

– Абе светът на огън гори, пък вие спите – каза той с първо влизание.

– Какво има, бай Алекси? – запита управителят.

– Нихилисти! Заобиколили ми са къщата, едни чакат да ме убият, а други ми изпокрадоха керемидите и дъските. (Бай Алекси правеше по това време къща.) Помощ искам.

Управителят Цвятко, който не вярваше ни една дума на Алекся, стана от леглото си, облече се, излезе навън да търси караула, за да назначи няколко жандарми около къщата му.

– Тряба да се удовлетворява населението в секи случай – говореше той след завръщанието си.

* * *

В Разград живееше по онова време един русин, доктор, на име Юриев. Той изпълняваше длъжността околийски врач на Разградската околия, гдето беше дошъл наскоро. Когато аз се запознах най-напред с него и когато в разговора си по руската литература му казах, че съм се запознал с малоруския поет Т. Шевченко и с Гоголя, то той дойде в изтупление, че и [в] Делиорман се намират хора, които да се интересували от неговия любим автор Шевченко. Тряба да ви кажа, че Юриев е малорус, горещо той обича своята страна. Ако някой го попита какъв си, той няма да каже русин, но украинец или малорус. Ако любопитният отговори, че русин и малорусин е се едно, то Юриев ще да държи реч да докаже с факти и примери, че по-общо може да има между българите и малорусите, отколкото между тие последните и московците. Един приятел на Юриева разказваше, че когато пътували двамата през Немско, в една гостинница няколко немци, като ги чули да приказват руски, приближили се до тях съчувствено и попитали Юриева не е ли той русин. „Не, украинец!“ – отговорил той с гордост. „Водка, водка! Разлика няма!“ – казал немецът с ирония. На чужда територия, в непозната земя Юриев протестирал така дръзко, щото и полицията наближило да земе участие.

По-първо беше се запознал с Юриева моят другар по служба, родом бесарабец, горещ поклонник на сяка цифра, която означава член, статия или параграф. Когато се качили на колата да отидат на село по работа, то моят другар направил забележка на Юриева, че той тряба да седи от лява страна на пайтона, тъй като такава и такава статия, такъв и такъв отдел, ’нам от кой си закон, то в подобни случаи, макар степените на службите им и да са равни, първото лице е той, а не докторът. Същата забележка получил Юриев от моя другар и в други случай. Като минували през едно село, гдето селените пообикновеному ги поздравлявали, то Юри-

ев махнал с ръка, т.е. отговорил на тие поздравления. Моят другар се докачил. Дордето направят аутопсия над един мъртвец, тоя последният цитирал около петдесет статии и членове от разни закони и правилници, заедно с допълненията им, така щото Юриев, като нов в България, убедил се бил вече, че в тая страна не съществуват излишни думи и разговори, но само членове и статии. А той сам, и по натура, и по характер, и по убеждения, не бе разположен към сухите правила. Ето защо ние с него се харесахме още повече един други с първо срещане, тъй като и аз не бях поклонник на Временните правила.

Какви бяха отношенията на Юриева с разградските граждани и с неговите съотечественици руски офицери в тоя град, как той държеше себе си и като русин, и като освободител, и като доктор, и като човек най-после, то аз ще да оставя да говори самото обществено мнение, което е най-доброто мерило за сяко нещо. Ще кажа само това, че Юриев обичаше свободата не само на своя народ, но въобще на сичките, биле тие християни, мохамедани или египтени. Той бе човек кротък, добър другар, образован, имаше си свои убеждения, които не криеше от никого, които не хвалеше где седне и где падне, но бе готов да ги защити на сяко време и на секи час. „Аз съм такъв и онакъв“ той не казваше, дордето не го предизвика някой; но щом някой го предизвикваше, той даваше своето мнение по тоя или оня въпрос, прямо и ясно, безавторетно [sic] и без забикалки. Нямаше той нищо общо със страшните по онова време хора в Русия, т.е. със социалистите. Тръгнал от отечеството си свободно, изпълнил сичките формалности по въпроса за паспорта си. Дошъл беше той в България, кажи го, по добра воля, кажи го, не. Един ден го викнал местният губернатор в Русия, с когото бил в твърде добри отношения. Тоя последният с едно дълго предисловие, на което нямало други слушатели, казал му, че ако вярва в неговата искреност, то тряба да се прости навреме със своето отечество. От най-напред Юриев бил докачен от тие думи,

протестирал в качеството си на гражданин, на дворянин и на верноподаник. „Не спасить“ – казал негово високопревъзходителство. Обяснил му той, че против него няма нищо, че не се съмнява във верноподаническите му чувства, но по-добре ще да направи, ако отдалеч храни тие чувства. Казал му той още, че тежи нещо в руската атмосфера, че човек и нищо да не прави, и цял ден да не излязва от дома си, пак щяло да се намерят хора, които да си зададат такъв въпрос: „Тоя човек мълчи, не излязва наникъде, но бог знае какви превратни идеи се въртят из главата му.“ Юриев поблагодарил [на] своя благодетел и тръгнал за България, свободните закони на която най-много го привлекли.

Когато аз се срещнах най-напред с него, когато той ми заговори на руски, начаса аз съобразих, че имам напредя си освободител, че тряба да се държа с него така, щото признателност от освободения към освободителя да се проявлява в сяка моя дума, защото знаех вече гъдела на нашите братия, т.е. исках да го полъжа, да го полаская, да му продам малко българска дипломация, да се съобразя с духа и потребностите на епохата.

– Какво ново имате от Русия? Следват ли още вашите убийци нихилисти, неприятелите на славянското величие да безпокоят държавата? – попитах аз, нещо, което би направил секи на мое място българин.

Юриев ме изгледа под вежди и дълго време не отговори на моя въпрос.

– Днес много хубаво времето, но на дъжд мирише – каза той. – Ти на какво си мнение за вашите комити Ботев, Любен Каравелов и други? – попита той. – Почиташ ли ги?

Аз рипнах цял-целеничък, с думи и с движение засвидетелствувах моята дълбока симпатия и уважение към сичките комити, които е имала България в разни времена.

– Какво искаха тие комити и против какво те въставаха? – попита приятелят.

– Против робството, против тиранията, за в полза на сво-

бодата и независимостта на своя народ – отговорих аз с национална гордост.

– А каква е целта на нашите **комити**? Не признаваш ли ти, че и тие, в числото на които има списатели, журналисти, литератори, професори и други още звезди, много по-светли от вашия Ботев, имат някаква си задача, че и тие се борят против същия тиранин? – попита Юриев.

Аз протестирах по славянски. Протестирах най-напред против думата комита, която неправилно се приписва и на руските анархисти. Казах още, че Ботев е патриот само затова, защото е въстанал против полумесеца, а не срещу кръста, както това правят руските комити.

На тоя въпрос както на мене, така и на други Юриев привеждаше такива примери: искаше да му кажеме чувствува ли се някаква разлика между ударите на камчика, произведени те от християнска или поганска ръка, и кои затвори са по-очарователни, ония, които има Турция по бреговете на Ефрат ли, или тие, които са в Архангелската и Томската губерния.

– Ами Турция е друго. Русия е пък друго – говорехме ние. – Тая последната тряба да държи строго своите поданици, така щото да освободи Цариград, да групира славянството, да ни пази от Австрия.

– Как мислите вие, щеше ли да сполучи Турция, ако дадеше на българите правдини, ако ги направеше равноправни с османлиите, така щото да направеше войната невъзможна? – попита той един път няколко разградски чиновници, които изказваха такива мнения за Русия, щото тя постоянно да се намирала във война, да смажела немците, ингилизите, да освободяла Божигроб и др., та тогава да си седнела.

– Разбира се ние и досега щяхме да носим фесове, и досега султанът щеше да бъде силен, па и толкова християния не щеше да стане зян – отговориха чиновниците с готовност, без да се сещат за заключенията на тоя въпрос.

– Е добре тогава, не допущате ли вие, че подобно нещо

може да бъде и в Русия, когато тя има сто милиона жители, двадесят пъти повече от българите? – възрази той.

Гражданите млъкнаха.

– Тоя човек истински русин ли е, или някакъв евреин? – ме питаха тие.

Когато аз разбрах, че Юриев няма никакви освободителски претенции, то престанах вече да го лаская, разбрахме се един други. А разградските граждани, почитателите на приличието, пазителите на добрите нрави, заедно с руската колона в тоя град, бяха успели вече да хванат на ръка следующите неблагонадежни постъпки на доктор Юриева. Първо, обвиняваха го тие него, че не го видели ни един път да стъпи в черкова; второ, не ходел на посещение на богатите и видните чиновници, нито пък приемал да му дойдат на къщата тие официално; трето, не ходел да пие чай при дружинния командир и нямал твърде земане-даване с руските офицери; четвърто, не излязвал на европейското казино да играе на билярдо, да се посприкаже с големите и видните хора, а постоянно четял книги; пето, приемал от пощата много писма, вестници от **целия** свят и книги, за което пощенският началник се бил изразил даже един път, че разградската поща служи само на доктора; шесто, не носел вратовръзка и ни един път не го виждали да се пооблече и той, както му е редът; седмо, отказвал да зема пари от ония клиенти, които го викали на къщата си и поисквали неговата помощ като доктор; осмо, подавал ръка на селените, българи и турци, и с тях бил много по-любезен, отколкото с господа чиновниците; девето, един път станало нужда да се отърве от военния набор един богатски син, за която цел баща му предложил своите услуги на няколко по-видни лица, в това число и [на] доктора, но тоя последният махнал на сичко с ръка и извършил потребното и пр.

Тая последната постъпка на Юриева, т.е. отказването да земе рушвет, съвсем отчаяла разградските по-**видни** хора,

че тие не ще сполучат да имат на ръка един **добър** и благонадежден гражданин.

– Тоя човек не е чист – казал един ден капитан К... – Щом не приема той взятка, щом не иска да зема пари от клиентите си, то едно от двете тряба да бъде: или е луд или е пък нихилист. По-вероятно е последното.

Това заключение щяло да остане без действие, успяло вече да се забрави, но 27 април пак го подновил благодарение на мнозина благонадежни граждани, а особено на Константин Кипровски, па и на святи Доростолочервенски, който имал вече точни сведения за Юриева. И така, три-четири деня после 27, когато Юриев се връщал от болницата, посред пладне, на улицата, един руски капитанин начело с 6–7 души въоръжени солдати с щикове заградили пътя на Юриева.

– Предай се, да не дойде работата до по-лоши последствия – казал военният човек и стиснал дръжката на своята сабля.

– Кой ви е казал, че не искам да се предавам? Ваш покорен слуга съм – казал Юриев и се оставил на грубата сила.

Бедният, той като да бе пророк. Още преди месеци, когато на никому не идеше в главата, че ще да става преврат, освен на няколко души в София, той говореше постоянно: „Вашата свобода стои върху дръжката на капитанския камчик." А ние се сърдехме, както казах вече.

Когато аз пристигнах в Разград на другия ден, право в къщата на Юриева тегля, без да зная, разбира се, че той е ощастливен от благодатта на 27-и. Тропам на портите, никой се не обажда; викам – никакъв отговор, само една котка, която надничаше през джама на прозореца, захвана да мяче.

– Назад, че ей сега те пробождам! – отговори груба натура, която си подаваше само главата от една стая.

Това бе солдатин, караул в квартирата на Юриева. Тичам аз по улицата разпъхтян, питам кого где срещна какво е станало с доктора. Никой не знае. Отивам при бай Алекся, кой-

то беше като звънец на Разград и който непременно трябаше да знае за сяко произшествие, извършено в Разград.

– Мълчи, не му споменавай името! Я гледай! Аз те мисля за умен човек, а ти си седнал сам да си търсиш белата. Не знаеш, че утре той ще да бъде обесен ей тука, до чюшмата!... Срамното е за нашия град, който досега не е можал да познае, че държи за доктор такъв човек, който бил от убийците на цар Александра.

Тие думици са на нашия приятел Алекси Христов, които той ми каза в отговор на питанието ми где се намира докторът. По това време в Разград беше окръжен управител Хараламби Ангелов, мъж с любящо сърце и благородна душа. Него аз сварих в къщата му, отчаян и развълнуван за горчивата участ на Юриева, когото и той обичаше като брат. Цели три деня не беше излязвал навън, не бе отивал в управлението от срам, от потъпкано човешко достойнство и от груба нахалност на руския капитанин. Най-много се той късаше от две важни обстоятелства. Първо, че той в качеството си на окръжен управител, в качеството си на началство над Юриева, който се считаше за негов подведомствен чиновник, трябаше за очи поне да го попитат или да му известят за своята наглост, па тогава да употребят щиковете. Второ, той се бесеше от хладните отношения на гражданите, които не само че не сънуваха даже да протестират капитанското насилие, да докажат, че са жители на свободна страна, но, напротив, ликуваха още, че се избавили от оногова, който не искал да им зема пари за лекувание, който не носял вързалка... Три деня ставаше как Юриев стоеше под железен кофар в дома на Манаева, а никой не беше го посетил още, ни един не бе се заинтересувал да отиде и го попита: „Нямаш ли от нещо нужда“, с изключение на Хараламби Ангелова, който го бе посетил официално, да му земе оставката.

Наша скромност бе първият гражданин, който частно потрака портите на командира Манаева, който поиска да засвидетелствува на един злощастен чужденец, с неизвест-

но бъдеще и неопределени съдбини*, че му е бил приятел не само в щастливи минути, но и когато блещят наоколо му грозните щикове. До портите, на двора и при стълбите на командирюватa къща стърчаха солдати, поставени на караул да пазят неприятеля на българската безопасност. Студеният командир, който не ме остави да го приближа, но ме накара да се спра до стълбите, а той ми говореше отгоре, намери се в чудо кой съм аз, как съм се осмелил и какво ме е подбудило да искам да се видя с един престъпник.

– Да не сте му вие хазаинът на къщата? Да няма нещо да ви дава или да имате с него друга някоя закачка? – бяха въпросите, които ми задаваше Манаев.

Още повече се удиви той, когато чу да му казвам, че просто приятелски свръзки са ме подбудили да дойда и видя затворника.

– Знаете, той не е разположен да приема такива любопитни като вас; па е и малко болен – бе отговорът на Манаева, който ме превари да каже „прощайте“ и си влезе в кабинета.

После пет-шестдневни изпити, обиски и претърсвания аз получих такова едно писмо от Гюргево, подписано от Юриева: „...Преди два часа се освободих от щиковете на българо-руското правителство, което ме препрати под конвой до границата със строго поръчение да не се връщам вече във вашата земя – злощастна България...“ И така един мирен човек, който живееше със секиго в съгласие, който не си отваряше устата да каже зло или добро за правителството, убиха му бъдещето, направиха го злощастен. Русите, които живеят тук-там из България и Румелия, се делят на две категории. Едните от тях са представители на монархическа Русия, а другите – на интелигентна. За жалост, че у нас са повечето първите, които сеят вражда между двата народа,

* Окръжният управител уверяваше, според достоверни сведения от руски източник, че Юриев ще бъде изпратен под конвой в Русия закъм Сибир, тъй като в къщата му се намерили много важни документи по нихилизма.

които обичат повечето не България и нейната независимост, но левовете и турските лири; които приготвиха и извършиха превратa; най-после, които така скоро породиха ненавист между освободители и освободени със своята безгранична взискателност, със своите натяквания: „Кровь проливали!“ Тях покровителствува и нашето правителство, и руските в България агенти, когато първите[132] са изложени на участта, която постигна Юриева. Ако тоя последният ходеше да дири нихилисти, както това правеше друг негов съотечественик в Свищов – Юркевич, – ако той служеше за уничтожението на българската свобода, то наместо позорно изгнание из страната трябаше да очаква повишение. От 27 април поменатий Юркевич беше станал страшилище в Свищов за секи самостоятелен българин, както ще да разкажа по-нататък. Начело на една вагабонтска тълпа, той оскверняваше най-скъпото нещо, което може да има една страна. Но затуй него назначиха отпосле свищовски прокурор, а друг един русин, пак прокурор, П. Неболсин[133], когато даваше заключение в съдилището, с войска го грабнаха от зелената маса. Така също се изгониха от Княжеството: един сърбин на име Владимир Лютич, буггалтер в държавната печатница, когото обвиниха, че бил съучастник в убийството на княз Михаила (псувал си ме миналата година на майката!); една фелдшерица от Провадия, Людмила Александровна, която не ходела на черкова; един доктор от Севлиево, който бил в кореспонденция с нихилистите (!), и др. още. С една реч, сички ония иностранници, които не се занимаваха в Княжеството със шпионство, обявяваха се вън от закона.

Във време на либералното министерство в България разградски окръжен управител беше Стефан Ц. Златов[134]. Общественото мнение в Разград, с изключение на почернелите души, и до ден днешен мълви, че тоя Златов е бил човек с твърде кална душа. Между другото говореха, че той покровителствувал на разбойниците в качеството си на управител, занимавал се с джамбазлък в продаването на правител-

ствените коние, изкарвал затворници да му работят в дома и пр., и пр. Вследствие на тие слухове и на основание на някои факти, разбира се, генерал Ернрот, когато не беше станал още убиец на българската свобода, когато шепнеше на либералните министерства, че той е в сърце и душа техен последовател – бяха му дали извънредни пълномощия да отиде в Делиормана и усмири разбойничеството. В качеството си на такъв той отчисли Златова от окръжен управител. Не, не го отчисли, но просто го изгони от канцеларията му като недостоен и безсъвестен човек. Но не щеш ли, че след няколко месеца после 27-и името на страшния генерал Ернрот, душата му и тялото му от либерални бяха станали на нагайко-щикски, той прогласява пак Златова да заеме първото си място.

Разградчени се възмутиха. Бедните, тие не се сещаха още какво значи „Историческа задача“, не разбираха, че на генерал Ернрота трябаха именно такива хора като Златова и калното онова същество, което се наричаше Кюстата. Тие не знаеха, че бе попял петелът на батакчиите, че бе чукнал денят на безчестните. Съчиниха телеграма до същия Ернрот, подписана от 60 души, в която се сипеше пепел и вряла вода върху Златова, който ако се назначи за управител втори път, то ще да се затвори цялата чаршия. Кой слуша? Отговор се получи: „Не разсуждать!“, а *Български глас* писа, че настоящият разградски окръжен управител Хараламби Ангелов, който бил човек шарлатанин, трябало най-после да се махне. Няколко деня разградчени бяха наредили караули по пътя между града и станцията, които да гледат дали ще дойде Златов и щом го видят да се подаде, да тичат към града и затварят чаршията. Но Ернрот и Логвенов зеха мерки, сгодни с обстоятелствата. Не напусто бяха тие руски офицери, като не можат да смирят един делиормански градец. Златов се намести и първата му грижа беше да подаде под съд 60-те души граждани, които депешираха на Ернрота.

Аз ще се повърна по това дело, а сега бързам да се завърна пак в Русчук, гдето ни чака 9 юни пристиганието на Него-

во височество заедно с негово превъзходителство Хитрово, действителния по онова време княз на България. До Русчук пътувахме с Хр. Иванов, тогавашен окръжен управител на Ески Джумая. И той бе либерал, и той бе поклонник на конституцията, които си симпатии не криеше от никого. Разбира се, че по пътя разговорът ни ни на минута не се промени, темата беше 27 април, разбойничеството на превратаджиите, подлостта на Начевича и пр. Приятелят Хр. Иванов не намираше думи, с които да изрази мракобесието на „Задачата“ и нейните жестоки последователи.

– Тоя Начевич, тоя батакчия и неговите другари са изчадия на българския народ – говореше той.

Когато аз разгърнах *Български глас* да видя дали няма да се е хванал още някой нихилист, то горещият либерал дръпна из ръцете ми вестника, смачка го из ръцете си и го хвърли из прозореца.

– Как не се гнусиш, как не те е срам да четеш тоя подъл вестник! – каза той, вън от себе си.

Същата вечер Александър Македонски, за когото говорех по-горе, че бе от верните хора, дохожда при мене и ме пита познавам ли ескиджумския окръжен управител Хр. Иванов. От по-нататъшните съобщения на А. Македонски излизаше това: По това време тъмно-мрачният Начевич се намирал в Русчук, гдето бил и приятелят А. Македонски по длъжност. Влязъл и Хр. Иванов, горещият либерал, който паднал пред краката на силния агитатор с молитвена коленопреклонност.

– Дойдох, г. Начевич – казал приятелят, – дойдох да ви осветля по работите на поверения мен окръг – Ески Джумая, – че сичко е благополучно. Главата си залагам, давам ви подписка от ръката си, че противниците ви ни един глас няма да спечелят. Повярвайте на думите ми, които са повече от искрени. Ако се окаже противното, то оставям се на вашето разпоряжение.

Всесилният диктатор поклатил своята пълна с жестокости глава и казал: „Не вярвам“, при сичко, че вътрешно бил

убеден в противното; а приятелят ми съмисленик похванал своя джеб, гдето се подавало заглавието на „подлият“ *Български глас*, на същия тоя брой, който той къса на парчета преди няколко часа.

* * *

Както е известно вече, в началото на месец юни Негово височество князът излезе да пътува из провинцията, съпровождан от твърде бляскав конвой: от К. Стоилова, капитан Мясалов[135], подпоручик М. Маринов[136], Логинов и от руския в София консул – хитрия Хитрово. Целта на господаря беше чиста агитация за предстоящите избори. Там, гдето се трябаше повече безобразие, гдето бе нужно лъжа, там се явяваше Хитрово със своята дипломация. Ако някой, макар и искрено, се представяше пред тоя последния и му кажеше, че населението не си дава конституцията, то Хитрово махваше с ръка и казваше, че няма работа с бунтовници, че е срамно и скандалиозно за българите да упорствуват пред желанието на своя княз и пред волята на руския цар. С една реч, Хитрово беше главният деятел на грозния превратъ в дипломатическо отношение. Вследствие на тая коварска рол от страна на един чужд консул г. Цанков не можа да се стърпи от да не протестира публично против нахалството на Хитрово. Тоя протест на г. Цанкова, изразен в едно отворено писмо, написано на руски, дълго време ще да държи почетна страница в новата българска история. Ето това писмо:

„Милостивый государь Михаил Александрович!

После наших взаимных разговоров и рассуждений о том, что происходит теперь в моем несчастном отечестве, я решился высказаться перед Вами посредством печатного слова. Пусть судит и общественное мнение имеем ли право или нет жаловаться, что и чужие, и свои налагают греховную ру-

ку на нашу народную свободу. Пусть общественное мнение будет и свидетелем нашего предупредительного протеста.

Еще в бытность княза в столице Австрии, в Вене, на возвратном пути из последного его путешествия в Петербург, разнеслась в Софии грозная весть, что княз прибудет сюда с прокламациею в руках, которой он захочет отнять у болгарского народа дарованныя ему прежде Царем Освободителем права и под тем либо другим видом положит конец конституции. Весть эта глубоко опечалила, но нисколько не изумила болгар. Кажды из болгар знает, что подобная попытка на государьственый переворот, в смысле лишения народа его прав, имелась в виду еще в прошлом году, до поездки князя в Петербург по случаю 25-летнего юбилея царствования ныне в Бозе почивающаго Царя Освободителя. Кажды из болгар знает, что только нравоучительная и влиятельная слова венценосного Дяди, виновника и нашего народного освобождения, и наших народных прав, и наконец короны князя, остоновили тогда эту смелую попытку. Венценосный Дядя сказал тогда своему племяннику князю: „Ты присягнул конституции и ты должен охрянять ее ненарушимо. Конституция эта есть воля народа, которому Я ему даровал вместе с свободою.“ Эти благородновозвышеныя, нравоучительныя и вместе повелительныя слова долетели скорее молнии до слуха болгар и зазвучали между ними как утешительный благовестный звон. Болгары передадут эти слова своему потомству. Эти слова убедили тогда болгарских патриотов, в искренней, неизменимой заботливости Царя Освободителя о судьбе освобожденных им болгар, убедили их в неизменном желании Царя Освободителя сохранить и вперед за созданним им болгарским княжеством цельную свободу – извне и внутри, и вызвали в них сново вечную благодарность.

Позвольте мне, господин агент, быт откровенним: именно та наша благодарность к Царю Освободителю сделала то, что нашим князем состоит теперь Александр Батенберг. Но никто не может требовать от нашего народа, чтобы он вслед-

ствие своей благодарности отдал обратно дарованную ему внутреную свободу в жертву капризам того либо другого индивидуального лица. Между тем именно такое убеждение, т.е. убеждение о потере внутренной свободи, вызвала в болгарском народе прокламация 27 апреля. С того несчастного для болгарского народа дня и особено после обнародвания трех смертоносных для болгарской конституции условия князя – у всех болгарских патриотов на уме известное пророческое изречение „Мне, мне, текел уфрасин“ и они думают уже не о настоящем, а о будущем. Верьте этим моим словам. Я 35 лет служу с трепетным сердцем за судьбою моего отечества и имею право полагать, что знаю нашу Болгарию; знаю наших патриотов и могу сказать словечку от их имени.

Говорю во все услышание: наша святыня оскорблена; наша конституция потоптана ногами как действительный „miserable morceau de papier“[137].

Что мы видели в продолжении одного последнего месяца? Мы видели с одной стороны:

1. Устранение народного министерства и назначение нового министерства из иностранцев.

Это против законов конституции.

2. Созвание Великого народного собрания без спроса Обикновеного народного собрания.

Это против законов конституции.

3. Назначение в мирное время военных княжеских комисаров, облеченных чуть не в княжескую властю, которому, скажу мимоходом, придают цель, диаметрально противоположную действительной.

Это не только против законов конституции, но и против законов морали.

4. Созвание посредством жандармов простодушних, безсознательних селян для подписывания адресов в княжеской канцелярии.

5. Отправление княжеских агентов в народ для введения

его в заблуждение относительно подготовяющагося посягательства против конституции.

6. Отчисление от службы честных, но конституционноверных чиновников и замещение их банкротами и людьми компрометированными, в том уверении, что с такими людьми легче достигнуть незаконной цели.

А что видим с другой стороны? Видим:

1. Русские офицеры разьежают по княжеству насчет денег бедного же болгарского народа, созывают посредством жандармов этот же народ в разных пунктах и толкуют ему от имени русского царя и русского народа, что ему надо согласится на все требования князя; что если княз уйдет, турки опять займут Болгарию, и т. д.

2. Сам русский представитель, т.е. Вы, господин агент, путешествует вместе с князем по Княжеству, неразлучно сопровожая его с место на место. Цель княжескаго путешествования нам известна. Но с какую целью сопровожает его русский представитель? Оставляю Вам, господин агент, помышлять и решит в каком смысле истолкует народ это путешествие...

Я изчислил здесь стотную часть всего того, что делается для успешного уничтожения нашей конституции, для успешного подавления нашей свободы, которую, как истинно выразился Ваш предшественик, мы искупили, если не чем другим, то нашим пятистолетним страданием.

Я еще не докончил настоящее письмо, как мне принесли какойто „Голос русского“, явившагося для болгарского народа апостолом его спасения. Этому „Голосу“ безименного ответит голос именной. Пока скажу только то, что эти и подобние единичние русские заставят и болгар, как они заставили уже сербов, припомнить слова, которыми один древний мудрец обратился к пчеле: „Не хочу твоего меда, не хочу твоего жила“...

Если мое это письмо останется голосом, вопиящаго в пустине, я утешусь тем, что исполнил свой долг перед моим

отечеством и перед моей совестью и высказал все во время. О грядущем грядущие...

Д. Цанков[138]
София, 25 мая 1881 г.“

Авторът на това писмо биде даден под съд както от власта, така и от честейшият Хитрово. На 18 юни се разглежда това дело в Софийския окръжен съд. Прокурорът Юстицки, който трябаше да обвинява г. Цанкова и който, като секи прокурор, трябаше да говори онова, което мислят по-големите, с молитвено благоговение почна своята реч: „Треперя, не съм в състояние да се произнеса против това страшно и нечуто престъпление – почна той, – с което се докачват два народа – българският и руският, и двамата господари на тие народи... Но тъй като по нещастие се е случило такова престъпление, аз преклонявам врат да си изкажа мнението“...

Тряба да ви кажа, че превратаджийското правителство, което най-много се боеше от свободния печат, прави-струва, намери клещи да задуши тоя свой неприятел. Като се предвиждаше от конституцията пълна свобода на печата, то правителството разгърна меджелето и облече в държавна форма турският закон за печата. Че тоя закон не противоречи на конституцията, подписа и г. Иречек в качеството си на историк.

Друг сподвижник, равен на Хитрово, гробокопател за българската свобода, беше българският екзарх от Цариград, наречен Йосиф I. Болен и некадърен негово блаженство не само за чисто светски работи, но и за своето бездушно калугерство – щом се научи, че става борба за мракобесие, че наскоро ще да се въздигат стени на бухалското царство, че се изнасилва народ, че се отваря поле за калугерско беснуване – подига своите светейшески кости, изгнили и изнурени от молитви, бързо напуща Босфора и се озовава в столицата на България. Тук той дигна своята десница и извърши онова, което би направил секи калугер: благослови с пастирско добродушие грабливите птици на българската свобода; при-

зова благодатта божия върху превратаджиите, върху героите от 27-и и 1-и. И това той извърши с чисто сърце и християнска искреност; той направи начало на нова епоха, той последва из стъпките на официалното духовенство, което е завинаги с тираните, както това става по Европа, но което в нашата нова България не беше още престанало да се нарича народно, да тегли и търпи заедно с народа. Наистина, че в турско време, в захващанието на Руско-турската война, тоя същият Йосиф I издаде окръжно послание към българите, които канеше да се опълчат против северния враг – Русия; но за тая му пастирска погрешка ние го извиняваме, оправдават го стотина причини. Но за превратa в 1881 г., в който той омърси своята свята десница – никога прошка няма.

Няма прошка за негово блаженство по тая проста причина, защото той не беше Дончо Колелото, идиота Кипровски, педанта Оджаков, бай Алекси Христов и ред други бабаити. Не, той беше български екзарх, бившият Лазар Йовчев, редактор на *Читалище*[139], преводач на ред статии с радикално съдържание по социология и политика, най-после влюбен в известно[то] слово на прочутия Босио[140]*, на което така също той е виновникът да се яви в превод на български. Не му простяваме ние още и затова, че той е слушал лекции от брадати професори в цивилизована Франция, знаял е какво са казали за народите Волтер, Монтескьо, Ж. Ж. Русо, чувал е за миналото на Лафайета, показвали му са мястото, гдето падна Боден, бил е съвременник на Юго. Няма да го извиним ние още и по тие световни съображения, че той не беше гладен и жаден, когато напусна своето копринено легло от разкошната Византия, не се бяха обесили девят гладни деца на неговия дебел врат, не тропаха на палатите му различни заемодавци, най-после нямаше нужда от неговата патерица в България, в тая България, гдето върлуваше Ернрот, гдето властвуваха седем комисари, гдето бяха повикани на военна

* „За своеволното робство на народите“ (гл. Читалище)[141].

нога сичките батакчии, гдето блееше глупа и безсъзнателна тълпа. И така, ние няма му простиме.

По пътя си за Княжеството негово блаженство премина през Пловдив. Интелигентите в тоя град, като знаяха отрано защо старецът отива в София, заклеха го, че той ще да подействува да се спре преврата, ще да осъди неговите гибелни последствия с пастирска искреност. Негово блаженство дал честна дума, че именно за това отива и че ако види да отиват зле работите, ще остави София. Това се говорело обаче в Пловдив; но защо калугерските ръкави са широки? Не затова ли, щото сичко казано и обещано от тях да се ветрее през тие ръкави, да излязва и влязва лесно? А гдето святите отци видят зор, то и за това си има лесninата: „Господи помилуй!“ Протестантските светски пастири са по реалисти в това отношение. Щом им кажеш, че тие са лицемери, че тие търгуват с Христа, то тяхна милост, ако са на събрание, стават на крака и почват мелодично да се молят за вас, наместо отговор, като пеят молитвата: „Боже господи, вразуми нашите врази“...

Аз скърбя, че нямам на ръка някои факти от агитационната деятелност на негово блаженство по България. Известно е само това, че в Ловеч и другаде, гдето той забикаляше, събирал граждани, попове и пр., на които такива проповеди държел, като секи по онова време подкупен агитатор.

И Роберт колеж, това познато на българите учебно заведение, сѐ по това време се притича на помощ на „Историческата задача“ по начин философски, умозаключителен, така да кажа; а това не беше малко. Хората, които издигнаха глас на защита на 27 април, или по-добре, които подканиха да стане това, мислеха и разчитаха, че глупавите българи, които грачат пред секи цилиндър, които дават и майка, и баща за авторитетно име, ще да прехапят устни, щом чуят, че и Роберт колеж, младите българчета в него, които бъркат с лъжица във философския кюп на милювци[142], на беджехотовци[143] и пр. – одобряват „Задачата“. Представител на Роберт колеж

излезе С. Панаретов[144], преподавател в това училище. Въобразил си негово американско словесие, че и той е нещо, че и неговият цилиндър има каква годе ценност, че и той е авторитет, че да пишеш за неправилните глаголи и да превеждаш по някоя статийка в *Зорница* е се едно да разбираш и от народните борби, и от грубата практическа действителност. И се провикна негова милост от Бебек чрез едно писмо във в. *Зорничка* от 5 май 1881 г. с подписа му, в което съветва българите да паднат на колене пред 27 април, да не разсъждават, да не мислят, както не мисли и той сам. Писъмцето на господство му беше нацедено от край до край с учен педантизъм и с овча логика*. С него г. Панаретов засвидетелствува твърде тържествено, че заведението, което представляваше неофициално, е лишено от сякаква съвременност, от идея и човешки убеждения, че там играе главна рол Библията и тенденциите на в. *Зорничка*. Който потърси груби факти, то не му остава друго нищо, освен да направи една ревизия, да преброи робертколежките възпитаници, които сега-засега са деятели вече в своето отечество. Като изключим няколко души, сичките останали са мъжие от благоразумната и без-

* Колкото чудна и да ни се вижда постъпката на княза, в тоя случай тя не заслужва укорение – се говори в това дипломатическо писмо, – когато се вземе по-внимателно във въпрос и видим подбужденията, които са накарали княза да се отзове към народа и да иска улучшение на работите. Няма съмнение, че някои от по-разпалените привърженици на либералната партия ще да представят княжеската прокламация като coup d'etat[145] или нарушение на конституцията. За съвестните и разумните хора обаче тая прокламация е знак на искреното желание на княза да се тури край на днешното безредие и безначалие... „Ако князът се въодушевяваше от лоши чувства и задни мисли, той не би никога отправил такава една прокламация, но би зел мерки по-строги“... Много добре, г. Панаретов – ще да кажем ние, – тие ваши заключения не са лишени от библейска мъдрост, може да се потвърдяват и от дебелата история на ингилишкия парламентаризъм, но гел-гелелим, че с пустата действителност, която вие не познавате, не се съгласяват.

цветната среда. Обади се така също от Роберт колеж и някой си д-р Уошбърн[146], чрез едно писмо до вестниците, пълно с бабини деветини и с мъртви софизми.

В забикалката си Негово височество беше още към Ловеч, когато денят на пристиганието му се знаеше точно в Русчук. Преди две недели още се почнаха приготовленията за неговото тържествено срещание. Подобни приготовления не се правеха и тогава, когато господарят стъпи най-напред в България. В тие приготовления земаха участие и Градският съвет, и военните и граждански власти, па и превратаджиите още. За тие последните държавният глава сега беше по-скъп и по-мил, отколкото когато той дойде. Тогава той беше господар на цяла България, прочее за сичките бе равен, а сега не. Сега той бе повече от княз, защото земаше тяхна страна, защото действуваше една част по техните съвети. Ето защо и тие негови съветници, по много причини и съображения, трябаше да разпущат насякъде блясък. Триумфални порти, потънали в цветя и знамена, окачени с насърчителни адреси като: „Дерзай!“, „Живей за слава на България!“, „Добре дошъл!“ и пр.; кьошкове, направени нарочно, бяха в изобилие. Градският кмет С. Златова отчислиха пред самото дохождание на княза от страх да не би той, като излезе със сол и хляб, да спомене на Н. в. и нещо за конституцията. Дебели суми, неизвестно откъде, бяха отпуснати както за посрещанието, така и за разни банкети, за народни пиршества и пр. Доволно е да спомена, че двама души нарочно ходиха да купуват в Букурещ букети, шампанско, закуски и пр. Музикалните банди в Русчук, военните и частните, не бяха достатъчни за веселието, но се докара и една влашка банда от Гюргево. Няколко биволарски кола стояха вече пред дома на Петра Винарова. Тоя честит винарин, един от върлите превратаджии, намерил сгодно време да продаде своята стока, хем да спечели някоя парица от „Историческата задача“, хем да убие с това вино последната искра на човешко достойнство на събравшата се тълпа за посрещанието на високия гост. И гражданите, ония

блажени същества, които се кланят с краката нагоре, когато изгрява слънцето, и го замерят с камъци, когато захожда и им става непотребно, тие блажени същества, казвам, които мерят съдбините на страната с аршина на своето дюгенче и с копринения фистан на своята щастлива стопаница – бяха се ухилили до ушите и [се] надпреварваха един другиго кой по-добре да накичи своята къщна врата. Много прозорци, балкони и стени бяха потънали в разкош. Иванчо Чорапчиев[147], човек с прилични обръщения, човек, който никога не замръква на сухоежбина, човек с грамадни практически способности, между другото, беше покачил на къщата си и такъв един надпис: „Дерзай, любезний княже! Народът е с тебе.“ Но ако вие бяхте измамили г. Иванча Чорапчиева на някое тясно място и го попитате отгде-накъде знае негово гражданско достойнство на коя страна е народът, то знаете ли като какво би ви отговорил той? Той щеше да ви каже, че народът е той, бай Стоил Попов, баджанакът му Костаки Куркоят, комшията му Йосиф Дайнелов и други още слънца. А преди 3–4 години, когато бай Иванчо Чорапчиев беше редактор на в. *Дунав* (Туна хавадиши), когато българският народ беше под властта на султаните, то негова милост говореше противното, т.е. че българският народ е най-верният на султана, че той няма понятие от ония отвлечени работи, които се казват **свобода, независимост** и пр. Блазе на тие хора; тях обича секи, тие имат барашик с девет краля, тяхната къща не е петимна за нищо, техните дечица не стъпят на бос крак, най-после тях хвали и почита секи, в това число и ония голювци, прозорците на които са запушени с шкембе вместо стъкло. Но най-съблазнително бе накичена къщата на познатата вече хероиня Милица Петкович. Тая честита госпожица като да не чакаше да посрещне оногова, който бе общ на цял народ, но като че да беше ортакиня по „Историческата задача“. Колкото дрипери имаше в къщата си, като килими, ковьори, черги-мерги, фусти и пр., сичките бе покачила по прозорците над пътя. Но да оставим свободните граждани и

гражданки, нека тие си се веселят, нека си живеят до амина. Да видим що се върши в официалните кръгове.

Една неделя пред пристигането на княза строги окръжни се изпратиха по селата до сичките кметове, които се викаха да дойдат в града. От друга страна, жандарми и агитатори ходеха от село на село да свикват населението в града, за 11 юни сички да бъдат облечени в новите си дрехи, особено момите. Забележете, че по това време беше жетва, никой не можеше да се отдалечи ни на минута от своята пожълтяла нива. Но не забравяйте, че освен окръжното предписание имаше, и бой още. Така също и до сичките чиновници имаше заповед, че тие тряба да затворят своите канцеларии часа на 12 по пладне и сичките да се намерят при триумфалните порти на Сарай махли, наред по чин и по титла, облечени официално. Когато селските кметове допаднаха в Русчук, тие бяха събрани като овци и втикани в един двор, у една от най-тъмните улици на Русчук. Сичките гологлави, и турци и българи, с чалми и калпаци под мишница, зяпаха да слушат речта на комисаря подполковник Логвенова. Говореше им той десят пъти по-еничарски и по-грубо, отколкото на чиновническата тълпа в управител новата канцелария. Говореше той, задаваше разни въпроси, а градският началник М. Векилски, либерал до 27 април и сътрудник на в. *Работник*, ходеше измежду кметската тълпа с други още **верни** хора и подсказваше как да отговарят запрените на подполковниковите въпроси.

– Знаете ли защо съм ви събрал – пита Логвенов и дрънка своята пискюллия сабля.

– Кажете, да се размисли за съдбините на отечеството ни – шепне Векилски.

– Да размислим за отечеството си – отговаря тълпата безсъзнателно, а Векилски си навежда надолу главата да го не видят другите.

– Добре, добре! Това ви прави чест – повтаря Логвенов и се обръща настрана да го не видят, че се смее. – Сичко от

вас зависи. Ако си изберете добри хора за в Свищов – имате княз, ако направите противното – тежко ви и горко. Вие като кого мислите да си изберете за депутат? Можете ли ми каза името му?

– Извикайте: искаме Стоилова, Грекова, Оджакова и пр. – шепти Векилски на кметовете.

– Стоилова и Грекова искаме – отговарят машините.

– Ето хорошо; това ви прави чест, това ме радва – повтаря Логвенов. – Вот, вот добри хора за депутати! Стоилов? Аз ви завиждам, че той ще ви стане депутат. Той е едничкият умен човек в България. А пък да не беше такъв, щеше ли да стои до княза? После г. Греков, Начевич! Тях ги знае и император Александър. Господин Оджаков например – где като него мудри и славни мъжие? И дума не може да бъде даже, че между него и между лудия Каравелова, папищаша Цанкова и други либерали може да има сравнение. А вие мразите ли либералите?

– Не ги щеме! – вика тълпата.

– Вие сте се научили, господа, че господарят княз е излязъл да забиколи своята държава, да се запознае по-отблизо с нуждите на населението, т.е. с вашите – пита Логвенов втори път. – Може да сте чули даже и това приятно и патриотическо дело на някои добри хора по разни градове, които по един стар обичай на нашите деди, като излязват да срещат владетеля на страната, изпрягат му кониете из хамутите и наместо тях тие теглят своя княз и баща? Да живеят подобни българи, ще кажа аз. Вие, господа, не мислите ли да последвате примера на своите съотечественици? Ето нà, подир няколко деня князът е вече в града ни. Ще останете ли по-долу от другите?

– Не! Не приемаме! – отговаря машината с овча доброта и с рабско наслаждение.

– Хорошо, хорошо – казва диктаторът.

– От мене има петнадесят **пехливана** заедно с въжетата –

отговаря една чалма, зад гърба на която се снишава един от **верните** хора.

Тая чалма не е друг никой освен Мустафа ага, арабаджибашията на сичките кола в Русчук, които хвърлят боклук, носят стока за железницата и пр. Под думата пехливани Мустафа ага разбира тие арабаджии, които ще снабди с въжета и ще ги изпрати да изпрегнат княжеските коне на 11 юни.

* * *

На 11 юни целият град беше в движение, улиците препълнени с народ, граждани, селени, селенки, офицерите парадно дрънкаха своите сабли, войници така също парадно излязват към махалата Сарай, ученици и ученички с бели дрехи и с букети в ръце, облизани чиновници в черни дрехи, музики две-три надуват „Шуми Марица“. Опълченци със знамена играят хоро по улиците, шпиони кръстосват надолу-нагоре измежду публиката, продажни ура се чуват тук-там, пехливаните с въжетата под абите се строят около определеното място, с една реч, сичко беше така наострено, щото секи можеше да познае каква е целта и какви ще бъдат следствията от 27 април.

Опълченците, от които мнозина изпълняваха в същото време и шпионска длъжност, дойдоха до апогея на душители на свободата в навечерието на князовото пристигание. Облечени с опълченски или по-добре с хъшовски дрехи, с царвули, с бели навуща и с козенови върви, като че да се намериха в Балкана (оскверниха хубавата хъшовска униформа!), с разни ордени на гърдите, с подсукани нагоре мустаки, с обесени на бедро ятагани, с отворени гърди – знак, че са готови на сякакви жертви, плашаха гражданите по улиците. Вечерта срещу 11 юни няколко от тях нахълтаха в градината на „Швайцеря“, гдето бе пълно с публика и от двата пола. Тие преминаха като вихрушка измежду масите с турена на ножовете им ръка,

разгледаха надолу-нагоре из градината и като видяха, че няма там лицето, което бяха дошле да търсят, излязоха си пак със същата тържествена грубост, без да кажат нещо и без да поздравят някого. Публиката бе смутена и мнозина станаха да си отидат отрано. А шипченските херои биле излезли да търсят Тома Кърджиева, либерал, за когото биле подушили, че ходил да подписва някакъв си адрес до княза, в който се споменавала и думата „конституция“. Търсили тие Томата и адреса да скъсат, и него самого да пребият!

После пладне пъстрата тълпа потегли вече за Сарай махала. Опълченците бяха хероите на деня; около тях се трупаше най-много свят, състоящ се от ония рабски ничтожества, които само за зло и за позор са родени на тоя свят. Тие, опълченците, потеглиха от хотел „България“ с румънската музика начело, наредени двама по двама, със знамена напред. Два пъти престъпяха, три пъти извикваха: „Да живей Негово високество!“ А после се залавяха на хоро сред улицата и пак тръгваха. Секи от превратаджиите, който ги срещаше или достигаше, повтаряше същото „Да живей“ и ги насърчаваше в техния патриотизъм и в преданността им на българския престол. Техен водител беше нашият приятел Гецо, който им носеше и знамето, знаме, на което липсуваше надписът: робство и терор!

После опълченците вървяха няколко кола с важни лица, които немалко привличаха вниманието на публиката, особено една от тие кола, теглена от черни хранени атове и от лакей с бели ръкавици. В тая кола стоеше гордост на русчукския нежен пол, тук стоеше Милица Петкович, наречена по онова време **княгиня**, която бе облечена с бяла копринена дреха, с български трикольор през рамото. От двете страни на колата отпред стърчаха две малки байрячета, тоже български трикольори, които най-много привличаха вниманието на проходящите, защото ни една друга кола нямаше, която да ги притежава. А какво означаваха тие знамена, покачени на екипажа на тая госпожица? Наистина ли тя беше **княгиня**

и кой ѝ бе дал това право да върви със знамена? Защо само тя да бъде облечена с бели дрехи и с трикольор през рамото като музикантка? Слушайте. Помнете, че нейна милост още след 27 април, подбудена от благородни чувства, заедно с мадам Оджакова и с мадам Надежда Бъчеварова, излязоха да подписват един адрес измежду своите русчукски сестри, с който адрес се насърчаваше младият господар да се не церемони, но да земе юздите на управлението. Сега бе дошло времето да се тури тоя адрес пред стъпките на владетеля при влизането му в града. За тоя акт именно, за тоя адрес бяха окачени двете малки байрячета на колата, да покажат на мало и на голямо неговата важност, преимуществото на лицето, което го носеше, и неговото значение – на лицето – в новата ни история. Белите дрехи на младата патриотка, нейният трикольор, който красеше амазонските ѝ гърди, сѐ същото значение имаше.

А как разкошно се носеше адресът? Той бе кацнал като петленце върху един разкошен букет, от който висяха множество копринени панделки и който госпожицата държеше в ръчицата си, стисната в бели чанти. Насякъде дишаше невинност, смесена от различни леванти. В същото това време, когато госпожица Петкович женеше палмата на първенството, друга една амазонка, мадам Оджакова, нейна съподвижница по подписването на адреса и съмисленица по убеждения и принципи, пасеше зелен бозалък, без да подозира ни най-малко, че хората излезли от нея по-хитри и ѝ прикачили газово тенеке по следующия начин. Преди да пристигне още князът, станало съвещание между двете гражданки при участието и на мадам Надежда Бъчеварова, в което съвещание се размислило с подобающата за подобни случаи тънкост где именно и по кой начин тряба да се подаде адресът на княза. Решавали и размишлявали и най-после се дошло до заключение, че сичките и заедно тряба да подадат акта не при влизането на княза край града, а при Митрополията, гдето щеше да слезе Н. в. на гости у дяда святи Доростоло-

червенски. Решило се, че мадам Оджакова ще го подаде, а мадмазел Милица ще каже едно словце, сгодно с обстоятелствата, така щото славата ще да бъде разделена наполовина. Мадам Оджакова си излязла задоволна и правела вече репетиция как ще да се поклони на Н. височество, когато в това същото време в мозъка на мадмазел Милица Петкович се родила страшната мисъл да тури под крака на мадам Оджакова динена кора. За да блесне по-величествено, тя се облича след заминуването на м. Оджакова, взема адреса и отива да го подаде при Сарайските порти, както видяха читателите, скритом от първата... После това неприятно произшествие двете доблестни гражданки станаха непримирими врагове помежду си. Целият град се бе заинтересувал в това дело и няколко граждани с блага душа, после победата на 1 юли, бяха решили да станат посредници. Как се свърши работата обаче, аз не можа да кажа определено.

Грамадното множество отдавна чакаше вече, събрано на Сарайските порти между двете исторически реки: Черния и Белия Лом. Солдати бяха наредени и от двете страни на пътя, като почнеш от Митрополията, чак до Сарая. Под триумфалните порти, от дясна страна, първото място завземаше свети Григорий, облечен с архиерейска одежда и със златокован пастирски жезъл в десница. Той тържествуваше йезуитски, час по час мяташе поглед на множеството, най-повече към оная страна, гдето беше се спряло неговото безмустакато стадо. Отзадя му се групираха една сюрия попове, отгоените лица на които блещяха на вечерните слънчеви лучи като сварено шкембе. Сиромасите, аз вярвам, че не един от тях, като изключим хитрия поп Иванча, не знаеха истинското значение на своето тук присъствие. Стоил Попов, който така също тържествуваше със своя нихилизъм, често дохождаше да шепне нещо на святото ухо на дяда Григория, а после пак се мушкаше из множеството.

– Най-много ще викате „Да живей князът и достойният представител на Русия Хитрово“ – подказваше той на тълпата.

От лява страна, срещу дядо Григория, беше се спряла госпожица Петкович, на най-видното място, с букета в ръка. А потомците на Крума и на Симеона, храбрите опълченци, въртяха хорото около портите.

– Дерзайте, чада, дерзайте! Днес [е] велик ден за целия български народ – казваше им дядо Григория, покрай когото заминуваше народното хоро.

А зад множеството отзад, до самата река, около кладенеца бяха насядали по голата земя 10–15 души чалмалии, погледите на които бяха втренчени върху една половиница с бистра ракия. Тяхна милост бяха пехливаните, определени да заместят кониете. При тях от време на време дохождаше Стоил Попов, на които напомняше обязаностите.

Часът по 5 [...][148] облак прах се дигна откъм Търновското шосе. „Иде!“ – извикаха около хиляда гърла и секи се завтече да завземе своето място по-близо до пътя. Но това „иде“ нямаше край, защото господарят бил още към Тръстеник. Най-после дигна се по шосето такъв гъст облак от прах, след който никакво съмнение не оставаше, че в основата на тоя прах са скъпите гости. Тие не пътуваха, но хвърчаха. Топовните гърмежи, които зареваха от Кале табия, приведоха още в по-голям ентусиазъм посрещачите; гръмогласно ура се издигна от средата на тълпата при появяването на колата, което ура нямаше край. Най-много то се проточи от солдатите, по дисциплина, които, като отвориха уста, не искаха вече да млъкнат. Музиката засвири „Шуми Марица“, но като и ней се искаше да го обърне на ура. Господарят и представителят на Русия бяха вече до моста под триумфалната порта. Прахът, който изобилства по шосето Русчук-Търново и на който месец юни благоприятствуваше, беше наложил по лицата на двете особи такъв дебел слой белопръсница, щото тие се познаваха само по своите вънкашни знакове.

– Горкият княз, боже! На какво е заприличал – извикаха някои госпожи, мустакатите стопани на които бяха превратаджии.

– И всички тие дяволски мъки тегли той от проклетите либерали – възразиха други.

В това време святи Доростолочервенски се изпречи пред гостите да ги поздрави от страна на своето християнско стадо. „Ваше Височество, любезний княже!“ – каза той десят пъти в разстояние на три минути. После Доростолочервенски излезе гражданката М. Петкович. Тя дотолкова беше развълнувана, щото сичките ѝ външни движения и признаци представляваха я, че отива като на смърт. Та и как да не бъде развълнувана? Изозад ѝ вървяха няколко души ментори и менторки, които я смущаваха и плетяха.

– Милички, пропаднахме! Милички, не му е тука мястото, почакай до втората порта – говореше нейната сестра.

– Милички, бързай по-скоро, тук е най-сгодното място! – говореха втори.

Най-после Миличка завзе своето място до господарските кола, с букет и адреса в ръка, който тя прочете най-напред, а тогава го подаде. В това време отзаде ѝ стоеше сестра ѝ, с кръстосани на гърдите ръце и с поглед прямо на княза. Дордето първата четеше адреса, втората клюмаше с глава одобрително на сяко слово, т.е. тя искаше да покаже, че макар друга да чете адреса, но и тя има пръст в тоя адрес, и тя го одобрява отначало до конец.

Негово Височество отговори изцяло на сички тие любезности... „Благодаря за патриотическите чувства на града Русчук, който завинаги е бил първият в народните работи“ – каза той. Опълченците, които бяха забили байряк около колата на гостите, близо до владиката, изреваха дотолкова отчаяно ура, щото Хитрово беше готов да си затули ушите с двете ръце.

Сичко дотука криво-ляво добре излезе. Но чувствата, „патриотическите чувства“ на русчукските граждани, не бяха бликнали още. **Пехливаните** на арабаджи-башията Мустафа ага, които той обеща на подполковник Логвенова, тие пехливани, които ние видяхме да седят турски около кладенеца,

щом владиката Григорий свърши своята реч, тие си подадоха чалмите измежду отбраната публика, водени от жандарми, и завзеха място на първа линия, от двете страни на княжовите коние. Тие държаха своята дясна страна под късите си абички, с пръсти пипаха възела на сиджимовите въжета, които бяха опасани на кръстовете им. Стоил Попов минуваше покрай тях и им смигаше с око да си махват ръцете, но тяхна милост, които не бяха вникнали още в смисълта на акта от 27 април, малко внимание обръщаха. Ако и изцяло да се намираха тие под командата на Ст. Попов (изобретателят на нихилизма), то свободно може да се каже, че дядо Григорий беше главнокомандующият. Неговите пастирски погледи, които се въртяха на четири страни, не забравяха и редовете на пехливаните.

Щом свърши благодарителната си реч Н. височество, святият старец махна с ръка на Стоила Попова, а тоя последният извика на пехливаните: „Хайде!“ От един път 10–15 въжета се източиха като смоци изпод гайтанлиите аби, намятаха ги на вратовете си и се впуснаха да зимват хляба на четвероножните животни, да ги изместят из хамутите и да турят себе си на тяхно място. Бързат бедните турци един през други, кой по-напред да завземе мястото на кон, а рошавите им чалми, които не търпят твърде бързи движения, изпоразвиха се. В късо време ред чалми и бръснати глави стояха наредени в конските хамути като стъпала, понеже мястото, гдето спря колата, е малко стръмно. Тая картина, състояща се от гъжви и бръснати глави, не се хареса на патриотите от 27 април. Това най-добре трябаше да забележи святи владика, най-главният виновник на тържеството. Най-много се докачи негово калугерско честолюбие, когато Хитрово си тури очилата и погледна на бедните турци арабаджии, които се мъчеха като грешни дяволи в конските хамути; па и на Негово височество не стана добре; т.е. аз искам да кажа, че въпросът: „Няма ли поне един българин да влезе между турците в конския хамут“ сам по себе си възникна в главата на сички.

Стоил Попов, който тичаше като бесен ту до владиката, ту до опълченците и турците, пак взе работата отгоре си. Вирна той глава нависоко и изгледа сичките присъствующи, да ги оцени с поглед: кого именно да покани да завземе мястото на кон. Естествено бе, че погледът му не може да падне на никого други, освен пак на хероите от Шипка – опълченците, които бяха се наредили близо до князовите кола, начело с Геца, който държеше разкошно трицветно знаме в ръка.

– Гецо, остави байряка настрана и поведи момчета[та] да направят една чест на Н. височество! – каза той и почна да тегли знамето от Гецовите ръце.

Но Гецо се опря и не пуща знамето.

– Гецо, брат да ми си, недей ни засрамя пред Негово височество! Гецо, моля ти се, докажи, че си опълченец – повтаря Стоил ефенди и удря Геца с двете си ръце по рамото.

Гецо се вълнува и смущава още повече, тъй като от минута на минута публиката захвана да обръща внимание на преговорите между него и между ефендето. Метне поглед Гецо към княжеската кола, гдето се напрягат да теглят само турци, вижда му се нещо грозно, чувства той, че макар и да стоят в колата скъпи гости и високи особи, макар той и да е станал жертва да служи за оръдие на няколко души мракобесни хора – но сѐ терсене му се вижда, сѐ съзира той, че независимо от скъпи гости не е почтено и достойно нещо да става човек от двуног на четвероножен, да взема образа на добитък.

– Гецо, не се май, братко, недей остава само турците да препоръчват себе си, че са верни поданици. Гецо, пропадна Русчукът! Ти само ще умиеш пятното! – вика Стоил още поразпалено.

Сиромах Гецо изгуби себе си окончателно. Кога през живота си е бивал той поставен в такова положение, щото да го гледат хиляди очи, в това число две княжески и две освободителски. Едър пот покри неговото високо чело, а дългата му брада играеше като кречеталото на воденицата. Един път погледне той на бъдещите свои другари по хамута, които

бяха изплезили язик да се напъват, втори път се повърне и направи сравнение със своите ордени, покачени на гърдите му, с дългата си брада, със знамето опълченско, под което се е борил против тиранията, срещу робството, за право и за човешки правдини и за равенство!... Насякъде, по сичките линии противоречие, скандал и мерзост. Най-после той дига глава да погледне и на публиката. Там наблизо стоят с човешко достойнство, мирно и спокойно неговите съграждани, неговите бивши другари по хъшлаклъка, по комитаджилъка и по други разни борби с турци и гърци. Тяхното там присъствие, техните погледи още повече смущават Геца, още посилно карат да се поти неговото чело. Но Стоил Попов, който е далеч да познае Гецовото сърце, който отдавна е изгубил образа и подобието на човек, решава въпроса най-после, бутва Геца да потъне до шията в калта.

– Гецо, скоро бе, братко, остави байряка! Какво ще каже руският консул, като гледа, че само турците са се впрегнали в колата, а българин ни един. Изгубени сме, Гецо, моля ти се като на брат!...

И Гецо пречупи врат най-после. Подаде той знамето другиму, позакопча си палтото, тръгна към хамута с такава охота, като кога отива човек на бесило. Един турчин метна на врата му едно въже, а друг му подава примката да си пъхне вътре главата. Два пъти я пъха той и вади, защото дългата му брада се заплиташе на въжетата. Подиря му дойдоха още няколко опълченци, които така също се впрегнаха в хамутите, и колата на скъпите гости се поклати към града. Пронизително ура се изтръгна от гърдите на присъствующите, което се продължи няколко минути. Тук аз погледнах в лицето на Негово височество, което беше самодоволно, тържествующе и весело; тук аз го видях втори път след дохождането му в България. Тряба ли да ви казвам като каква беше разликата между първото и второто впечатление, т.е. между първото виждание на Негово височество при станцията в Русчук, ко-

гато дойде, и сегашното му срещание на махалата Сарай. Не са нужни дълги и широки обяснения...

Двукраките коние изкараха своята мисия чак до Митрополията – нещо около половин час разстояние от Сарая. А пуста местност, за зла чест, не е равна. От старата скеля до мястото Байряклъ джамия е стръмнина, която, дордето изкарат питомните добичета, трябаше да почиват на няколко места. По-нататък тие бягаха вече като тайчета. Публиката викаше гръмогласно ура и букетите падаха както в краката на гостите, така и по главите на човекообразните коние. Чуваха се тук-там и няколко гласове, които викаха да живеят опълченците.

Тук съм длъжен да ви кажа, че Гецо не се отърва така лесно. Той прие заслужено от своите съотечественици едно име, което ще да живей и после смъртта му. Ако вие попитате в Русчук за Геца, то не можете да го намерите, дордето не кажете **Гецо Княжеския кон**. В едно заседание в Градския съвет, после преврата, и Гецо поиска да си даде мнението по един въпрос. Но Филю Цанев, известен русчукски гражданин, който никога не си поплюва на ръката, накара Геца да отстъпи.

– Мълчи, холам! Ние тука нямаме време да слушаме **княжески коние –** каза Филю.

Забравих да кажа, че после конвоя на княза вървеше найподир Н. Попов[149], каран от двама жандарми. И тоя последният беше опълченец, и на неговите гърди висеше Георгевски кръст, но или не викал ура, или не станал кон, или си позволил да критикува и разсъждава – навлякъл отгоре си гнева на „Историческата задача“. Вината му се състоеше в това, че отишъл в гр. Бяла при селската тълпа и попитал селените сами ли са дошле да играят хоро при посрещанието на княза, или някой ги е докарал.

– Ох, господарю! Да знаеш колко пъти се крихме из бодилите и колко пъти ни гониха с камчици жандармите, дордето ни докарат тука – казали селените.

Тие отговори и въпроси биле подслушани от младото князово адютантче М. Маринов, което така също беше наелектризирано от „Историческата“, за която като говореше, покритите му с мъх странички ставаха на петна. Като характеристика на това невинно поборниче доволно е да ви кажа, че то се е учило в Роберт колеж. Последствие на това отведнъж било дадено заповед да се арестува бунтовникът Н. Попов и доведе в Русчук за надлежно разпоряжение. Въобще конвоят на Негово височество в своята забикалка по провинцията в името на „Задачата“ не си е поплювал на ръка, щом е станело нужда да се задушават и тъпчат човешки права. Ради Иванов[150], тогавашен инспектор по пощите и телеграфите, който, не зная защо, придружаваше свитата на Н. височество по забикалката, разказва възмутителни неща, които нищо общо не можат да имат на практика нито с политическото писмо на мистер Панаретова, нито пък с библио-евангелическите тенденции на Роберт колеж. В Габрово например, това славно Габрово, с неговите свободолюбиви граждани, които умиха донейде си лицето на българския народ от калта и помията, хвърлена от Свищов – при посрещанието на княза събудената младеж издигнала знаме с надпис: „Да живей Конституцията!“ Вечерта знамето е било побито в дома на Ванката[151], писаря на Хаджи-Димитровата чета. Тоя благороден протест на нашите съотечественици е накарал високите гости да скръцнат със зъби. Хитрово, тоя безбожен дипломат, който лъже и когато сънува, и който си въобразявал, че сяко разсъждение и недоброволно впрягание в ярема е нихилизъм, начаса извикал: „Това е възмутително, гражданите се бунтуват против властта.“

Най-после благонамерената свита на княза излязла из негодувание. Няколко души от тая последната се подпряли на своите сабли и скъсали народното знаме. Скъсали го тие, но и обядът, който им се бил дал в Габрово, приседнал им. Где си допили кафето – где не високите гости и свитата им, попитали за търновския път. Пътували тие, защото замирисало

на балкански въздух, на планинско отмъщение, защото най-после габровските младежи стиснали юмрук и се посговорили да снемат венеца на бъдещия си монарх.

Следующият адрес е бил подаден от габровските опълченци на господаря:

„Ваше височество!

Подписаните поборници от Габрово, като се считаме за честити да посрещнем днес Ваше Височество, в лицето на когото виждаме защитника на нашите народни правдини, подарени нам от Царя Освободителя и от братский ни руски народ, и изпълнителя на нашите заветни желания – свободата и щастието на нашето отечество, идем да изразиме нашите чувства на преданост на Ваше Височество.

Ваше Височество!

Ние сме се жертвували за свободата на отечеството си; клели сме се, че завинаги ще се пазим и ще останем **верни на клетвата си** (ама тая последня фраза не мирише на добро!), че както по-напред сме биле против общия наш враг, тъй и сега сме готови да умреме за В. Височество и за **Конституцията**, в която са осигурени народни наши правдини.

Сме на В. Височество и пр. Следват подписите на 140 габровски опълченци.

Габрово, 7 юни, 1881 г.“

Както виждате, тоя адрес е твърде хрисим и верноподанен, от съдържанието на който секи турски паша би казал **тешекюр**. Но? Пустото но! То бърка работата. Какво е трябало на габровските опълченци да споменават думата **конституция**? Защо тие не са поискали мъдрите съвети на бая си Манафова? Така или инак, но габровските опълченци умиха своето име от калта, която техните събратия им метнаха в София, Русе и пр. След прочитането на тоя адрес с попотено чело и с оскърбено достойнство излезли нашите гости над Габрово и хванали пътя за Царюва ливада. Тук, на последното то-

ва място, биле събрани селени, пак от жандармите, да викат ура и да стават коние. Но о, злощастие! Между сичката тая тълпа намерило се едно лице с човешки образ. Ако властта, т.е. отеческото правителство, да знаеше, че това човеческо същество няма само да блее, не ще да потрепери от дипломатическия бастон на Хитрово и от светлите офицерски пагони, то тя, отеческата власт, щеше да заключи опасния човек под девят ключа. Случило се противното. Докато Хитрово се изкашли да проповядва на селените, че той има писмо от цар Александра, че Русия обича княза и пр., горепоменатият селенин се приближил до княжевата каляска по начин твърде фамилиарен, нещо свойствено на българите.

– Честитий Княже, да ти е честито царството – казал селенинът. – Живей за многая лета, управлявай, но недей забравя да запазиш конституцията, под която си се клел!

– Махвайте се отпредя ми! – извикал сърдито Негово височество, който бил поражен от тая дързост.

После това произшествие колата с високите пътници скръцнала закъм Търново, а вироглавият селенин дигал ръце за помощ между двама-трима офицери и адютанти, които извивали камчиците и го шибали по голите плещи. Жал ме е, че не зная името на тоя българин; а колкото за истинността на факта, може да го потвърдят стотина души.

И село Дебелец, близо до Търново, не поискало да преклони от един път врат пред новата еничерска ордия. Тук тяхна милост, под ръководството на своя учител с шаеченото палто (ах, пусти даскали, тие бъркат света!), направили сред скромното си селце една арка, която, макар и да била украсена с лай-лайкучка, наместо с букурещки цветя, както това беше в Русчук и Свищов – но сѐ пак си имало приликата безискуствената простота. Но лошото лежало не в бяло-жълтякавата лай-лайкучица, а на друго място. На арката държало място и словото „Конституция“, наред с „Добре дошел, княже!“ Хайде това остави, колко пари чини кюляхът на с. Дебелец, но пусти даскал направил и други кепазилик. Щом

се спрял конвоят, негова милост, т.е. даскалът, бръкнал в своята шаечена дреха и извадил бяла книга, челото на която се красяло с началото: АДРЕС. Съдържанието на тоя адрес от половината по-надолу вървяло сѐ по водата. В края обаче кирливият даскал вирнал глава нагоре, право към Негово височество и със свойственото българско дебелоочие казал:

– Ваше Височество, живейте и управлявайте по Конституцията!...

– Това е вече прямо оскърбление – казал Хитрово по френски.

Пътниците биле вече вън от селото, а селените се трупали около своя даскал, едни го питали какво лошаво е написал в книгата; а други обирали по земята малки бели парченца, които раздухвал вятърът около арката. Тие бели парченца биле даскаловият адрес, който бил грабнат от ръката му и разкъсан от княжовите хора.

Скандалът в Габрово, случката със стареца селенин на Царюва ливада, даскаловият адрес в Дебелец и пр., от една страна, от друга – шифрованите депеши от Търново, чрез които гостите биле известени, че и старата българска столица не е намерена да вика само свищовско ура, т.е. че и тук няма да се впрягат в хамут хора, при сичките старания на Мазака **да се отличи** и Търново – сичко това станало причина да си изменят плана високите гости: да подминат свърталището на Асеновци*.

Там, по-долу от Търново, лежи градец Елена, градец, който е прочут по следните си няколко преимущества: първо, че в неговата ограда стои тарторбашията на чорбаджиите; второ, че е верноподанен град на сяка власт и сила, произтичала тя от кръст или от чалма; трето, че там се раждат шпиони, които са дирещи на секи узурпатор, и пр. Но Търново било стара столица; че то се наричало **Велико**, че там лежи

---

* Благодарение на някои подземни агитации търновци ще посрамят името си, старославното Търново. Тие решили да не срещат Княза“...[152]

прахът на старите български царьове, че в него са погребени ред нови мъченици за нова България, които служат като стъпало на българския престол, че Търново видя първото Учредително събрание, че там, после 500 години, се закълна първият български княз, че ще да бъде верен на народните права, и пр., и пр. – сичко това е нищо. „Историческата задача“ нямаше нужда от тие дреболии, ней трябаха градове като Елена, загдето се и отправиха гостите. А може би и чисто нравствени причини да са бъркали на Н. височество да влезе в оня град, да преминува покрай онова здание, в което той се роди, така да кажа, в което пръв път се произнесе неговото име от стотина гърла, в което той даде клетва, че ще да бъде роб на оная хартия, за която се биеха сега хора по пътя с камчици!...

Така или инак, но Негово височество със злобно презрение наказа Търново и неговите граждани, които най-напред чуха виковете: „Да живей княз Батенберг!“, които с махание на кърпи поздравиха това име от прозорците на своите къщи. Когато гражданите се научили, че високите гости ще да преминат покрай самия град, на един час разстояние, и оттам ще да им покажат гърбовете си, събрали се на брой около 2000 души и начело с преосвященний Климента[153] отиват на кръстопътя до селото Присово да поздравят гостите и да ги поканят в града си, който е готов да ги приеме.

– Аз не вярвам във вашите чувства – казал господарят. – Дали вие ме обичате или не, това остава да покажете в Свищов, т.е. ако изберете депутати, които да поддържат прокламацията ми от 27 април, ще докажете предаността си; а ако направите противното, то вие сте против мене – искал да каже князът.

Горните думи казал господарят и без да подаде даже ръка на пр. Климента, който стоял насреща му, потеглил за Елена. Разбира се, че от тая постъпка на държавната глава целият град Търново възнегодувал. Не забравяйте при това, че господин Климент не беше току-така прост калугер. Той

е прочут наш литератор, бивши президент-министър преди няколко месеца и регент на Н. височество. Но [нали] беше против „Задачата“ – така му се трябаше.

Ето адреса, който търновчени биле приготвили да подадат на държавната глава:

„До Н. височество българския княз Александър I
Ваше Височество!

Гражданите на старата българска столица колкото с неописуема радост си спомнят тържествените дни, в които се създаде **основният закон** на държавата ни, и още по-тържественият ден, в който В. Височество единодушно се избрахте от народа за **първи български княз** на освободеното от велика Русия Българско княжество, толкова по с дълбоко прискърбие се научиха, че искате да напуснете българския престол. Не е отдавна, В. Височество, когато, погружени в робството, оплаквахме съдбините на синовете и мъжиете си; загрижени и сега за бъдещето на милите си рожби, възпитани в духа на свободата и във верността към свещенното лице на В. Височество и святата ни Конституция, ние коленопреклонно молиме В. Височество **да запазите основния закон** (какъв нихилизъм!) от сяко нарушение и да останете дълго време на българския престол, за да предвождате синовете на България за милото ни отечество, свободата на което е скъпо изкупена с братската кръв на великия руски народ.

Сме верни поданици“... и пр.

Следват подписите на 400 търновски граждани.

И адресът на търновчени диша коленопреклонна преданост. В него е оставено твърде малко кьоше за гражданска доблест; но що им е трябало на тях да споменават основния закон? Не са ли знаяли тие, че „клетва“, „свобода“, „отечество“ и пр. съществуват само за сиромасите?

В това време, когато великотърновските граждани роп-

таяли, еленският чорбаджилък играел по бели гащи и прекарвал най-щастливи минути от своя земен живот. Мнозина сиромаси, които биле поотдъхнали от чорбаджилъка в разстояние на две-три години, като чули, че Елена взема връх на Търново само затова, защото ѝ силен чорбаджилъкът, а раята ѝ слаба, мислели с наведени глави пред своите къщи и се връщали няколко години назад, да си напомнят времето на Юрданчоефендевци[154] и Христочорбаджиевци.

А чорбаджилъкът тържествувал, както казах. Юрдан Тодоров бил ни на небето, ни на земята. Той уверявал своите така също възхитени съмисленици да се не боят вече, че царството на младите е свършено, че цар Александър бил казал уж, че от българските чорбаджии нямало по-добри и по-послушни хора. Доказателство за тая истина било тоя факт, че високите гости отказали да отидат в Търново по причина, че нямало брадати чорбаджии, а предпочели Еленската, която се гордеяла с тие последните.

В Плевен, Ловеч и други градове така също са показали вироглавие и неразбирание на „Историческата“. От Плевен или от Ловеч гостите биле принудени да оставят кафетата си недопити. В Ловеч дошел на помощ блаженний Йосиф I, който благославял на четири страни; но и молитвите не помогнали, защото най-после гостите потърсили гостолюбието на военните казарми.

* * *

Но да се върнем пак в Русчук, гдето оставихме трогнатото население с отворени уста, приготвени на сяка секунда да издадат ура. Колата на гостите, теглена от двукраки коние, както видяха вече читателите, спря в дома на Доростолочервенски. Негово преосвещенство със свойственото нему гостоприемство прибърза да влезе в скромното си жилище от друга врата и се подаде насрещу гостите, които посрещна и

благослови по православен обряд. Ако почивката беше скъпа за някого, то тоя някой не можеше да бъде друг никой, освен наш Гецо. Той си изтегли главата из хамута и като се изправи нагоре да си намести кръста, из гърдите му се изтръгна такава вулканическа въздишка, щото знамето, което свещеник Иванчо беше обесил пред портите си, дойде в движение.

Где бяха се нахранили гостите, где не, и ето нови ури, пресни „Да живей!“ зацепиха по улиците и по дунавския бряг. Разбира се, че начело на ураджиите стояха опълченците и шпионското отделение. Тие обикаляха да играят хоро около двореца през цялата нощ; повечето от тях бяха пресипнали вече, усещаха нужда от почивка; но това не беше в интереса на превратаджиите. Тие последните имаха за цел да покажат пред света, че народът е във възторг от прокламацията на 27 април, че той, народът, одобрява сичките постъпки на господаря, та затова се именно весели. Няма нужда да ви казвам, че водителите на тълпата и на нощната ура не търпяха никакви мнения и различни вкусове. Ако например вие с още няколко приятели вървяхте по улицата и някой опълченец дойде да извика на ухото ви „Ура!“, то вие, без никакви по-нататъшни забележки, трябаше да повторите същата ура. В противен случай вие щяхте да дойдете до неприятни стълкновения.

В тая същата нощ, дордето дунавските вълни не бяха изпуснали още ехото на патриотическата ура, малко по-навътре към града, в помещението на хотел „България“, няколко души с кривнати калпаци и с подсукани мустаци стояха прави около една маса, показваха един-другиму своите стиснати юмруци и си говореха думи неприлични, в които се месеха и майки и сестри.

– Аз утре, щом се съмне, ще се изправя пред Негово високочество и ще да му разкажа работата от игла до конец, да видим как смеете вие да усвоявате народните пари – говореше с пяна на устата едно грубо същество, което приличаше в лицето повечето на копой, отколкото на човек.

– Тие пари ги е дал сам Негово височество само на нас, да се повеселим на негови дни и больше ничего – възразяваше друг събеседник.

– Ние сме хора на Негово Височество, който нас оскърби и излъже, той оскърбява и лъже Н. Височество – заключаваше трети и допиваше една чаша вино.

– Иваница Симеонов ми каза, че по четири рубли ще да се падне секиму, а не само по две – извика копоюобразното същество.

– Да сте се впрегнали в колата на Негово Височество, да ви дадеме не по четири, но по десят; а вие оставихте турците – възрази господинът, против когото викаха сичките и [от] когото зависеше да даде 4 или 5 рубли.

Кои бяха тяхна милост и за какви пари се караха тие, читателят ги е познал и без моето обяснение. Аз се считам за щастлив да отбележа тука, че развълнуваното море утихна до другия ден и спорещите пак бяха поканени да земат участие в предстоящото тържество. А това тържество беше предназначено да се извърши на другия ден, 10 юни, вън на полето, срещу Старчовата градина, т.е. лятното жилище на негово високопреосвещенство Григорий, в което той дохождаше да прекарва по няколко уединени минути, посветени в святи божествени тайнства. От вечерта още сичкото пространство на полето беше почерняло от селски калпаци и от бели женски ръкави. Посред се въздига малка беседка, нарочно приготвена за високите гости. Рано сутринта, като мерило за предстоящото тържество, служеше пайтонът на госпожица М. Петкович, който я чакаше пред къщата ѝ, запрегнат в черни коние, готови да затупуркат на сяка минута. Двете байрячета, които се развяваха на пайтона, ясно свидетелствуваха, че денят ще да бъде един от най-тържествените. Музики нямаше да се слушат още, но тук-там издалеч се слушаха някои пресипнали ура, които приличаха на пробити звънци. Жандармите кръстосваха по улиците и грубо

заповядаха на някои честити еснафлии, които бяха отворили една кепенк на своето дюгенче, да го затворят.

Пред обяд се залепиха известия по улиците, в които се говореше, че господарят милостиво благоизволил да посети най-напред военните казарми, складове и пр. Едновременно, когато караулът на княза извика ура, пайтонът с двете байрячета скръцна в същата секунда, като че в ушите на конете да имаше телефон, който донесе тая ура. После няколко минути тая байряклия кола, заедно със своята притежателка, следваше подир княжеския конвой, заобиколена от разни полковници, майори, командири и офицери. Искам да кажа, че и тя правеше ревизия по казармите сама-саменичка. Кой казва, че в България жените нямали право?

Подир пладне, когато гостите бяха си похапнали, когато слухът им на минута беше освободен от раздражителната ура, когато коните на байряклията пайтон бяха зобнали по малко ячимичец – секи гражданин, пролапал надве-натри, бързаше да завземе място около Старчовата градина, секи си изкривяваше врата към немската скеля да наднича няма ли да се подадат виновниците на тържеството. Улицата, която води за станцията, беше покрита със знамена и с любопитен народ, чадърите на дамите се клатеха еднообразно като облаци. Часът къде три после пладне благородното шествие беше принудено да се спре и да се услуша на минута, като да дирише нещо изгубено, като да удряше някой звук на неговото най-много възбудено чувство. Това беше музиката, която засвири къде княжевия конак и от която западният вятър донасяше последните куплети от марша „Шуми Марица“. Тълпата вирна глава като орел, който е подушил някакъв келепир. Едни се спряха да чакат на улицата, а други, по-нетърпеливи, хукнаха да отидат на мястото, да дирят музиката.

– Дали са минали байрячета? – питаха някои любопитни гласове из множеството.

Тие гласове бяха вярно мерило. Тие знаеха, че гдето са

байрачета[та], там е голямото „Доброутро“, там има за зяпане предмети, там е тържеството.

Хайде да се върнем и ние заедно с нетърпеливите и да видим на какво свири тая музика, кого тя весели и насърчава. Помнят читателите, че аз загатнах по-отвъд за някакви си бъчови, или возилници по русчукски, за които Окръжният съвет беше разпоредил, а Петър Винаров напълнил с вино. Не зная защо, но тие бъчови бяха се озовали пред хотел „България“, близо до княжеските конаци. Тие бяха натоварени на селски биволски кола, впрегнати и натъкмени, готови да вървят. По четири малки байрячета, също на големина като на госпожица Петкович, бяха забодени отгоре на бъчовите, на четирте страни. В роговете на биволите бяха навързани трикольорни кордели, а сами арабаджиите държаха в ръцете си бъклици, които дигаха час по час и викаха „Да ни е живо князчето!“ Отгоре на бъчовите бяха се изтегнали селени, с пръстени окалъци в ръцете, с които пиеха час по час вино, а една част изливаха по гърбовете на биволите, като говореха в същото време и тие „Да ни живее князчето!“ Други двама-трима души **граждани** следваха да точат от бъчовите вино, с което пояха любопитните пак за княжово здраве.

Около тие именно бъчови музиката надуваше „Шуми Марица“; а опълченският байряк се развяваше по-настрана гордо-гордо.

По едно време колата с тие **млади булки** се поклатиха с направление към полето. Тях ги последва множеството в следующия ред: най-напред се тури начело музиката, после нея се пососа опълченския байряк. Хората бяха току-речи непрекъснати. На секи десят крачки опълченската дружина се спираше да играе хоро, което се въртеше около бъчовите. Играеха опълченците, играеха събраните около им слепи зрители; играеха най-после и самите арабаджии, които водеха колата. Прах по улицата, викове пиянски, продадени и изнасилени, заглушаваха града. А виното се лееше по-евтино, отколкото дунавската вода. Бъклици и пръстени окалъци

обикаляха от ръка на ръка, като че да беше понуда. Пайтонът с двете байрячета не закъсня да се яви със своята трикольорна госпожица. Тя се порадва няколко минути на храбрите български синове, каза им „Да живейте, момци“ и отиде, та се не видя на други страни, гдето чакаше по-важна и по-голяма работа. И познатият ни вече приятел Гецо не липсуваше от това народно веселие. Той подскачаше и подкляквaше из праха по улицата, като да не бе ставало нищо, като да не бе теглил сиромахът хамут преди един ден.

Пъстрото това шествие, състоящо [се] от бъчови, опълченци, музика и роболепна тълпа, отскачаше малко по малко към полето, гдето подир малко щеше да се представи на господаря. А полето действително беше още по-пъстро, отколкото бъчовският конвой. Селени, селенки, войска, жандарми, граждани, гражданки, **верни** и неверни хора пъплеха и се групираха смесено около беседката, на която щеше да излезе князът със своите адютанти и с още няколко **избрани** и **видни** граждани и гражданки. Бъчовите с музиката начело се посрещнаха, както се и очакваше, с френетически ура и хорà-та – опълченското и селското – се смесиха посред ръкопляскания. Негово Височество, който отдавна стоеше на нарочно приготвената си беседка и който не можеше да надспревари да отговаря на любезностите и приветствията от страна на верните си поданици, принуден бе най-после да слезе долу сред хората. Тая проста и домашна постъпка на държавната глава се прие с подобающите почести. Господарят бе грабнат от опълченците на ръце, които [го] държаха на въздуха няколко минути; а за урата не питайте. Тя беше дотолкова потресающа, щото и влашкият караул на оттатъшния дунавски бряг се е встревожил. А бъчовите, които ние пълно право имаме да наречем **народни**, бяха блокирани в това време. Не стигна от едно място, но ги пробиха и от другата страна, така щото да се точи виното за по-бързо от два грездея. Трогнатият народ като пчели се наваляше около священата жидкост и секи си пълнеше гърненцето, което заменяваше чашата. В

тие гърненца нямаше по-малко от половин ока; имаше и такива истински човеколюбци, които ходеха из тълпата с по едно гърненце в ръка и канеха секиго, без разлика на партизанство, да си попийне за княжово здраве.

А пък пусто вино, да му се не напиеш, като че да беше тригодишно. Кой как обърнеше по една или но половин половиничка, не му се стоеше вече мирно, краката му се движат като че по земята да беше посипана жарава, която го пареше, безсъзнателно му се иска да си потрепне. Там, настрана от хорото, при нас се беше спрял един стар селенин, който се оплакваше, че нивите му горят на полето непожънати и че той не искал да дойде, но **старчето** (старшият) го ударило два пъти по гърба с пушката си.

– Без нас не можеше ли сега тука? Селото ни е далеч три часа – говореше той.

По едно време нашият селски събеседник се изгуби; но преди да стане това, покрай нас минуваха няколко пъти ония човеколюбци, които ходеха да черпят из тълпата и които подадоха няколко пъти пръстената ока на милостта му. Той надникна вътре един-два пъти, от умислен за изгорелите си ниви, захвана да става се по-весел и весел, развърза му се езикът, захвана да не му се стои на едно място и най-после изчезна. Где мислите вие, че отиде той? Да води хорото. Водеше го, но не така просто; пръстената ока беше закрепил на главата си, после я земаше в ръката си, подскачаше според боя си, като че нивите му не само че бяха пожънати вече, а и овършани на хармана. Неговият пример, да туря оката на главата си, се последва и от мнозина други. Разбира се, че на някои оката падаше от главата и виното се изливаше по лицето им. Но наместо натяквание от страна на притежателя на счупената съдина, наместо карание, сяко счупвание се придружаваше с френетическо „ура“.

След като свърши господарят своята забикалка из хорото, гдето той бе предмет на силни овации, най-много от страна на опълченците, Стоил Попов тръгна да кръстосва из мно-

жеството, като се спираше тук-там и разказваше нещо на тълпата с пяна на уста. Доближи се той и до нас.

– Вярвайте ми или не, но аз днес плаках като дете, нещо което не помня да съм направил друг път през живота си – каза негова милост, бащата на българския нихилизъм.

– Какво е станало, г. Попов? Кажете и на нас – попитаха другарите с предварителна ирония, защото секи познаваше бай Стоила, че той завинаги е безсолен.

– Не видяхте ли бе, брате, когато Негово Височество влезе в хорото и почна да говори с опълченците? – продължи бай Стоил. – Можете ли да си представите, че около десятина души от тях той позна лично, знаеше имената и им каза, че биле другари в боя при Стара Загора и пр.! Е, господа, доволно вече да показвате недоверие към такъв един княз, че не му биле добри намеренията! Подобен нему ние и на небето не можем намери. Това е щастие и чест за българите и който не се радва от тоя случай, той не е българин – допълни бай Стоил.

На нас бай Стоил говори в тая форма, а на селените разказваше по-популярно, по-ясно и определено.

– Видяхте ли сега княз? Разбрахте ли сега, че той ни е проводен от Бога? Ще слушате ли каквото някои мискини ви говорят и лъжат, че князът ще прави лошаво? Отваряйте си очите. Ако изпуснете тоя ангел да си отиде, то аз ще да бъда първият да се хвърля подиря му в Дунава.

Подир това хоро господарят бе поканен заедно със свитата си да посети лятната килия на стареца Григория, която е твърде наблизо до мястото, гдето игра хорото, както казах. В тая скромна килийка на божия човек, т.е. в сградата ѝ, може да се събере сичката българска войска, заедно с кониете и топовете. В нея се намират около двадесят вида разни овошки и около сто сорта цветя. При входа ѝ, на едно особено място, с най-хубавите цветя има написано: „Александър I“, т.е. цветята са така разсадени, щото дават да се чете горньото име. Скромното това жилище се намира на самия дунавски бряг,

над железницата, срещу Гюргево; а килийката е построена между куп зелени дървета. Тя има вънкашна форма също като калимявката на стареца, т.е. черковно-християнски стил. Но като влезеш вътре, като се облегнеш на меките сукнени канапета, работа виенска, които се слагат и повдигат съобразно с движението на човека, вънкашната скромност противоречи на вътрешните блаженства, лицемерието на двете противоположности се отбелязва в лицето на стареца. В късо казано, ако замръкнеше и осъмнеше в тоя скромен покой, и сам Йов многострадалний, ако негова мъченическа милост чуеше поне един път как пеят крайдунавските славеи, то и неговите изгнили кости биха пощръклели.

Да, подир народното хорце, което описахме по-горе, господарят влезе в Старчовата градина. Негово високопреосвещенство, който от три деня насам приготовляваше да срещне любимия си гост, излезе насреща му с дяконите си, облечен с пастирска одежда. В сяко негово движение, в сяка стъпка се съзираше и отбележваше скромност и монашеско изнурение за греховете на развратното человечество. Отдалеч той си дигна святата десница да благославя, господарят прие набожен вид и двете власти – светска и духовна – направиха нужните етикеции в подобни случаи.

– Ах, дядо, аз ти завиждам с тая градинка – каза Негово Височество полусериозно и полуиронически.

– Във възпоменанията си за Ваше Височество ще ми бъде най-приятна минута тая, в която аз, скромний, си спомня, че съм имал една градинка, но съм я подарил с благословие на любимия княз на българите – отговори старецът на такъв висок глас, щото и ние скромните, които надничахме от няколко крачки, можахме да чуеме. – Но това ще направя аз, смирений, тогава, когато Ваше Височество, за чест и за слава на България, ни доведете една княгиня, достойна наследница на българския престол.

И на двамата събеседници устните се полуотвориха от задоволна усмивка, стиснаха си ръцете и влязоха в килийката,

гдето ги чакаше богата закуска и разхладителни питиета, а ние останахме навън до второ разпоряжение. Стълбите на килийката бяха постлани с червено сукно, както прилича на божите пастири и христови служители.

На другия ден по пладне се даде угощение на високите гости в залата на девическото училище от страна на Градския съвет. На това угощение бяха поканени сичките превратаджии и ураджии начело със Стоил Попова; ни един порядъчен гражданин не беше повикан, напук и за инат. Когато шампанските чаши дрънкаха по масите, то наш Гецо пак се кълчеше да играе хоро в училищния двор. Тая княжова агитация костува немалка сума както на хазната, така и на градските съвети. Разказват, че посрещанието в Русчук е сторило около 10 000 лева.

Малкото граденце Провадия, което така също беше се увлякло от „Историческата“, е похарчило крупната сума 5000 лева. И от това граденце превратаджиите ходиха, мисля, до Букурещ за закуски и питиета, и тие роби на XIX век се впрягаха в княжовите кола.

* * *

Изборите за Великото свищовско събрание бяха назначени за 14 юни. Нямаше никакво съмнение, че тие бяха осигурени вече, хората ги четяха на пръсти. Тие щяха да бъдат ония, които е посочил княжеският комисар, които бяха изпитани и калени вече за сподвижници в бъдещето престъпление в Свищов. В секи случай, но избори трябаше да станат, нужно бе да се събере тълпата само за очи, само да извика по един път ура, па да си отиде спокойна, да си мисли, че е изпълнила своя граждански дълг. Престъпниците, макар и да бяха силни, макар че сичко да им беше в ръката, но сѐ трябаше да умият своето пятно чрез едно пиянско поне ура, което тие щяха да нарекат „народна воля“. И така, изборите

щяха да станат на 14 и 21 юни. Каква агитация и борба е имало от страна на либералите, то секи е в състояние да си въобрази от казаното дотука в тая ми книга. Либерал по онова време значеше нещо много престъпно; то беше равносилно с какво да кажа? С думата **комита** в турско време. Оня, който знаеше, че е познат за либерал, едва ли беше спокоен, когато минуваше през многолюдните улици. Той се озърташе на четири страни, да не го напсува някоя шпионствующа пияница, да не би да извика някой култуклия жандарин: „Той агитира!“ Престъпниците от 1 юли така бяха уверили невежествената тълпа, щото тя се чудеше и маеше глупаво, „Как са се търпели досега тие опасни хора либерали?“ Единствената сериозна агитация беше възванието на водителите от либералната партия: Славейков, Цанков, Каравелов и Сукнаров[155], което тие издадоха към българските избиратели. Ето това възвание:

„Сънародници и съотечественици българи!

Правилното и несъществующите законни условия, основаното течение на държавните работи в нашето отечество се прекрати внезапно от прокламацията, която нашият господар Александър I издаде на 27 април.

Тежкото и напрегнато положение на работите у нас оттогава насам е добре познато и известно. Прогласената за разстроена наша страна сега се намира в съвършено разстройство.

Съществующите договори между Княза и народа бидоха разкъсани. Законното правителство биде свалено и заместено за друго незаконно и иноземно. Редовното народно събрание биде презряно и оттикнато. Конституцията – нарушена, народната воля – насилвана, свободата на словото – задушена, правосъдието – притиснато, злокобно извратено и зловещо насочено. Страх и ужас насякъде се е възцарил. Ожесточеното в произволите си, безотговорно правителство пръска

народния пот по вятъра; то посегна на сичко и сяка минута все повече се задълбочава в престъпленията си. То губи нашето отечество; това го вие разбирате. Вие виждате какво става, вие усещате що ни чака.

След проглашението страната за дискредитирана извън и дезорганизирана извътре, Н. Височество иска да му се даде за седем години власт, лична и безконтролна, пълномощия извънредни, да може по своя собствена воля безотговорно да издава укази и да въвежда държавни учреждения по вкуса си.

Той свиква Велико народно събрание да му предложи тези условия, с приеманието на които само може да остане занапред да управлява земята по-успешно уж.

Искрено да си кажем: ние не виждаме ясно важността на обстоятелствата, които са накарали Н. Височество да дойде до такива неутешителни заключения; не можем да разбереме добре в какво [се] състоят благите негови намерения и двоим се дали тряба да пожертвуваме настоящата конституция за някакви си нетърпеливи желания и необяснени обещания.

Нас ни смущава настоящето, а бъдещето ни ужасява.

Но докогато нашият господар признава още В. Н. събрание за върховен орган на народната воля, та представя нему да се произнесе върху предложението му, то нека пристъпим всинца към това, ако и неволно.

14 и 21 юни са дните на тежкото изпитание на нашия народ.

Нека се не лъжем. Опасността е очевидна. Всичко е поразено, сичко е повалено. Над нас само стои изправен държавният преврат.

На вас, избиратели, лежи обязаност тежка и велика. Вие ще избирате представители, които ще бъдат въплъщението на народа, облечен в правото на върховна власт, които ще решат съдбата ни. Само решителността и предаността на вашите избранници ще са, които ще да спасят отечеството от лоши последствия, на които никой не може да предвиди сетнините.

Пригответе се за това и пристъпете към предстоящите из-

бори със сърце невъзвълнувано от никаква страст и ум чист от сяко предубеждение. Не се вдавайте на ничии внушения; недейте се смущава от никакви заплашвания. Основани на правдините си, които не са още отнети, дайте гласовете си обмислено и безбоязнено за избирание представители, каквито познавате, че трябат.

Търсете человеци искрено преданни на интересите на отечеството, верни на народните желания и стремления... Далече от хора непознати, чужденци и пришелци, които и да са тие, каквито и да са.

В тези критически минути трябва най-много да се пазим от необмислени постъпки, които могат да бъдат гибелни за отечеството. Сяко недоразумение между нас ще бъде пропаст зарад нас...

Припомняме ви величината на отговорността, която като избиратели имате пред Бога и пред потомството.

Призоваваме ви към отечеството.

Тая ви длъжност ще ви покаже в тежките минути какво направление да държите. Ако секи изпълни длъжността си към народа, тогава само можем да бъдем уверени в благополучен изход от настоящето мъчно положение.

/Подп./ П. Каравелов, Д. Цанков,
П. Славейков, Н. Сукнаров“[156]

На 10 юни четиримата водители бидоха внезапно арестувани за тая прокламация в домовете си, гдето се постави секиму караул от по двама жандарми.

Но престъпниците пак не бяха сигурни, пак тяхната кална съвест гледаше с недоверие, слаби считаше военните съдилища на Ернрота и сичката ни млада **войскица, народната подпорка**, която беше възбудена и готова да затрие до крак своите братия за в полза на свищовската гробница. Изборите на 14 юни не бяха свободни урни, но затвор, бесилница или позиция, които тряба да се вардят от щикове и войска. При тие урни се допущаха само ония, които бяха продали своята

съвест или пък не знаяха защо отиват и какво носят в ръцете си. Освен главните княжески комисари назначиха се още за сяка избирателна колегия и подкомисари, които бяха българи, граждани и военни, принадлежащи повечето на шпионското отделение, на които се и плащаше според едни по 400 франка, а според други – по 600. Техните длъжности, на подкомисарите, щяха да бъдат такива, щото тие да изнасилват и последната капка гражданска доблест, останала у нашите хора. Ето какво гласи княжеският указ за правдините на тие избори:

Статия I. Да се назначи за сяка избирателна околия по един подкомисар по ближайшите разпоряжения на черезвичайните княжески комисари. Той ще наглежда, щото гласовете на неграмотните селски избиратели и гласовете на избирателите от турското население, което не знае официалния език, да се вземат във внимание по надлежния начин, като се бди строго да не става никаква измама при даването гласовете от избирателите.

Статия II. Подкомисарят се упълномощава да прекрати в присъствието на избирателите със своята власт сяка маневра за харизма и да вземе виновника, ако намери за нужно, под стража и да състави за това акт.

Статия III. Едногласното или почти едногласното заявление на сичките избиратели [от] една община или махала, че тие са за предложенията на княза, да се внесе в избирателния протокол със следующите думи: **всички освен (5 например) за княза**.

Статия IV. Подкомисарят има право да си тури печата на кутията, в която се събират гласовете, и да настои да бъде редът на преброяването им, а също и редът на съставянието протоколът такъв, щото да позволява действителен контрол...

Ето подкомисарските имена: Иван Христофор[ов] – Русчук; иконом Арнаудов – Бяла; поручик Кръстев[157] – Тутракан.

Секи от тие комисари, когато тръгваше за своята избирателна околия, носеше по няколко торби литографирани билети, направени по разпоряжението на Ернрота. Аз не вярвам обаче, че тие билети са се употребили някъде, защото новата система на Ернрот доказа, че избори могат да бъдат и без бюлетини, че една ура е достатъчно да изрази желанието на народа. В деня на изборите избирателите бяха забиколени с жандари, войска и шпиони, които прецеждаха избирателите през ключова дупка, а после ги пущаха вече да се приближат до урните. Ако в някого намереха бюлетин, който да не е за превратаджийския кандидат, то тие го скъсваха начаса и подаваха му от литографираните, като стоваряха по гърба и няколко покровително-освободителски камчика. В София, в столицата, пред очите на министри, държавници, консули и пр., на избирателите удариха такъв даяк, който тие няма забравят никога. Там разполагаше шпионската тълпа. Когато ще да се отваря бюрото, тие извикали, че избират за членове: Даскалова[158], известния Минча Цачева[159] и др. Гражданите се опитали да покажат незадоволствие, но юмруците заиграли. Но това се правеше в столицата и в по-големите градове като Русчук, Търново, Варна, Шумен и пр. В останалите малки паланки – да живей урата. В Тутракан например подкомисарят се качил на масата, гдето стои урната, и извикал към избирателите: „Който обича Негово височество нека минува на една страна; а който е против – да си дигне ръката!“ Вие, читателю, бихте ли си дигнали ръката, т.е. бихте ли посмеели да се обявите против Негово височество? Знаехте ли вие, че тая ръка, щом се подигнеше, щеше да клюмне като отрязана от някой бастон или жандармска шашка? И защо именно да се туря тука името на господаря, против когото никой нищо нямаше? Защо, питам аз, но няма да отговоря, защото секи се сеща де бие брадвата с изключение на ония блокирани мозъци, които г. С. Панаретов е запрял в своя черен.

И така, никой от тълпата не се обявява, че е против Негово височество. Тогава подкомисарят удря по оная струна,

която издава **му-му** или **бя-бя**, но от новата государственая наука е преобърнато на ура. „Обичате ли Негово Височество и Русия?“ – вика подкомисарят. „Ура-ра-ра!“ – повтаря тълпата. „Приемате ли трите предложения на Н. височество?“ – повтаря подкомисарят. „Ура-ра!“ – отговаря народът. „Искате ли да имате за депутат Оджакова“ (или друг, който е кандидат)? – вика трети път подкомисарят. „Ура! Да живей Русия!“ – казва тълпата и хвърля по въздуха своите калпаци. „Господа! Понеже народът с акламация се произнася за Негово височество и за предложения депутат, понеже за Великото народно събрание не се трябат депутати за много работи, а само да кажат **да** или **не**, то аз обявявам за избран тогава и тогова, за който ще да се състави надлежният протокол и ще се изпрати на надлежното място“ – свършва подкомисарят с реч към тълпата. Тая последната изтърсва още едно пехливанско ура и изборът се провъзгласява без бюро, без гласоподавание, без никакъв дявол. Подир няколко деня *Български глас* и *Българин* пишат: „Народната воля победи, долу шарлатаните либерали!...“

В някои окръзи обаче, Плевенски, Никополски, Ряховски, Габровски, Кюстендилски и пр., на престъпниците не се отдаде така лесно да свършат изборите с френетически ура. Габровските смели граждани дадоха още около девят души ранени във време на изборите. И [в] Никополско станаха сблъсквания твърде сериозни, между народа от една страна, и от друга войската и вагабонтското отделение, начело на което беше Юркевич, ако помня добре, и друг един шпионствующи чиновник Железаров. От Никопол, като нападна населението, сичката продажна чиновническа сган едвам сполучи да избяга с каици през Дунава за Румъния. Аз ме е жал, че нямам подробности и за тая борба на народа с тогавашното тиранско правителство. Зная само това, че после няколко деня 15–20 души граждани от горепоменатите градове, повечето учители, се доведоха под конвой в Русчук, едва ли не в синджири, а окръгът под название „Среднодунавски“

се обяви във военно положение под командата на Масалова, което положение трая до след 1 юли. Докараните хвърлиха в Русчукския главен затвор без никаква присъда, без знанието даже на окръжния прокурор, който е глава на затвора и който за един неправилно арестуван човек има право да протестира и затвореният да освободи. Да, на сичко той имаше право; но тряба да не се забравя и това обстоятелство, че сега нямаше закони, сега нямаше прокурори, сега имаше „Историческа задача“, бесарабско правосъдие, свищовско надмощие и славянска конституция.

Ето имената на докараните под конвой граждани:[160]...

Но криво-ляво, беззаконно и хайдушки, душманите на българската свобода сполучиха да уйдурдисат една шайка, наречена депутати, за свищовския вертеп. По-голямата част от тие последните, в числото на които влязваха и немалко делиормански читаци с големи чалми, бяха хора без сякакво достолепие, без капка човешко достойнство, хора полуграмотни, честити еснафлии; хора от мъглявото царство, които ослепява секи блясък, които се поражават от високите титли, които са родени янглъш на тоя свят, с една реч, хора, които представляват нещо като гайда, която както и да надуваш, сè ура ще издава. Тие щяха да бъдат положително нищо в Свищов. Тях ги земаха само да увеличат числото и да придружат на урата, за да бъде по-гръмогласна. После тях идеха няколко невинни същества, добри по душа, чистоплътни християни, към никакво зло не наклонни; но прости, сиромасите, ненаучени да се съмняват, непривикнали да разсъждават, обаяни от титлите величество и височество. Тях експлоатираха безбожно различни начевци, стоиловци и др. Но виновниците на престъплението на 1 юли, гробокопателите, лъжците и безсъвестните бъдещи хазнокрадци бяха: Начевич, Стоилов, Греков, Балабанов, Горбанов и пр. Тие въртяха тоя безчестен долап, на тях тряба да тежи най-много позорният акт. Техните най-верни и най-привързани оръдия бяха няколко от турско време останали батакчии.

Ето имената на сичките депутати:[161]

София: Иван Хаджиенов, Н. Даскалов, Д. Коцов, И. Бобевски.

Златица: С. Сърденов, Т. Кацаров

Радомир: П. Косачки, С. Егълнички, Стаменов. Т. Ненковски, Хр. Лабушки, Д. Врабченски

Самоков: Н. Даскалов, Хр. Зографски, П. Кокошков, С. Х. Георгиев, З. Х. Гюров, Сребърников

Силистра: Яни Бояджиев, Мюхиб ефенди, Идризолу, Осман бей, Т. Сидери, П. Сандов, Е. Георгиев, Г. Шопов, И. Р. Стоянов, Лятиф ефенди, Абдуларахман ефенди, А. Куруоглу, двама неизвестни (турци), Д. Иванов, Т. Аврамов

Русчук: К. Стоилов, П. Оджаков, Д. Селвели, Ив. Хаджиенов, Ив. Симеонов, Ст. Трифонов, Ик(оном) Арнаудов, Ев. Георгиев, Г. Геров, М. Балабанов, Ив. Попов, П. Станчев и единадесят турци

Разград: К. Кипровски, Г. Попов, Г. Вацов, Гр. Тончев, П. Хумбаджи, Ив. Кабакчиев, Ил. Банчев, П. Сребров, Джеку, Въргов, Н. Попов, Ц. Гергюв и осем турци

Видин: К. Стоилов, Т. Зайков, Др. Железков, П. Янакев, М. Капре, А. Флоре, М. Иванов, М. Гергев

Белоградчик: П. Велчев, В. Джонов, И. Жеков, И. Илиев

Кула: Г. Симеонов, П. Цоков, Док. Черен, П. Димитров, М. Петков, Ф. Попов

Лом: М. Балабанов, Н. Върбанчев, Югов, Биков, Попов, Манчев, Първанов, И. Жуков

Бялослатина: С. Тодоров, И. Попов, П. Цигарета, П. Ангелов, С. Илиев, Д. Вълчев

Враца: П. Горбанов, И. Николаев, Н. Занкин, И. Цанов, Т. Ванов, И. Тодоров, П. Георгиев

Кременска околия: И. Стойнев, П. Гергюв, П. Йончов, Б. Минив, И. Йончов, П. Нинов, С. Николов

Берковско: П. Кръстев, Р. Кузманов, М. Атанасов, М. Първанов, М. Сълев, Л. Желязков, Дж. Младенов, К. Спасов, П. Лазаров, Р. Колчов

Варненско: Хавезов, Я. Славчев, четирима турци, Н. Даскалов, Жеков, В. Холевич, Н. Ючурмански, М. Балабанов, Д. Попов, Г. Чаушов, трима турци

Шумен: Д. Икономов, Н. Стойчев, Д. Добрев, Чакъроолу Мите, В. Димов, Док(тор) Парушув, Т. Радев, Д. Белов, десят турци

Провадия: К. Стоилов, Докт(ор) Минчович, Петрович, Н. Тъпчилещов, док(тор) Василев, доктор Парушов, Ив. Стоянов, Ив. Николов, двама турци

Свищов: М. Балабанов, Д. Аннев, Ф. Маринчев, Я. Станчоолу, Г. Денков, Гр. Начев, П. Райков, Ив. Иванов

Ески Джумая: Н. Мумджиев, Н. Даскалов, Хр. Стоянов, Дж. Кушев, двама турци

Сивлиево: Хр. Генов, П. Чорбаджийкин, Хр. Кюркчиев, Мехмед ефенди, Хр. Чернокожов, Р. Йосифов, Н. Маринов, К. Рачев, П. П. Начев, Хр. Славчев, Ст. Тотев

Габрово: Т. Бурмов, К. Симеонов, Н. Якимов, Манафов, Рашеев, Червенков

Ловеч: Док(тор) Каракановски, П. Теодоров, Хр. Иванов, Д. Попов, Ц. Спасов, Цв. Златов, Ил. Данов, К. Панов, Ив. Начев, М. Цанов, Г. Вълчанов, М. Дачов, Молла Исуф, М. Абдулрахман

Търново: Славейков, Каравелов, Сарафов, Цанков*

Еленско: Ю. Бакалов, Ю. Тодоров, Ив. Тодоров, С. Бобчев, Юр. Бакалов, Ст. Станчев

Дряново: Док(тор) Цачев, Ст. Лифчиев, Г. Теодоров, Г. Стойчев, Ц. Ненков, Н. Колев

Г. Оряховица: Буров, поп Христо, Жеков, Славков, Бошнаков, Чертазанов

Лесичери: С. Генов, А. Попов, Г. Трифонов, К. Кънев, М. Сребров, Ст. Иванов

---

* Понеже в Търново не бяха избрани превратаджии, то Дър[жавен] вестник за инат не е поместил.

Сухиндол: П. Байчев, Х. Али, М. Мустафа, Ст. Кямил, А. Минков

Плакиво: К. Марков, Р. Николов, К. Марков (?), П. Иванов

Кесарево: П. Атанасов, Ил. Буров, Ст. Момчилов, М. Ефенди

Дубница: Хр. Лекарски, К. Балановски, Н. Кръстев, Г. Слатински, Ив. Бозовайски, З. Богданов, Сп. Тумнаров

Кюстендил: Зл. Стоянов, Г. Гребинар, Ив. Марин, А. Нистов, К. Стоянов, Д. Илчев, Д. Пенчев, Хр. Казанджи

Търнско: М. Здравков, М. Спасов, К. Трандафилов, Р. Златев

Брезник: Д. Греков, Ив. Маринов, Ст. Пейчов, А. Андреев, П. Дионисий, В. Моински, Д. Игов, М. Цветков

Орхание: Р. Найден, Т. Дацов, Ив. Рунов, П. Цанев, В. Шишков, П. Велков

Етрополе: В. Йотов, Г. Вълков Тетевен: Х. Стоянов, В. Попов

Както виждат читателите, тие депутати са повечето селени и една част бивши батакчии, които ценят и разбират от свобода само тогава, когато им тежи в джебовете. Такива и желаеше правителството. А съзнателните престъпници са: К. Стоилов, М. Балабанов, Греков, Н. Даскалов и пр. Това се доказва най-добре от туй обстоятелство, че тяхна милост са избрани от няколко места.

* * *

И така тълпата, която щеше да извърши престъплението в Свищов на 1 юли, беше вече известна, готова да тръгне за мястото на престъплението. Но преди тая тълпа, наречена депутати, да потегли за града, гдето щеше да се закопава българската свобода, тайни циркулярни се разпратиха до

сичките бивши шпиони, подкупените известни опълченци и сякакъв род други нехранимайковци, находящи се по цялото Княжество. На тие последните се известяваше в поменатите циркулярни да заминуват за в Свищов. На секиго от тях се даваха по няколко франка за пътни разноски, за бира и за други непредвидени разходи. Познатият на читателите Александър Македонски беше така също поканен и назначен като нещо глава да бъде на тая пияна тайфа. Той ми показа един билет (картбланш), печатан и подписан от самия княжески комисар, в който се казваше, че приносящият на тоя билет е от **верните** и **благонадежни** хора. Главните водители на тие верни хора бяха: Караискаки, Панайот Хитов и Юркевич. Но над тях имаше други по-главни. Тие бяха Ернрот и нашият уважаемий историограф д-р Константин Иречек, които още на 18 юни излезнаха от София и пристигнаха в Свищов[162] да приготовляват носилото и опелото на българската свобода!...

Но престъпниците не се ограничиха само с тая помощ – чомагашите. Тие треперяха пред своите дела, тие си въобразяваха, че Свищов ще бъде нападнат от въстаници, които ще да проводят на дявола и гробница, и благонадежни граждани, и чернооки клеопатри. Ето защо се издаде приказ от военния министър, щото в Свищов да се изпрати войска от няколко дружини. На 23 юни градът Русчук беше изпълнен от военни дружини, надошле с железницата от Шумен и другаде. Тие имаха изглед, бяха приготвени като за бойното поле. На върха на щиковете им си стояха още засъхналите китки цветя, дадени по сяка вероятност от техните уплашени родители, защото секи вярваше и мислеше, че **в Свищов ще стане битка между нихилистите и княжовата войска**. Самите войници пееха оная изхабена, уж патриотическа песен, в която на секи куплет се повтаря:

Бой, бой искаме, бой!

От източна страна на града влязваха войските, бързо преминуваха през улиците и право на скелята, на Дунава слезваха. Тук, на скелята, отдавна бучаха вече няколко параходи от честитата българска флотица, готови да зацепят дунавските вълни към мястото на бъдещето престъпление – Свищов. Още през нощта тие се напълниха с войска и потеглиха за назначеното си място. Жени, деца и мъжие, родители и роднини със сълзи на очите цалуваха своите синове солдати. Тие бяха дошле да ги изпровождат, като че не отиваха на Свищов, но като че бързаха да срещнат султанските войски със санджак шерифа. Военни команди, дрънкание на сабли, биение на барабани, патриотически песни, „Здраствуйте!“ и „Здраве жилаем, ваше високородие“ царуваха по сичките улици.

Аз вярвам, че както солдатите, така също и техните родители да ходеха съвършено из мъгливото царство, т.е. нито едните, нито другите знаяха, че тие отиват да си копаят гроб, в който щяха да заринат своите деца, тие отиваха да убиват свобода! На кого? На своите братия, за кефа на пет-шестима души харсъзи! Престъпниците трябаше да имат още и някакъв си мотив, нещо като причина, от която да се заключи и помисли, че действително в Свищов се готви нещо сериозно от страна на либералите, че там навярно ще да падне кръвнина, т.е. тие трябаше за черни очи поне да оправдаят позорния акт. А причини и мотиви мъчно ли бе да се създадат и съчинят? Защо имаше толкова верни хора, защо се плащаше на толкова човекообразни същества, когато тие не ще бъдат достойни да измислят и излъжат? Събрали се престъпниците, разсъждавали, планирали и решили най-после: „Да се дигне врявата, че хора неблагонадежни, хора врагове на Негово височество (по това време нямаше България) носят от Виена един параход оръжие, 40 000 пушки!“ А знаете ли кой беше главният съзаклятник, купувачът на тие 40 000 пушки? – Никола Живков[163]! Бедният бай Колю! Аз утвърдявам положително, че в своята четиридесятгодишна възраст той

си е въобразявал много неща, начертавал си е различни небесни планове, предполагал е хиляди работи из областта на практическия живот, но да купува 40 000 пушки, да взема с пристъп свищовската гробница, да се бори с българска войска – това е вече скандал, пред който тряба да зачервят лице и Логвенов, и капитан Каменски, ако само в тях съществуваха човешки инстинкти.

Когато ние, т.е. другарят ми А. Филипов, доведе бае Коля на изследвание, то той поиска най-напред да си направи цигара, от която беше петимен. По-напред го потърсихме на дома му; няма го, отишъл да посреща пушките!... Притежателката не ни пуща да влеземе вътре, защо ни подозряваше, че сме негови другари и че сме биле проводени от него да му земеме едно-друго. А това едно-друго практическата хазайка не искаше да го даде, защото бай Колю, от много работа, да пише до Виена писма за 40 000 пушки, забравил да плати кирията за няколко месеца. В късо казано, човекът, против когото беше въстанала и администрация, и прокурорство, и военни власти, като секи човек вестникар, нямаше хляб да яде. Но така мислеха само ония, които не носеха на сърцето си със златни слова написано „Историческата задача“, които мислеха, че е разбойничество да убиваш свобода само за високи къщи и за чифлици.

При изпитването на страшния тоя съзаклятник присъствуваха: прокурорът от апелацията, от окръжния съд, пълномощникът на княжеския комисар, префектът, полицейските представители и безбройно число шпиони. Депешите между министерството и разните власти в Русчук и Свищов валяха като град. Свидетелите, които уверяваха и потвърдяваха, че действително Н. Живков ще нападне Свищов, бяха от **непорочните граждани**, от верните хора на Логвенова, от ураджиите.

После три деня Н. Живков си пиеше кафето на Гюргевския булевар и само с поглед измерваше русчукския бряг. Правителството и това желаеше, защото, ако имаше на ръце виновника,

криво-ляво трябаше да го съди. Сега беше по-лесно. Обяви се в сичките вестници, че Никола Живков, възраст такава и такава, който се обвинява в държавно престъпление, е избягал от ръцете на правосъдието, та затова се умоляваше секи верноподанен гражданин да съдействува за хващанието му.

Между това градът Свищов и неговите патриоти граждани и гражданки се приготовляваха да посрещнат бъдещите гробокопатели на българската свобода. Два деня преди да стане представлението, малкият тоя градец цъфна от трикольорни знамена, руски и български. Къща нямаше, с малки изключения, в която да се не приготовляват букети и различни декорации, които щяха да украсят главите и гърдите на гробокопателите. Върху алените устни на сяка свищовска гражданка се проявяваше тържествена конкуренция за наступающия празник. Сички го считаха за гордост и за своя патриотическа длъжност да се отсрамят, доколкото е възможно, на разните гости. На сяка улица, пред секи чикмас сокак, стояха по няколко високогърди патриотки.

– Депутат ли сте, господине? – питаха тие сяко странно лице, което се изпречваше напредя им и което биваше придружено отдалеч или отблизо от по няколко от **верните** хора.

– Защо питате? – отговаряха тие последните, като че лицето, комуто се отправяше въпросът, да беше несъстоятелно, под опека.

Тряба да ви кажа, че в Свищов подир секи депутатин от по-долня ръка имаше поставени по няколко шпиони, които ги следяваха стъпка в стъпка, да не би да се срещнат с някой либерал, който да им подшушне нещо. И в квартирите, на леглото си, тие депутати овце не бяха свободни от ястребовото око на шпионина. По улиците тие вървяха като арестанти, заобиколени от шпиони и жандарми; а когато на 1 юли тръгнаха за гробницата, тях ги подкараха като добитък за касапницата.

А целта на свищовските гражданки, които бяха излязли по улиците да търсят и питат: „Депутат ли сте?“, нямаше

нищо шпионско. Тяхна милост бяха приготвили малки звездообразни трикольорчета, с които награждаваха секи арестантин, който беше проведен в градеца им да вика ура. Щом той се кажеше, че е депутат, дамата пристъпаше до него със съблюдена грация и прилепяше на гърдите му със своите тънки пръстенца по една трикольорна звездичка. Забележително бе и това, че патриотките не правеха разлика между турци и българи; а това им прави чест. Сичките свищовчени мислеха и считаха Великото народно събрание като нещо свое, като тяхна гордост и слава на градеца им, та затова приемаха живо участие, като че да вършеха частната си работа. Никой от депутатите, от шпионите, от чомагашите (между тие три фракции нямаше разлика) нямаше да се грижат ни за квартира, ни за едене, ни за други пък житейски потребности. Градът Свищов се разпоредил още отрано, така щото сичко беше безплатно. Любезностите и гостолюбията нямаха граници, доволно бе да се спечели урата.

И избраните четири-пет единици от либералната партия: Каравелов, Цанков, Славейков и Сарафов, макар и да бяха уверени още от 27-и, че техният глас ще бъде агоническа въздишка между щиковете и пиянско-заплатените ура, пак имаха мъжеството да отидат на мястото на престъплението. Когато параходът, в който се намираше Цанков, наближил свищовската скеля, една тълпа пиени вагабонти, начело с Юркевича и Грекова, излязла на дунавския бряг и почнала да вика: „Долу подлите либерали! Да пукне Драган Цанков!“ Но Драган Цанков, който е преминал през триста баждарници, който е плювал в лицето и стотина красти, много по-зъбести отколкото Юркевич, стиснал със зъби своята черна луличка и презрително преминал покрай вагабонтската тълпа.

– Не ви е срам, боклук на света! – казал той и тръгнал още по-гордо.

Подкупената тълпа, колкото и да била тя изнасилила и окалпазанила своите човешки стремления, пак се забравила на минута, така щото била поразена от смелия поглед на ста-

реца, и отстъпила позорно. После тя се сетила вече, че има зад гърба си ками, щикове, войска, свищовски граждани и гражданки, но било късно.

А домът, гдето слезли Каравелов, Славейков и техните госпожи, отдавна бил блокиран от няколко сортове херои по „Историческата задача“. На първа, най-близка линия стоели храбрите опълченци, които си дерели гърлата да викат: „Долу“ и „Да пукнат!“ Зад тях се групирали различни грековци, горбановци и юркевци, които подсвирвали и подучвали тълпата да отправя на бившите министри различни докачителни думи. На няколко пъти двама-трима опълченци поемали по стените на къщата и искали да влязат през прозорците. Полицията гледала на сичко това хладнокръвно, ако не и одобрително; тя била уведомена да гледа през пръсти, така щото вагабонтите да нападнат на бившите министри и настоящи народни депутати, за да има материал за *Български глас* да пише, че „народният гняв малко остана да се излее над омразните либерали.“ През цялата нощ сън е нямало както за гостите, така и за хазаите на дома – Дюлгерови. Тие са очаквали от минута на минута да бъдат затиснати под развалините на зданието. По тая причина притежателят на къщата, макар и либерал, косвено бил принуден, за спокойствието на домашните си, да откаже своето гостолюбие на опасните хора. Па и тие последните разбрали вече, че за тях няма защита в Свищов, че тие са изложени да паднат жертва не в честна и благородна борба, но да бъдат стъпкани от няколко подкупени вагабонти.

Нощя, ни в туй, ни в онуй време, когато засвирил австрийският параход, единственото неопятнено място около Свищов, тие излезли скрито от блокираната къща (Славейков и Каравелов) и успели да влязат в парахода. На заранта, когато триста и толкова гърла бяха готови да извикат „Ура! Ние сме говеда!“, двамата емигранти даваха обяснения пред гюргевския полицмейстер, че тие нямат никакви планове, че са стъпили на румънска земя като гонени и преследвани, че

мислят и вярват най-после, че благородните румъни, които са запазили от всесилна Турция Л. Каравелова, Хр. Ботева и ред други опасни хора, ще бъдат така добри да противопоставят своята цивилизация срещу **Малкото Наполеонче**[164], и против Ернротовата златокована нагайка.

Лошите хора ги нямаше вече в Свищов, но тълпата следваше още да забикаля къщата и да псува, при сичките уверения на жените, че хората, които тие търсят, ги няма вече. По пладне Ив. Славейков[165] излязъл да види какво става по улиците; но дордето пристъпи няколко крачки, виковете „Долу“ и ред други псувни го накарали да му се дигне палтото хоризонтално и да влезе в портите напреки! Колкото повече наближаваше минутата да се извърши престъплението, толкова повече мястото на това престъпление ставаше свято и неприкосновено. Синджир войска, пояс жандарми, шпиони като мравуняк, чомагаши като бесни свини, щикове като маргарец пазеха това място. Тряба ли да ви кажа, че и за него, т.е. за гробницата, която наричаха В. Н. събрание и за която се похарчиха около 80 000 франка[166], превратаджиите бяха пуснали слух, че либералите ще да я хвърлят с динамит. На... юни[167] Князът се завърна от своята неприкосновена агитация, за да свари за отварянието на събранието. Как се той посрещна в Свищов от страната на хиляди войници, от 300 души гробокопатели, наречени народни депутати, от няколкостотини шпиони и чомагаши, от свищовските бухали, аз няма да разправям, защото се възмущава човешкото ми достойнство, па и читателите, които знаят вече за срещата в Русчук и другаде – можат да си въобразят като какъв позор е бил в Свищов. Урите и да живей са биле дотолкова нископоклонни и продажни, тъй отвратителни и погонни за сяко същество, което ходи на два крака, щото и жабите от великия Дунав са издигнали глас на справедлива протестация.

Но хората от черния кабинет, людете от 27-и, престъпниците, които щяха да кървавят ръце на другия ден с убиването на българската свобода, не се занимавали дълго вре-

ме с ура и да живей. Тие робски възклицания те оставили на уличната подкупена тълпа, да ги упражнява под прозорците на високите гости; а тяхна милост виновниците се завзели с по-сериозни работи. Щом настъпила мрачната нощ срещу още по-мрачния 1 юли, гробокопателите издъхнали по-свободно и почнали един по един да се събират в едно здание, да заседават и решават под високото председателство на своето галено дете. Ако нощното царство е ден за усойния бухал, ако тая отвратителна птица граби и обира, когато сичкото животно царство върши противното, то и на нашите мракобесни херои съмнало пред очите, щом настъпила нощта. Техните продадени душици биле хиляди пъти спокойни, когато са насамо, на уединение, когато не ги смущава светлината, пред която са длъжни да лицемерят, когато изпитват погледите на честните люде, ако имаше тогава такива в Свищов, които можеха да излязат по улиците. С една реч, техните реакционни настроения пъплели като черни котки заедно с гармонията на тъмната нощ. Събрало се тежко и важно събрание, в което участвували: Ернрот, княжески комисари, комендanти, главатарите на престъплението, водителите на чомагашката тълпа, началниците на шпионските отделения, множество доброволни шпиони от гражданите и голямо число депутати. Сичката тая сган, която имала на помощ няколко хиляди щикове, която разпореждала с милиони народни пари, до която от минута на минута дохождали хрипливите гласове на подкупените побойници и ураджии из дълбочините на някоя кръчма, тая сган, казвам, пак била изгубила кураж и воля, пак треперела пред зората на утрешния ден – 1 юли.

Решавали и предлагали, планирали и нареждали, но сичко се въртяло и крояло върху следующите два пункта: първо, как да се предвари и задуши, щото при откриването на събранието да не проникне в неговата ограда някоя независима личност, било депутат или гражданин, който може да направи някое предложение, да поиска думата да говори, да възрази на престъпниците или пък просто да издигне глас на

протест. Това обстоятелство смущавало мрачните съзаклетници, на които грабителските лица се покривали с бръчки да мислят и планират по кой начин да тероризират сичко, щото не е продадено и обанкрутено. За тая цел се взели сичките мерки, които може да допусне и да роди главата на секи отчаян грабител. Решило се и постановило да бъдат допуснати в събранието само ония личности, които са получавали пари от черезвичайния комисар за шпионство, които са ходили при Начевича няколко пъти за инструкции, които са охрипнали от ура, на които най-после е било написано на челото: „позор“. Съставеният списък за тая мрачна публика, за тие зрители на акта от 1 юли трябало да бъде поверен и потвърден както от полицейските власти, така и от княжеските комисари; за секиго е ставало нещо като гласоподавание, питало се е и разисквало да[ли] лицето наистина [е] с продажна съвест. Тая избрана публика измежду боклука на българския народ била разместена около столовете на съмнителните депутати, които да увещава да мълчат и да не мръдват от мястото си, освен като дойде минутата за грозното ура. Било им казано още на тях, че ако познаят по лицето някого от депутатите, че иска да протестира или да говори, начаса да го смушват изотзад с юмрук и да го заплашат, че ще да пострада. На сичките представители: селени, турци и българи, било казано, че тие тряба да гледат Грекова какво прави. Ако той например зяпнел и приготвил устни да произнесе ура, то и неговите събратия по гробокопателството трябало да направят това същото. Ако той дигне ръка и каже „прието“, то и тие да повторели същото. На сички тие външни посетители се даваше особен входен билет от местния комисар, както казах вече.

Престъпниците не се посвениха да облекат и в официална форма позорното раболепие на това Народно събрание, т.е. да кажат явно, че събраните депутати не са друго нищо, освен плашила, събрани да изблеят по един път и да си отидат. Сѐ по това съображение, да не би някой от депутатите да

поиска думата, Ернрот издаде следното обявление в навечерието на 1 юли, което обявление беше залепено по улицата и по зданието на Народното събрание:

ОБЯВЛЕНИЕ

Запрещава се на господа представителите да искат думата, когато Негово височество е в събранието. Който не се съобрази с това, ще бъде изваден от залата на събранието полицейским образом.

/подп./ Ернрот

На вратата на зданието беше поставен силен караул, едва ли не от цяла дружина. Тук се навърташе още чомагашката дружина с къси чомаги (сопи), скрити под дрехите им, готови да заиграят по гърба на секи неблагоразумен гражданин, който им се покаже от престъпниците. Не говоря за другите военни караули около зданието на гробницата, щиковете на които образуваха нещо като островче сред Дунава. Друго едно отделение шпионско, повечето от опълченци, беше определено да изпълнява по-благородна рол, по-цивилизаторска, така да се каже. Сичките членове на това отделение бяха облечени с черни дрехи, с бели ръкавици, с цилиндри и други принадлежности на благородни хора. Тие ходеха по трима и четирима из публичните места, градини и кафенета. Щом се срещнеха или доближеха до някоя маса, около която да стоят хора, тие отлагаха шапки и викаха: „Да живей Негово Височество!“ „Чест и слава ему, че избави народа!“ Разбира се, че целта на тая дружина беше да прави скандали и да изнасилва хорските чувства. Когато тие кажеха „Да живее Негово височество“, искаха щото и другите хора, пред които тие се изправяха, да повтарят това същото. В противен случай тие повдигаха въпрос: „Защо мълчите, господа! Да не сте против постъпката на Негово Височество? – питаха тие. – Тогава заповядайте в полицията да дадете обяснения“...

Второ, съзаклятниците против българската свобода се бояха да не би населението (не свищовските истински овце), най-повече търновското, да нападне на блаженния Свищов, па да проводи на дявола и „Историческата“, и гробницата, па и самия Свищов, при сичко, че който познаваше истинския дух на българския народ, през рамо се би изсмял на това страхување. За тая цел именно беше докарана толкова войска в Свищов, да защити урата. Говорят, че през нощта срещу 1 юли военните коменданти биле върху кониете си, готови на сяка минута да тръгнат в поход(!?). Най-много войска е имало натрупана на търновското шосе. Пустото Търново! То е плашело престъпниците и физически, и нравствено. Не е шега! В Търново лежаха костите на българските царьове, там се е давало клетва пред лицето на цял български народ, там се е правило благодеяние на един нещастен субект, там се избраха най-после за представители сѐ защитници на народните правдини. Твърде е възможно, че престъпниците през тая нощ са сънували и бълнували, че от старата Трапезица се дига буря, че Дунавът трепери и иска да бяга от леглото си, а Ернрот паднал в тинята с главата надолу, че по търновското шосе вървят някакви си сенки, които искат да уничтожат Свищов от лицето на земята, че посред Баждарлък са подигнати няколко бесилници, над които се вее знаме с надпис: „Наказание на клетвопрестъпниците!“... и пр., и пр.

* * *

Но да оставим сънищата и бълнуванията и да дойдеме до грубата действителност. Съмна се на черния 1 юли. Рано още от сутринта се почна движението из града, което показваше, т.е. даваше да се познае, че в тоя ден ще да се закопава свободата на един народ. Жестока радост красеше лицата на сичките в движение роби, граждани, депутати, военни и пр. Ония, които трябаше да скърбят, които със сълзи оплакваха тоя

злочест ден за народа си, тие се не виждаха по улиците, защото законът ги поставяше в изключително положение. Па и колко ли бяха? Старият Цанков, Сарафов, Иван Славейков и няколко единици свищовски граждани, които бяха обсадени в домовете си. Около къщата на Цанкова обикаляше пияна тълпа, която от време на време го позореше с разни докачителни думи. Прозорците, дюгените, правителствените здания, в това число и новата гробница, бяха потънали във венци, знамена и надписи с твърде робско съдържание. Въоръжени солдати и жандарми, военни команди, барабанен бой, дявол да го знае защо, песни руски и български с щико-нагайско съдържание царуваха из градеца. Тържествующите гражданки, облечени със своята великденска премяна, се усмихваха от прозорците и балконите на секи началник, който водеше и командуваше щиковата дружина. Ученици и ученички, невинни като пилета същества, облечени в още по-невинни бели дрехи, с весели китки в ръцете, редяха се чинно по улиците под командата на своите невежи учители. И тие невинни същества отиваха да целунат златокованата дръжка на Ернротова камчик, и тие присъствуваха не да умилостивят тиранина, който нямаше върху си нищо рицарско и смело, но да го поздравят, когато той закопава тяхното бъдеще в гробницата, изкопана и приготвена от техните идиоти бащи! По-нататък се клатеше лениво една тълпа, дотолкова безучастна и студена към сичко, щото се вършеше наоколо ѝ, като че из жилите на нейните членове да течеше гипсова жидкост и като че тя да отиваше да отдаде последното цалување на някой осемдесятгодишен покойник, който е оставил земната планета, след като е изженил и наредил сичката си челяд. Тяхна милост бяха духовенството, което отиваше да благославя и молебства в името на Христа. То не разсъждаше, то не виждаше по-далеч от своя требник; достатъчно бе, че ония, които щеше да благославя, носяха кръстове на шапките си.

Малко по-настрана се зъбеха блажените еснафлии, които се очароваха и радваха на блясъка на лъскавите пагони,

на офицерските сабли, на княжовите коние, на музиката, на песента: „Бой, бой искаме, бой!“ и на секи други дреболии освен на здравия разум. Радваха се тие и се хилеха със същата невинност и мъглявост, която се проявява в годиначетата деца, когато им подадат в ръцете някое дрънкалце, огледалца и различни други игралца. Тие мислеха и разсъждаваха с овче понятие, че така би трябало да стане, че сичко върви по своя ред, че тие са овце, които не можат без пастир, че на годината поне би трябало да изядат по един камчик по своите измъчени плещи, защото инак се не може, как ще познаят, че има по-големи хора.

– Много ще да се помни тоя празник в града ни, има да го приказваме и на деца, и на унуки – говореше една божа кравица, която беше се изразила неотдавна, че в турско време имало повече алъш-вериш, че тогава повече усещали правителството, защото каймакаминът дохождал на дюгеня му, разпитвал го за туй и онуй, а той му ставал на крака и правел теманета до земята.

– Дали ще има да гърмят и топове? – попитал неговият съсед и дигнал врат да погледне на коя страна стоят тие топове, за да се затече и отиде там, когато се почне гърмежът.

– Уверен съм, че после тоя празник нашият Свищов ще да се прочуе; има се надежда, че ще да се пообади оттук-оттам алъш-вериш, който досега беше съвсем заспал – казал трети.

Но часовете минуват вече, градът ще да потъне от знамена и от цветя, секи съучастник на „Историческата задача“ завзе вече своето място, определено от нощното събрание, урите млъкнаха за минута, за да се приготвят и излязат пофренетически, когато се зарине гробът и се каже „вечная памят“; ред солдати, стик щикове, купчинки шпиони стърчаха по улиците, които водеха към гробницата, зададоха се и тристата и толкова души, наречени народни депутати, двама по двама, които минуват като през стръга измежду щиковете, мълчаливо и спокойно. Блеснаха пагони, сабли, ордени, червени калпаци, подсукани мустаци. Откъм дунавската

скеля сред тая светла среда вървеше господарят на страната, от дясна страна с Ернрота, обиколен от съветници, високи офицери, телохранители и пр. Засвириха музики, гръмна нескончаемо ура, заваляха букети и цветя, изкривиха уста солдатите и не млъкнаха вече. Позор ли беше това или слава – никой не искаше да знае. Секи спря поглед на гробницата, гдето потъна конвоираната върволица депутати, гдето ги последва бляскавата свита заедно с господаря.

Две или три минути не бяха се изминали, откак угасна урата, откак влязоха в зданието депутатите и държавният глава, две минути, казвам, не трая да се решават съдбините на България, свободна страна ли тряба да бъде тя или позорна робиня, когато гръмна потресающи ура от вътрешността на зданието, такава ура и такъв шум от ръкопляскания, щото и прозорците на зданието се отвориха, и знамената, които висяха по тях, се развяха като от силна буря!... Урата вървеше като по ноти, на секи прозорец се показаха по няколко души, които с уста зяпаха, с ръце махаха към вънкашната публика; други извадиха бели кърпи, с които така също махаха, трети подадоха знамена навън, които спущаха и слагаха срещу множеството; това последното се наелектризира и вирна глава, та изпусна последня ура, солдатите не закъсняха да извикат под команда, музиките изсвириха, топовете забухтяха, песни се запяха, сичко захуча и забуча така, щото гласът на отделни хора и групи онемя...

И така, в две минути се свърши сичко. Ни бюро, ни проверка, ни тронна реч, ни предложение, ни разисквание, ни възражение, ни искание думата, ни питание: „Приема ли се“ или не, ни гласоподавание, ни дигание ръка. Ура и пак ура. Разказват, че когато господарят влязъл в Народното събрание, когато той видял, че триста души стоят прави, че шестстотин очи го гледат, макар и да знаял вече сърцето на секиго, пак бил смутен минутно. Но дордето той премине и се качи на определеното място, Греков изревал ура – това било

знак – и сичките го последвали*. Две минути ура, две минути овчо блеение, две минути арест; но я погледайте какво е родила тая ура, какво е излязло от събраните из цяла България позорни и невежествени личности, как през техните овчи уста говори народът, „възлюбленият народ“, гласът божи, неговата воля. Думата ни е за прокламацията, която беше вече приготвена и която се разпръсна измежду народа на 1-и още юли. Ето тая прокламация:

---

* *Държавний вестник* печати едно княжеско слово, казано уж при откриването на камарата на 1 юли, но това слово, колкото и късо, пак не можа да се прочете от робската ура на безсъвестните депутати[168]. По заповед на Грекова и на другите превратаджийски водители депутатите се впуснаха да подписват протокола за удушването българската свобода за седем години. Ето словото на Княза, казано уж в Свищовското народно събрание.

„Господа представители!

С пълна увереност и с искрено самоотвержение Аз се обърнах към драгия си народ. Адресите, които приех почти от сяко място, пътешествието Ми и изборите за това събрание явно и несъмнено Ми показаха волята и желанието на народа. Честит се считам, като виждам, че мислите Ми се оцениха напълно. Известно ви е, господа представители, целта, за която сте повикани. Нямам съмнение, че вие, проникнати от важността на вашата задача, с утвърдението на предложенията Ми ще облечете в законна форма изказаната вече народна воля.“

При закриването на заседанието:

„Господа представители! Благодаря ви от все сърце за вашето тъй патриотическо, доказано доверие към Мене. Във вашето име благодаря целий си народ за неговите чувства към Мене. В тая любов и в това единение между Мене и народа Ми аз виждам най-голямото и най-здравото доказателство за благоденствието, напредъка и величието на български народ.

Обявявам събранието за закрито.“

Словото е било прекъсвано на няколко места от френетическите „ура“. Най-много са викали: Георги Бошнака, Хайдут Тончовий син Георги. В това време от една из вътрешните стаи се подали Д. Бръчков, Юркевич, Георги Хаджидянков Герзата и други превратаджии недепутати, заобиколили една маса и съставили от себе си бюро, като почнали да подписват протокола.

„Възлюбений ми народе!

След тържественото решение на въпроса, който счетох за своя длъжност да предложа на народа, изказвам на своите драги съотечественици и верноноданици Моята сърдечна благодарност за тяхното доверие към Мене. Искрените чувства на населението към Мене, които отново срещнах при последньото Си пътешествие и които се отражават тъй ясно и в днешното решение на Народното събрание, Ме насърчават в твърдата Ми воля да вървя непоколебимо напред начело на Моя народ към осъществението на неговите заветни цели.

Днес, когато вече с Божия помощ настават нови времена и когато най-добре ще бъде да забравим миналото с неприятните му възпоминания. Аз желая още веднъж да разясня за всеобщо знание мислите и началата, от които ще се ръководи отсега нататък управлението на страната.

Намериха се лица, които се стараха със всевъзможни средства да посеят недоверие у населението, като разпространяваха слух, че Аз съм имал намерение да потъпча свободата и правдините на народа. Обявявам на всеуслишение, че Моята цел не е друга, освен да обезпеча тая свобода и тия народни правдини. Исках пълномощията, които днес народът Ми поверява, само и само за да отстраня всички произволни препятствия, които пречеха на доброто и здравото устройство на страната, и да дам възможността да се тури край на безпорядъка, произвола и притеснението. Справедливост и безпристрастие, уважение и законна защита на личността, на нейната свобода и на нейните правни отношения ще бъдат главните цели на Моето правителство. Правата на народа, припознати от Конституцията, остават и занапред като основа на нашето обществено право. Всяка година и в извънредни случаи ще Ми бъде една приятна длъжност да свиквам представителите на народа, за да обсъждат ония въпроси, които се отнасят до жизнените интереси на Княжеството. Особено във въпросите за бюджета, за даноците, за приходите и

разходите на държавата и за предметите, които имат един международен характер, решителний глас ще принадлежи на народното представителство. Опитът ни е показвал и ще ни покаже още какви непредвидени подобрения и преобразования трябва да се въведат в нашето държавно устройство.

Решителност, постоянство и последователност ще са отличителните чърти на правителството Ми. Положителна и систематическа работа за държавното устройство, съгласно с горепоменатите начала, ще бъде неговата главна задача. Особено и най-напред ще се обърне внимание към ония рани, от които народът отдавна страдае и които за съжаление са биле пренебрегнати досега. Заради това първата грижа на Моето правителство ще бъде да предприеме по тия клонове ония преобразования, които нуждите на народа указват за най-полезни. Правителствената служба, основана на един строг и съвестен избор на лицата, ще се постави на една здрава и законна почва и тъй ще може да се прекрати вредителното за работите често променявание на държавните служители. Въобще в назначението на личностите, особено за върховното управление, Моето старание ще бъде да покровителствувам патриотизма, характера и способностите, без да обръщам внимание на произволното разделение, което от две години насам е било нещастие за страната.

Затова се обръщам към всички ония, които имат присърце отечеството и неговата бъднина, и ги приканвам да се съберат около Мене и тъй, със съединени сили, да почнем великото дело, което времето е възложило на нас. Въпросът е за напредъка и благоденствието, за славата и величието на България. От съдействието на всичките български родолюбци зависи да се достигне в най-късо време целта на нашите стремления и с това да се покажем достойни за голямата любов, която руский цар и руский народ не престават да показват към своите освободени братия, изкупени с такива огромни жертви, и за симпатиите, които постоянно храни към нас образована Европа.

Напълно съзнавам мъчнотиите и чувствувам голямата отговорност на задачата, която със съгласието на народа вземам върху Себе си, но Аз имам твърда вяра, че с благословението на Всевишния и с любовта и родолюбието на народа Моето начинание ще се увенчае с траен успех.*

Свищов, 1 юли 1881
Александър

Вие виждате тука грамадната разлика между съдържанието и тона на двете княжески прокламации от 27 април и 1 юли. Вие забележвате надутостта и нахалността на оная от 27-и и последнята от 1-и. Сравнете им само заглавието – първата вика „Българе!“, като че някой турски кадия ще да чете фетва; а втората – „Възлюблений ми народе!“, като че някой стар хаджия, който бере душа, прави завещание. Така е то. Народите биват възлюблени и мили само тогава, когато грачат, когато остават да се качат техните слуги на гърбовете им.

Ехото на урата не беше стихнало още в гробницата, пушекът от топовните гърмежи не беше плавнал над дунавската повърхност, когато в Свищов се почнаха увеселенията. Забравих да забележа, че тоя ден един австрийски параход[169]... се смъкна по Дунава откъм шоплука. Той беше биткан набит с белодрешковци шопи от Ломско, Видинско и пр., които излязоха на Свищов и где стъпили, где не на позорното землище на тоя град – френетическо ура подплаши дунавските жаби. „Искаме си го княжлето!“, „Искаме!“, „Ще се нахвърляме подиря му в Дунавът, ако си отиде!“ – викаха по улиците тие възхитени граждани и си удряха от земята калпаците. Дълго

* Тая прокламация, след като ѝ се извика вече „ура“, после 3–4 деня, когато се върна Негово Височество в София, тя се прочете в черкова, после литургия, от полицейския митрополит Мелетий в присъствието на Господаря и на сичките високи чиновници. След прочитанието няколко души извикали „ура“, но тя им постъпка се не одобрила. Тряба да ви кажа, че в София се и извърши молебствие за княжевата победа в Свищов.

време тие роби пречеха по улиците и правеха овация пред сяка къща, която им се покажеше от жандармите.

Кой беше докарал тие работни хора с нарочен параход в Свищов и кой е заплатил грамадното навло на немската компания? – ще да попитате вие. „Сами народът, който не можал да се стърпи и отишъл лично да присъствува в Свищов, да насърчи господаря и да заплаши депутатите, че ако тие не приемат предложенията, ще бъдат убити с камъци“... – отговаряше на тоя въпрос в. *Български глас**. Хазната, народната пара подкупи тоя параход и насилствено запре вътре бедните шопици, които закара като говеда на Свищов – отговаряме ние. Тая вагабонтска идея – да се наберат един параход шопи и докарат в Свищов, е била дадена най-напред от ломския окръжен управител Д. Анева. Тоя безсъвестен господин събрал и натикал в парахода ония същи сиромаси, които беше проводил да налягат на пътя пред княжовите кола, когато господарят се връщаше от Петербург. Според М. Маринова наемът на тоя параход е заплатен от ломското ковчежничество. Сумата 50 000 франка е минала през ръцете на ковчежника Лико Велев. Заедно с шопите биле втъркулнати в парахода и няколко бъчови с вино, за да не оставят да изстине гражданската доблест на шопите.

Престъпниците не забравиха да наградят още на минутата своя началник по убиването на българската свобода – генерал Ернрота. Понеже той наскоро трябаше да остави мястото на престъплението по разни съображения, то му се издаде следующето благодарително писмо, наречено рескрипт:

---

* Една телеграма от свищовския окръжен управител Джебарова до министра на вътрешните дела говори: „Един параход донесе около 500 души от Видин и Лом; градът е пълен с жители от околните села, предполага се да е числото им около 5000 души. Сичко с весело в града; някои си подозрителни личности оставиха града и заминаха за Русе и Румъния (Каравелов и Славейков)... Протоколът се подписа от 304 депутати; Н. Височество стоя в камарата, дордето се подпише посред френетически „ура...“

Височайши рескрипт
даден в името на генерал Ернрота

Ваше Превъзходителство Казимир Густавович!

Като се съгласих с голямо съжаление да Ви уволня по Вашето желание от службата и от длъжностите, които занимавахте. Аз не мога да не спомня с благодарност всичкото онова време, когато Вие бяхте най-добрият изпълнител на Моите предначертания и просвещен съветник във всичките сериозни въпроси било от военен, било от общодържавен характер. Като зехте управлението на Военното министерство във време на безредиците, произвеждани от разбойниците в Източната област на Княжеството, и като получихте чрезвичайни пълномощия. Вие с цял ред бързи, благоразумни и енергични мерки в най-късо време успяхте да умирите областта и да осигурите живота и имота на мирните жители.

Времето на Вашето управление Министерството беше времето на конечната организация на Нашата войска. Най-главните военни закони са изработени и турени в действие; нови части на войската са сформировани, всичките отрасли на военното управление са доведени до надлежната степен на съвършенство; почната е и отчасти довършена направата на казарми и воински здания, наконец и самите войски както в строево, така и в домакинско отношение са доведени до блестяще състояние, което дава право на великата армия, която ни създаде, да се гордее с нашата войска.

В последните месеци извънредните обстоятелства Ме накараха да възложа на Вас управлението на Министерствата на вътрешните и вънкашните дела, така също и да Ви връча председателството на Министерския съвет; благодарение на Вашите неуморими трудове и на Вашата енергия редът и спокойствието в Княжеството са сега осигурени.

Като Ви изразявам, Казимир Густавович, Моята сърдечна благодарност, Аз съм твърдо уверен, че мога да бъда тълкувател на същото чувство както от страна на Моята войска,

тъй и от страна на цяла България, която никога няма да забрави онова, което Вий направихте заради нея.

София, 5 юли 1881 г.
/подп./ Александър[170]

Тоя рескрипт е бил предложен от свищовските депутати най-напред. В същото време се е помолил княза да даде под съд или изпъди за граница Каравелова и Цанкова.

Същия ден още се състави ново министерство, както следва[171]: генерал Крилов за военен министър, П. Желязкович за финанциите, Иречек – просвещението, Георги Теохаров[172] – правосъдието и К. Стоилов – външните дела. Θ. Бурмов и М. Балабанов, както виждате, не влизат в тоя списък, при сичките им услуги по нихилизма и по ред други беззакония. Това незачитание именно поколеба техните принципи и убеждения. Министерските постове ги охладиха твърде наскоро и ето защо се роди подир няколко месеца писмото на г. Бурмова, което носеше заглавие: „До чистосърдечните консерватори“. Не закъсня и М. Балабанов да обърне колата, да стане от заклет превратаджия на върл либерал.

После победата на престъпниците радостта на тие последните нямаше граници; тържествата, изготвени на гърба на самото население, попските молитви и благословения нямаха брой. Параходът, който докара в Русчук гостите от Свищов, после победата беше украсен с венци. Стоил Попов, който най-много трябаше да се радва, че неговите нихилисти изиграха главната рол, ръководеше френетическата ура от парахода. Той беше вече пресипнал, като да бяха го давили вълци, така щото, когато отвори уста на русчукската скеля да каже последно ура, само зяпаше, а глас никакъв. Гостенка бе така също в Свищов и Милица х. Петкович, която така също бе завързала поне един възел от робското въже, оплетено в Свищов; разправяше на четири страни на своите съгражданки за онова, което е видяла в Свищов и което било извършено за доброто на България.

– Видяха ли, увериха ли се клеветниците на Негово Височество, че волята му е блага, че той мисли доброто на народа си. Нека му четат прокламацията сега – говореше нейна милост.

* * *

На 4 юли Негово Височество се завърна вече в столицата победител и облечен от свищовското събрание с безусловни пълномощия за цели седем години. Градът София от три деня гореше вече в блясък, тържество и триумф, като че владетелят на страната да се връщаше от бойното поле, като да водеше със себе си хиляди роби! Ломското шосе, улицата до Малкия дворец[173] е била окичена с цветя и венци, обвити в скъпа прозрачна материя, направена на трикольор. Имало е един венец, дълъг около двадесят метра, направен твърде изящно. Сичките правителствени учреждения са биле обвити със знамена, венци и разни надписи. Особено се е отличавало руското консулато, върху което птиче нямало да кацне от цветя и знамена. Около на двадесят места е бил изнесен портрет на господаря, накичен така също твърде богато. От Шарения мост[174] само до княжеския палат е имало шест триумфални врата със следующите надписи: I врата: „Води, Княже, България напред!“; II врата: „Да живей български княз Александър I“; III врата: „Да живей България!“; IV врата: „Само в тебе е, Княже, народното единство!“; V врата: „Ти си с нас, ние сме с Тебе!“ и пр.

Само една от тие врата, не зная коя именно, е чинела 2000 франка.

На другия ден, часа по десят, са загърмели камбаните в столицата; попове, чиновници, офицери и шпиони начело с Мелетия и в присъствието на господаря се е извършило молебствие в катедралната черкова, гдето се чела прокламацията от 1 юли, както казах, и гдето е последвало едно фре-

нетическо „ура“. Прокламацията се е раздавала из черкова като нафора. През деня е имало военни церемонии, а вечерта – пълно осветление в града.

* * *

И така, „Историческата задача“ влезе вече в своя нормален път, секи очакваше да потече мед и масло по България, да се възцари ред и правда, да се почне развитието на народните блага, да стане България като огледалце на другите съседни страни. Секи, казвам, очакваше това, но аз разбирам само ония невинни същества под това **секи**, които не са научени да се съмняват, които притежават овча невинност, които вярват думите на големците като евангелска истина, които считат за тирани само турците. А младото, честното и неокаляното, което не беше починало под развалините на 1876–77 година, следваше да въздиша, беше почнало да чете на пръсти седемте черни години.

Пълномощният господар прибърза най-напред да удовлетвори и награди ония, които бяха виновниците на Свищовското народно събрание. Д. Анев например имаше дело в Русчукското прокурорство, заведено още от окупационните власти, за крупно злоупотребление, нещо около 300 000 гроша народна нара. Това дело се уничтожи по висша заповед с депеша от министра на правосъдието (№ ...)[175]. Други Аневи събратия се назначиха за чиновници на високи служби, на трети се намери работа около хазната и пр. Ако Начевич, Стоилов и Греков се готвеха за министри, то и за техния другар по превората Хаджиенов се намери подходяща работа. Като човек безграмотен, недостоен за по-голяма служба, него натрапиха за кмет на София, без избор и без съгласие на гражданите. Целта на това кметувание [бе] грабителска; чрез устата на Хиджиенова щяха да крадат мнозина от разни постройки и предприятия в града.

Шпионско отделение с началник някого си Де Колини, авантюрист поляк, се учреди в София, което се плащаше и поддържаше от народното съкровище. Неговата цел беше да следи и съобщава какво се говори за държавния глава и какво мислят либералите. Според докладите на анкетната комисия най-напред е било отпуснато за това отделение 40 000 франка. Освен специалните агенти плащано е било още и на различни келнери, хотелджии и слуги да подслушват и съобщават какво мислят и говорят посетителите. В това число не влизаха доброволните или по ревност шпиони. Тяхното число бе и най-голямо, и най-акуратно.

Познало се е може би и доказало, че „Историческата“ не може да бъде поддържана и осъществявана само с шпиони и с ревностни ратници; че [за] нейното дълготрайство се изисква нещо по-силно и по-грубо отколкото кротките шпиони. За тая цел се учреди **Драгунският корпус**, който се състоеше от преждебившите жандарми. Сега тие последните минуваха под прямата отговорност на министра на вътрешните дела[176]. Създаде им се особен персонал от командири, офицери и канцеларии, на които се плащаше грамадна заплата. Тие бяха неприкосновени, не можеха да ги съдят обикновените съдилища за каквито и да било престъпления, но военните, съставени пак от техните началници. А тие последните имаха право да подават под съд секи едного гражданин, който би докачил или презрял достойнството на тоя княжески корпус. Главната цел и длъжност на драгуните беше не да служат с нещо на обществото, не за ползата на народа се устрояваха, а за охранение особата на държавния глава, за подкрепление пълномощията за седем години. В закона за тяхното устройство ясно беше определено, че тие ще да припознават само своята военна команда, при сичко че служеха при полицията, употребляваха се за публична сила, за безопасността на гражданите.

В късо време тие драгуни напомниха на българските

граждани минали времена, времена султанмахмудовски[177], епоха на еничерските орди. Тие се преобразиха на бич за населението, заплашиха с терор правата на гражданите. Тие биеха и свирепствуваха и в градове, и в села, и по улици, и по пътища где кого завърнат. Дордето битият и униженият гражданин се наканеше да отиде да се оплаче, няколко души другари на виновния драгун дохождаха и хващаха бития да го предадат под съд. Защо? Твърде просто. Виновният скъсваше едно копче от своя неприкосновен мундир и актът се съставяше на часа, че тоя или оня **мужик** (гражданин се заменяваше с мужик, съгласно инструкциите на руските унтерофицери) е нападнал на драгунския караул. Забележително бе и това, че самите началници на драгуните, сичките руси, избрани по своята недобросъвестност, насърчаваха своите подчинени към различен род безобразия. В Русчукския окръг (Делиорманско) драгуните на своя глава бяха разхвърляли данък на населението, на сяко село по 50 гроша за газ, рогозки и за други дребни работи. Малко по малко тие бяха се отказали вече от сякакви действия, които имаха обществена полза. За селски караул свикваха селените, които им и слуговаха, а тие се излягаха като субаши и мажеха с масло своите камчици.

Някой си старший Сава в с. Оряхово, Русенско, кехнало му на Коледни заговезни да свика поповете посред нощ в черкова, да му отслужат един молебен. Той отворил черковата, влязъл вътре и проводил едного от драгуните да удари камбаната. Цялото село жители изскочили по улицата по бели гащи, като мислели, че има някаква си опасност. Не дошъл само свещеникът, върху когото се съставило обвинителен акт, подписан от сичките находящи се там драгуни. Казано беше в тоя акт, който аз видях, че тъй като селският поп показал неуважение към властта на Негово Височество, то ще да се разпореди началството, за да го предаде на съд на святия руски синод (!?).

Цани Димитров от махалата Гирдап в Русчук, след като прочел в. *Братство* (либерален), казал пред няколко души: „Младите имат право!“ За тие невинни думи драгунският старши от същата махала удари на Цаня Димитров 50 тояги. Дордето тоя последният се накани да се оплаче, драгунският командир подаде заявление, че Ц. Димитров е изказал докачителни думи за авторитета на драгуните, за която му дързост иска примерно наказание да се наложи. Друг един драгунин, на име Балабанов, като се намирал в с. Гагаля, кметът му се оплакал от един свой съселенин, че не бил си платил даването още от миналата година.

– Бъди спокоен – казал Балабанов и се завзел за работа.

Най-напред той поискал от селския бакалин да му налее в една паница, разбира се безплатно, оцет и дървено масло, а после проводил кехаята да му донесе една кърпа сажди, събрани от комините. Трите вещества, оцетът, маслото и саждите, биле смесени в паничката, от които се образувало нещо като вакса. С тая материя Балабанов намацал лицето на данъкоплащача, ударил му два-три юмрука, когато той захванал да мърда по причина, че оцетът влязъл в очите му; а най-после го завежда до селската чюшма и там го поставя под стража, за да го гледа секи. Да не помислите, че Балабанов се наказа? Не, прекият му началник се изпокъсваше от смях да разказва тоя случай, като повтаряше при сяко слово „остроумний шелема“. Ползата от тие драгуни беше обратна, във вреда на оногова, който ги създаде. Тие и никои други не доказаха така нагледно и така скоро какво нещо е „Историческата“ и какво има да се чака от нея, защото мнозина, които викаха най-много „ура“ от 27-и до 1-и, опитаха по гърбовете си драгунския камчик. В късо казано, драгуните станаха причина най-много да се скрати срокът на седемгодишните пълномощия.

От друга страна, и на войската се даде такъв дух и направление, щото тя от народна трябаше [да] се преобърне на противонародна, в данния случай да се застъпва изключително

за поддържанието престола на държавния глава. А за тая цел – да са живи руските офицери. Тие подпретнаха скути с готовност да порусят нашата войска, да преобърнат България на Задунайска губерния. Най-голяма грижа и свобода се даде на войската после 1 юли. В секи град се устроиха военни клубове, с устави и програми най-монархически, като се и отпуснаха със съдържанието на тие клубове грамадни суми от народната пара – по 15 000 – 25 000 франка. Главните цели на тие клубове бяха: играниeто на комар, подсукването на тънки мустачки, разврат и пр. Но целта на учредителите беше да заякчи сѐ повече и повече военщината, да се отдели от гражданите, да образува особено съсловие от благородни. Солдатите не наричаха другояче гражданите освен мужици. Заловени двама по двама, тие ходеха и се блъскаха пиени по улиците. Който не им стореше път, тие го нападаха и псуваха най-безобразно. Достатъчно е да ви кажа, че в Русчук тие биха председателя на Апелацията. А нощно време тяхното занятие беше кражбата. Имаше в Русчук и народна флотица, за която говорех по-горе и която беше просто разбойническо гнездо на няколко братушки. Председателят на окръжното съдилище в Шумен, Иванов, биде нападнат и бит с плесници от някого си майор Попова. Иванов бил повикан от Попова да отиде на къщата му, за да се обяснят по изпълнението на някакво си решение, с което се искало стотина франка от един руски офицер. Иванов отишъл, но щом отворил вратата, плесниците заплющяли но лицето му. Но как мислите вие – кой се наказа?

Руските офицери в България като че предвиждаха, че тяхното царство е до време, та затова бързаха да се надпреварват в злоупотребление и насилие над гражданите. Тие бяха готови да направят въпрос от най-малката случайност, само и само да произведат мътно време, да приготвят почва за ловение на риба в мътната вода. На 6 август 1882 г. се уби един турчин близо при селото Сливо поле, на когото убийците бяха зели и торбата с краставиците, нещо, което показваше,

че това бе дело на околните жители. Жандармерийският началник Каменски обаче се възползува от тоя случай и телеграфира в София, че са се появили разбойници и че тряба да се обяви страната в обсадно положение. Той сполучи своето и после няколко деня замина за Делиорман, придружен от познатия на читателите Александър Македонски, който щеше да му показва кои са богатите турци в страната, за да ги изнасилва за пари.

България рискуваше да се преобърне на военен лагер, да се чува само гласът на щикове, сабли и конски цвиления, да се задуши сяка самостоятелност и свободно направление. Доколко аз изражавам същинския дух на тогавашните мрачни времена, може да послужи за факт това обстоятелство, че второто лице после княза в България, К. Стоилов, който решаваше съдбините на България в политическия кабинет, слезе от своята височина и отиде, та се затвори в една от шуменските казарми. Тук той престоя цели три месеца, най-напред солдатин, после подофицер, мина през сичките военни пътища, часа коние, прави военно упражнение, носи шинел и най-после осъмна една заран в София с офицерски пагони и с пискюллия сабля[178]. Той предпочиташе да си дига ръката по двадесят пъти на ден, да изпълнява сичките тежки обязаности на солдатин, стига да дрънка сабля и да носи пагони.

Наравно с военните власти вървяха ръка подръка в деспотизма и гражданските учреждения: съдилища, градски и окръжни съвети, администрация и пр. И на едните, и на другите целта беше да задушат сичко честно и самостоятелно, което туряше съдбините на България по-горе от своя джеб. Не говоря за печатното слово; то отиде, та се не видя под грубата команда на Ремлингена и на неговите необуздани драгуни. Чистоплътен вестник, народен орган можа да се задържи само в. *Славянин* в Русе, и то благодарение на хитростите и на умението на неговия редактор бай Т. Станчев. Той ставаше сам на себе си цензор, оставаше да се чете писаното между редовете. От Видин няколко младежи поискаха да из-

дават не политически, но книжевен вестник, на които пак се не позволи. Ремлинген попитал окръжния управител да го уведоми като какви хора са тие младежи, които ще издават вестник, т.е. на кой бог слуговат. Управителят отговорил на своя деспот началник, че макар лицето, под редакцията на което ще излязва вестникът [да] е полулиберал и полублагонадежден, но като се земе предвид, че това лице твърде начесто се събира с познатите вече неблагонадеждни, то той, господин управителят, в интереса на държавата, намира за неполитическо, ако се допусне издаването на тоя вестник. Върху това писмо, което се намира в архивата на министерството на вътрешните дела, стои следната лаконическа резолюция от Ремлингена: **Съгласен**. В София либералната партия издействува да се издава друг един вестник под заглавие *София*[179], но на втория брои той биде спрян и редакторът му даден под съд просто за една формалност.

По-късно на Георги Кърджиев се позволи да поднови издаването на своя вестник *Братство.* За да се опише сичкото безобразие и насилие, извършено над тоя вестник, то би потрябвало много място и време. В началото на тая си книга аз казах, че *Братство* бе дадено около четиринадесет пъти под съд сѐ от министра на вътрешните дела. Същевременно, когато тоя последният заповядаше на окръжния управител да подигне преследване за тая или оная статия, П. Горбанов, главен секретар в Министерството на правосъдието, заповядаше с две еднообразни депеши до прокурора и председателя на съдилището да приспособят най-строгия член от Закона за печата. Който псуваше в. *Братство*, той беше честен и доблестен гражданин, а който го приемаше и защищаваше – петдесят сопи по петите, както казах вече.

Но най-безсъвестен гонител на неподкупното слово, найсляп поклонник на пълномощното правителство беше познатият вече на читателите Юркевич, когото, както казах, бяха назначили за свищовски прокурор за награда на неговите услуги по шпионството. Тоя представител на деспотизма по-

иска по едно време да диктува от Свищов на цялото Княжество, да управлява сичките клонове на правителствената машина, да стане неприкосновенен, заедно със Свищов окръг. Което правителство го засърбяло гърба да прави вълнения в страната, да дига бунтове, да създава истински нихилисти, то аз го съветвам да земе на служба Юркевич, да назначи мнозина като него, па да се оттегли настрана само да струва сеир. *Братство* се издаваше в Русчук, а Юркевич раздаваше правосъдие в съседния Свищов. Прочее да се преследва тоя вестник и спира, зависеше от русчукския прокурор, а не от свищовския. Юркевич, незадоволен, че *Братство* е дадено под съд четиринадесят пъти, иска от своя страна да се запрети съвсем тоя вестник, за което заповяда на русчукския прокурор с депеши и постановления, а от друга страна, прави донос на Министерството, че русчукското прокурорство не чини. В същото това време, да предвари злото, да заварди поне свищовският окръг да не се зарази от *Братство*, той го конфискува на пощата, спря влизането му в Свищов града и обяви, че който го донесе частно, ще бъде наказван.

Но нека оставим да говорят самите документи по тая работа.

„До г. следователя на I участък при Свищовския окръжен съд за № 24, 7 февруари 1882 г.

На основание член 3-и от окръжното на г-н министра на правосъдието под № 2030 имам чест, господине, да ви предложа незабавно да съставите постановление за немедлената конфискация на брой 24 от в. *Братство* и по-нататъшното разпространение на речения вестник в пределите на Свищовския съдебен окръг по обвинение за напечатване в брой 24 статии, съдържанието на които са престъпления, предвидени в член 17 от Закона за печата.

/подп./ Юркевич“

Съдебният следовател, до когото се отнася горното писмо, някой си Мартинов от послушните бесарабци, съвестта на които е разделена на долапчета, начаса съставил постановление и осъдил в. *Братство*, вследствие на което Околийското управление в Свищов издава следното обявление, което налепи по улиците:

ОБЯВЛЕНИЕ
№ 307

Свищовското околийско управление, на основание на постановлението на г-на съд. следовател при местния Окръжен съд и съгласно чл. 15 и 16 от Закона за печата, с настоящето си обявя на почитаемата публика, че вестникът под заглавие *Братство*, издаваем в гр. Русе, за вместените в него статии в бр. 24, [у] водний член, съдържанието на които са престъпления, предвидени от висшеспоменатите членове от Закона за печата, **се конфискува и забранява** разпространението му както в града, тъй [и] в кръга на поверената ми околия.

За несъобразяване с настоящето виновните ще се дават под съд.

/подп./ Окол. началник Лучев

Чудното е, че както прокурорът и изследователят, така и окол. началник работят сѐ на основание на закони. Сичките капитани, никой няма солдатин, секи тълкува и приспособява, никой не казва, че върши безобразие. Най-после Юркевич съставлява и обвинителен акт по делото на *Братство*; но тъй като това дело не е подсъдно в Свищов, както казах, той дава на тоя акт сила и форма на решение и го изпраща в Русчук на изпълнение. Ето тоя акт:

В брой 24 от 3 март т. г. на вестник *Братство*, който се печати в печатницата на Н. К. Жейнов[180] в гр. Русе и се издава в същия град от някого си Г. А. Кърджиев, е напечатано в уводния член под заглавие „Русе, 2 март 1882 г.“ между друго[то] няколко докачителни думи, престъпността на които е предвидена от чл. 17 от Закона за печата, а именно:

а) Алинеи 5, 6 и 13 от поменатия уводен член, като сравняват ВИСОЧАЙШИЯ МАНИФЕСТ от 1 юли със султанските хатишерифи, иронизират ВИСОЧАЙШИТЕ деяния и с това докачат СВЯЩЕННАТА ОСОБА НА НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО.

б) В статията „Наши работи“ правителството се нарича не на НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО, но на „пълномощията“. Тъй като съществува днес основен закон в Княжеството, т.е. пълномощията дадени на НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО от Великото народно събрание на 1 юли, изключва сякакво друго правителство в държавата ни освен УПРАВЛЕНИЕТО НА НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО КНЯЗА, то изражението: „управление на пълномощия“ е изражение, което докача Особата на НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО, като заместява свещенний титул на Господаря ни НЕГОВО ВИСОЧЕСТВО* с дума „пълномощия“.

На основание на гореизложеното намерих:

I. Съдържанието на алинеи 5, 6 и 13 в уводния член и алинея втора в статия[та] „Наши работи“ на в. *Братство* е престъпление, предвидено в чл. 8 на Конституцията и чл. 17 от Закона за печата.

II. Съгласно чл. 7 от Закона за печата и чл. чл. 7 и 8 от Окръжното на Министерството под № 2030 и чл. 14 от Конституцията ответствени лица за престъплението, извършено в 24 брой на в. *Братство*, са: отговорникът Г. Кърджиев и

---

* В оригинала думите „Негово височество“, „особа“, „священна“ и пр. са писани с едри и главни букви.

печатарят Н. К. Жейнов; то на основание на сичкото гореизложено заключавам:

Георги Кърджиев и Н. Жейнов подлежат на наказание с по **сто турски лири**.

Издаден в Свищов на 31 март 82 г.
/подп./ Юркевич

Русчукските прокурорства – апелативно и окръжно – отговарят на самозваника, че той няма право да осъжда един вестник, който се издава в друг окръг. Редакцията на *Братство* се оплаква до Министерството на правосъдието, министър Иречек иска обяснение, но Юркевич прави донос конфиденциално и получава следната насърчителна депеша от Горбанова:

Свищов, прокурору суда

На телеграмата Ви № 183 съобщавам: изпълнявайте закона със сичката му строгост. № 1953
/подп./ Главен секретар Горбанов

Тая телеграма насърчава свищовския господар и той почва да тероризира сичките управления, заповяда наляво и надясно да гонят и осъждат *Братство*, поставил на скелята хора да претърсват пътниците да не би да носят от Русчук *Братство*, с една реч, иска да го припознаят за втори пълномощник. Свищовският окръжен управител Джебаров, неизвестно по какви побуждения, постъпя в тоя случай благородно, като оставя без следствие обвинителния акт на Юркевича и постановлението на следователя Мартинова, т.е. пропуща вестника в Свищов. Юркевич ходи като бесен из Свищов, иска обяснение от окръжния управител, плаче се от прокурорството в Русчук, заплашва пощенския началник, че не спира пакетите с вестника, и най-после прави донос против сичките в София със следните депеши:

София, Главному секретарю Горбанову
№ 52

На № 1330 (с тоя се иска обяснение по спиранието на в. *Братство*, от министър Иречека) отговарям, че дело против *Братство* [е] заведено от мене на основание чл. чл. 3, 7 и 8 от министерско предписание 2030 и 8 чл. от Конституция по обвинение Жейнова и Кърджиева в престъпление, предвидено в чл. 17 от Закона за печата, и препратено прокурору в Русчук при отношение № 52. (Почва се доносът.) При това считам за дълг мой да явя, **съгласно смисъл на чл. 8 от Допълнението***, че лица от прокурорския надзор в Русчук, които не са възбудили преследване против в. *Братство*, извършиха престъпление, предвидено от чл. 102 наказ. кодекс.

/подп./ Юркевич

Чудното е, че тоя болен за шпионство човек извращава смисълта на сяка буква от закона. Прави донос и пак членове цитира. Макар и да не се зело във внимание неговото постановление да спре *Братство* в Свищов, макар да са останали без последствие сичките негови доноси, той пак се не отчайвал, **не можел** да се примири с това обстоятелство, че едно пълномощно правителство не го послушва да запрети един вестник. По сяка вероятност той е имал наставления от София, защото два месеца после първата му постъпка с *Братство*, той провежда до министра следния донос:

София, Министру правосъдие
№ 183

Констатираме престъпност на уводний член и известието от Philippopolis в 42 брой на в. *Братство* със законите, управляющи днес държавата, принуждава ме да възбудя

* В член 8-и няма такова нещо.

вторично углавно преследвание срещу речения вестник. Същевременно (почва доносът) имам чест да явя въз основание чл. 8 от Допълнението, че лицата от русчукския прокурорски надзор са виновни в неизпълнение **Височайшия указ** № 410, предписанието Ви № 2030 и в неизпълнение статии 627–640 на Временните правила, тъй като престъплението на осъдения престъпник Г. Кърджиев се предявява в по-голям размер. Очаквам заповедта Ви.

/подп./ Юркевич

Доколко шпионството е било добродетел по ония времена, може да се види от следното писмо на същия господин, с което той иска някаква си депеша:

До Началника на телеграфо-пощенската станция в Свищов

Уведомен съм по слух, че във вашата станция се е получила телеграма, адресувана до местния жител док[тор] Чернева със съдържание против чл. чл. 2 и 121 от Устава на телеграфите; заради това, ако подобна телеграма съществува, то на основание чл. 6 от истият Устав и чл. 1-и от Допълнението моля да ми доставите в **оригинал** речената телеграма.

/подп./ Юркевич
Секретар: В. Попов

Тряба ли да ви казвам, че тая телеграма беше съвсем с невинно съдържание, че тя се отнасяше нещо по митингите. Но така ли казва шпионинът прокурор? Той заведе дело против д-р Чернева, когото обвиняваше в „превратъ“ против държавата.

Но най-характерно обстоятелство за пълномощно-превратаджийските съдилища може да послужи „Програмата на либералната партия“. Секиму е известно, че водителите на последната тая партия през 1882 г., месец януарий, издадоха и напечатаха в София една програма, в която нищо нямаше

против държавата и която се разнасяше свободно из сяко село и град на Княжеството. Но Свищов, любимият Свищов на превратаджиите, градът, в който стърчеше още гробницата и [в] който властуваше Юркевич, трябаше да направи изключение. Тоя господин подушил, че у някого си Васил Кръстев, търговец в Свищов, се намират няколко екземпляри от тая програма. Направило се обиск, при който се хванали 134 екземпляра. Делото се предава в съдилището и как мислите, че осъдиха Кръстева? Да заплати за секи екземпляр по 10 турски лири – сичко 1340 лири!

Подобно нещо стана и в Разград. И в тоя град познатото на читателите кречетало Кипровски осъди едного гражданина за тая прокламация. По времето на преврата съдилищата из България не се ръководеха от своята съвест; тие гледаха да угодят със своите дела на силните, да направят онова, което желаеше правителството. Тогава нямаше съдилища; техният закон, тяхната съвест беше Горбанов. Г. Кърджиев издава и печата в Русчук книжка, превод под заглавие „От какво се раждат бунтовете?“[181] Книжката преминала благополучно насякъде; но във Велико Търново един прокурор, именуем М. Добринов[182], който е търсел може би протекция за повишение, щом прочита тая книжка, прехапал си устната, грабнал перото и седнал да пише верноподданешейши донос: „Такава и такава книга се е появила, тъй и тъй пише, дайте ми наставление.“ Тряба да ви кажа, че тоя момък, Моско Добринов, е стар учител, известен педагог.

В Ески Джума младежите си заклали няколко ягнета, които отишле да изедат под дебелите сенки, с които толкова е изобилна Джумата. Като хора тие позакъснели малко, а като младежи – на връщане в града влезнали с песни и гайди, неща невинни и обикновени, пред които благоговееше и турският заптия. Така, ама тие биле турци, не знаели де зимуват рацте. В тая моабетска демонстрация тогавашният окръжен управител, познатият на читателите Хр. Иванов, съгледал бунт

против държавата, наказуем от 55 чл. на турския закон*. Той заведе дело против сичките участвующи в моабета младежи, които и отчисли от служба министерството (чиновниците); но смекчи престъплението, като ги предаде на съд не за бунт, но за нарушение тишината. Около 10–14 души ходиха да се съдят в Осман пазар. Съдникът, който беше човек от старите хора, незаразен от „Историческата“, оправда сичките подсъдими. Когато той станал от съдийския стол и престъпал няколко крачки с чиста съвест, ето че го среща у вратата разсилният от телеграфната станция с депеша от чумата на правосъдието Горбанова, който пита: „Защо си приел да гледаш подобно дело? Защо оправда набедените?“

Който не съчувствуваше на „Историческата“, който противоречеше на бесарбците и не струваше път на драгуните, макар и да беше божа мушица, пак му се намираше една леснина да се накара да млъкне. Доволно е да излязат двама души от шпионите, които да се закълнат, че ненавистното тям лице е казало нещо противно за особата на Н. височество.

В едно угощение от чиновници в Разград, сичките превратаджии, влязъл и началникът на телеграфната станция Досев, съчувствующ на либералната партия. От дума на дума, събеседниците се скарали и нападнали на беззащитния Досев, когото били немилостиво, с участието на мировий съдия Кипровски и управителя Вълчанов. Досев се оплакал и работата дошла до съд; но докато той чакал да му се даде удовлетворение, делото зело **историко-задачески** характер.

– Какво си мислите – казал управителят Вълчанов на виновните. – Дайте ми прошение, че Досев се е произнесъл неприлично за особата на Н. Височество.

После няколко часа върху зелената маса на Вълчанова лежало прошение, в което се изливали следните верноподани чувства: „че на един плет, като се пресекат подпорките, то

* Гледай архивата на управлението в Джума, отчислението № 1689 от 27 април 1882 г.

и самият плет пада вече; т.е. той искаше да каже, че като се избият консерваторите, то и Негово Височество ще да падне.“ В два деня решението с кривия подпис на мировия съдия Кипровски излезе, с което Досев се осъждаше на ’нам колко месеца затвор. Това решение е твърде любопитно и за съдии, и за юристи. Кипровски беше нацедил вътре около 20–30 члена, така щото, ако 5-те са неподходящи, то други пет ще да се намерят, които да съответствуват горе-долу.

А колко други процеси имаше из съдилищата против особата на Н. Височество? Едного обвиняваха, че извъртял очите на една тютюнева кутия, върху която бил изписан образът на господаря; другиго – че хвърлил на земята една цигара и я стъпкал с крака си; а тая цигара така също била неприкосновена, защото на крайчеца ѝ пак бил изписан Н. Височество. Трети се обвиняваше (от Габрово), че бил казал в един моабет, че ще да затворят княза в една габровска ракла и ще го изпратят като стока отгдето е дошъл; четвърти, че му скъсал портрета; пети, че ’нам какво си и пр. Хаджи Лазара от Оряховица осъдиха в Търново на три години, че казал на шега, че има намерение да дига бунт с девят владици и с четиридесят попа.

Повечето такивата дела се гледаха в русчукската Апелация, в която заседаваха между другите членове – Стоил Д. Попов и друг един реакционер Неделчев. А печелеше [ли] с тия процеси както държавната глава, така и превратаджийската партия? Напротив. Тие губеха в лицето на секиго; тие не можаха да разберат тая гола истина, че 2 април и 1 юли бяха направили да премине черна котка между държавния глава и народа, че тие процеси бяха най-ясно огледало на потъпканата свобода, че тие показваха ненормалното положение на работите, че тие бяха доказателство, че българският народ не иска да има и християнски яничери, че свободата чини нещо повече и от „Историческа задача“, и от бляскава княжеска свита. Мъглявите умове, които искат да управляват народите по заповед на Св. Петра и с влиянието на бо-

гопомазана десница, тръбят на четири страни, че причината да се пораждат подобни процеси, т.е. да се раждат неблагонадежни хора, които да бунтуват, да правят заговори против държавните глави, да създават революции и пр., и пр., тие причини биле другаде. Тие ги търсят: в лошото възпитание, в неуважение черковата и духовенството, в новото учение и новите идеи, в някакво си неправилно развитие на умовете, а най-после в своите идиотски глави. Нека им служи за пример българският превратъ, нека тие го изучат и кажат не е ли тука сама властта и нейните агенти, които насилствено принуждават народа да прави революция и да гледа в лицето на своите господари не свои повелители и избраници, но прости капасъзи. Ако превратаджиите бяха дошле до по-големи безобразия, ако тие бяха бесили и заточавали; ако най-после някои братия на тие обесени и заточени поискаха да отмъстят на тиранина, нещо, което секи признава за свято и право, то в кого щеше да бъде вината?

Защо до 27 април беше сичко мирно, защо нямаше никакви процеси против особата на Княза, защо секи му казваше „любезний“, „любимий“ и пр.? Затуй, че нямаше Черна джамия[183], Свищовско народно събрание, Драгунски корпус, Ремлингена и пр. Нищо на тоя свят не съществува без причини и без поводи. В кои държави царьовете, монарсите и кральовете спят на тръни и сънуват, че ги душат техните поданици? В ония, гдето тие монарси са станали земни богове, гдето са си въобразили, че не на народа служат, а народът на тях, гдето сичко са тие, а останалите милиони същества – нищо, гдето има насилия и тиранства и грабнати правдини. За противен пример нека ни служи Швейцария, Белгия, па и Швеция и Норвегия. В тие държавици се събират от четирте кьошета на света гонените и преследваните за революционерство хора от другите царства. Но тие живеят мирно, никой не се бои от техните превратни идеи, при сичко че говорят и пишат, где седнат и паднат. Никой ги не слуша, никого не увличат, защото, който е свободен и върху главата на когото не тежи

венценосната десница, той се не бунтува. Държавниците в горепоменатите държавици ходят по бели гащи из царството си, един косъм от главите им не пада, защото никому не са длъжни, никого не са разплакали, никого не са претиснали и навредили. Аз държа бас, че ако „Историческата задача“ беше преживяла своя срок от седем години, то нашата мирна, без лордове и чокои страна щеше да роди истински нихилисти и комунисти, както тя роди турски комити. Кой щеше да бъде крив? Нейните невежи господари.

В късо казано, месец-два подир 1 юли мракобесните люде в Княжеството запретнаха скути и поискаха да убият сичко, щото имаше колко-годе в България честно и самостоятелно, независимо и свободомислящо. Акцизният надзирател в Тутракан, че поискал да отвори нещо като читалище, гдето да се приемат вестници и да се виждат младежите един с други, прогониха го от служба. Министерството издаде нещо като закон, с който забраняваше на чиновниците под страх на наказание, ако говорят и разсъждават за политика, било за, било против правителството. Още повече: Градският съвет в Русчук издаде и залепи по улиците обявление, в което се говореше и обаждаше на секи гражданин, че който говори и критикува правителствените работи, ще да бъде даван под съд. А на съдържателите на публичните заведения се заповядваше, че тие тряба да подслушват кои лица именно се занимават с политика, за да донасят на надлежното място. За подобна критика и разсъждение министърът Ремлинген дигна от класовете на училището в Орхание с жандарми учителят Ив. Златаров, когото проводи за граница.

А пощите и телеграфите? Тие се бяха преобърнали на публичен дом. Секи известен по своите политически убеждения гражданин чувстваше, че влиза не в поща, но в някой полицейски участък. Тайната на писмата и на депешите приличаше на стока в митниците. Особено внимание се обръщаше на пощата, която идеше от Пловдив. Тоя град беше станал за превратаджиите страшилище, както бе Букурещ за

турците. Причината на това бе, че в Пловдив живееха, както е известно, П. Славейков и П. Каравелов, които издаваха в. *Независимост*[184]. За абонатите в Княжество България тоя вестник се печаташе на цигарена книга, който [вестник] се изпращаше с пликове. Пощенският чиновник, комуто беше поръчано да внимава, щом познаеше, чрез напипване с пръсти, че пликът съдържаше поменатия вестник, начаса се обаждаше на околийския началник. Повикваше се притежателят на писмото, отваряше се писмото, подпалваше се една кибритена клечица и вестникът се изгаряше. Но да не би да стане нещо произволно, съставяше се акт, който се изпращаше в министерството. Вълкович бей[185], тоя закоренял консерватор, който нарочно бе повикан от Източна Румелия за министър, искаше да устрои наполеоновска държава*.

В късо казано, превратаджиите зеха мерки от всевъзможен характер, за да се държат на своето положение, да поцаруват седем годинки, па да става щото ще. За да няма народът капка участие в каквато и да било публична сила, тие уничтожиха и опълчението[186], което туриха под ведомството на военното министерство. В политическо и нравствено отношение тие бяха турили на знамето си московските святци Катков и Аксаков и техния първобитен славянизъм заедно със сичките свои татаровизантийски начала. В. *Български глас* беше станал второ издание на техните вестници: Русь[187] и Московския ведомости[188]. „Ето що говори по нашите работи маститий вожд на славяните; ето какво е мнението на славния руски публицист Каткова“ – пишеше тоя вестник постоянно. Князът, като бил един път в Москва, посетил и черковата и се поклонил на някаква си стара икона, *Тверская Божа матер.* Това било достатъчно за московските славяни да предскажат славно бъдеще за Княжество България. „Кня-

* И я устрои. Във време на блаженния превратъ той беше упълномощен от Княза да отиде по Европа, та да поднесе някакви ордени на владеющите държавници. Той получавал на ден по 200 франка разноски, сичко 30 000 гроша в месец.

зът не е вече немец – пишеше Аксаков. – Той се поклони на нашето величие, той е вече нашо любимо дете, чист славянин...“

За да заприлича България на истински първобитна славянска държавица, докараха се от Русия и двама орли – генералите Соболев[189] и Каулбарс[190], първия – министър на вътрешните дела и президент, а втория – министър на войната. Но най-смешното бе това, че подир един месец време Соболев изтърси такъв един доклад в *Държавния вестник*, който ще да се помни дълго време и който ясно доказваше солдатските взглядове на лицата, викани да управляват и нареждат една съвършенно демократическа страна. Думата ми е за някого си Кондратовича, когото Соболев викаше в София със специална мисия, да се труди за примирението на съществующите партии в страната! Това помирение щеше да стане пак по солдатски, защото Кондратович беше назначен на полицейска длъжност в столицата. После малко обаче бедният Кондратович си дигна парцалите от София и тръгна откъдето беше дошъл, като остави партиите в по-голяма вражда. И досега той може да се чуди защо ли не можа да си изпълни мисията, какъв ли народ ще да бъдат тие българи? Бедний Кондратович! Той получаваше на година по 24 000 франка, ако помня добре.

За същата почти мисия – да помирява партии – беше докаран и Георги Теохаров от Русия, забравен пещерски българин, чиновник в един от затънтените малки градовце на пространна Русия. И той се ценеше именно по тая чърта, че не бил партизанин, ами само верен и покорен чиновник на своето началство. Нему се даде висок пост – министър на правосъдието. Когато идеше от Русия за София, и пишущият тие редовце беше честит да му се представи в парахода с много още чиновници от съдебното ведомство. В тие последните, на брой около двадесят души, имаше и такива, които знаяха на пръсти *Судебните устави* от 1864 г.

– Добре мислете, тук не е шега. Ние имаме напредя си

човек строг, който се е виждал с мнозина сенатори, ревизори и пр., който ще да направи забележка и на вървежа ни даже – говореше един от поклонниците на Съдебните устави, преди да стигне парахода. – Затова тряба да се наредим по чин и по длъжност, па тогава да му се представим.

– Мисля, че за тие неща има и особена статия в Уставите – забележи Неделчо с кривите крака, който макар и да не беше ходил в Русия, но прочел бе няколко пъти тие устави.

Влязохме в парахода, препоръчаха ни по ред и по чин, насядахме по същия начин, председателят и прокурорът от Апелацията разпитаха за начина на пътешествието на негово превъзходителство министра, за здравието му. Тоя последният отговори в къси фрази и нищо повече. Мълчание минута, мълчание две, никой не смее да се покашли от чиновниците, на секиму в устата се търкаля отговорът: „Толкова и толкова дела имаме, свършени и постъпили“, „Нямаме добра процедура“ и пр. Най-после високият гост наруши тишината:

– Заказал съм ви, господа, един вид съдейска униформа – каза той. – Тя ще да се състои: от златна кокарда на шапката, мундир с кадифяно огърли[е] и на мундира сребърни терзийки, които ще да изображават правосъдието. Много евтино ще да ви се падне, по стотина рубли на човек. Степените на служащите лица ще да бъдат обозначени с голяма точност. Министрът и прокурорът от Касацията например ще да бъдат пълни генерали, председателите на Апелацията – полковници, членовете подполковници и т.н.

– Това е една от необходимите мерки, господине министре, секи с нетърпение чакаше да стане подобно нещо, да познае и народът кои му раздават правосъдието и да добие известно уважение към тях – казаха чиновниците.

– Да, затова аз говорих наподробно с някои личности от Азиатския департамент – каза г. министрът.

– Ами скоро ли ще да дойдат тие униформи – попита мировият съдия.

– Ако ми е позволено да попитам, господине министре,

ще има ли и за нас, съдебните пристави, униформа – попита един от съдебните пристави, който така също беше дошъл на представление.

По времето на министър Теохарова две ревизии станаха по съдебната част, за които не можа да се стърпя от да не спомена нещо твърде накратичко. Първата бе от Антонча Теохаров, брат на министра. Когато пристигна той най-напред в Русчук, в качеството си на познайници, викна ме при себе си неофициално.

– Кажи, за бога, луд ли е Т. Х. Станчева, редакторът на в. *Славянин*, или има намерение да полудява? – попита той разсърдено.

Когато аз му отговорих, че не е истина нито едното, нито другото, той продължи:

– В такъв случай как си е позволил тоя нетактичен вестникарин да напада на Иван Сергеевича (Аксаков)? Боже мой, че той не знае ли, че Иван Сергеевич е бог в Русия, че той е на голям почит и при двора, че една негова дума е в състояние да ни направи най-голямото зло? Да, ведь тоя старец тряба да стои по-горе от сяка критика. Знае ли тоя господин (Станчев), че аз мога да го опропастя?

А тая статийка, която се отнасяше за Ивана Сергеевича, беше написана от наша скромност, от пишущия тие редовце. В нея се казваше горе-долу това, че Иван Сергеевич проповядва на българите татарска цивилизация, че той е станал карикатурен в очите на секи руски интелигентин, че брадата му и дрехите му са немски, а той е славянин само за инат.

Дордето на Станчева се решаваше съдбата помежду ни, ето че влезе при нас и Филип Петрович Гиацинтов, прокурор при Апелацията. Ах тоя Филип Петрович! Защо не ми позволява мястото да драсна нещо по-пространничко за негова милост? Той можеше да познае своите подчинени писари от какъв образ мисли са, т.е. дали са либерали или консерватори, западняци или славянофили, само по почерка и но начина на държанието изходящите и входящи журнали.

Ако например някой от тях не пише с главни букви думите: „прокурор“, „председател“, „паркет“, „апелация“, „касация“, „началство“, „ведомство“ и пр., и пр. или пък не изпълня с акуратност сичките графи на някоя ведомост или журнал, то г. Гиацинтов знае вече с какъв човек има работа.

– Ну, ну, брат, либералничиш! Ето нехорошо для вас и для вашего отечество – говори той и захваща да описва руските славянофили и „западниците“, които отивали на крамола начело със своя журнал „Отечественние записки“[191].

Где седне, где падне, Филип Петрович прави, струва, той ще да отвори дума по юриспруденцията и съдебните устави, било това в каквото и да било общество, женско или мъжко. Чебишев-Димитриев[192] е за него първият и последният автор. За каквото вие го попитате, той ще да ви отговори: „Кажеться ест или нет подобную вещ у Ч. Димитриева“, а после пита: „Вы читали его?“ С една сръбска госпожа, жена съвсем безкнижна, той тълкуваше с часове за последното слово на Митермайера и за превъзходството на Ч. Димитриева.

– У нас в России таких теперь авторитетов по юриспруденции, что и немцы даже стали заглядиваться.

– Тако е и Србиу – отговаря събеседницата.

Тъкмо когато Антон Теохаров решаваше съдбата на Станчева, ето че влезе и Гиацинтов, с бели ръкавици и с фрак. Той се вмеси в разговора и просто не можеше да се начуди какъв народ са българите; вчера се освободили, и почнали да критикуват хора като Аксакова. Но преди да се вмеси той в разговора, най-напред поиска позволение от г. ревизора, може ли да говори с него по батюшка. Оплака се той още, че в България не съществува никакво уважение към чиновниците, приведе за пример неговото идване, т.е. на ревизора, че той трябало да бъде посрещнат от сичките чиновници и пр.

От Варна отиде А. Теохаров да почне своята ревизия. Мина се месец, минаха се два, секи се готви и пита за ревизора, где остана и какво стана, а него няма никакъв. Заинтересували се и в София и ето ви един ден последва окръжно до

сичките съдилища в България от министерството, в което се питаше: не е ли виждал някой Антонча. А знаете ли где бил Антончо? Във Варна се намирва той с Н. Пулева. Седели ден, седели два, а Варна, както знаете, град турски, нито чай му чай, нито закуски можеш да намериш като хората, нито пък обществото му е общество. И решили един ден двамата приятели да направят разнообразие, приготвили се и се мръднали в Одеса, оттам да се почне ревизията.

Втора ревизия после няколко месеца се почна от самия министър и от двама помощници: Петър Петров Карапетров и превратаджията някой си Неновнч. Дявол да го земе! То не бяха ревизори, но бог знае какво. Един приятел в частен разговор се обърна да попита нещо Петър Петрова Карапетрова, като му каза само „господин Карапетров".

– Аз не съм сега „господин Карапетров" – отговори милостта му, т.е. той искаше да му се казва „господин ревизор".

Но П. П. Карапетров пак беше демократ в някои отношения. А Ненович? Той не си и подаваше ръката на ония, които имаше записани в портфелчето си, че не са съчувствували на Свищовското народно събрание. Неговата мисия беше да отчисли сичките тие чиновници, което и направи.

* * *

Понеже моята книга не е история на преврата, но лични възпоминания и някои отбрани, според мене, характерни събития, които повече можат да обяснят „Историческата задача" и които са почти неизвестни за читателите, аз оставям множества други събития. Няма да говоря за действията на двамата генерали, за тяхното изгонване, за възстановлението на Конституцията и пр. Не споменавам за позорното изпращание на Д. Цанкова във Враца, за подлостите на пре-

вратаджиите, които обявиха тоя старец за луд само и само да се отърват от него, и пр., и пр.

Ние ще да свършим нашия разказ с едно заключение, като разгледаме каква бе ползата от тоя преврат за неговите автори: русите, княза и консерваторите. Тряба ли да доказвам надълго и нашироко, че и на едните, и на другите брадвата удари в камък? Секи от тие автори искаше да има на своя страна народа, секи искаше да бъде първи и последни. Но средствата, които се употребиха за тая цел, не бяха съвременни. Русия, която победи една империя, която можа да премине през широкия Дунав и гордия Балкан, пазени от хиляди топове и грамадна войска, тая велика Русия, или по-добре нейните няколко души дипломати, не можаха да завоюват на своя страна стотина души български интелигенти. Горчиво се излъга тя или я излъгаха, че е доволно за тая победа ботушът на Ернрота, безхарактерността на Хитрово, грубост[та] на няколко офицери и подлостта на пет-шест души безчестни наши братия, наречени консерватори. Минали се бяха вече ония времена, когато любовта на народите се печелеше със средновековни средства, средства груби и осъдени от духа на времето. Руските дипломати трябаше да се възползват от страниците на историята, трябаше да изучат тие как ги тях обичат в другите освободени с тяхна кръв земи: Румъния, Сърбия, Гърция, па и царство Полско и Малорусия най-после. Ония именно елементи, които са най-омразни в самата Русия, тях проводи руската дипломация в България да поддържат руското име и да пазят връзките между двата народа.

А имаше ли нужда руското име в България да се поддържа от различни ремлингеновци, логвеновци и хитровци? То беше така свято, тъй неприкосновено, щото идеше на първо място после Исуса Христа; а Ремлинген и Хитрово като нарочно да бяха изпратени от черната съдба да свалят и унижат това име до положителна ничтожност. А нам е жал за това име, което ние уважаваме не само като средство да станем министър и спечелим богатство, но идеално и искре-

но. Ние ламтиме, ние сме петимни да видим Русия помежду си в истинското нейно величие, в нейната светла страна. Но где я? Това ни се забранява. Ни един представител на руския народ и на неговата интелигенция не смее да дойде помежду ни. Накъдето и да се обърнеш, ще да видиш някакви си съмнителни руси, полунемци и полуевреи, представители на полицията и на грубата военщина, истински образци на онова зло, против което са викнали аман и в самата Русия.

Ние мислиме, че ако наместо Ернрот и Хитрово имаше в София и Пловдив по една скромна руска книжарница, не да продава обаче различни заслепителни книжки и картини за второ пришествие, както се практикува сега; но да популяризира онова, което е велико и което движи цялата стомилионна империя – ние мислиме в такъв случай, че Русия щеше да бъде наша, а България – руска. Но за това са достойни само немците; тие умеят да турят ръка тая година на три милиона славяни, а после един къс период да ги турят в своята статистика само няколко хиляди. Нека вика дядо Аксаков: „гнилий запад“, „подли немци“ и пр. Само с клетви и със старовремски риторики не се удовлетворява днешното человечество.

АПЕЛ ПРОТИВ ПРЕВРАТА*

* Публикува се за първи път.

Братия българе!

На 27-й априлий 1881 г. българският княз Александър Батенберг, като се завърна от Немско, гдето беше ходил да се учи на ум и на разум от нашите душмани Бисмарк и Андраши[193] как по-добре да ни продаде, разпръсна из отечеството ни следната прокламация:

„Българе!
Две години вече става……
……

Издадена в Нашия дворец в София на 27-и априлий 1881 г.
(подп.) Александър."

Как ти се вижда, злочестий българино, написаното в тази княжеска прокламация, измислена от ума на немските проклети чифути? (Тя) се е писала и уйдурдисвала не за два или за три деня, но цели две години се е мислило над нея, докато най-сетне ѝ намериха времето. Тя е написана не с черно мастило, както я гледате; но с червена кръв, която има да изтече от нашите жили. Вий виждате в нея, мили братия, че надутият ни княз Батенберг, (да бъде проклет часът и денят когато го избрахме)[194], не възприема и да ни нарече народ, братия или друго някое име. Както е правил досега, си ни нарича *Българе!*, както турците ни казваха едно време *гяури*. Той казва, че в продължение на две години можал да кандиса и да се увери, че не сме добри хора за управление, изгубили сме си честта пред Европа и отвътре сме биле разстроени. Сичко това е мръсна лъжа, измислена за оправдание от страна на Батенберга, с която иска да си измие лицето пред нашите приятели и доброжелателите ни, като ни зачерня в същото

време името, което и турците не кайдисаха да направят. Той казва, че ако Великото народно събрание не приеме неговите условия, които условия се състоят в това,[195.] *да си тури народът сам на врата веригите и да си подложим гърба на немските вагабонти*, щял да остави българската корона и ще да си отиде. Да му е добър пътя, ще да кажем ние от своя страна. Защото като плащаме на годината по 35 милиона за княз, после неговото отиване, ще се намерят повече от сто души мющюрии, които ще пожелаят да ни станат князове. Но работата е, че той няма да си отиде и да го гоним, а само зайци плаши. Защото на мемлекета си няма да намери хубави палати с по 150 слуги и слугини, а ще бъде прост един немски офицер, който ще получава по 1000 гроша на месеца.

Първото му още стъпване на нашата свята земя предсказваше, че той не иде за добро помежду ни. Когато в 1879 г. Великото народно събрание го избра в старата българска столица, побелялият наш Дядо Славейков въздъхна и каза: „Ний твърде скоро избрахме тогова Батенберга, без да го познаваме що е за чиляк, но като че ми казва някой: *МНОГО СЕ ИЗЛЪГАХТЕ*“.

Във вторник го избрахме, но тоя ден е *злополучен*. „*Злополучни* ще бъдеме и ние с Батенберга“ – каза старият войвода Дядо Цеко.[196.] И наистина, тези стари хорица, които тогава никой не повярва, имали пълно право. Щом вапора, който возеше Батенберга, влезе в Черно море и наближи българския бряг, тъмни облаци се спуснаха над този проклет вапор, който носеше чумата в България. Морето се развълнува и разклати от дъното си и силни вихрушки подухнаха от четирите страни на света. Излезе Батенберг на Варна, гдето заедно с топовните гърмежи страшна буря се подигна и посетне град захвана да пада от небето, който причини големи повреди и загуби на населението, за които стогодишни старци не бяха запомнили.

Докато дойде в Русчук, железницата на две места се развалиля. Стигна във Велико Търново, познато е на секиму, че

цяла една махала изгоря, като да беше това протест и негодувание от страна на покойните наши царе, които почиват в тоя свещен град. Дойде в Плевен и Орхание; къщата, в която беше кондисал, малко оставаше да изгори с него заедно. Откакто се е спрял в София, в разстояние на две години, какви не поразии са се случили! Тръгна за Русия, по пътя, между Плевен и Бяла изгубиха му се сандъците, и дрехите, и парите, при сичко, че колата се пазеха от 500 души жандари и селяне. Стигна в Русия и когато вечерта обядваше заедно с Негово Императорско Величество нашият освободител, палатът – Зимният дворец – се хвърли на въздуха от нихилистите, тъй щото, щеше да стане причина още тогава да убият нашия благодетел и още толкова сиромаси хорица. Само едно му остава да направи още, а то е *да продаде България на немския сърпазар* пей за което е неговата прокламация, която прочетохте по-горе. Ще се оставим ли ний на една *немска герза* да си играе с нашата съдба и да нахули изново хамутя на вратовете ни; който хамут, трябва да знаете, братия българе, ще бъде много по-тежък от турския.

Тоя въпрос може да се реши само от българските патриоти, от яките мишци на целия народ.

Когато Батенберг се закле тържествено в Търново, че строго ще пази нашата светиня КОНСТИТУЦИЯТА, целият български народ го възлюби и обикна като свой баща, защото в него гледаше не високия и красив немски юнкер (солдатин) Батенберга, а защитника на Конституцията и българските интереси Александър I. Тази любов обаче, престава вече да съществува от злополучния ден 27 априлий 1881 г., в който ден, този същият Александър Батенберг, като разбойник, върл похитител, народен предател и клетвопрестъпник, посяга произволно и туря ръка на святата ни Конституция и на народните ни човечески правдини. Долу тиранина!

За постигването на тази си цел, т.е. да отнеме правото на народа, което му дава *Конституцията* и да стане същи башибозук, заедно с още някои кръвопийци, наши чорбад-

жии, които също деня и нощя бленуват чокойлък и мушии, отдавно време се мъчеха, чрез различни средства, да закопаят милата ни конституция вдън земя и тогава да смучат народния пот. Тези Батенбергови аркадаше – чорбаджиите, още в Търново, когато се готвеше Конституцията, силни протестации и интриги правеха, против нея. Като стъпи на българския престол, Батенберг, за да покаже презрение и омраза към *Конституцията* и нейните защитници, назначи за свои хора и министри онези, които не искаха да бъде България с конституция, но желаеха да се учреди сенат,[197] който по-просто изказано ще рече: гнездо на дебелите шкембета, които обичат да се гоят от сиромашкия пот. Батенберг, щом се видя обиколен от тези пъклени синове, не се забави да вика един ингилизин на име Фарлей, комуто заплати по 100 хиляди гроша в годината народни пари, само за това, да се труди за съсипването на сиромашката подпорка – *Конституцията*, която той искаше да затвори в железни каси.

Приятелите на народа обаче, много скоро разбраха каква е работата и начаса изгониха тези опасни хора. Свика се Обикновеното народно събрание, в което Батенберг, като видя, че много малко души имаше избрани от неговите приятели – чорбаджиите, издаде указ да се закрие (Н. събрание) и назначи да станат други избори, като мислеше, че чрез разни агитации и подканвания, ще може да спечели[198]. Но и тоя път, нашият народ, който познаваше какъв кюляф му се крои, пак можа да избере свои хора, хора които познаваше и на които вярваше като на свои доброжелатели.

Поразен от народната воля и този път, Батенберг се оттегли в своя палат и свика на събрание познатите си приятели и заклети душмани на Конституцията: Греков, Начович[199], владиката Милетий и други още народни изедници да се допита от тях какви мерки трябва да земат за достигването на желаната си цел. След дълги съвещания, било решено и постановено да се пише на сичките техни приятели и чорбаджии, на секи град в България, да подкарват населението да почне

да се оплаква от Министерството и да моли Княза да вземе управлението в ръцете си, който щял да им прости данъка за пет години. Много калпави адреси и протести се изковаха по тоя начин, но нашите подли и мюзюхири чорбаджии не се задоволиха само с това. После жалостното приключение, което се случи на 2-й март в Петербург и на което падна жертва нашият освободител цар Александър II,[200] те, чорбаджиите и сичките други аркадаше на Батенберга, като знаяха, че народът беше страшно въоръжен против царювите убийци, тъй наречените *нихилисти,* коварно и подло измислиха, че и в България имало нихилисти, които биле от Народната партия, от защитниците на Конституцията. Че подобни хора (нихилисти) няма в нашето отечество и не може да има, това, мислим, да е известно секиму, известно и на чорбаджиите, но тъй им иде на гайдата, като на сички маскари. Нихилисти има там, гдето няма *конституции* и гдето князът, султанът или царят държат управлението в ръцете си и издават закони по своя кеф, както иска Батенберг да направи в нашето отечество. Тежко му! Ако той сполучи със силата на своите чрезвичайни комисари и чрез разни други мошеничества да потъпче свещената ни *Конституция* и да отнеме правдините на сиромашта, нека му бъде известно още отсега, че въобразаемите нихилисти, които съществуваха до нине в главите на неговите мекерета, твърде наскоро ще се появят и в България и не ще закъснеят да избират своите кандидати, които ще трябва да хвърлят бомбите в краката на клетвопрестъпника и предателя Батенберг.

Да! Злото зло поражда; клин с клин се вади, казва нашата народна пословица. Пример за това са нашите комити и хъшове, които не можеха да се появят по Балкана, ако да не бяха турските султани и паши, другар на които иска да стане и нашият *узун-ахмак* Батенберг.

Ето, братия българе, чрез какви низки средства желаят Батенберг и неговите другаре да постигнат тиранските си намерения. Не по-малко прибягва той към подлост, като каз-

ва в прокламацията си от 27-й априлий 1881 г., че България била отвън дискредитирана, а отвътре *дезорганизирана*.

Бедната, многострадална България! Какво непростимо зло е направила в разстояние на две години, за да загуби кредита си пред Европа, т.е. пред кръвопиеца Бисмарк и пред спекулантина Х... (думата не се чете – Т. Т.). За колко милиона франкове е направила заем в Европа и не ги е платила навреме? Колко европейски представители или чуждестранни поданици са биле докачени в България или онеправдани от съдилищата ни. Да не би правителството или българският народ (да) са показали някои притеснения към живущите в България други народности: турци, евреи, арменци или гърци, както това е ставало и става още в много други държави, по-организирани и по-образовани от нас? Да не би на някоя от българските граници да се е струпала неприятелска войска, която да ни заплашва секи час? Има ли някой чиновник, даже и най-простият, който да не си получава заплатата по-късно от *20-то число* на месеца? Финансиалната част, от която най-много зависи честта и силата на една държава, не е ли в много по-добър ред, отколкото трябваше да се очаква в едно вчерашно Княжество? Небългарското министерство Ернрот не наследи ли в хазната 20 милиона франкове, които изхарчи по агитации и шпиони? Най-после, да не би в нашето отечество да съществува някаква размирица, която да заплашва съществуването му? Не, и хиляди пъти не! Само подлите и низки души, които точат острите си зъби за чокойски и чорбаджийски кокал, ще потвърдят думите на Батенберга, а честните и разбраните патриоти, които ги боли на сърцето за своя нещастен народ, никой път няма да направят това страшно престъпление.

За да бъдем безпристрастни, нека предположим на минута, че народното министерство Цанков, Каравелов, Славейков и пр. е било сичката причина, загдето Батенберг биде принуден да издаде своята прокламация на 27-й априлий. Само за трима или петима души интриганти трябваше ли да се отнемат правдините на народа, за който народ, органите на Батен-

берга „*Български глас*“, „*Българин*“ и „*Свободна България*“ крещят и уверяват, че е готов да умре (!) *за своя любим княз*? Нямаше ли други, по-законни мерки да се земат против тези опасни личности? Не можеше ли те да се затворят или изгонят вън от пределите на България? Трябваше ли целият български народ да тегли греховете на няколко души? Не! Не са те причината, о, ти, подлий немецо! Не искаш ти да придобиваш „опит“ за доброто на страната, не свикваш ти Велико народно събрание да си предадеш короната, не мислиш ти за доброто на българския народ. Това го показват твоите постъпки: назначението на пет военни комисари – буйни и неограничени делибашии; организирането на цяла олелия шпиони по всичките градове на България; свикването под байрака на Начовича, на прочутите мюзевири: русенский Григорий и софийски Милетий; цяла сган батакчии, които се снабдиха с народни пари и се изтропаха да агитират за *Тебе*; отчислението на стотина души от най-добрите чиновници, без никакви причини, и заместянието им с най-отчаяните чорбаджии и шарлатани; построяването на ново здание в Свищов, за което тоже произволно ще отидат 300–400 хиляди гроша народни пари, когато в София и Търново имаме вече такива здания; ограничението на печата и на свободното слово, което и турците не направиха; устрояването на инквизиционните военни съдове в една мирна държава; правото на тези съдове да осъждат в разстояние на 24 часа и да застрелват; най-после твоето агитиране, което сам правиш от град на град и пр. и пр. Ясно и положително се вижда, че ти не се боиш само от трима, или да кажем сто-двеста души, но от целия народ, когото да уплашиш и да му грабнеш правдините. Говориш му чрез устата на своите комисари, че ще си отидеш, че ще дойдат турците и други такива.

Да! Сички тези мерки са взети, за да се задуши народната воля на тоя народ, който преди две години избра за свой княз и пазител на Конституцията Батенберга, за труда на когото заплаща 600 000 франка на годината. И не е чудно, че чрез тези

башибозушки мерки той ще може да спечели болшинството в Народното събрание. О, тогава ще да удари страшната минута за клетия български народ. Тогава ще да настанат онези тежки времена, в които ще могат да живеят само мюзевирите и ласкателите като владиката Григорий, Начовича, Грекова и другите техни другари. А сичките честни люде ще бъдат принудени да се скитат по чуждите земи, голи и боси.

Щом се приемат убийствените и съсипателни за българския народ предложения на Батенберга, начаса ще нахлуят в бедното ни отечество баталиони гладници, немски отвратителни шваби и спекуланти чифути; ще се устрои Държавен съвет или Сенат, за които бленуваха досега Батенберг и другарите му и (в) който ще влязат повечето немци, с по 200 000 гроша заплата в месец на секиго от тях. Членовете на това чорбаджийско гнездо ще бъдат духом и телом преданни на Батенберг и вследствие на това, слепо и раболепно ще извършат сичките негови заповеди, които ще бъдат добри и полезни не за нашето отечество, а за Батенберга, за братията му немци и още за няколко чорбаджии. Секи един, който би се осмелил да каже нещо лошаво за техните беззакония, ще бъде затворен, осъден, а пожалуй и застрелян (виждай Държавний вестник от 25-ий май 1881 г. брой 34). Тогава нашите върли душмани – австрийци, ще намерят време да прекарат железницата си през България отгдето им скимне, която железница ще да смучи последната жизнена силица на българина. Тогава, навярно, Батенберг ще докара клон от тая железница в София, която той желае само затова, че тогава щял да се ожени за по-богата княгиня, което тоже било за ползата на българския народ. О, тогава! Тогава! Много нечути досега работи има да се случат и излеят върху главата на българина. Ний бяхме 500 години роби под турското иго, но благодарение на техния фанатизъм, на дебелата им простотия и на мерхаметя им сякаш можахме да прекараме с тях.

Батенберг казва в прокламацията си, че като не вървели работите добре в България, той намислил да вземе управле-

нието в ръцете си и всичко щял да оправи и изправни. И на тези негови детински и глупи думи, намериха се между нас мнозина изкуфели глави, наши уж братия, които начаса още заблъскаха черковните камбани да му благодарят, че бил много умен и от бога дарован княз!!! О, черни и злобни души! Вашите имена ще се забележат с черни букви в българската история, за да ви види потомството що за стока сте биле. И след като ви научи, ще ви осъди, заедно с вашите рожби на вечно проклятие. Вий, подлеци и врагове на народната свобода, в бясната си алчност и лакомия за пусто богатство и властолюбие, ще завещайте на невинните си чеда блато от червена кръв, което те ще трябва да изпият, за да постигнат онова, което вий жертвувате днес за хатъра на едно немско дете и за вашите подли намерения. Да бъдете проклети, братия, от вашите синове и дъщери!

Братия българе! Нито на минута недейте се поколебава да помислите, че един човек, едно вчерашно дете, раснало и възпитано между развратните салонски жени, което не познава нашия язик, нравите ни и обичаите ни, ще бъде в състояние колкото върхът на иглата да подобри нашата съдба. Историята на народите по целия свят не знае и не е засвидетелствувала още нито един такъв пример, т.е., че някой цар, крал или княз, бил той католик, протестантин, православен или турчин, да е подпомогнал или направил някоя добринка на своя народ. Напротив! Те са правили зло през всичките дни на своето царување. Работата е твърде проста: помислете си вий, когато един домовладика търговец не може да управлява своята къща или дюген, то как един човек ще бъде в състояние да се разполага със съдбата на милионни народи? Как ще може той да издава закони? Какви ще бъдат тези закони, които се пишат от един господар или от неговите ортаци, по които закони ще се управляват неговите слуги, т.е. народа? Когато той сам не ще подлежи под тяхната строгост, не ще да им се покорява? Как може да има благо за такъв един народ, който допуща да го владей и управлява един княз, против ко-

гото никой не ще да смее да каже нещо лошаво и ще бъде принуден да казва на черното бяло и на бялото черно? Неговите глупости и каприциите му ще бъдат *свещен* и неприкосновен закон за народите, при сичко, че на тоя народ кожата му ще се продава в немските и чифутските кантори.

Тази мода управление, която се нарича тирания, башибозуклук и грабителство, отдавна време е вече увехнала и затрупана зад стихиите на миналите мрачни времена заедно с Антихриста. Умните хора, защитниците и приятелите на сиромашта, след дълги опити и след страшни гонения от страна на кръвожадните царе, измислили са най-после, че *колкото повече са ограничени правата и силата на държавната глава (князът), колкото той се допитва до своите министри и до народа; колкото повече народът, (т.е. Народното събрание, каквото си имаме и ний) взема участие в нареждането и издаването на законите, толкова повече добрини можат да излязат за тоя народ*. Нашата *Конституция* има тези добрини, според която, сичките министри, които издават закони, на сяка минута треперят, защото като се свика Народното събрание, един прост селянин има пълно право да извика: „На какво основание, господине министре, наложи толкова голям данък на кукуруза, или защо са изхарчени толкова пари за едикое (си) здание, което малко ни е потребно?“ Министрът черви лице, челото му се поти и ако не може да отговори начаса, се сваля от службата си и се предава на съд. Ако святата ни Конституция падне, братия българе, тогава не в Народното събрание, но и в кръчмата не ще смееш да помъмриш против законите на Княза, защото за такава дума на десят куршума ще бъдеш изложен (гледай Държавен вестник брой 34).

Сега, братия българе, не сме ли ний в пълното си право да накажем похитителя и разбойника, който ни отнема тези правдини и иска да стъпи на вратовете ни? Ако един сиромах, прималял от глад се принуждава да открадне за пет гроша нещо, за което го осъждат на пет години затвор, та ний нямаме ли право да обесим Батенберга, който за своя

кеф и за хатъра на Бисмарка, иска да ни открадне *свободата* и да ни зароби заедно с децата? Ний, българите, както го избрахме за свой княз и го отървахме от солдатлъка, не можем ли, така също, да му подпишем пашпорта? Вътроглавите и страхливите се боят, че след неговото отиване, щяла да дойде окупация от турска или немска войска. И това е лъжа! Както след смъртта на княза или дорде още не е пълнолетен наследникът, държавата може да се управлява от регентство, така също и след изгонването му, същото това регентство може да управлява, докато си изберем други княз.

Не по-малко е отговорен за своите противоконституционни действия и другия немец, генерал Ернрот. Тая подла душа, която е повикана да слугува на народа, обявява себе си за неограничен диктатор над българския народ. Той извади от служба сичките патриоти и честни чиновници, а на тяхно място повика шпионите и батакчиите, като мислеше, че чрез тях ще може да оплете кошницата на своя любим господар Батенберга. Тоя самозван втори княз на българите, днес се разполага, мили братия, с нашата сиромашка хазна за поддържание и подкупване на различни шпиони, офицери, чиновници и други сволочи той пръска без сметка народните пари. Петтях чрезвичайни комисари,[201.] които са, така също, други пет княза, трябва заедно с господаря си и верния си началник да се осъдят от народа, защото те, от прости слуги, станаха народни кръвопийци. От тях най-жестоко наказание заслужава русчукский комисар Лонгвенов, който със своята солдатска грубост сполучи да убие духа на народа, от когото като слепец получава 150 000 гроша. Подлеци и изверги на руската нация!! Ще дойде време, когато народът, който днес вий тъпчите, ще тържествува, а вий, скотини, ще треперите пред неговия глас като престъпници и разбойници!

Братия българе!

Сичките наши приятели: руси, сърби, черногорци, хървати, румъни, сичкото образовано человечество, по целия свят, даже и здравомислещите турци и гърци, осъдиха изведнъж постъп-

ката на Батенберга. Сичките техни вестници, с изключение на в. „Русь“ и „Московските ведомости“, които се управляват от полицейските агенти и начело на които стоят двама изумели старци и ръждави фанатици – Аксаков и Катков – издигнаха братски глас за защита и ни дадоха своите съвети да браним светата си *Конституция* и в случай на нужда кръвта си да пролеймe за нея. Да, сичкият образован свят има погледите си обърнати към нас – патриотите, и чака с нетърпение да види, дали ще бъдем ний достойни синове на България, за да запазим народните си правдини, които иска тъй безобразно да ни отнеме Батенберг. Напред, братия! Да си напомним делата на нашите герои и другари: Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Васил Левски, Христо Ботев и други, които бяха в състояние да уплашат силния турски султан, и които ний видяхме как умираха на бесилото. Нас обстоятелствата ще ни научат като какви средства трябва да употребим против тиранина. Най-напред ний ще се борим по законен начин, а в противен случай, че ни се откаже това, то скоро ще намерим Стара планина, гдето ще развиеме байрака за *Конституцията*.

Когато ний заплащаме 600 000 франка за княз, като си отиде Батенберг, сто души князове ще намерим на негово място. Но *Конституцията*, изтървана един път от ръцете ни, никога не ще можем да я спечелим.

Когато свършвахме настоящата брошура,[202.] падна ни се да прочетем една депеша от руското правителство, което казва, че е съгласно с постъпката на Княза.

Ний на Русия сме дълбоко признателни, загдето ни освободи, но и признателността има своите граници. Ний мислим, че да си наложи човек сам хамутя на врата, не ще рече, че това го правим от *признателност.* Най-после, ний не сме руски поданници, а български...

КРАЙ

14 юний 1881 г.

ИСКЕНДЕР БЕЙ*

(РАЗКАЗ ИЗ БЪЛГАРСКИЯ ЖИВОТ)

* Публикува се по първото издание на брошурата, Русе, 1882 г. Печатница на Н. К. Жейнова.

I

„Тамо, гдето няма свобода, има престъпления.“

Х. Т. Бокл

Между европейския феодализъм и турския спахилък има голямо сходство. До преди Танзимата на много места в пространната отоманска империя, най-много в Балканския полуостров, гдето природата е щедра, всичко се ражда и бърза да възнагради трудолюбивия рая, като да иска с това да го подкрепи още повече в неговите тежки трудове, в разни села бяха се утвърдили независими спахии, повечето султани, от десета и дванадесета степен. Тие държаха по няколко села, или само по едно, които им се отстъпваха с ферман. Всичките данъци от тия села, като беглик, бедел, ашар и пр. се събираха от населението чрез спахията, който от своя страна заплащаше известно количество на царската хазна. Техните права към раята, границите на властта им не бяха определени от никакъв ферман; това зависеше от произвола на тяхната воля. Двама спахии не можаха да се намерят, които да управляват по една система и да земат по равно число данъците. Тие бяха почти независими в своите действия. По тоя причина щастието и благоденствието, страданията и неволите на раята не бяха постоянни, но временни. – Аз бях на десят години него време и можах да запомня в нашето село трима спахии, които като секи хора, както в своя частен живот, така и спрямо подчинените си, съвсем не приличаха един на други. Един от тях беше върл гонител на беззащитната рая; от бой и страшни изтезания той умори няколко души, които от

по-напред впрягаше наместо волове в ралицата, гдето други аргати ги биеха немилостиво изотзад. После това, когато милостивата майка, сестра или нещастната вдовица съпруга скубеха космите си над убитата жертва, спахията се явяваше в тяхната къщица, утешаваше разплаканото семейство, обещаваше им, че ще ги подкрепи, и същият още ден им изпращаше няколко чувале брашно и други потребности. Това благодеяние той не правеше от лицемерие или други подбуждения; защото нямаше защо да лицемери, но просто защото така му продиктуваше неограничената воля и разваленият характер. Не се минуваше една неделя, и ето той че направил друга по-варварска постъпка. Зная един ден, когато се беше върнал от Едирне, гдето го беше викал пашата, за да го посъди, по причина, че деребейлика му достигнал вече и до там – донесе на поп Марина, свещеник в нашето село, един чубук и тютюнева кесия бакшиш, като му позволил в същото време да пуща пушека из устата си колкото обича и да не си крие чубука зад гърба, когато срещне на улицата някого от агите. Тая постъпка на нашият спахия приведе във възторг сичката околност. Българите се радваха до висша степен, а турците мислеха, че султана станал гяурин. Тук съм длъжен да ви кажа, че по него време на българите не се позволяваха и такива невинни неща, които днес престанаха да служат като гордост даже и в лагера на тюркменските цигани. Например, на българинът не се позволяваше да си запъхне тютюневата кесия под пояса на открито място; не можеше да си затъкне чибука зад врата; тоя чибук не трябаше да надминува сапа на една тесла; в присъствени места, кафенето и селският боклук, на нас не се позволяваше да пушим открито тютюн, да изпущаме по много дим и да сърбаме на високо, когато пием кафе; никой не можеше да излезе на улицата с наметната аба и пр., и пр. Вследствие на това, много наши селени, на по 40–45 години, не бяха посещавали в разстояние на сичкия си живот кафенето и не бяха пили кафе. Ташо Акатмата, наш съселянин, който беше отишел в Едирне да продава овни за курбан-

байрама, влязъл в едно турско кафене да чака някого, който щял да му дава пари. Стоял той няколко часа до чекмеджето близо при вратата, изгледвал с любопитство другите посетители, които сърбали монотонно горчивите си кафета; но него било страх неизвестно от кого – оглеждал се наоколо си и не смеял да се обади нищо. Практичният кафеджийски слуга, шийретин гърк, попитал най-после Акатмата, не обича ли да пие едно наргюле или кафе, на което смутеният Акатма след едно колебание отговорил: „Дай ми за сто пари кафе." Всеки знае, че турските горчиви кафета чинят пет пари, които разделени на сто, излизат 20 чаши.

Можете да си въобразите като какъв куриоз е произвел в кафенето, като в какво положение се намирал Ташо Акатмата, когато му поднесли двадесят турски чаши, които наредени по масата, приличали на чифутски дюген. Тоя, бедният, не знаял по колко се дава едно кафе.

Но на думата си. Мнозина от селените не бяха успели още да видят новия чубук на дяда поп Марина, една неделя не беше се изминала още откакто му беше подарен, когато султанът го счупи по гърба му и накара един циганин да му рита калимявката из беглишкия харман. Вторият от тях, който отнапред беше харачерин, а после стана спахия на нашите села, в неговите дни положението на населението, а особено на раята, беше донейде си завидно. Новият ни спахия беше сладострастен до висша степен; а освен това, той пиеше и твърде много. Населението видя добро при неговото управление, не че той издаде добри наредби, но че имаше предвид успехите и благоденствието на страната; но че той, както казах, повече обичаше да се занимава с Бяла Рада и със своя многоброен харем, а по тая причина, малко искаше да знае що се върши по вън. Скоро неговият грамаден чифлик запустя, конаците му, харемликът и селямлъкът, гдето в дните на другите султани денонощно работеха сиромаси българи, обраснаха в трева. Така също и неговите гавази и сеймени, като видяха, че господарят им обръща малко внимание на

тях, напуснаха му работата и тръгнаха по своя кеф. Много селени от околните села, на които заповядваше други султан, и които щом минуваха в нашата мера, при другия султан, земаше им се харач, сега тие свободно можаха да дохождат чак до конаците на султана, без да им каже някой нещо. Когато дойдеше време да се събира бегликът, мнозина можаха да укрият половината от овцете си; а други изкриваха по цяла сюрия.

На дните на другия султан ставаха много престъпления, при всичко, че гавазите бяха сербез и сам султанът не преставаше да обикаля по селата, да дири уж лошавите. От пред конака му всеки ден беше препълнено с хора, бити, ограбени, ранени и пр., от които за малките работи той виждаше давията, а за убийство и други, изпращаше виновните в Едирне. Сега обаче, при всичко, че нашият султан беше станал като ханъмка и гавазите му се занимаваха с ловджилък и да мерят нишан, никакви убийства и обири не ставаха. Нашите общи работи от ден на ден ставаха по-добри, защото ние сами си ги вършехме; ако някога по невнимание объркваxме нещо, то нямахме на кого да се сърдиме и за в бъдуще злото ни служеше за пример. Селски чорбаджии, кехаи, мераджии, пъдарин, говедарин, ние сами си избирахме, и то такива лица, които ни бяха познати и които бяха „ербап“ за работата си. Освен това, тие последните, като знаяха, че както сме ги избрали, така можиме да ги натириме при първата им погрешка, гледаха си дикат работата и не си пъхаха муцуната там, гдето не беше тяхна работа. В пиянството си султанът можа да направи едно добро на страната, което окончателно отърва раята от разбойническите нападения, които ставаха по пътя. Един ден, когато той бил на мастика кефи между своите полуголи кадъни, двама души българи дохождат да му се оплачат, че арнаутинът Байрам, който изпълняваше от по-напред длъжност харачерин, с още един свой другар, нападнали ги на пътя и им взели едно друго. От една страна пияното състояние на султана, а от друга – бог знае в какво

положение на духа се е намирал, той си подал главата от прозореца и издал заповед „жив или умрял“ да му доведат арнаутина Байряма. Гавазите, които се натовариха да хванат тоя последния, по някаква лична вражда, убиват го, под предлог уж, че не се предал, и след малко донесоха келявата глава на Байряма, която синца можахме да познаем. Това стресна всичките нехранимайковци, арнаути и турци, които се махнаха от нашата околност, след като убиха една от двамата българи, които се бяха оплакали, а на другия изгориха плевницата заедно с един чифт биволи. Няма нужда да ви разказвам, че на другия ден, когато пренесоха тялото на Байряма да го заравят, султана присъства на погребението му и плака като малко дете. Той се разкая горко за постъпката си.

Чувал съм от стари хора да приказват, че насякъде, гдето съдбата на народите е поверена в ръцете само на едно лице, бил той цар, султан или крал, много пъти една негова каприция, два-три филджана ракия, махмурлукът вследствие на дълго пирување или друго някое неразположение на духа – ставали са причина да загинат хиляди невинни сиромаси. Дядо Георги Бучукът, който беше ходил в Стамбол 15 години наред с войниците, разказваше, че един султан бил умъртвен в два часа, в сараите си, вследствие дебелото невежество на други един султан, победител, когото, като посрещали накрай града, няколко души високи велможи, попитали го как да постъпят с победения султан, т.е. жив ли иска да го види или умрял. „Леша му искам“, отговорил горделивият победител, и след няколко часа довлекли напреде му окървавен труп. Нашият селски дюкянджия, който наскоро беше се завърнал от Еллада, гдето от най-напред отиде с една гръцка гемия, още момче, а отпосле се записал волентирин, да се бие с турците, разказваше, че имало един цар, не от турските, който като видял, че хората му не можат да сварят да избесват или изколват осъдените от него невинни сиромаси, във време на пиянство, издал заповед, че когато седне да вечеря и прехвърли няколко чаши вино, да му не дават да

подписва никакви официални книги и никой да го не безпокои с общи работи. Тоя същия дюкянджия, който имаше една голяма книга, като Софронието, разказваше ни от нея, че и до днешен ден имало такива царе, на които думата била закон.

II

Не след много вторият наш султан умря. Неговата смърт беше напразна. Вечерта до късно време зурнаджиите и два големи тъпани, свиреха в селямлъка, а той се веселеше в харемлика си. Сутринта рано халаиците изплакаха от сарая, и начаса цялото село се извести, че султанът умрял на леглото си. От най-напред се мълвеше, че той е умрял от пиянство, но отпосле се пръсна слух, че бил задушен от най-старата си жена Зюмбюле ханъм. Както и да е, но ний българите оплакахме смъртта на султана и всеки каза „Бог да го прости“, защото благодарение на неговото поведение, в разстояние на няколко години, ний прекарахме щастливи дни, каквито не бяха запомнили нашите бащи и деди.

Поп Марин беше продумал даже пред някои от по-горня ръка наши хорица, че ако да не беше султанът поганец, то му се стояло една литургия за душата.

След един месец неговите конаци се запечатиха от едирненския паша, защото тъй като той не грабеше сиромашта, както правеха другите, остана длъжен на хазната. Дълго време стояхме без ага и мнозина из помежду ни захванаха да се боят, че овдовелият спахилък ще бъде разпределен из между околните султани, свирепствата на които нямаха граница. Един ден обаче – на самия ден Гергювден – два пищова, един подир други, изгърмяха над селото. Двама души на конье, които едвам можаха да се виждат из прахта, защото много бързо препускаха, довтасаха в село. Ние разбрахме, че има нещо и няколко души, между които беше и дядо поп,

излязохме насреща им. Тие бяха гавази, потънали в сукно и сърма, които обявиха на населението да се приготви, че нов султан идел, не от Едирне, както биваше обикновено, но от Цариград, проводен от султана. Понеже не оставаше време, само до четири села можеха да се съберат в нашето село на посрещанието.

Новият султан беше придружен от десятима души свои приятели и гавази. Щом пристигна той до мястото, гдето бяха се събрали селяните, спря коня си и поблагодари на народа, който се беше стекъл да го посрещне. Въобще той се показа много учтив и любезен. На втория ден, като си почина от пътя, събра по няколко първенци, не само от селата на нашата околност, но и от други далечни села, пред които прочете своя ферман, даден нему от самия султан из Стамбул, от който ставаше явно, че спахилъкът на новия наш Султан се увеличаваше три пъти повече.

Сега да ви разкажа какъв човек беше тоя султан и как е той сполучил да завладее толкова села. Искендер бей[203] – така му беше името – се родил в Цариград. Баща му бил християнин, хиоски грък, който от малък изпаднал в Цариград и приел мюсюлманството само с тая цел да може да остане на служба в сарая на султана, гдето той двадесет и две години приготовлявал шербет и други сладки напитки за своя господар. Майката на Искендеря, която била критянка, тоже се намирала на служба в султанова харем, в отдела на хвърковатите животни, които хранила и пояла. Когато настъпила шестнадесятата годинка на Искендеря, благодарение на благоволението на някои от баш ханъмите, между които той бил известен, като *дилбер чоджук*, лесно можал да завземе в султановия палат една от доволно завидните служби. Той станал зенги аасъ (да държи зенгията на коня) на султана, която длъжност изпълнявал девет години. Първите три години той бил длъжен да чака секи ден при султанските порти, заедно с другите многобройни зенги аларъ, с които стоял на равна степен; но от по-насетне, по някои протекции, пуснати

от тайнствения харем, Искендер доживял да чуе една заран на първия ден на курбан байряма, когато обикновено стават повишенията, монаршеско благоволение от устата на *баш перде чауш*, който му обявил, че оттук нататък, той се определява само петъчен ден да държи зенгията на господаря, когато отива на джамия, а през другите дни е свободен. Радостта на Искендеря нямаше граници.

Било пролетен ден. По целия Стамбул владело голямо движение, вследствие на получените известия, че него ден пристигат султановите войски откъм брегoвете на Дунава, гдето след упорито сражение с неприятеля, сполучили да заключат доволно вигоден мир за Османската империя. Двата бряга на Босфора биле накичени с червени знамена; от много пунктове се чувало свирението на музиката; мало и голямо отивало към Сиркеджи скелеси, гдето щели да излязат военните кораби. Не по-малко движение владеело и в палата на султана, който сам се готвел да посрещне храбрите защитници на своята империя. Още от заранта, първите министри, многобройни паши и други сановници, начело със садразамина, в пълна блестяща униформа, чакали пред двореца на падишаха. Техните арабски атове, държани от по няколко души сеизи, цвилели и се изправяли на задните си крака; по-нататък стоели улемите, с бели чалми и сини сукнени джубета, наредени двама по двама; няколко крачки по-далеч, от лява страна, се групирали различни табори от султановата гвардия; а надясно, на широкия мегдан, се притискали децата около сойтараджиите арапи и ерменци, възседнали с очите назад на магарета, с кюлляфи на главите, от които висели лисичи опашки с тучено звънче накрая. Из помежду им се виждали и няколко души наши българи, които не преставали да си удрят на земята големите калпаци. Тие биле приготвени от заптие мюшюри да земат участие в тържеството. В двора на султана присъствующите отваряли път на седем приготвени атове от различен косъм, държани от няколко души, на един от които щял да възседне падиша-

хът, като си избере оня, който му се ареса. Искендер чакал близо при мряморните стълби, облечен в червен чепкен от шкодренско сукно и с колчаклии потури от същата материя, които били нашарени с клаподанска сърма и със стамболско бюкме.

Щом се подал Н. Величество султанът, и махнал с ръка на баш сеизинът да му доведат белия ат, на който само два пъти се бил качил, Искендер се втурнал с подобающия източен етикет, направил три теманета до земята, целунал скута на господаря си, после целунал двете позлатени зенгии на коня, хванал дясната с едната си ръка, а с другата предницата на седлото, като се мъчил в същото време да представи такава фигура със сичкото си тяло, че действително неговата служба е една от най-трудните. Турил не турил още падишахът крака си на зенгията, военната музика, състояща се от сто седемдесят и седем души, засвирила един от най-любимите маршове на господаря; старите топове изревали от двата брега на Босфора, гърлястите миралаи изкомандували „селямдур“, сойтараджиите завзели своето от маршрута определено място и калпаците на нашите българи, които минували от ръка в ръка, измежду децата, дигали прахта по улиците.

Султанът бил възхитен до най-висша степен; чувствата тържествували над разума; фантазията на славните му праотци гърмяла в главата му и идеята да прави благодеяния, която естествено тряба да последва в подобни минути, блеснала в него.

– Поискай каквото желаеш, казал падишахът, като се обърнал към Искендеря, който припкал още от дясната страна на коня, уж да управлява зенгията, при всичко, че нямало за това никаква нужда.

Искендер, поразен като от гръм, паднал на колене, в краката на султановия ат, и облян в сълзи, викал: „Милост, милост и прошка искам, *Шевкетлю падишахъм*!“

Султанът спрял ата си и с отечествена усмивка попитал втори път девятгодишния си зенги аасъ, що желае.

– Някой спахилък в пространната Ваша държава, ако е възможно, в Румелийските полета, да си бъда *кенди башина*, да си зная моето, Шевкетлю, отговорил Искендер, като си кръстосал ръцете на гърдите.

– На седемдесят и седем часа от моята славна столица, към където засяда слънцето, да властвуваш над седемдесят и седем села, от които да събираш харача, и оттук нататък да носиш титлата *бей*, отговорил султанът и смушкал ата си.

Гиздав и приличен беше нашият бей, и аз мисля, че тие му външни качества са спомогнали най-много за неговото въздигание. Както сега, него време още повече се ценяха засуканите мустаки, тънките кръстове и широките гърди, а нашият бей ги притежаваше. Той беше млад – едвам на 25 години с тънка, като топола снага, тежки възчерни мустачки, на които краищата да одениш в № 4 игла, очи винени, които показват повечето изнеженост отколкото бабаитлък, вежди черни, та вити като пиевици, и лица, червени като на момиче.

Не се минаха десет дена, и беят, придружен от своите гавази, излезе да обиколи своя спахилък, или по-добре – царството си. Отгдето минал, той проповядвал любов и братско съгласие между турци и българи, още повече, че от сяко село, през гдето минувал, вземал със себе си по няколко души старци, турци и българи, които го придружавали в пътуването му и които той разпитвал за разни неща по стопанството и икономическия бит на населението. Насякъде произвел добро впечатление нашият бей, гдето ял и спал заплащал и обсипвал с разни бакшиши децата и младите моми. Ако преминеше през някое село, в което да играе хоро, той се спираше почтено, канеше с усмивка момите и момците, които гледат отстрана, да се хванат на хорото, и на отивание сам с ръката си разхвърляше дребни фурлини в хорото, които младите се трупаха да събират.

Преминеше покрай кръчмата или селския боклук, гдето обикновено се събираха нашите старци, беят се спираше при тях и започваше да се разговаря за обикновени неща.

– Не ви аресвам аз, като си приказвате така мъртвешката, казваше той и хвърляше на земята един-два гроша за вино.

Населението беше във възторг от младия бей, който на сяка своя стъпка правеше добрини. Неговите уста не знаяха какво ще каже псувня, на която турският език е доволно богат.

III

Три години наближаваше вече да изтекат, откакто Искендер Бей властвуваше из нашите войнишки села; цели три години се изминаваха вече, а населението не можеше още да се нарадва на своя, като от бога проводен ага! И как немаше да му се радват и обичат, когато той ден се не минуваше да не казва: „комшу-раяларъ, моят господар, Н. Величество падишахът – аллахъ йомюрлер версин – ме е проводил не да ви грабя и бия, както досега е било; но да се трудя за вашето добро и щастие, в полза на което съм готов да пожертвувам и моето спокойствие. Ако падишахът има от мене полза, то той от вас чака пет пъти повече. Работете и не бойте се“.

– Господ да му продължи живота, казваха млади и стари.

Поп Марин, който начесто ходеше в конаците на бея да пият кафе заедно, беше в най-добри отношения с него. Баба попадия, която не си държеше твърде устата, излъгала се един път да каже пред жените, че беят поръчал на дяда попа да му занесе в конаците иконата на Св. Богородица, която като му подал, той си свалил феса и я целунал, и че често, когато са разговаряли помежду си за верите мюсюлманска и християнска, беят се удрял в гърдите и тежко въздишал.

Тия слухове, лъжовни или истински, които не бяха чужди и за малките деца, още повече въздигнаха бея в очите на населението. Две нечути до него време обстоятелства дойдоха да потвърдят горното. През Великата неделя беят позволи да си турим дървено клепало отпред къщата, която ни служеше за

черковица; а на самия ден на Великден рано сутрeньта, като излязохме от черкова, той гръмна два пищова от конака си.

Освен това, много други преобразования бяха станали в неговото време. Ние свободно влизахме в кафенето при турците; пушехме тютюн гдето пожелаем. На един наш селянин, Гани Хлебо, който се занимаваше с кръчмарство и други дребни работи, даде му се воля и да бръсне, с което занятие изключително само турците имаха право да се занимават; някои от младите си ушиха къси абички и гудиха по няколко ката гайтан на крачолите си, което тоже премина незабележено, при всичко, че един от гавазите беше казал на черковния епитроп: – „Велко чорбаджи! Всяко нещо си има мярката; вие както сте я отпуснали, скоро време, като влезем в кафенето, не ще знаем кому да кажем мерхаба и кому – доброутро.“ В едно от околните села, снахата на селския чорбаджия минала покрай турското кафене, обута с желти чехли, които наскоро свекър ѝ донесъл от панаира и които нашите жени не можеха да носят, както и ние мъжете не смеехме да опашем червен пояс. Един от агите, които стоели в кафенето, като не можал да претърпи това, гдето гяурка да носи желто, извадил си ножа и съсякъл чехлите сред улицата, които взел по-напред от краката на чорбаджийската снаха. Оплакаха се селяните на бея за това, който начаса докара вързан турчина, когото накара да купи нови чехли, като му удариха гавазите и петдесят сопи.

Беят като секи млад човек, роден и възпитан между баснословни салтанати и разкош, страстно обичаше и сега салтаната и славата. Сяка неделя той меняваше своите накити. Най-напред когато дойде, той подправи само стария конак, а на годината започна други нов, който щеше да му служи за харемлик. От сичките села се стекоха по няколко моми и момци да носят камаци, кал и пр. Че то не беше меджия! Сякаш че не се правеше султански конак, но че беше панаир или сбор. Само до двадесет тъпани и толкова зурли и гайди имаше. Около новия конак се въртеше пъстро хоро, по няколко пъти на

ден; бъчовите с вино и ракия обикаляха наоколо, на които, за украшение имаше и няколко байрачета. Сам беят ходеше из хорото да благодари на населението за чувствата и преданността, които хранят към него. Един ден, когато излязваше с кочията си от конака, мнозина се втурнаха да изпрегнат конете и да го теглят; но той се пречерви от срам и не позволи да направят това, като казваше, че не е прилично в днешно време на человека да се впряга като кон. Дядо поп Марин, който не липсуваше да пречи измежду тълпата, позволи си да играе един ден на ръченица пред бея, за което владиката го аргоса, като му взе и една глоба от две кесии пари.

Когато наближаваше жетва, тя се извършваше със същото тържество. Беят дотолкова беше се уверил в населението, щото захвана да пътува надалеко, без гавази и без оръжие. Нощно време около двора на конаците му, наместо въоръжени от петите до зъбите гавази, които пазеха птичка да не прехвръкне и никого не оставаха да приближи, сега се разхождаше свободно който обича и младите момци до късно време причакваха момите на чушмата, която се намираше до самата порта на конака. Та и кой би посмеял да оттръгне един косъм от главата на бея? Кому би дошла в главата подобна мисъл? И на най-злобния човек, колкото той и да беше със зверско сърце, добрините и скромното поведение на бея трябаше да вдъхнат почитание и уважение. Ако царете и другите големи хора, когато седнат и хляб да ядат, не оставят никого да седне от дясната им страна, за да не би да ги нападнат, и когато ще пият вино накарват слугата да кусне понапред, то това го вършат по тая проста причина, че тях секи ги мрази и ненавижда, защото се гоят от чуждия пот. Но що ни тряба да ходиме надалеч. Аз ще ви представя едно просто питание, което секи един от вас, който тъпчи по божия свят, ще може да разбере. Защо царете, които живеят във високи до небесата сараи, обградени с крепости и кули, вардени от топове и хиляди солдати, много пъти нощно време, в съня си, душат малката възглавничка наместо неприятел? Защо

при толкова вардение, повечето от тях са умирали, сгърчени на кълбо от силната отрова, като георгйовско агне в тавата, или са ги намирали, че стискат с две ръце острият ханджар, който верният им слуга сполучил да забие в сърцето от понапред? Ние сиромасите, много пъти се случва да замръкваме и осъмваме по пътищата, но никой не ни закача, защото никому не сме сторили зло, освен ако ни нападне някой с грабителска цел.

Ако някой клетник, комуто е почерняло на очите от глад, откраднe за пет гроша нещо, наказват го и секи го презира. Той се счита за виновен; но колко тряба да бъде виновен оня, който е турил юзда на милиони хора, от които беси по няколко души на ден, защото му мътят водата.

IV

От едно време обаче населението можа да забележи, че беят се безпокои за нещо. Той излязваше твърде нарядко от сараите си и макар да се мъчеше да се покаже, че е весел, тъжната усмивка едвам можеше да отвори устата му. Твърде начесто захвана да ходи в Цариград и Едирне, гдето се бавеше по няколко дена и пак се връщаше, още по-замислен. От много села първенците и чорбаджиите често го посещаваха; а поп Марин не излязваше от конаците му. Не малко се безпокояхме и ние, като гледахме, че толкова любезният ни бей не е задоволен от нас; а най-тъжното беше това, че не можахме да отгатнем с какво именно бяхме го оскърбили. Едни казваха, че той е умислен, защото не може да си доизкара новия конак, който остана непокрит и на който стените бяха захванали да се рутят от дъждовете; други мълвяха, че той поискал ръката на една пашова дъщеря, отгдето му било отказано, само затова, че няма добър харемлик и добри пътища, през които да минуват кочии; най-после трети и четвърти бръщолевяха, че уж другите околни султани се

биле присмели на нашия бей, че не разбирал от високото си назначение и сам убивал своя шань.

Неизвестно откъде скоро се разпространиха слухове по селата, че беят ще си отиде и нашите войнишки села ще бъдат разпределени из между околните султани. Няма съмнение, че тая горчива новина като гръм порази сички ни. Секи се питаше коя е причината на това, кой е виновният из помежду ни, да го убием с камаци.

Поп Марин, който трябаше да знае повече от нас, на многобройните ни въпроси обикновено отговаряше: „Кой ни е крив; ние сами си го направихме“.

В това време именно пристигна от Стамбул извънреден „бумбашир“, на име Емруллах ефенди, бивши сеизин на падишаха, за когото казваха, че във време на първата завера, сам с ръката си бил изгорил няколко села в Гърция. Щом той пристигнал, на конака стана мезлиш, в който присъствуваха и някои наши първенци, между които беше и поп Марин.

За Емруллах ефенди казваха, че бил изпратен нарочно от султана. На вторий ден той проводи скороходци до в по-големичките села, да изпъдят пазарените от нас пъдари; а на тяхното място тури свои или по-добре беюви хора, които бяха дошле откъм Стамбул.

Нас ни побиха студени тръпки.

Докато ставаше това от една страна, от друга, бейските гавази сновяха по селата, да привикват по-първите хора при бея, като ги заплашваха, че ако ги не послушат каквото ще им каже, ще бъдат предадени на другите султани. Когато вече от сичките села бяха дошле призованите, беят се подаде на конашките стълби, придружен от Емруллах ефенди, поп Марина и други, и обяви с решителен и сериозен глас на събравшите се, че той е намислил вече да си отиде назад в Стамбул, защото трудните обстоятелства и тежките масрафи не му позволяват вече да управлява.

– Не та пущаме ние тебе, бей ефендимиз, отговориха едногласно първенците.

– Само под едно условие[204] можа да остана помежду ви, и то за хатъра на падишаха и защото съм дал обещание, отговори беят. – Това условие е да ми дадете емза за седем години и седемдесят седем дни, в разстояние на което време, аз да се разполагам с вашата съдба, да ви показвам пътя на истинското щастие – работи, които вие, като прости хора, не можете и да проумеете и пр. и пр.

– Вашето пламенно желание, да си имате бяла черкова с желязно клепало и да носите оръжие ще бъде изпълнено на часа, щом аз получа емзата.

Турците въобще имат големи суеверия към числото седемдесят и седем. В 1877 г., казваха те, ще стане девир; народните им предания говорят, че в г. Къзълъ-Алма имало закачени с ачмик седемдесят и седем хиляди конски торби, които биле приготвени за техните войски: така също и в народните им песни числото седемдесят седем играе важна роля.

Нашите хора, които бяха далеч да се догадят като какви последствия можаха да се породят от емзата, не знаяха що да отговорят на бея, а просто му казваха, че тие имат на него доверие и на сичко са съгласни, каквото той направи; но както в една народност, държава, град или село, не може да няма и някои свестни и по-разумни хора, така и в нашето село се намериха такива. Когато предложенията на бея станаха известни и на малките деца, една вечер много селяни бяха се събрали в кръчмата на даскал Петка, който както казах, беше живял дълго време в Гърция. Аз бях чирак при тоя последния.

Разговорът се въртеше около емзата. Мнозина из помежду събраните бяха се ухилили до ушите, че беят им отсега нататък наздраво вече ще захване да излива своите добрини над раята. Велко Джормоня дотолкова беше се възхитил, щото правеше сметка колко пари ще му отидат, ако си отвори големи прозорци на къщата.

Даскал Петко от най-напред слушаше с внимание думите на селените, а отпосле, като не можа вече да търпи, каза им:

– Много ще си хапите вие дланта отпосле; но сичко ще бъде напразно. Как смеете вие, защо сте до толкова късогледи в своите работи, да отидете да си поверявате живота в ръцете на един человек, млад и неопитен? От где вие вярвате в неговата искреност? Кой из помежду ви може да гарантира, че на бея, след година или две няма да му дойде други ум? Той като смъртен човек, не дай боже, може да изгуби ум, може да се удари на пиянство и пр. Тогава кой ще ни отърве от неговите ръце, когато ние сме му дали сенет да ни пасе като говеда? Всеки из помежду вас се счита както глава и дирек на своята къща. Не ви ли се е случвало, че много работи, които преди малко сте направили в гнева си или пък не сте разсъдили по-натънко, подир малко захващате да ахкате и охкате, че криво сте постъпили. Това същото, може да се случи и с бея, защото каквото вие сте глави в своята къща, така и той става глава на толкова хиляди народ; а между погрешките на един баща на някое семейство и погрешките на човек, който ще има право да се меси на сичките ни работи, има голяма разлика. Аз, гдето се рекло, се считам един нищо и никакъв кръчмар. Дайте ми сенет за пет-шест години да управлявам аз кръчмарите и вие ще видите какви пакости може аз да направя. Една бейска погрешка е в състояние да съсипе синца ни. Освен това, вие слепи ли сте, че да ви водят други из пътят на щастието? Не разбирате ли кое е добро и кое зло? На пияния султан на дните лошаво ли ви беше? Заради това, мислете що правите.

Тия думи на даскал Петка, произведоха своето действие. Присъствующите в кръчмата се поразмислиха и захванаха да се оправдават, че по-добри неща не им идвали на ума, но че когато се направи сенетя, тие няма да го подпишат. Даскал Петко им се обеща, че ще ги научи що да правят; но до вечерта той биде хванат от двама души гавази, които го запряха в старата кула, гдето подир малко докараха и други лица от околните села. Някои от по-разбраните селени опулиха очи

и захванаха да се безпокоят, но нямаше що да правят; страх и трепет завлада насякъде.

Емруллах ефенди не се спираше нито един ден. Казваха, че той въртял всичко.

V

Два месеца не бяха се изминали, от когато беят обяви какво иска, и работата така си остана. Една заран обаче всеки остана зачуден, като видяхме, че около тридесят души дюлгери започнаха да размерват и копаят беглишкия харман. Много кола, натоварени с дървен материал, от околните села, изпрегнаха на това място. В късо време на беглишкият харман бяха готови стените на някакво си таинствено здание[205], което никой не знаеше за какво ще служи, защото не приличаше нито на къща, нито на кошара. Едни казваха, че ще запират вътре царски конье и катъри, които щели да докарат на чаир, и затова се дигали толкова високи стени; други предполагаха, че то ще служи за валхана; трети думата, че е казарма и пр.

Най-после работата излезе наяве. Щом дюлгерите свършиха гробницата, както от по-после захвана да се нарича това здание, купове селени, придружени от гавази и пъдари от околните села, захванаха да вървят. Тях ги разпределиха из къщята и никого не оставаха да ги приближи. Много зурнаджии и тъпанари, всичките пъдари, гавази и субаши, въоръжени като теллалски дюген, кръстосваха из селото, а най-голямо движение се виждаше около „гробницата“ близо при която съградиха колиби и чердаци от шума, в които пазяха караул. На вратата ѝ стояха четирма души арнаути с гегелии пушки, с дълги памучени пюскюли и с чифте пищови, тепелиците на които приличаха на кантар-топузу. Тие не препущаха птиче да прехвръкне около „гробницата“.

Рано една заран, тъпаните и зурните засвириха, гавазите

и субашите, кой на кон възседнал, кой в пеш, тичаха по улицата, и първенците които бяха докарани от селата, запряха ги като добитък в „гробницата“. Никой от жителите не смееше да се подаде на улицата и секи се безпокоеше за живота на ония сиромаси, които затвориха. Но справедливостта го изисква да кажем, че измежду тях имаше и такива, които не бяха под стража и които на драга воля отиваха към „гробницата“. Тие бяха повечето султански аргати, имаше двама трима потурчени българи, няколко души цинцари и други от тъмно произхождение личности.

След малко беят, възседнал на кон, придружен от много гавази, с пушки в ръцете, от дясна страна на когото вървеше Емруллах ефенди, с пиринчен топуз в ръката, излязоха от конака и взеха пътя към „гробницата“. Тъпаните и зурните още по-силно засвириха. Мнозина любопитни бяха се покачили да гледат от таваните на къщите; аз като малък, бях са бъхнал в комина, от гдето свободно можеше да се види „гробницата“. Щом беят се подаде на вратата на „гробницата“, два-три гласа извикаха: „яша“! До 30–40 пушки изгърмяха наоколо, тъпаните гръмнаха, оглушително и втори път по-гръмогласно „яша“ се чу, което приличаше на глас от счупени звънци. Тогава видяхме, че вратата на „гробницата“ се отвориха, от която запрените излязоха навън с наведени глави; а беят се върна в конаците си, придружен от тъпаните и всичките си гавази, които не преставаха да гърмят, като на байряма. Три дни и три нощи зияфетът продължаваше в бейските конаци.

Същият още ден ние можахме да се научим, че сичката тая гюрюлтия, като правение нова кошара на беглишкия харман, многото тъпани и зурни, гърменето и пр. биле за емзата, която беят можал да вземе вече.[206]

Лицата, които бяха запрени вътре, разказваха отпосле, че из помежду им имало преоблечени гавази, които ги заплашвали със скритите си ханджари, че ако някой се обади от тях да попита нещо, ще бъде убит на мястото си. Тие били нау-

чени, като видят бея да извикат „яша“; а отпосле Емруллах ефенди поднесъл един махзар, написан както казват, в Стамбул, на който си ударили емзите. Други един сенет се дал на Емруллах ефенди, в който се възхвалявал неговият топуз, че наредил всичко. Тоя последният набързо замина за Стамбул, след като се свърши всичко; а нашият бей стана сайбия на един махзар, обсипан с емзи, който му даваше неограничена власт над неговата рая, и със силата на който той имаше право за седем години и седемдесят и седем дни да коли, да беси и да прави сичко, без да е задължен да дава някому джевап за своите дела.

VI

И така, нашият Искендер бей стана втори султан подир стамболския падишах. В махзаря се притурило още, че той има право да нарежда нови закони и да ги разваля когато му скимнеше. Но можа ли той да стане по-силен чрез този махзар и дали действително печелеше нещо, аз ще се помъча да ви разкажа в тая глава, доколкото съм можал да запомня от него време.

Тука съм длъжен да ви разкажа, че от сички тия действия на бея, големият султан от Стамбул имаше известие, и мога да кажа, че той скрои плана, а Емруллах ефенди изпратил да го туря в действие.

– Моите раи са вирнали глава да си правят бели черкови и високи клепала – казал беят на султана, преди да беше взел още емзата. – Заради това аз мисля да им се стегне гемът.

– Аз отдавна знаях, че това ще бъде така; но що да сторя, когато баща ми не отстъпи и настоя да се издаде известният ферман – отговорил султанът. – Съгласен съм с тебе и мислях даже да ти пиша да вземеш юздите в ръцете си. Чрез това ще запуша устата и на моята рая, която не престава да ми набива в очите, че за един спахилък в Румелия сме дали

ферман, а за нашата пространна империя няма. Проваждам ти сеизина Емруллах за всеки случай. Да бъдат проклети нашите бащи – продължил султанът, – които не са знаели що да правят.

Щом той – Искендер бей – се видя емзалия, най-напред се разпореди да си намери мустакати гавази, които облече в чохена премяна, и без които нигде не излязваше. Втората му длъжност беше да разхвърли по сто гр. на къща харач, за доизкарването на захванатия конак; а третята, да извика нечуто до него време меджия, състояща се от мъже, жени, деца и стари баби, за да правят път към Едирне, от гдето щяла да мине младата му ханъмка, която работа се продължи цели шест месеца.

Всеки вече може да разбере, какво значение е имала емзата и защо се е тя искала. Велко Дермоня, който се облизваше, че ще си направи къща с големи прозорци и джамове, подир няколко дена, най-напред той опра меха, че не станал на крака на двама души гавази. Тие последните го намазаха с черни сажди разбъркани с масло, като го държаха цял ден пред чушмата, да го гледа мало и голямо, старо и младо. На момчетиите, които си бяха скроили къси абички, с по няколко ката гайтан, скъсаха ги по главите им. Белите черкови и клепалата, с които лъжеше беят, че ще ни надари, когато вземаше емзата, нето се споменаваха вече. Той, беят, даде сербезлик на гавазите, които преименува от гавази на делибашии. Наистина, тъпани и зурни свиреха, когато се работеше пътят; но тяхната мелодия никого не веселеше, при всичко, че пъдаринът-арнаутин, не преставаше да вика: „Гел-кефим гел!“ Никой го не последваше; секи изпущаше дълбоки въздишки, секиму беше мъчно. Скоро беят забележи това народно негодувание, от което, разбира се, не му стана добре. Ако преди емзата народът му ставаше на крака и го поздравляваше с усмивка, когато минуваше, сега това се вършеше в по-голям размер; но разликата беше тая, че преди емзата почестите бяха искрени, а отпосле лицемерни и продиктувани от страх.

Това напрегнато положение обаче беше взаимно. Колкото повече се увеличаваше народното негодуване, от една страна, толкова повече беят ставаше гузен и недоверчив към себе си. Той захвана да се бои и от най-невинните случайности. Близо до конаците му имаше вятърничава мелница, при която един ден, като се събрали няколко аргати и други селски момчета, от които някои, като разказвали по кой начин беселили в Едирне, от гдето наскоро бяха се завърнали, изписали с въглен една бесилница на реченната мелница. Щом беят съгледал това, взел го за капитал и същия ден затвори тримачетирма души. Друг път, една от най-любезните му хрътки влязва по обикновенному в конака, и можете да си въобразите като какво ужасяюще впечатление е почувствувал беят, когато видял, че на врата на хрътката му виси свързан куршум на личена върва. Начаса зъбестите гавази се разтичаха из селото да питат где е била хрътката и видял ли е някой кой я е хващал. Кулата на стария конак се изпълни с хора, върху които уж имало подозрение. Беят тълкуваше, че вързаният куршум на хрътката е предназначен за него от неприятелите му. Но най-смешно беше следующето обстоятелство. Една нощ, беят въоружен, сам излязъл да обикаля стражите. На връщане, когато наближил да влезе във вратата на конака, мернало му се, че отпредя му, до стената, стои человек. На часа той изпразнил кобурите си на тоя предмет и извикал колкото си може: „баскън, баскън варъ!“ Многобройните гавази, които се намираха на стража, като вихрушка се разбягаха около конака да вземат позиции, като гърмяха в същото време и викаха: „сарън, тутун!“ Викове и крясъци, придружени с кучешки лай, гръмнаха из селото. Мало и голямо трепереше. Най-после, един от старите гавази тури край на тревогата. Той можал да увери и разтреперания бей, че душманинът, когото той видял до стената, не е било нищо друго, а неговата собствена сянка, която се отразила на стената от запаления преди няколко дни сазлък, близо при селото.

Както и да е, но беят не можеше да се успокои така лесно;

неговата участ беше решена вече. Той сам си създаде това положение и сам трябаше да си блъска главата, за да намери изход, без да пострада от това силата на махзаря с емзите, който беше източник на сичкото зло. Казват, че когато оставал сам и захващал да мисли, как беше и как стана, удряло го на подлуда и по цял ден не можал да си намери място; но най-после нашият бей го ударил на Бяла Рада, която много беше захванал да употреблява. Възползувани от тая негова слабост, гавазите му мъчеха и биеха до умирание раята.

Думите на даскал Петка, който беше противен на емзата, сега захванаха да се ценят.

Пролетта беят тръгна неизвестно за къде; но войниците, които си дойдоха от Стамбул, казваха, че го видели там много умислен. Той бил се установил на един хан, находящ се в Галата. Мнозина наши лековерни хорица притълкуваха това. Всички бяха уверени, че беят е отишел в Стамбул да се оплаче на султана от лошото положение на работите и да поиска неговите съвети втори път, който уж му се бил разсърдил и не го приел, та заради това стоял в хана.

Наскоро обаче ние се известихме, че беят е приет в султановия сарай, което приемание по своята оригиналност заслужва да се разкаже.

Щом пристигва беят в Стамбул, както всеки път, той се отправил в сарая при падишаха, гдето му се доложило, че Негово Величество не приема никого. Напразно Искендер убеждавал царската стража, че той е девятгодишен зенгиаасъ и верен человек на господаря, който е благосклонен да го приеме във всяко време. На другия ден той отишел втори път, и след три часа чакание в отдела на евнухите, получил отрицателен отговор, че султанът е неразположен. Това се продължило няколко дни.

Най-после, Искендер бей написал дълъг арзухал, който бил съчинен от един софта-арзухалджия, и в който беят падал на колени със сълзи на очите пред султана, че ако и той не му помогне, то трябва да се обеси в новопостроена-

та гробница на средния дирек. Едвам на неделята последвал отговор на арзухала, който бил съобщен на бея чрез третия перде чаушу, че падишахът благоизволил да го приеме.

Искендер не губил време. На първата придворна стража той бил задържан около два часа, по причина, че се намерило в него една тузлушка чекия, за което трябало да се доложи; на втората стража той бил разтърсен и под ноктите; на четвъртата го съблекли, както го е майка му родила, и му надянали една риза върху дрехите без ръкави, като на лудите; а на петата му завързали очите и го повели из широките коридори на палата. Искендер се зачудил и не знаял що да мисли за това. Нему станало жално, че така постъпват с него.

След като го преминали през много стаи, четирмата души, които го водили, оставили го в една тъмна стая само с един прозорец, и то отгоре на тавана. А тие затворили вратата, като се спрели да пазят навън. Очите му биле отвързани в тая същата стая. Повече от един час чакал и разглеждал наш Искендер това чудно помещение, което приличало повече на кермитчийска пещера отколкото на султански покой. Всичката стая била обкована с дебели железни плочи, помежду които имало разни заврангачки.

Отведнъж се зачуло трясък и скърцание на дебели бурми, като изпод земята. Искендер скочил на крака и отстъпил към вратата; но като посегнал да я отвори, той не можал да познае мястото ѝ. Под кревата, който бил поставен от дясна страна, се подала човешка фигура, в ръката на която имало призренски пищов, насочен право в гърдите на Искендеря. Той, Искендер, бил готов вече да извика за помощ; но гласът му се задушил като упознал, че тайнствената сянка е неговият господар, на когото паднал в краката и заплакал като дете. Падишахът познал своят зенги-аасъ, припомнил си времето, когато той служил при неговия баща, сравнил го с настоящето и най-после заплакал и той жално, жално. Плакали и двамата; но всеки от своя точка зрение оплакал своята съдба. Искендер бей плакал, защото се подиграли с него и го при-

ели по такъв начин; а на султана му домъчняло от недоброто положение на работите, поради което е бил принуден жив да влезе в гроба.

– Какво съм прегрешил пред Вашите светли очи, Шевкетлю падишахъм – казал най-после беят, след като си отрил сълзите?

– Нищо не си прегрешил, любезний Искендере; грешно е времето, в което живеем – отговорил султанът и дигнал от земята коленичилия още бей.

– Кажи ми, що да правя? Завераджиите, които от няколко години насам безпокоят вашата пространна държава, появиха се и в моят спахилък. Няколко души има вече хванати.

– Искендере, Искендере! Мой верен слуго! Кажи ми понапред ти, какво аз да правя, па после да дойде ред до тебе, отговорил султанът и сълзите му отново покапале. Вярваш ли ти, че цели седем месеца ще стане, откакто аз не съм ходил на джамия? Три пъти става, гдето отлагам сюнетската сватба на сина си; три пъти бях принуден да се връщам от Ая-София джамия, гдето, според обичая на калифите, трябва да отида, за да завия чалмата на Мохамеда; ден и нощ стоя тука в тоя гроб, както ме виждаш. Имам войска грамадна, топове от най-новите, пазачи баш-пехливани, но нищо не помага; неприятелят е страшен. Останалите ми верни хора се мъчат да убеждават света, че аз съм калиф над калифите, наместник на Мохамеда, божий избранник и пр., но сичко това е бошлаф. Светът се изменил, не иска да вярва. Подигнаха се хора неблагонадеждни, които искат някаква си свобода, т.е. сербезлик, ище им се да ми заповядат и които както си чул, тичат на смъртта, като на сватба. Тие хора са страшни мой Искендере! – Ден и нощ мисля как да ги победя; но напразно. Тие са като оная баснословна змия, която пресечена на няколко парчета, всяко парче се съживявало. На никого нямам поверение. Пред очите ме гладят и мажат, а отзад ми гроб копаят. По тая причина, аз се колебаях да та приема. Лошо, лошо, Искендере! Ние сме артисали вече на тоя свят; аз съм

по-долен и от най-последният си сеизин, но трябва да се държим още, и когато паднеме, както старият дъб, да разрушим всичко наоколо си.

– Аз дойдох при вас нарочно, да ви искам три неща – отговорил Искендер, малко по-свободно: – а) Ако е възможно да ми отстъпите едно малко местице от вашата пространна държава, откъм северната страна, за да изпращам моите завераджии, защото в моя спахилък няма подобно безопасно място. Едного от тях изпроводих нейде си, в едно затънтено кюше на моя спахилък, уж за наказание, а жителите излезли да го посрещнат и на ръце да го дигат.

– Какво предателство – извикал султанът и тропнал с крака си като овца, от който шум заведнъж се отворили четири тайнствени врата на стаята, отдето нахлули мустакати гавази, с голи ятагани и аджемски ханджари.

– Повелете, Шевкетлю падишахъм – извикали тие.

– Няма нищо – отговорил спокойно султанът и вратата пригърмели.

– б) Да ви питам – продължил беят, – как да постъпя с ония, които не ма слушат и които ма принудиха да дойда при вас без време; и в) Да ми изпратите на помощ Емруллах ефенди баш-сеизина, без когото се не може.

– Много ми е жално, че всичките ти желания не можа да изпълна – отговорил султанът. – Казах ти, че моята сила е парализирана. Наместо Емруллаха други пехливанин ще ти изпратя; с непослушливите постъпяй както знаеш. Колкото за местенцето, засега не можа да ти дам. Беят взел темане и си излязъл задоволен, като говорил в себе си: „Пак го проводих за зелен хайвер."

VII

Няма нужда да ви разказвам от своя страна, че беят е лъгал пред султана, когато му казвал, че завераджиите се появили

и в неговия спахилък. До него време никой не помисляше за това; но щом беят се завърна от Стамбул и започна да бие и затваря, когото му скимне, мнозина от по-напред мирни и трудолюбиви хорица, от мъки и неволи, биене и запиране секи ден, причерняло им на очите. Тие напуснаха деца и жени и отидоха по усоите и пътищата да търсят отмъщение.

Беят от най-напред се показа, че от нищо се не бои; но скоро крилете му малко по малко захванаха да падат и стана още по-мрачен и умислен. Разни други обстоятелства съдействуваха за това. Освен че на много места из турската империя бяха се дигнали различни християнски племена да търсят право с пушката в ръце, разпръсна се още слухът, че в Стамбул ще се издаде танзимат, чрез който всичките спахии падат, а на раята се дават широки правдини.

Тие слухове, които не бяха чужди и за бея, изчерпаха последната му силица. Той изпрати двама гавази в Едирне да чакат пощата, която ще донесе известието за танзимата. Един месец се измина от тяхното заминување, а още никакво известие не беше се приело. Само ходеха разни слухове, истинността на които се опровергаваше един ден. Ние си работехме по старому; но не губихме надежда, нито пък престававхме да гледаме към едирненския път, кога ще да се подадат гавазите. Никакъв знак на непокорство не давахме от наша страна; но всичко беше напусто. Беят престана да излязва вече; едни казваха, че бил болен; други, че удряло го на полуда и пр. Ние бяхме останали на волята на гавазите, които ни печаха на шиш.

Една нощ обаче, като пяха първите петли, няколко души препускащец влязоха в селото, и се спрели право на бейските конаци, според разказването на баба Димовица, която била подранила да меси нафора. По-точни сведения, ние не можахме да съберем; но щом се съмна заранта, можахме да забележим извънредно движение в конаците, от което се позна, че бейската власт е уничтожена. Това наше предложение се потвърди и от други източници; гавазите и пъдарите

от околните спахилъци започнаха да си отиват, отгдето са дошле; и нашите гавази шаваха умислени и убити духом, докато най-после започнаха да липсуват един по един.

На четвъртия ден, когато мнозина от по-първите селени бяха се събрали на черковната кръчма, гдето свободно разискваха приетите новини, един от старите гавази, който се въртеше още около бея, влезе в кръчмата и обяви пред всичките, че Искендер бея ударило дамла и се поминал миналата нощ в спалнята си, заради това трябва да се потрудим за погребението му, а той ще отиде за ходжата от ближното турско село.

Беят се погреба в новопостроеното от него здание, т.е. в „гробницата“, гдето той взе емзата. Същата вечер гайдите и тъпаните гръмнаха из село и хората се залюляха. Когато притъмня добре, ненадейно гробницата пламна, и в късо време потъна в червени пламъци. Населението издаде радостни гласове и момците потеглиха хорото към нея, гдето цяла нощ се чуваха песни и свирни, а на заранта ние видяхме куп от пепел, струпан върху бейовия гроб, който се не познаваше вече...

БЪЛГАРСКИЯТ КАВУР*

* Публикува се по ръкописа на автора, запазен в Български исторически архив на НБКМ, под № ІІА 8858.

От учените ще пропадне светът.
Н[ародна] п[оговорка]

Само оня може да се
възползува от уроците
на историята, който,
като захване нейното
изучване, не е бил заразен
от други предубеждения,
несъвместни с духа ѝ.

Дж. Ст. Мил

I

Беше той син на богати и знатни родители в своето време. Неговото рождение се предшествувало от две знаменити произшествия, които учудили сичкия град. Първото от тия произшествия било, че него ден обесили двама души разбойници; а второто, че една значителна част от града изгорял него ден. От най-напред баща му бил бегликчия, но след като чукнала седмата годинка на едничката му мила рожба, то той продал врания си кон, за който три пъти бил нападван от златишките читаци, по причина, че конят бил от добра порода, и оставил завсякога бегликчилъка. След като събрал сичките си вересии, останали от първото му занятие, той се занимал изключително с давание пари под лихва. За да стане това променение в комерческия живот на баща му, най-много е повлиял Кавур, разбира се, нравствено, който твърде много обичал сина си. Скоро бъдещият Кавур бил заведен от баща си в българското училище, който го препоръчал на учителите да бъдат малко снизходителни към него, да не упражняват

върху му училищната дисциплина и – най-главното – да го не оставят да играе с немирните кръчмарски и абаджийски синове, които ходят в празничните дни да опустошават хорските лозя и градини да дирят птичешки гнезда; още повече, че неговата рожба е нежна и благородна. Разбира се, че молбата или по-добре приказанието на старателния баща, който бил касиер на общината, се изпълнило буквално. В училището Кавур имал познанство само с двама-трима ученика, бащите на които по богатство не стоели по-долу от неговия отец. Другите той или презирал, или просто ги считал като същества, неравни с него по произхождение. Вечер той, като се завръщал в дома от училището, нигде по улицата не излязвал сам, без да не бъде придружен с някого от родителите си или с ратайкинята, която сам той научил да върви подире му, на две крачки разстояние от него. Той подражавал в това кадийския син, който бил на неговата възраст и който завинаги ходел с гавазин подире си. Неговата дума не ставала две в семейния кръг; заради това, колкото го обичали родителите му, то и той отговарял със същите чувства. Само една негова мечта, едно нещо, което той желаел най-много и към което го теглела невидима сила, не можало да бъде осъществувано. Това било мъничката сабийка на кадийския син, която той опасвал в петък и която топяла сърцето на нашия херой, който нарочно излязвал в петъчен ден по улиците и вървял подире му – да я слуша как тя дрънка по камъците. Това си горещо желание, да има и той сабийка, обявил един ден на родителите си, които с прискърбие отговорили на любимия си син, че тие са българи, царска рая; а кадийският син е турчин, заради това на първите се не позволява да носят сабли. Бъдещият политически мъж дотолко можал да се запознае с тефтерите на баща си, а особено с един от тях, в който се бележели сроковете за дадените с лихва пари, щото баща му, без да погледне в книгата, вярвал на него, който знаял един месец по-напред кому кога ще да се свърши вадето. Понякога, когато сумата била незначителна, то синът се разчитал с

длъжниците наместо бащата, който въртял на шиш покорния длъжник, като например не харесвал монетите, настоявал да увеличат процентите, заплашвал с полица и секвестро, с една реч, давал надежда, че ще стане *човек* на обрадваните родители, които не можели да се начудят на хитрината му и на комерческите му способности.

– Аз мисля, че ние би направили по-добре, ако наместо да изпращаме нашия Костаки – така му било името – да се учи в ябана, по-добре щяхме да сториме, ако го оставехме тука, да поеме твоята работа. Стига му толкова учение. Ти, като не си учен, и хаджи Калчо, като знае само един ракам, нима не можете да си гледате работата?

– Времената няма да отидат все така – отговорил разчетливият стопанин. – Турското царство готви реформи, на българите ще дават църковни правдини; а най-утешителното е това, че от нас може да направят и паши; заради това нека Костаки отиде да се поучи няколко години за голям човек.

– Аз искам да отида в Цариград да се уча в онова училище, гдето дават на учениците сабийки и носят ширити на ръцете си – отговорил Костаки.

II

Една година после тоя домашен съвет родителите и всичките роднини целували за последен път Костаки до с. Папазлии, гдето отишли да го изпроводят за чужбина. Той отивал на учение, но вместо цариградското училище, горещото желание на Костаки, отгдето той бълнувал да се върне после няколко години със сабля и пъстри ширити на ръкава, по решението на домашния съвет той бил изпратен в Германия. Победите на тая последната в това време над австрийците и френците и славата на Бисмарка и Молтке, която циркулираше по целия свят, станала известна и помежду българите благодарение на г. Дановия „Летоструй“, който беше

литографирал портретите на великите мъже. Ето защо била предпочетена Прусия, а не Цариград, на което се съгласил и Костаки, като го уверили още, че пруският цар, който е най-силен между царете, на всичките ученици из държавата си подарявал саби и разни други нишани.

Упоен от тая радост, наш Костаки не усетил даже кога влязъл в държавата на Вилхелма, ако негов един спътник не му показал пруската стража, която пазела на границата. Той се възхитил още повече от дългите саби на жандарите и подумал в себе си самодоволно, че ако не може да постъпи в училището, то ще се помъчи да си издействува да се запише жандарин, която мисъл дотолкова го пленила, щото си и въобразил даже как ще да си държи ръката на сабята, когато се фотографира и изпрати портрета си в България. Когато стигнал в града, дето щял да постъпи в училището, изгубил цяла неделя да стои пред полицията и да обикаля по военните лагери, за да изучи жестовете на жандарите и да се понагледа на различните униформи. Той можал да се увери наздраво, че действително пруската държава била силна, че много добре направил, гдето дошел тука.

Тук съм длъжен да ви кажа, че в това време именно, когато Костаки отишъл в Германия, току-що били се възвърнали храбрите пруски войски от Франция, увенчани със славни победи, вследствие на което и най-върлите противници на милитаризма били възхитени от храбрите подвизи на своите съотечественици. Даже и в училището нямало ни един ученик, който да не произнася с гордост името на Бисмарк, Молтке и други. Но скоро тие последните престанали да бъдат вече предмет на разговор; тяхната звезда, ако и да блещяла още в известни кръгове, то помежду мислещите люде отдавна вече заседнала, както обикновено бива с ония херои, славата на които е основана на човечешки черепи. Падането на най-големия тиранин в света Наполеон III; неговото подло предаване в Седан, последното петно, нанесено на благородния френски народ от диктатора му; избягването

му в Англия като най-последния авантюрист; публикацията на секретните документи от „черния кабинет“, от които явно ставаше с какви подли средства, с колко проляна невинна кръв, тайно и явно се държал на престола си богоизбраният идол; най-после Френската комуна, провъзгласяването в тая последната републиката, движението в Германия на работническата класа, вълнувание умовете на мнозина, вълнували се най-много на студентите, с които Костаки имал най-голяма интимност. Няма нужда да ви разказвам, че студентите насякъде и завинаги са били против коронясаните глави и за в полза на угнетените и по тая причина тие симпатизирали на Френската комуна, били за в полза на германските работници и нерядко издигали глас на негодувание против Бисмарк и пълно презрение към Наполеона III.

Костаки стоял и слушал техните разпалени препирни. Той се намирал между два огъня, между две разиграни морета. Неговите понятия и предубеждения, които той имал за големите хора и военните авторитети още от малък, от една страна, а, от друга, взглядовете на другарите му и онова, което слушал да говорят, идело в голям контраст. „Възможно ли е човек, велик човек като Наполеона III – казвал той в себе си, – княз Бисмарк и други още знаменити мъже да желаят злото на отечеството си и да струват погрешки на тоя свят? Ако да се предположи на минута, че са сгрешили нещо, то нима тие са длъжни да дават отчет пред ласаловци, рошфоровци и тям подобни луди глави?“

За подкрепление на своите доводи той поискал един ден мнението на швейцера, или по български гавазина, който пазел на портите и който бил стар оставной солдатин с декорация последна степен на гърдите.

– Аз през живота си не съм разсъждавал никога за подобни работи – отговорил той, – но от практика зная, че най-доброто на тоя свят е да се повинява човек на своето началство, да му не противоречи никога и нищо повече.

„Колко си щастлив!“ – казал в себе си Костаки и останал да се бори сам.

Но човек – взет той отделно – е нищо, положително нищо в обществото. Той се ражда, живее и умира, без да е направил нещо извън границата на своя мъничък кръг, който му е определен от естеството; движи се безсъзнателно в общественото море, гълта и възприема сичко, щото се върши около му, много пъти се увлича в работи, които нямат нищо общо с неговото разумно същество. Ако старите философи, Платон и Аристотел, са защищавали робството, това е било само затова, защото безсъзнателната *среда* възпитала в тях чувства и идеи, несъвместни с техните теории. Ние въобще дишаме социалния въздух, защото нашите мисли в значителна степен зависят и се въобразуват не от нас самите, но от това, „какво са казали другите“. Но що ни трябва да ходим далеч? Нашата народна пословица ясно и определено говори, че „между каквито хора живееш, такъв ставаш“.

Така също и наш Костаки, *бъдещият български Кавур*, като индивидиум не е можал да противостои на тоя общ и неприличен закон. Не само че той не можал да заметне, но и не му идело на ума даже да поразмисли, че любимата му мечта, да препаше един ден сабия, отдавна беше изчезнала в него. Сега него го интересуваха други неща. Заедно със своите другари горещо разискваше той от критическа точка зрение Френско-пруската война, дали е не можело без нея, каква полза тя докара на народа, на производителната сила, в интересите на цяла Франия ли е била обявена тя, или само за поддържането на Наполеона III. Заключението беше такова на младите събеседници, в числото на които ораторствуваше и Костаки, че съдбата на угнетените народи никога не се е подобрявала и няма да се подобри от кървавите войни, макар победата да е била блестяща, което е още по-лошо, защото упоеният от слава владетел не знае вече що върши и захваща да си играе със съдбата на своите поданици.

III

Кавур постъпил в юридическия факултет. Деня той слушал лекции по различни отрасли на старата и нова юриспруденция, по политическата икономия и статистиката; а в дома си, нощно време и в свободните си часове, с голяма жадност изучвал списанията на най-прочутите мислители по социологията и историята на народите. Между другите по-важни съчинения на неговата маса държали място „Позитивната философия“ на Канта, „Историята на умственото развитие“ от Дрепера, „Основателната и описателна социология“ от Спенсера, „Политическа икономия и логика“ от Мил, „Историята на цивилизацията“ от Бокля и пр., и пр. Четял той всичко с голямо внимание и правел за себе си отделни бележки от всяко съчинение наособно, като се стараел чрез това да схвати напълно плана и мисълта на автора. Чрез старателното изучване на горните списатели философи той можал да открие много доказани истини, които до това време били за него terra incognita. Той дошел до убеждение, че сичките народи в сяко време и насякъде са страдали най-много от три главни фактора: правителствата, съсипателните войни и духовенството.

За да даде гласност на своето знание, в което той вярвал като в бога, държал лекция в едно ученическо дружество, която отпопосле публикувал в едно научно списание, за да проникне божествената истина както в разкошните палати на шкембестия богаташ, така и в порутената къщица на изнурения работник. „Старите понятия, от които са се поддържали много знаменити глупаци, че е опасно да се казва истината пред всекиго, трябва да се затиснат под разрушителния натиск на съвременността.“ „Народите не са диви зверове да хапят, ако ги пробудиш от съня.“

За любопитство на читателите ние цитираме следующите по-главни точки от поменатата лекция:

„Великите гении, господа – казал Костаки, – не тие, които

са употребили своя талант в дипломация и политика, главната основа на които е съзидана на лъжата и интригантството; не ония държиморди генерали, които мислят по кой начин да се убиват по-лесно хората – а славните мислители, мъченици на истината, които са подтикнали нашите знания и на които трябва да благодари съвременното човечество, че не повтарят вече констанцки събори и инквизиторски съдилища, – доказали са след дълги изследвания и наблюдения, че откакто са се устроили държавите, ни един монарх, бил той император, цар или султан, нито той, нито неговото правителство, нито някой от славните му законодатели са можали да улучшат що-годе съдбата на народите и да подтикнат успеха на науката. Там, гдето тие са били най-способни с неограничена власт и разни атрибуции, тиранията и робството са цъфтели. Тие по собствена инициатива никакви реформи не са предприемали, докато не видят дебелия край. Който мислител предвиждал злото и си издигал гласа да станат преобразования, него затваряли в тъмни тъмници, като го наричали в по-стари времена *еретик*, а по-после *бунтовник*. След години, когато невежественият монарх или крал виждал, че не може вече да се спре натискът на *новата идея*, всемилостиво издавал манифест, че с божията воля той е намислил да прави това и това. Начаса придворните оближисахановци проглашавали света, че техният господар е цивилизатор, и подкупеният историк записвал вече *освободител и баща* на народа еди-кой си ...“

„Същото е правило и духовенството; то е управлявало съвестта на димотическите монарси и благославяло техните беззакония. В по-старите времена то било единственото съсловие, което се занимавало с умствена работа. Но когато се захванало великото движение, когато человеческият разум започнал да се възмущава, а знанието, истинското знание преминало в ръцете на светските люде, то устроило мрачни духовни съдилища, ужасни инквизиции и други различни средства, чрез които се мъчило да установи течението, от-

правено против него. От това време се е започнала отчаяна борба между *светлината* и *мрака*, между защитниците на изследването и защитниците на вярата, между разума и слепата вяра."

„В ония нещастни страни, гдето то е сполучило да си забие ноктите по-дълбоко, там народите още не можат да дойдат в себе си, при сичко че са се изминали цели векове. То е проповядвало сляпо *вярване*, покорно *послушание*, но не разсъждение и изследване, негови непримирими врагове..."

„... А военното изкуство, тая официална узаконена плячка, тоя бич на трудолюбивите народи, което се е поддържало и насърчавало, за да служи само като средство на няколко души да живеят по-развратно в своите разкошни палати и да придобият нови сили за борба с угнетената нация – е най-голямата опасна рана на народите както в старо, така и в ново време, с някои изключения.

... От друга страна, седналият на престола властител чрез правото на грубата сила, щом узнавал от своите шпиони, че онеправданият народ негодува и се готви да поиска отнетите си права, за да отвлече вниманието на патриотите, за да им спечели още един неприятел и по тоя начин да отслаби отправения против него самого удар, отварял война с някоя съседна държава без никаква цел и причина. Примерът е още пресен, господа, в нашата памет. Погледнете на седанския херой, Наполеона III, който за собственото свое могущество принася жертва цял един народ. Позор на XIX век!...

Благодарение обаче на съвременното човеческо знание, придобито най-много чрез разработването на естествените науки, народите от много европейски държави, като например в Америка, Англия, Франция и други, отдавна време са погледнали на военното поприще и слава с приличното отвращение. В много градове окиченият с декорации и палетори генералски мундир не може да премине с подобающата нему надутост в други страни из многолюдните улици, защото събира подире си децата и други любопитни, които

гледат на него като на нещо смешно или остаряло, вроде на египетските мумии. В Англия, гдето общественото мнение се е сложило съобразно с духа на новото време, щом някой предусмотрителен родител се увери, че син му е набит глупец и за друго за нищо не е способен, освен да стане комарджия или матрозин в някой параход, то за недостойното чедо остават още две кариери, които може да прослужи и в които не се търси разлика между разума и тъпоумието: той става или поп, или военен ...“

Шумни ръкопляскания и *аплодисменти* заглушили залата от страна на младите слушатели, които чувствително били трогнати от строгите наведения на оратора. Тоя последният обаче не се отървал твърде евтино за своето буйство. Отеческото охранително правителство, което има четири очи и осем уши и назначението на което е да бди денонощно да се не появи вълк между стадото, на втория още ден имало копие от цялата лекция. Ако Костаки беше казал в тая лекция, че на месеца живеят человеци като нас, че под земята има други свят, че той пътешествувал по небето, гдето имал случай да се запознае с Цезара, който и там бил император, по само себе си се разбира, че никой не щеше да обърне ни най-малко внимание на тия куриози и никой не би си дал труда да изследва тяхната действителност. Но щом въпросът се трогне до неприкосновения скиптър, до свещеното расо и рицарската сабя, сяко разсъждение трябва да престане, инак спокойствието и порядъкът рискуват да бъдат нарушени. На втория ден Костаки бил повикан от страна на ректора, който му направил строг виговор, като му напомнил още, че ако той повтори да говори още един път подобна лекция, ще бъде изключен от училището. Разбира се, че Костаки не бил дотолкова непрактичен човек да рискува своето положение. Той мирувал, но в същото това време вътрешно се въоръжавал против тиранията.

IV

Година и половина после това произшествие на Балканския полуостров се започнала вече драмата, края на която секи можел да предвиди, че ще се прекрати веднаж засякога нашето робство. Събитията в нашето отечество неволно трябваше да привлекат вниманието на секи българин, макар той отдавна да беше вече забравил своето бащино огнище и едва ли помисляше, че ще го види през сичкия си живот. Гласът, божественият глас: „Русите минали на Свищов и назначили българин за паша“, в същия тоя тържествен ден биде известен навсякъде и на секиго българина. Който си приготовляваше скромна кариера народен учител, отведнаж си въобрази, че ако не паша, то навярно ще бъде каймакамин; други, че ще завладее конаците на Дервиш бей; трети, че ще пие поганска кръв; четвърти, че Божигроб и Света гора ще бъдат освободени от агарянска ръка и т.н. Всеки може да си въобрази с каква радост е посрещнал Костаки тая новина и как той е ламтял да дойде в своята страна. Като човек, на когото вече познаваме убежденията, той не посмислил даже, както другите, да занемят висок пост и други облаги, когато се върне в България. Той се одушевлявал с по-високи неща, а най-главното – той се интересувал твърде много да узнае като каква форма на управление ще да бъде уведена в бъдещото българско княжество. „Ако нашите благодетели – писал той на един свой приятел в България – след освобождението ни предоставят на нас самите да си изработим форма на управление, то аз, като българин, който е готов да пожертвува всичко за благоденствието на своя народ, съветвам Ви да уведете конституционно управление в България по образеца на белгийската и румънска конституция, като се старайте, доколкото е възможно, върховната власт да се остави в ръцете на самия народ. Съвременната социална наука е доказала вече, като две и две четири, че народите само тогава биват щастливи, когато тие се управляват сами, чрез

своите представители, сами решават своята съдба и издават такива закони, които, като знаят, че ще се управляват над тях самите, разбира се, че няма да бъдат противни и вредителни за страната. Мнозина може би да се намерят между нашите съотечественици, които ще ви препятствуват под предлог, че ние нямаме свои хора, които да разбират от парламентарния живот. Това е заблуждение. Когато ние самите не сме в състояние да разберем своите нужди, то и най-прочутите европейски гении не можат ни помогна. Нека Турция ви служи за пример. Султанът заложи своите елмази в това време, когато започнаха да му се управляват финансите от специалисти. 200 и 300 души народни представители, излезли из средата на народа, колкото и невежи да бъдат те, пред техните постановления секи трябва да благоговее; те заслужават внимание хиляди пъти повече, отколкото гласът на едного, бил той кой и да е.

Най-голямо внимание трябва да обърнете да се гарантира свободата на словото, печата, личната неприкосновеност, събранията и др., за които в днешно време сичкият цивилизован мир се бори да ги придобие. Нашият народ, който в много отношения стои по-горе от някои европейски народи, само затова е останал назад, защото се е лишавал от горепоменатите фактори, без които никакъв успех е немислим. Недейте мисли, че с махването на турското иго всичко е свършено. Ако тия последните търсеха барут и топове из църквите и подозряваха в невярност най-много ония градове и села, които имаха камбана, едно деспотическо правителство начело с неограничен владетел, което, разбира се, че ще бъде по-просветено, отколкото турците – само може би да ви окачи камбани от най-голям размер; но, от друга страна, то ще да нанесе чувствителен удар на ония жизнени елементи, които турското правителство не можа да убие в нашия народ благодарение на неговото невежество, без които е невъзможно политическото съществование на един народ. Свободата

не е средство; тя е сама по себе си цел. Нека ние бъдем лишени от всичко, само свобода да имаме и пр., и пр.“

За да се запознае по-добре с различните форми на управление в европейските държави, Костаки си доставил сичките конституции, които разгледал внимателно и от които съставил един проект, по своя инициатива, за България.

V

Когато руските победоносни войски бяха разположили своите бели палатки покрай живописните брегове на Мраморно море, до малкото селце Сан Стефано, и когато в България ставаше вече приготовление за Велико народно събрание, в което трябваше да се покаже дали българският народ е бил достоен за свободен живот, Костаки поздравляваше от парахода високите върхове на своето отечество. Колкото повечето се приближаваше той до своето бащино огнище, колкото повече балканският вятър му напомняше нещо свое, разбъркано със златните детински възпоминания – толкова повече часовете му се чинеха години, а минутите – седмици. Каква блажена минута! След толкова години да преминеш сички злощастия, които се срещат на чужбина, да гледаш отпреде си своята родина, която си оставил закована във вериги, а днес я намираш свободна.

Във Великото народно събрание, което изработи българската конституция в г. Търново, Костаки бил депутат. По някои твърде тъмни съображения той отстъпил от първите си убеждения, но отпосле пак дошел в нормалното си положение. Наскоро неговото щастие се усмихнало напреде му. Той бил повикан да занимае един важен пост в своето отечество. Тук съм длъжен да ви кажа, че това било против неговите убеждения и той едва ли не бил на мнение да се откаже от най-напред, ако не го задържали съветите на приятелите му. Неговият свободолюбив дух желаел друго поприще, попри-

ще, което да го постави в по-близки съприкосновения с народа. Той знаел, че колкото човек се дига на по-голям пост, толкова повече се отстранява народът от него. „Може би чрез своето влияние да принеса по-голяма полза на народното дело“ – казал най-после Костаки в себе си. И действително това било така. Скоро на Костакя се представил сгоден случай да пътува из цяла Европа[207], гдето той, по важността на своята мисия, можал да се срещне със силните на деня и много работи сполучил да научи.

Когато пристигнали в столицата на славянството, там, гдето нейният неутомим белобрад вожд се бори деня и нощя с „гнилия Запад“, както ламанчанският херой се бореше със злите духове, то високопочитаемият старец, като приветствувал гостите с добре дошли, прибавил:

– Ние сме чада на великата славянска майка, седалището на която е нашият град. А защо е тя избрала нашия град? Защо тя не отиде да прегърне матерински и другите свои рожби, разпръснати по бреговете на Дунав, Сава, Морава, Висла и Марица? Трябва ли за това питание, нужни ли са обяснения? Нейното прадядовско свещено огнище е поругано и осквернено от „скупщини“, „сенати“, „волни слова“, заети от „гнилия Запад“ и „скверния либерализъм“. Славянинът е демократ по своето естество; той знае само небе и земя, бог и цар и е щастлив, когато самобитно се развива и усеща, че над него стои мощна монархическа десница, готова всяка минута да го запази от новите разрушителни идеи. Затова, като ви приветствувам, славянски деца, нека тоя стар храм, завещан нам от златните времена на славянската непорочност, бъде свидетел, че погрешката, която нашите съотечественици с помощта на някои наши заблудени направиха, скоро ще бъде поправена за гордост на славянството.

Дълго време Костаки бил в недоумение от това слово на славянския вожд[208]. Той захванал да подозрява почтения старец да не би да си е свършил сметката с кукувиците, още повече че облеклото на оратора, маниерите му, брадата му,

всичката мебел били от тоя същия „гнил Запад“, против който се обявявало война от византийско-татаро-монголски характер.

Когато се завърнал в България, Костаки имал вече около 5–6 от различни степени декорации, подарени нему от европейските дворове, които той приемал само за приличие; но всъщност гледал на тях като на неща излишни и отживели вече своята важност. По това време в България работите отивали доста добре, по желанието на Костаки, и той бил задоволен, че е подпомогнал това добро. Втори път нему се случило да пътува из Европа, гдето в един цар било дадено бал от висшите кръгове в чест на гостите. Балът бил великолепен, присъствующите били избрани, облеклата и декорациите на танцующите дами и кавалери блестели ослепително. Сичките кавалери, с изключение на няколко души, били в пълна форма, със златни и елмазени медали на гърдите. Костаки, разбира се, че бил облечен твърде скромно. Макар той да бил препоръчан на сичките, които го знаяли кой е и какъв чин занимава, но скоро можал да замети, че нежните високопоставени дами повече обичали да кокетничат с неговите в синя униформа съпътници, отколкото с него, който и по чин, и по знание стоял по-горе от тия последните. Колкото и да се не интересувал той от това, колкото и да се мъчел да запази свойственото си хладнокръвие към подобни вънкашности, когато засвирил оркестърът и когато в осветления салон се образували два реда един срещу други, единът от високогърди амазонки в бяло атлазено облекло, с разкошно разпуснати дълги коси, които като да се готвели да подхвръкнат нагоре, а другият от прищипнати адютанти и изнежени гвардейци, потънали в злато и декорации, когато, казвам, тия два небесни легиона се размесили и от техните движения се изпълнил салонът с ароматически миризми, Костаки, който мислел настрана, неволно настръхнал, по цялото му тяло преминала силна конвулсия.

Същата тая нощ, когато Костаки се оттеглил в спалнята

си после полунощ и е останал сам, недоволен някак от себе си, впуснал се в различни размишления за световните работи. „Чуден тоя свят!“ – подумал той в себе си. – Постът, който занимавам аз в своето отечество, съществува и в други някои европейски държави с много малка разлика. Лицата, които го занимават в тия последните, едва ли не играят най-първите роли в държавните работи; сяко добро направено се приписва на тях; титулират ги „светлост“, „втори държавни глави“ и пр. Без тяхното съгласие нищо не става. А аз в какво положение се намирам? Кой припознава в мене поне частица авторитет? Никой. И най-последният чиновник в България знае кръга на своята власт и неговият подпис има съответствующата важност; а моята обязаност е само да надписвам прошения, да призовавам на угощение и други дребни занятия, които да извърши един лакей...“

Преминали още няколко месеца, в разстояние на които Костаки още по-добре можал да се убеди, че неговото положение е безизходно. На една станция кавалерът на толкова декорации бил приет за келнер от един доволно вежлив кондуктор. Той не харесвал своето положение. Но кому именно трябвало да се сърди за това, не можал да определи още. От ден на ден той започнал да мисли сериозно, захванал да се вестява нарядко по улиците, никакво занимание го не интересувало, от нищо не бил благодарен.

VI

В такова разбито положение го заварил един ден един от българските архипастири, който, след като посетил други по-високостоящи авторитети, намерил за нужно или по-добре, било му поръчано да изпита отблизо мнението и духа на това доста способно момче, което в някои отношения добра надежда давало.

– Не можете да си въобразите, Ваше Високопреосвещен-

ство[209] – казал Костаки, – доколко ми е приятно и доколко ми олекна на душата, като ви видях.

– Другояче не може и да бъде, чадо – отговорил старецът с пастирско виражение на лицето. – Ако аз да не бях уверен, че няколко минути, които ще премина с вас, ще оставят добро впечатление и в двама ни, то не бих и помислил да ви безпокоя.

Двамата представители – единът на светлината, а другият на мрака, – след като си стиснали любезно ръцете, седнали около масата един срещу други.

Голям безпорядък владеел в кабинета на Костакя, който, взет съвместно, начаса отпечатал в тънката наблюдателност на стареца: „бездействие и отчаяние“. Отгоре на масата, върху която били наведени погледите на двамата събеседници, лежали няколко листове бяла книга, черна мастилница с талерче отдолу, на която имало отдавна загорено перо и два карандаша, единият обикновен, а другият от едната страна червен, а от другата син; кутия с черни цигари и пръстено, от зелена краска тасче за пепел, което не било чистено от няколко дни и на което имало около десетина недогорели, а някои що запалени цигари. Листовете от бялата книга били нашарени като географическа карта от карандаш с различни фигурки, безверни фрази и недоизказани думи – български, френски и прочие. На някои места било захванато фраза, но след две думи карандашът се установил и без никакво направление въртял колелца с неправилни краища. По-нататък следвали няколко номера, цифри и главни букви; после идвали продълговати линии, бързо-бързо теглени, от които се скъсала книгата, и пр. Най-много имало недоизкарани фрази; но цели думи, над които лежал дебел пласт от син карандаш, т.е. били зачеркнати.

Старецът изгледал внимателно, а после си дигнал очите да погледне Костакя, от когото очаквал някакво обяснение; но тоя последният нищо не отговорил, не че намирал това за излишно, а просто от недоговеждание, от несъзнание.

– Не ме радват нашите общи работи – подкачил старецът, като се мъчел да запази убийствено равнодушие и не гледал към Костакя. – Наместо да съсредоточим нашите погледи там, гдето българинът пушка под ятагана на варварина, което се изисква от славянството и което е наша свята длъжност като християни и като патриоти, ние се ограничихме само с някои маловажни наши работи.

– Да ... но знайте, Ваше Високопреосвещенство, че въпросът не е съвременен, от една страна; а, от друга ... ние не сме ... Народното събрание решава подобни въпроси.

– Разбирам ... Но малка е надеждата. Аз получих писмо от прочутия вожд и горещ защитник на славянството, виновника на нашата днешна свобода, който не се отзовава твърде благоприятно за нашите работи от славянска точка зрение ... Той, както можах да забележа аз, иска му се да направи заключение, че ние не сме оправдали целта и показваме непризнателност; а знаете, че неговата дума може да хване поголямо място, отколкото решенията на сръбската скупщина, както се изразява нашият събрат, отец Михаил Белградски. Утешителното е това, че той не е изгубил надежда за поправление работите.

След свършването на този разговор старецът впил хлътналите си очи прямо в Костакя. Тоя последният се помъчил да отговори нещо, но не можал. Всичкото му късо същество се привело в движение, туплестите му странички почервенели и наместо звук вътрешно безпокойствие изкривило устните му.

– За това вие имате право – казал най-после Костаки самодоволно, че сполучил да се освободи. – Аз познавам вожда на славянството, но не съм съгласен напълно с неговите взглядове.

– Подобен именно отговор мислех да чуя от вас – казал старецът с котарашка усмивка. – Но аз ви не обвинявам, защото сте млади още и сичко е вам позволително. Не съм обаче от поклонниците на оная рутина, че младите не са в положение да извършат нещо. Напротив, ако аз бях на ваши-

те години, с вашето знание и на вашето място, но със старческата си опитност, то чудеса щях да направя ... млад мъж, пълен със сила и деятелност, знающи източниците на много работи, наместо да управлява съдбата на един народ, за което ще да го запише историята в аналите си – да се занимава с писанието на номера и колелца, не разбирам! Тук на тая маса – извикал по-натъртено старецът и ударил костеливата си ръка о масата, от което движение подскочил ученикът – трябва да се чертае границата на нашето отечество и да се съставя програмата, по която ще следва вътрешната и външната политика на младата ни държавица. Тук трябва желязна воля, а не – 'нам какви си интерпелации, болшинства и вишегласия. Ако Италия е обединена, Германия съединена, а Русия могуществена, то това се дължи на Кавура, на Бисмарка и Горчакова. Ето нам какви хора ни са нужни. Прочее, дерзай, чадо! Нищо не ти препятствува да станеш велик човек и да унищожим злото, докато не е пуснало още корени. Има кой да те поддържа. Засега сбогом. Скоро ще се видим.

Дълго време след заминуването на стареца Костаки стоял неподвижен, опрян върху масата с наведена глава между ръцете си; дълго време той мислил кой път да хване и где именно трябва да потърси средства за поправление на положението си, защото старецът, макар и да му разкрил няколко въпроса, трогнал най-чувствителната му струна, говорил много тайнствено и отвлечено, щото никакъв път не му посочил. Няколко нощи наред той не можал да заспи спокойно. Различни планове и разсъждения се въртели в главата му, които той не можал да приведе в порядък и които противоречили един на други. „Защо поне печатът не е малко нещо по-ограничен – често говорел той сам на себе си. – Той е най-страшното оръдие в днешно време. Въобразявам си какъв ще шум да подигне той, щом нашето намерение намери съчувствие, „гдето трябва".

Няколко пъти наред Костаки имал аудиенция на „надлежното място", гдето между другото бил попитан имал ли е

разговор с Негово Високопреосвещенство. В една от тия аудиенции той намерил и други посетители, в числото на които бил и Негово Преосвещенство. Костаки, който бил най-последният между посетителите, отведнаж можал да забележи, че важни предмети се разискват и сякакво приличие било нарушено, тъй щото не се познавали кой е *главата*, кои са послушниците. Между събеседниците стоял млад човек, с черни подсукани мустачки, краищата на които приличали на счупени гевреци. В неговото лице се забелязвало колебание и нерешителност. Секи от присъствующите, който имал думата, обръщал се да говори на младия човек, комуто като да натяквали и да го обвинявали в нещо.

– Народът, който ние познаваме още от детинство – говорел човек от средна възраст с мрачна и тайнствена фигура, – гледа на вас като на божи помазаник. В неговите очи вие сте източникът на всяко добро, възползувайте се от тая народна слабост, както са се възползували мнозина ваши предшественици, макар и в други страни. Думите Струма и Вардар, Охридското езеро и Марица ще ви възвишат до стъпалата на оная точка, отгдето последующите ваши действия, каквито и да бъдат те, ще се обличат във формата на историческите ви стремления. Твърде са рядко ония скептици, които ще пожелаят да подигнат булото.

– Обстоятелствата благоприятствуват на нашето дело. Денят 1 март измени всичко – казал един стар изпомежду присъствующите, думите на когото не обърнали особено внимание както на младия човек, така и на присъствующите, понеже това било известно всекиму и от по-напред разисквано. – Можете да си представите, господа, като какво ще бъде впечатлението там, *гдето високо се държи знамето на славянството*, когато пристигне нашето писмо, че и в освободената страна се е зародил *сухият плод*, подпомогнат наймного от „скърпения дрипел“ по образец на гнилия Запад, конците на които се усукаха от самите представители, така да кажа, на нашата добродетелка. Но който е в състояние да

направи добро, той направя и зло, още повече че тук не са нужни гласоподавания, а едно *быт по сему*. Особено ако авторът на тия думи е сънувал нея нощ дим, убит кон и че колесницата на св. Пророк Илия, наместо да хвръкне цялата, то само двете ѝ колелета се дигат към всевишния. Заради това минутата трябва да ни бъде скъпа.

– Снощи се срещнах с моя събрат, който се беше завърнал от епархията си – поел думата Негово Високопреосвещенство. – Той обещава добър плод. Само в едно село по побуждение на учителя, той претърпял фиаско, гдето му строшили и бъклицата.

После малко разискванията станали по-живи; всичките присъствующи станали на крака. Думите: „Вашата власт е отнета от няколко души“, „Вие сте станали сляпо оръдие на техните егоистически цели“, „От вашето решение зависи да се даде край на злото“, „Вашето знатно произхождение ви налага да постъпите рицарски“, „Ще посрещнете съчувствие в три знатни градове“ и пр., се повтаряли от секиго.

След като се приело съгласието на *сичките*, присъствующите заобиколили наш Костакя, който, макар и да показвал понякога пълно съгласие, но стоял повечето настрана и се виждало, че не приемал за чиста монета сичко, както правел това человекът с черните мустаки. Думите, които му каза старецът, когато го посети в дома му, тук се повториха и потретиха, описа се в най-черни краски сегашното негово положение и бляскавото му бъдеще, което той ще да заеме; напомниха му се имената на много велики мъже на негово място, които са правели чудеса в своето време, каза му се, че е време вече да направи разлика между философските разсъжения и тяхното приложение в горчивия практически живот, между конкретното и абстрактното; най-после всички присъствующи извикаха в един глас: „Да живей българският Кавур!“ И два къси крака, подигнати от много ръце, взеха хоризонтално положение на въздуха...

VII

Вечерта Кавур бил в дома си, гдето се прибрал по-рано от обикновеното време, и заповядал на слугата си да казва на посетителите, че господарят му е неразположен. Той се разхождал с бързи крачки из стаята си и често се спирал пред огледалото, гдето си усуквал малките мустачки, увивал брадлето си на единия си пръст и дигал главата си нагоре. Нищо му се не похващало, при сичко че имал много работа; само на масата му лежали няколко писма от два-три дни, от разни места, които той не успял още да отвори. Като заминавал покрай масата, вземал ги едно по едно в ръцете си; на някои от тях щом поглеждал почерка, оставял ги пак на масата, други прочитал до половина и ги сгъвал, а трети, които не можал да познае, докато не виждал подписа, не мислил и да ги чете. Когато се спрял за последен път пред огледалото, заведнаж му дошла странна мисъл. Набързо той отворил едно малко куфарче, от което извадил ордените си. Те били разхвърляни тук-там из куфара в безпорядък, като неща непотребни. Но сега той ги пипал с внимание, изтривал ги един по един с малка бяла четчица и ги наредил от лява страна на гърдите си. Така той отишел пред огледалото, но както и да се кривел, на която и страна да се обърнел, по никакъв начин не можел да хареса сам на себе си. Незадоволен от това, той съблякъл горната си дреха, която преметнал на един стол, и се отстъпил отдалеч да се любува на бездушния предмет.

Вижда се работата, че и от това не е можало да се удовлетвори пламенното му желание, защото два часа после гореспоменатите забавления един от неговите приятели, с когото служили при един господар, получил от Костакя една визитна картичка, на която било написано следующето: „Драги ми приятелю П..., изпрати по приносящия твоята парадна униформа, синята, заедно със сивия калпак и сабията, защото довечера ще бъда на бал маске.“ Щом Костаки приел исканите неща, първата му длъжност била да затвори врата-

та; втората – да изтрие огледалото; а третата – да си направи тоалета на главата. Тогава той облякъл дрехите на приятеля си, турил калпака на главата си, препасал сабията, която дълго време не можал да нагласи, и най-после турил ордените на гърдите си. Това кичене траяло около двадесет минути, което се извършило с голямо хладнокръвие, и докато всичко не било готово, Костаки не се явил пред огледалото, защото искал чрез това сам на себе си да направи сюрприз.

Когато всичко вече било готово, той запалил четири свещи на масата и отведнаж като актьор или като борец застанал отпред отритото огледало, като стискал с лявата си ръка дръжката на сабията, а с дясната държал под козирог, като когато поздравяват генералите. И действително, приготвеният сюрприз произвел своето действие. Щом Костаки се видял в това положение, цялото му късо същество затреперало, при всичко че ако го погледнеше някой от вратата, щеше да помисли, че пред огледалото стои ромено батлаче – начаса той си въобразил младите години, върнал се няколко години назад, припомнил си кадийския син с късата сабийка, която като че се влачела из стаята му, и на това ощущение и той подрънкал своята и си опънал едното мустаче, като да покаже, че си има вече и по-добра даже; стоял той и правил различни фигури и жестове, на които съответствувало и изражението на лицето му – на минути той ставал мрачен и начумерен, което произхождало в него, когато си спомнял за лекцията, която беше държал в Германия; после това лицето му светвало и тънка усмивка се готвела да отвори устните му; а това самодоволствие било следствие на новите му убеждения, които той си съставил, според както му диктувал практическият живот и състоянието на работите в неговото отечество, още повече, че това потвърдил Негово Високопреосвещенство заедно с другите събеседници. Най-после, когато изтеглил сабията из канията ѝ, звънтението произвело силно сътресение в нервическата му система, ушите му писнали, сторило му се, че свири музика и тропурка конница, от която треперела земя-

та, в огледалото му се престорило, че се групират в линия два батальона, един срещу други, които искат да му представят почетен караул; той дошел още повече в изстъпление, поискал да командува; но глас не можал да издаде, изгубил съзнание и паднал на земята в безчувствено състояние ...

VIII

Прекрасно и живописно е положението на град Шумен; хубава и разнообразна е неговата околност в топографическо отношение; весели и трудолюбиви са жителите на тоя исторически градец, свидетел на много важни събития, повечето от военната хронология. Неговите зъбести скали са изпитвали ехото на страшния дядо Иванова топ много пъти, течението на бистрата като сиромашка сълза Камчия е бивало много пъти задръстено и от широки шалвари, и от тесни панталони; плаващите по гладката ѝ повърхност букови мостове, взети в плен от недалечния Преславски богаз – много пъти са били спътници на казашки шапки и махмудии фесове; бялата катана на Дибича Забалкански и арабският ат на славния Юмер паша са къртили камъците на неравните калдъръми около Канътабия; най-после, тоя важен във военно отношение град не е изгубил своето значение и в настояще време. На равните му поляни, там, дето неотдавна се слушаше грубият командующи глас на анадолския син „*Омузаал*!“ – днес се чува „*На плечок*!“ Там, дето преди четиридесет години командир паша надуваше своя кехлибарен чибук заедно с българските първенци, днес неговият наместник, дружинен командир, възпитан в сферата на подчинеността, кавалерски удря шамар не на някой бакалски чирак, че продавал *ексик* на аскер чоджуклара, а на председателя на окръжния съд. Каква разлика! ...

Беше зимен ден – началото на месец февруари. Три дни и три нощи непрестанно идя сняг, придружен с виелица. Тер-

кометърът Реомюр бележеше 12 степени студ под нулата; лакът и половина беше навалял снегът. Не само гражданите не можеха да сведат своите магарета на чешмата, но и дисциплинарните войници не се наемаха да изведат хранените си коне. Никой не смееше да се подаде от вратата навън, даже и решителните саалепчии. На четвъртия ден, обаче, през нощта грозните сиви облаци, които висяха на хоризонта, на разсъмване се разбягаха към Черното море, над които ясното слънце изскочи като победител и почна своя път към запад, зарите на което най-напред осветиха някои по-високи здания из града, между които държеше място и военната казарма. Секи може да си въобрази после тридневното обсадно положение доколко жителите бяха весели, до каква степен движението беше живо още от захващането на хубавия ден. Докато трудолюбивите еснафи и търговци не бяха още разчистили големите преспи сняг отпред дюкяните си, високите порти на една от шуменските казарми се отвориха, от които един по един излязваха младите български кавалеристи, закопчани в шинелите си и с башлъци на главите, които отиваха да поят конете. В двора на казармата от минута на минута се чуваше дрънкането на конско чесало. Късо дебело солдатче с воински шинел, дълъг до петите му, с две бели ширитчета на раменете върху червените пагони, с високи лачени ботуши на краката и с хусарска сабия през кръста обикаляше около един черен кон в едната ръка с чесало, а в другата с козената кесия. Проклетото животно, от една страна, жадно, а, от друга, останало самò без другари, не преставаше да хаханиже и да се изправя на задните си крака. Не беше добре и на късото солдатче; при всичко че камък и дърво се пукаше от студ, неговото набърчено чело беше росясало от дребен пот.

– По-добре отпашете шашката, господине, от която още по-много скача пущината, или пък дайте на мене да го очеша аз – казал не без почитание други един солдатин, който стоял със сгърнати ръце, пъхнати една до друга в ръкавите на шинела.

– Нито едното, нито другото – отговорил късото солдатче. – Ти само му дръж главата да не скача и ми показвай где да чеша. С това благородно занятие са се занимавали великите пълководци Александър Македонски, Карл Велики и други.

– Остави чесалото настрана, от което няма вече нужда. Плюй на кесията; дръпни един път по гърба му да легнат космите. Плюй пак; ха сега дигни му опашката нагоре; натискай добре да лъсне.

И ученикът внимателно изпълнил заповедите на своя инструктор[210], който бил от Врачанската №8 дружина, родом от с. Телешово.

А кой бил ученикът, който се сравнявал с Александър Македонски и Карл Велики? Читателите може да са се сетили вече, че той е българският Кавур Костаки, който от гореща любов към военното занятие, против което едно време, увлечен погрешно, водеше кръстоносен поход, беше дошел в Шумен да се изучи нагледно и да се запознае на дело с всичките му трудности, като имал за пример Молтке. Той беше станал вече велик човек. Благодарение на неговия талант и на неуморимата му деятелност важни изменения бяха станали в държавното устройство. Местата на Канта, Джона Стюарта, Миля, Херберта Спенсера, Хенри Томас Бокля, Дрепера и др., сега занимаваха мемоарите на прочутия интригантин Метерниха, които той беше си доставил на два езика в оригинал: „*Il Principa*“-та на Макиавеля, тоя образец от дипломатическо коварство; „*Катехизисът*“ на Наполеона III, „*Memorial de Sainte Hélène*“, неговите съчинения: „*Rêveries Politique*“ (Политическо мечтание), „*Idées Napoleonionnes*“; „*Etudes sur la passè et l'avenir de l'artillerie*“ и пр., и пр., които той четял като молитва заран и вечер.

Според както му беше обещал старецът, наместо номера и колелца той съставлявал денонощно различни устави и проекти за правдините на жандармите и тяхната неприкосновеност; за безпристрастното действие на администрацията

във време на изборите; за деятелността на *спомагателната* полиция отвътре и отвън на държавата, която кариера дотолкова му станала любима, щото той останал няколко нощи без сън да обикаля покрай една къща, гдето имало събрание от неблагонадеждни, заедно с двама души македонци, на които било обещано голямо бъдеще, след като се разпространи „историческата задача“ и в злощастна Македония. Той бил в тясна кореспонденция с повечето архипастири из България, в много работи искал техните съвети и препоръчвал им да обръщат строго внимание на училищата от своя страна. В епархията на едного от архипастирите се случило доволно скандалиозно дело. Един селски свещеник прегърнал протестантското вероизповедание и преспокойно обявил в един прекрасен ден на своя духовен глава, пред когото се явил в цивилни дрехи, че той престава вече да свещенодействува. Може да си въобразите зачудването на архипастира за това нечувано дело. Той поискал съветите на Кавура как да постъпи, който му писал следующето: „Прегръщанието протестантизма на свещеника, за когото ми пишете, само по себе си е нищо; но тук трябва да се гледа на въпроса от друга точка зрение. Знаете доколко голяма надежда е възложено на вашето влияние за осъществуването на „историческата задача“, което влияние чрез подобни постъпки в духовенството може да рухне един ден. Заради това, да се предвари злото още в своя зародиш, вземете най-строги мерки за поруганието и унижението на тоя свещеник пред очите на населението, като, от друга страна, подбудите тайно да разори дома на отстъпника и да го изхока из селото заедно със семейството му като убиец за пример на другите. Веротърпимостта, за която се говори и в нашия *дрипел*, трябва да се закачи на гвоздея за няколко време.“

Между другите проекти и програми в кабинета на Кавура имало списъците на сичките така наречени неблагонадеждни чиновници, които той отменявал с червен карандаш и ги изпращал за изпълнение.

Не по-малко се привързал той и към военните лица, клубовете на които посещавал всяка вечер. По негово ходатайство в един военен клуб се турил член в устава, чрез който не се давали същите правдини и на гражданите, каквито имали военните. Обикновено той четял „Московските ведомости“ и „Русь“. От омраза към първата си библиотека, която го смущавала, той заковал в дървени сандъци сичките си книги, които изпратил до един евреин във Виена да ги продава на стария пазар.

И така, светът ще пропадне от учените; но не от ония учени, които са се учили как по-добре да помогнат на неучените си братя, а от ония малцина пиявици, които употребяват науката като средство как по-добре да напълнят своя джеб.

НЕ МУ БЕШЕ ВРЕМЕТО*

(ОТГОВОР НА БРОШУРАТА „НЕДОРАЗУМЕНИЕТО МЕЖДУ БЪЛГАРСКОТО И РУСКОТО ПРАВИТЕЛСТВА“)

* Публикува се по първото и единствено издание на брошурата, Русе, 1886 г., скоропечатница на Ст. Ив. Роглев.

I

Нещастна България! Преследват я руси, злобно я подиграва полицейски застъпник Катков, мъчи се да ѝ отмъсти на сяка стъпка руската дипломация, нейна уж покровителка, търсят ѝ леснината да я затрият от лицето на земята; сръбски жандармин, наречен крал, се изпраща да я накаже и смирява; по-надалеч немец ѝ се заканва; не стои мирен и друг един пандурин на православието именуем Никита, пише той уводни членове в своя единствен вестник и казва: „Сърбия не е сама“ и пр. и пр.

В късо и ясно казано, работата излиза така, че български народ е артисал от пространното земно кълбо, като че той да е направил непростимо престъпление, само по тая проста причина, че сам-саменичък пошетал из къщата си, сам на своите угнетени плещи поискал да си закърпи чергата, да се съедини с отделените си тракийски братия. Чудно и дивно, мрачно и необяснимо! Кому ние, сиромасите, настъпихме на крака? На кого от горепоменатите наши врагове нагазихме ние в бащината нива? Какво губеше развратний крал Милан[211], че една българска област не щеше да се управлява занапред от турски паша, а от български княз? Очите ли извадихме на черногорский сокол? Ташкент ли пропадна или Сибир стана градина? Казвайте де? Православни еднокръвни и едноверни братия славяни, *велика Русия и сестра Сърбия*?* Защо вие, пътеводители на славянската звезда, онемехте и окаменехте, когато заклетий враг (славянофилско виражение) на славянството, Австрия, по начин подъл и узурпаторски тури скверна ръка на измъчените от историята херцеговци и бошнаци? Как не ви заболя вас, чувствителните, сърце, когато

* Българска патриотическа песен от 1868 г.

гледахте, че мазният, пиеният и развратният йезуитски поп деморализираше нещастните ваши и наши братия, в речените две области? Когато шпионствующий швабски жандарин учеше и проповядваше морал и културтрегерство? Освен че никакъв протест, вие, врагове на българското единство, един от вас се целува и братими с Франц Йосиф[212], втори му се е продал и заложил демирбаш, а трети, храбрият Никитка, нареден с пищови и паласки, плаши виенските дами по булвардите и театрата.

II

Чуждите хора, мой брайно, са си чужди хора. Толкова повече са чужди и студени дипломатите и политиците, били тие турци, ингилизи, руси или славяни от най-родствените и най-приближените. Ако ти сторят нещо добро, то това добро ще бъде извадено от носа ти с фитили. Тежко и горко на оня нещастен народ, който сгърне ръце и чака, който не си омива лицето със собствените свои попукани ръце.

Жалното и нежелателното е това, че в редовете на горните наши недоброжелатели се числят и някои наши братия, българи, родени и отхранени в земите ни, бивши народни деятели, бивши и бъдещи министри може би, водители на партии, добре познати в отечеството ни. По-главните от тях са: г. Драган Цанков, тоя същия Цанков, който за самостоятелността на България целува папски чехъл, който се провикна в 1881 г. с нечута дотогава гражданска доблест: „не ти ща ни меда, ни жилото!“ Дядо Драган Цанков иска... Какво той иска? Той иска ни по-малко, ни по-много. Той иска, той желае, той е на мнение, той е готов да затрие България от лицето на земята. Така той ясно не се е изразил, както ние, но неговата руска окупация, за която той трактува с онова руско кюлхане, именуем Кочетов, тая руска окупация е равносилна с уничтожението на България. Руска окупация

в България, десетина-петнадесят годинки практикуване из отечеството ни на нагайката, камбаната и мъдрите съвети на становой пристав – прощавай вече Българийо! Язикът на твоите праотци ще да се слуша само из сиромашките колиби, само из затънтените планински кьошета. В това ние сме уверени положително, говорим, стъпили върху историческите развалини на Полша и Малорусия. Имаме не по-далеч и Бесарабия. Две години не са се минали още, откогато там е стъпил кракът на официална Русия, а името българин, български язик, българско училище и пр. са заменени с *порядък, порядък* и пак *порядък*!

Но дядо Драган Цанков и после тоя предателски разговор с Кочетова, пак си остава дядо Цанков, пак запазил нещо благородно от своя според едни железен характер, а според нас – черен инат. Той се не крие във Виена зад гърба на тоя или оня печатар, той се изказва открито, той е безбоязнен. Това е достойнство, което ние не можем да замълчиме.

Друга противоположност представлява скритият автор на брошурата „*Недоразумението между българското и руското правителство*“. Тоя господин постъпил проститутски. Той пише брошура, излага мнение и убеждение, така да станяло, тъй да се постъпело и пр.; а се крие господинът като разбойник; коджамити човек, а пак го е страх да се подпише. Забегнал той през девет гори тилилейски, отишел той във Виена, затулил се зад гърба на един евреин печатар и стреля ли стреля! Значи, че на негова милост не му е чист косъмът, слабо, малодушно и безхарактерно същество е, сам се срами от своите мнения и убеждения, които не е намерен да защищава, в които не вярва и той, най-после, авторът на брошурата ще да бъде от рода на чемширите, които са весели и зелени зиме и лете, а на нищичко не миришат. Сиромах чемшир! Другояче ние не можем да си изтълкуваме криението на автора на тая брошура. Той живее в конституционна България, гдето не бесят и не стрелят върху ония, които си изказват свободно и открито мнението. Има и друго. Авторът не за-

щитава някои пагубни принципи и идеи, та да се бои. Той се кланя на нагайката, целува коленопреклонно монаршески жезъли, строг гонител е на сяко разсъждение, самостоятелно мнение и критика, а на подобни божи овчици, где не им е добре? Кой гони и преследва робските душици? За тях е рай навсякъде. За тях са отворени всички капии, гдето и да похлопат.

И друго ни дохожда нам на ума при изучаването на тия чемширови братия. Който защищава на тоя свят силните и великите, който става адвокатин на ония богопомазаници, които имат милион войска, хиляди топове, които бесят и колят, на които думата е закон, на които палатите са от злато, то на тоя, който отдавна му е определено прилично място нему казват *шпионин*. С тая пасмина хора умното и съвременно человечество счита за унижение да води борба. На такива хора просто плюят в лицето. Тия са граждани само тогава, когато се намират в полицейски участък. Така щяхме да постъпим и ние към автора на брошурата; но ръцете ни са турени под камък, нямаме си свой вестничец, който да не си пали чибука от министерството и в който да можем да си кажем думицата, неизнасилена и нецензурирана. Освен това мнението или по-добре мракобесието, изказано в брошурата „*Недоразумението между българското и руското правителства*“, има няколко глухи поклонници помежду ни, от рода на кепазета, като Стамова, Теохарова и пр. В тоя род действуват и руските в България консулата, които никога не са престанали да водят подла реакция против нашето отечество. Бели рубли, като сняг, тия пръскат из отечеството ни да подкупуват и развратяват простодушното население.

III

Мнозина говорят, че авторът на предметната брошура е познатий нам съотечественик Т. Икономов[213], който е бивал в

България и министър, и държавник, и сичко. Ние от най-напред не повярвахме, защото считахме г. Икономов, че е най-напред българин, защото, както казват, ако той е бил в нещо последователен, то е било в омразата му против официална Русия. На основание на следните наши заключения и ние сме полуверени в казаното от хората: първо, че същите тия взглядове, излошени в брошурата г. Икономов ги е говорил в Тулча на 8-й ноември, публично, т.е. *че младите разсърдили Русия със своите постъпки, че радикалите са буйни* и пр.; второ, че брошурата е написана с такова литературно достойнство, което малцина умеят да сторят у нас, а и това не е малко да узнаем г. Икономова; и трето, че г. Икономов не излезе да опровергае това мнение на публиката, изказано няколко пъти в стълповете на в. *Славянин*.

Както и да е, ние пак ще да пазим светостта на анонимната брошура. Няма изцяло да вземем, че тя е плод на г. Икономовото перо. Ние си позволихме да споменем името му, след като направиха това вече други.

Между мен и г. автора на брошурата съществува пропаст разлика. Той без подпис, скрит зад виенский печатар, защищава силните и богатите, които знаят да награждават трудове, било със *Св. Анна* на шия, било с друго някое реално благоволение. Господин авторът е повечето адвокат, отколкото гражданин, повечето на чужд гроб плаче, отколкото върху своя черга. Ние излязохме да отговаряме на тоя позорен автор и като гражданин на България, и като съучастник в две велики събития, въстанието в 1875–76 г. и пловдивската революция от 6 септ. 1885 г. В късо казано, ние ще да защищаваме не политиката, не една стомилионна монархия, но другари, мъченици, херои, легнали под нож за скъпо убеждение и свята идея. Ние излязваме на пазар с целий подпис, ще защищаваме писаното от нас и с име, и с чест, и с нерви, с риск и др. От нас ще има кой да поиска сметка, защото излязваме на мегдана, няма да се потайваме в своя кабинет, но ще да се червиме със собственото си чело. От всичко това следва,

че ние, като отговорни, ще да се замислиме над сяка дума, буква и запетая, истината, както я разбираме, ще да ни бъде знамето, ако и да прекалим некъде нещо, съвсем невинно, то пак със своя врат ще да отговаряме. Ако противникът ни чака да му похлопа вратата гавазинът от консулатото, който ще дойде да му извести, че Св. Анна е дошла, то нас ни чака: гюргевский булевард, свещений Сибир и други подобни богоугодни места, ако, не дай боже, се осъществуви идеалът на дяда Цанкова.

IV

Господин писателят на брошурата, между другите второстепенни и третостепенни ретроградни взглядове и съждения, най-много на два главни бие. Тия са: независимите и самостоятелни движения на българския народ, станали досега в отечеството ни, било в турско време, било сега. Той припознава, че има нещо си такъво като България, народец православен, послушен, смирен и покорен; но на минута не допуща даже, щото тоя народец да се изправи на своя собствена нога. За него българският народ е стадо от истински овци, братство от раболепни калугери в някой манастир, рота солдати, които да заменяват своя човешки и народний дълг с дисциплина, своята самостоятелност и мнение – с монашески милостив приказ или с консулски дипломатически съвет.

Нашите народни мъченици от 1867–1868–75 и 76 год., нашата гордост, хората, които се хвърлиха в явна смърт само за идея и благороден патриотизъм, тия хора, които носят имена: Раковски, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Левски, Волов, Бенковски, Ботев, Каблешков[214], светците от Перущица, Батак и Дряновския манастир, героите на *Радецки* и пр. – са шарлатани за господин писателя на брошурата. „Тия бяха *скитници, псувачи, недобросъвестни, неспособни да вършат нещо положително*“, говори господство му на стр.

17 и 18. А какво разбира под тия куп върволица думи негова милост? Коя работа по онова време нарича той положителна? Да не би тая да си удряш сяка неделя феса на калъп, да целуваш петите на каймакам ефенди, да ходиш да пиеш с него бадемлия мастика по лозята, да каниш владиката на гости, да ставаш на въпросителна пред чорбаджиите, а тиранин пред слабите, да пишеш дописчици във в. *Век*[215], че младите вирнаха глава, че царското правителство трябва да се обърне около себе си, да държиш слова на св. Кирил и Методия, да носиш палто ала турка, без яка? Това е положителното, полезното и патриотическото? По сяка вероятност е това, защото авторът прибавлява от себе си... „учителите и младежите по градищата и тий бяха донякъде свободни, понеже съприкосновението им с турците бяха по-редки (не и с каймакамите обаче) и освен това сами себе си усещаха и считаха за свободни (стр. 17)."

Но секи, който не е имал тая чест да бъде обичлив с ефендетата, секи който е издигнал глас против варварщината, против бесилките, против окованите в синджири и изпращани за Азия, против битите и ограбените, изнасилените и поробените – той е *псувач*, той е *скитник* и недобросъвестен. А какво добро са заслужили непсувачите, питаме ние? Ония блажени същества, от пасмината на писателя на брошурата, които надуваха кехлибарени чибуци, които не можаха да вървят от шкембета, които гладеха и мажеха, които казваха само *евет*? Казвай де? Какво тие направиха със своето овче благоразумие и с византийската си смиреност? Сичката им деятелност не се ли състои само от това, че ако на турците се навеждаха да им целуват етеците, то на русите се покланяха само до пояс? Какво повече? Кой от тях се жертва, било тогава или сега, ако не за някаква си идея, то поне за самосъхранение величието на собствений си самурен кожух?

Ние, т.е. днешните заедно с останалите от онова време *псувачи* и *скитници,* ако и да не се гордеем с неща по-реални, като чифличец, воденичка, корийка и пр., притежаваме

тая привичка, щото плюем в мазното лице на сяка благоразумна гарга, която публично глади и маже известни лица и събития, а скрито и хайдушки ги клевети. Хората, които отидоха на явна смърт, като на сватба, които жертвуваха и младини, и положение, и баща, и майка, сестри и братия, тия хора, които се скриха от останалите си заблуждени братия, да ги не видят, да не им побъркат да измрат, като че това да беше някакъв си божествен дар – то на тия хора, на оня свят, ако има такъв, свети Хараламби, блажена Теодора и свети Димитрий Басарабовски тряба да им слугуват и поливат на ръцете. Тия степени, в отношение на небесните граждани, ние разпределяме на основание на тия факти и събития, че свети Димитрий Басарабовски е пострадал за доброто на три малки птиченца, *гълъбчета* още, които настъпил и убил без да си ще*, когато *скитниците* и *псувачите* са измрели за благоденствието и доброто на милиони свои братия. Но да предположим на минута, че не е било така, че *скитниците* са се жертвали за някакви си по-отвлечени и по-неуловими цели и идеи, практичността на които щеше да бъде съмнителна. Сѐ едно. Човек, който отива да *умира* съзнателно, тикан само от оная вътрешна божествена искра, която се нарича убеждение, тоя човек е велик, пред него пада на колене и неумолимата история.

„Не му беше времето още“, казва писателът на брошурата, с идиотско самодоволствие. „А кога ще да дойде туй пусто време?“ отговаряме ние. Коя е оная сила, оня фактор, или колосал, който да държи в ръцете си терзиите и да мери съдбините на народите? В календарчетата нищо се не споменава за това *време*: в кормчията на светите отци, доколкото ги познаваме, пак се не споменава подобно нещо; в постановленията и уставите на правителствата, така също се пази убийствено мълчание. А пък и векът на пророците се измина вече. В днешните грешни времена и небето не се отваря ве-

* Гледай святото му житие.

че, както това бивало едно време, отгдето блажени и праведни хора чували глас на различни предсказания. Подобен глас ли е чакал господин писателят на брошурата, който да се разнесе някоя заран със следующите думи: „Българе и вие благочестивци с късите пискюлчета, които се навъртате около конака! Чувате ли бе православни и послушни хорица! Небесните първенци решиха днес да въстанете вече! Нека святи Мина ви е на помощ!“

Другото настрана, но колко сте вие сиромах в познанието на човешката природа и в неумолимите закони на историята! Прогресът и движенията на тия народи, вие ги считате че са се едно и също с граматическите сухи правила. А това, което може да бъде извинително за един суров полицейски чиновник, за когото приказът от началството и дисциплината са и чест, и обществен дълг, това е срамота и непростимо за един *конституционалист*, бивши *държавник*. Според вас и според вашите калугерски заключения излиза, че туй, гдето го казват народно съзнание, обществено движение и настроение, дух на времето и епохата, воля, обществено течение, прогрес, вълнувание против царската желязна десница и калугерските черни броеници и проч., и проч., сичко туй, казвам, е бошлаф според вас! Излиза, че народите са стадо в най-тесен смисъл на тая дума, че тие са такъво сурово тесто, от което секи авантюрист и *скитник* може да замесва по угодата си каквото поиска. Излиза, господине, че не народите раждат и създават: Крамвеловци, Робеспиеровци, Гарибалдевци, наши Раковски, Левски, Бенковски и Хаджи Димитровци; не че тие народи крачат на един век разстояние пред историята, а тая последнята подир двеста години не може още да налучка причините и условията на това или онова движение; но че отделни педанти, софисти академици и историографи, шарлатани конституционалисти и проч. решават и създават сичко.

Излиза според вас и вашето авторитетно мнение за народите, че щом някой *скитник* като Левски, изпъден от дякон-

ството за безчиние, като Бенковски[216], пропаднал в търговията, като Волова, бактисал да преподава закон божий, като Ангел Кънчев[217]... не зная какво да кажа за Ангел Кънчева, защото сичко му бе на място... Излиза, че за подобни *скитници*, гечинмека беше лесен: да се облекат в дрехи просяшки, да турят в пазвата си силна доза отрова, да тръгнат из гори и планини, да се скитат нощно време по села и градища, и *на сила*, с *измама*, по свой *кеф* и *каприция*, да учат невинното население на бунт!

А че като е така лесно да се правят бунтове и смутове, от един-двама *скитници*, то защо вие, господине, чакате? Ставайте! Сега е поне лесно. Няма ви обесят. Наместо с просешки дрехи, може да пътувате с файтон. Сега няма турци, но има радикали (чети анархисти – стр. 32), има непокорници на православната *покровителка*. Хайде де! Тръгвай! Проповядвай, викай: „*Не му беше времето! При турците по-добре живеехме! Съединението не е православно, защото не се благослови от богопомазана ръка*!“ В първото село щеше да събереш около си децата; във второто може би щяха да ти издрънкат с газово тенеке; а в третото – не ти гарантирам. Е тогава, защо такъво противоречие от страна на покорната тълпа? Защо едного *скитника*, в просешки дрехи, да приема тая тълпа с молитвено коленопреклонение, а другиго – с файтон и ръкавици – да му плюе в лицето? И тоя последний, или е *апостол на свободата*, който проповядва само покорност, православно смирение и ура? Когато първий говореше: пушки, барут, самоубийство, паление собствени къщи и проч.? Казвай де?

Ние смеем да отгатнем тая непоследователност на тълпата, която се състои, според нас в следното: че в мозъка на тая проста тълпа, сѐ ще има нещичко като разумец, който да я кара да прави разлика между измъченото лице на една апостол и мазната и подпухнала от лой чифлик-сайбийска физиономия. Че тая непослушна на чорбаджийското *евет* тълпа, прави разлика между шарлатанията на един гладен

за богатство кърлеж и огнената реч на смелия херой на свободата. Най-после, че тая тълпа слуша и вярва само на ония свои *скитници*, които са плът и кост от нейното съществуване, в които е олицетворено нейната скръб и радост, които тя създава и изпраща да тръбят на четирите страни святото божие слово. Наистина, че в мътни времена, когато народите се възбуждат изкуствено, както беше у нас през преврата в 1881 г., героите бяха мизерни същества, като: Горбанова, Христофорова, Среброва, Юркевича, Бръчкова и проч., но тряба ли да ви казвам, че тие прецъфтяха подир няколко деня? Народни дейци от тая пасмина приличат на ония гъби, които се казват *прахавици*. Тие виреят и се надуват само няколко часа. После това, ако някой ги ритне случайно – преобръщат се на прах, а от само себе си – изчезват незаметно.

V

Но нека читателите чуят сами как философствува по тоя предмет сам авторът на брошурата.

... „Когато буйството в думите и празноскитанието – говори той – ся считаха за патриотизъм, и за юначество (а пиението кафе с каймакамина и еветът пред кадията – за подлост, казваме ние); когато вие ходехте да проповядвате въстание, тогава имаше хора, и ние ще ги покажем, когато потряба, че време за въстание в България *още не е настанало* (наш курсив), че народът се намира в дълбока апатия и че не само не ще да поддържи колко-годе подобно движение, но още ще бъде против него, защото ще намира, че му се разваля мнимото спокойствие. Казва се, че турците са много, и силни и че за да се чака какъв-годе успех от подобно движение, това движение тряба да бъде всеобщо, да избухне в цяло българско (олеле мамо, какъв си революционер! Какъв тънък конспиратор! Ами защо се изказваш, бе братко? Това е риск. Какво

ще кажеш за това в Азиатский департамент, когато ти четат брошурата?) Нещо, което не може да се чака при сегашното състояние на народа. Говори се, че свободата се иска за народа, а не само за няколко учители и младежи по градищата... че по тая причина над народа трябаше да се работи много и дълго, че тоя народ тряба да се извади от дебелата апатия, да се доведе до съзнанието на по-хубав, по-човечески живот и да се поведе към такава свобода, която той ще знае и да цени, и да защити и не ще я замени утре с друго робство на по-хитрите и по-безсъвестните. Доказва ви се, че добитата със собствени средства свобода се оценява по-добре и запазва по-усърдно и че до разбирането на такава свобода наший народ още като не е дошел, то сяка друга свобода ще му послужи само за ново робство, за робство може би по-тежко от предишното. Не ви се премълча, че преди движението за свобода, тряба да се произведе в народното съзнание известно движение (като какво например?), без която сяко друго движение е безполезно и безплодно, и че тук е главното поле на работение, на това само поле ще може да се създиди нещо трайно, нещо разумно, нещо народно. Показа ви се, че училищата, черковите, вестниците, целий живот на народа представлява широко поле за развивание на народното чувство и ви се представи по най-несъмнен начин каква безкрайна може да бъде ползата от един учител и какъв силен и възбуждающ народната мисъл може да бъде примерът на един гражданин, които със слово и дело стоят за правдата и без шум и гюрюлтия поддържат истината в дадените на своята компетентност (като например: да си ходи тоя гражданин редовно на черкова, да си пие утренното кафе сѐ на едно място, да не замръква никога със сухоежбина, да стои на въпросителна пред богатите и знатните, а с вирната глава пред сиромасите, като целува ръка на святий владика, устните му да произвеждат такъв глас, като кога лочи котката мляко, да отваря дума пред каймакамина за комитите, които да нарича нехранимайковци, да не дава никога пари с лихва по-долу от

12 на % и пр.). Каза се, че тие средства – училищата и всестранното развитие – действуват медленно, но не се забрави да се притури, че тия са най-сигурните и че един добър учител или един добър старейшина в едно село могат да бъдат и са хиляди пъти по-полезни за народното, истинското народно пробуждение, отколкото цяла дузина скитници агитатори и подвижници на свободата по влашките улици. Слушаха се възраженията ви, че уж турците не оставали поле за подобна мирна деятелност, но ви се отговори, че това не е дотам право, че за мирна и добросъвестна деятелност полето не е тъй тясно и ви се посочиха за свидетелство тогавашните наши училища, вестници, общини и пр. и пр.; вие обаче, за които положителната работа и действителните заслуги са неизвестни, вие, които и тогава намирахте юначеството и патриотизма в псувните против сичко, което ви пречи да седите на хората на главите и да замените с лицата си едновременните най-лошави чорбаджии (какъв радикализъм!), против които викате тъй силно из истите подбуждения, които са карали Наполеона I (Безсъвестно клеветиш! Нашите апостоли за свободата бяха светци!) да вика в младите си години срещу монарсите, за да стане по-сетне сам най-върл тиранин... Вие ни предвещавахте сякакви помощи от страна на братията руси и сърби, карахте ни да мълчим, наричахте ни турски подлизници и чорбаджии, когато по-лоши чорбаджии от вас няма и не може да има. Клеветяхте ни до бога както и сега и ни принуждавахте да се дръпнем пред една борба, която във вашите ръце имаше за средство всичките мръсотии на света, а на нашите уста налагаше печата на мълчанието, защото от продължението на разискването на по тие борби можеше да се възползува не някой от народа, а само турците. В щадението, което ви се направи тогава, в името на най-искрений патриотизъм, вие не бяхте способни да почерпите никакво друго поучение, никакъв разум освен да се предадете на увлечението по-сляпо и да развратите с проповедите си невин-

ното младо поколение, което не знаеше що ще каже лъжа, и патриотическите ви думи земаше за патриотически дела“...

Секи чу и видя, но дали някой разбра, не се ручаваме да кажем. Куп фрази, върволица идиотски заключения, метания, лутания, „обаче“ и „понеже“ и нищо повече. Тая страничка ни напомня рапорта на някой руски генерал-губернатор, проводен да усмирява някоя разбунтувана област, мнението на някой изедник чокоин, из ноктите на когото са отървани няколко стотина сиромаси роби. „Каза ви се“, „рече ви се“, „напомни ви се“, „наложи ви се“ и проч. А кой си ти бе, божи човече, да казваш, да рекваш и да заповядваш? Ти можеш да кажеш и да речеш на своите подведомствени писари в канцеларията, можеш да заповядваш във време на изборите, да се избере Иван, а да пропадне Драган; но можеш ли ти да въстанеш против течението на времето, срещу определенията на историята? Не си ли чул ти, че идеите не се набождат на щик, не се убиват с топ, че те чупят железа и пранги и с крила излизат от най-затънтените затвори? Не знаеш ли ти, че монарси, брадати императори, които са носили на гърба си титлата: „велик“, „мъдър“ и пр., които са имали по 2000 топа, от които е треперал цял мир, и те казвам, пак не са можали да *казват* и да *реквам*? А ти нещастнико, който не смееш да си туриш името пред света, ти как си се осмелил да допуснеш в мозъка си подобна мисъл? Ти, който не можеш да накараш хората да те изберат за един депутат! Ти да заповядаш и да четеш поучение на огнените натури, каквито бяха *скитниците*: Левски, Ботев, Бенковски и пр.? – Това е скандал. Ако ти видеше тие последните, когато те проповядваха на народа словото божие за свобода и човешко право, ти трябаше да паднеш напреде им на колене, ти трябаше да изобразиш от себе си нещо ничтожно, нещо малодушно и карикатурно. Поучението, което четеш сега, след десят години, от Виена, може да си го чел и тогава; но или в стаята на каймакамин ефенди, с кафето на ръка, или в митрополията на

дяда владика при мезетата от чер хайвер и ахтапод, или пак на някой моабет в лозята. Като си предвиждал опасността за народа ни, защо не излезе тогава явно и открито, да кажеш: „Бей я слушайте! Времето му не е дошло още.“ Друго: защо ти, като си бил толкова противен на сяко политическо движение, не остана настрана, ами отиде да получаваш заплатата от 12 000 лева на година? Казвай де? Защо ти стъпи върху костите на *скитниците* и се покачи на министерский пост? Защо не остана да просвещаваш народа?

Според вас робството, с неговите спомагатели: тоягата, камбаната, бесилките, полицейщината, калугерското търпение, царската воля и проч. е нещо като школа за народите, неизбежна нужда за секиго, чистилище, през което дордето не се мине, няма живот, харам е всяка свобода. А кой ще да каже на ония, които бесят, които държат тоягата, че е дошло вече време, щото тая тояга да се обърне и по техните гърбове? Ние петстотин години стояхме робове, мирни като овчици. Какво научихме, що се ползувахме? Знаеш ли да е бивало такова разположение от страна на нашите господари турци, щото те да са казали някога в разстояние на тия петстотин години: „Стига вече джанъм! Стига да са яли бой нашите гяурджиклар! Хайде да им дадем и на тях фокариите малко сербезлик!“ Тиранията, господин авторе, е сладко коренче! Никой не я отпуща току-така с молба, с търпение и просвещение дордето нейния богонамазаник, султан, цар и княз не сънува голям ден малка пита, докато неговий предшественик, баща или брат, не изпита върха на студеното желязо, докато най-после той не види насъня няколко пъти скитниците, като Левски и проч.

„Много свобода се даде на българите, вчерашни турски роби, не бяха те за конституция“, говореха мнозина ваши събратия от катихизиса на *не му* беше времето. Но слава богу, не ослепяхме от тая свобода. Ето нà седем години, караме я криво-ляво. Ослепяха само няколко фаисчии, посърнаха блажените членове на Държавния съвет. По-малко са били за

свобода и американските червенокожи диваци, но в няколко години, свободата направи от тях и учени, и оратори, и депутати. Да обърнем сега листа наопаки, т.е. да погледнем що става в ония държави, гдето царува *не му е времето*. Многомного да не ходим надалеч. Например православна Русия. Там си бесят и бият, както си е било преди двесте години. Малорусия и Сибир са завоювани или *освободени* преди два и повече века. Същата участ е постигнала сега наскоро и нашата Бесарабия. Ред и порядък не липсува в тая братска земя, просвещението е цъфтяло, родили са се и гении; но нали не е имало свобода, която е животворяща зора за всеки прогрес, там днес се чува гласът не на народа, но на камбана, на барабан и на камчик. А който разсъждава, който мисли и критикува, той се хваща като престъпник и се затваря в сибирските пустини. Никой не казва „дойде му времето“.

Наистина, че вашите *скитници* не можаха да освободят България; но тяхна ли е вината? Те отидоха да измрат за една идея, без да мислят много. За сетните мисли и разсъждава само студений генерал. Вие говорите на стр. 15, че те, българските въстаници приготвяли само клания на народа. Ами от руските войни в 1812, 1828, 1854 и 1877 г., колко българи паднаха под нож?? Защо мълчиш безсъвестно? Не опустя ли: Силистра, Русчук, Тулча, Карнобатска кааза, Сливенска, Ямболска, Стара Загора, Нова, Калофер, Карлово, Шипка и пр. и пр. Не руските ли воини са причината да ни мъчат и преследват турците, а българските въстаници са плод на тия преследвания, както казах? Какво щяхме да правим ние, ако да нямаше и тях, въстаниците? Тогава, наместо да слушаме да ни се говори всеки час: *кров проливали*, щяха да ни плюят прямо в лицето. Тогава щяхме да бъдем *братушки овчици*, в пълна смисъл на тая дума. Тогава ние щяхме да бъдем народ без история. А сега – няма страх, че ще да загинем, при сичко, че гробовете на омразните ваши скитници са малко. Щом предлежи да вършат нещо велико потомците на Хаджи Димитра, Караджата, Левски, Ботева, Каравелова, Бенков-

ски, на техните гробове ще да се побие знамето. Имаме и примери. В 1881 г., когато Ремлинген управляваше по ташкентската конституция, а драгуните си изписваха нагайки от Москва, когато всичкий боклук от България беше събран в Държавний съвет начело с блажений конституционист Т. Икономова, от гроба на Л. Каравелов[218] се дигна най-напред олелията, оттам се каза на г. Икономов, че неговий конституционизъм е шарлатанство, че той е пълзяща твар. В 1885 год., когато други скитници (според в. *Марица* – хаймани), решиха да бутнат един паша, то пак същий мотив, пак старата песен. Отидоха да обезпокоиха костите на забравений патриот Раковски[219], които пренесоха в България, скараха се над гроба на Ботева, събраха във вечното жилище на Хаджи Димитра (Бузлуджа) до 3000 души народ и от тия свети места наточиха своите стрели за бъдещата борба. Но твоята черна душица, господин автор на брошурата, разбира ли от тия работи? За тая твоя душица може да не съществува никакъв прогрес, никакво народно благо и величие, ако те са чужди за собственото твое съществувание. За тебе, например, хиляди пъти би било по-добро, ако да съществува един Държавен съвет или подобно на него друго някое дембелхане, като сенат, кодификационна комисия и пр. Да се кротнеш ваша милост в такова едно учреждение, да се посъберете от четирите краища на България, сѐ една породица братия, да потънете в ония ми ти меки кадифени канапета, само главичките ви да се подават, да запушите цигарите еднообразно, да отпуснете ония ми ти масали за млади години – ето че мръкнало. Заран, дордето се тури на разрешение прошението на някой бит, или затворен, дордето са изкашля Хаджи Мехмедалиа, току-види, че дядо хаджи Иванчо отворил дума за дунавската чига и за лекото ядене на цариградските кефали... „Аз мисля, че пред тулченский щука хайвер, приготвен с накълцан лук, полян отгоре с прованско масло и лимон, тряба да отстъпи и чигата, па и кефала“, казвате например вие. – „Туй сарделите от бъчовки, нищо и никаква риба са, но

като се приготвят добре, да си оближеш пръстите“, се обажда друг някой държавник, който е спал до това време, но разговорът за кефалите и щука хайвери го събудили, като му се намокрила по-напред устата. „Сардинките са добри, но да ги умиеш в оцет и да им нарежеш лука не във вид на полумесец, а на търкала“, прибавя той. „Аз ще да си отида, господа, наумихте ми за сардели, ще отида да си купя“, казва друг някой. Заседанието се затваря по нямание на състав, свършва господин председателят, а битий подател на прошението стои с отложена шапка до вратата.

А на 21 число разсилний донася и слага върху масата цяла торба сребро. „Ех, холам! Туй пусто сребро, пак тряба да се изменява. Па и мъчно се носи“, говорят недоволно държавниците. Ама не е ли и мирен, и спокоен подобен животец? И вестници няма да ти нападат, и нар. събрание не съществуваше да му даваш отчет. Постоиш месец-два в София, домъчнее ти било за воденичката ти с няколко камъне, било за добитъка от чифлика, ти поискаш отпуск по *домашни причини*, тръгваш за родний си град, като оставаш пълномощно да ти прибират заплатицата, 800 или 1000 лева на месец. Дойдеш в някой град, да кажем Плевен, разбира се, като голям човек, заобикалят ви любопитни приятели, оплакват ви се, кой че бил бит, кой напсуван, кой затворен и проч. Вие се мръщите и възмущавате, давате обещание, че ще разгледате работата, че Държавния съвет, в който сте влезли нарочно, е устроен само и само за защита на угнетените. „Но, прибавяте вие, тряба се от ваша страна и малко търпение, да поугаснат партизанските страсти. Не му е още времето, мен познавате вие, че съм най-горещий конституционалист.“ „А бе той бил наш?“ говорят плевенските граждани и се хилят като ръжена каша. „Само мълчете да не чуят това консерваторите, че ще ни го отнемат отговаря друг и поглежда към русчукский път, от гдето е заминал конституционалистът. Дохождате в Русчук при дяда Григорий, ще туй беше, онуй беше, метнете по няколко малки мастики, изядете по една-две пиетки ки-

сели краставички, нарязани на тънко, поразговорите се, че *скитниците* работят под земята, но вие си знаете работата в Държавния съвет, и си тръгвате. А в. *Славянин* ви бомбардира. „Завчера замина през града ни познатий наш патриот господин еди-кой си. Той е дал уверение на приятелите, че неговата най-голяма грижа била да се възвърне Конституцията. Да живей!“

Ех, блажени времена!

VI

Дотук за бунтовниците-скитници в турско време. Нека сега хвърлим кратък поглед върху другата половина на брошурата, по въпроса за съединението и по постъпките на руската дипломация, която авторът защитава по начин твърде раболепен.

Както казахме, авторът на брошурката се явява по тия въпроси plus royaliste que le roi même. Той е по-безсъвестен и от самите руски шпиони и подкупени журналисти и кореспонденти, вроде Суварина, Каткова, Руский Странник, Родионова, Шатохина и ред други пълзящи полицейски твари. Той е раб по тия въпроси, подъл до безобразия, ревностен поклонник на камбаната, ретроград, педант. Той отрича на България всякаква самостоятелност, за него няма патриотически дълг, национална гордост и бъдеще величие. Той представлява България като дете пеленаче, като кукла, с която могат да си играят различни Гирсовци и Катковци. Той иска, щото тая България да върви като натоварен кон накъдето ѝ опънат гема, да слуша и се покорява, да навежда мирна главица, да се изповяда, да вика ура. Притисне ли я нейде камбаната, то наместо да бутне тая камбана със собствената своя ръка, да тича при господин консула и да вика още от вратата: „Чуваш ли, господин консуле, наш благодетелю и покровителю! Нам ни тежи там и там, не благоволявате ли да прикажете милос-

тиво, да направим това и онова?“ Но ако господин консулът каже *как смеете*? Ако той ви попипа ушицето, то наместо протести, да наведете мирна главица и кажете: „Ех, тъй като е било угодно на ваше високоблагородие, то ние, овчиците, си теглим думата назад и молим за прошка, за гдето ви обезпокоихме. Млад народ сме още!“ А господин консулът, засмян до уши, че вашата овча покорност му е спечелила орден „Св. Анна“ на шия, сяда на своята дипломатическа маса и пише до своето началство: „В допълнение на своя пръв верноподанически рапорт, смея да ви доложа покорнейше, че братушките от ден на ден стават по-уйгун и по-нероптающ народец. Напълно ви донасям, че те са в моята ръка. Когато искам, тогава ще ги разиграя“...

... „Както щете, но Русия тука не е нито крива, нито несправедлива, говори авторът. Тя ще бъде задължена да ни последва в таквизи движения, за които никога не се ѝ е искало *мнението*, и от които тя е чакала, както го показа времето, разни заплитания и за нази и за себе си. Ако сме чакали помощ от Русия, с нея трябаше да се посъветваме още тогава, когато щяхме да поченем делото. Ако не сме чакали от нея помощ, защо сега ѝ се сърдиме, че не ни я дава? Малко съвест Господа! (Стр. 7)“.

... „Като държава несъмнено по-голяма, Русия има свои особени интереси, несравнено по-големи от нашите... Ако нейните интереси, интересите на 100 000 000 души ѝ налагат известна предпазливост, известно въздържание, ние българите тряба да бъдем последните да я осъдим за таквози поведение (Стр. 4)“.

От тия двечки извлечения от брошурката всеки читател ще да забележи, че тук говори шпионин, купен и платен агент на руската дипломация*. „Малко съвест, господа“, казва

* Ние държиме в ръката си едно писмо, писано до един българин, с подла цел. Същите мотиви са приведени и в него. А авторът му е Кованджи, драгоман-шпион в Пловдив. Руското консулато.

агентинът. А за какво съвест? Че не сме питали Гирса, когато почнахме своето домашно дело, което питание е равносилно с предателство? Че пита ли ни нас тоя господин Гирс, когато той делеше България в Кремзер с червен карандаш в ръката? Че ние жандари [ли] сме на тоя господин Гирс, получаваме ли някакъв си *оклад* от секретний фонд, та да бъдем безсъвестни, че не сме го питали? *Има ли някакви си писмени условия между България и между руските офицери, че тия последните трябало да се покоряват на българското правителство?* питате вие, господин авторе, на стр. 7. Колко сте дълбок политик по тоя въпрос! Ами я ни кажете вие, имаше ли подобни условия между авторите на 6 септември и руското правителство, щото първите, преди да почнат, трябаше да целунат на Каткова скута, да се поклонят на московский чудотворец, *Цар-Колокол*? Има ли поне един пример в историята, че революциите се допитват до правителството? Казвай де? Ние апелираме на твоята съвест. Но тая съвест се вълнува само от *звонкая монета*.

Твоята целомъдрена съвест вижда и защищава само интересите на 100 000 000 души. Ние ще да защищиме пък интересите на ония същества на оная земя, в която сме се родили, която ни е отечеството и против която, който лае, наричат го издадник. Ние ще да ви дръпнем за ухото, ще ви наведем главата пред жертвеника на отечеството ви и ще поискаме да ни отговорите на следните въпроси, да си кажете думите на коя страна остава недобросъвестта:

1. За кого ние въстанахме на 6 септември? За полза на Австрия, Англия или на Турция? На кого плеснаха шамар в Берлин с отцепването на Румелия? Кой искаше щото тая Румелия да бъде част от Българското Княжество? Не Русия ли? Е добре, ние нейните деца, извършихме това, напук на нейните душмани. Трябаше да се радва всеки. Па се и радваше. Ние имаме положителни сведения, че на 6 целий руски народ е тържествувал заедно с българите. Тържествуваха и русите, находящи се в България. Късаха си парцалите само

душманите на свободата и на славянството. За жалост, за голяма жалост, намерили се и в Русия такива 5–6 души душмани от коляното на крал Милана. За още по-голяма жалост, че тие 5–6 души се случило да господарствуват над Русия. „Не ни питахте, затуй ще ви уничтожим“, казаха те, защото бяха дали дума, както казах, в мрачний Кремзер и Скверневец, че ще да ни делят като стока. Какво трябаше да правим ние пред ината на тия хора? Че какво се прави пред мечката, която се е изправила на задните си крака и само реве насреща ви? Освен да се прекръстите и да си подадете главата в нейните уста. Сиромаси ние! Първата ни грижа беше да проводим депутация и искаме прошка. Кой слуша? „Не ни питахте.“ Добре, но в 1876 г., като въстанахме, питахме ли ви? Не. Но благороден човек се намери тогава, който не само каза блага дума за нас, нещо което искахме сега, но подигна хиляди братия освободители, които ни извадиха от ямата. Бог да ги прости, сиромасите! Днес се подиграват и надсмиват над техните кости!

2. „Интересите на 100 000 000 души стоят по-горе от нашите, те трябаше да се земат най-напред предвид“, говорите вие. Боже мой, боже мой! И тоя човек, авторът на брошурата, е бил някога си държавник, защитник на български интереси! Че какво щеше да последова руский народ, ако станеше съединението, ако неговата дипломация си *само мълчеше*. Добре забележете, ако *само мълчеше* и казваше: „Както направи Европа, аз се не отделям от нея“. Това само *мълчание* поне искахме ние от нея, нещо, което и турците правеха, и немците, и др. А имахме право да го искаме, и ще го искаме, и много ще да кълнеме ония 5–6 души, които предателски се отнесоха към нас. Ще ги кълнем ние, защото до 6 септември техните имена се произнасяха в черкова, за тях удряхме камбаните, те сваляха и качаха министерството, с техните имена се украсяваха улиците във всеки град, за техните офицери се отпущаха без сметка милиони, най-после, те, а не султанът и Сализбури[220] бяха *покровители* у нас. Ние ще да ги кълнеме

тия 5–6 души, не само в името на българите, но и в паметта на 100 хиляди паднали руси за нашата свобода.

Каква е била целта на тия хора, които после 6 септември станаха от турците десет пъти повече турци? Малодушните, хората, които мислят да си умрат чиновници, не могат да отговарят прямо и ясно на тоя въпрос, защото ги чака камбана. Но аз, който не съм се уплашил от ятаган, няма да мигна и пред камбаната. Въпрос става тука не за интереса на тая или оная партия, но за убиването на отечеството. Прочее да живеят сибирските пустини и сахалинските усои. Като няма България, то по-добре да няма и нейните синове. Тия хора не казват какво искат, но целта им е следующата: „Берлинский договор е лош за нас, разсъждаваха те. Но лошо ще бъде, ако оставим тия братушки сами да си направят съединението. Тогава те ще вирнат глава и ще кажат, че нямат вече нужда от *покровители*. Освен това, Румелия беше за нас едно политическо средство за достигване различни цели. Когато ние поискахме да направим преврата в Княжеството, през 1881 г., на тая Румелия ударихме: измислихме *историческата задача*. Когато поискахме да хвърлим Алеко паша, защото не слушаше наший консул, то пък *съединението* измислихме. Като си свършихме работата, казахме на тия братинки, *че не му е времето и те* повярваха. Затуй в интереса на нашата политика е да помогнем да се смажат братушките, да им изгоним княза, който не е за търпене вече, защото гледа повече интересите на България, отколкото нашите, и тогава вече да кажем: „Стойте! България е наша. Кръв проливахме за нея. Глупите братушки ще кажат: *бей, пак матушка Русия ни отърва*!“ Тогава ще проводим в София един наш човек, комуто ще заповядаме вроде Никита, и покровителството си е пак покровителство, България си е пак България. Който захване да крещи, хайде в благословений Сахалин. България ни нам тряба.“

Това са интересите на 100 000 000. Тия 100 000 000 са удушени. Те не могат ни да разсъждават, ни да мислят.

3. Диганието на руските офицери от българската войска в самото навечерие на опасността е такъв един предателски акт на покровителската дипломация, който не могат да защитят, не като вас пачи мозъци, но всичките юристи по света. Тая постъпка на нашите покровители е мрачна злоба, низко отмъщение, безчеловечност. Хубава, артък, покровителка сме имали! Да живей! Моето мнение е, че тия руски офицери, които ни земаха парите цели седем години, от които никой не можеше да иска сметка, които правят преврати, които носяха български мундири, съгласно със сичките военни закони по света, трябаше да легнат под куршум, преди да напуснат България. С техните оставки те хвърлиха в огън цяла една страна. Но те нямаха вина. Те са като гайда. От която страна биде угодно на тяхното началство да ги надуй, оттам те засвирват. Техний човеческий дълг и достойнство им са: дисциплината и приказът. Страшна е тяхната отговорност. За една думица само, за едно похвално и противно слово на тяхното началство, те могат да бъдат проводени в подземний Сибир. „Който плаща парата, той е господар." Прочее, руските офицери, макар и руси, бяха на служба в българската армия, от нея зависеха. По време на преврата в 1881 г., когато водителите на либералната партия се плачаха от произволите на тия офицери, руското правителство отговаряше с ноти, *че руските в България офицери не зависят от руското правителство.* Най-после, и в други чужди армии има иностранни офицери, правителствата на които не ги дигат във време на война. В 1877–78 год., турската армия беше пълна с английски офицери начело с Хобарт паша, но никой не обвини за това английското правителство. И сега, когато Турция се тури на военна нога, след 6-й септември, в армията ѝ имаше множество германски офицери.

А каква заплата получиха у нас руските офицери, това е страшно и да се спомене. България печелеше само за тях. Каквото желаеше техний военен министър, това и ставаше. Имахме уж Народно събрание, но щом генералът-министър

предложеше нещо, трябаше да се приеме. Инак оставка. Ние бяхме мишки в ръцете на тия офицери, те бяха втора държава у нас, или както казват дипломатите: Status in statu. Те бяха яничерски алай. Да бъде благословен оня ден, когато техний крак напусна българската земя. Те бяха проводници на грубата военщина, на полицейската култура, на камчика и пр. Те научиха нашите прости солдати да презират братията си, да ги наричат *мужици* за разлика от *благородието*. А ако те бяха останали в България, военни авторитети и очевидци уверяват, че Сливница не щеше да бъде наша. Тогава щеше да се случи следующето: Ако победяхме, целий свят щеше да извика: „Благодарение на руските офицери." Достатъчно е да си спомни всеки приказа на руското правителство, с който се благодареше пак на тях, *при всичко*, че те бяха дезертирали вече. А ако ни победиха, то щеше да се обърне другий лист; „Подли и трусливи братушки; можеш ли да направиш с тях нещо." Ако България да не спечели нищо на 6 септември и от войната със Сърбия, то отиването на руските офицери е само по себе си такава печалба, която и сам Бисмарк надали е предвиждал.

Дотук аз говоря от наша гледна точка зрение. А какво е мислило да прави руското правителство с дигание на офицерите си, това аз изложих по-горе. То е искало нещо повече, отколкото и самий султан. То е искало да унищожи нашата войскица, да ни лиши от защита, да ни тури с вързани ръце пред турските топове, да ни направи мат и маскара пред целий свят, да ни захлупи под своите камбани, от гдето да не можем да въздъхнем до века. Това се обяснява още повече и от туй обстоятелство, че сичките руски полкови командири се мъчеха да произведат бунт в редовете на дружините, когато тия дружини бяха готови вече за път към Южна България. Те са били вече уверени, че в гърдите на българските синове е угаснал дългът към отечеството, че суровата дисциплина не *разсъждат* е убила всичко, че те ще предпочитат не своето отечество, а мундира на своите командири. Нам огън

гореше на главата на 7, 8 и 9-й септ., а полковий командир във Варна, Петров, ходи да лови риби с жена си. Друг един командир в Шумен псува сичко, щото е свято и мило за България; трети в Силистра гологлав кълне българский княз; а четвърти в Русчук: Рождественски, Лебедов и Бал, всичките морски благородия, наместо туй или онуй, маладците, прегазили през просото. Щукнало им на тях през гениалний ум, узнали те, че правителство им, които дава пей за уничтожението на България, ще ги награди, ако и те спомогнат за това уничтожение. Събрали се и решили, че добре би било да се откраднат българските дунавски параходи, които много нещо ще да заслужат във времето на войната. И ето един прекрасен ден, горепоменатите благородия, всичките командири на отделни параходи, запалват машините и отплуват за Рени. Пристигнали хората благополучно в тоя град, но намерили се хора по-политични, които предвидели, че тая кражба е май дебеличка, много бие в очи, та затуй, решили да се повърнат пак параходите в Русчук. Но се трябало да се направи нещо зло на българите. Командирите на българската флотилийка, които шест години наред получавали с шепа злато от гърба на българите, чогул ги било да не направят някаква пакост на отивание. Те заприличали на ония безсъвестни кираджии, които като ви остават къщата, изкъртват стените и земат ключевете от вратата. Имало в морската част на Русчук някакви си запалителни военни вещества, които щели да дотрябат на българите. Тия вещества именно те задигват крадешком със себе си и ги занасят в минната част в Николаев, със знанието на военния министър Кантакузина!

И това за политика и за дипломация ли е направено, почитаемий авторе? И тая подлост за в интереса на 100 000 000 души ли е извършена?

4. Ами отчислението на български Княз от руската войска? Ами за тоя нечут и невидян досега по света жесток и злобен акт, защо не поразправите? Каква цел се е гоняла с него? Покровителска? Славянска? Православна? Или твоята

робска душица не смее да се косне до подобни актове, върху които стои богопомазан подпис? Целта на тоя акт е била, както и оная за диганието на офицерите, т.е. цел свирепа, цел душманска. Български Княз беше по онова време главнокомандующий войските. Как да опозорят тоя водител в лицето на тия войски? Хайде да го отчислим, като престъпник. Може би тия войски, като чуят за постъпката на покровителите, ще се разбунтуват. А те, неблагодарните, наместо бунт, още повече се прилепиха до своя храбър водител, а приказът, който разпространяваха руските консули, остана си приказ злобен, който произведе отвращение в целий образован свят.

5. После тия два крупни предателски актове на покровителката, диганието офицерите и отчислението Княза, руската дипломация хищно почна да ни преследва, сто пъти повече, отколкото и самите турци. Сички злини, които сме ние претеглили от 6-й септ. и до днес, не са се извършили без участието на нейната покровителска ръка. Нейната злоба към България учуди и немци, и маджари, и турци. Тя е горещата защитница на „статуквоантето“ в Южна България, тя свика конференцията, тя, християнската, накара оня пандурин Милан да дойде и ни напада хайдушки, тя ни изгони от Пирот, тя се възпротиви на съглашенията ни с турците, че уж предвиждала от тия съглашения „братоубийствена“ война (колко е милостива!), тя ни държи на военна нога цели шест месеца, най-после, тя ни търсеше тясното място да ни удави с една лъжица вода. Когато сръбските топове разлюляваха джамовете на софийските къщи, руский в София консул играеше по бели гащи и с няколко още продадени българи, бунтуваше и нареждаше временно правителство. А когато по-после нашите топове накараха Милановий Саша да пита майка си далеч ли е Виена, то белградский австрийски консул[221] издигна знаме, пред нашите юнаци и каза: „Стойте! Австрийски щикове ще срещнете!“ Да живеят подобни покровители. Ето хора за уважение. Хем в Сърбия нямаше 200 души австрийски офицери да получават по 20 000 ле-

ва. Портретът на Франц Йосифа висеше само в кабинета на Милана. Тоя последний Ф. Йосиф, не чуваше в Сърбия, ни „господи помилуй“, ни „за многая лета“. Забележете, че тая дързост я прави една Австрия, слаба и напъстрена със славяни. Ами нашата всесилна покровителка, 100 000 000 велика Русия, не можеше ли да си обели зъба и да дръпне за ухото оня разбойник Милана, когато той наближаваше Сърбия? Казвай де, господин авторе? Ако на Австрия домиля само за Милана и за негова Саша, то на нашата покровителка не ѝ ли стана мъчно за толкова руски памятници в София, за събори, за държавни учреждения и пр., в които висят портретите на нейните императори? Но Русия не е смеела от Европа да се намеси, говорите вие. Ами Австрия как посмя да се препречва с щиковете си? питаме ние. Нали и тя, Австрия, е от *свещений* троен съюз, който пази мира в Европа? Нали двамата владетели, ходят сяка година да се целуват, ту в Скверневец, ту в Кремзер и пр. Не може ли наший да каже на сръбский покровител: „Бей коджа аратлик! Тая работа съвсем чапрашик ще излезе. Моите православни българи поискаха да направят съединение у дома си със своите братия, без да докачат никого. Твоят Милан, никой го не закача, той просто разбойник става. Затуй хайде да го опънем за ухото.“ А ако наший покровител се е боял да направи това, да остане помежду ни, ама такъв покровител не е добър. Ти, господине, знаеш ли историята за джигера? Когато един богат покровител купил на едного сиромаха един овчи джигер и тръгнал подире му из улиците. Где кого срещнал, сѐ едно и също повтарял: „Ходих на касапниците да купя тоя дробец на тоя сиромах. Какво да го правиш? Мре гладен.“ Но гладний преглътнал веднъж, премълчал дваж, а на третий път, засукал с джигереца и го навил на врата на своя благодетел. – „Да ти опустей и джигереца, и главата ти, и доброто ти, когато го вадиш из носа ми“, казал сиромахът и отишел, та се не видял. Същото ще да направим и ние, ако покровителката продължава да ни пакости.

Послушай още няколко факти за добросъвестността на покровителите, на които факти съм бил очевидец. В Бургас живее един наш съселянин, наш комшия, Иван Цанков, родом от с. Жеровна. Той е там префект. В тоя град се намираше една румелийска дружина. Във време на войната, когато видинский гарнизон отслабнал срещу грамадните сили на сърбите, дало се заповед, щото бургаската дружина да хвръкне и върви към Видин, който пропада. Разбира се, че разстоянието от Бургас до Варна се е предпочело да се извърви по море, защото се отива за 4 часа, когато по сухо 18 часа, цели три деня. Явили се гръцки компании, които предлагали своите услуги. Но префектът Цанков, който е човек патриот и горещ славянофил – аз го познавам отблизо – предпочел за по-добро и по-сигурно да се помоли на руското консулато, да отпусне то един от руските параходи, които сяка неделя спират пред Бургас. „Ще платите ли?“, попитал господин консулът. „В брой и в злато“, отговорил с треперящ глас Ив. Цанков. „Хорошо“, казал господин консулът.

Три дни чакала дружината парахода. Най-после той дошел и войската с песни и китки навлязла в каиците, а Цанков тържествува, че сполучил да нагласи работите. Но ето че мустакатий гавазин от руското консулато иде и казва, че параходът не може да земе войска. Тича Цанков гологлав в руското консулато и пада на колене. „Нельзя“, казва господин консулът. Бе иди, бе кумà: „Приказано“, казва г. консулът. „Пропаднахме, г. консуле!“ вика Цанков с пяна на устата. „Ето не мое дело“, спокойно се отзовава представителят на покровителите. „Отиде Видин, отиде и моята глава!“ повтаря сиромаха Цанков. „Ничего“, казва консулът. „Вие сте подлеци!“ казва най-после Цанков и бяга към скелята.

Вместо четири часа, дружината изгуби цели шест деня да върви през Варненский балкан. А сърбите, в разстояние на това време, завзеха Видбул и други места.

На 5 и на 6-й ноември Кованджи, който е драгоманин – шпионин на пловдивското руско консулато, тръгна по Южна

България да бунтува жените в името на Русия, че тя е против войната, че Князът е станал англичанин. Забележете, че тоя безсъвестен господин отиде да подига духовете именно тогава, когато България береше душа на Сливница. В Сливен и другаде го изпъдили, както се пада на шпионите и продадените души; но в Стара Загора, гдето е бил херой някога си Наумов, с помощта на още една Сорокинова любовница, Кованджи събрал няколко глупави жени (чрез другиго), които нападнали полицията. Ще кажете, че това Кованджи е вършил по своя глава. Тогава не знаете какво ще каже руски чиновник.

На 19 и 20 ноември дойдоха в Пловдив турски комисари[222] с три сандъка прокламации. Българите ги протестираха мъжки. Но руский консул Игелстром[223] подлудя човекът да тича из Пловдив и плаши българите, че ако не приемат двамата ефендита, Южна България е уничщожена. Българите казаха на Игелстрома, че те не са барани; а италианский консул протестира, че негова колега Игелстром лъже, че ако се не приемат ефендитата, Южна България щяла да бъде уничтожена. Игелстром е човек честен, но що да чини? Так приказано. Сиромахът, беше се преобърнал тях дни от руски консул на турско заптие.

Всичко това сѐ е било за интереса на 100 000 000 души? – Колко си идиотин, господин авторе! Ами Санстефанска България, която днес е турила на масата Русия? Какво ще кажеш за тая С. С. България? Защо тя беше най-напред за статуквоантето, а сега обърна колата? Защо бе толкова кръв, толкова масраф, труд и мъки? Чакай, има и друго. Заедно с тая С. Стеф. България руското правителство пръска и бели, бели рубли, т.е. подкупва и лъже простите хорица, както правят нашите партизански агитатори. Прилично ли е това на едно християнско правителство да дава взятка?

А сиромашките българи как отплащат за всички тия пакости? Мълчат си бедните, не роптаят, служат парастаси, викат ура, пращат поздравителни телеграми, казват си: „Ех, може

пак да ги омилостивим!“ Сега, когато пиша тия редовце, 2-о март, камбаните бият в Русчук за седанието на престол на Н. И. В. Александра III, знамената се развяват. А руский консул се не явява на лице, смее се може би негова дипломатическа милост за овчето простодушие на братушките. Няколко души русчукски граждани отиват в консулатото и на колене молят господин консула да им обади, защо е сърдит? Български народ, или по-добре гражданите *русенци*, са хора мирни и покорни главици. – „Не! Вие лъжете и Бога и Царя, вие сте лукави хора, за вас два пътя има: или милост да искате от Русия, или тя с *нож* ще да си възстанови влиянието в България“, казал господин консулът. А покорните граждани въздъхнали. Господин консулът, който е момче на 24 години, плюл в техните лица с тия думи, но те се не възмутили! Току виж, че руските вестници написали утре вдругиден, че тяхна милост са нихилисти! Бедни братушки, мирни братушки!

От сичко дотук казано, аз мисля, че секи разумен човек, който мисли и разсъждава малко-много и който не търси да става министър чрез чужда ръка, тряба да се е убедил, че не ние оставихме Русия, а тя нас. А защо ни е оставила? Защо ни се е разсърдила? Затуй, че сами си разровихме огнището, сами се изправихме на краката си без консулатската патерица, прочу ни се името, станахме и ние народ. А руската дипломация, която имала благото намерение да ни направи *Задунайска губерния*, естествено бе, че трябаше да се разсърди. Какво тя иска? Защо не каже? Ние и днес сме готови да се споразумеем, ще забравим сичко минало. Но хора, които искат да те глътнат, казват ли си намерението? Хора, които подкупват с рубли и които плащат на шпиони: като Кочетова, Радионова и пр., чист ли им е косъмът? Ако Русия ни желай доброто, то тя нека ни остави сами да си кърпиме чергата, или пък да ни се меси, но там, гдето ние сме слаби, като в конференции, конгреси и пр. Да ни се меси, но да уважава нашата свобода, народните ни права, язика ни, да не се бърка в чисто народните ни работи с различни Ремлингеновци, Со-

белевци, Каяндровци и проч. Официалната Русия ние не искаме, т.е. Русия Гирсовска и Катковска, защото в нея има още бесилници, камшик, Сибир, Сахалин, шпиони, III отделение, цензура, камбани, военно положение, робство, дворянство и пр., и пр. Там пращат на заточение, без съд и без право, само по думите на дворника. А български народ цели петстотин години е теглил от такъв порядък, макар и в по-малък размер. Руското правителство не знае граматиката, както казва г. Михайловски, защото не прави разлика между *мое* и *твое*. Полша, от цветуща страна е преобърната на развалини от руското правителство; в Малорусия правят обиск в черкова, ако се узнае, че има вътре евангелие на малоруски язик, а в руска Армения се затвориха училищата миналата година. Пък нашата Бесарабия цъфти, та не върже, както казах вече. Ние сме братия с руский народ, ние падаме на колене пред неговата литература и интелигенция; но както руский народ, така и неговата интелигенция са свързани във вериги. Клевети и лъже авторът на брошурата, че интересите на тоя народ били вземани предвид от руското правителство. Онуй, което съставлява тържество на руский народ, е смърт и убийство за руското правителство.

Казахме, че брошурата се състои от две половини, една на друга противоречающа, т.е. първата половина опровергава втората. Както видяха читателите, господин авторът ни строго осъжда, че сме направили съединение, без да питаме Русия, че тя гледала интересите на 100 000 000 души. На друго място той се съгласява с нашето мнение, че България тряба да бъде за българите... „Накладохте на глава ни голям огън и ни накарахте да търсим спасение пред русите“, говори той като се обръща към българските въстаници, т.е. признава господин авторът, че по-добро би било да си върши България сама работите, както, храни боже, стана тая година от 6-й септемврий насам... „Поразени от такава неожидана немилост, българите употребиха всичките си сили да си повърнат предишното благоволение на руското правителство, но и до

днес техните усилия са си остали безплодни“, се говори на 1 страница от брошурата. Значи, авторът признава, че жестокостта е на страната на руското правителство.

От страница 22–32, авторът се мъчи да докаже в брошурата си, че всичките партизански злини в България са били плод на руските агенти: Собелов, Каяндр и пр. Ние това го знаеме, че Каяндер поддържаше в Северна България либералите, когато неговий колега в Южна България, Сорокин[224], поддържаше противниците на либералите – лъжливите съединисти. Защо беше това? Затуй да се сее вражда и разврат между българите да се приготвят дерещите на бъдещата *Задунайска губерния*. Но защо господин авторът на брошурата е толкова сляп и с добро сърце човек, да не види, че Сорокин и Каяндр са тука виновати, но тяхното началство от една страна, а от друга – хората, като автора и други такива мазни Гани, които за пуста власт отиват да целуват на консула ръката и да залагат самостоятелността на своето отечество. Да напада човек само на Собелева, Каяндра и други, значи да бие само самаря на известното животно. Руските чиновници са машина безгласна. Нищо те не правят на своя глава. Тулченци не могат да се нахвалят, че когато бил в града им Сорокин, считал се за човек порядъчен. Но щом дойде той в Румелия, гдето се трябат интриги и разврат, началството го употреби на подло оръдие.

Заключение

Е добре, тогава каква е била целта на автора, който се лута така рачешката из мъглата? Какво е искал той да достигне със своята брошура, когато и на руси кади тамян, и пред българи глади-маже, а само скитниците и анархистите не щади? Слушайте. Няколко години става вече как господин авторът не може да си близне нещо като министерска заплатка и пр. Живей той отстранен, пише книжки, продава

ги, но сè напусто, ръката му едвам може да се изстуди с по няколко лева на месеца. А где е да ги имаш, по 1000 и повече на месеца? Седи господин авторът замислен в стаята си, гледа около себе си, сичко запустяло, ни ястието му ястие, ни виното му тригодишно, ни воденичката му подправена, нито пък косъмът на брадата му лъщи като напред. Тъжно и усилно! Чете господин авторът в руските вестници и вижда, че в тях се воюва против радикали, анархисти, безбожници, нихилисти и сякакъв род разрушителни елементи. Не е да не знае той, че у нас министерствата ги сваляха и качяха руското правителство, по донесението на своите консули. Замисля се господин авторът и си говори насамо: „Каравелов е вече познат радикал; консерваторите накараха Собелова да си пие кафето в Лом; а Цанков, каквото и да прави, русите го знаят, че той не вярва в нищо и ги лъже безбожно. Не можа ли аз да си пробия един път? Да напиша една брошурка, която по тоя или оня път, се ще може да дойде до ухото на руското правителство. Подобни неща са простени, секи ги прави у нас. Цанков, който не се е прекръстил, откогато се е родил, Каравелов, който не се е комкал откогато е излязъл от Коприщица, първий не дигна ли попский въпрос, а вторий събра митинг в защита на православието? Може би, когато се нарежда министерството, на което списъка често се съставлява в руското консулато, да се смислят хората и за мен, да кажат: „Бей, ами автора на брошурата за *Недоразуменията*? Помните ли как той защитаваше ревностно интересите на 100 000 000 души? Защо го забравяме?“

— — —

Няколко месеца са се изминали вече от появяването на брошурата за *Недоразуменията*. В разстояние на тия месеци в България се случиха твърде важни събития. Сключихме мир със сърбите, призна се Съединението горе-долу, направихме съглашение, но уви! С кого? С турците, с нашите

петстотингодишни тирани! Времена, времена! Какво не сте вие в състояние да направите! Ако бяха се подали от студените гробове: Раковски, Каравелов, Левски, Ботйов, Хаджи Димитър и хиляди други мъченици руси и българи, ако тия бяха видели как Габдан ефенди обядва с българский княз, то те навярно биха умрели втори път. „Какво вие правите, предатели народни? – биха попитали те, – где си *сестро* Сърбийо и ти Велика Русийо? Защо вие допуснахте това побратимяване с кръста и полумесеца?“ биха извикали те.

Но я слушайте, какъв глас се чува откъде Сливница, Цариброд, Драгоман, като отговор на първий, глас, който привежда в изумление и забъркване падналите в 1868, 1876 и 1877 год. мъченици! „Светът ли се е преобърнал в нашето отсъствие? Изток на запад ли е отнесъл? – питат другарите на Раковски. – Защо тия паднали наши братия не викат от Едирне и от Мустафа паша, а са се преместили в Пиротско равно поле? Защо са техните очи толкова дълбоко извадени? – „Защото ги извади брат ни, отговарят сенките от Сливница, нарушили сме били *равновесието*, „не сме се били допитали“! – А агарянците, петстотингодишните ни душмани, какво правят?“ питат първите сенки. – „На тях влязохме в земята, отговарят от Сливница, както вие в 1868, 76 и 77 год., но на място да ни бият, захванаха да ни казват, че сме имали право, защото пашата много данък земал. Докато се готвехме да се върнем дома, гледаме, че зад гърба ни се дига буря, облаци и вихрушка. Чакаме да чуем викове: „аллах, аллах!“, но колко изтръпнахме, като видяхме, че под бурята висяха знамена: с кръстове, патрахили, свято евангелие, надписи: „покровител, сестра“, не му беше времето, не ме питахте, „Задунайска губерния“, „Московски ведомости“, „Статукво-анте“, „революционери“, „заседание в Скверневец“, „съвещание в Кремзер“, „тройний съюз“, „остров Сахалин“, „быть по сему“ и пр. пр. Ние мислехме да протестираме, но ек от камбани, гласове: „не може да бъде“, „това е политика само за очи“, „покровителя няма ни остави“ и

проч., заглушиха наший протест... И тъй, ние легнахме не от полумесец прободени, а от христова кръст!...“

Но да оставим сенките на рахат да разправят на оня свят, а ние да видим що става на земята, около нас.

Да, ние имаме вече съглашение, приятелско и мирно. С кого? – С турците, с ония, с които трябаше да се биеме, с нашите така да кажа врагове. Защо? – Затуй, че когато ние бяхме нападнати от целий свят, Турция се яви само наша защитница, тая Турция, която имаше най-много права да ни напада и мрази. Ето защо турский съюз има двойно значение. Ако и тя, Турция, упорствуваше, както правеха това московските славянофили, ако и тя да беше протестирала, не че нарушаваме балканското *равновесие*, не че ние сме *я не попитали*, когато сме въстанали, а просто и ясно, че сме ѝ усвоили цяла една област, ако и Турция, казвам, беше направила това, то нашата работа би била спукана. Но Турция ни стана покровителка, тя само постъпи с нас евангелски, тя само призна правото ни, нещо което ѝ прави чест. Призна ни тя нас, че сме държава мощна и достойна за живот, та затова поиска да ни има за съюзници, нещо което пак нам прави чест.

Мнозина у нас, едни по мракобесие, други по овча глупост, трети за алъш-вериш с полове, въстават против тоя съюз с турците, който не бил добър за християнството, отстранявал ни от православна Русия, па и съединението не било пълно и проч. и проч. Всичко това добро, ние би желали да имаме Едирне за столица, но я да видим що казват силите? В състояние ли сме ние да се борим с тях? „Св. Стефанска България ще да ви дадем“, вика руската дипломация, с цел да хвърли прах в очите на простото население. Но защо вие не направихте тая Св. Стеф. България, когато бяхте при носът на султана? питаме ние. Затуй, че не дават хората. Хем Русия си е Русия, велика и силна, която жертва сто хиляди юнаци, а ние сме малка държавица, която една пушка не е изгърмяла срещу тоя султан. Там, гдето нашата ръка стигаше, ние излязохме като масло над водата. Ние направихме

революция, която зачуди цял образован свят. Ние слабите надвихме една стара държава; ние, за които хората мислеха, че сме слепи робове на руските консули, удивихме цяла Европа, накарахме я да ни ръкоплещи. Ние в разстояние на няколко месеца подигнахме нашата история, завещахме на потомството си златно бъдеще. А потомство, мой брайно, се възпитава и възхищава не от мъдрите съвети на консула и на неговите любовници, не от това обстоятелство, че Сорокин казвал: „Аз държа България в лявата си ръка“, не че тая България, преди да почне да върши нещо свое, като робиня е отивала да пита; но че напротив – сама е грабвала ръжена и със своя собствена ръка разравяла огнището си. 6-ий септемврий, Сливница и Драгоман, ще да пазят България много векове. Чуждото си е чуждо. Вие, който и да сте, приехте ли биле щото комшията ви Иван, или кръстникът ви Петко, да се разпорежда в къщата ви, да ви купува месце, да преглежда дечурлигата, да обръща керемидите на чантията, да се взира в краката на булката, дали няма нужда от чехли и пр., а вие да подсмръквате отстрана? Казвайт,е де? Няма ли умните хора на вторий ден да ви покачат червена чушка на главата? А това същото, което може да бъде с частно лице и къща, същото е и с една държава.

Ето защо ние тряба да бъдем благодарни и от станалото вече съединение, станало с пота и кръвта на нашите мишници. Още повече. Ако и да нямахме даже никакво съединение, то нашата печалба пак е грамадна. Помислете, че в 500 години ние се бихме един път, сега чак подигнахме славата на нашите някогашни славни праотци. Какво би станало например, ако и султанът последваше примера на нашите покровители и кажеше: „инадъм инаттър“? Русия щеше да ни помилее тогава, ще да отговорят мнозина. Да, но тогава на булката тя щеше да купува чехли, отговаряме ние. Нека е половинка, нека е чейрече, нека е най-после нищо, но нека си бъде наше.

Аз повтарям и потретям да кажа, че всички ония наши съ-

отечественици: Цанковци, Икономовци, бивши лъжливи пловдивски съединисти, изкуфели Кисимовци, нечистоплътни „демократи“ и пр., и пр., които въстават против славата на България, не им е чиста вълната. Или тяхна милост са продадени хора, или са идиоти и инатчии, или пък едното и другото. Ако те бяха хора с чиста съвест, трябаше да се възмутят от извършените досега пакости от руската дипломация. И днес още, когато ние се помирихме с Турция, тая руска дипломация пак отива да ни бърка в Цариград. Не било добре гдето се казвало, че „български княз Александър се назначава за генерал-губернатор на Юж. България“. Трябало да се каже: „български княз само“. А защо тая добрина? Затуй, че подир пет години, руский консул в Пловдив с помощта на два-три пуда рубли ще може да възбуди негодувание против български държавен глава. Руската дипломация желае, щото у нас постоянно да има кавги и крамоли така, щото по тоя начин да се приготовлява малко по малко Задунайската губерния.

Казват, че Русия мразила наший Княз. Това е вярно. Има право да го мрази и ще следва да го мрази. „Ами защо го мрази?“, ще попитат нашите кукувици. Един доктор юрист, с очила, ми отговаряше на тоя въпрос, че Князът бил нарекъл руските офицери *труси* и че се бил разхождал с английски консул, та затова си дигнала Русия от него благоволението. А пак ние, които не сме доктори на правото, ще да отговорим, че Князът се мрази и ненавижда само затова, защото не иска да се продаде, защото пречи на Дунайската губерния. Днес той да се откаже от интересите на България, не само че ще бъде простен, не само че московските славянофили ще да го посрещнат гологлави, но ще му се дадат още и няколко милиона рубли. Пример черногорский княз. Отиде в Русия момъкът, поклони се, дикисаха го, и с харашлъчец, и с брашънце, и с дръжки, и с какво не искаш. В 1884 г., на Алека Богориди даваше руский консул в Пловдив 40 000 лири и орден „Св. Анна“ с мечам. Не му ги даваха те нему да се бие и труди, но само да мълчи и да остави руския консул да

шета из Ю. България. „Това е подлост“ – каза Богориди. „Ти си враг на славянството“ – отговориха от Петербург. Да си напъдим Княза, който се би за България херойски. Че няма ли целий свят да ни плюе върху лицето? Че пъдари ли са нашите държавни глава, да ги пазарим всеки Гергьовден и Димитровден по кефа на една жена? Че кой е тоз мамин син княз, който ще да дойде наготово да ни управлява? Добър ли е той за България? Няма ли да дойде той с конституция от Азиатский департамент и с двама бабаджана беломустакати генерали? Нека заповяда. Краката му счупваме като на куче. Официална и чиновническа Русия иска да уничтожи самостоятелността в България. По-напред тя мислеше, че ще да постигне това с уничтожението на конституцията, ето защо направи превратa в 1881 г., но с това не сполучи. Тя обърна сега на Княза. Тя иска да има в България не български княз, но неин покорен губернатор.

Какво иска руската дипломация от нас? Нека каже: туй, онуй и пр. Да каже; да си проводи делегатите, да си каже думата, ние ще възразим, тя ще да посмали, току-виж, че сме се погодили. Но едно условие. В тия предложения да се не споменува нищо: за нашата вътрешна свобода, да се почитат националните ни стремления, да си бъдем ние в дома си *кенди баш, кенди траш*, гдето се е казало. О, тогава на такива условия, нека Русия заповяда. Ние сме първите да ѝ признаеме, че тя има най-голямо право в България да се меси в някои вънкашни работи. Ние сме първите поклонници на велика славянска федерация, с хегемония на Русия. Тогава от нас ще да потрепери цел мир, „тогава ние ще да бъдем уничтожени от лицето на земята“, казват си го хитрите немци. Но нека тая хегемония почива не на Аксаковото православие, не на „Цар-Колоколь“ и на „господи помилуй“, а на следните съвременни принципи и културни необходимости: Първо, свободата, народността, язикът, нравите и обичаите на всичките народи, които влизат в славянската федерация, да бъдат свети и неприкосновени; второ, формата на управлението на

всяка отделна народност да бъде такава, щото върховната власт да се намира завинаги в ръцете на самий народ; трето, който се осмели да узурпира тия права, било за въвеждание „порядък“, било да защитава „православна догма“, то тоя, който да се счита за престъпник и пр. На такива условия и принципи, кой славянин, или въобще човек, не би извикал ура? Кой не би преклонил глава към Москва?

А руската дипломация се никак не церемони с народностите. Тя нека да ги тури в хаван и да изкара от тях, ако не чисти московци, то поне православни робове. Тя върви двеста години подир течението на века. Много-много не му забикаля, удря без да пита на най-болното място. Това е причината, загдето името русин се ползува с толкова нисък кредит в: Гърция, Сърбия и Румъния, па днес и в България почва малко по малко. Всички тия народности, Русия ги е освободила, не като гърци, румъни, сърби и българи, а като *православни*. Но щом тия заявявали, че народността им е по-мила и по-скъпа от православието, ставало е онуй, което днес виждаме да става у нас. Жалко, че руските дипломати не могат да разберат още тая проста истина, т.е. че националните стремления отдавна са погребали православието в затънтените манастири.

А какво тряба да стане с България, когато не е възможен съюз между славяните, когато става дума, че нашето отечество ще бъде глътнато или от Русия, или от Австрия? Отговорът е твърде важен и заплетен. Никой благоразумен човек, който желае да му не останат децата на сухоежбина, който иска да се продава виното му по един и два лева, да има алъш-вериш и пр. няма отговори прямо и ясно на тоя въпрос. Нашето просто и честно мнение е такова:

Ние желаем да си останем свободни и независими, да имаме съюз, федерация или конфедерация с всичките балкански народи: румъни, турци, сърби, гърци и черногорци. Ние казваме, че само по тоя начин ще да покажеме, и на австрийци, и на руси, да ни уважават и респектират нашите права. Това

тряба да бъде идеалът на всеки свободомислящ българин. Но федерацията не успя, а на вратата ни чукат или руската окупация, или австрийската. Ние предпочитаме австрийската. „Вие сте предатели изменници!“ ще да извикат мнозина. Но слушайте бе брате, почакайте да се разберем.

Засега, дордето в Русия са на най-голям почит шпионите, дордето цъфтят и се развиват там най-много затворите, дордето гласът и народната воля се изказват от военните генерал-губернатори, дордето там държавата стои във военно положение, дордето, дордето и много още дордето ние предпочитаме австрийска окупация, нейното влияние, протекторат или хегемония, защото: а) Австрия не убива народностите; б) тя им дава, сейми, свобода на слово, училище на матерен език, развитие на литература, язик и пр.; в) тя не беси за свободно мнение, не бие, не праща в Сибир и Сахалин; г) че като има тя чехи, хървати, украинци, поляци, словаци и моравци, херцеговци и босняци, като притури още при тях: сърби и българи – нейний владетел ще се нарече: император на австрийци и унгарци и цар на южнославяни; д) че ние да живеем и петстотин години под австрийци, пак няма да се изгубим, защото вяра, народност и язик ни отделят.

Не е също и с русите: а) те тъпчат с краката си и свобода и народност. Пример, Полша, Малорусия* и Бесарабия; б) те бесят, бият, заточват и пр., от туй пустия му бой, дявол да

* В Австрия има 3 000 000 малоруси, които си имат училища в сяко село, матерният им език е задължителен. Имат си училища, издават се много журнали и вестници, измежду които е и списанието Діло, по които ние сме се запознали с Малорусия. А в Русия живеят 15 000 000 от същите малоруси. Не училища, не гимназии, не вестници, но и Христовото евангелие преведено на тоя язик се запрети от цензурата, като вредителна.

За Полша и да не говорим. От силна някогашна държава, с републиканско и конституционно управление с университети и цветуща литература, днес руските държавни мъже името ѝ не произнасят. В място Полша, те и казват: Западний край, Забужная Руссь, Привислянский край и пр.

го земе, боли бей! като ти избарабанят няколко камшика по гърба, забравиш и вяра, и народност, и славянство, и икономическо робство и всичко; в) че десят години живеение под днешний режим на официална и чиновническа Русия, десят години гонение нашите училища, интелигенция и литература – ние сме вече цяла-целеничка руска губерния; г) че днес в Русия не управлява братски нам руски народ, но 5–6 души бухали начело с Бисмарка, който си има верни хора и шпиони в самий дворец, не току-така прости лица, но велики княгини, барони, принцеси и пр. Неотдавна беше, миналата година, когато хванаха великата княгиня Х..., че е шпионка на Бисмарка! Но ще да кажете за кръвта, проляна от русите. Да, но тая кръв не е проляна за нашите черни очи. Може би покойний Цар-Покровител и негов пръв съветник Горчаков да са имали благи намерения. Но на Александър III и на Гирса, кой им пречи да си обърнат политиката?

Който излезе с подпис и ни докаже противното, ние ще да му целуваме ръка.

Русчук, 10 март 1886 год.

КОРОНОВАНИТЕ НИХИЛИСТИ В БЪЛГАРИЯ*

* Публикува се по първото и единствено издание на брошурата, Русе, 1886 г., скоропечатница на в. „Славянин“.

На бърза ръка пиша аз тая брошурка. Много и премного има за писане и казване, чудни и дивни неща са станали в нашата България от 9-и август насам, но казах: на бърза ръка пиша, по-скоро искам да се чуе гласът на един български гражданин, докато не е прегърмяла страшното *ура*, дордето не се е написала рабската благодарителна телеграма, дордето не се е извършило позорното *челобитие* в известното консулато, дордето най-после не се е предпочело робството и *порядъка* от свободата!

Оная доказана вече истина, онова неоспоримо право, че гласа на отделни личности, прости и смъртни граждани може да стори и направи много в днешния век, в сегашните именно тежки и критически минути трябва да бъде чут и видян. Нека всеки, който съзнава своите човешки, граждански и политически права си издигне гласа високо и смело да разправи и докаже, както знае, разбира и намира за добро, на своите съотечественици, които са гръмнати и поразени от сериозните събития, от които мнозина има, инак хора честни, искрени и родолюбци, но не в състояние да оценят тънкотата на тия събития. Така би трябвало и да бъде. Събитията и обстоятелствата, едни на други противоречащи, така бързо и скоро текат в нашето отечество, щото осемгодишните свободни граждани не можаха да ги изучат. Покойният монарх на великата държава, който преди осем години изкопа България от гроб, мъчно е на възкръсналите жители на тая България да повярват толкова скоро, че наследникът на тоя български бог иска днес със същата мотика да зарине същата България. Повтарям, нека всеки, който се чувства, че може да се произнесе и да изказва мнението, да не остава равнодушен. Ще

го кълне потомството. В мирни и обикновени времена всеки може да пише и да си обяснява течението на работите, прочее, няма толкова нужда от обяснения. Днес не е така. Днес България преживява такива минути, които едва ли е прекарвала от времето на подпаданието ни под турците.

Казах, че времената са тежки, положението е критическо, пропастта е изкопана. Следва и излиза, че и обсъждането ще да бъде такова, горчивата и бодливата истина, която е трън в очите на царьовете и на техните покорни слуги политици-дипломати, ще съставлява целта и съдържанието на нашата малка брошурка. Като син на България, за чергата на която се говори днес във всичките царски канцеларии, в Петербург, Берлин, Виена, Лондон, Цариград и Рим, ние ще да обадим на своите съотечественици, че днес за днес руската дипломация, *само* тая, руска дипломация или по-ясно казано, само нейните трима-четирима дипломати са най-големите душмани на нашата свобода, независимост и съществуване ако щете! Помнете добре, чуйте и вижте руската дипломация, чуждата тая дипломация от 5–6 души реакционери, която нищо общо няма нито с братския нам руски народ, нито със славянството, нито пък с паметта на покойния Цар Освободител.

С гордост на челото, с пълно съзнание и искрено убеждение, с чиста съвест и пред потомство и пред история, и пред приятели и едномисленици изповядваме ние тая жестока и неподлежаща на критика истина. Криво ли говорим, право ли гледаме на работите – това е то, което имаме да кажем.

– От лична вражда, от любов към Батемберга, от русофобство, говориш ти така – ще да кажат подкупените черни души, авторите на предателския акт от 9-и август, ония, на които плътта и кръвта се състои от звонката монета.

– Лъжете и подло клеветите пред олтара на всесилната истина – ще да отговорим ние. – Не сме ние русофоби, както не можем да бъдем туркофоби или сърбофоби, защото ни един народ под земното кълбо, който и да е той, макар и сиромашките цигани, не може да бъде мразен и ненавиждан от

никой честен и разумен човек. Народите са братия; тях ги смразват и скарват само техните развратни и идиоти царьове, заедно със своите лакеи дипломати. Българофоб ли ще да бъде, например, оня наш българин, който напада и мрази някого от нашите държавни мъже, да речем: Каравелова, Радославова, Цанкова или Начовича? Казвайте де? Безсъвестни *звонкаджии!* А ако човек напада и изобличава своите родни братия българи безнаказано, ако той тях подозира в шарлатанство спрямо своя народ, който ги е родил и на който служат с клетва, то съгласете се на минута, че някой си Гирс, Катков и Зиновий, които живеят през девят гори в десята, могат да бъдат сто пъти повече вредителни за нашите мили и скъпи идеали. Земете още пред вид и това поразително обстоятелство, че ако у нас Каравелов, Начевич и Радославов се избират и поставят от народа, ако тях може да напада и бламира най-долний селянин, то с Гирса и Зиновиева става обратно. Те не произлизат от никакво болшинство, те са плашило за самия народ в Русия, те са нещо като кърсердари, те са груба и сурова сила, за тях закона е кеф – кефът е закон. Тежка е тяхната десница! Тая тяхна десница държи в първобитно робство сто милиона наши братия, тя може да изпрати на заточение в студения Сибир по стотина души на един път. Тежко и горко на нещастна България, ако тая десница дойде да въвежда *порядък* в нашето отечество! Ще да кажат още мръсните язици, че ние правиме тия протести от лични блага и цели. Тогава значи, че не разбирате или не искате да разберете где зимуват най-тлъстите раци, где може да си изстуди човек ръката. Александър Батемберг ли ще облажи човека, който нямаше пътни пари, когато остави България, или руското консулато, гдето рублите се стоварят с пуд? Не чухте ли вие, как един служител от Софийското руско консулато се хвалеше открито подир 9-и август, че за изгонването на князете били приготвени 4 000 000 лева, но слава богу това изгонвание им сторило само 350 000 лева? Е добре, когато келеши нищо и никакви могат да се пречистяват от

това консулато, то и ние които криво-ляво държим перо, не можем ли да задигнеме някоя торбичка? Днес да поискаме да станем изменник на своето отечество, днес ще можем да се облажим. Или в България е невъзможно да се намери човек, който да каже две-три думи истина? Ако целият български народ е от косъма на изменника Цанкова и на развратния оня калугер Климента, то отсега още ще трябва да си посипем главите с пепел и да побегнем в пусто горе тилилейско. Не, не! Българският народ живее още и ще да живее; но като секи народ и той има помежду си крастави кози.

Братия Българе!

Послушайте гласа на един ваш познат горе-долу съотечественик, който може да се е заблуждавал много пъти, възможно е да се заблуждава и сега; но повярвайте, че гласът му е искрен, поривите му са чисти, побужденията му произхождат от чувства на патриотизъм! Помислете, че човек, който за полезни или вредни предприятия е видял и патил много за тая България, който е бил очевидец как негови скъпи другари са слагали глава сѐ за тая цел – тоя човек няма си криви днес душата, няма да стане мост на чужди интереси, няма да мисли и крои злото на тая страна. Най-после, ако злото не излезе там, гдето го показвам аз, ако руската дипломация се покаже не такава, каквато я наричам, но искрена покровителка, то грях да ми е на душата, с благодарение ще приема всеобщото презрение на всинца ви. Ще да кажат някои благоразумни братия, може би, че и да е имала Русия благи намерения, но като са намират такива неблагодарни хора между българите, които да издават такива брошури, тя ще се разсърди. Не вярвайте, братия. Подобна глупост може да се роди само в главата на полицейските служители. Ако съдбините на народите зависеха от действията на отделни личности, от Ивана и Стояна, то светът би бил поставен съвсем на други основи. Душата си кривят и истината крият само

дипломатите, министрите и пр., а ние обикновените хорица трябва да си говорим онова, което ни лежи на сърцето. Тежко и горко на оня народ, гдето всичките хора стават дипломати и политици.

Дали целите, които накараха покойния цар Александра II да отвори война на Турция за нас, българите са били чисто човешки или пак смесени с интереси и политика, а ние сме били само мотив – това аз не съм в положение да кажа, защото съществуването на България като независимо и самостоятелно княжество се призна не в руския лагер, а в проклетия Берлин, както са се изразявали дълго време нашите патриоти. Фактът, най-важният и най-силният е тоя, че войната се обяви тържествено за нашето *освобождение* из под турското иго. На тоя въпрос аз ще да туря точка, защото не му е мястото тук. Онова, на което ще да обърна най-много внимание е това, че царствуването на Н. И. В. Александра III е било злополучно за нашето отечество. Пак друг е въпросът, дали това злополучие е произхождало лично от влиянието на царя, или от неговите нови съветници. Няколко месеца подир възцаряването на тоя последния господар, пръв удар на България беше превратът от 27 април 1881 г., преврат, планът на който се скрои в Петербург. С тоя преврат се е гонила и последвала само една-едничка цел: да се затрие физиономията на България като независимо княжество, да бъде тя по форма и управление нещо като руска губерния. Нашият княз Александър Батемберг, млад и неопитен, малко запознат още с българския народ, беше духом и тялом предаден на петербургския двор, нещо естествено и логично. Той беше тогава галено дете на руските държавни мъже, които го считаха за свой подчинен чиновник. Ето защо от него нямаше страх, а ударите против самостоятелността на България бяха обърнати изключително срещу Конституцията.

Годините се минуваха, а младият княз Александър от ден на ден се запознаваше както с демократическия дух на българите, така и с деспотическите натиски на руската дипло-

мация. Със съгласието на тогавашната властующа партия, повикаха се от Русия и двама генерала[225], по-яки в ръцете да натискат българите, които почнаха да управляват България по нагайска система. Но чудо! Не се мина много време, и най-върлите поклонници на генералите разбраха, че тия хора са невъзможни, за тях не съществува закон.

И един прекрасен ден, княз, министри, партии и събрания подадоха си ръка в София и изгониха генералите. Тоя е денят, когато Александър I стана чисто български княз, от тоя ден датира неговото самостоятелно князуване в България, сега престана той да бъде вече руски генерал губернатор. Но едно не казахме само: от тоя злополучен, или благополучен ден, почна руското правителство да гони и преследва нашия Княз. А защо го гонеше? Разве и на това се треба отговор? Гонеше се той за това, защото не беше вече послушен раб, защото стана *български княз.* 3 000 000 рубли му са били предложени, както сме писали вече* от Русия, само и само да се откаже той да следва чисто народна българска политика.

Сега вече руското правителство обърна своите интриги и подкупи въз друга страна. Като се убеди вече от преврата в 1881 г.; че българската независимост не може да се уничтожи със спирането на Конституцията, то подкачи да подкопава престола на княза. Руската коронована преса начело с Каткова, Суворина и Нотовича, тия жарки поклоници на татаровизантийската цивилизация, която до онова време наричаше наший Княз *славянско дете* и *божии избраник*, прие приказ по войскам да го третира жестоко и твърде цинично, нещо, което не се позволява в Русия и спрямо особата на становой пристав. Но до знаменитий за български народ 6 септември нито княз Александър имаше време да се покаже, че е верен син на своето отечество, нито пък руската дипломация можеше да намери почва в чисто нормалните времена. Щом наший херой Княз послуша гласа народен и като орел пре-

---

* Гледай нашата брошура: „Не му беше времето“.

хвръкна през балканите, та се намери в Пловдив, на руското правителство се развързаха ръцете. То обвини Княза затуй, за което го похвали целий мир, което ще да запише името му в историята със златни букви.

Безполезно ще бъде от наша страна да изброяваме всичките пакости и злини, които ни е направила тая покровителска дипломация от 6 септември дори и до днес. Всички злини, злоби, жестокости, интриги и кални действия, които могат да бъдат оплътени в човеческата природа се пуснаха в ход от тая дипломация, се изляха върху главата на невинните българи. Интересна е колекцията на руската правителствена преса в това време. Който иска с очи да види що значи злобата на едно деспотическо правителство с недобросъвестни намерения, то нека вземе и прочете тая колекция. Аз се осмелявам да кажа, че откогато съществува български народ, той никога и от никого не е бил толкова жестоко нападан, така подигравани неговите идеали. Сръбската война и неотстъпките на турците са така също дела на тая дипломация, която тъй или инак беше решена не само да озлочести, но и да опропасти България.

Подир сключването на мира, когато не останаха вече вънкашни спънки, тая дипломация захвана ред скандали и интриги във вътрешността на България. Нейните консулата из отечеството ни се преобърнаха на нихилически и конспиративни вертепи. Колкото подло и кално беше родила България, колкото продажни и нечестни личности имаше, на сичките се отвориха вратата на тия консулата. От гърба на руский нещастен мужик се събираха пари, които се пръскаха из България по шпиони и агенти. По улиците из Пловдив, Сливен и Т. Пазарджик, напити тълпи, ръководени от руски агенти, викаха: „Долу Батенберг“, да живей руский цар. И руското правителство, тая емблема на монархически идеал, което за едно лице, противник на монархията е готово да прати експедиция в Нова Каледония, това същото правителство ръководеше анархистите в България. Честно ли е това?

Както трябва да се сети секи, целта на официална Гирсовска Русия, е била ясна и проста: да се правят смутове в България, убийства и всякакви безчиния, та едно от двете: или българите ще бактисат от само себе си и сами ще да я повикат да въведе *порядък*, или пък тя сама да намерва причини да уверява света, че тоя народ, българите са недостойни за самоуправление, треба други да ги нарежда. За достигането на тая тиранска и деспотическа цел се убиха: поп Ангел[226] и поручик Сербезов. Ами комплота в Бургас? Ами тоя нихилически акт на руската дипломация? Где та не в руското бургаско консулато се скрои планът за убийството на наший Княз[227]? Но тогава руското правителство и неговите подкупени в България агенти, проглушиха света, че това е измислица, че човек руски офицерин (Набоков), никой път няма да си *замарае* мундира в подобни работи. А бургаский комплот беше предисловие на 9-й август. Европа тогава, при всичките наши уверения, не повярва, че едно монархическо правителство ще да отиде дотам, щото да създава политически убийства в друга държава върху короновани глави.

Много-много да не продължаваме в изброяването на сичките пакости, сторени на България от руската дипломация. Те са познати на всеки честен читател с изключение на продадените българи. Всичко правено и струвано се е готвело към една и съща цел. Осъмнахме най-после на 9-ий август. Тоя 9-ий август, тоя позорен акт за България, който ще бъде най-черното петно в нейната нова история, и духом и телом е работа на руската дипломация. С тоя хайдушки акт покровителската тая дипломация беше уверена, че ще може да задуши България. Планът да се нападнат покоите на наший херой Княз, на тоя бодър вожд на нашата свобода и независимост е скроен в канцеларията на руското Софийско консулато, там гдето виси ликът на император Александър III. Аз говорих с главните оръдия на тоя акт, Бендерева[228] и Груева[229], в присъствието на г. Китанчева[230] и поручик Кирова. Когато им поставих въпроса: биха ли те посегнали върху особата на своя законен господар, ако да не беше подпорката

на руското правителство, Бендерев, откровеността на когото не може се отказа, отговори утвърдително *не*!

Вижда се работата, че и самата руска дипломация се черви и не смее да говори, че актът от 9-ий е акт народен. В него взеха участие: първо честолюбиви, капризни и с ограничен кръгозор пет-шест души офицерчета, които турят много по-горе своите жълти копчета, дрънкалца и чинове, в това число и глупави някои юнкерчета; второ, продадените и безсъвестни българи, двама-трима развратни калугери, и това си е всичкото. И на едните, и на другите числото не възлиза на повече от 30–40 души. Само на тая шепа хора са можали да подействат руските интриги и звонки монети. Това прави чест на българския народ, а е пятно на руската дипломация, която от една година насам беше проглушила света да уверява в своите вестници, че Батенберг се не обича в България, той имал само 5–10 души застъпници. Сиромасите дипломати, в какво ли маймунско положение се намираха, че тъкмо когато бяха в апогеята на своята свирепа радост, български народ и войската му въстанаха като един човек, плюха в лицето на хайдутите от 9-ий август и прекараха на ръце своя Княз от Дунава до София. Ама че фиаско, ама че нравствена победа, ама че справедлива плесница! Него ден Гирс и Катков може да са си вързали главите с лимонови кори.

Макар че е ясно като божи ден, че хората на Гирса извършиха преврата на 9-ий, ние пак ще да туриме тука няколко факти и обстоятелства, които сме узнали и научили случайно и които ще да покажат, че в Русия има два сорта нихилисти: първите са известните вече борци за свобода и идея, които гният по Сибир, а вторите, новите, които ние ще наречем коноровани, е сам Гирс. Наместо Сибир, те получават ордени за своя нихилизъм. Ето тия факти:

Първо, бургаский комплот, гдето руски офицери и консули искаха да убиват княз Александър.

Второ, издаването на вестниците: „*Светлина*“ и „*Съединение*“ с руски пари, в които вестници наший Княз се нападаше, както се не напада последний жандармин в Русия.

Трето, че щом на 9-ий извлякоха Княза от палата му, първата телеграма която се подаде на соф. станция, шифрована, още часа по 4 заранта, беше до руското правителство, в която телеграма превратаджийте се похвалиха, че направили *славянско дело*. После тая телеграма строго беше запретено да не се пропуща никоя друга в Европа.

Четвърто, 50 000 лева които се дадоха на Княза като проводяк, преди да го дигнат от София, се наброиха в руското консулато под разписка на Груева. Какво человеколюбие! „Хайде, дайте му ги като бакшиш", е казал г. Гирс.

Пето, че Князът не се изпрати в Сърбия, или Румъния, гдето беше и по-близо и по-безопасно, а в Рени, там, гдето се е чакало да се получи *аферим* и гдето Княза е щял да бъде задържан като пленник. В разговора ни с Груева той потвърди това напълно.

Шесто, че престъпниците нападаха позорно и рабски на колене в калта като добитък пред стълбите на руското консулато, гдето се казаха славословия за императора, гдето младий Богданов с приятна усмивка поздрави коронованите нихилисти и гдето развратний калугер Климент прочете телеграма от Гирса, в която се казваше, че *государь императора* няма *заборави България*.

Седмо, че на всичките короновани нихилисти, които побегнаха от България пред гнева народен, руското консулато им даде всичките улеснения. Така например, Груев и Бендерев като се хванаха пръв път, имаха при себе си руски паспорти, извадени в София на фалшиви имена *Иван Петровичь, житель из город Одессе*. Като ги закараха във Видин и им отнеха паспортите, тамошний руский консул им издал нови, които можал да им внесе в затвора*. Ония, които спо-

* Който дава фалшиви паспорти, руский закон, ст. 975 гласи: „... Лишава се от всичките особени, лични и по състояния присвоени права и преимущества, заточение в Сибир или отдаване в арестантската рота." Ще се накажат ли консулите в София и Видин според тая статия? Не, защото в Русия законите приличат на белберско огледа-

лучиха да избягат в Русия, като Кавалова, Накова, Кисякова, Теохарова и други, се посрещнаха (от полицията, разбира се) като мъченици. Останалите се крият в руските консулства. В пловдивското например има 10–15 души, с които ляга и става господин консулът. Ония от престъпниците, които отидоха в Русия, позволи им се да поместят в руските правителствени вестници („Новороссийски телеграф“ брой 3467) как хванали Княза и на колко места искали да го *убият*. И това в Русия, деспотическата Русия, гдето коронованите глави се уважават като свети Петра!

Осмо, че всичките арестувани на 9-ий август изповядват, че в тяхното съзаклятие земал живо участие руский военен аташе Сахаров.

А девето и десето ние поместяме по-долу циркулярното на генерал Каулбарса. Нека всеки чете с внимание и съди: не е ли руското правителство начело на нашите размирници и не е ли мисията на г. Каулбарса[231] просто да произвежда анархия в нещастното наше отечество.

Ето го тоя циркуляр:

I. България преживява сериозен кризис, от пълното и сполучливото разрешение на който зависи нейното бъдеще. Господарят Император се надява, че в настоящата минута всичките българи, като оставят вътрешните свои *козни* (под думата козни господин генерал разбира стремленията на българите към свобода и независимост. р.), открито и дружно ще се прилепят към Русия и с пълно и неразделно доверие ще се отнесат към техний освободител руский цар, който има предвид единствено благото на България.

II. Времето на празните думи и заявления се мина, и затова царят и Русия чакат фактове; в които българите несъмнено ще

ло. Отгдето го обърнеш, оттам гледа. En Russie loi veut dire bon plaisir, казва един румънски събрат.

докажат своята преданост и само в тоя случай напълно могат да се надеят, че господар императора ще благоволи да поддържа преуспяването на страната, както вътрешно, така и извън.

III. Русия не желае и не се стреми към поробването на България; напротив, тя желае развитието на страната във всяко отношение, и ако само българите се приближат към най-добрий свой брат Русия, то могат да разчитват на помощ и поддръжка в тия въпроси, които са толкова близко свързани с тяхното съществуване и с бъдъщността на държавата (коя държава? р.)

IV. Не всичките обаче факти указват на това доверие, което Русия би имала право да очаква от страна на българите.

Така например, правителството намерило за нужно да поздрави Царя в неговий имен ден; всемилостивейшата телеграма, с която се отговорило на това поздравление, скрила се и не била обнародвана. Думите на Господаря Императора към български народ трябваше да бъдат опубликувани с всичките средства, които правителството (българското) има в свое разпоряжение.

V. *Скрьбно впечатление* произвожда на сяко истинско военно лице чудовищний факт с изгарянието знамената на Струмский полк и на юнкерското училище. Знамето е светиня, която се подарява на военните части за пазение. Ако тая част се покаже недостойна да го пази, то знамето може да бъде отнето и поставено с почести в черквата; да се изгаря обаче най-святото нещо за войската е голям и нечут още в историята подрив на войнските основи и на всякакви понятия за войнската дисциплина. По отношение към юнкерското училище тоя факт във *възпитателно* отношение може само да произведе върху бъдещото младо офицерско поколение разрушителни понятия за военната чест.

VI. Ако излезе вярно, че заедно със знамената бил е изгорен и руский Георгиевски кръст, който е украсявал тези знамена, то българите са *нарушили с тая си постъпка самите основи и правила на международното приличие.*

VII. Факт е, че последното Народно събрание заранта гласувало да изрази чувства на преданост на Господар Императора, а в другото заседание изказало своите симпатии на княз Батенберга (какво престъпление! р.), нещо, което съставлява смешна непоследователност, която хвърля не твърде приятна сянка върху депутатите на събранието.

VIII. Нито княз Батенберг, нито някои от неговите братия, под никакъв предлог не могат да се върнат в България и стъпят на нейний престол.

IX. Ние искаме щото Велико Народно Събрание да бъде събрано само подир изборите, направени без сякакви принуждения и съвършено свободно, защото желаем щото български народ да може откровено и свободно да се завземе с обсъждането въпроса за избор на княз и на своята бъдъщност.

X. Затова считаме необходимо и искаме щото военното положение да бъде вдигнато и офицерите, които са взели участие в превратa, да се пуснат на свобода немедленно; също и изборите за Велико събрание да се отложат, така щото между двете желания и изборите да се изтечат около два месеца, във време на които българският народ да може да се успокои и да помисли здраво за предстоящото решение.

XI. По повод освобождението на офицерите аз изказах взгляд, че ние не признаваме в настоящето правителство (българското) състояще от политически партии и в отсъствието на законно и постоянно правителство, нравственото право да съди и преследва друга една така също политическа партия; а затова и искаме тяхното немедлено освобождение.

XII. Най-после, съветваме сичките истински патриоти българи да забравят миналото, да помислят за бъдещето и дружно и единодушно да се завземат към приготовлението на новий държавен живот, който ще се открие напредя им и ще приготви напълно здрава, очистена от всякакви миазми почва за своето ново и младо правителство.

(Под.) Генерал Н. Каулбарс

После тоя официален акт, който носи номер 585, ние не бихме повярвали, че ще да се намери такъв овчедушен българин, който да вярва още в чистия косъм на официална Русия. Тоя акт е цяла защита на хайдушкий преврат от 9 август. Той е дотолкова дързък и нахален, щото ние се съмняваме във всякаква легалност на днешната руска дипломация. Той е цяла анархия, международно престъпление; той е най-после грозна подигравка с нашето българско чувство. Едната негова част се състои от куп адвокатски фрази, а другата половина е оскърбление. Заболяло го на сърцето благородний генерал, че изгорили две знамена, че арестували всичко десетина души клетвопрестъпници, че може би да се е опърлил един кръст, че депутатите не успели да забравят своя любим Княз в една неделя; а нищо, ни дума, ни ума за позорний акт от 9-й, зъб не обелва да каже за тежката участ на България, захвърлена на 9-й, за деморализацията и на войска, и на народ, за тежките разноски, които последваха подир преврата и пр. и пр.

Това е страшно, толкова е тежко, жестоко, грубо и узурпаторско. Тук може да бъде всичко, но не само освободителско и покровителско „порядък“, „тишина“, „ред“, „благо“, „успех“, „миазми“ и др. т. Боже пази и съхрани! Ваший порядък е камчикът; благото е не разсуждать, а успехът е бошлаф. Който не знае какъв е тоя порядък, нека се отнесе и попита: поляците, малорусите, па и нашите бесарабци.

После изложените по-горе няколко факта, аз съм длъжен да направя такива заключения: от всичките правителства днес в Европа, руското е най-враждебното нам. Вярвайте и добре запомнете, че това правителство е турило на око България, готово е с една капка вода да я удави и завладее. Кажете ми, молим ви се, защо това правителство е подигнало от няколко години кръстоносен поход против нашето отечество? За свободата на България? За прогрес и цивилизация? Не и никога не! Правителство, което прибягва в своите действия до всички простени и непростени средства, които не би

употребил и частен човек; правителство, което подкупува и поддържа анархисти, което влиза по нощя в спалните на държавните глави – това правителство преследва нечестни цели. Неговий агент генерал Каулбарс се договарва с нашето правителство в София, а руските консули по провинцията ходят да бунтуват войската и да плашат гражданите, че ще стане война и други лъжи. На 22 септемврий, когато се разнесе слух, че Шуменский гарнизон се отказал да се покорява на правителството, руский консул в Русчук отива в дома на бригадний командир подполковник Филова и му казва: „Ако и ти откажеш да се покориш на своето правителство, то ще бъдеш генерал-майор, а в противен случай – фелдфебел[232].“ Кажете не е ли тоя господин консул коронован нихилист и анархист? Руската дипломация би се смяла и радвала, ако чуеше и видеше, че в България се режат и колят полк с полк, брат с брата. Това то желае, за да каже: „Тия хора не могат да се управляват сами, пуснете мен да въведа порядък“.

Какво трябва да прави български народ в тия тежки времена? Как тряба да постъпи той, щото да може да излезе из неравната борба с коронованите нихилисти? Едни казват да мълчим и да се молим, да отстъпяме, да лъжем и се обещаваме, та така да подмами русите и преминем през моста. Други казват, че нито едното, нито другото, защото каквото и да чиниме, вследствията ще да бъдат все едни и същи, т.е. че и да се молим и да отстъпяме, когато руското правителство сполучи да тури на ръка България, нему ще бъде все едно, с добро ли или със зло е влязло в огнището ни. За всекиго тряба да бъде ясно, че руската днешна дипломация не почита своите думи и обещания. Колко пъти тя е обещавала, че няма да се меси във вътрешните работи на България, че желае уж нейното благо, а на дело върши съвсем противното. Да взема факта с Княза. Светът бяха проглушили неговите агенти, че злото в България е Батенберг. „Махнете Батенберга, говореха те, ние ще ви направиме пълно съединение, ще ви пазиме и защитаваме.“

Батенберга няма вече. Преди да остави той България, руското правителство даде гаранции, че свободата и независимостта ни ще бъдат непокътнати, нещо, за което споменава в прокламацията си и наший херой Александър I. Изпълни ли си думата руското правителство? Четете циркулярното на Каулбарса, погледнете на действията на руските агенти. Те не само, че се месят в нашите държавни вътрешни работи, но искат да станат господари на чувствата и убежденията на всеки българин. Претенциите им и домогванията им нямат граници. Ако някой кихне, те са готови да пишат ноти. Целта им и намерението им са ясни: те не желаят никакъв княз в България да има, вестниците им, чрез устата на които говори самото правителство, явно и открито говорят, че на българите не трябва княз, България да си остане губерния.

Повтарям, днешната руска дипломация няма насита, тя иска да пороби нашето отечество. Доколко покорността, молбите, отстъпките и слабостта могат да бъдат вредни и убийствени за България, нека ни послужи за пример телеграмата на наший Княз до руский цар. Ето тая телеграма:

Ваше Императорско Величество,

Като завземам изново управлението в моето отечество смея да подвергна на Ваше Величество моите дълбоки благодарения за поведението на Ваший русчукски представител. Чрез своето официално присъствие на моето приемание, той показа на българский народ, че императорското правителство не одобрява (бедний княз! р.) революционний акт, отправен против моята особа. В същото време моля Ваше Величество да ми позволите да Ви изразя своите задоволствия, загдето сте благоволили да заповядате да дойде в България генерал Долгоруков; защото, като вземам пак в ръцете си законната власт, моят първи акт ще да бъде да покажа на В. Величество едно твърдо намерение и да направя всички необходими жертви, за да спомогна на великодушните намерения на В. Величество да направите да излезе България

от тежката криза, която прекарва. Моля В. Величество да заповядате на генерал Долгорукова да се отправи доколкото е възможно по-скоро направо до мене. Ще бъда щастлив да мога да дам на В. Величество определени доказателства на неизменна преданост, с които аз съм въодушевен към Вашата Августейша особа. Монархический принцип ме принуждава да възстановя законний ред в България и Румелия. Русия като ми е дала короната, то само в ръцете на нейний Суверен съм готов да я отдам.

(под.) Александър

Отговорът на руский цар

Приех телеграмата на Ваше Височество. Не мога да одобря вашето възвръщание в България, защото предвиждам злополучни обстоятелства, които могат да възникнат в България, която ги е толкова вече изпитала. Мисията на г. Долгоруков става несвоевременна; ще се въздържа от всички намесвания в скрьбното състояние на работите, на които България е обречена, докато вие стоите там (е сега цъфнала, та не завързала! р.). Ваше Височество ще оцените какво трябва да се направи. Аз предоставям на себе си правото да направя онова, което ми налага почитаемата памет на моя баща, интересите на Русия и мира на изток (ами где е България? р.).*

Както виждате, телеграмата на Княза е изпълнена с мекост, благородство и патриотизъм. Нейното съдържание е такова, щото човек и звер да беше пак трябаше да се умилостиви. Повтаряме, тоя факт е добър урок за ония наши гарги, които не престават да проповядват овчедушие и покорност. Дордето Князът се държеше настрана и не се решаваше да

* Според достоверни сведения тая телеграма е била предложена на Княза от руска страна. – „Подайте я В. Височество, но бъдете спокойни“, са уверявали те Княза. Нека тоя факт послужи на мнозина наши слаби хорица, които блазнят русите със своите обещания.

подпише подобни телеграми, беше лошав. Прие да се унизи – пак лошав. Думата ми е, че руското правителство не взема и не се задоволява само с покорност и отстъпки. Колкото повече му навеждаш глава, толкова повече те тъпче. После горната телеграма на Княза аз не зная какво повече може да бъде и се направи.

Но мнозина ще се намерят да възразят, че ние сме слаби, не сме в състояние да се борим с Русия, следователно трябва да преклоним глава. Това не е истина. От заплашванията на Каулбарса, Неклюдова и Шатохина, които правят това повечето от ревност за чин и орден и до една открита война между България и Русия, съществува голяма разлика. Слава богу не е само Русия в Европа, Бисмарк и Калноки, но има и народи, които са на наша страна. Когато тие последните видят нашите борби с деспотизма, то ще ни се притечат на помощ поне нравствено, сѐ ще да се чуе техний глас, гдето се треба. Днес светът цени и уважава само ония хора, които се борят и мъжки защищават своите правдини и свободи. Гдето ще да ни кълне потомството и историята, че сме лъжели като баби, че сме трампили своята свята свобода и права за православие и за царска десница, то нека кажат: „Бог да прости нашите праотци!“ Най-после, нека запише историята: Русия с оръжие уби българската независимост.

С дълбоко презрение трябва да погледне български народ на ония наши крастави кози, които предпочитат руските рубли от своето отечество. Горчиво се лъжат от друга страна и ония наши заблудени българи, които си въобразяват златни гори, т.е. мислят, че като стъпи руский крак в България, алъш вериша ще мръдне, половете ще бъдат в изобилие. Такива доброжелатели, колкото и да е позорно и низко тяхното чифутско желание, пак им обаждаме да знаят, че ямата на половете се мина. Сега русите ще бъдат завоеватели, на наш гръб ще се хранят. Най-голямо съжаление и презрение в същото време възбуждат у нас някои български офицери, герои на Сливница за голяма жалост, които копаят, съзнателно

или безсъзнателно гроба на своето отечество, това отечество, за което те са се борили! Тяхна милост тряба да знаят, като оставим другото настрана, че те ще трият обущата на руските офицери. Много скоро забравиха тие последните онова време, когато се подиграваха с тях, и не им поверяваха командуването и на една рота.

Прочее, где е спасението на независима и свободна България? Според нас в следните три въпроса:

Първо, час по-скоро балканските или по-добре източните народи: ромъни, сърби, българи, турци и гърци да си подадат братска ръка и съставят толкова желаемата Балканска дунавска или източна конфедерация. Събрани в едно цяло, те ще да могат да опълчат една войска близо от два милиона. Само тогава те ще могат да запазят своето съществувание от различни *покровители, благодетели* и *христолюбиви владетели*. Само тогава тяхното право ще да бъде респектирано, само тогава те ще бъдат господари в своята къща. Другояче горепоменатите държави ще бъдат погълнати една по една от ненаситните свои съседи. Тие последните добре са разбрали своите интереси, ето защо се стараят, доколкото им допущат силите, да сеят раздор помежду ни. Ето защо те допуснаха Сръбско-българската война, ето защо руската дипломация въстана против нашите турско-български съглашения. Ние апелираме към държавните мъже на поменатите държави да приготвят по-скоро почвата на тоя братски съюз, ако не искат те да видят своите отечества погълнати уничтожени. Няма друго спасение.

Второ, подир няколко деня ще да станат избори за Велико Народно Събрание, а подир още няколко деня, ще бъде свикано това събрание в старата българска столица, Търново, да избира свой господар и княз. Коя ще да бъде оная особа, която ще издигне българската корона, така благородно, славно и патриотически сложена от сливницкий херой княз Александър I? Познава ли български народ такъв един княз, който ще да пази България, нейната свобода, слава и чест непокът-

нати? Аз, който пиша тая брошура, се признавам, че не зная такова лице. Тогава, кой ще бъде български княз? Отговорът на тоя въпрос тряба да стои върху устните на всеки истински български патриот. Княз Александър Батенберг, наший славен херой, пазителят на българската независимост, трябва да бъде избран втори път за български княз, отговаряме ние с гордост на челото. Той и никой други е достоен само да носи българската корона, за него плаче и въздиша цял български народ, за него говори мало и голямо, той е хероят днес не само в България, но и по цяла Европа.

Да се обясниме. Против княз Александра е само руската дипломация. Като такава, която желае заробването на България, тя не само че е против такъв един княз, който се води чисто български и пази свободата и независимостта на България, но не иска щото да има в нашето отечество никакъв княз. Що говорим, джанъм! Руската дипломация не иска да има България в Балканский полуостров, ето защо нейните органи препоръчват да си изберем за княз руский император, ето защо те не желаят да стават избори за Великото Народно Събрание. Излиза, че ако Русия ни препоръча един свой кандидат, който ще да бъде по всяка вероятност най-напред руски чиновник, руски покорен човек, а тогава вече български княз, само за очи, то той ще слуша не интересите и гласа на своя народ, но приказите от Петербург, на Гирса, Каткова, Зиновиева и пр. Той ще се короняса за български княз, но подир месец-два ще се оплаче, че не може да управлява с такава конституция, че българските офицери са развалени от политика, затова иска да му се проводят от Русия петдесят танета на пръв позив, а на техните места в Оренбург, в Тифлис и Бухара да се проводят български (в интерес на службата); че от българите няма хора за окръжни управители и председатели на съдилищата, затова да се проводят *временно* от Русия; че министрите не е добро, като са отговорни и пр. и пр., и най-после *потихонко, потихонко,* току виж, че залата на Софийското Народно събрание се преобърнала на

казарма на *пешия* стрелкови томболский *полк*. Убийство ще да бъде за България подобно едно *князче*, което руската дипломация на всеки час ще може да заплашва със Сибир, ако то не се ръководи от приказа по войскам.

От друга страна нека не забравяме, че страшний династически въпрос, който е рана за държавите, благодарение пак на руската дипломация, се отваря и у нас, както в Сърбия. Ако в България се намести друг един княз, то какво ще да стане с княз Александра? Така лесно ще да се забрави ли той? Аз видях и изпращанието му, какви сълзи се лееха подире му, бях и из България. Насякъде за него говорят, че той е херой, мъченик и страдалец. Същото това става и в Европа с него, както казах, гдето той е така също херой. В Лондон ли отиде, в Берлин ли, Виена или Петербург, неговите гърди ще да бъдат окичени с венци. Това е гордост и слава за България, че тя е имала такъв княз. Много народи ни завиждат с него, и те би пожелали да го имат.

Аз съм уверен дълбоко, че ако в България тръгнат работите добре, ако се избере макар и друг княз, но добър, който да цени правата на отечеството ни, то княз Александър е дотолкова благороден, така са му скъпи интересите на България, щото няма да си позволи да бърка редът, да претендира за българский престол. Същото ще да направим и ние в такъв случай. Далеч от нас мисълта да подигаме само за кеф династически въпроси. Но кой е уверен, че така ще тръгнат работите, че ще се сдобием с истински български княз. Щом се види, че новий княз захване да тъпче нашата независимост, то както княз Александър, така и българский народ, ще да се опълчат против новий узурпатор. Какво тогава ще стане в България? – пропаст и погибел. Това е целта на руската дипломация, да няма в България мир, щото тя да може да си достигне целите. Знайте още и това, че като остане княз Александър вакантен, то всяка европейска държава, която ще иска да бърка работите на изток, с неговото име ще да си послужи. Прочее, княз Александър тряба да бъде избран за

княз на България, ако искаме щото тая България да не бъде изгубена от лицето на земята.

А ако той е невъзможен по тия или ония причини, тогава що ще правим? Тогава тряба да прогласим България за република[233]. Тая форма на управление макар и непригодна още за България, ще да бъде спасителна за нас в днешно време. Като имаме в България княз, непознат и неизпитан още, както беше Александър Батенберг, то руската дипломация постоянно ще да се старае да го отклонява от българските интереси и ще му прави спънки във всяко предприятие. А когато ние имаме председател на републиката само за три или за пет години, а за да бъде по-ограничен, може и две само – тогава никога няма да имаме 9-й август, ще бъде свободна България от *звонката,* от подкупите и от различни Каулбарсовци. По-ясно казано, като знае Русия или друга, която и да е държава, че председателят у нас е с малко права и прерогативи, то в надеждата си, че бъдещий може да бъде по-изгоден за нейните планове, ще да мирува. Пример Богориди в 1884. По причина на неговата честност и самостоятелност той така също беше станал омразен за руската дипломация; но като такъв, който имаше срок, за изпъждането му не ставаха никакви потресения от страна на Русия. Само съединението беше омърсено в ръцете на Сорокина. Уверени сме, че Европа няма да се противи на тая форма на управление; т.е. републиканската.

Трето, че българските граждани без разлика на партии (изключават се 5–6-те души продажни цанковисти, които не са вече българи) и съсловия, в това число и военните, тряба да си подадат братска ръка. От нас самите зависи да натрием хреня върху носа на секи каулбарсовци, които дохождат помежду ни да сеят интригантства и анархизъм. Само с това братско единодушие ние ще да докажем на целий свят, който е обърнал погледите си към нас, че не сме покорна тълпа на московските гнили светци, но че сме народ с бъдеще, народ, достоен за свобода и независимост. Нотите и постъпките на генерал Каулбарса могат да бъдат търпими само у нас. Във

всяко друго място тоя неканен гост би осъмнал зад граница; но няма нищо: нека прегълнем и тоя горчив хап. Мисията на генерала не е нито дипломатическа, нито пък покровителска: той е дошъл, както казах, да бунтува народа срещу правителството, да сбива брат с брата, та в такъв случай да може да се отвори поле за руските замисли. Ще се намерят ли българи да станат мост на тия авантюристически агенти? Това ще бъде позор и срам.

Нека синца подадем ръка на нашето българско правителство, което е съставено от най-искрените патриоти в България. Аз познавам сичките членове на това правителство, прочее глава давам, че те ще умият честта на България и ще я извадят от ноктите на Катковци и Гирсовци, с едно условие обаче, че и ние гражданите и военните, ще им съдействаме в патриотическите усилия. Не забравяйте, че едничката надежда на руските завоеватели е: СМУТА В БЪЛГАРИЯ. С тая цел техните агенти ходят да подкупват безсъвестно нашите военни, като им обещават генерални чинове, стига те да се съгласят и продадат своето отечество. Това аз зная тука в Русчук, гдето руският консул Шатохин ходи няколко пъти при бригадний командир господина Филова, да му предлага горнето. Е съществуват ли още такива хора, които да вярват, че хора, които отиват на подкуп и деморализация, ни мислят доброто? Прочетете протестите на руските вестници против речта на Тиса в унгарската камара, гдето той е казал, че политиката на Австрия е щото балканските държавици да си останат *независими.* Змии и гущери бълват тези вестници, защо да се употреби тая дума, *независими.* Повярвайте господа, че днес за днес Русия иска да владее България. Може би при други обстоятелства да дойде в Русия друго правителство, но засега така вървят работите.

В заключение аз смея да се обърна и към Вас, честитий Царю на руский народ, като мисля, че искрените думи на един български гражданин няма да Ви оскърбят, Ваше Императорско Величество! Криво ви тълкуват някои от вашите съветници, погрешно ви предават истинските чувства и

желания на българите. Те ви уверяваха най-напред, че княз Александър не е друго нищо в България, освен божие наказание за народа, натрапено и случайно зло, от което всеки се отвращава. Събитията подир 9-ий август показаха доколко вашите царски служители са си кривели душата. Ако Ваше Императорско Величество бихте се намерили в България да видите с царските си очи как се приемаше и изпращаше (на 26 август) княз Александър от целий български народ, как плачеха със сълзи жени, деца, старци и млади, какви жални сцени представляваше тая горчива раздяла, то сами и вие, честитий, Царю, бихте се покъртили. Аз чух с ушите си мнозина съвсем хладнокръвни хора, които казваха: „да бъде проклет оня, който ни гони господаря...!“

Ваше Императорско Величество! Вие сте всесилни и велики, вие можете всичко, уверен съм, че последните действия и старания на някои от вашите дипломати ще да надвият минутно в България. Но Ваше Величество, тряба ли да ви обаждаме, че там, гдето народите се насилват, сетнините са горчиви и за самите автори на това насилие, че истинската любов и преданост изчезва в такива случаи, дава се широк простор само на унижени ласкателства и груба фалшификация на чувствата. Аз съм уверен, Царю, че вие, великий господар никога няма да предпочетете да имате такава една изнасилена България. Ако желаете В. Величество, щото имената на руските монарси да си останат до века с първото уважение и високо почитание, то благоволете всемилостиво, щото вашата мънинка България да си остане свободна и независима да се управлява сама. Това Ваше благоволение ще да бъде Царю най-светлий бисер от вашата царска корона. По цяла България ще се пее славословие за вашето монарше дълготерпение. Повярвайте в думите на един ничтожен спрямо вас човек, който ви казва самата истина.

Русчук, 26 септември 1886

На свършване, мина ми подръка една от вашите брошурки под заглавие: „Що трябва да правим, а що правим“. Четох. Вие сте от ония пълзящи гадини, които смеят и си тикат лицето в калта, когато изгрява слънцето и когато е величествено, страшно и силно. Щом то пречупи връх и се наклони да се затули, вие пълзящите, вземате калта по собственото си лице и го замерате. Тая чърта е робска и малодушна. Във вашата брошурка вие сте се възмутили против много неща, но само едного, най-големий виновник на вашите *беззаконии*, автора на злото, най-опасний за нашето отечество, само за него мълчите. Кой е тоя *виновник*, вие го знаете. Тая недобросъвестност е подлост от ваша страна. Тя показва, че на вашето сърце има отворена еврейска чаршия. Възмутили сте се вие още, че бил пострадал нещо от полицията оня развратен до в костите калугер, който се казва Климент. А защо не споменавате нещо и за княз Александър, героя, който претърпя десят пъти повече мъка, отколкото продадений калугер? Защо? – Защото княз Александър го няма вече, защото той се мрази от оногова, от когото вие очаквате благатни дни. Казвате още, че правителството на Стамболова било *беззаконие*. Ами правителството на предателя Цанкова, какво беше? Фарисейска е твоята душица, мой байно!

КОИ СА ВИНОВНИЦИТЕ НА ДЕВЯТИЙ АВГУСТ?*

(ОСНОВАНО НА ДОКУМЕНТИ)

* Публикува се по първото издание на брошурата, В. Търново, 1886 г., скоропечатница на Киро Тулешков.

КОИ СА ВИНОВНИЦИТЕ НА ДЕВЯТИЙ АВГУСТ?

Руското правителство, Цанков, неговата „Светлина“, съпартизаните му, които повечето са руси, отколкото българи; сатанинският калугер Климент, който се явява в държавните ни работи само за зло и за пакост; бившите румелийски директори, наречени лъжливи съединисти и техният орган – „Съединение“; най-после лековерните офицерчета – Груев, Бендеров, Р. Димитров[234] с целия Струмски полк. Нека прибавим за разнообразие и Константин Искрич Кесякова, знаменитият тоя полковник, уж българин, който на девятий заранта, извика: „на колене!“, и рабската тълпа падна позорно в калта пред руското консулато, в краката на едно гевезе хлапе, наречен Богданов.

Имената на тие само споменати лица, вестници, партии, консулата и правителства се считат за виновници на девятий август, тях кълне и презира само българският народ, те закопаха своето нещастно отечество и хвърлиха в бездънната пропаст, от която едва ли се има надежда, че ще да изплува отново. Съгласен съм и аз. Признал съм на друго място, ще да призная и тука, ще да говоря и вярвам до века, че руската дипломация изяде нашата глава, а цанковисти, румелийски наречени съединисти, Груевци и Бендеревци са били проста играчка в техните нечисти ръце. Разликата може да бъде само тая, че първите играчки, цанковисти и лъжесъединисти, са приели да убият своето отечество за пуста власт и богатство, за високи къщи, файтони и мазен живот, когато вторите, с малки някои изключения, са били просто заблудени и твърде нещастни дипломати. Такъв ние направо можем да наречем майор Груева, човек, за честността на когото никого не съм чул да се препира. И Бендерев притежава последното това качество, храбро и интелигентно момче е, не му лип-

сува и образование; но други душевни качества надделяват неговото същество. Той е крайно честолюбиво, самолюбиво, отмъстително като арнаутин, изгаря юргана за бълхата. Въобще, Бендерев е повикан да играе в България трескави роли, па и ще ги играе, кой каквото и да говори. На друго място аз ще да дам за него пълна характеристика; а тук ще да кажа само това, че според своята интелигентност, той беше в състояние да оцени и напълно предвиди следствията на девятий август.

Колкото за останалите негови другари: Р. Димитриев, капитан Вазов, Наков*, Стоянов и други, аз ще да кажа на бърза ръка само следующето и само за първите двама. Капитан Р. Димитриев е от сичките офицери може би, най-хитрият, най-съобразителният и най-лукавият. Него е ръководила една-едничка цел: тъй като на 6-й септември и във време на войната, той беше затиснат от други по-бляскави авторитети – търсил е нови приключения да осъществи целите си. Руското консулато и полковник Сахаров са гадиликнали неговата лукава душица. Освен това той и капитан Вазов[235], са заразени от величието и останките на пловдивския конак и на тепетата.

Засега ние ще да туриме точка на тия дълги и широки обстоятелства. Онова, което ни е целта с издаването на тая брошура е, да покажиме на читателите си, че не са само горните лица виновници на девятий август. Нечист пръст в това предателско дело имат и тримата тогавашни министри: П. Каравелов, военний министър Никофоров[236] и министра на вънкашните работи И. Цанов. Според сичките закони на света, нравствени, материални, християнски исторически и пр., най-

* Като оставим другите деятели настрана по изгонването на княз Александра, поведението на тоя син, именуем Наков, е най-изумително. Той е видел толкова добрини от Княза, щото и звяр да беше, пак щеше да се съгне от постъпката си. За него само Князът се е скарал със сичките руски офицери, в това число и министра Кантакузин. Така постъпват само развратните натури.

виновните за девятий август са горните трима мъжие, които по онова време управляваха България, които бяха избрани да пазят престола и короната на тая България. Ако цанковисти и лъжесъединисти се бяха обявили против тая корона още преди година, нещо което те не криеха, то на правителството беше длъжност да вземе мерки и запази катастрофата. Ако Цанков минуваше отдавна у нас за предател на българските интереси, то Каравелов се считаше за най-строгият пазител на тия интереси. Ако едно правителство, което и да е то, взема мерки, щото противниците му партизани да не влязат в министерството и спечелят изборите, от което напада отечеството, то сто пъти повече е длъжно и обязано едно правителство да запази съществуването на България с нейния държавен глава. Най-после, ако на една опозиция, ако на един Цанков и на другарите му е простено, че са биле въстанали против личността на княз Александра, защото той не иска да ги прави министри, тъй подло, гнусно, коварно и предателско от страна на П. Каравелова, първи министр, деня да целува ръка на тоя същия княз Александра, да го уверява и да му се кълне в преданост, а нощно време да крои план за неговото изгонване, да се целува с ония, които явно е наричал *мерзавци*. Тук вече се възмущава оная отличителна черта на хората, която се казва човеческо достойнство.

От сички държавни мъжие в България едва ли г. Каравелов не е първото лице, към което сме имали пълно доверие и симпатии, за тържеството на когото сме се борили според силите си, когото сме поддържали и честно уважавали. Нищо зло човекът не ни е направил лично до днешен ден, ние сме първите, които излизаме днес да говорим против него публично. Секи от читателите ще да съзнае доколко нам е било мъчно, дордето се решиме да сторим това – нам да падне именно такава роля, да пишеме обвинителен акт против човека, политическите убеждения и мнения на когото сме напълно разделяли. Но няма що да се чини: съдбините на отечеството стоят по-горе от сичко и от сякого.

Какви са фактите и документите, които са ни накарали да се въоръжим против г. Каравелова и неговите двама другари Никифоров и Цанов и с които ние ще да поддържим своя обвинителен акт – читателите ще ги намерят по-долу в настоящата брошурка. Нека секи ги прочете и оцени и се произнесе: на коя страна е правото. Освен документалната част – показанията на Груева, Бендерова и Генева, които ние публикуваме, считаме за своя длъжност да прибавим или напомним на читателите си следните няколко обстоятелства, станали преди девятий и по-после с г. Каравелова. Но преди да извършиме това, ще се отдалечим на минута, да охарактеризираме г. Каравелова, като държавен мъж, така, щото секиму ще да бъде лесно и възможно вече да си направи сам заключенията: защо така, а не инак е постъпал той, г. Каравелов. Тая оценка ще да бъде в две думи.

Най-напред съм длъжен да кажа, че г. Каравелов е от ония хора, които не могат да живеят без следните две неща: първо, да бъде завинаги на власт; и второ, да няма от него в България по-голям и по̀ с авторитет човек. За да достигне тия два свои идеала, които най-после могат да бъдат и добри качества за един държавен човек, г. Каравелов е готов да стане: тая пролет радикал; сред лято – умерен либерал; наесен – лют консерватор и пр. Освен това, ако той пролетно време не може да си пие чая без една категория хора, които нарича найпрочувствените елементи на България, посред лято тие прочувствени хора са за него – щом не му са потребни разбира се – или вагабонти, или гарги, или пък едното и другото. Хората, нещата, принципите и идеалите са за г. Каравелова нещо като кересте, от което той си трупа стъпала да достигне целта си – властта. Щом извърши това последното – ритва всичкия материал и става съвсем друг човек, като че е минувал през девят чистилища.

Да ви разкажа по тоя повод една къса историйка, станала с бая Петка Каравелова. Миналата година през месеците май и юний, когато приятелите в Южна България за пръв път ре-

шиха да дигнат знамето на истинското съединение, разбира се, по само себе си, че най-напред трябаше да се вземе мнението на българското правителство. За тая цел се изпратиха двама души тайни делегати в София, които се явяват при господина президента Каравелова. Какво да видите? Като се възхитява оня ми ти човек, като дръпва едно приемане на двамата делегати, като им застисква ръцете, като почва да ги хвали, те просто изплезили езици и се попишманили, защо да не дойдат пò от рано.

– Нали работата е сериозна, нали сте се решили да действувате за истинското съединение, а не както правяха лъжливите съединисти – то правителството ще да ви помогне с сичките си сили – говорел г. Каравелов и викал да донесат чай за скъпите гости.

Двамата делегати не вървели, но хвърчели из софийските улици.

– Как да се не кланяш, да не уважаваш и да не работиш за такъв патриот човек? – говореха те, когато се завърнаха в Пловдив. – Сега ми видя окото, що ще каже истински либерал – свършваха те.

Послушайте сега същия бая Каравелова, какво е било неговото мнение, било за съединението, било за двамата делегати. Либералната дружина в София, по повод на мисията на същите делегати, имала вечерта заседание. Викнали и г. Каравелова да чуят неговото мнение.

– Аз се чуда, как вие сте можали да се увлечете от двама души изпъдени писарушки – казал той за делегатите. – И такива хора ще ми дигат въпрос за съединение! Сякому 25, па да осъмнат към Ихтиман.

По-после отиде втора делегация в Шумен пак по същия въпрос. Понеже въпросът беше поставен вече категорически, т.е., че и без съгласието на българското правителство ще да бъде издигнато знамето за съединението, то г. Каравелов приел напълно и направил даже нещо съществено. На вторий или третий ден, той пътувал към Търново с едно лице, което

така също било посвятено в тайната на съединението, без да знае обаче г. Каравелов. Два деня пътували двамата другари в една кола, г. Каравелов непрестанно говорил сѐ едно и също, т.е., че той е приготвил такива благодатни закони за страната, щото дай боже, ако се задържи няколко годинки на власт, България ще бъде първата на Балканския полуостров.

– Ами въпросът за съединението, бая Петко? – казало най-после лицето, което много по-горе турнало тоя въпрос, отколкото законите на г. Каравелова.

Няколко минути наред г. Каравелов, не отговорил, а следвал само да изгледва подозрително своя съпътник, като го подпитвал отгде знае тоя въпрос и пр.? Като се обяснили вече помежду си, бая Петко обърнал листа наопаки. Още два цели деня той говорил сѐ едно и също: че въпросът за съединението е глупа работа, че България няма от него полза и че който го дига, е вагабонтин. Тъкмо-що свършил той това свое заключение, и камбаните в Търново загърмели, дюкените се затворили, грамадно множество се събрало. Какво има?

– В Пловдив вързали пашата и прогласили съединението – се слушали гласове.

– Ах тие вагабонти! Аз няма им пратя ни един солдатин – викал г. Каравелов вън от себе си.

– Да живей господин Каравелов, автора на съединението! – викала тълпата и се приближавала да дигне на ръце тоя автор.

– Господа! Догодина дай боже и Македония да присъединим... – отговорил г. Каравелов, думите на когото биле заглушени от урра.

Знаят читателите, че г. Каравелов, който искаше да удря по 25 на делегатите за съединението, без никакъв протест, като например, без да си подаде оставката или друго нещо, осъмна в Южна България заедно с Княза. Поведението, което той държеше по тоя патриотически въпрос, може да бъде изказано с две думи. Ако съединението се свършеше благополучно, то секи да каже: „Да живей Петко Каравелов! Той

ни спечели една Румелия.“ Ако ли пък святото дело пропаднеше – то г. Каравелов пак да умие ръцете, а хората да рекат: „Колко далеко е гледал тоя човек? Помните ли как той се противеше на това съединение?“

Това пъстро поведение на г. Каравелова, аз имах случай да го наблюдавам и в Пловдив. Когато се получеше някоя телеграма за в наша полза, той скачваше на крака и почваше да крачи из стаята гордо и тържествено.

– Аз ви уверявам, че и Македония е наша. Държа бас, че ще бъда министър в Солун, който ще бъде избран за столица в България, говореше той с такива движения, щото свещите по масата гаснееха.

А когато телеграмите биваха със злополучни новини, то пак същите тия движения из стаята, само с тая разлика, че бай Петко светеше от друга страна.

– Лоши са днешните известия, бае Петко – кажеше някой.

– Лоши са зер! Кой прави революция? С вагабонства се не управлява държава – отговаряше бая Петко, като че не стои на министерско кресло в Солун, а като че го хапят оси в гърба.

Прочетете сега показанията на Груева и Бендерева и вие ще да срещнете в бая Петка пак същото издание, както си той беше в Пловдив от 6 септември. Както тогава, така и сега по 9-ий августа, той се е съгласявал на сичко, днес е кроял план за пъденето на Княза, а утре заповяда да се пише в „Търновската конституция“, че който иска изпъждането на Княза, той не е българин. По сички въпроси той се е водил така, щото отгдето натегне, да може и то да мине там, пак министър, пак начело, пак на власт. С Бендерева и с Груева той се е обръщал така, както с двамата делегати по нашето съединение. „Добре е“, „направете го“, а пред други е искал да им удари по 25. Разбира се, че думите на човек министър-президент са биле най-голямото насърчение за хора като Груева и Бендерева. Ще да питат мнозина, защо г. Каравелов е бил за изпъждането на Княза, за тоя Княз, който наляво и надясно говореше: „Каравелов – това съм аз. Който напа-

да на Каравелова, мене напада?“ Казахме, че думата на бая Петка е властта. За да запази тая власт и за да стане добър на русите, които е мислел, че са станали сила, той е приел да стане на белберско огледало, едната половина на което да свети към руското консулато, а другата – към партията и интересите на България. Ако огледалото затъмнее откъм руското консулато, бая Петко ще извика: „Долу шпионите!“ А ако се случи противното, то отговорът стои в другия джеб: „Долу сопаджиите и Батембергите.“

Колкото за другите двама другари на г. Каравелова, Цанов и Никифоров, които така също не са чужди на предателското дело, аз ще бъда много скъп в своята характеристика. Господин Никифоров може да бъде най-честният човек, умен, образован интелигент, достоен офицер, добър товарищ и пр. пр.: но за едно само се съмнявам, дали той притежава воля и характер на държавен мъж, на военен министър. От разказите на стотина хора, които го знаят, от близкото ми познавание г. Каравелова, аз на вярно мога да заключа, че тоя млад момък е бил проста играчка в ръцете на г. Каравелова. Последният го е мамял, където ще и когато поиска. За г. Цанова, който е водил преговорите с руското консулато се отказвам и да говоря. На основание на неговото минало аз съм почти наклонен да вярвам сичко, каквото са говорили за него.

Косвените доказателства за участието на г. Каравелова и хората му в превратa от 9-й, за които споменах по-горе са следните:

Първо, той знаеше, че България се намира в най-отчаяно положение, че различните подкупени чужди агенти ходеха да дигат бунтове против законната власт, че имаме вече няколко града, които не припознаваха никакво правителство. Въпреки всичко това, за да не би да земе някой първенството от ръцете му и да остане той сам да коли и да беси – остави министерството на вътрешните дела, най-важното, без министър и си взе такива другари министри, които бяха сянка в министерството, негови подчинени раби.

Второ, държавната глава беше станал мезе в устата на подкупените вестници. Той се нападаше, както никое частно лице в България не е било нападано така. Брошури с подло съдържание се продаваха около палата му и се хвърляха в колата му по улиците. Явно и открито му викаха да си върви, отгдето е дошъл; а правителството спеше и се потайваше.

Трето, кой земаше, кой даваше в България, не беше известно. За хода на външната политика и за движението на нашите собствени войски, повече се е знаяло в бакалските дюгени и пансионите, отколкото в министерский съвет. Няколко деня преди 8-ий у нас се прави приготовление за срещание на сръбските войски на границата, а в Сърбия хората нямат известие. Войски се движат по сичките линии в България, укрепления се правят, рапорти се получават от Трънско и Царибродско, че сърбите днес утре тръгват и пр. и пр. Сичко това, както знаят читателите, беше нарочно скроено и измислено от Радка Димитриева и капит. Вазова, с цел да се произведе паника между войска и население, та да може да се извърши по-сполучливо превратът на 9-ий. Сичко е било фалш и лъжа; а П. Каравелов, Никифоров и Цанов са се подсмихвали под мустак! Това е възмутително, това е изменническо, но това е факт. Не може да се допусне, че тая фалшива комедия не се е вършила със знанието на министерството. Тя е била скроена нарочно, за да може да се повлияе по-добре на лековерните млади офицерчета.

Четвърто, че между другото г. Каравелов в своята бабешка политика, да не би да разсърди някак руското правителство, към което отдавна е мислил, че ще похлопа един добър ден – потуши бургаското съзаклятие, устроено против личността на Княза пак от руските агенти. А това съзаклятие е било като предисловие на преврата от 9-й август. Че бургаский комплот е имал за цел опропастяването на България, факт е въстанието, което избухна в тоя град на 23-й октомврий. Същите лица, които бяха в комплота срещу Княза, черногорский топ, капитан Набоков и други, те бяха пак начело на въстанието, т.е. пак руското консулато.

Пето и последно, нека читателите се вгледат в излезлите подир 9-ий броеве на в. „Търновска конституция“, органа на г. Каравелова. Той е най-ясното доказателство за нечистата душа на г. Каравелова. Той най-добре ще да подкрепи нашето заключение, че П. Каравелов за власт и за първенство е готов да жертва България. Още член в правителството, регент със заплата по 2000 лева на месеца, във времена най-трудни и тежки, каквито са днешните, излязъл да прави интриги, да подкопава правителството. И то кой? – Петко Каравелов, който е главният виновник на днешните злини, който тряба да си затули очите и да бяга от България да се не чуе и види!

Прочее, най-големият виновник на позорната дата – 9-й август е бивший министър-председател Петко Каравелов и неговите другари: Цанов и Никифоров, които са второстепенни после него. Ако показанията на Груева, Генева и Бендерева не са верни, то нека г. П. Каравелов излезе с подписа си и ги опровергае.

Ще да видят още читателите в тие показания на поменатите двама офицери, да се говори, че българската войска била разстроена, неприготвена, гола и боса, без пушки и припаси. Тряба да знаят читателите, че сичко това е нарочно скроена лъжа от виновниците на превратa, с цел, както секи разбира, по-лесно и по-майсторски да могат да увлечат и заблудят лековерните.

Колкото за самите показания, т.е. изпитите на Груева, Генева и Бендерева, аз си ги доставих от вярно място, и във всеки случай истинността им може да бъде засвидетелствувана, както от самите г. Груев, Генев и Бендерев, така и от други лица.

23 октомврий 1886 год.

В. Търново

З. Стоянов

ПОКАЗАНИЯТА НА МАЙОР ГРУЕВ

I

„... Точно да определя и укажа срока кога именно се беше започнал въпросът за изпъждането на Княза не мога; само ще констатирам, че този период на времето съвпада с времето, когато особата на Княза в опозиционната преса – нападения, които слабо (за да не кажа съвсем) се намираха от официалния орган, така щото на мене лично това произвеждаше впечатление, че като и правителството е солидарно с опозицията по този въпрос, не че то не може публично да се изкаже според своето изключително положение. Особено силно впечатление произведоха на мене статиите на вестниците „Народен вестник“ и „Независимост“, които искаха примирие с Русия, но и в малките деца беше (поне в София) вселена вяра, че целта на това примирие е – отричането или, по други някой начин, отстранението от престола на Българския княз Александър I.* Аз живях вън от г. София, в лагерите на Военното училище, и идвах в града веднъж (в неделя или други празник, ако се случеше), рядко два или три пъти, така щото рядко ми се падаше случай да се поделя по този въпрос с един дружески разговор със своите най-близки другари, към които другари се отнасяше и майор Никифоров. Когато в населението в София взе да се пръска усилено слух за нова една наша война със Сърбия в най-близко бъдеще и когато се появиха първите известия за назначаването от Портата делегати за в турско-българската комисия, по разглеждане Органическия устав на Ист. Румелия, тогава аз за пръв път чух (не помня добре от капитан Бендерев или м-р

* Янглъш си разбрал Б. Р.

Никифоров, които аз при всяко едно свое дохождание в града виждах и двамата) че Министерският съвет в предвид на най-тежките изпитания, ако не гибел, които неминуемо очакват нашето отечество в едно най-непродължително време, разглеждал въпроса за способа, с който може да бъде спасено, и решавал да търси примирение с Русия, тъй като другите европейски държави ни били изоставили на собствените слаби наши сили, а за да стане това примирие с Русия, Министерският съвет третирал въпроса за способа, по който може да се изпъди българският княз Александър I. При друго едно свое идване по служебни работи в Министерството, аз имах случай да видя със собствените си очи и прочета цял ред зашифровани телеграми от нашите власти в пограничните със Сърбия местности (от Царибродско, Трънско, Видинско и т.н.), които депеши като една говориха, че сърбите навред се готвят за война: на населението заповядали да си приберат сената колкото може по-скоро, най-поспешно довършвали нови пътища откъм Дъсчен кладенец, а също и мостове, които пътища и мостове, при един повърхностен поглед на картата, се виждаше, че нямат съвършено никакво търговско значение, а стратегическо, военно – голямо. В една депеша прочетох, че между Бела паланка и Пирот сърбите трупат голямо количество войска (в телеграмата се преброяваше точно колко войска и от какъв род); в друга се говореше, че пристигнал един голям транспорт със зоб в Пирот по шосето откъм Ниш, в друга се говореше, че се присвоявало сеното на селяните за удобно превозване и се правило от него голям правителствен склад – доколкото помня в Пирот и т.н. в същия смисъл. След прочитането на тези телеграми, аз останах убеден, че една нова сръбско-българска война ще си има мястото и тази есен. Веднага аз отидох у дома на майора Никифорова, който по това време лежеше болен, и открих разговор, както за войната, така и за вероятните нейни резултати. Майор Никофоров напълно с мене се съгласяваше, че тя ще се свърши за нас несполучливо този път, защо-

то: 1. Сърбите, поучени от опита на миналата с нас война, ще извадят този път до 150 000 щика, а не 50–60 хиляди, както беше в първата война (във войната си с Турция през 1876 год. сърбите извадиха до 220 хиляди обръжени хора). 2. Сърбите могат да се мобилизират в течение на една неделя, след което време ще нахлуят в България, а ний, вследствие нямане никакво запасно облекло в полковете, съвършено отсъствие на парични средства в държавното съкровище* и необходимостта да се попълни с голямо число недостающи коне нашата артилерия, едва ли ще сварим да се мобилизираме в течение на един и даже 1 1/2 месец; при това запасните солдати ще трябваше да се турят в редовете на войската, със свои ризи, обуща и пр. облекло, защото в течение даже на 3 месеци не може да се приготви униформено облекло на 40–50 хиляди души. 3. Най-голямо и по никакъв начин устранимо зло е, че ний *имаме само 16 милиона патрони ока* (в началото на последната война имахме около 50 мил. патрони); с такова число патрони, разхвърляни по цяла България – от Видин до Силистра (в София има 6 милиона) ний при една 50-хилядна армия ще можем да прекараме *само една 3–4-дневна война*, а ако би се поръчали патрони, то те не ще пристигнат по-рано от 3 и повече месеци. 4. Недостатъка неудобни пътища в отдалечеността на по-голямата част на войските от вероятния театър на войната щяха да бъдат причината, че сърбите ще се срещнат с масата на нашата армия само на Ихтиман и Орхание. 5. Майор Никифоров ми съобщи, че освен горните причини правителството има опасение да не би в Южна България да избухне въстание веднага след като се обяви мобилизацията на армията и че съществува голямо вероятие, че в много места в Южна България населението ще откаже да даде запасни солдате. 6. Вследствие нямание пари правителството ще бъде принудено да прибегне отново към реквизиция, и 7. Имаме само около 45 хил. из-

* И това е лъжа. Б. Р.

правни на брой пушки. При срещането си с кап. Бендерева, последният ми обясни, че министър Цанов правил преговори с руското в София агентство, което, в замяна свалянието от престола на Княза, гарантирало България от външно нападение и всякаква външна намеса въобще; полковник Сахаров (военния аташе при Руското агентство) уверявал, че веднага след свалянето на Княза при първото искание на Българското правителство, от Одеса екстрено ще бъде доставено исканото количество патрони и пушки (50 хиляди) ако стане нужда. Гореизложеното ставаше в последните числа на месец юлий. Аз участих своето идване в София от лагерите, тъй като живо се интересувах с какво ще свърши кризата, в която се намираше България. Нито с Каравелова, нито с г. Цанова, нито пък с някой от Руското агентство аз не се срещах, но, както се вижда от горнето, знаях какво се върши и как стоят работите на моето отечество. В един разговор между кап. Бендерева и г-на П. Каравелова, последният обявил, че той ще почака резултата на Кесенгенските и Гащайнските свиждания и тогава ще реши какво да се прави и затова той давал 5 дни срок. Между това аз посвещавах в придобитите сведения в града и своите двама ротни училищни офицери капитаните Кавалова и Пакова, като ги молех никому другиму да не говорят за тези неща. В едно от моите посещения военният министър ми заповяда в предвид на най-тревожните сведения от границата, да усила доколкото може занятията с юнкерите и да ги готвя за унтерофицери във войската, което аз направих веднага разпореждание в приказа по Военното на Н. В. училище. По това време бяха вече изпратени на Сливница 2 дружини от I полк, за да укрепват позициите, а Струмския полк – цял копаеше в Перник шансове, където беше протеглен от Кюстендил. Беше ми известно, че изпращанието на тези части, както и най-скорото окончавание войната, в която положително никакви шансове вярвах нямахме, че ще победим, е станало вследствие на много тревожните известия от границата и вследствие до-

клада на глав. воен. инженер кап. Велчова до военния министър за най-бързо укрепявание границата. В един разговор между мене и военния министър майор Никифорова последният ми каза: „Днес замина уж в отпуск за Виена, австрийският в София консул граф де Старай; аз съм уверен, че този хитрец тръгва с шпионска цел:* представи си – отива от София до Кутловица, оттам повръща на Чупрен и Св. Никола, после в Белоградчик, в Кула и във Видин; от последния град вече сяда на австрийския параход, за да иде за Виена, а по пътя уверен съм, ще предаде най-новите сведения за състоянието на западната част на театъра на новата война наша със сърбите." „Мене ми се опущат ръцете – добави военния министър – ний от вътрешността на Сърбия нямаме сведения, а от границата – от всякъде най-тревожни; аз предполагам, че сърбите са мобилизирали вече западните окръзи, а във възточните окръзи те са приготвили дрехи, обуща и други снаряжения, а също и оръжие. Щом обявят война, те ще дигнат в поход за в България западните дивизии към българската граница; догде западните дивизии достигнат нашата територия (3–4 дни) дивизиите, разположени в техните източни окръзи, ще успеят да се мобилизират и тогава всичката сръбска армия, в число 140–150 х. щика ще нахлуе в нашата земя; а ний с какво ще ги посрещнем? С 1800 души струмци и 2800 души с I на Н.В. полк!... При всичката юначност на нашия офицерин и солдатин, те ще ни погълнат с числото си..." Между това министър Цанов продължаваше да ходи в Руското агентство, гдето уверявали, че ако се отстрани Н. Височество, България е гарантирана от външно нападение и намеса, когато той поискал да види действително ли се е снасяло агентството с респективното правителство, то му е била показана всичката преписка и телеграма, че сме гаран-

* Бре-бре! Умник с умник. Само това ти остана кусур да следиш австрийските консули. Не вижда, че офицерите те третират като халваджийска книга. Пансион, пансион! Там ти е тебе мястото да купуваш зеле.

тирани от външно нападение и намеса, тъй като г. министър Цанов уверявал кап. Бендерева, че не му е ясно какво трябва да се прави, за да се спаси отечеството от гибел, „но Каравелов е крайно нерешителен и страхлив“... В такива тревожни обстоятелства протекоха 5-те дни, в края на които след Гащайнските и Кесенгенските свиждания, г. министър П. Каравелов обещаваше да ни даде сигнал що да вършим. Между това в (полковете Артилерийски и Струмски), на някои офицери се беше казало, че най-жизнените интереси на България изискват да се реши и тури на ребро дилемата: или България начело със сегашния си княз загинала, или България, освободена от този княз, но спасена; това също било съобщено на някои офицери от I пеши полк и I конни полк. Аз съобщих това само на своите ротни командири и от I Арт. полк на кап. Белова. Известно ми беше по-късно, че както офицерите от Арт. полк, така и от Струмския полк, също известните офицери от I пеши полк и I конни полк без колебание приели втората половина на дилемата, като изявили готовност, ако стане нужда, да решат задачата в този именно смисъл с личното си участие и с посредството на поверените си части, на които те се надявали напълно. На Струмския полк било съобщено, мисля от кап. Бендерева. След заявлението на г. Цанова, че всичката бавност произлиза 1. от П. Каравелова, който е много нерешителен и страхлив и тъй като самото дело изискваше да се държи в строга тайна всичко, а между това тази тайна стана известна на целия гарнизон и леко можеше да се разпространи, определен беше за ден, в който ще се свали Н. Височество петък (1 август); но неизвестно мен по какви причини, Струмския полк отказа в този ден и работата беше отсрочена до 3 август (неделя) през нощта. В този ден пак Струмския полк не пристигна от Перник, по причина, че един от дружинните командири, кап. Генев се не решавал да си дигне дружината и искал сам лично да се удостовери в сериозността на работата; доведен при министра Цанова последният го убеждавал, че трябва да се свърши

това дело. Но кап. Генов не се решил и молил полковия си командир майор Стоянова да замине в отпуск, а на негово място да се назначи да води дружината друг офицерин, което било известно. 2. Правителството е докарало и предизвикало офицерите да свършат акта на 9 тек[ущи] август и особено министра на външните дела Г. Цанов; този последният е бил, който е преговарял с Руското агентство и е искал условия и гаранции; даже аз мисля, че това той е вършил без знанието на своите колеги. Всичките военни лица са, по моето най-дълбоко убеждение, както и аз сам, едно оръдие и сме вярвали, че ще подпрем отечеството си, което като една стена грозеше да се срути и разпилей на дребни парчета. Никакви други побуждения у нас не е имало и аз ще отида на смърт с чиста съвест и открито чело. Против Негово Височество лично нищо не съм имал, който напротив, всякога е благоволил към мен; имам награда, добро положение, винаги съм бил приеман и удостояван с благоволението и вниманието на Княза. 3. В отговора на въпрос 1 аз изложих мотивите и причините, които са лежали в основанието на моята решителност да приема участие в делото на 9 август. Тука само ще притуря, че след като предполагавшето се да стане на 3 август събитие не сполучи, по причина съвършено случайна (отказа на кап. Генева) аз заявих както на своите офицери, така и на артилерийските офицери и на офицерите от военното министерство, кап. Вазова, Димитрова и Бендерева, че се отказвам занапред да приема участие в акта, който не стана на 3 август; същата своя решителност аз обадих на майора Никифорова и майора Ванкова, които заварих в квартирата на майора Никифорова. Причината, по която аз се отказвах да приема участие в делото беше, че аз не щях да се намесват юнкерите, които считах за деца и на които участието в това дело, говорих, ще има силно деморализуещо влияние, а между това юнкерите са едни бъдещи офицери и ядка на армията. Майор Никифоров напълно бе съгласен с мен и добави, че допущането да участвуват в делото юнкерите, ще бъде

голям грях и че аз ще срещна за това общо осъждание от всички и че на същото мнение е бил и г. П. Каравелов; този разговор беше доколкото помня, в неделя на 3 август, часът по 12 през деня в квартирата на майор Никифорова; този празничен ден аз прекарах в града и се срещнах почти с всичките посвятени в делото офицери, на които разправих, че аз съм решил да не приема участие Военното училище по гореизложените мотиви, макар, добавих, и напълно да съчувствувам и лично, ако стане повторно нужда не ще откажа да приема отново деятелно участие в него. По-нататъшния ход в развитието на обстоятелствата, които предизвикаха извършения на 9 август акт ме накараха пак да изменя решимостта си да остане Военното училище пасивен зрител на събитието, което имаше да се извърши. На 4 август аз имах в палата „почетен рапорт“, както и всичките командири на шефските части; след рапорта Н. В. ни покани да седнем и първите му думи бяха, че той очаква* една война със сърбите в едно най-скоро бъдеще; при това Н. В. констатира, че хазната у нас е празна съвършено и че ний нямаме достатъчно количество оръжие. Предавам почти дословно съдържанието на едно телеграфическо сношение, което е имал Н. В. с австро-унгарския министър на външните дела графа Калноки, който телеграфически разговор Н. Височество съобщи на всички присъствувавши и който ми произведе дълбоко впечатление, понеже аз бях убеден като в своето съществуване в най-гибелните следствия за България за една нова сръбско-българска война през август м-ц 1886 год. След като изказа своите опасения за вероятието на една нова война наша със Сърбия и като спомена на много тревожните сведения за бързите готвения на сърбите за тази война (свикване запасните и укрепяване границите и т.н.), Негово Височество добави: „Аз вчера приех тайно една телеграма от Кал-

* Вижда се работата, че министрите не са спели. Със своите фалшиви рапорти те заблудили и Княза.

ноки, в която той ме успокоява и говори, че сърбите не ще предприемат тази есен война срещу България; при това Калноки добавя, че ако в Сърбия и да вървят доста усилени военни приготовления, че ако войската и да е нащрек, това се предприема от страна на сръбските власти, за да се погаси едно предполагаемо въстание вътре в Сърбия от страна на сръбските радикали, които (имат твърде убедителни причини) ще направят опитване да свалят крал Милана и да покачат на престола Карагеоргевича. В отговор на тази телеграма, в искреността на която Н. Височество се усъмнил, Н. В. ми показа, че така е отговорил на граф Калноки: „Карагеоргевич не е нито в София, нито в Трън, нито пък във Видин, нито в района на местността, дето се намират тези градища, а сърбите именно срещу тези градища и места связват запаси продоволствени и боеви и усилено поправят пътищата, мостовете и въздигат укрепления." На 5 август Н. В-во прави смотр на собствения си конвой и на разположените в София 2 ескадрона от I конни полк. След свършването смотра, Н. В-во право пред строя заяви в конвоя, че Той напълно разчитва на юначността на конвойците и че напълно се надее, че в новата война със сърбите те ще се покажат достойни синове на отечеството. Между това по него време се получаваха от границата телеграми с повече и повече тревожен характер. Аз бях назначен от военния министър за председател на комисията, която трябваше да състави проект за купуване на около 40–50 хиляди пехотни пушки от системата „Бердан" № 2-гра и моето всекидневно пребиваване в града стана необходимо, защото комисията трябваше *екстрено* да си свърши задачата; тъй като комисията заседаваше в една от стаите на помещението на министерството, то аз бях в течението на работите по неотразимостта и неминуемостта на войната ни със сърбите; телеграмите вече известяваха за повсеместното свиквание в Сърбия и трите призивни бана (възрастта) с барабани по селата и че на населението в Сърбия е било обявено за събиране скупщината на 18 август и за

обявяване войната на 20 август. Нашето правителство, по уверението на военния министър майора Никифорова, макар и да трябваше вече да мобилизира войската, но не може това извърши по нямане боеви средства, нито снаряжение, нито пък пари, тъй като хазната не е в състояние да удовлетвори даже нуждите на войската по нейното доволствие в мирния ѝ състав. Мисля, че беше на 3 август, когато аз отидох на квартирата на г. Петка Каравелова, за да узная като какво мисли той да направи, за да избави България от гибел. Самаго П. Каравелова не заварих дома, а намерих г-жа Каравелова и министра на правосъдието г. Орошакова. След обичните приветствия, аз попитах госпожата не ѝ ли е известно какви мерки мисли да вземе г. Каравелов, за да спаси отечеството от явна гибел? Аз тогава ѝ казах: „Госпожо, моля Ви предайте на г. Каравелова, че известията от Сърбия са от най-тревожен характер, ний тряба да се мобилизираме и да не губим ни минута време, защото на 20 август сърбите ще ни обявят война; всяка една изгубена минута време внася смъртоносен яд в организма на нашето отечество; ако не вземем да се мобилизираме отсега, нашето дело е загубено и София в течение на 3–4 дена след обявението на войната ще бъде в ръцете на сърбите и тогава помнете, всичкият грях ще падне на г. Каравелова, който ще трябва сам да падне жертва за нещастието, което ще сполети отечеството. Уверявам Ви, че щом падне в ръцете на сърбите София, ще се намерят 5–6 души офицери, които ще убият г. Каравелова, виновника на нашето тогава злочесто отечество и първия от тези офицери, ако искате да знаете, ще бъда аз.“ Съдържанието на горния мой разговор аз предадох на военния министър м-ра Никифорова, който ми каза, че престанал вече и да ходи у г. Каравелова, защото при всичкото си старание, той не можал от него да се добие нито пари да получи, за да започне мобилизиция, която трябвало да се захване отдавна, нито пък да чуе от него едно решително мнение как може да се избегне катастрофата, която неминуемо ще сполети България. На 6 ав-

густ Негово Височество (от 7 до 12 часа) прави смотр (на I Арт. полк) и сам, лично, заяви на офицерите от свитата, че той очаквал, че сърбите нощес ще му обявят война и че сръбския военни министър генерал Хорватович правил смотр на войските, разположени по нашата граница и на изброените по нашата граница укрепления; на войските генерал Хорватович говорил, че те ще се бият отново с българите, като възлагал на тях надеждите си, че тия ще умеят да запазят честта на сръбското оръжие и да подновят славата на войнствения сръбски народ, донегде помрачена в последната неудачна война с България, „в която война, говорил ген. Хорватович, ний загубихме вследствие на това, че бяхме по-малко, сравнително с българите и че с вас (войските) се... разпореждаше бившия тогава военен лудничав министър, ген. Петрович, който както ви е известно, веднага след войната бе затворен в лудницата, гдето се намира и досега. Сега работите не стоят така: ний количествено ще бъдем повече от неприготвените за нова война българи и на челото ви стоя аз (ген. Хорватович)“, който сам приел всички мерки за щастливия край на войната за в наша полза и комуто в много по-кръвопролитната и упорита Сръбско-турска война през 1876 година, военното щастие нигде не измени... Както заявлението на Н. Височество, че се очаквало обявяването войната от страна на сърбите през нощта от 5 на 6, така и предадения от него разговор за смотра на ген. Хорватович, произведоха на мене най-тежко впечатление и страх за злочестата съдбина на България, която аз вече считах като загинала от едно сръбско нахлувание. През деня на 6 август, аз се срещнах с мнозина офицери, които знаеха за тежките времена, които прекарва нашето отечество и които вярваха, че то се намира в предсмъртна агония, предвид на грозните събития, които висяха над него да се сгромолят... Синца придавахме голямо значение на думите на Н. Височество, казани на смотра на артилерията през 6 август утрента... В същия ден, на 6 август, аз седях в квартирата на майора Никифорова, заедно с

него само; това беше през вечерта около 7–8 часа; темата на нашия разговор беше грозните събития, които очакваха нашето отечество и които заплашваха с неизчислими бедствия България, на която с нищо не може да се помогне... Аз предадох на майора Никифорова както резултата на преговорите на министра на външните дела г-на Цанова с руското в София агентство, така и моето заявление на г-жа Каравелова. На последното военния министър ми каза, че напразно съм встревожил така госпожата, която г-н П. Каравелов съвсем няма и да послуша и която той твърде лошо третира и на думите на която няма да обърне никакво внимание; при това г. министър Никифоров ми заяви, че моите думи на госпожата произвели на нея такова тежко впечатление, щото тя в продължение на няколко дни не можела да се успокои и плакала. Когато аз се обърнах към г. военния министър с въпрос – защо не турят на ред въпроса за отстранението на Княза за осъществление, като единствено средство, за да се излезе от безизходното и крайно опасно положение, в което се намира страната, той ми отговори, че единствената пречка в осъществлението на този въпрос трябва да се търси в нерешителността и потуляването на г. П. Каравелова. Часът около 9 дойде у г. майора и г. П. Каравелов; ний трима седнахме и скоро ни беше подаден чай. Аз се обърнах към г. Каравелова и го молих да ме прости, същото молих да предаде и на госпожата, загдето съм я обезпокоил със заявлението си, че мъжа ѝ ще стане жертва, ако би сърбите да овладеят София. Г-н Каравелов ми каза, че той нищо не е чул от съпругата си и че за никакво мое заявление до нея той нищо не знае. Аз тогава му повторих същото, което бях казал на съпругата му, за да му предаде. „Нека ме убият“ – каза г. П. Каравелов и замлъкна, така щото нито по лицето, нито пък по следующия разговор аз не можех да разбера, че моите думи са произвели някое заплашване върху г. Каравелова, за да го извадя от състоянието на равнодушието и апатията, в които той беше паднал, съгласно единогласното заявление на неговите коле-

ги по министерството, г. г. Цанова и майора Никифорова. Г-н Каравелов остана у майора Никифорова до около 1 часа през нощта и държания всичко време от 9 часа вечер разговор изключително беше от търсене отговор по следующия право поставен въпрос: „Как и по какъв начин да се предварят или избегнат събитията, които заплашват България с неизброими бедствия и нещастия?“ Нямам нито възможност, нито пък паметта ми е спазила всичките детайли на държания разговор; ще регулирам изобщо съдържанието на разговора. Г-н военният министър разправяше, че вече е направил разпореждане за превозване находящите се в София тежки осадни топове за Плевен, за да не ги пленят сърбите и че също би трябвало да се направи с по-леките оръдия, неотдавна докарани от фабриката на Крупа, тъй като реквизиране на тях коне, за да ги запрегнат и попълнят батареите по щатовете за военно време, той намира, че е вече късно. Относително въпроса за изпъждането на Княза, г-н Каравелов говореше, че всичко, от което той се бои, то е: че изпълнението на този акт щяло да поколебае силно общественото мнение, щяло да ни категорически осъди, защото извършения акт щял бил да се представи пред очите на Европа като едно с нищо неоправдано и предизвикано действие. На запитването ми знае ли г-н Каравелов за преговорите на г-на Цанова? той отговори, че знае. За да докаже колко голямо значение г-н Каравелов придаваше на общественото мнение в Европа, той приведе факта за резултата на преговорите за направата заем; той каза: „Никой път ний не би могли да направим заем с едни такива долни проценти (5 1/2), като се земат във внимание, разбира се, тежките обстоятелства, в които се намираме, ако не беше разположено общественото мнение в Западна Европа в наша полза; днес за днес Дармщатската банка ни предлага да направим държавния заем по 1 1/2% и условията вярвам, ще бъдат сключени утре.“ Когато аз казах на г. Каравелова, че възможност да се изпъди Княза по искането на правителството е достатъчно разпръснато между офицерите в гарни-

зона и необходимостта на това изпъждане е напълно съзнато от достатъчно число офицери, от съвкупните действия на които то може да се извърши без кръвопролитие, г-н Каравелов (а заедно с него и г. майор Никифоров) отговориха, че то по тяхно мнение, трябва да стане по следующия начин: от Министерский съвет ще бъде съставен един мотивирован доклад до Княза, в който ще се произвеждат по пунктове всичките доводи, които карат Министерския съвет да моли Княза да се отрече самоволно от престола (между другите мотивировки, аз помня, че се говореше за моите условия на примирието в Пирот, които условия са били приети лично от Н. Височество и които били причина, че ний от войната нищо не спечелихме, като победители и заключихме един мир, който е всъщност едно продължително примирие да дадем на сърбите възможност да се приготвят и ни нападнат с нова сила). Ако би Княза не приеме да си даде оставката, тогава всичките части на войската ще трябва да се поискат със сила. Когато аз казах, г-ну П. Каравелову, че по-нататъшното отлагане на този въпрос считам за невъзможно, защото: 1) късно ще бъде за мобилизацията на армията и 2) че във вероятно изпъждането на Княза с помощта на войската от Софийския гарнизон, е известно на твърде голямо число и опасно е да не би някой да каже там, гдето не трябва и че тогава ний ще отговорим с главите си; той ми отговори: „Почакайте още 3 дена, докато направя условията на заема и догде се свършат преговорите с Турция по Органическия устав.“ „Да, но вий, бяхте казали още преди на г. Бендерева, че давате 5 дни срок за да ни кажете „да“ или „не“. Тези дни изтекоха; как мога аз да предвидя, че след 43 дни не ще ни повторите същото „чакайте“. Извинете ме, г-н Каравелов, ако си позволявам да нарека вашето поведение за нерешително. (Но това е чиста клевета! как може г. Каравелов да бъде нерешителен! Б. Р.) Вие виждате, че ний сме си турили на картата и служебното положение и най-после рискуваме с живота си, защото, както знаете, във войската има офицери, които при каквито и да е

обстоятелства по-скоро ще си подадат ръката за помощ на Н. В-ство, за да го оставят на престола, отколкото на България, макар че и да се проваля вдън земя; такива офицери ще се намерят мнозина в I пеши на Н. В. полк; тези офицери, повтарям, леко могат да узнаят що се готви в течение на тия 3 дни и следствията от това, горчивите следствия, ще се строполясат на нашите глави...“ Г-н П. Каравелов си отиде и аз останах да спя у г. майора Никифорова, който охарактеризира поведението на г. П. Каравелова с думите: „Не е решителен и смел, това е съвършено вярно; но пак трябва да се почака. Ето днес австрийският агент уверявал, че готвенето на сърбите за война е празна измислица; а пък от друга страна нашите погранични власти и тайни агенти излагат делата в такъв тревожен вид, щото аз съвършено съм отчаян и не мога даже да работя, нито вечер спокойно да спя.“ На 7 август аз се виждах с майора Ванкова, който знаеше положението на работите и неговото мнение беше, че по друг начин, освен с освобождението на българския престол от Н. В-во, той не намира за възможност да избави България от критическото положение. В същия ден дохождаха при мен артилерийските офицери капитаните: Кърджиев, Златарски (командующий I арт. полк), Стоянов, Белов и Митителов и всички едногласно ми говориха, че не може да се остава работата така: или делото трябва да се ликвидира съвсем или да се действува, защото, ако не се потули и забрави веднага делото, те се рискуват да станат жертва, като се разчуе всичко. Те ми говориха, че решили да пратят в Струмския полк в Перник една депутация от 3-ма души офицери: един от воен. министерство (доколкото помня кап. Димитриева, началник на строевото отделение във воен. м-во), един от I арт. полк (кап. Златарски командир полка) и един от Военното училище (кап. Накова); тази депутация щяла да има за цел – да разсее недоразумението между офицерите в Струм. полк за несвоевременоста и безполезност на делото и да склонят за неговото извършване на 8 и 9 август, също да уверят най-категорически за

готовността на частите, които те представляват, да извършат станалия на 9 август акт. Офицерите от арт. полк: Стоянов, Митителов и заведующия стрелковата и техническа част във войската майор Ванков бяха свидетели на разговора, който си имаше мястото в столовата на квартирата на г. военния министър, мисля на 7 август след пладне, когато се говореше за безизходността на делата в България и че войната се очаква непременно за 20 август; имаше още офицери, но аз сега не мога да си припомня кои именно. 4) Отговорът на въпроса 4-о сложи отчасти изложеното на запитванията №№ 1, 2 и 3, гдето аз съм изложил доста подробно своето участие в делото, включително до 7 август. На 8 август през деня часа по 1 след обед аз бях в лагерите на Военното училище, гдето едва що бях свършил да обядвам заедно със своите офицери от училището, когато пристигнаха в лагера кап. Димитров (Радко) и кап. Златарски. Тези офицери се явиха в лагерната офицерска столова и поседяха догде училищните офицери си изпиха (а също и аз) послеобедното кафе, след което аз станах и отидох в своята барака, като поканих със себе си и двамата офицери – гости у мене. Офицерите разправиха, че те са именно онази депутация, която ще иде в Струм. полк (гледай 4-о) и ме молят да отпусна кап. Пакова заедно с тях; не се минаха 5–10 минути, дойде у мене кап. Паков и кап. Кавалов (мои 2 ротни командира, посветени от мен във всичко). Кап. Паков категорически отказа да иде, защото не познава никого в Струм. полк и вярвал на безуспешността на своята мисия, тъй като нямал нито положение да всели към себе си вяра, нито пък не можал да говори убедително. Тогава всички присъствуващи взеха да склоняват мен да ида. Аз в началото се двоумих, защото освен майора Стоянова (командира на Струм. полк) никого не познавах, никого от струмците, а после склоних. Около 5 часа след обед на 8 август аз, кап. Златарски и кап. Димитриев бяхме в квартирата на майора Стоянова, командира на Струм. полк, гдето заварихме, освен майора Стоянова, кап. Вазова (той ръководеше

в Перник работите на Струм. полк по укрепяването там избраната позиция) и двама дружинни командири, на които фамилиите аз не можах да запомня. На въпроса ми знаят ли и догаждат ли се те защо сме дошли, те отговориха, че знаят, аз казах, че ако Струм. полк се двоуми, то да ликвидираме делото, за да не се разпръсне и излезе наяве всичко; „Няма защо да се двоумим, отговори майор Стоянов и що се касае до мене, аз сега отивам, но само не съм предупредил всичките офицери; аз сега ще заповядам да се съберат, за да им се обяви“, след което, чрез дежурния офицер, всичките офицери бяха събрани в квартирата на м-ра Стоянова. Когато офицерите се събраха, аз станах и казах приблизително следующето: „Г-да, аз съм дошъл заедно с кап. Димитрова и кап. Златарски да ви явя за делото, което щеше да бъде извършено мин. неделя и което не стана според неидването в София на Струм. полк. По казването на м-ра Стоянова, вий не всички знаете каква е работата и аз ще си позволя накратко да ви изложа тука в какво критическо положение се намира нашето отечество, на основание на правителствени източници (изложих в кратки думи положението на работите). Ще се намери ли, казах, г-да изпомежду вас някой, който още ще продължава да се двоуми? Аз гледам на такъв, който би продължавал да се двоуми, като на изменник на отечеството*, което стои на края на пропастта, която ще го погълне и на нас ще лежи отчасти, за това виновността. Неужели ще се намери някой изпомежду вас, който си мисли, че това се предприема с някоя лична своекористна цел? Аз сам лично заемам положение, за което до вчера още не бях сънувал; министър никой път и не желая да ставам; за което съм говорил на всички и се считам за този пост положително за некадърен; заплата приемам, без малко, министерска. Най-после, вярвайте, г-да, че аз ви говоря с устата на *правителството.*

---

* Пусто отечество! Колко то сега благоденствува от вашата ревност! Дълго ще ви се помни името.

Аз лично съм познат с членовете на днешния кабинет и те всички са дошли в отчаяние по случай на критическите минути, които прекарва България, която трябва да се спаси. Днешният военен министър ми е другар от детство и аз ви говоря че той сам би тръгнал по частите, за да им изложи работите, но влезте в неговото положение. Той е министър; най-после неговото ходение по този въпрос из частите би веднага се разпръснало и разчуло и кой знае може би ще има лоши последствия (кръвопролитие, неудача на делото и т.н.). Който, г-да продължава да се двоуми, нека каже, моля го да заяви или излезе напред." Никой не заяви нищо и съвкупно от всички беше решено да тръгне полка за в София в 6 часа вечерта – на 8 август. След това аз си отидох обратно заедно с кап. Златарски, който ме остави в лагерите, а сам замина в града. Кап. Димитриев остана в Струм. полк и щеше да дойде заедно с него. Като дойдох в бараката си, аз заварих вътре кап. Бендерева, комуто съобщих, че Струмският полк иде. Заедно с него съставихме плана за извършване на делото. Една дружина от Струм. полк щеше да иде право в Двореца да го заобиколи, като покани дворцовия караул да си сложи оръжието; непосредствено за тази дружина щеше да върви Военното училище. При тази колона за старши щях да бъда аз. Другите две дружини щяха под командата на майора Стоянова да идат в лагера на I полк и да дигнат там дружината от I полк (двете дружини копаеха на Сливница шанцове) по тревога, след което да я присъединят към двете дружини от Струм. полк; предполагаше се да се прати една рота с кап. Вазова да завземе телеграфната станция в София, който да остави там един пост, а после същият кап. Вазов трябваше да тури постове при флигел-адютантите и подполковника барон Корвина, за да не ги пуска да излизат и да не станат жертва на своето увлечение или да не влияят на солдатите в смисъл обратен на нашето дело. В 1 часа през нощта Струм. полк пристигна на шосето до лагера на Военното училище. Аз изведох учениците до полка и всичките други действия се вър-

шиха, както се предполага по-горе. При мене, като помощник беше капитан Димитров (Радко), а при майора Стоянова – кап. Бендерев. На солдатите от Струмския полк, доколкото зная, нищо не се е говорило къде отиват и що ще вършат. На своите юнкери аз казах приблизително след[ните] кратки думи: „Г-да! България се намира в едно твърде опасно положение. Трябва да ви кажа, че въпросът е поставен така: или 1. България с днешния свой княз, Н. В. Александър I – загинала, 2. или България освободена от него, но спасена. Да живее България и българският народ!“ „Да живее България“, отговориха юнкерите. След това двете колони, една под моя команда и друга под командата на майора Стоянова, тръгнаха за своето назначение; първата колона вървя безостановочно доде заобиколи двореца, а втората по пътя се отби за лагера на I пеши полк. Когато аз пристигнах до двореца, трябва да е изтичал 2-й час сред нощ, т.е. това беше през нощта от 8 на 9 август. Щом се заобиколи дворецът по оградата, дружината влезе в Двореца, а също и юнкерите. Никакво съпротивление часовите не оказаха и от караула нямаше нито ранени, нито пък стрелба даже. Когато се заобиколи самото здание на двореца бяха дадени 3 залпа с ялови (халосни) патрони на въздуха, за да се съобщи в артилер. полк да бъде готов. Други части него ден в града, освен конвоя нямаше, защото конния полк беше заминал за изучаване аванпостната служба за Самоков. След залповете първо офицерите, а после и солдатите взеха да викат „да живее България“ и „долу“. Излезе от парадните врата на Двореца един цивилен, който попита „що искате?“ като се обръщаше към групата от три лица: аз, капитан Димитриев, кап. Паков и няколко (около 7–10 души юнкери). „Искаме да излезе Н. В-ство“, отговорихме; минаха се 15–20 минути и никой не излазяше. Повториха се виканията и същото лице излезе и каза: „Н. В-во ще излезе след два часа“, „По-скоро да излезе“ – говорихме. „След един час ще излезе“, каза същото лице, „Сега да излезе“, повториха гласовете. Не се мина много време и Н. В.

излезе, съпровождан от брата си Н. В-во – Франца Йосифа. Нег. В-во беше облечен във военно палто, бяла сукнена с червен гайтан (каиш) фуражка, дълги чизми, а зад него в два-три разкрача следваше брат му, облечен в сюртук на I конни полк, при високи чизми, фуражка; оръжие у Н. В-во не съгледах отпърво. „В. Височество, обърнах се аз, имате ли револвер?“ „Нямам, получих отговор, но имам сабя под палтото си.“ В. В-ство, каза кап. Димитриев, нашето отечество се намира в едно твърде опасно положение и то ще загине, ако Вий, В. В-во, останете на българския престол! „Аз да бях знаял, че макар един солдатин има във войската, който намира моето отказване от българския престол за необходимо, аз би се отказал сам“, каза Н. В-во. „Майор Груев, обърна се Н. В-во към мене, вий имахте в понеделник почетен рапорт у мен; защо не ми казахте тогава сами това и аз щях самоволно да се отрека от престола?“ Аз, В. В-ство, считах това за невъзможно.“ Сичко това произлизаше в стаята при парадните врата, гдето висят палтата. След това Н. В-во седна да пише указ за отказването си, но после каза да го напише други някой, а Той ще го подпише. Написа го един юнкер. Указът гласеше приблизително така: „Понеже българският народ и войската намират, че моето по-нататъшно оставане на българския престол е вредно за интересите на страната, то не ще имам за него и занапред никакви претенции.“ Указът бе написан под диктовката на кап. Димитриева и когато бе свършено неговото написване, Н. В-ство го взе и внимателно прочете, като произнесе едно протяжно: „добре“; после Князът взе сам перото; седна на столчето и написа собственоръчно под указа: „Бог да спаси завинаги България. Александър.“ След това кап. Димитриев помоли Н. В-ство да отиде във военното министерство, а аз останах в двора на Двореца и заповядах да се затворят всичките врати на оградата, за да не влизат частни лица, а у всяка врата на самото здание заповядах да се тури по един часовой, който да не допуща нито влазянето в Двореца, нито излизането из него на дворцовите

слуги. Първата дружина е арестувана от майора Стоянова, заедно с кап. Бендерева с помощта на 2 дружини от Струмския полк. Съпротивление не е имало никакво. Причината за арестуването е да не стане кръвопролитие. 5.) С никакви частни лица аз не съм имал никакво споразумение за свалянето от престола на Н. В-ство на 3-й и 9-й август, освен горния разговор с г. министра Каравелова. Мен ми беше известно, че Министерският съвет в пълния си състав е третирал този въпрос в няколко заседания. Знаех, че ще участват I-й арт. полк, Струм. полк, една рота от I-й пеши полк и 1 ескадрон от I-й конни полк, но с офицерите аз лично не бях говорил. Зная, че от арт. полк само поручик Перниклийски се двоумил, а от Струмския кап. Генов; за първия, доколкото помня, ми е говорил кап. Златарски. Участието на I арт. полк състоеше в това, че той, след залповете в оградата на Двореца, се е запрегнал и излязъл, като имал за прикритие конвоя на Н. В-во, вън от града и се е присъединил към двете дружини на Стр. полк, командвани от майор Стоянова. 6.) Свалянето на Княза се предполагаше на 3 август (неделя), но се отложи вследствие отказа на едного от дружинните командири в Струмския полк, кап. Генева и вследствие съветите на г. П. Каравелова да се отложи делото на 5 дни, догде се види резултатът на Гащайнските и Кессингенските свиждания. 7.) Депутацията в Струмския полк на 8 август, състоеше от лицата: майор Груев, кап. Димитриев и кап. Златарски. Но напред кои лица са ходили и какво са говорили добре не зная и не мога да кажа... името и презимето на дружинния командир, който се е отказал да командува дружината си, а е поискал да иде в отпуск, за да не вземе участие в делото на свалянето от престола на Н. В-во мен не ми е известно, понеже аз с този офицерин не се познавах лично. Зная, че го казват капитан Генев и му помня фамилията на неговата упорита и достойна защита на града Трън през последната Сръбско-българска война. 8.) Правителството, както се вижда от изложеното в горните пунктове, е имало сведение за предпола-

гавшето се действие и е било държано всичко време в течението на работите; както и ний знаяхме, че правителството се е усещало в едно в голяма степен безизходно положение. Активно участие е вземал в преговорите с руското агентство министърът на външ. дела г-н Цанов. Другите министри, доколкото зная, съвършено никакви сношения не са имали с руското агентство. Денят, в който г-н Каравелов трябваше да ни каже своето решение „да“ или „не“, беше 10 август. 9.) Инструкцията на офицерите, които съпровождаха Княза, бе написана от кап. Бендерева и връчена на офицерите, мисля, пак от него, но подписана беше от мен, тъй като аз, като най-старши от всичките офицери в Софийския гарнизон (заедно със Струмския полк) приех върху си главнокомандването; инструкцията бе изпратена после, не помня на 10 или 11 август, и, струва ми се, написана беше на името на кап. Кърджиева. Тъй като в страната бяха се наченали бъркотии и аз почти всичкото време (ден и нощ) бях зает с организирането на едно привременно правителство и лутанието си по телеграфи, министри, бивши и нови, частни лица, агенти на чужди държави и т.н., то никак не помня съдържанието на инструкциите; само помня, че ми се поднесоха за подпис; те бяха написани на един лист с писарска ръка и съдържаха 4-5 параграфи. Изобщо аз ще кажа, че на 9 август от 8 часа сутринта и до нашето (с кап. Бендерева) излизане из София (13 август, сряда), аз повечето бях зает с устни разправии и говорене на телеграфния апарат на станцията в София; никакви писмени разпореждания сам лично не пишех, а ако се пишеше от мое име някое разпореждане, аз го подписвах без даже да го прочета, защото всяка минута ми идваха с нови въпроси, а и аз нямах време да влизам в подробностите на всички разпореждания. Офицерите, които съпровождаха Н. В-во, трябваше да го изведат в Рахово, където към определения срок трябваше да пристигне яхтата. Лицата, които съпровождаха Негово Височество, бяха: капитаните: Кърджиев, Янков, Кавалов и Зафиров. Когато

яхтата бе пристигнала в Рахово, мене ме извикаха на апарата и аз бях попитан от кап. Корабарова: „За къде да вървя?“ „За Рени“, отговорих. Лично, при тръгването на Нег. Височество из София, аз не присъствувах и било ли е казано на офицерите да излязат на друго място, освен Рени, аз не зная*: не помня дали е имало нещо по този въпрос в инструкцията, защото аз, както заявих вече, не я прочетох. Беше телеграфирано на яхтата да тръгне за Рахово под командата на кап. Корабарова, при мичмана Кисимова, мисля, от кап. Бендерева или Димитриева; била ли е подписана телеграмата от мене, не помня. 10) Всичката сума, която беше връчена на офицерите, които съпровождаха Н. В-во, беше точно 55 хиляди лева златни; доколкото зная, тя е била дадена на кап. Кърджиева от капитан Димитрова: на първия е било казано, доколкото помня, да прави резюми от 5 хиляди лева, а другите пари да се връчат на Н. В-во (50 хиляди лева), предадена ли е била сумата на Княза или не и ако не е предадена у кого е останала положително не ми е известно. Сумата взета от частно лице**, доколкото зная, но никак не от държавното съкровище или Банката; както лицето, от което е взета сумата, така и условията, по които тя е взета, не мога да кажа, защото съм свързан с честна дума. 11.) От София тръгнах заедно с кап. Бендерева, в сряда часът около 8–9 вечерта на 13 август. Из София излязохме, за да дойдем в Търново, където ме беше канил председателят на народно-

* Това не е истина, бая Груев. Аз държа разговора, който сте вие имали с К. Корабарова на Раховската станция. Когато той ви попитал, бива ли да извадим Княза в Северин, вие сте му отговорили: *Рени*! А за да се скрият сякакви следи, заповядали сте да се пусне лъжлив слух, че Князът е заведен в *Читате*. Вижда се работата, че сте имали по тоя въпрос с полков. Сахарова някои споразумения – „заведете го подлецът в Рени. Може би да последва и нам някаква награда за *него*“, е казал той. Б. Р.

** Руското консулато. Кой други ще бъде толкова щедър? – Миларов или Франгята? Б. Р.

то събрание г-н Ст. Стамболов и по молбата на бившия тогава министър на войната г-н майор Панов, който ни моли да излезем от София в отпуск, но по нямане време, той не можа да ни напише билети за отпуск; в София на 13 август през деня положението на работите беше много натегнато: I-й полк беше завзел всичките караули в града и се очакваше по сведенията, които ми съобщи майор Стоянов, че през нощта ще бъдат арестувани всичките артилерийски офицери и даже министрите; часът около 5–6 вечер аз се научих, че бил убит подпоручик Вазов и е имало двама солдати, ранени от него. Майор Панов употребляваше всичкото си влияние, за да примири полковете, комуто аз по настояването на г-на Стамболова бях предал Софийския гарнизон; майор Панов каза на мен и на кап. Бендерева: „Господа, заминавайте из София; аз искам да се отстранят всичките причини за едно напразно кръвопролитие.“ „Къде да заминем?“ попитахме. „Идете в отпуск.“ – „А билети?“ „Какви билети искате? Не виждате ли що се върши в града?“ И понеже това беше у него в квартирата, то той прибави: „Най-после аз тука нямам нито печати правителствени, нито време, нито пък мога да ги занумерувам. Заминавайте така и сега да ви няма.“ Ний излязохме и понеже не искахме да обръщаме на себе си внимание с военния си костюм*, както по пътя, в града, така и при срещането си с офицери при пътуването си за в Търново, ний се облякохме в цивилни дрехи, които имахме и двама от Русия, когато идехме за в България. Руският паспорт, който се намери у мен, получих от кап. Бендерева, както притежателя така и другата история на паспорта не ми са известни**. 12) Никакви пари и от никого не съм получавал за своето пътуване; намерените у мен пари са мои собствени и ги имам още от назначението си за началник на Северния отряд, когато се предполагаше подно-

* Я гледай пущината, я? Каква скромност! Да не обръщали вниманието на хората. Какъв прах ся е дигал подиря ви! Б. Р.

** Да живей Богданов от руското консулато! Б. Р.

вяването военните действия със сърбите; аз имах повече пари от злато, но част от тях дадох назаем на кап. Иванова, който замина в отпуск за Кишинев в Русия. 13) Аз изложих в предидущите пунктове всички фактове, които са съпровождали акта на 9 август; но големите подробности на делото са съвършено безсмислени и нямат никаква важност за неговото осветление. 14) За Турно-Северин, дето щял уж да се изведе Н. В-во, аз, повтарям нищо не зная; когато яхтата бе пристигнала в Рахово, аз заповядах да върви за Рени на кап. Корабарова. Предварителни споразумения, нито искане съгласие на руските власти за оставяне Н. В-во в Рени не е имало. 15) Лично аз никакви положително предварителни преговори не съм имал с чуждестранните агенти в София за свалянието на Н. Височество от българския престол. Най-категорически заявявам, че нито с един агентин не съм даже сънувал да преговарям за този въпрос. 16) При заминаването си из София аз нито бях чул за ограбването Двореца; напротив още първия ден начаса, когато Н. В-во излезе от Двореца, аз лично ходих да се справя дали са турени на всичките врата часови и след като се убедих и сам лично се разпоредих за най-строгата охрана на Двореца, аз оставих двора на Двореца и отидох във военното министерство, гдето ми казаха, Нег. Височество пожелал да ме види. Аз никак не мога да разбера как е могло да стане такова възмутително безобразие при една многочислена и строга охрана. Иска ми се да вярвам, че някой от слугите, които бяха останали вътре и после, по моя заповед, отпуснати, е изтеглил нещо. Подписал Майор Груев.

Показанията снели: търнов. окр. управител Драсов, председател на постоян. комисия Градинаров.

Отговор на допълнителните въпроси, предявени майору Груеву: 1) Още преди 3-й и 9-й август офицерите, които бяха известени и решени да приемат деятелно участие в акта на свалянето на Н. В-во княз Александър I от българския престол, за да спасят България от съсипване, естествено си

задавах следующия въпрос: „Как ще може след като акта на свалянето бъде дело свършено, да се спази мирът, тишината и спокойствието в страната?“, а също „Как трябва да бъде организирано делото на управлението в страната, за да се примирят с извършения факт сичките партии, взглядовете, стремленията и началото на които, както е известно, често са диаметрално противоположни едни на други?“ Последният въпрос, разбира се, има най-тясна свръзка с първия и един на другия служат като естествено допълнение, а двата в съвкупност трябваше така да се решат, щото в страната да не станат бъркотии, които вярвахме, щяха да бъдат причина за една чужда намеса, еднакво ненавистна и противна на синца ни макар тя да била руска или турска. Тука му е мястото, право да кажа, макар това и твърде ясно да се вижда от отговора на въпросите, предявени мен вчера, че в основата на извършения на 9 август акт никак не са се кроили никакви партизански кроежи и планове и уверявам в името на честността и Бога всекиго, който би се усъмнил в това, че аз първи щях да бъда в редовете на противниците на такива едни едностранчиви, подли и узурпаторски идеи и стремления. Удовлетворително ни се представяше това решение на поставените по-горе въпроси, които вълнуваха синца ни. „Веднага след извършването акта на свалянето Княза от престола и след като се извести за това целия български народ и войската – да се състави едно привременно правителство, в състава на което да влязат по двама от най-видните представители на всяка една съществующа днес в България политическа партия“, вярвахме, че това ще бъде една твърда гаранция за мира и тишината в отечеството ни. Недостатъка на времето, всяка една минута, на което ний ценяхме твърде скъпа в твърд вид, както бяхме убедени на висящата на носа ни война със Сърбия, този недостатък на времето не ни позволи да искаме предварителното съгласие на членовете за назначението им в първото привременно правителство; всичките членове в това правителство, което трябваше да функционира като една

върховна власт, бяха назначени от мен със съдействието на кап. Бендерева и без да се иска предварителното съгласие на някого от тия членове. Аз вярвах, че бившето правителство под председателството на г. П. Каравелов, не без знанието на когото се извърши актът на 9 август, не ще откаже да държи в ръцете си административната част на управлението в България, под главенството на гореспоменатото привременно смешано правителство; твърдо вярвах също, че назначените в първото привременно правителство членове от най-видните представители на всяка партия, макар и неизвестни за причините, които са предизвикали изпъждането на Княза, щяха да приемат да влязат в това привременно правителство, тъй като те, мислех, щяха да се намерят при един свършен вече факт, с който ще се примирят и от който възврат няма към старото. Но времето показа, че аз съм се лъгал. Г-н П. Каравелов, заедно с всичките свои колеги още утринта на 9 август се отказа категорически* както да остане старото министерство, така и да бъде член в привременното правителство. Също такъв решителен отказ приех от председателя на Народ. събрание г. С. Стамболова. Откази последваха покъсно от консервативните членове – по-напред г. Грекова и по-после – г-н Стоилова и от други лица. Повторената ми и потретена покана г. П. Каравелов да остане на властта бяха отхвърлени, това всичко ставаше утрента на 9 август (събота). Ходих лично още няколко пъти у г. П. Каравелова да го моля да преговори по телеграф. станция с председателя на Народното събрание, както за причините, които са предизвикали извършения факт, така и за способа, по който може да се установи едно привременно правителство за управляването на страната, и поддържане реда и тишината, но г. П. Каравелов не склони. У мене се явиха вече опасения, че ще станат безредици, които при дадените обстоятелства щяха,

* Г. П. Каравелов не е вчерашен. В една телеграма той ви нарече още и мерзавци, за да покаже, че нищо общо няма с вас. Той да ви тегли греха! Б. Р.

вярвах, да имат най-лоши сетнини за България. Аз тогава се реших на друга крачка: свиках всичките по-видни представители на разните партии, които се намираха по това време в столицата и ги молих в интереса на спазването мира и тишината в страната, а следователно – патриотизма, със съвкупните си усилия, да съставят един коалиционен кабинет; това опитване можа да свърши с несполука, след няколко часове препирни, когато останаха само едни цанковисти, тъй наречени. Съставеното след това правителство под председателството на Н. В. митрополита Климента бе партизанско, а членовете от това правителство г.г. Радославов и Величков, а също и майор Никифоров, макар и да отсъствуваха и да не беше взето тяхното предварително съгласие, бяха включени в състава на членовете на кабинета с единствената цел да се прикрие донегде навреме партизанския състав на правителството. Майор Никифоров, щом се научи за своето назначение, още на минутата, най-енергически* протестира и изискваше да бъде заличена неговата фамилия, като се обявяло по цялата страна, че неговото назначение в новосъставения кабинет станало без неговото предварително съгласие, нито желание. Когато бе дадена гласност за състава на привременния кабинет, самото дело прие в очите на всички партизански характер, между това целта на свалянето на Н. В-во от българския престол беше да се избави България от едни велики бедствия. 2.) Сумата 55 хиляди лева са били взети с единствена цел да се дадат пътни средства на Н. В-во, против личността на когото аз никой път и нищо не съм имал и напълно съм съчувствувал, щото Той да бъде оставен с

* И тоя негов енергически протест не се е свършил без гайдарджилък. Заранта, когато той се видял за пръв път с Бендерева, после превората, посрещнал го засмяно, честитил му благополучното дело и прибавил: „Колко се бяхме уплашили, когато уррата престана. Помислихме си, че са ви отблъснали.“ Но като се срещнал с г. Каравелова, последний му забранил да изказва съчувствие, а да се мръщи, уж че нищо не знае. Б. Р.

всичките удобства. 3.) Предполагам подписаната от Н. В-во оставка да е остала у кап. Димитриева. 4.) Не съм заповядал и не ми е известно дали подобна заповед е била дадена от другиго някого. 5.) На първата половина на въпроса аз вече отговорих; що се касае до запитването – „Кой ми е дал във Видин паспорт“ – не мога да кажа. Целта на нашето тръгване из София беше: спазването в столицата тишината и успокояването развълнуваните страсти, което отчасти зависеше от нашето там присъствие. Ний тръгнахме за Търново и на случай, ако би, по тази или онази независяща от нас причина, не сполучихме да достигнем до този град, разчитвахме и да побегнем вън от границите на България; изобщо, аз поне, предполагах, че да си има человек такова нещичко не е зле – при съвършено новия порядък, който приеха делата в България. Същите подбуждения бяха причината да взема и от Видин паспорт, макар от ръцете на конвоя по пътя Видин-Търново и в мисълта ми не се е явявала идея и считам такъво изпитване за съвършено неблагоразумно. Кой ми е дал във Видин паспорта, не мога да кажа.

Допълнение

Аз знаех за положително войната в Сърбия по източниците, които имаше военното министерство. Не знам обаче това да е било измислица със задна цел. Не знам Перник да се е укрепявал с цел да се доведе Струмский полк. В събранието у Никифорова гдето присъствуваха капитаните: Митителов, Стоянов, Бендерев и Радко Димитриев, се говори само за неизбежната война със Сърбия. Не чух да се говори за подготовката по сваляне Княза. Сахаров не ми е говорил по тоя въпрос. Чух от Бендерев, че Сахаров му казал, че подир свалянето от престола Княза, ако въобще се свърши това успешно, няма да има опасност от нова война, а в случай на война със Сърбия, Русия ще ни даде патрони. От същия чух, че

Цанов министра водял с руското в София агентство преговори за сваляне на княза. Телеграми не съм скъсвал и хвърлял, а заповядах на солдатина да ги изгори, именно телеграмите по разпорежданията ми като главнокомандующи. Никакво писмо от Климента преди превратa не съм получавал, а тъй също и от Сарафов. Може би от Климента като беше министър-президент. Не съм говорил на инженера капитан Велчев по делото нищо. На капитан Златанов не съм говорил също нищо. Говорих на капитаните: Кавалов и Паков. Преди нищо по подготовката за свалянето Княза някой от моите ротни командири не ми е говорил. Не зная откъде са били взети 55 000 лева златни, които се предадоха на командата за Княза. Предполагам, че в София знаят откъде са взети. Кой беше подготвил Струмския полк още по-рано, не знам. Някой от ротните ми командири дали е уговарял учениците не знам. Аз им казах, както е упоменато в предишните ми показания. За назначаване Корабарова за командир на яхтата и лицата, които съпровождат Княза, както и да е говорил Каравелов за по-скорошното изпращане вън от пределите на България Княза, не знам. Аз дали съм подписал телеграмата до полковите командири, не помня. Може други да ме е подписал. Зимъс Сахаров е идвал у мене в гости, но наскоро преди превратa – не. Дали Зафиров е бил посветен в делото, или не, не знам. В дома на Никифоров и у дома помежду си с Ванков и кап. Стоянов, често съм се разговарял за премахване злото, което грози България, което ще може да се премахне само като се свали Князът. За някоя визитна картичка, на която да са били написани имената: Княза, Николаев, Драндаревски, Паница и Стамболов, не знам, нито пък съм виждал. През нощта на 8 срещу 9 август т.г. дали Зафиров е бил дежурни по караула, не знам, но мисля кап. Атанасов. Аз положително не знаех дали в провинцията е имало с нас някои офицери съчувствующи. Аз разчитах само на Софийския гарнизон. Припомням си, че у Бендерева, пред мене му говориха троица офицери, че той бил нерешителен. Това бе подир първата

неудача. През нощта, когато стана свалянето на Княза дали Никифоров е бил у Каравелова и имал ли е въобще свиждане с Каравелова, това не знам. Р. Димитриев никакъв списък с лица за разстрелване не ми е представлявал. Не помня Бендерев да е говорил, че ще убива Каравелова, защото не приема да управлява, подир като свършихме станалото на 9 август. Бендерев ми казваше, преди превратa да стане, че бил говорил с министра Цанова, който му казал, че водял преговори с агентството за сваляне Княза. Аз лично обаче с Цанова нищо не съм говорил. Замесих се и земах участие в сваляне Княза, но с цел: да се спаси отечеството от пропастта, в която се готвеше да падне със стояние на Княза в България, никога обаче с користна цел. Сега си припомням, че Каравелов ми е говорил за това, че той никак не вярва, че ще може княз Александър I отново да заеме българския престол, и ме пита, излязъл ли е Той вече зад границата, и когато аз му казах, че той е още в пределите на България, то г. Каравелов ми каза: „Защо го държите още, бързайте да го извадите по-скоро вън от границата.“

ПОКАЗАНИЯ НА КАПИТАН БЕНДЕРЕВ

II

„... В първите числа на м. май, след завръщането ми от отпуск от гр. Търново, в една приятелска беседа с капитана Димитриева (Радко), аз се научих за пръв път от последния, че между офицерите от българската армия едно значително число били недоволни от политиката външна и вътрешна на Негово Височество, като при това прибави, че той се бои от някакви смущения, не само във войската, но и в населението на Южна България. Аз и до това време бях чувал от много военни и граждански лица незадоволствията от Негово Височество и затова, от най-напред не обърнах сериозно внимание на словото на кап. Димитриева; но при всичко това аз счетох за дълг да уведомя за това началника си, военния министър, майора Никифорова, който по видимому тоже не придаде значение на съобщението ми.

Впоследствие, от същия кап. Димитриева, аз узнах, че идеята за сваляването на Негово Височество намервала удобна почва между офицерите и в румелийското население и че в особености може да произлязат безпорядки в случай на една нова война със Сърбия. Когато поисках да узная кои са недоволните офицери, на това ми се съобщи, че почти във всички войскови части имало такива офицери и че между офицерите се предполага да агитират и граждански лица. Още по-насетне, около един м-ц до бунта, аз сам от някои по-близки приятели офицери се убедих, че в Софийския гарнизон, с изключение на офицерите от I пеши на Негово Височество полк, почти всички други офицери са готови да пожертвуват Негово Височество, за да се спаси положението на страната, което положение от всички се сматряше за безизходно. Още

по-късно се научих, че и във 2-ий наши Струмски полк офицерите били готови да последват по този път.

Всичко време аз счетох за дълг да уведомявам военния министър за това, като узнавах най-много чрез кап. Димитриева и от частни някои други приятели офицери, с които, впрочем, откровени разговори по темата за свалянието на Негово Височество не съм имал до деня, когато и аз реших да приема участие в това дело. Това беше в изтичанието на юлий м-ц, точно не повня, но трябва да е имало около двадесят дена до катастрофата, както казах по-горе. От началото военния министър, както и аз, не придаде никакво значение на работата, но по-насетне, когато беше осветлен от мене, че работата поченва да приема сериозен характер, той начена да обмислюва средствата как да се потуши това дело и както се виждаше, той беше оставил да решава този въпрос съвместно с колегите си, другите министри.

Доколкото можах да събера сведения за мотивите на свалянието на Негово Височество, аз узнах следующето: 1) Страната се намирваше в едно неопределено положение. Беше станало въпрос за съществуванието на българското господарство. Европейският и голяма част от нашия печат се занимаваше с въпроса за окупацията на България от руски войски. Въобще, вънкашната ни политика спрямо Русия се считаше неестествена и гибелна за страната ни, тъй като Русия е велико господарство, което при лошави с нас отношения може да ни окупира и завладее, а при добри отношения, то е единственото господарство, при помощта на което може да разчитваме, кога да е, да присъединим към нашата територия и Македония*. При дружба с немските господарства, ние трябва завинаги да се откажем от тая българска провинция, за която на цял свят е известно, че влиза в политическата програма за завоеванията ѝ от Австрия. Причината за натег-

* Разбира се. Но видяхме ли по съединението колко ревностно ни помогна Русия? Б. р.

натостта на отношенията ни с Русия се намирваше в Негово Височество; попитките от страна на председателя на Народното събрание и министър-президента за възобновление добрите отношения с Русия, и резултатите от тях показваха, че българският народ съзнава тежестта на положението ни от ненормалните отношения с Русия и че причината, може би и съвършено неоснователна, не тряба да се търси в особата на Негово Височество. Тука може да се помене и за съединението на Северна с Южна България. От резултата на това съединение, за което турско-българската комисия беше зела да урежда в София, имаше основание да се вярва, че при едни натегнати отношения с Русия можеше да се очаква от последнята ново осуетявание (от страна на последнята) на каквито да било сгодни за нас съглашения с турското правителство, както това стана с турско-българското съглашение на Цариградската конференция.

2) Предстоящата вероятна война на Сърбия с нас. По всички данни офицерството е забелязвало, че войната със Сърбия е неизбежна. Това се удостоверяваше най-много от приетите от страна на военното министерство, със съгласието и по заповед на Н. В. мерки за приготовлението ни към една нова война със Сърбия. Сам Н. В. е разказвал на офицерите от Софийский гарнизон, че той очаква тая война и това последното обстоятелство ускори катастрофата. Тези офицери, с които аз съм имал разговор на темата за войната със Сърбия, са били повечето непосветени във въпроса за сваляниего на Н. В.; но са съзнавали, че шансовете за успех са на страна на сърбите, поне за първо време. Даже при един предполагаем успех, те намераваха войната гибелна и безцелна за страната ни, тъй като не допущаха, че европейската дипломация ще ни позволи да се възползуваме от победите си. Затова, даже лица от военните, в най-искрената преданост на които към Н. В. не можеше да се има съмнение, се изказваха, в смисъл, че единственото средство да се избегне войната със Сърбия е сваляниего на Н. В., тъй като тогава

Русия ще ни земе под свое покровителство и няма да допусне тая война.

3) Някои офицери бяха недоволни и от вътрешната политика на Н. В. и отношенията му към войната; но повечето обясняваха образа на действията му с това, че той е окружен с хора, в честността на които можеше и да се има съмнение и като лъжливо го осведомяваха за вътрешното положение на работите и за войската особено. Едно само смело мога да утвърждавам, че личните симпатии на офицерството бяха в полза на Негово Височество.

Сам аз напълно споделях всичко изложено в горните три пункта, но едва ли бих се решил да приема участие в акта за свалянието на Н. В., ако не бях се убедил, че правителството, което аз считам за представител на народа, е най-компетентно в този въпрос, самò не намерваше положението за такова, каквото се представляваше и на меня.

От един разговор, който имах с воен. министър, нещо около две или три недели до катастрофата, в това време, когато аз сам се решавах да приема участие в свалянието, узнах, че е имало разговор между министрите по въпроса за недоволството между офицерите, в който разговор или съвет, ако може тъй да се нарече, министрите решили, че е невъзможно да се приемат крути мерки срещу офицерите, тъй като от това щял да произлезе цял скандал за целия състав на правителството.

Не помня добре, но ми се струва, че в същия ден или наскоро, в частен разговор воен. министър се изказа, че правителството самò мисли, че положението на работите сега засега можело да се спаси само със свалянието на Н. В., но било по-добре да се побърза и било възможно свалянието да стане не с войска, а по други някой начин. След този разговор аз се убедих, че свалянието е неизбежно и реших да приема сам участие. Всичко беше в полза на моето решение: опозиционният печат; слабата защита на официалния печат; разговорите в обществото и сведенията, които получих чрез

кап. Димитриева за готовността на Струмския полк и за съществието от страна на офицерите от Софийский гарнизон (без първи пеши полк); тревожните сведения от сръбската граница и пристиганието на турските делегати, ме накараха да узная по-подробно за заговора. Но тъй като за подобни работи не можеше да се водят разговори с много лица, аз се обърнах пак към кап. Димитриева, на когото заявих, че съчувствувам на идеята за свалянието, но искам да се уверя доколко Струмският полк, който трябваше да е най-главният фактор, е готов за тази работа. В това време Струмският полк съвършено случайно, по необходимостта, предизвикана от обстоятелствата в Сърбия, трябаше да се приближи към София, а I пеши полк, в състав само на две дружини да се удали на един преход от София. Ние с капитана Димитриева помолихме един офицерин, когато полкът бъде готов, да ни уведоми, за да отидем и ние да се присъединим към него. Мойта цел беше повече да се убедя дали полкът е готов, отколкото да се наченат действията. Но уведомлението се получи по-рано, отколкото аз предполагах. Това беше на 3 август. Аз сам бях озадачен от бързината на работата. Тука ще забележа, че в промеждутъка на времето между моето решение да приема участие в делото и 3-й августа аз имах няколко пъти разговор с воен. министър, когото убеждавах, че най-вярното средство за свалянието е войската, тъй като Н. В., се опира само на нея. В ответ на моите доводи, той ми отговаряше твърде нерешително и в него се забелязваше голямо колебание: понякога правяше угрози; понякога съветваше да се чака; а един път заяви, че министерският съвет сам ще предложи на Н. В. да се откаже от българския престол. Въобще се забелязваше, че той е против свалянието с войска; но се прекланяше пред факта, че въпросът с войската е достатъчно узрял, за да може да се побърка. В същия промеждутък на времето аз узнах, че министра Цанов влязъл в преговори с Руското консулство в София за гаранциите, които би дало руското правителство в случай на свалянието на

Н. В. и че получил гаранции, че руското правителство никога няма да допусне външна намеса в нашите работи и гарантира безопасността на съединеното ни отечество. Лицето, от което аз узнах това не е дипломат, но се намирва в близки отношения с Руското агентство в София*, с което агентство аз съм нямал никакво познайство до деня на свалянието. Същото лице ми потвърди, че руското правителство не само няма да допусне никаква намеса в нашите работи, но и самò няма да се меси. За всичко това аз съобщих на военния министър, на капитана Димитриева и още на няколко офицери, които вече знаяха, че аз съм приел участие в работата.

Като получих уведомлението от Струмския полк за готовността му, аз заедно с кап. Димитриева реших да замина за Перник, гдето в това време полкът се беше вече преместил. Повтарям, целта на заминаването ми беше повече да се убедя в готовността на полка. Преди впрочем да замина за Перник, аз реших да преговоря лично с господина Каравелова и ако получа приказание и полкът действително се окаже готов, да предложа от името на правителството Струмскому полку, да се дигне през нощта. За своето намерение бях известил на някои военни, в число 3-ма души, пред които се признах, че съм вече съучастник в делото. Резултатите от разговорите с г. Каравелова не бяха в полза на делото и г. Каравелов се изказа в този ден, че това тряба да е интрига от страна на русите, и че се бои да не би да произлезат безпорядки, от които да се възползуват русите. Тука присъствуваха и министър Цанов и майор Никифоров. И тримата ме молиха да се почака още 2–3 дена, за да се видели резултатите на сведенията в Кисинген и Гащейн. Аз ги послушах и при пристигането ми във 2 полк се постарах да им доложа, че е рано и че тряба да се почака още няколко дена. Аз обещах, че ще ги извикам

---

* Не е ли полковник Сахаров? Той остави София и казват, че го проваждат в Китай. Питайте го дали гаранциите, които ви даваше, ги е зел със себе си, или пак ги е оставил в София на Каулбарса? – Нещастници! Б. Р.

условно по телеграма, когато ми заповяда правителството. Това беше в събота на 3-й август. Кога се върнах през нощта в София, узнах, че офицерите от Софийския гарнизон цяла нощ се условили да дежурят и бъдат готови да се присъединят към Струмския полк. Те бяха много недоволни от мене и правителството и искаха непременно да телеграфирам на другия ден, 4-й август, на Струмския полк да доде в София. Аз изпълних просбата им, но вместо Струмския полк, доде само кап. Генев, като депутат от Струмския полк, за да се убеди, че правителството знае за таз работа и съчувствува за свалянието. Освен това искаше да узнае кои още офицери и части от Софийския гарнизон приемат участие в делото. Аз заведох кап. Генева при министра Цанова, който живееше в Бали-ефенди, гдето и аз излязох да посрещна полка и се срещнах с Генева, министър Цанов каза, че свалянието е необходимо*, но че има и други средства за сваляние и повтори, че не тряба да се бърза. След това кап. Генева го изпратих да узнае сам от офицерите за положението в Софийския гарнизон, като го последвах до лагера на Военното училище, гдето се и разделихме. Офицерите от Софийския гарнизон и таз нощ били в готовност. Аз сам изгубих вярата в осъществлението на това нещо и тъй като бях вече окончателно забъркан в него, което стана известно на всички офицери участници от Соф. гарнизон, аз реших да се махна от София и даже помишлявах да изляза съвсем в оставка или просто да се отчисля от занимаемата ми длъжност. Затова имах разговор с в. министър и той ме съветва да изляза в командировка по сръбската граница, което аз бях се съгласил. Преди да замина за границата аз узнах, че офицерите от Софийския гарнизон решили да изпратят депутация в Струмския полк. Няколко офицери, на които нарочно умълчавам имената, ми предложиха да вляза в депутацията, но аз се отказах. Тогава

* Каквото и да се каже, Цанов е по-кавалер от двамата си другари. Няма Кисинген, няма Гащейн. Човекът си го казва право и ясно. Б. Р.

те се обърнаха към майора Груева, който се съгласи. Депутацията трябаше да убеди струмците да тръгнат за София. Тя замина, това беше на 8-й август. На 7-ий аз известих на воен. министър положението на работите, както досега е изложено. В този ден се получиха нови тревожни известия от сръбската граница, по повод на които още няколко офицери са убеждавали министра да настои пред правителството да се бърза със свалянието. Аз сам му говорих в такъв дух. Той и тоз път беше нерешителен. На другия ден (8-ий август, когато депутацията щеше да заминава за Перник), то военният министър ме разпита за положението и като узна за твърдото решение на депутацията, прати ме да я върна. Аз я настигнах в училищния лагер, но от един офицерин, който заминаваше с депутатите и от други, който е бил на предварителното съвещание видях, че моята мисия ще остане осуетена, още повече, че един от депутатите беше вече тръгнал. На министра нищо не доложих и сам останах да чакам в училищния лагер резултатите от депутацията. Около 11 часа през нощта пристигна майор Груев и ми обяви, че полкът е в поход. В неговата (на майор Груева) барака съставихме план за действие, по който една дружина от Струмския полк и Военното училище ще съставят авангард, който ще окружи Двореца и арестува Н. В., една рота под командата на кап. Вазова, който заведваше към това време при полка инженерната част, ще захване телеграфната станция и ще произведе арести в града; и останалите две дружини (7 роти) ще обезоръжат първата дружина от I пеши полк, която стоеше на лагер в София. Авангарда командуваше майор Груев, а като негов помощник беше кап. Димитриев; главните сили командуваше майор Стоянов, а негов помощник бях аз. Главнокомандующий на всичката армия се обяви майор Груев. Планът се удаде без всяко съпротивление и кръвопролитие, тъй като първата дружина от първия полк спеше и не е била уведомена, за да окаже някое съпротивление. След обезоръжаването главните сили на Струмския полк, заедно с обезоръжената първа дружина

дойдоха в града и се присъединиха към авангарда, който беше вече изпълнил своето назначение. Н. В. беше арестован във воен. министерство, гдето аз го видях заедно с принца Йосифа. Всичкият артилерийски полк беше построен и при него първо време бил задържан конвоя на Н. В., но сетне се отделих неизвестно къде и страната отново се яви и подчини на майора Груева.

След свалянието Н. В. беше изпратен в Буховския манастир, гдето остана едно денонощие и през нощта на 10 срещу 11-то число биде изпратен през Враца и Рахово за Турну-Северин. Черновика на инструкцията за изпращанието е писана от меня, но подписът ѝ, както се научавам, изменен от майора Груева или другиго някого. В моя черновик, освен маршрута, показан по-горе, се говореше за числото на конвоя, за времето, когато ще предадат на яхтата Н. В. и за парите, когато да ги предадат. Повече нямаше нищо. Този черновик го предадох чрез кап. Златоустова или кап. Димитриева да го препишат в министерството и го приготвят за подпис на майора Груева.

Телеграмата за яхтата е съставлявана от меня в дома на г. Каравелова, но чий подпис носи, не помня; тъй като там се намерваше майор Груев, вероятно е, че носи негова подпис. От манастиря до Рахово Н. В. го конвоираха, доколкото помня: капитаните Кърджиев, Кавалов и Янков и поручик Зафиров. Яхтата се командуваше от кап. Карабарова. Сумата 55,000 лева, от които 50,000 лева се предназначаваха за Н. В. и 5000 за конвоя командировъчен аванс, не зная кому е била поверена: но предполагам, че се намираше у капитан Янкова.

След предаването властта от майора Груева на майора Попова нашето присъствие, на майора Груева и моето в София беше опасно, както за войските, които оставаха верни майору Груеву, тъй и за нас лично, можеше да дойде до столкновение с I пеши полк, което ние не желаехме и което особено се стараеше да предотврати новият воен. министър

майор Попов. По негово предложение ние излязохме от София в отпуск. Нашето намерение беше да додем в Търново, за да осветим председателя на Н. събрание в работите, тъй като предполагахме, че той сѐ още не ги знае добре. Но при всичко, че ние бяхме гарантирани с най-тържествено дадено честно слово от г. Стамболова за че не ще пострадае ни един косъм от главите, бояхме се от настъпалото многовластие, че някъде можем да бъдем задържани и че даже сам г. Стамболов може да изгуби от ръцете си властта и да не бъде в състояние да сдържи словото си.

Затова, на всеки случай ние се запасихме с щатски дрехи и руски пасапорти, за да можем случай на нужда да избягаме за границата. При чие съдействие получихме паспортите, не искам да говоря.

Намерените у мене 50 нап. са собствени. Разменявал съм ги у г. Калъпова няколко деня до бунта.

Кой е изменил маршрута и кога за излезването на Н. В., вместо Турну-Северин, в Рени, не ми е известно. Също не ми е известно по какви побуждения е изменен маршрутът. Чувах само, не повня от кого, че когато попитали още преди решението да излезе яхтата в Турну-Северин, може ли да излезе в Рени, руският консул в София казал, че неговото правителство нямало да се съгласи на това.

При заминуването ми от София нямаше никаква дума за разграбване на Двореца. Караулът се съдържаше от I пеши софийски на Н. В. полк. Доколкото съм чувал постове в Двореца сякога е имало и всичко дворцово имущество строго се е охранявало. Но сам в Двореца никога не съм влизвал. От деня на сваляването на Н. В. и до деня на излезването ми от София.

Депутацията, която отиде да преговара от София в Перник със струмските офицери се състоеше от майор Груева, кап. Златарски и капитана Димитриева.

Дружинний командир от Струмский полк, който се отказа да земе участие и замина в отпуск кап. Генев.

Че земал участие в разговора, освен на капитана Димитриева, военния министър и майора Груева, съобщил бях на кап. Кърджиева и кап. Златарски. Последните двама, както вероятно и други някой офицери, са знаяли за моето участие до собственото ми признание, но откога са знаяли, това ми е неизвестно. На същите двама аз се признах, доколкото повня, на 2 или 3 августа.

За заминаването си в Перник съобщих майору Груеву и на същите кап. Златарски и Кърджиев, с които последни двама за пръв път тогава заговорих по този въпрос. Офицерите, от които се убедих, че мисията ми да върна депутацията, която отиваше в Струмския полк, ще остане осуетена, бяха кап. Димитриев и кап. Паков. Последният е бил на предварителното съвещание на депутацията, в което съвещание е било решено, че въпросът дотолкова е назрял, щото да се държи в тайна е невъзможно и скоро трябало да се очакват арести на съучастниците, ако в този ден не се произведе актът. Аз не съм договарял официално с никое агентство. Съвършено от частен разговор аз узнах, че министър Цанов е преговарял с руския консул; това го потвърди сам г. Цанов в дома на г. Каравелова в присъствие на последния, на воен. министър и меня. В този ден станаха даже коментариите от страна на г. Каравелова, за които показах в първите си показания. 55 000 лева от где е зело правителството не зная, тъй като аз съм не влязъл в състава на това правителство.

Временното правителство, състоящe от представители на всички партии, бе съставено от меня, капитан Димитриева и сетне прието от майора Груева, който направи някои изменения в състава му. Не помня точно кои именно лица влизаха в това правителство, но зная, че от всички партии трябваше да влязат по двама представители. При съставлението на първото правителство не бе взето съгласието ни на едно лице, входящe в състава му, но всички лица бяха пригласени от майора Груева да встъпят на властта. Що се касае до второто правителство, под председателството на митрополита

Климента, то как е съставено не мога да дам никакви показания, тъй като нищо не зная за това. Също нищо не зная и за третото Каравеловско правителство, тъй като в правителството аз не съм приемал никакво участие. 55 000 лева аз не съм вземал и не можах отникъде да заема, защото не представлявах никакво официално лице в правителството, освен като другар на министъра, комуто такава сума никой не може да повери. Аз никому не съм заповядвал в случай на съпротивление от страна на Княза или попитка от страна на народа да го застрелят. Не зная и друг някой да е задавал такива заповеди. Паспортите във Видин ни се доставиха с цел, ако ни се падне случай да избегнем или, ако ни освободят от арест, да избягаме из България до окончателното разяснение на работата в страната. Не можехме да мислим за бягание, из пътя Видин–Търново, защото до самото тръгване на парахода „Голубчик“ ние не знаехме, че ни пращат в Търново.

Допълнение

Относително някакви телеграми драни, хвърлени зад Военното училище, а тъй също, за някои горени в соба, нищо не знам. Знаях за положителното избухване на една нова сръбско-българска война и то по официални документи, постъпили във военното министерство; ни най-малко обаче не съм знаял, че това е било скроен план от някого с някаква цел – просто да е било измислица. Действително щях да тръгна из провинцията по ревизия на войската, но по съвета на г. военния министър майор Никифоров, който като знаеше, че аз исках да си дам оставката и нежеланието на Княза да управлявам аз военното министерство, в отсъствието на отпуска му (на военния министър), каза да отида до провинцията. Аз писах на ротмистра Дерманчева, когато се получи писмото за оставката му, на което писмо (моето) съдържанието бе горе-долу следното: „грози ни една окупация; война със

Сърбия и вътрешни безпорядки, а ти си седнал оставка да подаваш.“ Нищо не съм му съобщавал писмено за подготовката на свършеното на 9 август т.г. Какво писмо е имало от митрополита Климента и какво му е било съдържанието, не знам. Аз говорих с кап. Златарски не само в дома му; той ми съобщи, че всичко по подготовката бил знаял и че той съобщил кап. Гергинову и пор. Койчеву, които тоже се съгласили. Аз не знаях от кого майор Стоянов се е известил за всичко по напред. Кап. Р. Димитриев ми съобщи за Струмския полк, че бил готов за земание участие в делото. На 7 август бяхме събрани в дома на майор Никифоров, гдето освен него и меня, бяха майор Ванкова, Груев, кап. Митителов и Р. Димитриев, гдето се говори за неизбежността нова война със Сърбия и че да се избавим от това положение, трябва да се избавим посредством сваляниего от престола Княза.

Последното се усили още повече в тоя момент, когато се получи телеграмата от трънски окр. управител, но положително нищо сериозно се не реши, понеже майор Никифоров се обеща да говори с Каравелова. Вярвам, че ще е говорил с Каравелова, защото на сутринта Никифоров ми съобщи и помоли да върнем депутацията, която щеше да отиде при Струм. полк. Не знам дали Никифоров е имал условно с Каравелова да отиде в дома му при сигнала. Никифоров сам ми каза, че когато се вършаше в палата и вън сваляниего Княза, през нощта е бил в дома на Каравелова и че са се опасявали, че не ще се свърши удачно. Не знам дали д-р Моллов е знаял от подготовката за сваляние Княза. Руският военен аташе в гр. София г. Сахаров около 20 (двадесет) дни преди превърата ми каза в разговора си, че министърът на външните дела Ил. Цанов бил водел преговори с руски дипломатически агент за сваляниего на Княза, което още повече ме накара да взема вече активно участие. До това време аз се държах в резерва, ако и да знаях за всичко по-напред от Р. Димитриева. За всичко, което знаях, долагах воен. министру. Самият майор Никифоров ме увери, че правителството съчувствува

на същото. Съобщи ми в дома на Каравелова, министра Цанов, че е водел преговора с агентството. Не помня нищо за някоя моя визитна картичка, на която да съм писал имената на Стамболова, Драндаревски, Княза, Николаев и Паница и за последните да е било писано на нея (картичката), че се считат екстернирани. На 1 август Радко Димитриев доведе у дома ми кап. Зафирова, когото ми представи, като знающ по подготовката. Последният се обеща, че ще се старае при обезоръжаване оная част от войската, която е противна. Той идва още един път с Димитриева. Не знаях дали кап. Янков е имал известие. Аз му предложих да отиде с командата и парите за Княза. Черновката на инструкцията за командата писах сам. Всичко, което се готвеше, криех от кап. Златоустова и се зачудих, като го видях на 9 август сутринта на площада. Дали артилеристът капит. Кърджиев е знаял за всичко, аз до срещанието си с него не знаях. В никое събрание не съм го виждал. Подир несполуката да се свали Княза, на 2 август у дома ми дохождаха трима офицери, имената на които не искам да кажа, ми говориха пред майор Груев, като ме обвиняваха в нерешителност по сваляние Княза. С майор Кисова никога не съм говорил по това. Не съм давал някои свои писма на кап. Р. Димитриева. Аз се удивлявам как са се намерили някои мои писма и телеграми у него. Не знам Р. Димитриев да е представлявал Груеву някои лица за разстрелвание. Аз отдавам, после превората, поведението на г. майора Никифорова на слабохарактерността му, още повече че над него влияеше г. П. Каравелов. Аз говорих пред някои мои приятели да съобщят Каравелову, че ако той се оттегли от да вземе управлението си в ръка, след като стана причина неговото правителство да извършиме това, аз ще го застреля и после себе си. На другия ден, сир. на 13-й август, той действително прие да управлява. Знаях, че кап. Паков и Кавалов са знаяли за всичко по заговора, пък аз не съм ги убедил или же увличал в това. Военното училище беше готово да действува за свалянието Княза. Никаква връзка

въобще ходението на кап. Винаров в Сърбия с делата няма. Аз лично със Св. Миларов нямах нищо общо преди да го срещна с Р. Димитриев. Тоя последния го доведе у дома*, гдето говорихме открито за всичко, въобще за положението на работата. Миларов беше на всичко съгласен. Димитриев ми каза, че той разказвал всичко Миларову. Аз и другарите ми се грижихме само за свалянието Княза, а уреждането страната оставихме на правителството Каравелову, което беше във всичко известно. Кап. Вазов е знаял всичко отпреди. Предполагам, че той е приготвил Струмския полк. Инженер кап. Велчев бил говорил с Каравелова за необходимостта да се свали Княза. Това ми се съобщи, не помня от майора Груев, или же от майор Никофоров. По погрешка се отнесохме само до полковите командири. Майор Ванков не ми е съобщавал, че някои от частите на войската са мотивирали на делото, което готвехме. На 9 август, в дома на Каравелов, по негово настоявание, решихме по-скоро да се изпрати Княза зад граница.

Кой предложи Корабарова за командир, не знам. С никого преди станалото на 9-й август не съм имал кореспонденция по подготовката.

---

* Колко ли Червен Петко се е изсушил, дордето стане споразумението! Ама пък че от страшни елементи се състоял комплотът! Светослав Миларов съучастник!

ПОКАЗАНИЯ НА КАПИТАН ГЕНЕВ

III

Въпроси: 1) Кога и от кого се е научил за свалянието на Н. В. от престола. 2) Как е станало това сваляние. 3) Кои са главните виновници и второстепенните. 4) Каква е била целта на свалянието Н. В. от престола и всичко друго, отнасящо се до това дело. На това свидетелят отговори: Аз, капитан от 2-и Струмски полк, Генев, давам на извършеното пред нощта срещу 9 август дело следующ. показания: На 29-й юлий в 6 1/2 часа после пладня, получих предписания от полковия к-р майора Стоянова да приготвя командуемата от меня 3-та дружина за поход до вечерта на другия ден, без да беше указано, къде ще ходим и защо. На другия ден с приказ по полка се заповядваше да тръгнем в 3 часа после полунощ срещу 31 юлий, след като направим молебен на 2 1/2 ч., и да пристигнем в с. Перник до вечерта т.е. да преминем в един ден цели 56 километра и то след преминаването безсънна нощ и прекарването миналия ден в постоянно движение по приготовлението за поход! Офицерите се питаха помежду си защо ли такава екстреност? но никой не можеше да обясни. Походът се извърши, но с голям труд вследствие уморяването, безсънието, гладуването и горещината.* Често се запитвахме, неужели ще воюваме пак тъй скоро и дали сме готови за война? Неприятни предчувствия ни обладаваха. Никой нищо не знаяше, а полков. к-р само ни каза, че отиваме в Перник да го укрепяваме и нищо повече. На 1-й август долните чинове стояха цял ден на бивак при Перник, а офицерите по квартири в селото, без да предприемаме нещо. Капитан Вазов беше

* Тъй се спасява отечество. Б. Р.

в Перник и в този ден с полков. к-р обикаляха височините около селото. Научих се, че и инженерът кап. Велчев идвал в Перник до пристигането там на полка. В този ден пристигна една рота сапери из София, ротният к-р на което ни съобщи, че две дружини от Софийския полк отишле за Сливница да правят укрепления, че сърбите правели големи приготовления и скоро ще ни обявят война, че военният министър искал да мобилизира барем 1-та бригада, но Каравелов не му дал, защото нямало пари и затова воен. минист. си дал оставката и воъобще работите лошави. Нищо друго. На 2 август сутринта капитан Вазов и полк. к-р (само двамата) пак ходиха по височините да избират позицията. Ние сички седяхме, чакахме, почивахме. Никой нищо не ни каза. Меня захвана да ме догнявява, защо не викат и нас (друж. к-ри), защо не искат и нашето мнение по избирането на позицията и защо да се изморяват и измъчват войниците със скорото и неподготвено пътешествие, когато ще тряба да стоим тъй без работа и да чакаме? Най-после в този ден привечер ни повика полков. командир (само друж. к-ри) по служебни работи. Събрахме се в квартирата му. Ние си предполагахме, че ще ни даде някакви указания и инструкции по укрепяването на позицията и ще ни заповяда да наченем работата, обаче той ни съобщи, че кап. Вазов има нещо да ни казва от името на воен. министър. Сички погледнахме на него въпросително и захванахме да се запитваме че какво ли ще е то? Аз си предположих, че ще ни съобщят някои важни данни за скорото откривание на войната и някои утешителни работи за наше насърчаване. След няколко минути кап. Вазов дойде и ни повика в стаята (ние бяхме на чардака), за да не чуе някой това, което ще ни говори. Секретният характер на съобщението му още повече ни заинтересува и ние с голямо нетърпение и със запирание на диханието си чакахме да захване. Капит. Вазов тържествено произнесе приблизително следующето: „Господа! Пред всичко аз вярвам във вашия патриотизъм, във вашата чест, и в това, че вие никому няма да кажете това, което ще ви

говоря. Аз няма да искам от вас клетва и вашето честно офицерско слово* ще ми бъде достатъчна гаранция (ние дадохме знак на съгласие с наклоняване на главите си). Господа! Аз ще ви говоря не от себя си само, а от името на военния министър, от името на сичката армия, от името на правителството, на отечеството, на сичките партии в България, на сичко българско интелигентно, честно, благородно, патриотическо. Нашето отечество, за което дадохме толкова много жертви и толкова много претърпяхме в миналата война, е на пропадание и ще пропадне съвсем заедно с честта и славата, която придобихме, ако най-скоро тези дни не се отклони от пътя, по който е тръгнало от 6 септември насам. Вие видяхте, г-да, какви безобразия се вършеха от превратa насам; видяхте как безбожно земаха от селяните и последния му кон и вол, и последната му крина жито, догдето трая военното положение; изхарчели се сичката икономия (около 18 м.), която имаше хазната, дадохме хиляди жертви във войната, която изкарахме с чест и слава за нашата армия, народът и войската се мъчи, дала мило и драго, жертвува до изнеможение и какво спечели отечеството ни после сичко това? Позорен мир в Букурещ; съединението не стана, няма и да стане; страната е хвърлена в неизвестност без никаква поддръжка от никого; стана почти цяла година населението не може да се успокои и да захване мирна работа; търговията съвсем отпаднала и търговците, както и правителството, нямат никъде и никакъв кредит; народът кански е писнал от това положение на работите и революцията и междуособията в скоро време са неизбежни; нашите свръзки с Русия скъсани и тя е твърдо решена да постигне целта си по какъвто и да е начин и ще я постигне. Русия даже и да не приема никакви активни действия, а само ако стои настрана със сгънати ръце и грозно попогледва на България само с това, казвам, може да докара до отчаяние народа, да произведе революция, да се избием

* Туй пусто ваше слово закопа България. Б. Р.

един-други и после да дойде да ни помирява, да свали Княза и да ни завладее веднъж завсякога. Русия се е приготвила на всевъзможни жертви, за да свали Княза, а другите държави няма да воюват зарад него и ето сега дипломатите в Гащайн се съгласили за възможността на една окупация от страна на Русия, а веднъж Русия смъкне ли Княза със своя сила – няма вече България, а ще има Задунайска губерния: ще се изгуби и самият народ! Но най-близката опасност за отечеството ни иде от Сърбия. Нам ни предстои, г-да, в най-скоро време да водим още една война със Сърбия. Сичките сведения от пограничните окръжни управители (Видин, Трън, Кюстендил); сичките донесения от пътниците и шпионите и от капитана Вълнарова, който е пратен в Белград, идат да докажат, че войната тези дни, тази неделя до неделя ще ни бъде обявена. Начович из Букурещ телеграфирва да чакаме обявлението на войната на 12 до 15 август*. Аз сам завчера се върнах от границата, гдето бях ходил да организирам шпионската** част, и се уверих в истинността на слуховете. Сърбия, оказва се, от войната насам нито е правила пълна демобилизация, както ние; тя е разпуснала само една малка част от своя си запас, а другите държи под оръжие в редовете на войската и всекидневно произвождат най-усилни занятия; тя никога не е държала такъв голям караул и от 7 мес. насам най-енергично се готвила за война и сега вече е съвършено готова; приготвила се е и е направила разпореждания за най-бърза мобилизация на сичките си призови, направила е грамадни складове от боеви и продоволствени запаси в Ниш, Пирот, Зайчар и Лесковац; сичките пътища към нашата граница са поправени и други нови направени; на сичките по-важни пунктове по границата се правят и скоро ще бъдат изкарани капитални укрепления, за която цел се събрали сичките селяни, които по цял ден работят.

* Това е лъжа. Б. Р.

** Само това казваш право. Б. Р.

Скупщината им беше отложена да се събере в октомврий, а сега се събира екстрено на 15 август, когато окончателно ще решат войната. Да не оставя никакво съмнение, че ние, после една разорителна война, от която още не сме се свестили, ще тряба да захванем друга, която съвсем ще ни уничтожи. Сърбите сега ще се бият за възстановление на своята чест и ще се бият с ожесточение; те са сега много по-добре приготвени във всяко отношение; имат начело на армията си енергичен, храбър и разумен генерал Хорватович, който сичкото време най-деятелно е работил, за да подигне дисциплината, духа в армията и изкуството за бой (не оставил без внимание и боя с щикове). Ами нашето положение какво е? – Печално, плачевно! Войниците ни голи и боси; във време на войната са изгубени десятки хиляди пушки и сега нямаме ни оружие, ни снаряжение ни изискваното количество за нашия запас; обозната и санитарната част в жалко състояние; артилерийски снаряди и патрони нямаме в достатъчно количество; продоволствени запаси никакви. Ще трябва пак да пуснат в ход реквизицията, но народът е съблечен вече, кандисал е на жертви и той сега няма да вади залъка из устата си и да го дава за безполезни войни. В казнейчеството няма пари; Каравелов не можал да намери пари да се мобилизува барем една бригада, което воен. министър искал да направи, а за мобилизуването на армията не може да бъде и дума. Ние положително сме поставени в невъзможност да направим мобилизация на армията. Предвид на критическото положение на Княжеството, правителството не може да направи заем, защото никой не му дава пари. Ще бъдем принудени да срещаме неприятеля не с роти, а с тези взводове, които ги имаме сега и то само с българските, защото тракийските полкове прямо ще се откажат да дойдат в Княжеството. В Тракия особено населението е възмутено и громко заявява, че то няма да даде синовете си да ходят да умират за кефа на някой си немец. Ето какво е положението ни. Да пуща человек мисъл, че ще победим и сега сърбите това е абсурд. Те ще влязат в

София церемониалним маршом и ние ще се избием един други! Но ако даже ги победим пак, то защо ще се бием, защо да мрем и какво ще излезе от победата? Пак ще ни кажат „стоп“, пак ще ни диктуват мира, пак съединение няма да има и пр. и пр. Вие виждате, следователно, че гибелта на отечеството ни е неминуема. Единственият изход, единственото и последно средство да се спаси страната е свалянието на Княза и сдобряването ни с Русия и това тряба да стане един ден, един час по-скоро, защото в най-скоро време или Сърбия ще ни обяви война, или Русия ще ни окупира и тогава няма спасение. Ние сме решили да го направим, представителите на сичките партии са дали съгласието си с подписите си, сичките полкове с изключение на три полка, се приготвели и го искат това и само вашият полк е последний, който сега узнава за това. Делото не е партизанско, то е народно и може да се извърши без вас, но без вас – Струмския полк, може би Князът или майор Попов да земат някои мерки, тъй като другите полкове са далеч и движението към столицата на кой да е от тях ще бъде твърде подозрително, ще развълнува духовете, ще забави делото и може би да се решат на нещо някои единични лица, привърженици на Княза и да станат причина да се убие някой, а може би да ни принудят да убием и Княза, а ние не щем да го убиваме. Делото е тъй подготвено, щото ще се извърши без да се пролее ни капка кръв.

Някои дружини и ротни командири от Софийския полк са подготвени и ще приемат участие. Само на Попова не се е казвало, тъй като той е облагодетелствуван от княза, силно привързан към него и затова ние не му доверяваме. Целият артилерийски полк, Воен. училище и кавалерията в София са с нас. Русия нищо друго не иска, тя чрез Богданова и Сахарова е казала, че ще се помири с всем, ако се свали Княза и при това е дала гаранция, че няма да допусне войната със Сърбия и въобще никакво външно вмешателство, няма да окупира България; съединението ще смята станало и всякакво преглеждание на Органическия устав ще се прекрати.

Г-да! Работата е ясна и подготвена, делото е патриотическо и всякакво колебание си няма мястото, ние ще бъдем не изменници, а спасители на отечеството си. Народът гледа на нас, като на свои избавители, той от нас чака спасението си. В София сичките викат на нас: какво чакате, спасете ни, от позора, избавете ни от пропастта!* Не зная дали можах да ви убедя в правотата на нашето дело, но утре ще дойде воен. министър (впрочем той е болен и може би да не дойде) или другарят му кап. Бендерев, който по-добре от меня ще ви увери в сичко, което ви говорих. Засега аз ще ви моля да не казвате още никому."

Горнята реч на кап. Вазов аз пиша на памят. Навярно съм пропуснал някои подробности, но нищо от себе си не съм добавил. Вазов говори около един час и твърде убедително; речта му беше за нас нечаенност и ни произведе тежко и болезнено впечатление. Аз със сгърнати ръце казах на Вазова: „Неужели ние достигнахме до там? Неужели няма други средства, за да се спаси страната?" Вазов отговори, че сичко е изпитано, сичко е обмислено и това е единственото и последно средство. Ние не казахме ни „да", ни „не", и мълчешката се разотидохме и решихме да чакаме какво ще ни кажат гостите на другия ден. На 3 август, цял ден нищо не работихме. Кап. Вазов с полк. командир пак ходиха по баирите. Привечер полк. к-р ни повика (само друж. командири) и ни каза, че са пристигнали капитаните Бендерев и Димитриев (Радко) и ни викат да отидем при тях, които ни чакат, заедно с Вазова, при една колиба на два километра от Перник. Ние отидохме при тях. Кап. Бендерев и Димитриев ни казаха по-малко нещо, отколкото Вазов; съобщиха ни, че в София сичко било готово, че делото не търпи вече отлагателство, че Военното училище само̀ щяло да го направи, но полкът се вика, за да съхрани тишината в града; че от никого няма

* Колко подла и тъмна душица е бил тоя господин! И той офицер, и той ще пази отечество.

ни косъм да падне от главата, че сичко е предвидено и ще се извърши благополучно и ни съобщи някои подробности при извършването на самия акт, като: как ще посрещнат полка, как ще се обезоръжат двете софийски роти в лагера, как ще арестуват майора Попова, как ще се обгради Дворецът, как ще се предложи на Княза и пр. После това Бендерев ни попита уверени ли сме в свойта дружина. Аз му отговорих, че съм в състояние да поведа дружината си против врага на отечеството и да я накарам да легне жертва за него, но ние учим войниците да не изпълняват приказанията на началниците си против клятвата и затова не съм уверен на дружината. При това в подобни случаи дружинните к-ри сами нищо не могат да направят и че те тряба да бъдат сами убедени в правотата на това дело и да могат да убедят своите офицери. Попитах го още няма ли друго средство да се спаси страната. Ако ли пък това е едничкото средство, то не може ли без войската да се направи. Не може ли министерският съвет или депутация от сичките представители, или Народ. събрание, или по други някой начин просто да му се предложи да си даде оставката, толкова повече, че Князът сам е говорил, че за благото на България всякога е готов да се откаже от престола. Капитан Бендерев каза, че делото е право и патриотическо, че други способи са се обмислявали, но са намирани неудобни, че правителството и партиите се боят сами да го направят да не би Князът да ги изпоарестува, да се подигне революция и да стане кръвопролитие, а с една малка част от войската това твърде лесно може да стане и няма ни един да се убие. Аз му казах, че това е разврат за войската, че нашата армия после това ще престане да представлява сила. Бендерев ми отговори, че работата се касае до спасението на отечеството, за което ние нищо не трябва да жалим. Ние тряба по-скоро без колебания да извършим това, защото отечеството и потомството ще ни проклинат. Ние няма какво вече да съдим. Не се бавете, идете и убедете засега само ротните си командири, а на другите офицери и долни чинове полк. к-р ще обяви

изобщо, когато полкът наближи София. После това станаха и си отидоха, като казаха на Вазова, че ще му телеграфират кога да тръгне полкът. Ние тоже не им казахме „да“, или „не“, но в мене вече се породи съмнение в правотата на това дело и аз реших да въстана против него дотогава, докато не се убедя, че отечеството наистина се нуждае от спасение и че това е едничкото и последно средство да се спаси. Ротните командири аз не убеждавах, защото аз сам не бях се убедил и не чувствувах в себе си сила, а само на двама от тях съобщих (на кап. Евстатиев и Стойнов), че еди какво се тъкми и поисках тяхното мнение. Първият изяви неодобрение, а втория даже се зарадва, че има да стане такова нещо, но разбрах, че той има някакви си партизански съображения. Без други разправии аз се разделих с тях и се срещнах с кап. Марчина (друж. команд.), с капит. Тодорова (завед. на хозайст.) и поручика Голелинова (рот. к-р на Марчиновата дружина), които лица бяха едни от най-влиятелните в полка.

Аз им казах, че не съм убеден в правотата на това дело, че не съм научен да върша нищо безсъзнателно, че не съм ставал, няма и да стана сляпо оръдие на никого, че няма да поместя ни крачка дружината си за това дело, което аз считам позорно за армия в конституционна страна и този час отивам да кажа това и на полковия к-р и на кап. Вазова. Сичките се съгласиха с меня и решихме да отидем заедно. Намерихме ги, че спят и ги разбудихме. Аз им казах приблизително горното, а кап. Вазов отговори, че утре ще се съберат и ще поговорим. Цяла нощ не можах да спя. На другия ден 4 август излизам утринта из квартирата си и виждам кап. Вазов на кон отива пак по позициите; посрещнах го на пътя и му казах още веднъж, че аз не мога и няма да поведа дружината си в София и му повторих дума в дума горното. Молих го още да съобщи за това в София телеграфически. Вазов ми каза, че когато се върне ще приказваме. Той ни събра после пладне всичките друж. к-ри, полк. к-р и капитана Тодорова и ни съобщи една телеграма от кап. Бендерева със следующе-

то съдържание: „Днес непременно пратете краки на позицията“. Вазов ни обясни, че това значело полкът незабавно да тръгне за София. Аз казах, че няма ни да помръдна дружината и обясних на сичките мотивите на моя постъпък. Вазов уважи повидимому причините на моя отказ и предложи тоз час да тръгнем за София двама, гдето ще мога да се убедя в правотата на това дело и че то се върши за спасението на страната.

Другите тоже се съгласиха до отида и обявиха, че когато се върна, каквото им кажа, това и ще бъде. Тръгнахме и около 9 ч. пристигнахме в Княжево. Тука намерихме кап. Бендерева и Димитриева, които дошле да посрещат полка. Когато им се съобщи, че аз съм се отказал и че полка няма да дойде, те се много разядосаха и наченаха всякак да ме упрекват, че аз един им бъркам на работата, че в София сичките чакат и не спят вече две нощи, че щял съм да стана причина да ги изловят сичките и да ги избесят, че по-добре меня ще застрелят и пр. Аз ги упрекнах тоже, че вършат глупави работи, че нямат право да искат хората да им вярват сляпо, че аз със съвестта си никакъв компромис не мога да правя и непременно трябва да се убедя, че върша дело право, за което трябва и искам да отговарям. Тогава Бендерев ме заведе в хотел „Сан-Стефано“, гдето се намираше министра Цанов. От разговорите ни с Цанов аз разбрах, че правителството воглаве с Каравелова знае за това, което се готви, че той не вярва, че таз година ще има война със Сърбия, че страната има средства да води още една война, че засега няма опасност и за окупация от Русия. Той моли Бендерева да се потърпи с превората, догдето се узнаят резултатите от Гащайнското свиждание и въобще военните да не правят нищо без съгласието на правителството, защото може излезе резня. Бендерев му каза, че делото е тъй популяризирано между войската, щото не търпи повече отлагателство и може да свърши с катастрофа, то те и без тяхното съгласие ще го свършат. Цанов каза, че ще предаде сичко на Каравелова, и ако последний се не съгласи да стане

превратът, той ще му *подаде оставката си** и утре до пладне ще ни съобщи за сичко.

Ние си отидохме от него и Бендерев ми каза, че те се съгласили, ами са труси, боят се и искат те да го свършат, та славата да бъде тяхна, а Каравелов да се провъзгласи за спасител на отечеството. Заведоха ме в една градина в Княжево, гдето повикаха и находящия се там Камбуров, когото ми рекомендуваха за един от представителите на Радославовата партия. От разговорите с него разбрах, че той сам лично съчувствува на свалянието на Княза, но че по този въпрос той имал особено мнение**, което не се споделя засега от съпартизаните му. После това заведоха ме във Воен. училище при майора Груева, но по пътя Бендерев счете за нужно да ме моли да не казвам на Груева, че полка се поколебал, защото това може да го обезкуражи. На Груева Бендерев каза, че полкът бил готов, но че аз не съм вярвал дали тука сички са готови и затова уж бил съм дошъл да се удостоверя. Груев захвана да се сърди и да вика, че две нощи вече стои в пълна готовност и в ожидание, че го лъжат и че той вече се отказва от това дело. Бендерев пак захвана да ме хока и да ме плаши, че лично щял да ме застреля. Излязохме от училището и вън около шосето още дълго ме увещаваха, но аз им казах, че сега още повече съм разубеден и не дадох съгласието си. Тогава Бендерев каза, че той вече се отказва от тази работа и сърдит със заканвание си тръгна. Отидохме сички в София и

---

* Я го гледай ти него колко е чувствителен кавалер, колко е самопожертвователен за благото на отечеството! Оставка дава момъкът, ако по злощастие не се съгласи премиерът му? Каравелов. От друга страна, читателите тряба да са забележили доколко са сходни показанията между Груева и Бендерева от една страна, и капитан Генев от друга. Че има някакво си съгласие между тях трябва да показват едно, това не може да се допусне даже, защото после 9-ий те не са се виждали в лицето. Първите двама бяха арестувани в Търново, а последний в София. Б. Р.

** Ех, като юрист човек той е съблюдавал повече формалната част. Б. Р.

аз се установих в хотел „Вазов“, като се съгласихме с капитана Вазова да тръгнем за Перник на другия ден, в 3 ч. после пладне. На 5 август от безсъница, неядение, силно умствено напрежение и др. разни тревълнения, чувствах себе си болен и слаб. При всичко това излязох по града, говорих с някои други офицери и щатски лица и въобще от тази поседка, аз си направих горе-долу следующите заключения: че идеята не е популярна и делото не е народно, а военно, че Бендерев е главният инициатор и организатор, който се подбужда от Руското консулство; че той се ползува от това, гдето се намира в главата на армията и от уважението, което справедливо е спечелил в армията, увлякъл е сичките офицери и даже Груева, а тъй също оказва давление на правителството и на партиите и даже ги заплашва; че може да произлезе клание; че не в такова мрачно положение се намира страната, както я рисува кап. Вазов; с една реч – че страната действително се намира в незавидно положение, но не се нуждае от спасение и свалянието на Княза не е единственото и последно средство да се избави страната от незавидното положение. В 3 ч. заедно с кап. Вазова дойдоха при меня батарейните командири капитаните: Белов, Стоянов и струва ми се, Митителов. Те сичките захванаха да ме убедяват и упрекват в нерешителност. Аз им казах, че не само нерешителност, но страх ме обзема от последствията, които ще произлязат от това непопуляризирано и несправедливо дело. Изказах им и причините на моя страх и се помъчих да ги убедя да оставят настрана увлечението си, да погледат по-сериозно на това дело и тогава навярно ще се откажат от него, макар само за това, че то не е работа на войската и пр. Струва ми се, че те тоже ме заплашваха със смърт, но това заплашване ми омръзна и захванах да не обръщам на него внимание. Тръгнахме с Вазова за Перник. Из пътя му изказах сичко, което можах да извлека из София и свойто си заключение по делото, като го молих да прекрати тази работа. Той ми каза, че тъй скоро не може и аз не съм изпитал добре работата и съм си

направил криво заключение и ме приглашава да вярвам на тях, които добре знаят работата, които дълбоко се убедили, че вършат дело патриотическо и спасяват страната и които, може би, повече са патриоти от мене и повече мислят за доброто на България. Аз му отговорих: „Не мога. Стреляйте ме, уволнявайте ме, удалявайте ме, правете каквото щете с мене, но аз не мога да ви бъда съмишленик, не мога да ви съчувствам.“ Тогава той ми съобщи, че бил длъжен да ми предложи да не изказвам никому в полка своите си убеждения и щом пристигнем в Перник, незабавно да се отправя в отпуск, за което той щял да говори с полк. к-р и поиска от мене честно слово, че действително няма въобще да казвам никому за това, което зная. Аз му се обещах да не казвам и се съгласих да отида в отпуск в Пловдив, но прибавих, че в Перник друж. к-ри ще захванат да ме питат и аз не мога да не кажа нещо. Уговорихме се най-после да им кажа просто, че не съм се убедил в правотата на делото. Щом пристигнахме в Перник, полковият и друж. ком. ме обиколиха да им разказвам. Казах им горното и трябваше да добавя, че аз няма да участвувам в това дело. Те отговориха, че сичко излезе бошлаф и таз работа няма да я бъде. Аз още по-напред бях убеден, че само това като им кажа е достатъчно, за да ги поколебая още повече и да ги накарам да се откажат от това дело. При все това, обаче, аз не можах да се сдържа да не кажа на по-близките си другари кап. Марина, Тодорова и пор. Големинова, че съм се убедил какво сваляването на Княза не е единственото средство и последното да спаси отечеството, че за това категорически се отказах да участвовам в това, в добавък, не подготвено дело, и затова предложено ми е да отида в отпуск и утре заминавам. Те се разгневиха, защо да ги лъжат и казаха, че и те ще се откажат. Капит. Тодоров при това реши да замине на другия ден в Кюстендил за работа по хозяйството. На 6 август ми се разреши две-неделен отпуск и 400 лева заимообразно и после обед заминах в отпуск с убеждение, че полкът няма да тръгне за София и делото ще

се локализира. При заминаването ми полк. к-р ми приказа да му телеграфирам в който град отида, за да може да ме извика в случай на мобилизация. Със заминаването си в отпуск из Перник аз прекъснах всякакви сношения и с полка и с инициаторите на делото. На 7 август престоях в София и вечерта се срещнах с кап. Гергинова, който се научил, че съм се отказал и ме укорява и осъжда за това, като ми каза, че той не се надявал на меня тъй да постъпя. Аз имах с него дълъг разговор и употребих сичкото си красноречие (?) и сила, за да го убедя, че работата им е янлъш. По видимому той се убеди и ми се призна, че той отива на вяра и че се съгласил да участвува в делото, защото се съгласил еди-кой си и едикой си, и че той не вярва, че такива авторитетни, интелигентни и уважаеми от сички лица, като Бендерева, Груева, Вазова и пр. могат да вършат нещо лошо за България. Гергинов ми каза новост, че Сърбия мобилизирала вече и 4-х (!) си призива. Уверих го, че това е лъжа, която се пуща вероятно с известна цел. На 8 август по пладне тръгнах за Пловдив. Реших да отида в Пловдив, защото разчитвах, че ако си отида у дома, няма да ми стигнат парите и при това в Пловдив имам приятели, голям град и предполагах да прекарам там весело около една неделя и да се върна назад. Пренощувах в Ихтиман, сутринта на 9 ч. тръгнах от Ихтиман, но нищо и не подозирвах и нищо се не чуваше. Около 5 ч. пристигнах в Пазарджик и като заминавах покрай черквата видях в двора събрани солдати и граждани, чух да бият барабани. Щом слязох в гост. „Македония“ попитах защо са събрани в черквата. Отговориха ми, че войниците дават клетва на временното правителство. Побързах да се срещна с друж. капитан Лазарова, който ми обясни каква е работата и аз му говорих, че съм се отказал от това дело и за причините на моят отпуск. И двама съжалявахме за станалото и нищо повече. На 10 август стигнах в Пловдив и се установих в гост. „Петербург“. Най-напред отидох да се явя в команд. управление и се разписах. После отидох на телеграф. станция да телегра-

фирам на полк. к-р, че съм пристигнал в Пловдив. Срещнах се с някои други офицери, които като узнаха, че съм дошъл от София, запитаха ме за станалото, но аз им казах, че не съм тогава бил в София и нищо не зная. Казвах на някои за лицата и частите, които са извършили самия акт; с одобрение не съм се произнесъл, но казвах, че трябва да се стараем да избегнем революцията и междуособното клание. На капитана Желявский и особено на майора Кисова, аз разправих на един по-подробно за причините на моето отказване и на моя отпуск. Тази е тя сичката ми изповед. Добро ли, лошо ли съм направил и могъл ли съм да направя друго и да постъпя инак, нека съди, кой както ще, но аз съм спокоен. Обвиняват ме, защо не съм казал на Негово Височество. Най-напред, аз много мразя шпионството, дадох слово да не казвам и поисках да го пазя. В София мало и голямо знаеше за това, което се готви и говореха (чух от самите инициатори), че Князът знае, но не се решава да приеме крути мерки; аз вярвам, че е знаял Князът, защото са знаяли такива приближени хора, като министри, може би, флигеладютанти и пр. А главното аз бях убеден, че делото ще се прекрати и няма да се извърши. Когато в Пазарджик чух за станалото, почудих се и си казах: „Бог знай какви средства силни тряба да са употребили, за да убедят полка да дойде в София." И действително, сега чувам, че после мен в Перник ходила някаква си депутация от софийския гарнизон и майор Груев, но не зная какво са говорили там и какво са правили. В Пловдив в същия ден, когато пристигнах, вечерта във време контрадвижението за Княза дойдоха в стаята ми 5–6 души офицери, едни уплашени, други разярени, и от името на някой си капитана Велчева ме арестуваха по един твърде груб начин. От тогава и до днес стоях под най-строг арест и при условия оскърбителни за офицерския мундир.

Казват, че са ме пратили нарочно от София в Пловдив с мисия да агитирам в полза на софийския преврат и да арес-

тувам (!) подполковника Муткурова и други. Това е капитан Велчевска фантазия (от пловдивски полк), повече нищо.

N. B. – По повод показанията на капит. Евстатиева и в допълнение на мойте показания (стр. 10), добавлявам, че съм говорил с капитаните Евстатиева и Стойнова на 3 август вечерта около 9 ч., а не на 6 август. На 4, 5 и 6 август никакъв разговор не съм имал с казаните капитани. При разговора ни аз от себе си нищо не съм им говорил, а само им предадох накратко това, което чух от Вазова и Бендерева, като им казах какво се готви, защо и от кого и поисках тяхното мнение, без обаче да им казвам за моето мнение и убеждение. С никого другиго не съм разговарял.

— — —

Най-после правителството, на основание на горните показания, погрижило се е да даде под съд трите недостойни министри, които предадоха така позорно своя държавен глава. Но тъй като те са биле министри, за отдаването под съд на които е нужно съгласието на Нар. събрание, то съдебните власти са направили следующето постановление.

Постановление 2

Днес на 18-й септември 1886 година, по предложението на военния министър, една комисия, съставена от всичкия военно-прокурорски в Княжеството надзор, а именно: председател главния военен прокурор капитан Агура; членове: прикомандирований при военното министерство офицер за особени поръчки по военно-съдебното ведомство майор Паница, временно и.д. софийский военен прокурор капитан Белинов, временно и.д. на русенския военен прокурор капитан Бояджиев, и.д. пловдивский военен прокурор капитан Краев, след като разгледа следственото производство по делото на

обвиняемите в извършване господарствено престъпление от 9-й август лица, намери, че според документите, находящи ся в това производство пада подозрение за съучастие против бившите министри г. г. Каравелов, Цанов и майор Никифоров, но че предвид на особеното положение, което те са заемали до преврата, и съгласно със съществующия в страната закон за съдение министрите, издание 1880 година, комисията не се счита компетентна да ги привлече под следствие докогато по този повод не се произнесе Народното събрание. На това основание комисията

Постанови:

Съдението на лицата, обвиняеми в първата категория на списъка, приложен при постановлението на комисията под № 1, да се отложи докогато по отношение към Г. г. бившите министри не се изпълнят всичките формалности, предвидени в закона от 13 декемврий 1880 година. Подписали: председател на комисията: капитан Агура; членове: майор Паница,капитан Белинов, капитан Бояджиев и капитан Краев.

N. B. – От прочитанието показанията на тримата военни патриоти: Груев, Бендерев, Генев и словото на кап. Вазова, слово което е букет от низостта и подлостта, читателите са забележили сичката комедия. Особено ще да бъдат те поразени от това обстоятелство, че мили майкините офицерчета треперат бабешки от мисълта, че пак ще да има война със Сърбия. Излиза и става явно, че тяхна милост, само да не воюват, само да не помиришат миризмата на барута, са готови да сторят сичко, както го и сториха. Излиза и се доказва още, че българите, макар и победители над сърбите, но тие последните са задали такъва запърта на нашите военни авторитети, щото тие са готови в миша дупка да влязат, само сърбин да не видят. Под тоя позор е подписал своето име и героя от Сливница – кап. Бендерев. „Аз спасих София“, говори той пред хората, а често в полка, в заседанията на офицерите признава, че сърбите ще влязат в София с церемониален марш. Каква гордост за сърбите, за генерал Хорватовича, *който постоянно поддържал военний дух в сръбската войска*, а какво пятно, какъв позор над Сливница и над българската армия! Генерал Хорватович, според думите на горните наши офицери, постоянно насърчава и ободрява войската, че тя трябва да си възстанови честта, а нашите герои от 9-й август карат своята войска да върже своя началник, да отиде да падне на колени пред Рус. консулато, *да се помоли, да поплаче, да поиска* да ѝ хариже руският цар пушки и топове. Тук е позорното, низкото и малодушното.

КРАЙ

КАКВО НАПРАВИХМЕ В ТЪРНОВО?*

(ОТЧЕТ КЪМ МОИТЕ ИЗБИРАТЕЛИ В ПЛОВДИВ, КОТЕЛ И ОКОЛИИТЕ)

---

* Публикува се по първото и единствено издание на брошурата, Русе, 1886 г., скоропечатница на Ст. Ив. Роглев.

ГОСПОДА ИЗБИРАТЕЛИ И ПРИЯТЕЛИ!

Най-напред аз ви благодаря за доверието, което показахте към мене, като си дадохте гласа да ме избирате за ваш народен представител във Великото народно събрание, свикано за 15 октомври 1886 г. в старата Асеновска столица – Търново.

Отидохме, събрахме се, заседавахме, съвещавахме се, правихме и струвахме, – изпълнихме длъжността си – избиране на нов български княз – поздравихме ви една заран, на 29 октомври с нов избраник, Датски принц Валдемар[238]. Значи, не останахме ялови, криво-ляво, кръстихме едного, заместихме княз Александра Батемберга с принц Валдемара. Тоя последният вие не познавате, едва ли не сега чувате за първи път неговото име. Не го познавам и аз, вашият представител: но защо си дадох за него гласа, имайте търпение да прочетете тука по-долу.

Повече от две години, както ви е известно, Н. Величество руският всемогъщ Цар, нашият покровител и благодетел се разсърди на княз Александра Батенберга. Каква е била тяхната сръдня, ние простите не можахме да узнаем при всичкото ни питание и издирвание. Царски работи – за нас са тия недостъпни и неузнаваеми; но затуй и не трябва да обръщаме на тях много-много внимание. Тия са царьове, князове и пр., а ние сме народ, хора и граждани. Ние нека гледаме да се не запали нашата сиромашка черга, но за останалото нека му мислят големците.

– Злото на България е княз Батемберг, той е немец, протестантин, шваба, не славянин и не православен – тръбяха на четири страни вестниците и хората на цар Александра III. – Най-добър княз за българите ще да бъде негова светлост принц Валдемар Датский, братът на руската царица," говореха тия вестници и агенти.

Приятелите на свободна България не повярваха на тия думи, защото тия миришеха малко на козе месо, защото имаха твърде общо и близко с благословената нагайка, с жандарската логика, с шпионската нравственост и с благодатния климат в Сибир и Сахалин. Приятелите бяха уверени, че княз Александър не е направил никакво зло на България, а да повреди Русия – той не бе в състояние, прочее, обвиненията, които се изсипаха отгоре му не бяха православни и покровителски, не произтичаха от чисто сърце.

– Ако княз Александър Батемберг, който се би за българската свобода, който играеше хоро с колибарите селяни, когото може да напада и псува всяка подкупена краста, който е покорен роб на своите министри и Народно събрание, който е само сянка в България – разсъждаваха приятелите – трябвало да се изгони, то каква гаранция ще да имаме ние, че неговият неприятел, Александър III, който беси и коли своите поданници, като стадо овци, който стои по цели години затворен в своите каменни палати, който трепери от думата *народ, свобода, независимост, народно* право и пр., когото поддържат и крепят само подкупени жандари и шпиони, – ще да бъде наш защитник и благодетел? – Що за покровител е той, когато в най-лошите за нас времена – съединението и сръбската война, тоя благодетел играеше на ръченица и подаряваше султану скъпи-скъпи кожухи само и само да го въоръжи против нас? Но Русия ни освободи, ще да кажат малодушните и рабските натури, почитателите на големите топове, на белите катани и на генералските каварджик мустаки. – Да, но Русия ни освободи нас, руският народ, цар Александър II, а не Александър III. Какво добро е направил Негово Величество на нас българите? – Би се с турците в 1877 г., ще да възразят пак нечеститите синове на България. – Добре, ами княз Александър Батенберг не се ли би в Стара Загора? Не той ли воюва на Сливница? Казвайте де? Защо към него не сте признателни? Защо руският цар Александър III, който иска щото неговата воля да бъде божи

глас в България, не уважава нашия Княз, ами даде заповед да го извлекат от палатите му по бели гащи като пъдарин?

Освен това, ако Русия ни е кръстила дете, както казваше едно време дядо Славейков, то тя ни е изяла прасе. Ако тя нас освободи от турците, тя се освободи от много трактати, отвори си Черно море, взе си Бесарабия, има си Карс, Ардахан, Батум и пр., които чинат десет пъти повече, отколкото нашата България. А пък не забравяйте, че ако в Балканския полуостров не живееха българи, ако да нямаше луди глави Хаджи Димитровци, Левсковци и други *немирни* елементи – то тя, Русия, не можеше да замирише тъдява. Кръв проливала Русия за нас българите, славяните, православните и пр., т.е. за нас, за нашите черни очи. Хай да се не види макар! Ами ташканците, бухарците, калмуците и башкирците, на които Русия всяка година пролива в земята кръв, и тие славяни ли са? От кого ги тя тях освобождава? Какво общо между православието и техните бели гъжви, високите им камили и конската им чорба? Пуста простотия. Пусто робско и животинско чувство! Има и друго още. Ние българите, не току-така хамен сме освободени наготово. 30 000 000 лева платихме на Русия разноски за войната; а Бесарабия, Карс и Черното море, – за колко ги купувате?

Но било каквото било: бог да прости добри хора и милостиви християни, които са ни сторили добро. Съгласете се, че и доброто има изплащание, и благодарността и признателността имат своите граници. Прието е въобще за достойнство и чърта човешка, щото човек, някой си Петър да речем, който е направил един път добрина на комшията Павла, никога няма да приеме щото всекий час и ден да натяква в очите на Петра, че му помогнал, че го избавил, и освободил. Подобна добрина, която се вади на фитили из носа на облагодетелствания, и сам маститият старец дядо Славейков ще да признае, че тя заема формата на трампаджилък, да не кажем нещо по-каба и по-остро. По тоя въпрос на признателността и нашето тежко минало не е лишено от уроци. Чували сте по

всяка вероятност за историята на дробът, т.е. как един мазен чорбаджия купил един дроб, вечерята на заговезни, на едного фукария, когото била скъсала сухоежбината? Последният нанизал дроба на пръста си и тръгнал си към дома да сготви. Благодетелят чорбаджия се навървил подиря му и кого де срещне, на въпрос: „Къде си ходил, дядо хаджи?“ отговарял: „Ходих към касапите да купя тоя *дробец* на този сиромах.“ Веднъж, дваж, триж, преглътнал нашият гурбет, но на четвъртия път, така изплющял дяда Хаджия, щото дробецът се засукал около врата му, като броеница.

Такава е горе-долу историята на слепешката признателност и на робската благодарност. Но засега нека туриме точка на тоя въпрос.

Според поканата на нашето достойно правителство и съгласно вашите патриотически желания, ние се събрахме в старото и славно Търново да изпълним патриотически дълг: да изберем княз на българский опустял престол, толкова достойно занимаван от княз Александра, пропъден на 9 август от своя даиолу Александра III.

Ние не изпълнихме вашето истинско желание, вашата воля, защото не избрахме народния избраник княз Александра, за когото ме бяхте вие упълномощили да гласувам, а си дадохме гласа за някого си непознат вам принц Валдемар Датский. Злоупотребихме в тоя случай с вашето доверие, изповядваме си грешката, но бъдете добри да чуете и нашите оправдания, па тогава съдете дали сме криви.

Както и да говорим, както и да се оправдаваме, венчаването на 29 октомври стана насила, нямаше оная искра между младоженците, която се казва любов и обич. Изпяхме му едно аллилуя, па махнахме с ръка, като се утешавахме от оная горчива истина, че добър е господ и за нас, хайде да сложим още един път слабата си и беззащитна глава пред бялата мечка.

Както вам господа избиратели, както на целия български народ, така и на народните представители, княз Алексан-

дър I, тоя мъченик княз – почти първи пример в историята на князовете – на жестокостите от страна на неумолимия император, беше приближен до сърцето и чувствата на всички. Всички него желаеха, десет души нямаше в събранието да са против него, едно просто произнасение, една само ура беше достатъчна да го избере отново за български вожд. Това ние щяхме да сториме, първо, ако имаше поне една от великите сили на наша страна, и второ, ако княз Александър сам да беше се обадил – както се задължаваше преди да напусне България – че пак може да се върне в България, без да последват смутове и бъркотии. Нито едното, нито другото не стана. Европа беше избягала по това време, както това се случи по времето на султан Мурада, когато той нападаше нашата стара държава. Тая велика Европа, в която още гласът народен не можа да има желязна воля, а лукавите дипломати и царьове, които си пишат един други: *любезний братко цар Александре*, не искат да си скършат хатъра едни на други, оставиха ни нас, мишките, да се борим с дъртия котарак. Уплашиха се даже да проводят в Търново своите консули, да не би да премине помежду им черна котка.

По въпроса дали пак Александър I да избереме, между правителството и представителите съществуваше такова мнение: с избирането на княз Александра, Н. Величество руският император ще да проводи своите казаци да изтъпчат България от единия край до другия. А Валдемар, макар и бяхме уверени: че и нему ще да бъде чогул в България без тие казаци; защото като ближен на руският двор, той ще иска да бъде по-добре генерал губернатор, отколкото български княз; но разликата беше тая, че тяхна милост, казаците, в първия случай щяха да влязат с песента: „казаки гуляет с полями стреляет“, а във втория – един по един като святогорци, в разстояние на няколко месеца. А пък в разстояние на тия няколко месеца – добър е господ. Какви не салтомортали могат да се случат по света. Било, че император Вилхелм хвърлил петалите, било че към Петербург се дигнала

някаква врява, било най-после, че се сбили атовете помежду си, от което сбиване току-виж, че и нашият петел пропял.

Освен това, с избирането на княз Валдемар; ние запушвахме устата на подлите наши порицатели, които ни безсъвестно обвиняваха, че сме слепи оръдия на Батемберг, че сме преданни *батембергисти* и пр. Искахме да покажем пред света, че не сме низкопоклонни руски вестникари, Катковци, Нотовци, Суворинoвци, Каулбарсовци и пр., за които на тоя свят съществува само цар-батушка и молебен: на които мнението и убеждението е приказът по войскам; на които нравственото святче е „молчат не разсъждат“, а само глас издават яко гайда италианска; най-после, които при произнасянето и написването на всяко слово, два пъти драсват, а десет обсъждат – дали аджаба ако похвалят Петра и Павла, няма ги опънат за ухото! Искахме да покажем ние, че правим разлика от тая полицейска сган, че свободата и независимостта на нашето отечество са първата ни длъжност, че не сме ние батембергисти, но чисти и горещи българисти.

Но не беше само това; имахме и друга още сметка. От когато подлата и гнусната клевета и безобразия се подигнаха откъм Петербург против нашата самостоятелност и князът ни Александра I, оттогава руските агенти, както споменах вече, почнаха да шепнат тук-там по кюшетата, че доста би било, ако българите избереха за свой държавен глава, брата на руската царица, Датският принц Валдемар. „Тогава казваха тия агенти, ще имате пълно съединение, ще ви се усмихне северният Петербург.“ – “Хайде бе джанъм! Хайде да му дръпнем едно ура, нека ни живей негова милост, казаният шуря на Нейно Вел. руската царица“, си помислихме ние в Търново. Както виждате, ние бяхме строги евангелисти в Търново, т.е. на злото, на подлото, подкупеното и безсъвестното, отговаряхме с *благодарим, с покровителско ура*, с известното турско мерхаметическо изречение: „аман ага, сен ана, сен боба“ и с робската българска пословица: „покорна глава я сабля не сече.“

Какво да сторим? За да не замирише по хубавите наши полета, долини и планини на казашки ботуши, ние бяхме готови на всичко. И го избрахме с *ура* и *акламация* на 29 октомври, заместихме Александра I с Валдемар Датский. Сиромаси ние българи, грешни и оттикнати! Дордето очаквахме отговор от новоизбраният, че той е трогнат и възхитен от българския народ; докато се оглеждахме да получим благодарство от Царя-покровител, че сме изпълнили волята му, че сме погребали неговият смъртен враг – Батемберг, поляха ни с вряла вода и от двете тия капии. Негова светлост Валдемар, отговори така, като че не бе избран за княз от един народ, когото той не е сънувал, а като че да бе повикан на бал от страна на някой стар приятел.

– Питайте баща ми – отговори той.

Вижда се работата, че негова светлост да не си е вързал сам потурите.

– В тия времена аз не мога да позволя на сина си да дойде в България – отговори честитият баща на Н. Светлост, Негово Датско Величество Христиан IX.

– Ами че ние българите, само за черни очи ли повикахме вашия скъп син, бе В. Величество? – отговаряме ние. – За какво го избрахме? Или че Дания и България си сушили ризите на едно слънце? Ние го повикахме само за това анджек, да стане стена между анархиста Каулбарса, да запуши устата на хищната руска дипломация, да пресече източника на рублите. В мирно и тихо време е лесно. И ние долуподписаните, можем да князуваме и управляваме. Ако бяха мирни времена, що ни трябваше да ходим в Дания? Княз Александър като сокол наднича от Дармщат…

Както и да е; язък за гласа ни и за урата ни, която ние най-напред отворихме. А защо принц Валдемар се отказа на нашата покана? Ще да попитате вие, господа избиратели. Тук е тръгливият въпрос, на който аз ще да ви отговоря, според както ми сече главата. С избирането и с отказването на Валдемар, стана ясно и се доказа тоя важен факт, че руската

дипломация не желае да стои в България никакъв княз. Разбирате, бе хора божи, че тая дипломация не желае българско княжество, а *задунайска, българский край*, или друго подобно нещо. Княз Александър бил *шваба*; регенството се състояло от *сволоч*; В. Н. Събрание било сбирщина от *прахосници*; избирането на Валдемар станало *комедия*, казва тая дипломация. Ами кое е добро, бе джанъм? – Никой и никой. Само тогава ще бъдем ние добри, ако целунем скута на Каулбарса, ако извикаме едногласно: „Да живей руският цар! Не ни трябва нам никакво Събрание, той нека ни избере княз!“…

Ако Русия беше истинска покровителка, то тя, след като изпъди княз Александра, щеше да ни каже: „Бей хора братушки, забравете вече Батемберга швабата. Лош добър, той е вече черна котка за нашия цар. Изберете си друг княз. Русия желае тогова, или оногова, който ще бъде и вам добър, и нам обичен, и на Европа приятен. Като хора слаби и безсилни, отстъпете на Царя.“ Е дявол да го вземеше, после такова поведение, ако ние не станехме мост на Петербург, ако не кажехме „бог да прости“, то грях да ни е на душата. А пък то, какво да видиш? Като ми се подаде онзи ми ти генерал Каулбарс, като подпретна ръкави, като се завъртя наляво и надясно, като тръгна от къща в къща из България!… Що да видиш? Огън, пламък и дим излизаше от неговите уста против всичко, щото е мило, свято и скъпо за всеки народ. Кърджелии, делибашии, капасъзи еничери, бомбашири и кърсердари, би позавидяли на тоя сатрап, би му полял вода. Днес в София прави преговори с нашето правителство, да освободи офицерите-изменници и да се отложат изборите за два месеца (съгласно руската конституция, писана от Муравиева и Судейкина), а утре в Плевен, учи гражданите да се възбунтуват против своето правителство*). В сряда ние ще избираме княз, а във вторник хората на генерал Каулбарс

* Това се е случило в дома на Димитра Стоянов, където е бил кондисал Каулбарс.

правят бунт в Бургас и Сливен. Аз притежавам най-положителни доказателства, как Каулбарс е поискал пари от руското правителство, как е раздал в една неделя за подкуп около 570 000 лева, как е пратил в Сливен двама слепци да бунтуват и пр. и пр. Друг път ще да нажула носа на Н. Превъзходителство. Ах това е подло, гнусно, хайдушко и безчестно от страна на едно монархическо правителство, което в своята земя беси и коли всекиго противник на монархията, а у нас се целува с анархистите!…

Прочее, всеки от вас трябва да разбере, господа избиратели, че днес за днес, Русия, т.е. 5–6 души мрачни личности, които държат всичко в ръцете си, са най-големите душмани на България. Другояче не може и да бъде. Тия хора, които управляват тамо нещастния руски народ с камчици, Сибир и Сахалин, са шпиони, жандарми, подкупи и тирания, естествено е, че една свободна България е трън в очите им. Искали влияние да имат в България. Че с катери във Варна, с топове и щикове, с подкупи и с башибозуклук – добива ли се влияние? Не сме ние ташканци да ядем камилско месо и да пием конско мляко, та като ни ударят казаците по 25 камчика да им целуваме краката! Напротив, тоя Каулбарс, за голямо съжаление, унищожи и оная искрена преданост, която ние питаехме към братята си руси. Той направи, щото мнозина българи, които по-напред не са искали да чуят за Австрия и Англия, сега да съчувстват на тия държави. Какво да правиш? Ела зло, че без тебе по-зло. Държавните мъже на тия две държави гърмят в своите парламенти, че българите са народ класически, та тия са херои, достойни за най-големи правдини. Какъв сгоден случай на нашата *покровителка* да каже *берекет версин* и да се присъедини към тях! Но тя заседнала отстрана, па ръмжи ли ръмжи, като че сме ѝ извадили очите. Султанът, Австрия и Англия дават Румелия, тя сѐ не дава. Защо? Защото не сме я попитали, като сме прогласили Съединението, отговаряше през деня си едно нещастно бивше офицерче. Ами когато Русия задигна по бели гащи

началника ни княз Александра, пита ли нас, българите? Отговорихме ние на това боже създание с офицерските пагони! Гледай ти идиотизъм, гледай робство и слепещина!

И така, отказването на принц Валдемара се заповяда от руската дипломация. Тая наша покровителка не иска да се тури край на смутовете и безредиците у нас, произвождани от нея. Тя иска да докара България до просешка торба, така щото ние сами да извикаме „*Аман!* дойдете да ни окупирате." Може би тя не би се противила да ни дикиса с такъв някой гурбет княз, който да дойде в България и сбърка нещо, да провождат Каулбарса да му ударва по десетина танета, за волност и либералство. Като пиша настоящите редове, слух се пръсна, че тя, Русия набутала такъв един момък, някой си Николай Дедиян Менгрели, полуарменец и получеркезин. Да бъде хаирлия, ама кой знае? Народ, който е виждал князуването на Александра I, май че няма сложи врат пред някого си Дедияна. Един руски вестник, казва, че като отиде в България Николай Менгрели, да му се дадат два полка казаци и няколко камчици намокрени със солена вода, да хашладисат по няколко пъти регентите и министрите, па да видиш как се управляват работите в България. Да живеят подобни родолюбци, за многая лета!

Как и кога ще се оправят нашите работи, мъчно е още да се предвиди и сам Бисмарк не би могъл да отговори на тоя въпрос. Но като си отидоха от България руските консули, които бяха гнезда на бунтовете, като се изхвърли П. Каравелов из регенството, който цял-целеничък е замирисал вече на пърчовина, като се възлагаме на патриотизма и здравия разум на нашия народ – има се надежда, че вътрешно ние ще да доживеем да видим българският бог. Днес-утре тръгва и депутация по Европа, която ще да помоли силите да ни спомогнат и отърват от клещите на Каткова. Трябва да знаете, господа избиратели, че нашите борби с московските автократи, нашето херойско постоянство, нашето мъдро поведение и ламтене към свободен живот, са възбудили ръкопляс-

кания и горещи съчувствия за нас на цяла Европа, на всички честни и образовани хора. Ако за тъмната Москва и за блатистия официален Петербург ние сме *сволочи*, то в Лондон, Париж, Виена, Берлин и пр. сме герои на деня. Не слушайте святи Василовите молитви на някогашния дядо Славейков. Той не пее вече така ясно и весело, а къкъниже като клочка. Тоя почтен старец уйдисал на полицейската руска свирка, па вика ли вика, че България щяла да стане плячка на немците. Сиромахът, колко дълбоко са го извъртели! България, българи и немци! Това е смешно и глупо. Виждали ли сте вие по вашите места да ходят немци да пръскат пари и да ви казват, че волята на техний цар е такава и онакава? Аз вярвам, че ако един се явеше да продума такова нещо, на второто село щеше да бъде бит. Тая подлост, че в България агитирали немци и ингилизи, е скроена от московските касапи, които с това искат да въоръжават против нас руския народ. А пък в тяхното отечество, Русия, туй гдето се казва немец, нямало. Горките хорица! Трябва да знаете, че Русия немци я управляват и немци ще я довършат. Там са немци министрите, царските съветници, главните чиновници, професорите и пр. Тия немци душат днес бъдния руски народ, те са противните на една конституция в Русия, която ще бъде тържество на славянството.

Да ви кажа в заключение и нещо за стария регент, Петка Каравелова, когото Великото народно събрание извади от регенството и го замести с Георги Живкова. Тоя г. Каравелов, както казах се е омирисал на пръч. Той е един от виновниците на днешното мъчно положение в България. Не стига това, ами и сега, в качеството си на регент, той пак захвана да шава, като отиваше да става мост на Каулбарса, във вреда на правителството, начело на което стоеше. Ето защо такава чамова дъска, която се огъва, откъдето я напече слънцето, трябваше да излезе от правителството. Днес на България трябват хора решителни, за да могат да се борят с Каулбарса. Забравете вие Петка Каравелова, когото синца уважавахме

едно време, дордето и той уважаваше идеалите на България. Днес той е втори Цанков.

Когато свърших тия редовце, се научих, че Каулбарс и руските консули ни се разсърдили и си отишле. Добър им път. Това тяхно заминување очистя България от ония гнусотии, които се казват: подкуп, разврат, шпионство, анархия, пропаст и пр. Слава богу трябва да кажем, че се оттървахме от тая рана, която наближаваше да ни отрови цялото тяло. Това избягване на руските консули начело с Каулбарса, който влезе от единия край в България, като ат, а си излезе от другия като кираджийски кон – ще да заеме почетно място в новата наша история. Нека живей руският народ, с него ние ще се споразумеем!…

В по-многото градове в България правителството обяви в последно време военно положение. Предупреждавам ви да не би да вземете тая мярка, че има за цел да покърни в нещо народните права и блага. Това военно положение не е обявено за България и за българите. Неговата цел е дано да тури край на руския нихилизъм, на Каулбарсовите рубли и на неговите платени агенти. Съгласете се, че едно правителство, каквото е нашето днес, без княз и без известна сила, което има за противник руската дипломация, е в пълното си право да заема подобни мерки. На неговия врат тежи да спази мира и тишината. Ако в отечеството на Каулбарса военното положение стои по десет години на ред, гдето има император, мустакати генерали и милион войска, то в България сто пъти повече е нужно. Помнете, че който българин в днешните времена се бунтува против това правителство, то посипва раните на България със сол.

Да живей свободна и независима България!

Русчук 16 ноември 1886 г.

Ваш покорен:
З. Стоянов

КОЙ ЗАРОБИ ПАШАТА В ПЛОВДИВСКИЯ КОНАК?*

* Публикува се по в. „Самозащита“, бр. 1, 28 септември 1885 г.

„Русите и техните в България офицери“ – казват австрийските вестници. „Това заробване е било решено от трима-та императори в Кремзер“ – тълкуват някои френски и английски вестници. „Нито едното, нито другото – отговарят злобно и свирепо нашите побратими гърци. – Агентите на панславизма направиха това“ – заключават те. „Не, не! – се обажда от старата Москва оглупял старец и лъжлив славянофил, именуем Катков. – Съединението го извърши княз Александър и неговият радикал министър Каравелов напук и на инат на Русия.“

Всички тия предположения са ред безсмислици – отговаряме ние, защото виждате иглата в купата, а самата купа не съзирате или пък тъй ви иде на гайдата. Не е ли било възможно аджеба, че в това дело да са имали някакво участие и ония един милион същества, които плащат данък, в името на които се кълнат и монарси, и кральове, и князове, и патриарси, на които гласът е уж глас божи? Защо ги игнорирате? Или те ви са потребни само тогава, когато плачат над чуждите гробове, когато си турят сами хомота, когато викат „ура“ и когато ги бият? Не помните ли, че същите тия тракийци тъкмо преди девет години запалиха своите села, направиха черешови топове, издигнаха байряци в същия Пловдив и заявиха своето съществуване? Кой ги научи тогава, когато помежду им нямаше ни князове, ни консули, ни министри, нито пък дипломати и политици? И сега, и в бъдеще, и пред историята ние обявяваме на всеуслушание, че превратът в Пловдив и в провинцията на 6-и того [6 септември 1885 г.], събарянието на бившето правителство и заробването на последния паша е извършено чисто и просто с искрени по-

буждения от самото население, от българския народ, от истинските съединисти, ако щете. Не другиму, а на пишущия тия редовце предложи да направи тия разяснения, защото е бил председател на Тайния комитет за обединението на двете Българин. Тоя комитет[239], който се състави на 25 юли 1885 г. в с. Дермендере, ръководеше наступающата борба. В него участваха: Д. Ризов, капитан Паница, Ив. П. Андонов и Ив. Стоянович. По-главните деятели и хора на комитета бяха: д-р Странски, майорите Николаев, Филов, Райчо Николов, Муткуров, капитан Соколов, К. Калчев, поручик Стефов, П. Зографски, Панайот войвода, Чардафон велики, поп Ангел, бай Иван Арабаджията, А. Мумджиев, Киров, Мавродо, А. П. Иванов, Манол Георгиев, Стою Пъдарина, Д. Куртев, Ил. Куртев, Отон Иванов, Кръстев, Бакалов, Шилев, Т. Пеев, Гарванов, Ляпчев, Т. Гатев, С. Турчев, Хр. Дюкмеджиев, Спиро Костов, Петър Ихтиманлията, П. Берберов, котленският кмет и градските съветници, Бакалов, Влахов и други много, имената на които не можа да си припомня сега.

Централният комитет беше нещо самозвано. Пази боже, ако някой си изкриви устата да каже, че той подбуди народа, той запали огъня заедно със своите вестници. Това е идиотизъм. Централният комитет имаше само тая длъжност и цел: да сгрупира развълнуваните само по себе си духове в едно цяло, за да се предварят всякакви преждевременни и усамотени вълнения, както това стана в Чирпан, Голямо Конаре и Панагюрище; и, второ, да скрои плана по кой начин да се грабне пашата и неговото централно правителство.

Говорят мнозина, особено в Европа, както казахме вече, че немислимо и невъзможно е, щото актът от 6 септември да е бил извършен самостоятелно. Ние дадохме по-горе имената от състава на Централния комитет. Питаме сега: кой от дипломатите, да оставим европейските, но и нашите, би се доверил на подобни лица, които за всекиго от висшата политика не са друго нищо освен авантюристи? Освен това Централният комитет не е да не знаеше, че щом допуснеше в

делата си от висшата било политика, или дипломация, бомбардировката „*не му е времето*“ щеше да почне.

Определен ден за подигание революцията беше назначено разстоянието от 15–20 септември. Нашите по-главни агенти бяха по провинцията на 2-о, 3-о, 4-о, па даже и 5-о число. Никъде приготовленията не бяха взели още остра форма. Панагюрище[240] измени плана ни. На 2 септември двама с П. Зографски заминахме от Пловдив за село Сестримо, гдето трябваше да се срещнем с един от първите деятели в Ихтиман – Сестримски. Вечеряхме вече в Пазарджик, когато един телеграфист (дал господ верни хора) със запенени уста отвори вратата. „Бунт в Панагюрище!“ – извика той. Представете си, в Панагюрище ние нямахме не само комитет, но ни едно свое лице. А тоя поразителен факт, да избухне оттам въстанието, говори най-убедително, че не агитатори и централни комитети, но самò населението щеше да тръсне рано или късно конашките представители. Друг въпрос дали щеше да има тогава такава победа.

Инициаторите на панагюрската демонстрация са трима ученика: Събко Милков, Тодор Киров и Андон Орешков.

Те излязват по пладне сред Панагюрище, побиват знамената почват да гърмят и да викат: *Долу Румелия*! Арестували ги, но камбаните почнали да удрят и народът забиколил конака, като освободил и затворените.

Нямаше вече що да се чака. Комитетът реши да се въстане на 5-и през нощта. Правителството сети вече и почна да взима мерки, но и хайманите му заплащаха със същата монета. На 4-и, когато т. пазарджикският заместник-префект ни четеше в канцеларията си заповедта, че трябва да ни изпрати в София, без да минуваме през Ихтиман, хайманите бяха изместили жандармите от салона на префектурата и чакаха за резултат. Без никакво позволение двама души опълченци, Мумджиев и Мавродо, блъснаха вратата и влязоха в канцеларията. „Казвайте скоро, има ли нещо да ви мъчат – извика Мавродо и похвана своя револвер, – 300 души въоръжени

момчета чакат заповед.“ Префектът бе толкова благоразумен, щото сгъна заповедта и ни освободи.

На 5 септември куриери и апостоли бяха вече из областта. В Чирпан отиде сам капитан Паница, който провъзгласи Съединението. В с. Конуш свещеникът Ангел и учителят Кръстев така също бяха побили знамето. В Старо Ново село отиде с 30 души Спиро Костов, за да завземе управлението. А в Голямо Конаре буйствуваше Чардафон велики. Той имаше вече[241] роб пловдивския префект заедно с жандармите му. Планът бе, че населението от всичките тия въстанали градове и села трябваше да се намери на 5-и срещу 6-и, часа на 12 през нощта, около Пловдив. От махалата Мараш щяха да излязат 50 души, които, като изгърмят по един път, ще тръгнат към конака. В същото време ще потеглят за в града и другите гости, дошли отвън. Стефанович, черногорски офицер, с 10 души свои соколи щеше да прескочи в пашовската градина за всеки случай. А войската в лагера щеше да потегли да пази конака. Срещата ѝ по улиците с въстаниците щеше да реши въпроса: дали тя ще остане вярна на пашата, или на народа с българския лев на чело. В превземането на конака ние предполагахме 150 души жертва.

Правителството даваше вече душа, но пак поритваше сегиз-тогиз. Въобразяваха си неговите главни администратори, че ей така, партизанска работа, няколко хаймани искат да скомпрометират особата на Негово Превъзходителство главния управител. Но вестниците, като напишат по една уводна статия, ше съборят всичко. През фаталната нощ пазенето на Пловдив беше поверено най-главно на жандармите и на тайната полиция начело с Тодорова, Свирачова и изследователя Лютова. Часа от 8-12 ние имахме вече около 30 души арестувани момчета, повечето куриери за в града. Прокламацията, която излизаше от печат часа в 10, запасва я един от работниците наоколо кръста си и тръгва да я донесе, гдето му бе казано. Щом се подава на улицата, двама жандарми го грабват и хайде в *Генджаа* заедно с прокламациите. Друг

един работник с чувал изнесъл същата прокламация. И него в *Генджаа*[242] заедно с чувала. Часа по 12 поручик Стефов отиде в Мараша да поведе приготвените момчета. Около къщата на Гатева, гдето той щеше да ги търси, намира налягали в тревата 30 души жандарми с голи сабли начело с един шпионин, които малко останало да го арестуват. Вика Стефов, гърми с револвера си, пей, но нищо. Марашчени били в това време накрай града, близо до с. Мичкюр.

Часът удари 12 – уреченото време, – стана два – всичко спокойно, конакът продължава да царува, гласът на Тодорова се чува по улиците: „Ще обеся утре мнозина!“ Общо отчаяние в главната квартира, която беше в дома на Хр. Дюкмеджиев, в стаята на жандармерийския командир кап. Соколова. Часа на 3 тоя последният и пор. Стефов тръгнаха за Каршияка с писмо до нашите там приятели. Мястото, което ни вдъхваше още кураж, бе военният лагер. Славният Араби не преставаше да изпраща куриери и пита: „Какво се маете още?“ Дордето кап. Соколов и пор. Стефов отиват до моста, на десетина места ги посрещали жандарми.

В същото това време[243] великият Чардафон и бай Иван Арабаджията начело на 700 души въстаници пълзели към Пловдив по конарския път. А пък в същата тая минута поручик Никушов начело на 20 души конница минал по моста и се управил по голямоконарския път. Той отивал с прокурора Савова и изследователя Шиваров в Голямо Конаре да освободят префекта, да арестуват и въдворяват тишината, да подигат кредита на конака. Дал честно слово пор. Никушов на пор. Стефов, тайно, разбира се, че той е най-напред българин, а тогава вече поручик. Нашият поклон на поручик Никушов! Той изпълни словото си.

На един верст и половина от Пловдив Чардафон стоял на почивка с четата, всичката разположена в цеп. Никушов с конницата наближава цепа. Всички готови да стрелят. За щастие, първата стража преварила кръвта по неопитност. Наместо да извести, че иде конница, той изгърмял и другите

го последвали. Конницата фръкнала. Пушки, калпаци, седла и пр. постлали пътя към Пловдив. Г-н прокурорът още не може да си обясни: защо да гърмят върху него и върху конвоя му, когато той бил длъжностно лице? Нека се разправя с Чардафона по тоя въпрос, отговаряме ние.

Четата на Чардафона, споразумяна тая именно минута с военния лагер, настъпва към града и гърми на въздуха. В същото време потегля и войската към конака, като изгърмява в платон, близо до салханите. Генерал Дригалски[244] излязва да вземе командата, но поручик Стефов се изпречва напреде му, гръмва с револвера си в краката на коня му и съобщава му, че той е арестуван. Войската и четата на Чардафона се сгрупира около конака, всички се прегръщат и целуват, „*Ура*“ и „*Долу Румелия*!“ ехтеше навсякъде, шпионите бягат като пребити кучета, но като виждат, че с тяхната скотска физиономия никой не иска да се занимава, удрят и те шапки от земята и викат долу на тогова, за когото са работили преди минута...

Величествени бяха в тая минута майорите Николаев, Филов и Муткуров. С първо явление аз чух техните гласове, та затова може би да са ме очаровали. Възседнали на коне, с голи сабли, те обикаляха градината и викаха: „Долу шарлатаните“, „Да живей съединението и български княз Александър!“ Хеле пък Араби паша (Николаев). Аз вярвам, че от 1878 г. тук той бе почувствал, че е военно лице. А в двора на конака нямаше още войска. Всички комисари начело с Николай Филиповича стояха на конашките стълби, пожълтели и позеленели сиромасите, като че да бяха смъртници. А где бе челеби Петраки Аврадалията? Кому, а не нему трябваше да бъде тука? Кой бе изпитал най-сладкия конашки нектар, та не той? Богу да отговаря.

Какво е владеело в конака тая минута, всеки може да си въобрази. Ординарци, жандарми, слуги и пр. подаваха своите главици из тъмния коридор и пак се връщаха назад. „*Скоро пашата*!“ – викаше навалицата. Г-н Александриди[245] се

подаде, иска да каже нещо, язикът се не покорява – потъва и той из вътрешността на пашовските покои. Най-после наша скромност, макар и да не беше представляван и препоръчан друг път на Негово Превъзходителство, има дебелите очи да се изкачи по стълбите. Негово Превъзходителство стоеше сред стаята си като статуя и по риза. Както и да е, отрекомандувахме му се. Другарят ми Ив. Андонов казва, че го видял да си облича панталоните наместо палто. Почтената му фамилия чупеше ръце из стаята и се молеше да го не пипаме. Ние се заклехме напреде им тържествено, че един косъм няма да падне от главата му. „И аз съм българин“ каза Н. Високопревъзходителство. Той бе доволно спокоен, когато чу да го уверяваме, че нищо нямаме против неговата личност. На излизание г-н Александриди се притече и вмъкна нещо в джеба на дяда си. Ние помислихме, че е револвер, а то било вещ твърде невинна: едно алено азизие. Той мислел, че ще го провождаме за Цариград, та затова му турил феса – да се намира. „Табакерката, табакерката!“ – викаше навън навалицата. Но кому идеше тая минута на ума за табакерата? Пленникът се предаде на Чардафон Велики, който го отведе в Конаре с всичките благородства на кавалеризъм.

Комитетът[246] имаше още с време своя състав на временното правителство, който се състоеше от П. Р. Славейков, д-р Чомаков, И. Стоков, майсторите К. Паница, Д. Ризов и З. Стоянов. Но тъй като тия лица отсъствуваха повечето от града, а тишината можеше да пострада, то долуподписаният свика за такива други. Има още много картинки и пасажи от акта на 6 септември, но това остава за по-после.

ЧАРДАФОН ВЕЛИКИЙ*

(БИОГРАФИЧЕСКА СКИЦА В ПРОФИЛ)

* Публикува се по първото издание на книгата, Русе, 1887 г., Печатница на Н. Л. Каравелова и с-ие.

I

И тъй ох, и така олеле... И тъй нямаме големи хора, ние българите, и тъй е вече ясно, че не искаме да ги имаме, при сичките благи намерения на Негово Превъзходителство генерал Каулбарса, то нека поне се помъчим да създадем наша своего рода самобитност. Трудно е, мъчно е, смешно е, да въздигаш и създаваш херои от българите, но що да го чиниш? – Такова е течението.

„А защо ти, господине, не се заловиш да опишеш живота на някои от нашите млади, гиздави, симпатични, интелигенти и мили млади обществени деятели?“ – ще да ни възрази г. Иван Вазов, когото Чардафонът е псувал два пъти в градската градина. „Защо ти, почтений, не потърсиш херои между нашите покровители, които ни възкресиха, които ни създадоха на Плевен, които ни повикаха на политически живот“ – ще да пресъвокупи г. Люцканов, доктор на политическите науки, бъдещ министър и автор на една биография за генерал Скобелова. „Та то си е така“ – ще да се обади доктор Данев, мъж със солидно образование, който е ходил във Франция да изучава и наблюдава само, с какви цилиндри и файтони ходят тамошните министри. „Не, не, батинка, вие мърсите и се надсмивате над литературата с подобни Чардафоновци, па хвърляте и известна доза на дързост към нашата покровителка, която май-май, че не струва хас от местни герои с долню произхождение и с чин поручици, което е обида на генералския мундир“ – ще да заключи Светослав Миларов, авторът на брошурата: „Княза и Русия“. Ние, българите, както и другите славяни, нищо оригинално, пълно и самостоятелно, не можем да имаме, дордето не смесим малко авторитет и от величието на славянската майка Русия“ – ще да даде

мнение г. Константин Величков[247], който при всичко че е социалистче малко, но е човек с охранително верую. И една нищо и никаква драма да захванем да пишем на български, то макар героите, сюжетът и пр. да са български, развязката пак тряба да бъде руска, защото в нашето минало липсува и драматизъм, и героичество, и епопея. Тая горчива истина се потвърди най-напред от моя скъп другар г. Ив. Вазова, в неговата драма Руска – ще да продължи същият г. Величков. Защо аз, когато пишех моята „Виченzo и Анджелина“, не потърсих сюжети и канви в простата наша земица, а отидох в далечната Италия, там при крайбрежията неаполски?“ „Как можно? Как сте се осмелили? Що за дързост и самомнение да се занимавате с такива узки натури, които нямат нищо общо нито с Ласала, нито с Чернишевски, нито със социалодемократизма, интернационализма, всемирната революция, освобождения труда и пр. и пр.?“ – ще да извика Димитър Благоев[248], его съпруга и мадам Белова. Седнали да славят някакви си разбойници и развратници, когато ние си имаме славни пълководци и генерали, като: Гурка, Игнатиева, Скобелева и Цимермана – ще осъди в. Светлина.249

„Чудим се на умовете ви! Разбираме, че да си имаш свои, да се стремиш към процветяване на български идеали е нещо добро и похвално; но е недостижимо, мой приятелю – ще да се застъпят най-после нашите херои офицери: Бендеров, Груев, Радко Димитриев, кап. Вазов и пр. и пр. – Видяхте вие, че освен покорност, молба и признателност, сичко друго е вятър и прах. Лула тютюн не струваме ние. Свършихме благополучно пловдивски преврат, победихме бляскаво на Сливница, издържахме война без заеми, но или Русия не си даде с време благословията – ползата ни е равна с нула. Затуй нека ние да позабравим малко българските имена и знаменитости.“ Има и друго – ще да са обади капитан Кожухаров със свойствения нему военно-ораторски акцент. – Има и друго, което е следното: туй големите хора, щом ги погладиш и помажеш, щом им търсиш гъдела, сè няма да останеш с празни

ръце. Представете си например, че ние като хора покорни и практически, не изпущаме случай да поднасяме своите благодарности пред стъпите на Негово Императорско Величество Царя Покровителя, избавителя и благодетеля Александра Александровича III. Дошел му имений ден, току-виж, че всемонаршо съблагоизволил и заповядал: „Да се подарят на българите 50 тона деветофунтови“. Родила му се рожба, завалели телеграмите из България, хоп още един всемилостив приказ: „Да се отпуснат на българите 10 000 пушки и толкова милиона патрони.“ Лошовичко ли ще да ни бъде? А позволете ми да кажа, че с мърдание и с претенция на ’нам каква си самостоятелност много ще се прозяваме“ – свършва капитан Кожухаров и допира двата си пръста до тънкото си като ибришим мустаче.

– Махвайте се отпредя ни, холам! – отговаряме ние. – Живейте си вие със своите идеали, възхищавайте се от тях и ги възвеждайте в принцип. Ние ще да си останем при своето. И вие си имате своята публика и кръг, и ние слава богу не сме ялови. Силният и знаменитият го хвали и слави мало и голямо, сухо и сурово. И без вас и без нас, той си е силен и велик. Защо ходите да го джавкате? Похвали сиромах, когото секи подритва и презира.

II

Чардафон Великий е нова звезда на нашия български хоризонт. Не ако се не лъжем, но направо с дати, факти, събития и примери сме готови ние да излезем, че той се роди подир 6 септемврий 1885 г., т.е. подир пловдивската революция. Напразно ще да си кривят устата някои, от пуста завист и черна злоба ще да утвърждават, че не им е познато това славно име. Конарци, староновоселци, с изключение на Фратя Попов и на Бъркалова, па и ние с тях заедно, т.е. с конарци и староновоселци, ще да протестираме пред Великите сили

за подобно унижение, че Чардафон е лице неизвестно, тъмно и непопулярно. Него познава фон Драгалски паша, бившият военни директор в Румелия, когото е псувал официално в канцеларията си, че раздавал на унтерофицерите брошурки и вестници с възмутително съдържание; имал е земание-даване, ядение и пити със султановите пратеници, Гадбан и Лебиб ефенди, пушил цигарите на мустафапашалийския военен комендантин и пр. и пр. Наистина, че Димитър Папазолу[250] от Казанлък беше се изразил един път в кафенето на Михалаки, че е престанал да минува вече из главната улица на града, само и само да не се среща с Чардафона, но трябва ли да се спирам тука да ви разправям, че и Димитър Папазолу има право да говори така, па и ние сме в правото си да ратуваме за святата правда на делото?

Другояче не може да бъде. Димитрото е заклет враг на нашия херой по следующите две твърде удовлетворителни причини. Първо, че Илия Стоков, родом от Казанлък, е кум на Чардафона; и второ, че тоя последният, при сичкото си благоразумие, което го е водило през целия му живот, беше изпуснал един ден няколко нездраво обсъдени думи по адрес на Димитрото. Мнозина ще да ми възразят, че косъмът ми не е чист по тоя въпрос, т.е. ще да се усъмнят в същността на работата и попитат: „Че какво общо може да има, за ненавист или ближност от тоя прост и твърде обикновен случай, че Илия Стоков бил кум на Чардафона, който излиза трето лице, още повече, че и за предумишленост не може да бъде и дума, тъй като Стоковото кумство е станало експромтом?“ Известно е вече за положително, че Чардафоновото венчаване било решено една вечер, твърде ненадейно, в къщата на един приятел, гдето между другите приятели, намерили се и Христо Духовников, който бил дошел него ден нарочно да си поръча обуща в Казанлък, тъй като по чисто естествени причини, в Шипка не може да се намери калъп за неговия крак. Но от вас по сяка вероятност никой не се е призирал в крака-та на Духовникова? Тия са страшна страхотия. Чардафона,

когато се намира във весело състояние, разбира се, закачаше Духовникова, че като неговите крака той виждал само в трима души на тоя свят, а именно: на Андрей Манолов от Габрово и на Йовчева в Пловдив. Дядо поп Караджов, като комшия на Духовникова, е твърде интересен по тоя повод. Той разказва, че когато Духовников бил даскал в турско време в с. Геленджик, близо при Добрич, отишъл срещу Коледа да си поръча обуща в града при един турчин, калъфчия. Насам мерил турчинът Духовникова крак, нататък го обръщал, подлагал му джечици, карал го да стъпи право, а мярката сѐ къса, сѐ не уйдисва, сѐ не прилепя, като че напредя му стоял не човешки крак, а бут говеждо месо. „Ха махвай се от дюгеня ми, бе хей калъпсъз пезевенг!“ – изревал най-после турчинът и изпъдил из дюгеня си своя мющерия.

– Че то крак ли е? – На обцида прилича – кажеше отче поп, най-после.

Но Духовников не оставаше равнодушен на тия дядови попови характеристики. Не говорим, че той питаеше някаква си злоба към личността на разказвача, нещо, което е диаметрално противоположно на неговата шипченска натура, но просто ей така, даваше отговор платен на поп Караджова, т.е. поохапваше го. Дордето тоя последният следваше да разказва със свойствената нему мекост, добродушие и привлекателност, като си поопъваше от време на време дългата брада и опинаше запалената си цигара през цигарето. Духовников, с ръце пъхнати в джебовете си, задоволяваше се да слуша, весела и моабетчийска усмивка изкривяваше сегизтогиз устните му, с ред бели като маргарит зъби угостяваше присъствующите, а на мястото на счупения му зъб, язикът му напираше и се показваше във вид на червена ягода.

– „Батушката“, „батушката“! Защо не разкажеш и нещо за него? Нека чуят приятелите. Стига си им приказвал за калъпите и за турчина в Добрич – кажеше Духовников и почваше да разказва за тоя „Батушка“; но свещеник Караджов го прекъсваше и сам поемаше думата.

Историята на „Батушката“ е следующата. Във време на Руско-турската война в 1877–1878 г., в Казанлък имало един руски свещеник, на когото името не е известно, тъй като сичките граждани го викали „Батушка“. Естествено е, че най-голямо познанство и приятелство тоя Батушка имал с казанлъшките и шипченските свещеници, на които той се смеел, че не знаели родословието на царствующия руски дом, а тия, за да не останат завинаги така прости, обичали да се срещат с него, подпитвали го за туй и онуй, слушали и внимавали в думите му.

– Такива като вас свещеници, ако се намирахте в нашата матушка Русия, отдавна би посетили някой манастир, или пък прямо, етапним порядком, в далний Сибир би отишле – говорил Батушката сърдито, а нашите казанлъшки батушки се спогледвали един друг изпод вежди. – Вие не сте служители на Бога и на Царя, вие сте в некоторим роди нихилисти, свършал той.

– Простете ни, Батушка, турки проклетий агарянци, не ни оставяха да се учим както подобава на вяра християнска и както става в православна Русия – говорил с милозлив тон поп Иван от Хасът.

Батушката изпущал няколко нецензурни слова като отговор на това оправдание и продължил:

– Я ми кажете вие мене, какви титли тряба да употреблява един свещеник и какви молитви е длъжен да чете, като се яви пред государ-императора или пред някой от августейшето негово семейство?

– „Ниня отпущающе раба твоего“ – казал поп Иван.

– „Камени запечатен от Юдеи“ – се обадил друг един свещеник, който бил обут с казашки ботуши и минувал за такъв между своите събратия, който знае да тълкува руската черковна служба.

– Вот дерзост собачая, вот скотини! Ай, ай!... И ние мислихме, че сме дошле да освобождаваме православян народ, а то виждаме, чехонци и киргизи – говорил сърдито Батушката.

Но разговорът, макар и да се прекъсвал от време на време от Батушката, който бил предизвикван на дързости твърде често от невежеството на своите събеседници, бялото стъкълце, което заключавало в себе си мила казанлъшка ракийка и което се мотаяло непрестанно измежду десниците на божите пастири, а най-повече на Батушката, който и по старшинство, и по знание и по положение имал първенството – служило като компромис на разпалените страсти и поддържало такт и последователност в беседата. Между другите поучителни отломъци из житието и битието на руското духовенство, Батушката избирал сѐ такива пасажи, които се въртели около двора на царьовете. Жедните наши казанлъшки братия за духовна храна и за истинска православна пища просто гълтали. Разказал Батушката за една случка, станала между Екатерина II и един прост свещеник, която ние излагаме по-долу, както сме я слушали от самите присъствующи.

„Добрините, милостите и великодушието на тая наша майка, особено към нас свещениците, е за неописване, говорил Батушката. – Ето защо тя е добила и име: „майка на народа“. Един ден, в дните на нейното благочестиво царствуване, тя се научава, че там нейде в най-отдалечените краища на пространното ѝ царство, живеел един селски свещеник, който не бил богат и учен, но всевишний му подарил други добрини: той бил много едър и много хубавец човек, сичкото му било на място, т.е. крак, ръка, глава, отговаряли на общото му телосложение. А пък матушка Екатерина много обичаше юначните, хубавците и личните хора, които туряше в гвардията си, за което немалко ѝ завиждаха другите съседни царщини. Щом тя се научава, че такова богатство се намира в нейното царство, начаса повиква при себе си княгиня Дашкова и ѝ казва: „Или главата ти, княгиньо, или тоя божи човек, ще ми го доведеш тука в палатите в десят деня разстояние.“ Дашкова, която беше една умна и вярна жена на матушка Екатерина, като ѝ знаеше табихета, поклони се ниско и каза:

„слушам!“ Какво ще правиш, царска воля! Туй не е вашият султан, да го лъжете.

– Дума ли иска за това? Аз като слушам и треперя, ваше благоденство – възразил поп Иван, който не че се е боял дотолкова в действителност, но просто искал да предаде по-голяма важност и внимание на разказа.

„Пощаджии, куриери и царски хора хвръкнали към поповото село, когото намерили и със същата бързина докарали в столицата. Княгиня Дашкова, като знаяла етикета и обичая придворни, дала заповед да причестят светиня му. Три пъти го къпали само в банята, огладили му косата и брадата, дали му чисти и хубави дрехи, с една дума, накичили го като момиче, а той, сиромахът, като не знаел защо го викат така скоро, треперел и се молел богу да го запази и подкрепи в предстоящите мирянски борби.

– То се разбира – възразили в един глас слушателите.

„Най-после княгиня Дашкова го хваща за ръката и го повежда към покоите на царицата, гдето матушката била занята с царската си работа. Тук вече светинята му затреперил още повече, паднал в колените на Дашкова и с ръце скръстени почнал да моли за милост. Дашкова се засмяла и го успокоявала, че наместо страх, той трябва още да се гордее, защото е бил честит да бъде удостоен с монарша милост. „Аз съм прост човек, как ще се подам пред светлите очи на нейно Величество, как ще да си отворя устата да ѝ продумам?“ говорил със сълзи на очите светиня му. „Ти само върви, па тя ще да те научи какво да говориш“ – казала княгинята и бутнала във вратата нашия во христе брат, а тя се върнала.“

– Е, ако бяхте сега вие на негово място, с тие прости глави, какво щяхте да говорите и как бихте постъпили? – попитал Батушката, като се обърнал към нашите свещеници, които искал да ухапе още повече.

– Не е наша работа, Батушка! Ти хич не ни туряй нас на такова дередже. Ние сме хора говеда, неодялани дървета, казал свещеник Караджов.

„Матушка Екатерина била сама в стаята си, само с едно момиче. Тя лежала на кревата, облегната на едната си ръка, облечена с нощната си дреха, която се състояла от бяла скъпа материя, подплатена със скъпоценни кожички, а момичето стояло до краката ѝ и се занимавало да я чеше по петите. Светиня му като видял тая домашна поза, още повече се забравил, при всичко че царицата всемилостиво изволила да му клюмне с главата си да се приближи. Стоял, стоял той, но най-сетне като достоен свещеник, от бога му дошло вдъхновение какво да прави. Дигнал си едната ръка към небето и почнал: „Матушка всероссийская-я-я! Да благослови и укрепи бог царство твое... Яко ти еси всеблагая... всероссийская матушка...“ – „Стига, стига, приближи се“, казала матушката, а святиня му се следва още да благославя.“

– Най-после, какво е станало с негова милост, защо е бил той повикан? – попитали любопитните.

– Защо? – монаршая милост му било оказано – отговорил Батушката.

– Ами нещо друго? – попитал отец Караджов и смигнал на своите другари.

– Молчат неразсуждат! – извикал Батушката.

Дошло време да си върви Батушката в Русия, заедно с войските, при които бил свещеник. На отец Герасима паднала честта да повика на гости Батушката у дома си, да го нагости и му пожелай добър път и приятелски възпоменания за България. Скромната дядова попова трапеза не била обикновена тая вечер. Било супица, било кюфтенца, било праженичко и пр., според силите си и разбирането си по онова проходно още време, не липсували. Станало даже въпрос дали в Русия ядат чесън, защото баба попадия била намислила да полее двете пражени пилета с оцет и чесън. За ракийка и Червен Петко не може да бъде и дума, защото в такъв един случай, тие два брата са като дирек на къщата. Направило се даже и една реформа тоя вечер в дома на дяда попа, като сложили еденето на маса, защото тоя последният по-напред си

вечерял постарому, т.е. на земята. Влязъл Батушката, дядо поп го посрещнал още на вратата, здрависали се по руски, прегърнали се, смесили се две бради и една целувка изплющяла измежду, която издала такова ехо, като когато се трака празен турски пищов.

Дордето се почне хапването, три пъти се чели молитви, два пъти се благославяло, от страна на отче Герасима само един път, а останалото от Батушката. По четири пъти минала гюловицата само, нещо, което било като пророчество, че нейният любезен братец, Червен Петко, така също ще да пострадае твърде много. Докато се яло супата, пърженáта тунджеска риба и кюфтетата, разговорът и моабетът отивал по своя предначертан път; но когато апетитите, бомбардирани от няколко сорта ястия захванали да се гевезят, то и ситуацията влязла в друга фаза. Баба попадия, която стояла на софрата срещу Батушката, няколко пъти била принудена да извиква: „Махвай се, мари меретийо!“ Под това име тя разбирала стария домашен котурак, който подозоряла, че ходи по краката ѝ, отдолу под масата, без да погледне, разбира се. Веднъж, дваж, но на третия и четвъртия път, тя почувствала че единът ѝ крак е блокиран от такъв мъжки табан, който три пъти повече тежал от цялото същество на котурака. Тя дигнала очи, и изведнъж се сетила, че гурбетликът и воинският живот в чужда страна, силно бил почувстван от Батушката; топлата собица, вкусното ястице, и пр. и пр. предмети, възкресили в неговата душа щастливо възпоменание от семейната стряха. Дядо Герасим, който и така бил усетил вече, че гостът му либералничи, кимнал на баба попадия да се държи в пасивна опозиция.

Но Батушката, който нямал хабер от тие отбранителни мерки, вместо да се съгне, продължавал жива атака. Дошло време да пият наздравица, чукнали си чашите, извикали „ура“, по предложението на самия Батушка, трябало да се целунат домовладика и гост, което се извършило моментално. Батушката настоял, че според руските закони и обичаи,

трябало и хазайката да земи участие в тая славянска взаимност, т.е. целуването. Отче поп го смулотявил надве, натри, казал, че детето плаче, успял с една дума да избие клечката, да пропъди баба попадия. Но боклукът бил запален вече, очите на скъпия гост, Батушката, светели като на бесна лесица, наченал вече човекът, искал било що било, да похвани. Захванали се нови изкушения, баба попадия се конфузи, дядо поп се мръщи и кълне часа, в който се е запознал със своя еснафлия, а Батушката подскача от стола, като че оси го хапят в гърба. Колкото той задълбочавал по-навътре, толкова повече дядо поп Герасим ставал по-решителен да тури в действия българското обичайно право.

– Ех, ама това не е за търпение вече, допря ножът до кокола – казал той и сбутал своите синове, които стоели около масата, полузадрямали. – Момчета! ставайте, айвол, ставайте, че майка ви отиде!... Приготвяйте главните, защото тоя пезевенгин ми уплаши окото...

Какво е било после това, кога именно е допрял ножът до кокола и се е почнало салто-морталето, дядо поп Герасим не дава подробности. Знае се само това, че Батушката излязъл из вратата с херувими и серафими, глухо тънтение като че бакърджийски чукове удряли под земята се слушало, дрезгав глас: „Пожалуста, пожалуста! Так у нас в Россию“... едвам можал да се чуе, като че силна буря го отнасяла по широкото поднебесно пространство. На другия ден, когато казанлъчени изпращали с тържество руските войски, Батушката почивал на Шипка в една кръчма и ругаел казанлъчени, че не били православен народ. „Сволоч паршивая! Жал, что кров проливали“ – говорял той и плюел час по час на земята.

Ето защо Духовников обича да увре под носа на отца Караджова историята между поп Герасима и „батушката“ щом той, о. Караджов, поиска да го ухапе. Но ние забравихме своя разказ.

Да, та венчаването Чардафонско беше решено така частно и ненадейно в приятелската къща. Когато дошла дума за

кум, без да дойде някому на ума за Стокова, Чардафона сам си избрал за кум Стоя Пъдарина от Чирпан, а за подкум Яка Бояджиева. Начаса била съчинена телеграма до Стоя Пъдарина, сам Чардафон я съчинил, а Духовников – изправил, с която се известявал бъдещият кум, че компанията едногласно решила, щото нему, на Пъдарина, паднала тая священна обязаност. Както вярно копие на тая последна телеграма, така и отговорът на Пъдарина, са записани точно и буквално в дневника на Духовникова, страница 6666, ако се не лъжа. Телеграмата до Стоя Пъдарина гласи така:

„Днес Чардафонията събрана на гурбетско веселие едногласно реши да дойдеш и венчаеш в Казанлък Чардафона Великий. Ако откажеш, ще та помислим, че си замирисал на козе месо. Да живеят сиромасите, долу черните души!“

Отговорът от новоизбрания, който последвал още на заранта е тоя:

„Великому Чардафону – Казанлък.“

„Хайде хей, Чарда с Чарда! – Полудял ли си да се жениш в тие гладни години? Не можа ти изпълни приятелското желание, защото ма е скъсала пуста сухоежбина. Имам надежда тие дни, че ще близна нещо. Ако сполуча, ще ти дойдем с Еню Поп Андонова. – *Пъдарина*.“

По-долу, на същата страница в Духовникова дневник стои и това прибавление... „Като си отбихме надеждата и от Чирпан, ние, т.е. аз, предложих на Чардафона да му стана един кум. Но Чардафона като си е малко зевзек, обърна работата на джюмбиш и изтърва няколко приказки за нас, т.е. за мене“. (Следва празно място, изпълнено с точки...) „Ако беше друго лице, щях да му се разсърдя, но от Чардафона – не го държа за кусур...“ А тие приказки, които умълчава Духовников погоре, както се научихме отпосле, били нито лоши, нито пак да кажеш добри, и право е забележил човекът, че ако беше друго лице, „щях да му се разсърдя“. Когато Духовников направил своето предложение, то Чардафона му казал, че го би приел за кум, ако да не му бил крив един зъб, който му

бърка и плете думите, така щото като венчава, ще произнесе такъво някое слово, което си няма мястото.

Но ние, пишущите тия редовце, пак ще пречупим жегъла, пак ще го ударим на либералство. Думата ни е, че пак ще прекъсаме нишката на моя разказ, и то не за друго, а от любов и симпатии към събрата г. Духовникова, понеже се вметна тука дума, било за него, било за дневника му. Вие нищо не знаете, читатели, от тоя дневник на г. Духовникова? Вие не можете да си въобразите даже, че в Шипка живее такъв един човек, който, подир смъртта му, разбира се, ще да гърми по страницата на българската история. А това е факт. Дневникът на г. Хр. Духовникова датира от 1854 г. До 1877 г. той надминувал вече 10 000 страници изписани, на големи листове, но за голяма жалост, опустошителната руско-турска война в 1877, преобърна на прах и пепел това богатство, заедно с Шипка. Но ревностният труженик не се отчая от тая ужасна загуба. Поплака, поскърби, а на нова година 1878 купи от селския бакалин за два гроша бела хартия, уши си я на тетрадки, тури номери, прекръсти се и почна:

...„Днес такава и такава година, завърнахме се в Шипка и пр. и пр. ...“

Оттогава осем години, а дневникът брои вече около 6–7000 страници, ситни словца. Сичко чуто и видено, казано и съобщено, държи почетно място в неговите страници. За образец ние туряме пред очите на читателите няколко забележени събития, извадени изцяло от дневника, като избрахме най-характерните.

„(1886) 20 Априлий... Като бях в Пловдив, отидох на гости при Коконката. Там заварих и г. Камбурова, млад наш българин, отличен юрист, който ми каза, че много му се ревне да стане депутат. Един час постоях на гости, а в това време дойдоха при Коконката четири-пет баби, с които той отиваше да говори в другата стая. Попитах г. Камбурова, какви са тие гостенки, той ми отговори: „адвокатски работи“. Питах Коконката, той каза, че били перачки. Като ми хрумна нещо

през ума, на отиване достигнах една от тие баби и я запитах защо е ходила при Коконката? „Я си върви из пътя! пергишино с пергишен не се ли виждаш, че космите ти на главата побелели?... каза тая баба и си замина. Е такива суратсъс хора, няма по нашите места...“

„1-й май. Днес ходих да си обиколя гюловете. Добър берекет даде бог тая година. Да може да си изплатя борчовете, с божата воля, па нека Попазолу ма пита: „Защо не дохождаш по-често в Казанлък?“ Като обиколих сичките си ниви, спрях се до най-голямата и си казах: „Ех, Духовников, сиромахо! Помниш ли, като беше едно време даскал в с. Геленджик за 20 крини кукуруз и 15 оки боб, като те лаяха кучетата по улиците като кехая? Мислил си, че ще да достигнеш да си бъдеш кенди башина човек?“

„5 Юний. Нова мода здрависване. В градската градина в София, гдето бях отишел народен представител, късно вечерта К. Кушлев, тоже депутат, ме запозна с един свой приятел, на име Илия Белковски, който бил родом откъм нашите места. Според обичая, като си пододахме един други ръка, аз бая се стреснах, защото новият приятел наместо ръката си, подаде ми нещо като кочан с остри бодове, което приличаше на лакът, на ряпа, па и на камък. Аз си дръпнах от един път ръката, апансъз, но за да заглада тоя сюрприз, казах: „Вижда се работата, че във вашият град много кучета има, та затуй носите постоянно камъни в ръцете си.“ – „Кои? Цанковистите ли? Много са наистина тие кучета в София“, отговори г. Белковски, който се вижда работата, че не разбра, но и аз си млъкнах. Аз се подокачих от тая постъпка на г. Белковски, да ми подава вместо ръката си такива непознати и неодушевени предмети, но колко останах зачуден и посрамен, когато подир няколко деня, се срещнах със същия г. Белковски, и като си подаде ръката, видях, че той, сиромахът нямал ръце, наместо пръсти и длан, два топуза стояха на двата краища на ръцете му. Не дай боже!“

„30 Юний. Поръчах си карточки, сиреч карт де визити.

Това става за първи път през моя живот. За 100 танета заплатих на печатницата 8 лева. Стоков, нали си е магаре, сѐ такъв ще си остане. Присмя ми се, че картите чинали само 2 лева. А ние, т.е. аз, му отговорих, че има право, ако буквите да бяха прости; но тъй като тие са славянско-черковни, цената тряба да бъде по-голяма. Карточките бяха написани така: *Христо П. І. Духовников от Шипка. Казанлъшки депутат на съединена България.* Секи депутат, на когото дадах от тие карточки на тръгвани, след като го прочиташе, казваше: „Браво Духовников!“

„25 Октомврий. В град В. Търново, гдето така също бях депутат за Великото Н. Събрание, бях излязъл към Хисаря да видя черковата „Св. Четиридесет мъченици“. Хр. Басмаджиев, добър мой приятел, тоже депутат, ме срещна и ми каза: „Какво ще гледаш тук, голи канари и стени.“ Дойди да те заведа към долния мост да видиш сърцето на Търново.“ Полъгах се и тръгнахме. Минахме през моста, спряхме се пред една порта, от дясна страна, за която казваше приятелят Басмаджиев, че вътре в тая къща съм щял да видя короната на цар Асена“... Има още нещо писано, под тая дата, но не може да се прочете...

Това ние сме извлекли от бае Духовникова дневник, за което пак на нашия херой Чардафона има да благодарим, който сполучи да отмъкне една нощ тоя дневник изпод главата на притежателя му, без да се усети.

Но на предмета си, защото твърде много го прекалихме. Подир тие вече предложения и отказвания било от страна на Пъдарина, било от Чардафона, който се отказа да приеме Духовникова, Илия Стоков излязъл на сцената и венчал Чардафона. Но така или инак, нали Стоков е кум – на Димитрото е сѐ едно и също. Въпрос може да бъде още: дали Димитрото повече мрази същия Чардафон, или Илия Стокова. Какви са причините на тая черна ненавист, ни един казанлъченин не може ви обясни, па и нам, които не пишем историята на Казанлък, малко ни е грижа. Ние сме въоръжени с факти, ето

само един, който ще е в състояние, вярваме, да докаже, как са натегнати отношенията между поменатите двама граждани. Във време на извънредната сесия в София, през 1886 г., късно една вечер, подир вечеря и после посещението градското кавене, няколко приятели депутати убивали последните часове на деня в известния хотел „*Руски Цар*“. Дружината била в най-весело настроение в пълна смисъл на тая дума. Много въпроси, социални, икономически, житейски, политически, частни и парламентарни, биле повдигани, от които една част биле решавани, а повечето така изоставени. Както е познато вече, много пъти от общото се дохожда към частното и обратно, държавните работи, отделните личности, цялата страна, интересите на частни градове и села, вървят ръка под ръка. Дордето се говорило за Петербург и за цар Александр, за София и Батемберга, за цанковистите и съединението, отведнъж на масата се появил Казанлък, Кайнарджа, Михалакевото кавене, Иванчо Салабашов, а после тях, естествено и логично е – дошел ред и за Димитрото Папазолу. Тук съм длъжен да ви обадя, че в хотела *Руски Цар* пееше по онова време най-много казанлъко-карлово-шипченски петел. Ако келнерите от това заведение се почесваха само, когато влезваше Никола Манов и Вълчев, които обикаляха там да търсят елементи за партията, то на Илия Стокова, на Тончева на Кьобашиева и др., тие същите келнери ставаха на крака. Забележете при това, че първите т.е., Манов и Вълчев се считат за коренни, варени и калени софийски граждани. Но за хората от хотелите, има ли локалност и първенство в местоприбавението?

Между другите по-видни членове на тая вечерна дружина първо място държели горепоменатите познати на секиму мъже: Кокончето, Стоков, Кьобашиев и др. И без да споменяваме ние, читателите тряба да предполагат, че не са липсували тука и дядо поп Караджов и Духовников. Тук биле още и Астарджиев, който стоял малко настрана и не земал живо участие в разговора, не че бил неразположен, но прос-

то, защото не можал да си обясни, как събеседниците могли да стоят така хладнокръвно и спокойно, без да се възмущават от присъствието на Духовникова, разговорът на когото произваждал на слуха такъво действие, като когато се режат джамови парчета. Тук бил още и Калъпов, който макар и не депутат, но като казанлъченин, по право присъствувал. Никой не обръщал на това обстоятелство внимание, пълно равенство и демократизм тържествувал с изключение на Духовников може би, който не пазел нужното благоприличие към Калъпова. До едно време бил при тях и Ваклидов, който в десят минути изпушил пет цигари, но си излязъл. Причината да остави така рано веселата дружина била тая, че Астарджиев му направил забележка, защо той, Ваклидов, да носи постоянно в ушите си памук, като умрял турчин.

– Хайдите, господа, да направим тоя вечер един джюмбюш – се обадило Кокончето[251] от един път и опънало своята копринена брадица, като че тя била длъжна да обяснява темата за джюмбюша.

Дружината, с изключение на Духовникова, който следвал да разказва, че като продавал една година гайтан на Узунджовския панаир, една ханъмка щяла да подлудее за мустаките му, втрещила погледите си в очилата на Кокончето и попитала:

– Като какъв джюмбюш?

– Знаете, господа, доколко жестоко Папазолу ненавижда Стоката, продължило Кокончето със своествената нему привлекателност. – Хайдите да направим една лъжлива телеграма за в Казанлък, че уж той, Стоков, е назначен днес министр на финанциите.

– Прекрасна идея! Че как ти пък дойде на ума, бе Кокънче? – казал Стоката.

– Хайде не са маяй! От мене парите за телеграмата, добавил Кьобашиев.

– Ще направите човекът да не яде и спи цяла неделя, казал отец Караджов.

Начаса се донесли мастило, перо и хартия и Кокончето драснало следующата депеша:

„Днес Князът повикна Стокова на аудиенция, която трая около един час. До вечерта излезе указ, с който Стоков се назначава за министър на финанциите. Сичките приятели тържествуват от тоя добър избор, тържествувайте и вие. Да живей либералната народна патрия!“

Телеграмата била изпратена. Било после пладне, на другия ден, ден юлски, жега и горещина, камък и дърво се пукали. Казанлъшката аристокрация, задушена в стените на града, пъплела легка полегка към южната страна на града, т.е. към хубава и прохладна Кайнарджа, гдето дърветата шумолят, гдето бистрите като сълза извори клокочат. Най-добро и най-вярно мерило кому в Казанлък е най-широко около яката, кой не са бори със сухоежбината, тука можело да се познае, кой по-рано ще да излезе да подиша райския въздух на Кайнарджа, т.е. кой излиза часа на двата, кой на трите и т.н. Ония, за които работели чуждите ръце, или пък процентите на няколко хиляди лири, щом хапвали, или щом мигвали на няколко минути, дордето се не потят и докато мухите биват търпими, намятали своите палта и тръгвали. Подир тях идвали втора ръка граждани, на които господ дал по-малко, които притежавали и владеели наполовина, или на четвърт. Часът къде четири потегляли чиновниците и учителите, а в пет и шест еснафлиите, или по-добре ония, които криво-ляво можели да се пържат в своята лой, т.е. не биле ихтиач на чуждото. А сподвижниците на сухоежбината оставали господари на Казанлък, за тях било много по-важно да стоят в града надвечер, по хладното, когато тихият ветрец от шипченското усое уничтожавал потта от жилавите им длани и измъчените им плещи, за да можат пò с охота да извиват чука, мотиката и тънката игла, която макар и да е ингилишка, но кладенци копай.

Разбира се по само себе си, че най-рано кацнали на кайнарджикската морава познатият наш приятел Димитрото

Папазоолу и неговият равен по име и по богатство, Христо Христов, човек така също, на когото и дървата за горение миришат на розово масло. Тие и малцина още някои честити мъжие, кусвали завинаги най-напред от девственото благоухание на тоя земен рай. Тоя ден двамата тие последни с време още биле блокирали едно от най-студените кайнарджески изворчета. В дъното на изворчето, гдето водата подскачала да извира, стояла малка кошничка, пълна с крехки краставички, сè от един бой, на големина колкото кебапчетата, които пекат и продават по улиците. По-настрана се изстудявало бяло стъкалце с известната жидкост, на което дотолкова било приятно и весело, щото горнята му открита част била росясала и изпотена, символ и емблема, че вътрешността му е най-невинна и целомудренна. До края на изворчето, върху едно скъпо килимче, седели със султанско спокойствие двамата първенци и се разговоряли за туй и онуй. Краката им от коленете на долу биле заголени и потопени във водата, която при съприкосновенията с неизмъчените техни пищяли, макар и течна и бистра, унасяла със себе си множества мазни мехурчета, като че са миело масло в изворчето.

Неволно съблазнителното положение на двамата ни познайници било нарушено от идването при тях на Стефана Костова, човек макар млад и макар още да избадал на чорбаджийската арена, но бил обичлив и симпатичен в тяхната среда, защото давал големи надежди, приготовлявал сичкото свое същество за жертва и стъпала на сичко, щото е сито, мазно, блатясало, лойно и дебело.

– Без време е неговото идване на Кайнарджа – се обадил Христо Христов и напъхал своите голи крака още по-навътре и по-надълбоко във водата.

– Защо говориш така, Христо? – казал Димитрото. – Знаеш го колко ревностно и предадено момче е. Или нови вестници ни носи, „Съединение“ и „Светлина“, или пък писмо е получил от Саранова, в което тряба да се описват нечистите дела на софийското полутурско правителство.

Димитрото щял да продължи още, но лек като перце вятър подухнал откъм Тунджа и той се разгърдил насреща, като се тупкал по хълбоците и викал: „ох, ох!“

– Честит ви сериян! Ще черпите – казал Стефан Костов и начаса се тръшнал на земята да си мие главата в изворчето, защото цял-целничек бил потънал във вода. – Две минути търпение, докато се разхладя и дойда на себе си – прибавил той.

– Казвай, дордето не си забравил, рекъл на шега Димитрото.

– Новината е твърде важна, та затуй тряба да се приготвите и се въоръжите със сичкия си кураж, па тогава да чуйте – подзел Стефан Костов, като се мъчел да скрие своето вълнение.

Вижда се работата, че това достойно момче дълбоко да е изучило физиологията и темпераментите на своите почитатели. Знаяло е то, че техните нежни сърчица не можат да смилат твърде лесно горчивото, неприятното и противното.

– От Саранова има някои важни новини, или пък опасности за нашата партия – казал Христо Христов.

– Много сте далеч – отговорил Ст. Костов.

– Дойде ми на ума. Приело се е известие, че Царя-Покровител е благоволил да остави мене главен настойник на святаго храма в Шипка – казал Димитрото.

– Надявай се; ще видиш ти един настойник – повторил Ст. Костов.

– Е, ама стига си го усуквал! Не ни мъчи – казал малко сърдито Димитрото.

– Да не би султанът да е припознал съединението, въпреки изричната воля на Царя Покровителя? Тогава не може се мина от келешите – забележил меланхолически Христо Христов.

– Нито едното, нито другото, господа! Новината е тая, че оня пезевенгин Илия Стоков е назначен вече за министр на финанциите – казал най-после Ст. Костов и скочил на крака, за да засвидетелствува своя гняв.

– Какво? Я по-ясно, по-ясно! – извикал Димитрото и неволно си измъкнал една крак от водата.

– Не се подигравай, но говори като човек – допълнил Хр. Христов.

– Стоков е назначен за министър, господа, има телеграма, която видях с очите си и щом я прочетох, дойдох да ви съобщя – повторил Стефан Костов и се прекръстил, за да даде вяра на своите думи.

– Ставайте! Хайде да си вървим!... Хайде, че няма време за бавение... Ох, и той ли ми дойде на главата, господи боже мой! Как ще да живея аз сега в тая пуста касаба, как ще слушам, че моят заклет враг е станал министър?! Цар Александре! Где си, покровителю? Защо се маеш да не пращаш своето победоносно воинство да ни освободи още един път – викал вън от себе си Димитрото и обувал своите чорапи, без да си изтрие краката.

– Чакай холам, какво ще направим сега, ако си отидем в града – възразил Христо Христов, който дотолкова сънливо изглеждал, щото не бил си още мръднал краката от извора.

– Какво ще да чакаме, бе? Хайде по-скоро да биеме телеграма на цар Александра Покровителя, комуто да изкажем болките на народа, като му съобщим що за човек е тоя хаирсъзин, който е станал министър в неговата България, т.е. на цар Александра Българията – продължавал Димитрото.

Той се успокоил чак подир три деня, когато джюмбюшът на дружината от хотел „Руски Цар“, станал известен. Ето вкратце какви са отношенията между тие двама граждани, ето защо Димитрото не може да търпи не само близките на Стокова хора, но и простите му познайници. Коя е причината, ние пак повтаряме да се признаем, че не знаем, че не пишем историята на Казанлък, а биографията на Чардафона.

Втората причина, за да гледа Димитрото Чардафона под вежди е тая. После 9-ий август, когато Димитрото играел на ръченици, че цар Александровата политика спечелила в България, а Чардафона, като върл защитник на Александра

Батемберга, не смееше да се подаде на улицата, защото един ден и на жена му даже, като се върнала от пазар, няколко слепци ѝ извикали: „долу Чардафонката!“ срещат се един ден случайно.

– Е сега, какво ще да правиш, господин поручико? Кой сега ще да ви защити, като няма вече, нито Батемберга, нито либералите, нито пък англичаните? Кой ще ви отърве да ви не бият славните войски на цар Александра – казаците – казал Димитрото на Чардафона с такъва ирония, гордост и скрита злоба, щото Чардафонът се стопил от яд.

– Твърде лесно – отговорил той. – Щом тие ваши ангели – казаците на цар Александра, дойдат в България, аз ще да отида да ги посрещна, ще отложа напредя им шапка, ще се прекръстя, ще прочета „отче наш“ и ще кажа: „Я православний“. Тогава тие ще да ме попитат: „Ну харошо, братушка, а где има тука девки и хорошинкий баби?“ Аз ще отговоря; слушаюс Ваше Високоблагородия! Хороши девки и баби има в къщата на Димитрото Папазоолу“...

Димитрото, което е готово за славата и за силата на цар Александра да се бори цели часове, после тоя отговор на Чардафона, кривнал глава и си заминал. А казанлъшката хроника по тоя случай отбелязва в своите анали, че той, Димитрото, три деня не излезал на Михалакевото кавене.

Но доволно вече за Казанлък и за казанлъчени. Ако ние уморихме читателите си с няколко излишни редовце, това е сторено от искрени побуждения и благи намерения да дадем една кратка характеристика, било за тоя град, било за хората му, тъй като нашият херой е венчан в Казанлък, тук той е прекарал твърде бурни и важни политически приключения. За него, а не за Димитрото и за Стокова се разпространихме ние по-на дълго.

III

Нашият херой, Чардафон Великий, е човек варен и кален българин. Ще да се обаят мнозина скверни язици да кажат: ами фамилията му защо окончава на фон, титла и частица, която може да краси само една немска фамилия? Почакайте и ще да видите по-долу. Но нашето лице и без особени доказателства може да бъде чисто; достатъчно е само това просто обстоятелство, че хероят ни е от Габрово. А кой не знае где се намира Габрово и какви хора излазят от него? Габровец може да бъде сичко, но не и немец.

В тоя град е видял Чардафона най-напред тоя божи свят. Това, т.е. рaждането му се случило в 1860 г. през богородични заговезни, но кой ден и кой час, габровската хронология упорито мълчи за това събитие. Има се съмнение, и съмнение доволно силно, че черните души в Габрово, Манафа, Ганчо Гаврилов и други, като угадили от рано, че в лицето на Чардафона тие ще да имат заклет противник, разпоредили се с време и турили скверна ръка върху сичко документално, което се отнасяло до нашия херой. Това възможно узурпатурство се потвърдява още и от наблюденията на Парлапанова и Мускурова, двама верни и предани приятели на Чардафона.

Да си кажем правото, да не ни тежи на душата, и ние самите не обърнахме сериозно внимание по тоя въпрос, т.е. малко се занимахме и заинтересувахме с първото житие-битие на хероя си, с характеристиката на неговите родители и с достойнството му. Не сме от ония, да не признаваме, че тук в това наше поведение, се заключава парадоксизъм, но и ние си имаме своя базис. Ние, т.е. аз, от когато видяхме с очите си, че и руският цар може да бъде нихилист и анархист, и то в чужда земя; от когато чухме неговата царска прислуга да нарича действията на анархистите: „патриотически побуждения“; от когато познахме и се уверихме, че тоя цар, най-строгият и най-чистоплътният между царьовете земни,

отива да уничтожава, да съсипва и да троши, корени, когато той сам за запазване и за тържество на своята е пролял безбройно количество кръв; когато неблагодарният български народ почерни най-добрата човечешка черта – „признателността“, като показа, че царската „воля“ и слово са за него халваджийска книга, а някаква си свобода и независимост му са мили, две черни чуми за белия цар; когато стана явно, че царските генерали, които дават клетва пред иконата, че през целия си живот „няма да произнесат дума „конституция“ – у нас, в България станаха най-горещи нейни защитници и пазители; когато дядо Славейков Маститият, на стари години отиде да се потурчи и стана гайдарджия; когато мнозина от руските идеални хора, наречени социалисти, или по полицейскому – нихилисти, които ратуват за благото на цялото човечество, не можаха да отърпят и да не преминат под величественото знаме на белокаменна Москва, като казаха, че българското съединение и независимост са *вздор*; когато се изтълкува реалното значение в България на думата *академисти*, когато, когато и много когато – то сичко това не можеше да премине току-така, да не направи революция и в скромната литературна форма, на която, съгласете се – може да влияят много външни обстоятелства.

Нови времена, нови хора, нови идеи и понятия. Ако Негово Величество султанът, нашият петстотингодишен враг се е помирил с нас; ако маджарските някогашни софти, които в 1877 г. щяха да образуват легион с фесове, който да дойде на помощ на Осман паша, сега произнасят името *българин* с благоговение; ако Царят-Покровител се е преобърнал от покровител на мъчител – то никой няма да роптае, секи ще да разбере важността, влиянието и значението на тие исторически преврати.

„Да, но общественото положение на родителите, тяхната култура и характери; възпитанието, средата, детството и пр. и пр., можат да имат грамадно влияние, в състояние са най-ясно и най-вярно да обясняват бъдещите съдбини и направ-

ления на тогова или оногова обществен деятел, политически мъж, смел и решителен патриот“ – ще да ни възразят мнозина поклонници на старата школа и на класическата форма.

Пуста ви остала вам и формата, и класицизмът, и епохите, и средата, и възпитанието, и съвременността, и влиянието на тоя или оня автор и домашната среда, и дяволите! – отговаряме ние. Като туриме от една страна вашите форми, теории, възпитания и пр., а от друга страна съпоставим грубата действителност, горчивата практика, живите фактори и гръмливите събития, то посред ще да излезе такова турско ашуре, такова вавилонии и салто-мортали, щото вие кухите книжници и педанти буквоеди, се преобръщате на скелети, авторитетите ви се разбиват на прах и на пепел, а вие завземате почетно място на положителна нула. Ние можем да ви турим на върволица стотина и повече факти и случаи, да ви покажиме, че едни и същи лица, другари от пелени, от един град или село, от бащи земледелци, или абаджии и двамата с капитал по 1500 гроша, при един и същи даскал учили, по равно число пръчки изядали, на „Рибният буковар“ се просветявали, в една и съща стая, при един майстор избадали заедно, в една година отишле, да кажем в Русия или Цариград да събират духовна пища, едни и същи бележки получавали по катехизиса на отца Филарета, или по тълкованието на Библията, с една реч, в приготовителната и във възпитателната епоха вървели ръка под ръка, а когато се досегнали до грубата действителност, когато снели от себе си блокадата на робската опека – боже господи чудотворче! Единът шпионин в Цариград в писалището на цензурата, другият гладува в Букурещ или влече студените синджири в Диарбекир! Или пък, в по-ново време, единът продава бащината си стряха в руското консулато за чин и за бели рубли, а другият бъхти гърди пред балкона на това консулато да доказва и убеждава заблудените, че руският цар не може да се сравни със султан Махмуда, в Русия хората живеят като добитък. Кажете ми вие моля ви се, защо Любен Каравелов и Константин Искрич

Кесяков, от едно село, заедно отишле в Русия и пр., първият умря да брани правата на своя народ, а вторият, на втория се разнесе гласът на 9-й август, в София, пред руското консулато, той извика най-напред: „На колене!“ И тълпата, тълпа от хора, с човешки лица, с по два крака, с ръце и глави – падна животински на кръстопътя, в калта, в блатото! Кажете да кажа и аз? Но да оставим сравнението между деморализирания до в костите Кесякова, да теглим паралел между двама едноутробни братия, между същия Л. Каравелов и по-малкото му братче – Петко Каравелова. Приличат ли си тие? Има ли нещо общо между идеалите на покойния и шарлатанските действия на живия? Онова, което се е считало за гнусотия и подлост от първия е веруя на последния. А между това, тие са биле братия, наедно раснали и живели. Раковски и Кръстевич са също от едно село, съученици биле; Хр. Ботйов и българският екзарх Йосиф I, тоже са съселяни. Но я им гледайте действията? Я ги сравнете? Хр. Ботйов запечати своите божествени начала с кръвта си, а съселянинът му – блажений Йосиф продава правата на България за калугерски разкош. Васил Левски Дякон, дякон забележете, титла, която е символ на слепещината и на тъмнината, а подир две-три години същият Васил Левски пише: „нам не тряба цар, който е наказание за сиромашта, ние ще да се управляваме с демократическа република“...

Идете после сичко това да издирвате и изучвате, защо това така, а не инак, защо Петр е станал душопродавец, а Павел – издъхнал на враненско вже? Бошлаф, и пак бошлаф! Ние пак ще да запеем една наша стара песен, че светът ще да пропадне от учените. Но забележете добре ония *учени*, каквито имаме ние в България, т.е. тяхна милост, които преди да тръгнат за учение, било в Европа, било другаде, уверяват родителите си да не плачат и жалят, защото син им подир две години най-много три, ще да се завърне *министър*. Ние не говорим тука бабини деветини, ние сме въоръжени с факти, като гавазина от руското консулство. Кой, кажете, стана ди-

лаф на руския цар, та стъпи върху врата на България на 9-й август? Казвайте де? Кой се възмущаваше, че в България се празнувало памятта на Хаджи Димитра, на Ботйова и на Любена Каравелова, когато това трябало да става с белите генерали: Скобелев, Гурка и др.? Не академистите ли, които носят на гърдите си малко сребърна пъхтичка? Така си е то. Колкото по-горе стоиш над обикновените смъртни (по цилиндър, по ръкавици, по пъхтички и пр. разбира се), колкото по-широко поприще лежи напреде ти, че вместо хиляда, има се надежда да получиш две и три, толкова повече замирисваш на козе месо. Петербурската академия и парижкият факултет на правото само с това ще останат забележени в българската история, че са внесли помежду ни сичкото гюбре от своя социален живот, че успяха да развалят девствената първобитност на българския народ. Признаваме, че тяхна милост имат своите заслуги, или в правото тълкувание на някоя статия от Вр. Съд. Правила – която утре пак ще обтегнат към друга страна, или пак в точното измервание на тая и оная местност; но тие преимущества са капка в морето пред позорните дати и факти. Прочее, да живее гурбетликът и простите братия, които не са ходили в Петербург и Париж, да се слави нашият Чардафон и неговата дружина!

От разказите на добри някои хора из Габрово става само това явно, че бащата на нашия херой е бил белберин.

„Белберин! Реформаторът на келеви глави – ще да възрази Стоенчо Михайловски, авторът на „Червена България“. – Белберин и неговият син, комуто малко-много солидно образован човек никога няма приеме да каже „добрутру“ даже, и такъв човек обществен деятел!“

А знаете ли вие Стоенча Михайловски и неговите взгледове и убеждения? Интересен е негова милост. Той е на мнение, че човек, който не знае поне френцки да говори, който не е проживел най-малко две години във Франция, който не е чел в оригинал законите на Наполеона, който не е присъствувал в литературните соарета на мадам Адам, то тоя, кой-

то не заслужва за друго за нищо, освен да оре и копае и да си сваля шапката, где срещне и види такива гарги учени, какъвто е поменатият Стоенчо Михайловски. Милостта му е още на мнение, че било чиновничество, било Народно събрание и пр., да бъде достъпно само на хора като него. Е, зел човекът, ходил във Франция, там и чул, и видял тие работи, а онова, което прави Франция и нейните големци, може ли да бъде вредно за България?

Но фактът си е факт, че бащата на Чардафона се е занимавал с това позорно и низко за французите занятие – белберликът. И той като своето чедо не петимисвал твърде за стари години и за черни дни, не превивал врат пред знатното и богатото. Много пъти, в турско време, скромното му дюгенче нацеждало между четирите си голи стени такива умерени елементи, които от „кажи-рече“, от „дай“ и „почерпи“, оставали до тъмна вечера и само тогава си отивали, когато на бая Тишка огледалата и лиените захващали да правят компромис на улицата и когато заптието, което вардяло при сахатя, раздрънквало своята касатура и почвало да вика:

– Ах, пезевенкелер, пак ме извардихте, пак ми развалихте кефа!

Никой порядочен и нуфозлия габровченин не стъпал в това дюгенче. Същите добри хора разказват, че нашият херой, на когото боят бил по онова време до един лакът, присъствувал незабележено на тие увеселителни вечеринки, облечен с бащиното си палто, което две педи било по-дълго от боя му. Много пъти, по коледните празници, когато се пукало от студ дърво и камък, той стоял отвън вратата пред бащиното си заведение да наблюдава кога се зададе каракола, или когато се връщат от кавенето чорбаджиите. Единствена награда за тие свои трудове, той искал да му дадат белберският лиен, към който имал твърде голяма страст да го нахлюпва на главата си и да го дрънка с двете си ръце.

Един ден, на някой си голям празник – това било в епохата на чорбаджийския упадък – баща му възседнал на кон и

тръгнал да прави визити из града, като не заминувал и къщата на някои от първа ръка хора. Това било подигравка на чорбаджийската пасмина, която не прегълнала горчивият хап така лесно, защото на другия още ден, мюдюринът го викал, взел му пет бешлика джизаа и го оставил на три деня в дранголника.

Синът раснал и се развивал под бащината стряха. Игиенически условия, храна, възпитание, потик към развитие на младата и крехката душа, биле на почетно място. Туй, гдето се казва хъшладисване по задницата с делафа, стъпване с бос крак на влажна земя, хапване мъчносмелителни вещества, като зеле, ряпа, тестени неща; изпущането някоя остра и от национален вкус думица в негово присъствие от страна на родителите му – биле чужди и непонятни за Великия. Макар по онова време и да нямало още игиените, нито на д-р Моллова, нито на Драгомирова и Берона, но родителите биле дотолкова предвидливи, щото млякото, утренното кафе, супата, банята, чаршафите, преобличението чисти дрешки три пъти в неделята и пр., биле правило ненарушимо. Когато първи път нашият херой се събрал с някои недобре възпитани деца и ги чул да се псуват на майка, закрил си с ръце очите, заплакал жално-жално и отишел при родителите си да се оплаче. Какво значи възпитанието!

Забравихме да споменем, гдето му беше мястото, че раждането на Чардафон е било съпрежено с някои неестественности, които са рядкост почти. Цял ден от петлено време до късна вечера се е мъчила майка му, дордето се освободи от своя плод. То било време за вечеране вече, когато баща му добръсвал в дюгеня си голата кратуна на един онбашия.

– Какво си така замислен, белбер уста тая вечер, като никога? – попитал онбашията, който познавал от близо *устата*, че никога неговото чине не се затваряло.

– Ох, онбаши ага, беля домашна ми е дошла на главата! Тука стоя, ама умът ми е при дечурлигата, отговорил наскърбеният стопанин и такъва въздишка изпуснал, щото лоя-

ната свещ, която горяла малко настрана, турена върху едно разцепено дърво, понизила своя пламък.

– Хаир-ула! – попитал мерхаметлият турчин, и още повече, в качеството си на забитин, настоял да узнае, като какъв род е белата, не може ли и той да спомогне нещо.

Както е знайно, обичай строг е в българите, щото актът на ражданието да не се разгласява, дордето не се видят следствията, защото, казват, не било добро. Но турчинът така настоял, повече от добро сърце разбира се, щото Тишко белберинът открил своята домашна тайна.

– Не се бави! Скоро зимай една кубур от моите тъпанджи, иди си у вас и без да те съгледа булката, изгърми из комина. Повярвай на моето мусулманско слово, че ражданието ще стане тутакси... Рахметлият моя баща, белки си го чувал, десятина родителници е спасил по тоя начин, и забележително, че такивото деца, сѐ пехливани и бабаити излизат. Скоро не се маяй, върви, а аз, макар с половин обръсната глава ще да те почакам – казал онбашията и станал от стола, сам да подаде тъпанджата на Тишка белберина, който не се решавал още на тая дива и странна рецепта – да гърми над главата на нещастницата.

Подир няколко минути, след излизанието на Тишка, там близо в махалата се чул ревът на арнаутската тъпанджа, която така грозно избухтяла, щото и сам онбашията, нейният господар, който стоял на малкото огледалце и си мажал мустака с лоената свещ, подскочил и казал горделиво сам на себе си:

– Бумбарекът, пращи като московски топ!

Но не останал задоволен само онбашията от гласа на своята тъпанджа. С радост се напълнила в същото време и къщата на сиромах Тишка. Щом той се промъкнал до огнището в скритата под дългата си аба тъпанджа, която изпразнил през комина, кандилцето, което блещукало пред иконата на Св. Богородица, изгаснало, сажди като скреж се посипали върху огъня, две стари баби, прегърбени джонголози, които стоели малко настрана една срещу друга, се чукнали по набър-

чените чела и се прегърнали неволно, майката родителница скръцнала зъби и издала необикновенен глас, но целта била достигната. Нашият херой изплул като мрак на косатия козек и такава нарà надал, като че десят години да е живял на тоя свят, като че половината Габрово да му било борчлия. Когато запалили отново кандилото, то той орял вече по земята и успял да натъпчи в жабешките си уста едно вълмо козина.

– Ох, Тишко! От Свята Богородица ли беше синко, туй чудо? – казала една от бабите, като разбирала най-много гърмежът.

– А-ха, от Свята Богородица зер! Няма ли да ѝ целунеш колана? – отговорил засменият до ушите Тишко и вхлиперил на зашамадената баба устата на пищова под носа ѝ, която като чалдисала миризмата на барут, сбърчила своето лице като печена ябълка и се прекръстила набожно.

IV

Ние сме на мнение, щото и юнашеский възраст на нашия херой да го сгромальосаме надве-натри, т.е. да го не туряме под тънък калем. Колко за хатър и за форма повечето да не би да ни обвинят читателите в прекаленост, щото да заприличам на руския цар в Бургас, ние ще да отбележиме само няколко факта от най-характерните, които може би да бъдат и излишни към общото и обяснителното, но затова са пък наглядни.

В училището нашият приятел бил дотолкова прилежателен, щото в разстояние на пет години само един път дал удовлетворителен изпит. Колкото протестации и заговори се случвало да има от страна на ученици към учители по онова време, той бил сѐ начело. Той поддържал духа между учениците, той бил рапортьора на сички учителски слабости, които ставали с тях в града. Где каквото се откриело против учителите, щом се земали мерки и ставало изпитване, Чардафона

бил показван от сички изпитвани и разследвани. Един път в учителския съвет излязло даже решение за отстранението на опасния човек от училището, но той се разпоредил с време и зел мерки за неизпълнението на това решение. Вечерта трима от учителите приели анонимни писма, в които се казвало, че ако тие не развалят час по-скоро своето *чорбаджийско* решение, ще пострадат заедно с фамилиите си.

Много пъти на училищните стълби висели по няколко жени, дошле да се оплачат най-после и на учителите от техния питомник – Чардафона, вината на когото се състояла или че бил синовете им, или че пошетал нещо из градините им със своята тайфа, или пък че изговорил някое остро словце. Един път, когато училището, или общината раздавала на победните ученици някакви си подарени учебници, паднало се и нашият познайник да получи граматиката на Груева. Същият вечер, без да си отиди у дома от училището, с няколко още подобни нему хрисими момчета, заедно с книгите си, поизлезли вън от града. Местността, през която минувала младата дружина, т.е. през градините и бостаните, такъво врангало се дигнало от женски и мъжки гласове, като че не хора, ученици преминували, а глутница от вълци.

– Булка Стефановца-е ей! Остави поенето и тичай на горният край, защото Чардата минува! – викала една стара жена, на която преди няколко деня биле изтръгани краставиците заедно с корените.

Сполучила най-после дружината да посети една кукурузяна нива, от която задигнала няколко тестета кукуруз. Станало нужда да се кладе огън, па наоколо нямало никаква сушенка. Граматиката на Груева се предложила на дневен ред. Чардафонът, като че поотказал на пръв позив, но като му се присмели, че „толкова ли е било неговото другарство“, той откъснал коричките, които биле накъсани на малки парченца и запалени; но огънят не можал да се състои. Потребали се нови жертви. Чардафонът дал предисловието и съдържанието, като неща ненужни. Пак няма огън. Тогава той решил да

откъсне листовете за глаголите, които му биле най-противни; но дружината решила едногласно, че по-добре би било да се държат краищата и постепенно да се върви към сърцето.

На другия ден учителят в преданието, случва се да поиска от Чардафона граматиката, в която му трябало да види нещо. Понеже тя била завита в корички от друга книга, той я отворил и чак тогава видял, че останало само сърцето.

– Учителю, кабахатът не е в мене! Имаме вкъщи много мишки, които нападат тая нощ, и дордето съмне изпояли я – казал той за свое оправдание.

Общ смях се дигнал от сичките класове, засмял се най-после и сам Чардафона, напушил се и учителят, който се обърнал настрана да не го забележат.

С подобна ревност нашият херой се е отличавал завинаги към науката и просвещението. Докъде вторий клас той бил изкарал криво-ляво и решил да се оттегли към практически живот, защото и училищните стени вече почнали да негодуват против неговото примерно поведение.

В това време той и делата му успели да го направят известен в няколко класа от габровското общество. Ако портата на някого се намажало с катран, ако стадо от гъски или пуйки се разбивало по реката; ако глава се пробивала; ако нощно време се хвърляло със сняг в прозорците на някой чорбаджия; ако пострадвали сеитбите в някой бостан и пр. и пр. – то името на героя ни непременно трябало да се произнесе от пострадалите лица. Сички тие подвизи той предприемал не за някакви благи цели и лични ползи, не с намерения злобни и умишлени и с планове да си остане в тайна приключението, но просто ей така, от удоволствие, а понякога и за отмъщение и един род наказание на известни чорбаджии, които показвали сегиз-тогиз зъб към младежта, шюшнали на ухото на мюдюрина да земе по-строгички мерки и въобще работяли против сиромашта, за защитник на която Чардафонът се обявявал безсъзнателно.

Той имал своята дружина, състояща от момченца; сѐ ка-

то него благовъзпитани и благонадежни. С тая дружина той излязвал, когато предстояло да се върши нещо по-сериозно, ето защо си спечелил име *Чарда*, което означава: сбор, събрано множество (на стадо от говеда се казва *чарда*), бюлюк и пр. Така се наричаваше той до 1884 година, т.е. Чарда, но като дойде в Румелия новият директор на военните работи, Драгалски паша, който се именуваше още *фон* Драгалски и който като противник на чардафоновите идеали, тоя последният напук усвои неговата титла, която като притури при Чарда, излези едно *Чардафон*. Драгалски своевременно се беше научил за тая кражба, и според сведенията на самия Чардафон казал: „Ферфлухтер Чардафон-вагабонт“.

Между другите негови подвизи после училищната дисциплина, по-забележителни излизат според нас и следующите. Чорбаджият Х. накарал едно заптие да го шибне няколко пъти, защото му подплашил коня. Подир няколко деня, една неделя, когато воденицата на Х. не вървяла, Чардата, с още няколко свои другари, отива и отпуща водата, нарочно, с цел да направи повреждение. Повреждението, повреждение, но простият случай докарал и нещастие още. Воденчарът, стар човек, каквито са почти повечето воденчари, бил се пъхнал в домозлука да мерхемети долапите. Когато бликнала водата и колелото се обърнало, така завъртяло стария човек, тъй му изплющял кръстът, щото той прострян като риба плувал по водата нанадолу. След няколко минути вече, когато препълзял да излезе на края на водата и метнал поглед наоколо си, зърнал нашия херой с другарите си, които примирали да се смеят насреща му.

– Ах, милата ви майчица!... Скъсихте ми дните, господ ви убил – казал той и въздъхнал от дълбочините на своята душа.

Друг път, зимно време, когато из габровските улици може да плава каик из калта, на Великия му хрумнало на ума, че доволно занимателно би било да присъствува при такъва сцена, когато пада възрастен човек, или пък жена с котлите на рамо. Ето защо той се позамислил и решил архимедов-

ската задача. Вечерно време, изкопал още с едного, една дълбока дупка сред пътя, в най-големия кал, гдето имало камъци за стъпване, турени от добри хора. Дупката била напълнена догоре с кал вода и захлупена с една суха и гладка плоча, върху повърхността на която би си сложил крачеца секи проходящ. Но плочата била сложена върху две доволно тънинки клечици, така щото и тежината на едно куче не би се удържала. Когато била изпълнена вече сичка тая дяволско процедура, любителите на изящното и на сценическото се оттеглили на няколко крачки настрана и завзели позиции до ближния ъгъл на улицата. Минали двама, трима, четирма и повече, жени и мъже, но на никого кракът не удостоявал чистата плочица. Когато минувало някое малко момче, или момиче, на което салто-морталето не е нещо необикновено, нашите любители се молели, дано с тях се не случи нищо, дано захметът им не отиди на ветра. Задала се една мома, която носяла прежда на рамото си, с кобилица. На нашите наблюдатели светнали очичките. Неволно тие отместили крак и се приближили към мястото на катастрофата, като се питали един други, ако би да „стъпи“, какво положение ще да земе и като какво направление ще да ѝ завземе роклята?...

Но момата, за голямо съжаление на приятелите, преминала благополучно. Подир нея се задало едно ефенди, тънко и напето, два пъти стъпи, три пъти намигнѝ, с черен калъплия фес, със сетери без яка, с цариградски галоши, с бръснат врат, с броеници в ръка, което и по улиците даже не си снемало едната ръка от тънкото мустаче. Въобще ефендето било френгия работа, изпълнявало длъжност паспортчия в Габрово, но обичало да драсва и по други вид паспорти, та затова сновяло по цял ден из улиците. Неговият галош направил сефте на плочата. Той се съборил като отсечен на земята, единът му крак стърчал като ралица, а другият биел мътилка. Когато последният му крак направил компромис с дъното на дупката, нанагоре се издигнал такъв шадраван рядък кал, който напъстрил ефендевото лице като проток...

Дордето нещастното ефенди нареждало попражните като логаритми, в дъното на улицата се счувало такава топурдия, като че бягало хергеле. Това биле нашите приятели. Цяла една неделя после това приключение, в тая улица следвали да обикалят двама заптии.

Трети един път, пролетно време, пак нашият херой с дружината си, случайно убили една змия, която като разглеждали дълго време, както това бива обикновено с малките момчета, биле я хвърлили вече. В това време се случило да замине една жена към реката, която носяла кобилица на рамото си, на една край с пъсма, а на другия отзад, с празен котел. Чардафонът зел мъртвата змия, затекал се подиря ѝ и я хързулил в празния котел. Жената стигнала на реката, запаршила се спокойно, нагазила вътре, изпрала си пъсмата и когато вече свършила, тогава се навела да си зема котела и го напълни с вода. Сега тя вижда чак змията, и без да му изпитва надълго и широко дали тя е жива или мъртва, дръпва се наназад и такъв вик надава, щото отпосле и тя сама се засрамила. Чардафонът, който наблюдавал още отстрана, затекал се при нея, като спасител, попитал я защо вика и като узнал где е злото, грабнал котела, изтърсил змията и я стъпкал с крака.

– Да си жив и здрав, синко, Свята Богородица да ти бъде на помощ – казала уплашената жена на нашия приятел.

V

Сичко това, за което говорихме дотука е било вършено от хероя ни, дордето той е бил на 12 или 14 години. Когато сиромахът му баща се уверил вече, че син му си е спечелил такъва слава в Габрово, щото секи бяга от него като от чума, т.е., че никой от по-заможните хора не желае да го има в къщата си, то домашният съвет решил, че само влашката свободна земя ще да опере тяхното чедо.

И действително една прекрасна заран той целунал ръка на своите родители на дряновския път. Двама души от скъпите му другари стоели, предвид на своето непripознато още гражданство, стоели малко настрана и с просълзени очи изпращали своя скъп войвода.

– Когато се върне Янтра, тогава и ти! – викала още по-настрани една от средна възраст жена, която била щастлива да има няколко стълкновения с нашия пътник.

Тоя последният я погледнал, в други минути би ѝ отговорил със сичките ударения, но сега, като виждал зад гърба си Габровото, като зярнал своите двама калфи, които биле дотолкова скромни и хрисими – отказал се от сякакви възражения.

– Не те е срам, мари! Че очите ти ли е извадило детето? – отговорила чардафоновата майка на хлевоустата жена.

– Хайде, хайде, свършвайте по-скоро, защото Русчук е далеч – казал един от кираджиите, който бил от Новата махала и който носел на коня си ябълки.

– Майка! Да ни не забраваш, рожбо... Провождай ни книга да те разбираме! Слушай големите хора, не отвръщай никому, не се събирай с лоши момчета – говорела със сълзи нажалената майка.

До половин час, дордето се закрие Габровото, нашият печелник чувствувал в душата си последната родителска сцена, но щом преминали първите ханчета, той завзел националното си положение. На кираджиите било заплатено от баща му два бешлика да го занесат и теслимят в Русчук, с условие, че ще му дават да възсяда само в крайни случаи, когато се умори.

Не току-така мирно и без приключение е било това четиридневно пътуване, но ние го оставаме за икономия, и преминуваме за минута през тихия бял Дунав, да подникнем тук-там подир новата участ на нашия уважаем в чужда земя. Той се настанил при едного богаташа, на чужд хляб, покорен слуга, за седем жълтици в годината, стари дрехи от

господарските синове и нещо новичко, като кундурци или капелка, за някой голям празник, когато отиде да се комка. Мъчно и усилно било на дивото горско пиле, раснало и пораснало покрай още по-дивата Янтра. Цели шест месеца можал той да отърпи на един господар, но забележете, че три пъти побягнал в това време и пак се връщал, принуден от неминуеми опасности. Най-мъчно му било, когато го накарвала коконата да ѝ мие краката, а после да я чеше по петите, само с двата си пръста. Веднъж той се осмелил да попита господарката си, защо сѐ по петите я сърби, а не и на друго място по тялото? Дали това е било казано със злонамерени цели или просто така от габровско любопитство и балканска невинност, мъчно е да се констатира. Сам авторът на това питание настоява да казва, че тоя въпрос произлязъл от бош-буазлък, за двойното му значение той се сетил чак подир две години. Господарката му, която била на около 30 години жена, наместо отговор подигнала си една крачец и леко бутнала Чардафона по устата.

За Великден през 1876 г., нашият приятел чукнал червеното яйце под бащината си стряха в Габрово. Тук съм длъжен да ви обадя, че когато той напуснал господаря си и кръстосвал по улиците из града, попаднал случайно с един другар в българското хъшавско кавене, гдето от срам не приел даже и да седне при възрастните хора. Известно е на читателите, че в турско време сяко българско кавене в честита Ромъния се отличаваше с накита си от различни народни картини, които бяха забранени в Турската империя. В кавенето, което било удостоено с присъствието на Чардафона, между другите картини, първо място държели: „Савва Раковски с байрак в ръката“; „Клетвата на Хаджи Димитра и дружината му“; „Битката му в дядо Поповата курия“; „Убийството на Ангел Кънчев“; „Влизанието на Симеона в Цариград“; „Руският император Николай Павлович“ и др. много.

Сега за първи път Чардафона видял тие народни идеали. Твърде е естествено, че той е имал много тъмни понятия за

Раковски и Хаджията до това време; но сичко туй малко му попречило да опули очи на тяхното съдържание. Байряците с лев и полумесец, младите сѐ отбор момчета, с пушки, сабли, калпачета, цървули и навуща; сражението със заптиите, черкезите и други, от които немалко треперел той, когато бил в Габрово, силно впечатление произвели на неговата буйна натура. Дордето той бърсал с ръкава си стъклата на картината, за да може да ги разгледа по-добре, добри и ревностни хорица от хъшовския лагер се намерили, които обяснили на жаждующия съдържанието на сяка картина, и исторически, и географически, и политически, па и агитационно.

– Какво ги гледаш, малко момче? Познаваш ли ги кои са? Ще да колиш ли и ти като тях турски глави? Прекръсти се по-напред, преди да се доближиш до тях, защото тие са сто пъти по святии, отколкото иконите във вашата черкова – казал един хъш, който се доближил до любопитния и на когото единът мустак, левият, гледал право в окото му, а десният висел надолу.

Да не забравят читателите, че това е произхождало в 1876 година, буйната и идеалната тая година, която може би да бъде първа и последна в българската история. Ето защо връщанието на нашия херой в Габрово не било току-така проста случайност, но имало и нещо политическа подкваска. Туктам из града, чул той от познайници българи, че в България се готви нещо, можал да хване струната, която по онова време влечеше за очите сички млади българчета, невлезли още в тридесятата си година. Един хъш, родом от Карлово, който печал дроб на чаршията, показал даже на Чардафона, че той като родом от Габрово, най-близо до Балкана и до манастирите, тряба да се намери там за Гьоргевден.

– А че и Карлово е близо до Габрово – защо не си отидеш и ти? – попитал нашият, не че се съмнявал в истинността на думите му, но от точка зрение на общо действие го запитал.

– Да, но ние сме хора търговци, имаме си земание-давание, които като свършим, ще тръгваме – отговорил търговецът.

Най-милото и най-скъпото нещо, което Чардафона спечелил във Влашко, било един калпак, от тъканите, с който той мислел, че ще да покаже зъб на своите ближни в Габрово. В Русчук той преминал със същия калпак на главата и със същия манер на носене, т.е. пречупен на върха и кривнат на една страна, като че парахода, с който пристигнал, да принадлежал нему. Турците, на които кривнат калпак, подсукан мустак и наметната аба са трън в очите им, от скелята до конака едвам можали да търпят своя от Влашко дошел гост. Но на конака, гдето Чардафона отишел да си вади тескере, на кабадаилъка било турено край. Али ефенди, който подписвал тескеретата, бил тая заран в твърде възбудено състояние. Първо, че през нощта имало моабет, в който пет души ефендета и двама ерменци изпили десят оки ракия; второ, че имало да чакат за тескерета от три деня около триста души градинари; и трето, че един англичанин, касиер на железницата Русе–Варна, със своето незнание официалния язик, отървал две-три думи пред ефендето, които съвсем го огорчили. „Ей, бана бак, мастика ефенди! Мурафет, мурафет! Яп мурафет“ – говорял англичанинът на ефендето-тескереджия и подавал своят паспорт за подписване, без да подозрява ни най-малко, че прави оскърбление.

Два часа се биле изминали вече, откак англичанинът си заминал с подписаното тескере, а ефендето не се още примирявало с думите: „бана бак“ и „мурафет“.

– Пуста калсън и ефенделикът му, и тескереджилъкът му! Двадесят години изтривай праговете на царската капия, мъчи се като дявол, а за сичко това наградата ти: „бан бак“ и „мурафет“ – говорял той сам на себе си и следвал да удря емзата на тескеретата. – На стари години, и „мурафетчии станахме, демек хаджи айват копилери“!... И то от кого? От един мръсен гяурин, от една ингилишка свиня, дошла в земята ни на готово да продава чалъм! Тю! Язък за нуфаза ми! Бе пезевенклер! Вие няма ли се свършите още? Какъв е тоя маскаралък от вас, бе свини? На градина ли отивате вие, или

на мохарабе? Коренът ви да изсъхне! Не можехте ли да земете от селото си и кучетата, и жените си, и кокошките? Или нарочно сте дошле сабахлаим, да ми вадите душата с куки? Кафето си не съм пил още бе, кераталар! – говорял ефендето на нашите лясковски градинари със стиснати юмруци и със запенени уста, при сичко, че не било „сабахлаем“, а пладне, при сичко, че градинарите само мълчели и се трупали около прозореца.

Но нали са градинари, българи от Лясковица? Царският човек от тях искал да си извади гвоздеите, които гореказаният ингилизин му дал.

В това време си пробива път между навалицата и нашият Чардафон, който доближава до прозорчето, изважда си тескерето и с манери чисто ромънски, казва:

– Домну ефендим, скоро ми свърши работата, че кираджиите тръгват. Бързам!

Ефендето кипнало още повече. Думата „Домну“, която не можаше да не бъде унизителна за един турчин и която Чардафона произнесъл по незнанието си турския язик, съвършено разстроила нервите му.

– Какво каза ти, чоджум? Я се понаведи малко по-надолу да та изгледам добре! – казал ефендето със сдържана злоба и нашият приятел, без да подозрява нещо, изписал се като фотография насрещу му с кривнатото калпаче.

Ефендето така го изплющяло, щото калпачето подхвръкнало над главите на градинарите, и се въртяло като колело. Дордето падне на земята, посреща го един заптия с крака си, който му дал перпендикулярно направление въз друга страна.

– Пич с пич! Устата ти меришат още на майкиното ти мляко! Накривил калпак, като че е на Картал паша син му – продължавал ефендето.

В Габрово по това време, когато се завърнал от печалба Чардафона, младото, честното и идеалното се пукало от работа. И бакали, и търговци, и занаятчии, и учители, и ученици към едно и също биле настроили своята деятелност.

Правяние фишеци, точение ножове, триение пушки и пищови, стегание царвули и навущи, с една реч развиването на българските байряци и прогласяването на свободата от върховете на Стара планина, се чакали по-трескаво отколкото „Христос Въскресе“. По само себе си се разбира, че това огнено течение е трябало да завлече в своите порои и нашия Чардафон. Читателите са запознати вече с него горе-долу, следователно, лесно ще да ни бъде да повярват във възможността на казаното от нас.

Три деня не са минали, когато той подушил вече младежките идеали и още в три деня така усвоил и възприел идеята, щото с нея лягал и ставал. Макар малък, неопитен и неузрял още, недостоен да му се повери великата и страшната тайна, но и за него имало работа. Правение фишеци, принасение едно друго, свиквание и съобщение – и това не е ли работа? Когато брадите, та и старите хъшлаци подказали на Чардафона, че и за него има предвидени хъшовски дрехи, малка пушчица и револвер, то той се прекатурил няколко пъти през глава. Тряба да ви обадя, че по онова време не беше като сега, да се ритат мартинките, винчестирите и капаклиите пушки по улицата, да се продават и по бакалските дюгени за по една рубла и за конски товар дърва. Тогава една проста кърджалийка с черешови белезици и един нож тек-колаклия се ценяха твърде високо. Де тогава мартинка? Ако такъва само една би се случило да има в една чета, то турското царство се считаше, че е паднало, а четата хвърчеше със своето надмощие над стихиите.

Но грошът на Чардафона се ценял само в приготовлението, когато хъшлаците имали нужда от неговите табани. Щом се развял байрякът, щом песента: „Вятър вее по Балкана“ се заменила с: „Кълна се и обещавам се“, Чардафонът бил оставен на пясъка, никой се не пленял от неговата горня устна, която била лишена от вълница, гола и гладка като петелски гребен. Кой му зел пушката, кой царвулите и вървите, дрехите му не биле доизкарани и не знам що си още – оставила го

дружината роб в Габрово, а тя поела планината. Той се късал с парцалите си. Тичал надолу, бягал нагоре, ходил да ги гони отвън града, газил реката на няколко места, дордето най-после можал да се срещне с друга една дружина, останала да излезе на втория вечер. С един пищов, турска тъпанджа, със своя ромънски калпак на глава, на който имало и китка цвете, направена от тънките пръстенца на едно негово чернооко комшийче, той крачел радостно към близката балканска стена. Още по-радостен станал той, когато му поверили два венца, увити в платно, които биле изплетени от няколко габровски патриот-девойки. Тие венци биле предназначени за водителите на четата – за войводата и байряктаря.

Но на заранта Чардафонът се изгубил от четата, останал само с един другар. Ходили тие двамата по габровските колиби, скитали се, губили се, попаднали при селото Кравеник, което било нападнато вече от черкезите, а въстаниците разбити и отстъпили. Няколко деня още скитание, и той се завърнал в Габрово, здрав и читав, не претеглил нищо, тъй като възрастта му го гарантирала от сякакви подозрения. А в 1877 г. той преварил да се запише в опълченските дружини, гдето не станало въпрос за възрастта му.

VI

Но настрана Габрово с неговите приключения. Нашият херой не обича да се занимава със своя роден град, особено с въстанието в 1876 г., тъй като, дордето това въстание има за херои хора като: Цанката Дюзтабанов[253], поп Ивана, Постампирова, Конкилева и др., неговата персона изчезва като мъглата на шипченския връх. 1881 г. е началото, когато той се отърсва от авторитети и второстепенности, и стъпва на самобитна почва. Датата, или по-добре месецът, от тая 1881 г. е априлий. Сещат се читателите, че най-знаменит ден от тая година е 27 априлий и по-после – 1-й юлий, че тук ние

разбираме преврата в България, извършен по угодата на Царя-Покровителя Александра III, погледнат съчувствено от Александра I и дошел като сладък мехлем на така наречените консерватори.

Наумяват си читателите, че туй палешкото Габрово, по причина, че в него отсъствуват благородни и изтънчени елементи, с криво око погледна на новата фаза – 27 април. Дебелите габровци се нагло подиграха, било с волята на Покровителя, било със самия акт, подписан от младия ни тогава уж български Княз, но всъщност – руски губернатор. Между грубите и нецивилизовани елементи, които си деряха гърлата да викат из Габровото: „Да живей Конституцията“ току-кажи, че в първите редове на неблагоразумните попадаше и негова милост, нашият. Княжеските адютанти, които късаха знамето с надпис „Конституция“, той им извикал най-напред:

– Черни души! Какво правите? Ръцете ви изсъхват!...

В изборите на 14 юний, пак той подигнал първия камък и го стоварил по гърба на Манафа. Подир 1-й юлий, т.е. подир свищовската мелодична урра, когато браздите на управлението се предадоха вече в добри и благородни ръце – действията на Чардафона зеха по-положителен характер, доби той вече пълно гражданство, стъпи в пълнолетие, опря се на буквата от Конституцията, макар тя и да беше вече пусната на чаир, захванаха тук-там из Габрово да се занимават гражданите с неговото име.

В габровското мирово съдилище и в окол. управление, т.е. в тяхната архива, интересующите се и сега могат да намерят и прочетат следующите дела, протоколи, прошения и донесения, отворени против личността на хероя ни, после 1-й юлий, в разстояние на едно късо време.

„Първо, дело по обвинението на габровския жител, П... Чардата в оскърбление на няколко по-първи граждани в това, че реченият Чарда, купил няколко сухи риби, зел ги в ръката си и обикалял с тях из чаршията, като викал с глас:

„Хайде косати, ха! Единът – девят консерватори чини!“ Габровското околийско управление, което е представител на властта на Негово Височество, като се увери от донесението на няколко габровски благонадежни граждани, че тие действия на Чардата са направлени против особите на първите ни граждани, че под името „косат“, той клевети казаните граждани, и че въобще неговото поведение от няколко месеца насам е нетърпимо за началството, то и пр. и пр...“ свършва прошението.

Второ, дело по обвинението на същия, който в Кръстниковото кавене, в присъствието на много публика, позволил си да издълбе очите на Негово Височество, който бил изписан на една табакера...

Третьо, пак на същия, който казал, че Негово Височество трябало да се затвори в една ракла и са изпрати като багаж през Дунава.

Четвърто, пак той и други още немирници, обвинени, че съчиняват някакви си пасквили под название „*Свобода*“, които имат за цел да компрометират настоящия ред на работите на властта на Негово Височество.

Пето, подозира се *известният* (забележете – *известният*!) немирник, именуем Чардата, че нощно време, с другари подобни нему, намацали твърде неблагоприлично портите на почтения и уважаемия от сички граждани г. Х....

Шесто, на 14 того, когато в дома на познатия гражданин Х.... биле събрани на веселба няколко пак познати граждани, тъй наречени водители на тукашната народна консервативна партия, злодейска ръка хвърлила през прозореца сред събранието един възел, в който имало газ и барут. Домовладиката и гостите заявяват, че силно съмнение имат на известния по своите безчиния Чардата.

Седмо, по-миналата нощ станало сериозно опитване да се запали сеното на гражданина *такъв* и *такъв*... Понеже тоя последният е от така наречената консервативна партия, която стои най-близо до престола на Негово Височество и

понеже в града ни се е образувала неотдавна една голашка шайка, тъй наживаема лжелиберали, началството подозира в тая зверска работа Чардата или други някои от неговите приближени.

Осмо, прошение от по-видните габровски граждани, които се оплакват от *някого си* (това *някого си* е турено от врежда) Чарда, който ходял да пее под прозорците им известната пасквилна песен: „Тез консерватори, тез черни души."

Девято, протокол, съставен в управлението, от който става явно, че скандалджията Чардата ходил по някои търговски дюгени да пита: „Имате ли козе месо?" Тъй като жалобщика продава тънки манифактурни стоки, в които е немислимо да има „козе месо", нещо, което е добре познато на обвиняемия, настоящият протокол се състави за далнейши ход на работата.

Десято, също протокол, съставен по верни донесения, че немирникът Чардата, именувал видните габровски граждани „черни души".

Единадесято, доносение на *верни* хора, че Чардата, не само четял, но и разпространявал още пасквила на „кафенебашийската" троица – „Независимост", която пише за Негово Височество любезния ни Княз най-гнусно.

Дванадесято, постъпили заявления от видни граждани, които обръщат вниманието на правителството върху именуемия Чардата, който станал вече нетърпим със своите сквернословия, било към правителството, било към гражданите, та затуй настояват няма ли възможност да се изпъди административним порядком из града."

Както виждат читателите, върволицата подвизи на нашия херой е доволно разнообразна и пълна. Но не са само погореизложените дванадесят пунктове. Тие са само официалните, които са видели гласност и канцелария, така да се каже. Има и други още на две места по дванадесят, за които доколкото сме слушали, г. Манафов държал по онова време списък; но вероятно той го е изгорил, щом работите се обър-

наха наопаки, т.е. щом Царят-Покровителят си дигна благоволението от Батемберга, като се увери вече, че от него няма стане човек. Както бъдещият същински биограф, така и ние отдолу подписаните, сме принудени да се червим от фактите и да признаеме мълчаливо, че горните дванадесят точки са цяла истина, собствено притежание на хероя ни. Дали са тие биле необходими и можат ли да бъдат оправдателни за епохата, която описваме – рано е още да се произнесем. Ако мнението на отделни личности може да важи в тие въпроси, ние няма да скрием, че г. Саранов, съвременник, съгражданин и едномисленик на Чардафона, строго порицаваше тие дела, при сичко, че в тяхната основа и от него има подквасa. Но достойно е за забележване и не умълчаване и това обстоятелство, че г. Саранов говореше това подир две-три години, когато той беше вече в Стара Загора.

– Че какво от това, че той бил в Стара Загора или Габрово? – ще да попитат жителите от крайдунавските градове.

– Проста е вашата работа, ще да отговорим ние. – В Стара Загора има много брез, габър и леска, канари, сипеи и брегове, местност и почва, която най-много ярадисва на козите. Естествено е, че в такъв случай и в града, гдето е живял г. Саранов, козето месо ще изобилствува; а според законите на Бокля, вие знайте, че почвата, климатът и храната можат да влияят не само на народите, на цивилизацията, но и на отделните индивидууми. Прочее г. Саранов ако отказва онова, което е одобрявал в Габрово, той не греши ни най-малко, а върви по законите на майка природа. А между климата, почвата и храната на Габрово и оная на Стара Загора, разликата е поразителна. В Габрово Янтра, дива и сурова, мрачна и сърдита, влече букови листи и презрително поздравлява габровчени, при сичко, че тие последните са я заприщили на няколко места и искат да смучат тайния благодат. Напротив, Старозагорската Бидечка, мирна и хрисима, покорна главица, шумоли и бледнее, като че е без кокали, като че плаща градско право на старозагорчени, наместо шумата на горде-

ливия и величествения балкански цар – бука, влече лозови листи и сякакви бурени. Лозята около Стара Загора дават гроздие, което лепне по пръстите като туткал, когато с гроздето на габровските лозя и лицето си да миеш, пак няма останат никакви следи. Габрово и Стара Загора! Какъв контраст. Право казваше доктор Стоянович, че като дошел в Габрово във време на войната, щом са напил вода от Янтра и изпил сто драма вино от тяхното, което прилича на зайча кръв, на сърцето му паднало нещо като кирпич, от който са освободил, чак когато си умил лицето на Бидечка.

Скоро нашият херой почувствувал благодатното влияние на княжеските закони и порядки от 27 и от 1-й юлий. Мило му било за Габрово, гдето го свързвали толкова възпоменания, но и порядките на новия режим, които се дотрогвали до някои телесни части, не го радвали и насърчавали. Туй било, онуй станало, бе бива, бе не бива, най-после един прекрасен ден, 2-й априлий 1882 г., между първи и втори петли, нашия херой се измъкнал от Габрово и поел пътечката през Новата махала. Петима души другари, които дошле да го изпроваждат, повече да видят дали ще да излезе благополучно, така горещо и страстно се целунали, щото в ближнатата махала, която била на разстояние около 500 крачки, кучетата се разбудили и силно залале. Когато изгрявало слънцето, Чардафонът си почивал на върха на планината до бистрото кладенче, гдето е вече границата между Румелия и Княжеството.

Тук съм длъжен да ви кажа, че той отивал в Румелия да търси своя геченмек. По онова време – 1881-1883 – Румелия беше оная българска земя, гдето се търпяха сякакви мнения и убеждения, гдето свободата цъфтеше. Тук бяха прибегнали, освен водителите на либералната партия Славейков, Каравелов и други още последователи, намираше се още привременно в Пловдив и Николай Иван Радионович Степанов-Попов Галериянски, Николай Попето, Димитр Василев и др. Самият факт, че Каравелов и Славейков се намерили в Румелия, освен гостолюбие, но и служба още, караше

и по-долните им последователи, които ставаха нетърпими на пълномощинското правителство, да имат очите си обърнати към тая страна. Важна е тая емиграция. От една страна тя подигна Румелия в очите на българите, но от друга, тя същата пак стана причина за нейното падание. По-преди, до емиграцията, Румелия си се потаваше като престъпница, нейните директори и първенци, следваха да прибират по две-три заплати, а органът им в. *Марица* ги хваляше на четири страни.

Ето защо и нашият Чардафон, който бил извикал няколко пъти за Славейкова и Каравелова „да живеят“, тръгнал за Румелия с дълбока надежда, че няма да остане съвсем на сухоежбина. Той пътувал апостолски. Най-мъчно му се сторило от Габрово до Шипка, защото като се боял да го не сполети нещо откъм родния му град, правел икономия в почивките и отстъпал по-живо. В Шипка преминал твърде братски, не толкова, че шипченци съчувствували на делото, за което Чардафонът станал жертва, но просто хората се привързали към личността му, или по-право казано, към неговия сладък язик. Един два часа само, Чардафонът чувствувал, че е в чуждо село, а после езиците биле развързани, както нему, така и на любопитните, които се намерили на дюгена и заприказвали с него. Смях, остри словца по адрес на Княза, на руските генерали и на консерваторите, биле в изобилие. Първо и второ заръчване минало сухо и мъртво, но когато трети път била донесена табличката с пълни чашки сливовица, Чардафонът взел една, станал на крака и прогласил следующия тост:

– Пия за здравието на либералната народна партия и за нейните водители: Каравелова и Славейкова! Долу черните души!

Чашките изчътардисали, секи опънал своята, с някаква си гордост и достойнство, много любопитни крадишката блокирали масата, гдето се веселял нашият приятел, когото зяпали в устата, двама души от един път викали на дюгенджията: „Напълни ги от мене“, с една реч, погледите почти на сич-

ки биле втурнати в устата на Чардафона. Едни го взеле за съдебен пристав, втори и трети си пришепнали и останали помежду си съгласни, че той е таен агентин на митницата, тъй като в Шипка мнозина има да мърсят с контрабанда; четвърти го определили за човек не от долня фамилия, защото там в дюгеня имало един, който постоянно си държал дясната ръка на главата, уж че се чеше, а всъщност да бъде готов; щото ако непознатият заяви по който и да е начин своето големство, начаса да смъкне калпака си и да се тури на разположение.

Тук му е мястото да отбележа, че туй българите са глави дебели. Уж хора, които цели петстотин години са само слушали, изпълнявали заповеди и се покорявали на турците, а гледаш, че им липсува нещо, сѐ куцат, сѐ простаци и недодялани. Влезе в селото им околийски началник, човек царски, тие са излеврили под кръчмата, или на боклука като резани турци, нищо не искат да знаят. Ако някой се доближи до правителствения човек, то е или да си подаде ръката, която драще като трион, или пък да попита: „Какво ново са чува“, „Как върви политиката“ и пр. Има и такива някои прокопщаници, които като не се уверяват от един път с какъв човек имат работа, за да му снемат шапка, боят се да не би поклонът им да отиде напразно: а ако пък не снемат, така също се боят, да не би да им привика и ги сконфузи непознатият. Затуй, тяхната първобитна грубост е изнамерила следующата рецепта: като видят, че слезе в селото им някой, когото не познават, почват уж да се чешат с едната си ръка, което не е друго нищо освен резерва, щом усетят дебелия край, или че непознатият обади своя чин, или пък че се развика за нещо, от един път да похванат калпака и го турят под мишница. И от такъв народ чакаш бъдеще! Тъй ли е в Русия? Щом се чуе само в селото тропот от файтон и звънци, кой гдето се намира замръзва на местото си, изправя се чинно, снема шапката, туря я под мишница и с наведена глава чака да мине баринът. Но понякога наместо барин, излязло, че файтонът носи

някой дърт евреин, дошел да отваря кабак в селото? Няма нищо! Това не вреди. Нека десят пъти се приготвят за барин и излази чифутин, отколкото един път да се намерят неприготвени. Това е почит, едно уважение от страна на селския човек към гражданина и чиновника. Така става то. Градският човек, самият факт, че той се е удостоил да живее в град и да има земание-давание с по-предни хора – показва, че той стои по-горе от селянина.

Но да не помислят читателите, че и нашият Чардафон си е направил устата да иска почит и уважение. Против подобна дързост ние протестираме. Думата ни бе само да обясним мимоходом една лоша черта в нашия прост народ, т.е. в селаците, в масата, която не знае да говори по френски и няма понятие от руската военна академия, не е дисциплинирана, така да се каже.

До късно време дюгенчето, в което се бил спрял Чардафонът, било предмет на любопитство от страна на шипчени. Много наздравици се напили, разни въпроси биле турени на масата и решавани повечето по волята и мнението на гостенина. Батемберг, консерваторите начело с Начевича, Стоилова, Грекова и пр., русите, бесерабците и руските офицери, биле разбити тоя вечер на прах и на пепел.

– Чудни хора! Вчера се освободихме и наместо да оставим народа да се порадва на свободата си, ние го тикаме в други премеждия... Аз мисля, че с тие си постъпки ние сърдиме и нашата покровителка и избавителка велика Русия – казал помощник-кметът, човек, който минувал за най-праведен, най-честен и мъдър в селото.

– Русия ли? Че ти как мислиш за нейния народ? Той е триста пъти по-рая, отколкото ние бяхме на турците, възразил Чардафонът. – Когато аз бях в опълчението, един руски фелдфебел ми казваше: „Ах вие сукини синове, болгари! Кой дявол ви накара вас да дигате гюрюлтията, че турците ви мъчели, та ни накарахте да дойдем да мреме и се биеме за вас? Къщата, земята, лозята и градините на един ваш селянин,

едно цяло руско село да се сбере, не може ги купи! Подлеци вие, болгари! Секи от вас има по три сандъка дрехи, а нашият мужик – щото му е на върлина, то е и на гърбина. Кьорави ли сте да се огледате в нашите погонци, които са дошли в земята ви от три хиляди верста с колата си? Не ги ли виждате, че суратите им приличат на свинска кочина, че на гърба си имат само по един кожух, който е и за делник, и за празник и за завивка и покривка, а ризите им, да цъкнеш с огниво наоколо ще пламнат, като барут? Знаете ли вие, проклетии братушки, че в много наши губернии, хората ядат мекина и желад наместо хляб?

– Ех, царство голямо, кабил ли е да няма и там сиромаси хора; но работата е, господин Чарда, че в Русия царува християнин цар, не беси и не запира, не праща на заточение в Дярбекир даскали и учените хора, както правяха у нас турците – възразил пак помощник-кметът.

– Господ ум и разум да ти дава! Знаеш ли ти, бе глава Гергова, че ако турците пращаха по 5–6 души българи на годината в Дярбекир, то русите изпращат по 5000–6000 в годината? Хем техният Дярбекир, който се казва Сибир, десят пъти бил по-голям от турското царство. А пък бесение, бой – на скъсване! Турците бияха както завърнат, с плесница, тояга и пр., а пак в Русия удрят по талим. Виждали ли сте нагайките, които носяха казаците?

– Ето я една! – казал един кираджия, който клечал до вратата, като измъкнал един камчик от ботуша си, който в недостойните български ръце приличал повечето на козя опашка, отколкото на нагайка. – Тука в тоя дюген ми го даде един казак за 25 драма ракия – свършил кираджията.

– Ха! ей с такива бият в Русия, хем по голо – свършил Чардафонът и изгледал сичките наред, които мълчели с изключение на помощник-кмета, който си клюмнал главата в знак на съмнение.

Подир два-три часа по-събуденичките хора в Шипка знаели вече, че на Караджовата бакалница дошло едно момче,

което приказвало такива остри приказки, нечути досега от никого. Дошло известие и до ушите на Христо Духовникова, който като най-стар даскал в селото, завинаги думата му имала решающи глас в селото, па и обичаят му бил такъв, щото който малко-много предничък пътник замине през селото, то той жив-умрял, да се срещне с него, да му каже поне едно „добре дошел“. Това обстоятелство покрай другите си ползи, имало още и за Духовникова тая добрина, че гдето той не можал да надвива със собствения си авторитет, помагал си с чуждия. Тъй например, ако някога излязвал насреща му по-зъбест оратор и го срязвал, то той начаса казвал:

– Ти и аз ли знаеме по-много, или еди-кой си пътник, с когото аз се разговарях на хана? Човекът от главата пил вода, па тогава ти говори, а не като нас, да учим политиката по долищата.

С това обстоятелство ние обясняваме факта, че същата още година, Духовников бе избран от селото с пълно вишегласие да отиде по цяла България и събира волни помощи за шипченската черкова. Тая обикалка го въздигна него още повече в очите на своите съселяни, защото той има случай да се срещне с министри и с князове, за което дневникът му най-добре свидетелствува.

Духовников се бил прибрал вече вкъщи, когато му казали за присъствието в селото на нашия емигрантин. Той стоял по бели гащи до прозореца и записвал си в познатия на читателите вече свой дневник, дневните шипченски събития. Като му казали, че има един пътник в селото, той отбележил и това събитие, като оставил празно място за името на пътника, което още не знаел. Облякъл се набърже и се приготвил да излезе, но бил принуден да остане малко наназад, защото му нямало бастуна. Шипченското съвременно предание говори, че с бастун Духовников се явявал само тогава, когато отивал при някой странен пътник, както бе сега, например, Чардафона. А из селото, в обикновени случаи, той никога не носел бастун. Но да не помисли някой, че шипченци са се

сърдели защо съотечественикът им да презира тях, а пред чужденците да излазя парадно? Не. Напротив, тие напълно съзнавали важността от тая парадност, не завиждали, но се радвали даже, че и в тяхното малко селце могат да растат и се плодят забележителни хора. Че ние не говориме празни думи, т.е. че завистта е чужда за шипченци, за доказателство може да ни послужи случката с Маня Бояджиев, така също жител шипченски, симпатичността на когото ставаше предмет за разговор и в някои пловдивски къщи по тепетата.

Когато Маню Бояджиев, подир войната, отива на учение в Русия, подир няколко месеца се получава в шипченската община такъво едно писмо от него. „Тук в Русия, гдето хората знаят как се живее, отдавна са намерили за добро да се раздели и пречисти народът. Богатите, учените и заслужилите хора се наричат *дворяни*, т.е. можат да влязват в царските дворове. А останалите, които се казват *крестияни* (санким рая), никой ги не поглежда. Такъво нещо скоро ще да стане и в България, и нашето село Шипка, току-кажи, че цялото ще бъде дворянско с много дребни изключения. Но тъй като тая работа може да се забави още, а пак от мене настоятелно искат да представа документи от кой съм клас, то моля да ми подпишите приложеното тук свидетелство и го потвърдите, че аз съм от стара дворянска фамилия. Не можете да си въобразите до колко полза може да бъде и за пострадалото ни от варварска ръка селце, тъй като аз, припознат веднъж за дворянин, при сичките руски големци ще може да отивам...“

На втория ден още, после получването на това важно писмо, шипченската община, заедно с черковното настоятелство, с епитропите, със селските старци и с поповете, държала извънредно заседание. Три пъти било прочетено писмото с глас, а никой не зема още думата да влезе по съществото на делото, секи чупи пръсти.

– Да е някоя нашенска работа, която сме чули и запомнили от бащите си – да ти отсече главата, така или инак. А пък то – кой го знае? – Царски работи – казал един от събраните.

– Аз мисля, че Мането, което се е родило в селцето ни, и дай боже, като си свърши ученето, пак тука помежду ни ще дойде – не би написало това писмо, ако да не беше уверено, че за добро става тая работа – заключил втори, който по женска страна се падал нещо род на бъдещия шипченски дворянин.

– А бе то е тъй, ама кой знае? Аз помня, че Мането и тука дордето беше още, май шейретча момче падаше. От где го знаеш сега, че не иска да крои някой кюляф? И баща му като мене на потурите си имаше седемдесят и седем ями... – възразил трети.

Но общото съгласие надвило в събранието и свидетелството било подписано, че Маню Бояджиев е наследствен дворянин, из *селение* Шипка. Ние съжаляваме, че на това събрание, съвсем случайно, не е присъствувал и приятелят ни Христо Духовников, който бил отишел в Пловдив. В такъв случай, ние би имали речите на сичките оратори от събранието, записани в неговия дневник.

Най-после, той, Христо Духовников се приготвил както прилича и тръгнал към кръчмата, или по шипченски – дюгеня, гдето нашият херой следвал да чете лекции по политиката. Той стъпал важно, държал си главата по-нависоко отколкото обикновено, подпирал се с бастуна така, щото изглеждало отстрани, че той му е предмет необходим, а мустаките му биле засукани в празничен вид. Пък мустаки ли има, пустият му Духовников! Черни, та лъскави, като стопена смола, вити, като на овен, завинаги турени в прилична форма, а особено да ги видиш в празник, кога ще да отива при непознати хора, или пък като минува покрай хорото. А пък като се обръсне в събота вечер – просто да ти е драго да го гледаш, сякаш ли е изписан.

– Ох, Христо! Ще ме убодеш, бре синко! Какво си са наежил тъй страшно, сякаш, че носиш човешки глави? Докарваш ми на ума делибашиите с тие остри мустаци – казала един път баба Милевица на Духовникова, когато преминал покрай портите им в празничен вид.

И сам Духовников, когато се отвори дума за прилични и левент хора, ще да ви разкаже сума случаи, станали лично с него, сè по повод на черните мустаци.

– Когато се занимавах с гайтанджилък и ходях на Узунджовският панаир – разказва той – гледам две ханъмки с един арапин подиря си, често преминуват покрай моя дюген, позапират се, изглеждат и се помайват, като че търсят някого. Аз си стоя на пейката и не обръщам никакво внимание, нито ги поканвам да влязат, тъй като в дюгена ми нямаше марфа за тях. Веднъж, дваж, триж, а ханъмките честят около моите кюпенци. Турско време беше, съмних се, да не ми навлекат на главата някоя беда, попитах ги: „Какво заповядате, ханъм ефендим?“ – „Нищо, гледаме сеир, чорбаджи“, отговориха, тие засмяно, като гургулички и хлътнаха в дюгенчето ми. Питаха ме отгде съм, женен ли съм, колко пари продавам гайтана, има ли алъш-вериш и пр., а черните им очи – стрелят ли стрелят. Аз се навеждам да ги не гледам, а тие само ме подпитват и полека-лека отварят яшмаците си, дордето най-после работата излезе на мегдан. – „Чорбаджи, хората по вашия мемлекет, сè такива черни мустаци ли имат? – попита едната. – „Евах, евах!... Сега за пръв път виждам такива дилбер мустаци“ – отговори другата и пресегна да ги похване, уж да видела дали са мегки. Разбира се, че аз се отдръпнах настрана, не беше тогава времето, както днес.

А прочутият Куртчиолу Осман често говорял на Духовникова, че ако той би имал неговите мустаки, то отдавна би бил миралай, или векилхарч в палата на Валиде султан.

– Харам са такива мустаци на един гяурин – свършал той.

Когато Духовников приближил до дюгеня, гдето щяло да стане рандевуто, т.е. гдето са намирал нашият херой, то сичките находящe се вътре шипчени обърнали към него внимателните си погледи.

– Ха, разгеля! Ето че и бае Христо иде – се обадили няколко гласа от един път не без известна гордост, авторитетно самосъзнание и вътрешно тържество.

Духовников отворил врата с бастуна си, влязъл вътре без да се наведе, тъй като вратата биле ниски, поклонил се на четири страни по обикновено, уж, че няма никакво известие за госта и изтърсил едно всеобщо „добър вечер“.

– Стойте, стойте! Не се безпокойте – казал той, понеже няколко души от по-долнята ръка шипченци, зели да се мърдат, уж че са готвят да му станат на крака.

– Заповядай седни – казали други, като се разместили и му отворили място от дясна страна на Чардафона.

Сички почувствували, че присъствието на техния съселянин стоварвало от гърбовете им един тежък товар. Ще ги надхортува ли оттук нататък гостът, или тие него ще да надхортуват, за тях било вече безразлично. Срамът, позорът, тържеството и победата – не принадлежели вече на тях. Такова нещо е авторитет.

– Ах, ние сме имали тука гост! Кой е негова милост? Хайде добре дошел! – казал Духовников, след като седнал вече и десните ръце на двамата забележителни хора, отсам и оттък Балкана се претрили една от друга.

След „Живо и здраво“, „Как сте“, „Какво ново“ и пр. истинската тема на разговора влезла в своя естествен път.

– Какво ще да ни зарадваш, твоя милост, от княжеството ни *България*? Скача ли княз Александър? Истина ли е слухът, че Императорът-Покровител искал да го задомява с княгиня Зорка, щерката на черногорския юначен княз Никита? – попитал Духовников така горделиво и тъй произнесъл думата *България*, от което ясно ставало, че той е готов с капка вода да удави Румелия, когато за Княжеството и за неговия вожд – Батемберга е готов глава да сложи.

Чардафонът кипнал.

– Земи си думите назад, ако си човек българин! Днес няма България, няма княжество, няма български княз! Днес в нашето нещастно отечество царуват и безчинствуват: проклетият шваба Бати-Герги, пияните руски офицери, които окрадаха орталъка, черните души чорбаджии пезевенци кон-

серватори, драгуните, които са по-лоши и от еничерите и най-после гнусните пълномощия! Няма днес България, а който казва противното, той е черна душа, не е българин – извикал Чардафона вън от себе и така силно си сложил юмрука върху масата, щото на Духовникова мръднал единът мустак.

Последвало минутно мълчение. Гласът и чувствата, с които нашият емигрантин възразил, направили впечатление на секи присъствующи. Както тие последните, така и Духовников, сега за пръв път срещали такъв отчаян противник. Наистина, че пловдивската „Независимост“, органът на Каравелова и Славейкова, гърмеше вече в заспалата Румелия, но Папазоолу (Димитрото), който нравствено владееше още над Шипка, бе проводил много здраве до първенците в селото да не четат и вярват пачаврата „Независимост“, която е пълна с лъжите на двамата изпъдени министри. Па и сам Духовников, който като събираше пари за черквата в Шипка, бе излязъл пред Княза, пред Начевича и Стоилова, на които имаше визитните карточки в джеба си, силно беше преобърнал умовете и понятията в Шипка. По-после, както ще да видят читателите, Шипка престана вече да яде козе месо[253], но това разложение не ни влиза засега в предмета.

– Като нови и неопитни още в държавните работи, то се разбира, че не е кабил да не станат тук-там и някакви грешки – възразил Духовников с компромисчийски тон. – Щом сичко е станало със съгласието на Царя-Покровителя, на нас не остава какво да правим, освен да се покорим на царската му воля. Пък да ти кажа право, господине, ние българите не бяхме още народ за конституция. Лош, добър Князът, той е български княз, роднина с велика Русия. Друго нещо е нашият паша, когото ни провожда султанът. От него ти ми кажи как ще да са отърваме, а не от княза ни Александра.

Чардафона бълвал още повече огън и зехир, но почувствувал, че минутно е забъркан от Духовникова. Тоя последният, крив-прав, но на такъва здрава и патриотическа почва стъпил, особено за пашата и султана, щото нашият херой се

намерил натясно. Не е туй Петко Каравелов, да отвори чене като хамбар и да ти доведе вода от деведесят и девят дерета. Па и като гост още, за пръв път влиза в тая страна, колкото и да бил тепегьоз, сѐ от малко-малко се сакъндисвал. Но като се повърнал няколко месеца наназад, като си припомнил и наумил какво се върши оттатък Балкана, зел кураж и почнал:

– Я ми кажи ти мене, бе бати Христо, защо се ние освободихме? Защо изгоря вашето хубаво селце Шипка? Защо викахме против турците? Не затуй ли да си бъдем свободни, да няма бой, затваряние, гонение, чорбаджии, кражби, да може секи да прави и хортува каквото ще?

– То се знае – отговорили няколко души от един път.

– Като е тъй, то защо дяда Славейкова, стар български патриот, четиридесят години писал и работил за народа си, го пропъдиха в Пловдив? Защо неговия другар, дядо Цанкова, го държат затворен, като хайдутин? Защо Петкова опълченеца, комуто ей тука нà, във вашето село, отрязаха ръката, стои сега, та си оплаква дните в Черната джамия? Защо аз, който съм стар комита и опълченец (Чардафона се ударил в гърдите, като споминал себе си), оставих майка и баща и съм тръгнал гол и бос да бягам в тая турска Румелия? Ами само аз ли съм? Колко народни хорица гният по затворите и напущат България? Колко майки плачат! И защо сичко това? За кефа на немеца Батемберга и на крадливите руски офицери и консерватори... Познавате ли вие оня пезевенгин Манафина, който в турското време, като бесеха нашите братия въстаници, той правяше моабет с аскерската музика? Той е сега народният, в неговата къща кондисва швабата Батемберг... Ах, отмъщения, отмъщения! Долу черните души! Да пукне немецът Батемберг! – изривал Чардафона и стиснатият му юмрук посетил още един път сухите дъски на масата.

От тая реч на Чардафона, която в собствените негови очи произвела прилив на сълзи, общественото мнение в дюгенчето се преобърнало като чекрък и легнало на негова страна. Един от присъствующите, който така също бил опълченец,

повторил „долу“, а по прозорците се била натрупала навалица от любопитни. Духовников мълчал и ровел със своя бастун по земята.

– Хем тая работа, превратът – казал той, – както разправяш твоя милост, ще да излезе чисто немска работа. От немеца е скроен тоя кюляф. Аз не вярвам, че нашият покровител ще да има известие от тие работи. На бас се хващам, че Австрия е подклала огъня.

– Че руският цар, ти го мислиш, че е по-добра стока? – възразил Чардата. Защо той не даде конституция в Русия, ами управлява като султан? Защо той беси в земята си и проважда по стотина хора на заточение без съд? Не искаме ние такъв покровител! Долу тираните! Да живей сиромашта! Да пукне Ернрот, Хитрова, Ремлинген херой и Кащалински! Долу!...

„Не прекланяй клета глава,
народе мил, драг.
Не преставай за свобода
да гониш свой враг.
Не спомняш ли толкоз време
откак мъки теглиш.
Сваляй долу тежко бреме,
стига да го носиш.
Клет да бъде тоз българин,
който вече търпи
в земята си чорбаджии,
тез черни души!

С тие куплети от известната пълномощинска песен Чардафон довършил своя обвинителен акт и извикал на дюгенджията: „Дай още по едно да пиеме напук на черните души.“ Духовников не намерил за нужно да се продължава разговорът по-нататък. Станал, та си отишел, но раздялата им станала твърде приятелска и сърдечна, и двамата уважили

един другиму убежденията, и двамата си поискали взаимно извинение, и двамата обещали да си пишат.

– Само едно нещо няма да закачаш, само там мене ме няма... Дяда Ивана да не безпокоим – свършил Духовников на отивание, когато се бил отдалечил вече на няколко крачки, като държал пръста си на устните.

Чардафонът измърморил нещо в отговор на последните Духовникови съвети, което и той не може да разкаже сега, па и ония, които са биле около му не чули. В секи случай, нещото е било такова, щото при съвременните понятия за свободата на словото, ние сами се туряме на мястото на цензура.

Подир Духовникова потеглили крак да си излязат и постарите хора. Останали само няколко души от долня ръка хора, възрастта на които не надминавала Чардафоновата, т.е. на по 22–24 години.

Късно вечерта, къде среднощ, в една от шипченските махали, гдето повечето живеят кираджии и овчари, безплатният нощен куриер – вятърът, изкачал по балканските стръмнени песента:

„Не прекланяй клета глава“
и
„Прочул се е Ремлинген херой...“[254]

От минути на минути и двете тие песни биле прекъсвани от викове: „Долу!“ „Да пукнат черните души“.

– Че кои ли са тие „черни души“, които толкова си попатиха тоя вечер? – питали се една друга някои любопитни жени, до ушите на които се донасяло ехото на горните проклетии.

– Зевзеци със зевзеци! Да ви земе човек една габровина, пък да ви пита: като си отидоха турците – где останаха сега по България „черни души“? Или от рахатлък ви е засърбял гърбът? – говорел друг един шипченин, комуто господ бил дал от сичко, т.е. не знаял що значи на български язик: „сухоежбина“.

Рано заранта на другия ден пет-шест души сѐ една пора момчетии, стоели до плета край селото близо до калоферския път.

– Много здраве, много здраве! Не ни забравяй, бе-е-ей! – викали някои от събраните до плета момчетии и махали с ръка към речения път.

– Скъсва те свята сирница, хе-ей Чарда! Да не си помислил, че сме „козе месо“!... – повтаряли втори, пак от същите момчетии, щом млъквали първите.

– Долу черните-е-е! Да живеят фараоните! – пищял дрезгав глас отдалеч.

Момчетията до плета биле едномисленициte на нашия пътник, които той на първа ръка, за 24 часа можал да спечели в Шипка; а дрезгавият глас, бил той сам. Първите дошли да изпроводят своя скъп гост, а вторият, както е известно вече на читателите, отивал за Пловдив. Биле се съгласили вече, щото да не бърза толкова, да поостане в селото им два-три дена, да се запознае с хората; но, тъй като случайно една празна кираджийска талига с един кон заминувала за стока в Пловдив, практиката надвила на развлеченията.

VII

От Шипка до Пловдив нашият пътник бил добре приеман от ханджиите. Никакво главоболие не му се случило, при сичко, че който му казвал една, той отговарял с две. Много ханджии и пътници му казвали: „Тук такъв сербезлик не минува“, но ни с едного не се разделил да остане нещо помежду им, т.е. напрегнати или хладни отношения. Напротив, със сички той завързал приятелство, научили му името, от где е родом, по каква търговия отива и пр. Наистина, че на Карловските бани, както ще да видят читателите, работата дошла до револвери и столове, но тук главна роля е играло недоразумението. И в Голямото село станала една малка историйка, която

благодарение и на двете страни, не дошла до „ана“, „аврат“. На ханчето, гдето бил слязъл да отпочива нашият човек, случайно отседнал от коня си и един жандарин, който отивал по работата си. Едно, че Чардафонът по пълномощията и по драгунския корпус, мразел секиго жандарина като гроба си, но второ и по-важно обстоятелство било това, че тоя жандарин бил турчин, нещо нечуто и видяно по габровско. Хайде остави и това, но от где дявол да го земе, тоя турчин жандарин бил още и арапин, чер като опърлен чукан, върху шапката на когото имало и нещо като полутурска звезда.

Арапинът влязъл в ханчето и нещо по службата си казал няколко остри думи на ханджията. Чардафонът забравил и пълномощия, и черните души, и Батемберга. Колкото той и да ги ненавиждал от душата си, турчинът жандарин, и още арапин, със звезда на шапката си – това го повърнало отведнъж преди четири-пет години, в тъжните и лоши времена, във времето на бесилките.

– Слушай ханджи! – извикал той сърдито. – Запали една свещ! Парите ми земаш, а ме оставаш в мърчината да се мъча.

Ханджията, както се и очаквало, само се засмял на това странно искание и продължил разговора си с арапина, защото не било още време за свещ – слънце греяло.

– Свещ, ханджи! Глух ли си? – повторил нашият пътник. – Или тоя антихрист навън, за да ми светне на очите, или пали свещ.

Сичко това се отнасяло по адреса на жандарина. Разбрал той, или не, тънката ирония на Чардафона, но като секи румелийски жандарин, който не е участвувал в преврат, сторил се, че не чува. Ако тая дързост да беше направена на някой княжески драгунин, Чардафонът щеше да бъде хашлъдисан начаса още. Тоя последният следвал да търси под вола теле.

– Ти, ваша милост – се обърнал той и попитал жандарина, – като си приел да служиш на българи, защо не си туриш на шапката лев, а носиш тая проклета звезда? Ако обичаш султана, иди в Стамбол да правиш заптилък!

Захванали се обяснения. Най-напред остро, после постепенно по-меко, дордето най-после, не зная какво се изразил арапинът, което се допаднало на Чардафона, изведнъж тоя последният застанал напредя му кавалерски и му подал ръка.

– Ние не сме московци, но сме топрак кардашлъра – казал той и поръчал две танета да се почерпат.

– Аз се радвам, когато се срещна и поразговоря с такива като теб окомуш и разбрани хора – казал арапинът.

На един от калоферските ханища, гдето се спрели да нощуват нашите пътници, стените на кавенето биле окичени с известните патриотически и славянски картини, надраскани с различни бои, сичките издадени в Москва; а че са верни, изпитани и изследвани тие картини доказателство е това, че на сяка имало най-отдолу написано: „дозволена от цензурата. Подписал московският полицмейстер“. Царя-Освободителя го имало в четири различни пози; а Царя-Покровителя в три. Между две от тие последните, но малко по-долу, се мерджеял и нашият хаджия – Батемберг, собствено издание на Христа Дюкмеджиев. От другата страна на стената биле хероите на последната Руско-турска война: Скобелев, Гурко, главнокомандующият Николай Николаевич старший, „Сдача Осман паша“, „Сон султан Гамида“ и пр. и пр. До самия оджак, близо до мястото, гдето се окачали кавените джезвета, имало една срещу друга още следните две картинки, пак в Москва излезли и пак под цензура легнали. На едната било изписано един казак, голям като джамия, който под двете си мишници държал по трима души турци, в джобовете си по двама, на които само главичките се подавали, като куклички; богатирските му ботуши така също биле пълни с турчоля, които като притиснати сиромасите, дигали ръце нагоре и вадели язици, а казакът играе песента на „Камаринския мужик“, и турците се сипят от него по земята, като парцали. В гърба му имало натикан още един арапин, озъбен и облещен, който чупел ръце над главата на великана за помощ и пощада. Другата съседна картинка представлявала една крепост, под

която се разхожда руски солдатин, часовий, с лула в устата, а през стените на крепостта (която се вижда работата, че се е намирала обсадена), прескача един турски солдатин, който като вижда руския часовий, връща се да бяга назад през стената; но в това време тоя последният го дръпва за потурите. Турчин се тегли, казак опина, дордето най-после потурите не се събули, които се спират тъкмо на определеното място... Картината: „Сон султан Хамида“, представлявала тоя последният, че спи на креват, около който не може да се премине от ибрици, наргелета, чибуци и пр. Няколко паши дошле да обадят на господаря си, че Карс е зет вече, сичките стоят с наведени глави и скръстени ръце, готови да се поклонят на падишаха, но никой не смее да го разбуди. Както на тая картина, така и на други, гдето има турци, на сичките очите са извадени с върховете на ножове. Но да не помислите, че това е станало в Москва? Не! Българска патриотическа ръчица се разпоредила. На друга една картина биле изображени сичките императори, царьове и князьове, които се намират по света. Руският цар стоял най-отгоре и с най-голяма глава и тяло като бик, нещо което показвало, че той е най-силният от сички други. На тая последната картина биле избодени очите на султана, на персийския шах, на английската царица, на Франц-Йосифа и още на един азиатски емир.

Когато Чардафонът бутнал вратата на това публично заведение, вътре в него, върху пейките му, седели няколко калоферски слънца, измежду които, от минута на минута отварял си устата някой да продума нещо, но толкова безинтересно и мъртво, щото говорящият не си дигал и очите да погледне дали го слушат събеседниците му. Имало даже един в кьошето, който бил позадрямал, а в ръцете си държал в. *Марица*. Вижда се работата, че по-напред той е чел новини от тоя знаменит вестник, а другите са слушали. Близо до вратата било стоварено едно същество с жълти бозави потури от карнобашка вълна. Това същество, или куп месо, приличало нещо като на горния капак от ракиджийски казан.

Глава, крака, не биле познати; върху повърхността на казана стърчало нещо като молдованска тиква, дебело и отгоено, червено, та кръвено, като панджер. Това било главата. Едната му половина, която малко от малко приличала нещо като на човешки гръб, била опряна до стената, а напредя му четири пет педи надалеч висело едно чудовище, за което и корем можеш да предположиш, че било; но и съмнил се би човек да не е ромено батлаче. Това боже създание било човек; то живее и до днес в Калофер – занаятът му е да пече кебапчета, току до моста – секи интересующи са може да го види.

Чардафонът с влизанието си заедно, поздравил присъствующите, които где му отговорили где не, с първо виждание си съставили понятие, че гостът не е от тежките. Преди да седне тоя последният, завзел се да разглежда гореописаните от нас картини. Но нали си е Чардафон? Той и тук не закъснял да си покаже мурафета. Два пъти погледне на картините, а три пъти изгледа чудовището, дордето най-после захванал да се киска с глас. Чудовището, за да се отърве от погледите на Чардата, изпъшкало, расхлестяло се, запъхтяло се, подпряло се на два дерека, които имали форма на крака и отворило платната към моста. Чардафонът се отпушил подиря му и с глас почнал да се смее.

– От къде си ти, момченце? – попитал го един от присъствующите в кавенето.

– Кажи го от Габрово, речи го от *Батембергията*, сѐ едно – отговорил нашият.

– Ти на училище не си ли ходил, не си ли чел, че не тряба да се смееме и се подиграваме със старите хора? – казал запитвачът на Чардафона не без злоба и гняв.

– Овцете и козите аз продадах отдавна, а кехаите си пуснах да пасат трева – отговорил Чардата и пак се завзел да анализира картините.

Непознатият замълчал.

– Ти каза *Батембергия* по-напред; какво значи това

име? – обадил се, та попитал оня приятел, който спял до това време с *Марица* в ръката.

– Батембергия е нещастната България, която тъпче сега за сега ей тоя немски поручек, когото за срам и за позор държите още портрета му в селото си, отговорил сърдито нашият приятел, като посочил на картината на княз Александра.

Присъствующите в кавенето се задоволили само да се спогледат един други, без да отговорят нещо на тая нечута досега в селото им дързост. Наистина, че тие знаели твърде добре за превратa, известно им било за словото, което техният съотечественик, доктор Янколов, държал на един митинг против превратa; но сичко това било едно време. Гладкият и мазният язик на в. *Марица* успял да изглади сичко. Па и Чардафонът чувствувал в каква среда се намира, па затова и той от своя страна не продължил, а следвал да ходи от картина на картина. Той се спрял пред една от тях, която изображавала болница във време на войната. Солдатите, които лежели болни, представлявали сѐ млади, и хубавци и кръвени хора, а леглата им богато наредени, с мегки възглавници и дебели постелки. Между тях се разхождал сам Царят, който ги милва като деца и им подарява, кому хармоничка, кому кръст и пр.

– Колко лежат тие пезевенци – продумал той. – Аз сам съм лежал в техните болници, които тие наричаха *лазарет*. Какви възглавници и дюшеци? Горките солдати мряха като кучета, търкаляха се по голата земя, храниха ги с един хляб – господ да го наспори – чер като кал.

Присъствующите в кавенето пак се спогледали и клюмнали с глава, което значело: „Гледай пичлеме с пичлеме! Това ли му е работа?“

– Ами Христо Ботйов, вашият калоферец – защо му няма портретът? Той е по-голям от сичките тие царьове и князове – попитал нашият.

– Ние това не го знаехме досега. Добре, че твоя милост дойде да ни научи! – обадил се и забележил един калоферец, така злобно и ядовито, щото горнята му устна неволно заиграла.

– А бе, добре че ми дойде на ума, да попитам – повторил Чардафонът. – От вашето село ли е родом оня пезевенк калугер, екзархът, който казал пред един консул, че думата „патриотизм“ не съществува в българският язик? Ей че черна калугерска душа! Да беше дошел в Габрово по време на преврата, ние бяхме се надумали да му изскубем брадата.

Елементите в това кавене не били никак Чардафонски. Ето защо той ги оставил наскоро и поизлязъл из селото да се разходи, като попитал каведжията:

– Близо ли е тука къщата на българския святец, Христо Ботйова?

– Ей, че хаирсъс пич! На сяка дума ти казва: плесни ме през устата, удари ме! Чудим се защо княз Александр и Русия са спрели конституцията. От такива чапкъни! – казал един от присъствующите в кавенето, но подир излизанието вече на нашия херой.

– Като се родило, обърнало се и пепел хвърлило върху лицето на майка си – забележил втори.

– Добре, че тъдява нямаме такива стоки – намерил за добро да каже трети.

– Не бой се! И тук ще да се завъдят. Дордето се издава в Пловдив в. „Независимост“ и дордето капят в страната ни такива фармасони като тоя, който беше сега тука – скоро ще развратят народа ни. Пуста неокастрена суровица! Да го свалиш ей тука на моста, като говедо да реве – повторил първият присъствующи.

Дордето ставали тие добри отзиви за нашия човек в кавененцето, той се бил сприятелил вече с няколко ученици и други момчета, които намерил под манастира отдолу, в реката. Двама от тях му говорили вече на име, а трети бъркал в ботуша му, да му види камата, на която се подавал чиренът.

– Защо носиш, чичо Чарда, това ноженце? – питало едно малко момче чича си така свободно и откровено, като че той, чича му, бил и пребил вече в селото им.

– Да коля черни души консерватори и калугери, отговорил чичо и подръпнал за ухото своя събеседник.

От дума на дума, влязло се по същество на делото. Чардафонът отворил дума за Христа Ботйова, за неговата „Молитва“, за „Радецки“, за четата и пр. Освен чистите факти и събития, той и калайдисал нещо отгоре, например, казал, че спал две-три нощи в Ботйовата печатница в Букурещ, че тоя последният му бил ударил две плесници, че бил с неговата чета и пр. неща, които биле чиста пластарска лъжа. Питал ги знаят ли някои от неговите стихотворения и гласовете им, препоръчал да научат науст „Молитвата“ му, която до някое време ще да замести „Отче наш“ и пр. Не пропуснал случая да опише, макар и кратичко, биографията на Батемберга, казал кои се наричат „черни души“ и „козе месо“, а слушателите, на които числото се увеличавало от минута на минута, слушали и внимавали с подземанието на диханията си.

– Владика дохажда ли ви в селото? – отведнъж, прекъсал нашият разговора за *черните* и попитал своите събеседници.

– Преди две недели беше тука епископ Гервасия, който пострижа за калугерки няколко момичета и който ни събра подир черковен отпуск да ни покаже иконката си, която му подарил българският княз, отговорили събеседниците.

– И вие го търпехте? – извикал сърдито нашият пътник и плюл на земята, като произнасял в същото време и няколко нецензурирани глаголи. – Срам! Тоя гаванарин е от нашето село, той ме е кръстил, ако питате, но нали е черна душа, аз съм готов най-напред да му тегла куршум. Той е изпъден от Габрово. Где може да замирише там!

Подир няколко минути,тая дружина, която брояла вече около 15–20 души копелета от разни възрасти, стояла на онова място, гдето била едно време къщата на Хр. Ботйова. Чардафонът, като протосингел държал проповед.

– ... Тук на това място се е родил великият, славният и знаменитият наш патриот! Тук той е расал и порасал.... О, великий! Излез от гроба и погледни какъв огън гори в твоето

нещастно отечество? Батемберг швабата, Ремлинген лудият и крадливият, черните души чорбаджии, екзархи и владици и други пезевенци беснеят по България!...

Подир други няколко минути, по тъмни вечери вече, стръмното корито на хубава Тунджа възприемало ехото на Ботевата песен:

„Тих бял Дунав са вълнува“...

Песнопойците вървели през селото из улицата и песента им така ясно се слушала в тихата пролетна нощ, щото где щото било живо, излязло да слуша не без възхищение. Кой е спомнил покойния Ботйов и е наредил тая демонстрация? Читателите се сещат и без нази. Нашата стока, Чардафон Великий със своите нови познайници демонстрирал в заспалия Калофер. Той вървял посред тълпата и с отворени ръце давал команда.

– Горкият, бог да го прости! Где е сега сиромашката му майка да чуе как се слави името на сина ѝ... – се чували женски гласове по плетищата и по прозорците, отгдето минували почитателите на Ботйова.

На другата заран кираджийската каруца скръцнала към Пловдив, в която се мъдрел и Чардафонът.

– Ей, Чарда! Хем няма ни забравяш! Много здраве! – се обаждали оттук оттам по улицата някой копелтии, които успели вече в един ден да се сприятелят с него.

– Чарда, много здраве на Гервасия! – викало друго едно момче, което стояло с метла в ръката пред един дюген.

Чардафонът се кланял любезно на секи отзив и отпущал по няколко остротии.

От Калофер каруцата се спряла в с. Баня. Местността, която е заключена между тие две села, със своите гори и реки така възхитила нашия емигрантин, щото той изпял два пъти песента на Ботйова, а три – оная на Ремлинген херой. Като се надвесили над реката, гдето ентусиазмът напрегнал вече,

той дръпнал своя револвер и ехото на гърмежа се сблъскало между долините и стръмнините.

– А бе ти, приятелю, ще ми докараш някоя брадата беля на главата, ама хайде да видим! Пловдив е далеч още – казал талигаджията и шибнал своя конец.

– Ох, да те изпия в чашка! – отговорил Чардафонът и прегърнал, та целунал спътника си по устата, който бил човек на 40–45 годишна възраст.

– Наостри се от чернооките калоферченки, а че на мен си вадиш зехира, а? – казал талигаджията добродушно и си обърсал устата.

В кавенето на хотел „Баня“, гдето се спрели пътниците, имало няколко карловски почтени люде заедно с *дечурлюгата* си, между които имало и такива първескини, родени между 1850 и 65 година. Тие, що токо биле се върнали от баня, пресни и росни, като планински ягоди. Мъжката страна сърбала черно каве и коняк, а дамите с бистра вода чаши в ръцете, режели с белите си зъби по едно парче рахат-локуму. Каведжията, дядо Герги, стоял напредя им диван-чапраз и по махмурлиите очи на почтените люди искал да угади какво ще да поискат. Е, зер, както казах, хората биле от първа ръка в Карлово.

– А бе байо, козе месце намира ли ви се за хапване? ’Нам какво ми се е прияло – попитал Чардафонът ханджията с първо влизание още и се спуснал да се здрависва, като че вчера се разделили.

– Козе месо при каракачените, аратлик – отговорил ханджията, малко докачен, тъй като силно бил уверен, че надали ще да се намери на тоя свят такъв луд човек, който да бъде встрастен в жилавото козе месо. Прочее, питанието на мющерията му било подигравка.

– Ама аз съм слушал, че в Карлово много било в употребление козето, как вие да нямате тука – продължил нашият.

Почтените люди, които стоели като орли около дечурлигата, навирили уши. Едно, че Чардафонът бил седнал тъкмо

срещу дечурлигата, на които чел глътките на водата; второ, че калпакът му бил накривен до ухото и постоянно си държал ръката на едното мустаче, а трето и най-важно, че козето месо било изтълкувано съвсем в обратна смисъл. Ония от читателите, които са запознати добре с българския язик, знаят тълкованието на оная страшна хипербола, която е приписана на „козята стъпка“, т.е. – и пр. и пр. Людите подозрели и се докачили по сяка вероятност, че непознатият момък прави смес между „козето месо“ и „козята стъпка“, като има предвид, разбира се, близкостоящите предмети. Боже мой – какво заблуждение!

– Ей, амуджоолу! Сбирай си устата и знай какво приказваш, че като дигна стола – строшавам ти ребрата! Маскара с маскара!... – изкрещял един от людите, млад и растъртен човек, който наглед, секи отстрана би заключил, че с една ръка би натъпкал в земята нашия приятел.

– На мене ли говориш, бе господине? Да не си янглъш? Аз нямам чест да ви познавам – отговорил Чардафонът съвсем спокойно.

– Вън! Чапкънино с чапкънино – извикали наместо само първия, трима души от един път.

Чардафонът се оплел, сиромашията, като петел в калчища. Лошо е да те нападнат така изневерки, без да знаеш защо и за какво.

– А бе, господа... – продължил Чардафонът, – но викове „Вън“, „Изхвърли тоя боклук“, го прекъсали.

– Какво искате от мене, бе хей пезевенклер? Очите ли ви извадих? Елате де! – казал той най-после и скочил на крака.

Разтъртеният карловец дигнал стола и се затекъл към него, позеленял като гущер. Дечурлигата наскачали на крака и простреляли своите бели ръце, не да помагат на своя кавалер, а просто да подействуват със своите нежни гласенца на двете воюващи страни да смекчат страстите.

– Елате!... Аз се отървах от бесилките на Батемберга, но тук ми било писано да падна! – казал нашият и като се похва-

нал под палтото, измъкнал своя скрит револвер, който обърнал срещу нападающия.

Мъгла припаднала в кавенето. Столове, маси, чаши, рахат-локуму, мъжие, дечурлига – кармакарашик станало. Дордето откъм пътя на кавенето се чул един глас, който извикал „Жандарми!“, откъм другата врата, т.е. откъм двора, се извикало „Хайдути!“

Постоял, постоял сам нашият херой в кавенето, в недоумение, мъчел се да си представи по-наглядно дали хора бягаха напредя му, или светкавица се лъкатуше; но като спомнил за дранголника, избил куката от една из вратите и изчезнал като вихрушка към върбалака на р. Стряма.

– Дръжте го, че избяга! – изпищели няколко гласове изотзадя му, които принадлежали на пострадалите.

Чардафонът не вървял из върбалака, но го режел, като смок. Десят крачки бил вече напред, а подиря му още ставало движение от вейките и фиданките, които се дигали и навеждали. Сяко извикание от хана: „Дръжте го!“, „Към реката бяга!“ така отпрягало неговите яйови, щото трите крачки са икономисвали в две. Когато прегазил вече реката и излязъл до чешмата насреща, от челото му валял дъжд, а на врата му имало лозина, скребар и други сякакви фидани, от които можало да се оплете една малка детинска кошничка.

– Какво стана, джанам? С що разсърдих аз тие пезевенци? – говорел той сам на себе си и никак не можел да си изтълкува грешката.

Отгде да знае, сиромахът, че пустото „козе“ можало да говори на два язика, че то има две значения, едно политическо, а друго – салто-морталско? Мислил, па макар и да не намерил в своите думи и поведение никакво леке, но пак почнал да обвинява сам себе си в непредпазливост. Съмнил се дали аджеба тие хора не бяха някои големци, министри и пр., които като ми научат името от кираджията, няма ме остават да живея и в тая земя? Но станалото станало. Той станал и премерил през нивите покрай шосето към с. Чукурлии, като

се обръщал постоянно назад, да не би да се дига прах откъм Баня. За кираджията и не си помислил, тъй като багажът му, който бил немски, случайно се намерил отгоре му.

Работата обаче не зела големи размери. Жандарминът, който стои в селото, не се намерил на минутата, страстите утихнали, па и от обясненията на кираджията, като що за човек е бил другарят му, т.е. нашият емигрантин, почтените люди махнали с ръка. Двамата ни пътници пак се стигнали по пътя. Кираджията псувал, а Чардата умирал да се смее, като че нищо да не било ставало.

– Не те ли магьосаха, поне тебе? – питал той кираджията.

– Че оргисан човек си бил! Аз няма те пропусна вече да замиришеш около колата ми – говорел кираджията, но и той бил принуден най-после да се засмее, като спомнили за бегането на людите.

Чардафонът не закъснял да влезе в нормално положение. В село Чукурлии, гдето се отбили на кръчмата, когато кръчмаринът отишел да им вади прясно вино, той написал върху портрета на Батемберга с карандаша си: „немска шваба“. В Новата махала срещата била най-сърчувствена и приятелска. Ханджията, който падал малко Чардафонджа, така прилепнал за няколко минути към нашия херой, щото станали побратими, и се условили, щото колкото пъти премине нашият оттам и се спре на хана – да бъде като на бащината си къща.

– Знаеш ли ти, че понякога аз те теб харесвам? За другар като бъде – нямаш цена. Човек не остава с тебе гладен – на сух камък го нахранваш – говорил кираджията на Чардафона, като тръгнали вече от Новата махала.

VIII

На кого не е известно селото *Голямо Конаре*? Наистина, че конарите са много в Тракия, освен Голямото Конаре, имаме още: Куртово Конаре, Доганско Конаре и Ръжево Конаре; но

тие са прости конари, а нашето, за което ще да говорим тука, е *Голямо Конаре*. Защо то е наречено *Голямо*, ние не знаеме други причини, та затуй ще да се основем само на оная, която имаме, т.е. че Голямото Конаре брои около 400–450 къщи, когато другите са по 100–150 къщи. Но в турско време, когато първобитната турско-българска демокрация не беше още почти побутната, току-кажи, че между сичките съществующи Конарета, нямаше никаква разлика, никакво първенство. „И едното е населено от гяури, и другото, говореха агите. После войната Голямото Конаре подхвръкна изкуствено, като го направиха център на една административна околия – Овчехълмска, и то са прекръсти от село на град, или *градец*. Боже мой, как тая новина беше срещната от коприщени! Коприщица, която е дала толкова знаменитости, която била почетена от всесилните султани със сякакви фермани и права, която е заповядала по бегликчийски на цялата „Румели“ (не берлинската, а турската); която е дала чорбаджии на три града: Одрин, Пловдив, Казанлък и пр.; която е държала знамето на аристокрацизма в Пловдив половин век; която е блокирала с търговия и колонизация цяла Азия и Египет; най-после тая Коприщица, която изкла седемдесят и седем цигани в 1876 г. – сега, на българско време под Голямо Конаре! Сега, когато от нейното лоно имаше в Пловдив половината депутати, трима директори: Я. Груев, Тодораки Искрев-Кесяков, доктор Вълкович; председателят на Областното събрание Г. Груев, така също коприщенин, председателят на санитарния съвет д-р Чомаков, председателят във Върховното съдилище – Герджиков, председателят на Окръжното съдилище – Т. Власаков – сичките варени и калени коприщенци; а Петко Каравелов – министър-председател в София!!! Боже мой, боже мой! Коприщица под Конаре!

Това бе смъртно оскърбление. Славчо Кесяков, малкото Чардафонче, в една своя пламенна реч, в Коприщица – неговото родно селце – по време на изборите, беше загатнал да не стъпат коприщени цяла една година в Пловдив, нещо

което да бъде и да служело като протест и презрение на централното правителство. Посетеше ли Коприщица по онова време някой гостенин от Пловдив, депутат или чиновник, като захванеш от съдебен пристав, та чак до директор, в това число и вестникарите, една и съща песен се пееше.

– В нашето *селце* няма конак за такива големи хора, защото то е просто и диво. Идете в градеца Голямо Конаре – говореше мало и голямо с ядовита ирония.

А ако искаше някой зевзек да накара когото и да е коприщенец да се изяде с парцалите, то не трябаше никаква псувня. Доволно бе да се каже: „*село* Коприщица, околия на *градеца* Конаре“. Ангел Думбалата, голямоконарец, за когото читателите ще да имат честта да прочетат по-долу, нарочно е ходил в празнични дни на крастовските топли бани, придружен от няколко свои съсялени, сѐ благонадежни хора, за да духа пипер в носа на коприщени. Тряба да ви кажа, че тие последните, когато има два празника, изпреварват се в Крастово да правят бани. Ангел Думбалата, потопи се сутрина рано в горещата вода, па излазя чак по тъмни вечери, червен, та кабардясал, като проломък, при сичко, че кратовската баня е 40 градуса. Какво да го правиш? За идея – тряба се малко търпение. Когато става навалица и от коприщени, то Думбала се обръща към своите съселци, които така също се киснат или пък си мият само краката и пита:

– От где беше ти, бе младо момче?

– От градец Голямо Конаре – отговаря момчето и мига с окото си.

– А аз помислих, че си селачанин, от нашето село Коприщица – отговаря дяволският му Думбал и се гътва във водата.

Коприщени кипват. Почват се кавги и препирни за първенство и славно минало. Разбира се, че човек коприщенин и върху гладкия лед може да си построи позиция; но човек като Думбала пък, който нарочно е отишел само да дразни, не ще да бъде с празни ръце.

– Откак изклахте, вие аратлик, циганите, селото ви пет па-

ри не чини вече – казва Думбала. – Че как ще да ви поверят вас хората околия, началник, ковчежничество и чиновници бе? Два деня царувахте – седемдесят души цигани заклахте. То не може да бъде.

Но един ден, Думбалът изплющял гол из банята, подплашил жените, които биле навън под чадърите и зел гората нагоре. Причината била тая: Матей Алисов, наречен Пощата, родом от Коприщица, който два месеца през лятото се занимава с продаването на кисело зеле, пиперки, краставици и пр., в бъчови, турени на кон, дошел да се попромие надве натри на баните. Съблякъл се и клекнал на края на банята, с калпака на главата, потапял си само пръстите на краката и на ръцете, като казвал: „Ей, горещо! Не бих влязъл в тая вода, но рекох да се поразкисна, защото ей го вече шеста година ще стане, не съм се къпал."

Свършил не свършил това си оправдание бае Матей Алисов, когато Думбалата, за да му направи добро, изстъпил се отзадя му и такова текме му дава в гърба, щото той пада с главата надолу в банята, краката му щръкнали нагоре като садило, а после потънали постепенно и чак на две крачки разстояние, чрез различни зигзаги, се подава главата му. Сиромах, бае Матея! Той приличал в лицето на запрегнат пищов. Очите му изскочили като кратаци, из устата му бълвало вода, която той глътнал с паданието си заедно, смесена с алена кръв, защото си бил прехапал и езика, ръцете му се блъскали по повърхността на водата като на ранен сокол; а калпакът му, с който паднал заедно във водата цепел северният океан тихо и спокойно. Страшен рев пронизил ушите на сички присъствующи.

– Изгорях!.... Отидох!.... Оле-ле-ле! – пищял бае Матей, а Думбалата, прегънат на два ката, пляскал си ръцете и примирал от смях.

Двама-трима душоспасители се спуснали и подели на ръце жертвата, когото изхвърлили от пъкала. Щом го облели с

една кофа студена вода, той се похванал по главата и попитал: „Ами калпакът ми?“

– И такъв калпав свят не беше ми виждало досега окото – казал Думбалата и се шибнал във водата да потвърди своите думи.

Но той не бил си отворил още очите, когато видял, че е заобиколен от няколко души коприщени, кой с тояга, кой с дърво в ръцете, които искали да го нападнат.

– Очите ли ти вадеше, човекът, бе пезевенк, та го бутна във врялата вода? – говорели тие и се приближавали.

Думбалата, като имал предвид голия си напарен гръб и болшинството на противния лагер, изплющял из малките вратчка, гол като пищов; както го видяхме по-горе. Един от коприщените, който стоял до самите врата, сварил да го засегне по бохчалъка със своя конски юлар, който се типосал по тялото цял-целеничек и изписал една червена тасма, като офицерски лампаси.

. . .

Бае Матей Алисов Пощата е личност историческа, та затуй може би да са се застъпили така горещо неговите съотечественици. Нека читателите ми позволят да ги запозная с него. В 1876 г., когато коприщенските чорбаджии: Т. Каблешков, Спас Спицеринът, Р. Каравелов, Хаджи Иванчо и др., решили да предадат въстанието на турците, обявило се из селото, че ще да платят 30 лири на оногова, който се наеме да отиде до Пловдив и отнесе едно писмо до пашата.

– Харесвате ли мене, чорбаджилар? – казал бае Матей и чинно си скръстил ръцете.

От цяло село, той само се намерил да извърши тая опасна по онова време мисия. Дорде дойде от Коприщица до Пловдив, башибозуците на четири места му извивали главата да го колят, около десятина пъти го сваляли да го бъхтат да казва какво има в Коприщица. Благодарение на писмото и на не-

говия печат – то го отървало. Най-после, на 4-й или 5-й ден, той достигна до Пловдив, той бил първото лице от възбунтованите села, който влязъл в тоя град. В Каршияка връхлетял на едни цигани, които го нападнали и 15 души го удряли от един път, като че да бил сиромахът бакър.

– Ах, пезевенк гяур! Ти ли изкла нашите мили съотечественици? Вие ли им опекохте децата в пещите? – крещяли циганите и слагали своите костеливи юмруци на бае Матевия гръб.

Най-после той се довлякъл до конака, като пребито куче. Дорде му се дигни пердето и се яви на самия паша, плесници, юмруци и ританията, биле нещо обикновено. Искали му писмото тие да го подадат на ефендето, но той паднал на колене и казал, че главата му да отсекат, пак не дава писмото, защото му било заповядано той сам да го връчи в светлите ръце на царския човек.

– Не ме маяйте, ефендим! Цяло едно *ихале*, царска покорна рая от десят села, която е разпилеяна по гори и планини, чака от вас помощ!.... Вие майка, вие баща – пуснете ме!

– Като сте покорна рая, бе душман гяур, защо заклахте мюдюра си и фукарииите цигани? А? Казвай де? – викнали върху клетия Матея няколко чауши и заптии и почнали пак да го налагат.

Но така или инак, аудиенцията при пашата била сполучена. Когато бае Матей бил бутнат в неговата стая, отвън вратата още започнал да дава теманета, а после се претъркулил като добитъче напредя му, прегърнал му едното коляно, захванал да го целува и викал:

– Паша ефенди, ти майка, ти баща! Цялата Коприщица и околните села кански плачат за царската помощ и за войската ви! Скоро изпращайте войска, защото чапкъните ще ни изгорят селцето! Аман, паша ефенди!

– Свини нечисти! Сега ли ви дойде умът в главата! Изхвърлете тоя боклук отпредя ми, че ме е гняв да го гледам – извикал пашата.

Бае Матей бил затворен при най баш комитите. Тяхната участ, т.е. бой, мъки и неволи се разпространявали и по неговите верноподанни плещи. Цели три месеца киснал в затвора със синджир на врата. Такъва е турската учтивост към издайниците. Но сичко това настрана, бае Матей махал с ръка на тие неприятности, които видял и патил от Коприщица до Пловдив. Неговото сърце и надежди биле на тридесятте турски лири, които му са обещали от селските чорбаджии. Но хора безсъвестни, изяли правото на ревностния човек, отказали му обещаното, само един чувал брашно занесле на къщата му, когато той бил още затворен. И сега, когато запиташ бае Матея за тая минала история, той си разказва, както си е било. Най-насетне ще да го чуеш да се оплаче за боя и за мъките, които претеглил от турците, а първо той почва от тридесятте лири.

– Изгориха ми душата тие пусти чорбаджии, свършва той. – Но остана ми барем едно име.

А това име е *Пощата*. Когото коприщенин и да попиташ за Матей Алисова, дордето не притуриш *Пощата*, никой няма да те разбере.

. . .

И така, Голямо Конаре беше подигнато изкуствено. Грях и престъпление историческо би било, ако излезеше някой да каже, че конарци сами са си заслужили тая слава. Онова, което си е тяхно, което на тях самите принадлежи, то иде по-после. Голямо Конаре е Пловдивски окръг, намира се на северозапад от града, на 17 километра разстояние. С велики хора и славни мъжие, Голямо Конаре се не гордее, нито пък се има надежда да стане това занапред. Наистина, че Еню Маринов, който правил даскалък цели двадесят години в села като Брацигово и други, шава малко, иска му се да го признаят, че той е направил много на Конаре; но съгражданието

на правителственото здание в Конаре, на което Еню Маринов бил настоятел, окончателно му запуши пътя.

В това село, Голямо Конаре, е изпаднал да живее най-после нашият херой Чардафонът, не нарочно, но така, просто случайно. Хората, които са го назначили да изпълнява една ничтожна длъжност в това село, се биле ръководили от чиста искреност, само за една насущний са определили и изпроводили нашия човек в това село, нещо, което ние с факти и документи в ръка можем да докажем.

Да ни прости нашият херой, че ние не сме последователни в своето описание, че му изядаме една годинка време и деятелност, че изоставяме неговите подвизи и благородни дела, било в Пловдив, било в Станимака, или в лагера на пловдивския гарнизон. Ние не от някаква омраза, завист и задни цели направихме това отстъпление, а просто от литературни сметки и планове. Ще да кажеме само това, че когато той стъпил в Пловдив, не бил толкова счастлив и разположен; за вяра Христова, за свята идея и убеждения няколко злополучни вечера в стомаха му произхождала страшна борба, две начала противоположни – духовно и физическо – се борели помежду си, а той сънувал, че се намира в Габрово пред фурната, която е до градския часовник. Каравелова и Славейкова, за които той си дерял гърлото да вика на сяко село и на секи удобен час урра, да ги препоръчва за светци и за спасители на отечеството, да говори в тяхното име и пр., сега не смеял да похлопа на техните врата. Два-три пъти, по вечерно време, той минувал през улицата, в която се намирали техните къщи, хващал желязото на портите им, но когато опъвал да похлопа, сила невидима го дърпала наназад.

– А бе, ей келеш с келеш, Чардафон! Че кой си ти бе, фукария с фукария, да се ръкуваш с хора учени като Каравелова и Славейкова, бивши и бъдещи министри? Ха махвай се от тука, иди си оплаквай дните по кръчмите в Мараша и Каршияка! – си говорил той сам на себе си и изчезвал из кривите пловдивски улици.

Един ден Чардафонът поискал помощта за посредничество на Николай Иван Радионова Степанов-Попов Галериянски и на Димитра Василева, и двамата видни по онова време емигранти, но и от тие мъжие го нищо не огряло. Димитърчо Василиев, намясто отговор, извадил му една телеграма, с която го удостоверявал, че е викан от редакцията на в. *Съветник* за редактор, но по-важни причини не приема. Защо Димитърчо е показал тая телеграма Чардафону, който никога през живота си не се е занимавал с вестникарски работи – това остава неизследвано и необяснимо. А Николай Иван Радионович Степанов-Попов Галериянски и това не направил. Той само следвал да си суче мустачето напредя му и нищо по-нататък.

Една заран Чардафонът сторил вяра и клетва, че тоя ден жив или мъртъв, ще да се види с двамата патриоти, каквото и да стане. Тук влязъл, там побутнал, дордето премине през Тепалтъ и дойде до Славейкови, нумерото му мръднало, т.е. дошел в положението на *чакър-кефлиите*. Без никаква срамежливост и скромност бутнал той вратата на дяда си Славейкова.

– Охо-хо, дядо! Живо и здраво. Жив бях да те видя още един път. Да пукне проклетията му Батемберг, който те проводи да се наказваш на стари години в тоя чужд град! – казал Чардата, като влязъл в кабинета на дяда Славейкова, ръкував се и се тръшнал на един стол, без да го покани някой.

Безполезно е да се говори, че дядо Славейков е познавал нашия Чарда. Виждал го няколко пъти, но где му е останало време да си мори паметта и с такива скромни деятели, какъвто беше например Чардафонът.

Но нали е гост, почел го да му дойде на къщата, заприказвали се за туй, за онуй, за Габрово и неговите обществени работи, за Батемберга и „муаджирите“ в Румелия, а сиромахът Чарда сѐ не се решава още да обърне листа на най-голямата и дълбоката политика – насущният, т.е. не в най-тясната му смисъл – проситба – но да са потрудят и го настанят на

някоя работа. Зер, нашият приятел нямал бърза работа, не искал и да знае, че дядовата Славейкова маса била изпълнена с тефтерчета, ръкописи, коректури, забележки, книги разтворени и пр. и пр. Между другите ръкописи пред дядото на масата, се намирали следующите: „материали за речник“, за „География“, две статии за *Наука*, две за „Независимост“, „календарче“ за Данова, „Читанка“ в коректура, „Пословици“, „Автобиография“, „Превратът“ и пр. и пр. Няколко пъти дядо Славейков хващал перото, потапял го и почвал да го клати над някой от казаните ръкописи, дано се сети гостенинът му и каже „сбогом“.

– Как мислиш, дядо Славейков? – питал гостенинът с такъв тон, като че прави встъпление на онова, което има още да говори. – Дали Батемберг и неговите черни консерватори ще да можат да карат дълго време с „пълномощията“? Доколкото аз познавам нашите габровски Чарди, то работата на пълномощниците е спукана.

– Дявол ги знае! Държат се още, а че да видим – казал дядо Славейков и отрил своя нос с червената кърпа, която била обесена на врата му като белберски пешкир.

– Тогава, куршум на тие черни души. Удряй, Господ ги убил! Санким какво ще да му мислим по-нататък – следвал Чардата.

– Рано е – измърморил дядото и отворил една дебела книга.

– Я свършвай ти скоро, защото софрата е сложена вече – са обадила баба Славейковица, която стояла в кьошето и плетяла бял чорап.

– Че пусти пък глад ли ме е скъсал тая вечер! Сякаш ли съм подувал кучета – казал един от дядовите Славейкови синове, като се прозявал в същото време.

Чардафонът се облизал при тие думи и продължил:

– Аз мисля, г. Славейков, че ако нямаше в България руските офицери, то Батемберг би бил досега в Немско. Вие на какво сте мнение?

– Ей-й... Не може!... Я отворете тие прозорци малко! Не

може да се стои от задуха – казал дядо Славейков, без да погледне към Чардата, който си пушел цигарата преспокойно.

– Приятелю! Хайде ти си поиди сега, защото дойде време за ядение, а че утре пак ела да се поразговорите с дяда си Славейкова. Сега е късно вече. На тоя Батемберг ние ще да му намерим лесното – казал най-после Рачо Славейков, като се изправил пред госта и следвал да си трие ръцете, уж че има да върши някоя работа.

Чардафонът скочил на крака, престорил се уж, че запазва равнодушие, но вътрешно котки го дращели от това благородно изпъждание. Но като страдаял и от друга по-опасна болест – насущният – той заговорил за главната цел на неговата визита – да се потрудят госп. Славейков и Каравелов, да му се намери някое местице, та било и недотам добро, той няма му издирва.

– Ходи ли ти у бае Петка? Налегни него; той повече е познат с тукашните големци. Па и ние ще спомогнем с нещо – отговорил дядо Славейков и прибързал да си подаде ръката, когато Чардафонът не бил още готов на тоя акт.

– Ах, сиромашия и пак сиромашия! Нали си сиромах и прост? Гдето и да отидеш, се те тъпчат – си говорил сам на себе си нашият оскърбен приятел и така болезнено изпъшкал, щото две гъркини, които стояли на една „чикма“, обърнали се, та го изгледали.

С тие печални настроения той похлопал на големите бае Каравелови порти. Понеже слугата, който му отворил, не казал повече нищо освен обикновеното: „тука е“, то той тръгнал свободно и бутнал вратата на оная стая, която му била посочена. Пак в небрано лозие се намерил Чардата. В стаята имало пет-шест души непознати големци, кой с брада, кой с очила, които седели около една маса, а сам бае Петко стоял прав и с крака и ръце разправял.

– Много ви здраве от г. Саранова, Златина и други габровски приятели – казал Чардата, като се приближил до г. Каравелова и си подал ръката благоговейно.

– Не бойте се, не! Аз познавам и богословската английска литература. Искате ли да ви наброя нейните по-главни представители? Холам, аз може да ви засрамя по тая част – говорел г. Каравелов на непознатите гости, без да слуша даже или обърни какво-годе внимание на новия си гост, който му донесъл и много здраве.

Гостите с очилата и брадите биле българе, сѐ английски възпитаници, служители в протестантската мисия в Пловдив, кой епископ, кой патер, кой учител, кой мисионер и пр. Тие дошле на визита на бае Каравелова, за когото като слушали, че той е идолопоклонник на английската конституция, литература и държавна система, дошле да се запознаят, да го изпитат дали той не е учил английския язик по святата Библия, т.е. дали той няма да им бъде полезен в благородното дело. Бае Каравелов хвърчал от увлечение, като видял в дома си ратниците на английската мисъл, особено, когато един от тях, най-старият по духовен чин, се изкашлял и важно проговорил:

– Научихме се, че вие почтений и просветений господине, по вдъхновение на невидимите небесни и физически стихии, или по-добре да кажем, от любов към светлите зари на християнския прогрес, който по волята на провидението най-много е озарявал Англия и Америка, биле сте един от най-горещите защитници и проповедници на цивилизованите английски учреждения – светски и духовни, дойдохме, господине, да се запознаеме и да ти изразим нашата най-дълбока признателност, като молитствуваме в същото време и Спасителя за дългоденствието ви.

– В 1863 година бе, когато аз почнах да уча английски – отговорил г. Каравелов, след като поблагодарил по-напред своите гости. – На историята за Индия, от Джемс Милля, почнах най-напред. Моколей и Бокле ми се виждаха малко сухи, Шекспира не обичах по своята натегнатост, а Стюарт Милл е строго научен.

И се почнал вече разговорът по тая тема. На четири сто-

ла бае Каравелов сядал и ставал, на кръст и напреки мерел стаята, три пъти събирал чергата с краката си, два пъти напъхвал цигарата в устата си откъм запаленото, той само, а не други, говорел. В няколко минути той наредил толкова имена на книги и автори, щото присъствующите апостоли, които знаели само Библията и десятина още съчинения по теологическата част, само слушали и се чудели, дали тоя човек наизуст говори, или държи в ръцете си каталога на Брокхауза из Лейпциг. Колкото английски книги имало в библиотеката му, негови и от областната библиотека, биле донесени и сложени на масата. При произнасянието името на секи автор и книга, на първия, г. Каравелов описвал биографията, деня, когато се е родил, от каква смърт е умрял – ако не е покойник – виг ли е или тор, ходил ли е в Индия, бил ли е против робството и пр. и пр.; а за самата книга, ако не е имало там, той казвал в кой град е печатана, колко издания имала, коя година е излязла, в кое *ревю* има оценката ѝ и дали е бивало контраиздание в Лейпциг...

– Но аз съм уверен, г. Каравелов, че като не сте изучвали вие основно английски, като не знайте никакво произношение, чужда е сладостта и тънкостите на оригиналната английска мисъл – забележил един от гостите с евангелска смиреност.

– Кой? Аз ли? Да се опитаме! За кое съчинение от Шекспира ще да искате да ви дам най-критически анализ със сичките му тънкости? – викал г. Каравелов вън от себе си и бъркал натрупаните книги една по една.

Минала му в ръцете историята на Фремана за Турция, отворил случайно на онова място, гдето се характеризират чорбаджиите и почнал да чете не по английски, а чисто, в превод на български. Сички присъствующи внимавали, и никой не се намерил да забележи някоя неправилност.

– Видите, видите! Какво ви аз говорех? Да не се хваля, но мнозина Роберт-колежки възпитаници можа да ги туря под

мишница – викал той радостно и разнасял книгата от човек на човек.

Дошло ред и до нашия херой, когото бае Каравелов дали е забележил или не, когато влязъл, но зел го в това си иступление за английски възпитаник. Поднесъл напредя му отворената книга и захванал да му показва с пръст на страниците, като говорел в същото време: „Гледай и слушай, дали правя някъде грешка, внимавай в оригинала“. Удостоен Чардата с това учено внимание, скокнал на крака, щом се доближил до него Каравелов и втренчил четири очи на страницата. Но тоя последният от бързина или от друго, забравил да чете, било български или английски, а само си мърдал пръста по редовете напред и назад, като казвал: „Кажи ми, где греша.“

– Е, правото, аз не забележвам грешка. Па и словата ачик, та лесно се чете сяка дума – измърморил нашият.

Сиромахът! Такъва морална инквизиция, той сега за пръв път срещнал в живота си. Где остава историята с „козето месо“ на Карловските бани? Тя била мед при тая случка, да го викат него пред толкова учени хора, в чужда къща, да става експерт на английски язик! Две минути траяло това изтезание, а челото му са изпъстрило с едри капки пот. Няколко пъти попогледнал той към вратата, ревнало му се да избие куката, но как да стане, какво да каже на излизание, с кого да се ръкува и с кого не?

– Ах, дебела глава габровска! Що ти трябаше тебе да влизаш в необрано лозие? – повтарял той час по час на ума си.

Па и не смеел и да се мърда много-много, защото едната му обуща, носът на която зяпал като ламя, постоянно я закривал с другия си крак да не би да се види. Освен това, той трябало още леко да си досяга крака до тая уста, защото от сяко притисване отвътре излязвало облак прах, като че да било духало. Случайно две госпожи, така също гостенки, му дошле на помощ. Тяхното появявание, ставание на крака, ръкување, „Заповядайте“, „Как се излегахте“, и пр. и пр., биле светло христово въскресение за Чардата. Той си граб-

нал калпака, поклонил се надве натри и изплющял из вратата, без да го попита някой, кой е, защо е дошел и от какво има нужда. Който познава от близо нашия бивши министър-председател, г. Каравелова, той няма се чуди много-много на това негово хладно небрежение. Един път, когато той бил още министър, отишел в Русчук и слязъл в дома на своя роднина Х. Икрам, изет биле в най-големи размери; прах не давали хората да падне отгоре му. Заранта рано сичките домашни, слуги и слугини се завзели да приготовляват утренната закуска, чай, мляко, сладко, варени яйца и пр. Сичките си говорили помежду си със знакове и на ухото, да не би някой шум да дойде до ухото на високия гост и го разбуди. Когато минували покрай спалнята му, събували си чехлите. Една от слугините, един път била опъната за ухото, а втори път – строго измъмрана, защото, като отваряла и затваряла собата на госта, отвън, силно хлопала капака, и че, като я проводили да слуша на вратата на спалнята дали се чува шум отвътре, т.е., дали са е събудил г. Каравелов – кихнала два пъти.

Съмнало се добре, станал часът 8, наближило 9, а гостът не става. Чаят бил подклаждан няколко пъти и пак загасняавал, секи се питал с очи: „Стана ли?“

– Такива хора си спят тие до късно – казал стопанинът на къщата.

– Че човекът от път иде – малко ли го е тръскала колата по пътя – заключила тъщата на стопанина.

Но часът десят, а около спалнята чиста работа, шум от муше крило се не чува. Стопанинът претръпнал. Изправил се до вратата и похлопал, най-напред леко, а по-после – по на едро. Пак чиста работа. Тогава той отворил и що да види? Следа от човечески дъх не съществува, а камо ли гост и още министър. Възглавниците биле едната на една край на леглото, а другата на другия, като че било правено от тях стъпала през някое блато. Копринениият юрган бил осукан като гемеджийско въже и съборен на земята, а чаршафът по-

чернял като кундураджийска престилка, което било знак, че „високият“ спал с ботушите си. Няколко минути и стопанин, и стопанка, и слугини, стоели неподвижни, ту себе си поглеждали, ту в спалнята се мъчели с поглед да открият тайната.

– Ами сега? – изревала стопанката и стиснала своите ръце.

– Боже, господи! Какво стана с тоя човек? – казала старата жена.

– Тю-ю!... потъна ни в срам къщата – се обадил стопанинът и клюмнал с главата си.

Една от слугините се навела да погледне под леглото да не е артисал там „високият“, което дало повод на стопанина да си извади гнева на нея.

– Толкова заръки и поръки снощи от него да сме приготвели чай, а пак то... – повторила старата жена.

– Тая работа не е чиста – възразил стопанинът и като вихрушка излязъл навън да изследва приключението.

Отбил се в кавенето на Пенча Мъглата и дордето седне, тоя последният със свойствената нему откровеност разказвал там около една маса на няколко души следующето:

– Майсъс човек, бей-й тоя Каравелов! Уж министър и големец, но и нощта прави на ден. Тая заран два часа имаше дордето се съмне, когато отивах да купувам дърва, срещнах го на файтон, зе си очите към Търново.

Стопанинът плюл на земята и се върнал сърдит дома си, т.е. той разбрал, че Петр Станиславич избил куката, без да се обади.

IX

Но да не са излъже някой да помисли, че нашият Чардафон се е докачил от тоя силистра икрам, който му дръпнали в къщата на Славейкова и на Каравелова. Пази боже! Същата вечер, в едно кавене на Новата махала, десятина души му

придружавали да вика: „Да живеят водителите на либералната партия, Славейков и Каравелов“, а други петнадесят души слушали и се питали помежду си: „Кои са тие големци, Каравелов и Славейков“?

Покойният дядо Райчо[255] и Араби паша станали цяр на Чардафоновата болка. Тие му дали място сержант-майор, по-напред в Пловдив, а после в *градец* Голямо Конаре. Тая длъжност, сержант-майор, която не съществува в Княжеството, се заключава в това, че сержантът има своята военна околия, той нагледва на резервистите, той им държи списъка, той ги вади на учение и пр. Титлата майор звънти някак си на голямо, но не е така всъщност. Сержант-майорът е чист и прост чаушин, унтерофицер демек, със заплата по 5–6 лири на месец. Истината е това, че той е лице военно.

Пеша нашият херой, с касатура на бедрото, с военни дрехи, с калпак на главата, който имал позорната султанова звезда, за която той произведе скандал с арапина и с дядовите Райчови ботуши на крака, в които свободно можели да влязат и излязат врабци, бързал да стигне Конаре и завземе своя пост. Тряба да ви каже още и това, че освен ботушите, сичко друго по гърба му било така също зето на реквизиция, оттук, оттам – да са живи приятели, които той печелел в няколко минути. Влизането му в Конаре не се забележило от никого, с изключение на кучетата, които го конвоирали от четири страни и отчаяно лаели, като че влязало в селото чумата. Но и той бил виноват донейде, защото ги дразнел и им викал „консерватори“. Колкото стари хора, мъжие и жени и малки деца виждал по пътя, поздравлявал ги и се заприказвал даже с тях.

– Колко попа имате в селото си, бабо? – попитал той една стара жена, която карала напредя си две свини.

– Двама са синко: поп Тодор, старият и поп Иван – младият – отговорила бабата с чисто християнско сърце.

– Много са, бабо! Стига ви един бик. Двама попа – двама

дяволи, два урзузляка, свършил Чардата и почнал да са разправя пак с кучетата, флангът на които го доближавал.

Бабата дигнала рамене и подкарала своите свини. По-нататък ние няма да затрудняваме читателите. Нека тие си наумят за нашия херой в Шипка, Калофер, Баня и Новата Махала, па да бъдат спокойни. И тук, в Голямо Конаре, той бил същото издание. Наистина, че първата вечер той спал в един плевник, но никой му не бил крив, той сам си бил причината, защото се заприказвал до късно с местния фелдшер, така щото като са сетил да потърси конак, петлите пеели втори път. Като лице „длъжностно“, той бил решил да се попревардва малко, т.е. да остане на висотата на своето положение, но не успял. Представил се такъв случай в черковната кръчма, гдето имало няколко писари, писци и прошенописци, щото той трябало да избере едно от двете. Или да се откаже от Чардафонлукът си, или пък да преклони врат и стане мост на различни копои. Именно, станало дума между събеседниците дали Каравелов е по-способен, или Евстратиев Гешов[256]? Тоя въпрос бил турен на масата, защото имало загатнато във вестниците, че първият ще да замести последният, т.е. ще да стане директор на финанциите. Разбира се, че събеседниците нито знаели, нито познавали още кой е негова милост с големите ботуши и с тесака, който стои в кьошето.

– А бе що ви тряба много-много – говорел писарят на бирника. – Вие да видите Каравелова с каква е шапка, палто и бастун, а чепиците му изкривени като вратника на Голомехова – само от дрехите му ще да се погнусите. И такъв човек ще да ми бъде директор на финанциите! Пази боже!

– А г. Гешов? Тури г. Гешова насреща му. Човек с очила, сѐ с черни дрехи облечен, говори на сичките язици като разпран, с консулите такъв приятел, както ние сме тука помежду си в тоя дюген. А пак да го видиш как се поздравлява, как си подава лявата ръка? Да ти е драго да го гледаш.

– А бе че човек праксан – се обадил писецът на ковчежника. – Ходило, скитало и патило в чужди касаби.

– С една дума, човек от фамилия, тамам за нашата Румелия – допълнил един прошенописец, из джебът на когото се подавала в. *Марица*.

– Що ви тряба да ходите много-много надалеч – казал един волнопрактикующи писар от съдилището. – Ако Каравелов да беше достоен човек, както и другарят му Славейков, то българският княз не щеше да ги изпъди от земята си.

Ножът допрял вече до кокала. Сумтял, сумтял Чардата, остри игли захванали да го бодат.

– Вие приятели, преди да говорите, за тие работи, по-напред се потрудете да ги изучите – изгърмял той. – Гешов, тая черна душа, който хортува още в къщата си по гръцки, бил по-добър от Каравелова и Славейкова! Срамота господа! Съжалявам, че има такива българи. Знаете ли вие, кой е Славейков и Каравелов? Прекръстете се, преди да изговорите тие священни именна! Дядо Славейков е оня българин, оня патриот човек, който е издавал прочутия в. *Македония*! Той е, който ни е дал малко хляб в ръцете, отворил ни е очите; научил ни е да четем и пишем, да бъдем днес писари и секретари, а не говедари и пъдари... Той е втори свети Кирил и Методия! Другарят му г. Каравелов събра в България 100 000 000 франка за една година. Той написа святата конституция, която е майка на нас, сиромасите. Ето защо Батемберг немецът, тая черна и продажна душа, не можа да търпи тие двама народни хора, и ги изгони тука при вас!.. Ние в Княжеството, плачем за тие народни хора, а вие тряба да се радвате, че ще ви отворят очите. Жално, че не сте можали да ги разберете!

Присъствующите се спогледали един други, а някои се побутнали изпомежду си. Сега тие обърнали сериозно внимание на госта и навели глави да го изглеждат.

– Добре дошел приятелю! Живо здраво? – казал прошенописецът и станал да се ръкува с нашия херой.

– Желая да се запознаем, господине – се обадил други. – Тораманов – секретар на градский съвет в градеца Голямо Конаре.

– Чардата, родом от Габрово, либерал и емигрантин – отговорил нашият с такъва гордост и величие, която е липсувало и в самия генерал-губернатор Алеко паша.

Конарската интелигенция, като сяка интелегенция, оставила своите домашни работи и турила на масата такива въпроси, които са касаели повечето за отечеството на гостът. Това било една учтивост, от една страна, а от друга, познато е, че разискването и критикуването на вънкашните работи и въпроси е дотолкова невинно и безнаказано, щото свободен си да изказваш и най-радикално мнение. Попитан бил нашия херой за вървежа на работите в Княжество България. Това и той чакал да се препоръча и да даде доказателство да го запознаят от кои е и на кой господ се кланя. Батемберг, консерватори, руски офицери, българският екзарх Йосиф и пр. и пр., падали с главата нанадолу. За Румелия, която Чардата не познавал още, па и от други политически съображения, нищо не говорел. Слушателите само се чудели и маели, а нищо не възражавали, т.е. никой се не намерил да оспори или противоречи на разказвача. Не е чудно, че това е било проста учтивост. Освен малките чиновничета, в кръчмата се намерили и няколко селяни, чисти конарци. Тие биле най-сдържените, най-малко се обаждали, но симпатиите им биле на Чардафонова страна. Някак, по-разбирали от неговий язик, повече им теглело сърцето към него при сичко, че за пръв път го виждали.

Подир три-четири деня, в присъствието вече на главните чиновници: началник, съдник, командир, бирник и двама учители, пак на същото кавене почнала се борбата. Разговорът от частен, както бива обикновено, станал на политическа арена. Дебатите се водели повечето между съдника и началника, на които политиката, само от себе си се разбира, по старшинство принадлежала.

– Да имам аз сила, да бъда депутат, или въобще да завземам такъво положение в обществото, щото гласът ми да има решающе влияние – говорял началникът, – то бих обърнал

най-голямо внимание на администрацията. – Каква администрация имаме ние? Просто слуги сме на сичките други дирекции! Кой отгдето се откъсне и каквото го заболи, при администрацията тича. А тя самата е без сила; да напсуваш някого пияница, три години ще те теглят под съд; а пък да удариш – пази боже. За оплакване хора сме! – сключил началникът.

– И ние сме уж пусти представители на властта, подел секретарят на началника. – Кой те бръсне? И пъдарите не се свенят да ти подават ръка. Я иди в Русия! Иди, че да видиш, какво значи власт и как я почита народът; но и затова е Русия една от най-силните в света държави.

– А бе що ти тряба много-много – се обадил пак началникът. – През денеси, като бях ходил по обиколка, останах да преспя в село Цалапица. Влязах си в стаята и легнах. Като напълниха ония ми ти селяни, с две гайди, като са разпиха, разпяха и разиграха – земята се търсеше. Търпях, търпях, дотегна ме вече. Виквам бакалина и му казвам да извести на тие диваци да мируват малко, защото началникът спи. Що ми трябаше? Като ме подбраха! Ни майка, ни жена ми оставиха. „Ако е началник, звезда ли носи в устата си?“ викаха нарочно да чуя. Аз си налегнах парцалите и през цялата нощ не мигнах.

Чардафонът се почувствувал, че е в състояние да земе участие в тоя разговор.

– Имате грешка, г. началник, казал той. – Аз съм дошел преди малко от България. Там управлението е съвсем друго, никак не прилича на вашето. Онова, което желайте да имате тука, там го има три пъти повече. И как мислите? Добро ли е на народа? Питайте ме да ви разкажа, но и прочетете в. „Независимост“, която издават нашите водители: Каравелов и Славейков. Там началниците са прости шпиони на Княза, и настоящи турски каймаками. Бой, запирание, преследвания и пр., като в турското време. Каква полза от това за народа?

Сичките чиновници тряба да бъдат слуги на тоя народ, който им плаща!

– Това аз разбирам; зная, че има на тоя свят хора кюлханета, които злоупотребляват властта си. Но мен ми е думата за честните служители, които милеят за народа си – възразил началникът и се препоръчал за горещ либерал; но същата вечер в името на тоя същия либерализъм, писал до едного от редакторите на *Марица*: „Агентите на в. „Независимост“ почнаха да кръстосват по селата“...

На страната на нашия херой минал бирникът и учителите, така щото той излязъл победител. По-късно дошло дума за вестниците. Чардафонът наврял *Марица* в кози рог, а за *Независимост* се произнесъл, че тя тряба да служи като евангелие за секи българин. Въобще, в късо време той успял да заяви своето съществувание и да покаже на кой бог се кланя. Чиновниците, които от пръв път показали към него доволно любезност, започнали да го странят и да пущат зад гърба му не твърде ласкателни мнения. Но като възнаграждение на това, той имал със себе си сичката селска младеж, с изключения на богатите синове; учителите, децата и много стари баби, които той можал да предразполага, биле негови.

Един празничен ден, по време на свята литургия, Голямоконарското православно население било принудено да наруши в черкова своето благоговейство и да си обърне погледите към вратата. Причината на това неблагоприлично обръщание била тая, че по-първите голямоконарски чиновници, които секи път обичали да ходят на черкова, скупом напуснали божия храм, нещо, което приличало на протест. Сички зашушукали помежду си, секи се впуснал да издирва причините, защо тая демонстрация, от какво се докачиха гордостта на градеца им? Епитропът черковни си позволил даже да каже на клисаря на ухото:

– Аз отдавна бях уверен, че тие наши попове, които са се преобърнали на бегликчии, ще да затворят черковата.

А причините, които възмутили набожното чувство на

конарската бюрокрация, биле съвсем други, не там лежали, гдето ги търсел епитропът. И по тая част пак нашият се разпоредил. Той накарал един резервист да отиде и запише в помениците на живите и умрелите няколко имена, които той намерил за добро. В поменика на умрелите биле записани: Бати-Герги (Батемберг) и Ернрот, а в поменика на живите: „Свирчо първий“, „Търновската конституция“ и пр. По-после следвали: „Ганчо Заякът“, „баба Исака“ и други. Това той направил и влязъл в черкова, като завзел едно от най-затънтените кьошета. Свещеникът, който служел литургия, изкашлял се от олтара и почнал с глас да чете помениците на православното стадо.... „Иван, Петко, Вълко, Гина, Неделя, Станка и пр.“, вървяли наред. Когато дошел до непознатите нему имена, помислил ли си светиня му, че може да са някои роднини на чиновниците, та затуй си издигнал гласът и почнал: „Да помене Господ Бог, благочестивии раби божие: „Свирчо първий, Търновска конституция, Ганчо Заякът“...

– Да живеят! – се чули няколко гласове, от съзаклятниците на Чардафона.

Тогава именно чиновниците, които първи забележили това светотатство, напуснали черковата. Случката станала злоба на деня, чиновниците подигнали въпрос, не искали да са затъпчи тая дързост на техния бъдещ противник, против когото тие готвели вече да земат някакви си предохранителни мерки. Чардафонът примирал да се смее и твърдял да доказва, че Свирчо първий и Търновската конституция, заслужват не само да бъдат в поменика, но и масло да им се свети, защото се борят против „черните“. Попът от черковата, който станал орган на светотатството, хладнокръвно се оправдавал, че черковата не е съдилище, той може да чете сичко и сякакви имена, които му се обадят от православното население.

– Да не бъде Ахмед и Хасан, та за другите не му бера грижа – свършвал той.

„Търновската конституция“ и „Свирка“[257], които биле на

нашия херой по онова време идеал, се чели в сяко село в неговия военен район. От градеца Конаре имало трима души съвършенно безкнижни хора, които получавали „Свирка“. Когато редакторът на тоя последния вестник, Д. Петков, беше осъден от Цанковото правителство на глоба и апелира към приятелите си да му се притекат на помощ, то гласът му намерил отзив и в градеца Голямо Конаре. Начаса Чардафонът написал нещо, като възвание го кажа, известие, или обявление, с което канил населението да си спусне лептата. Това възвание се почва така:

„До сичките фараони*, които мразят черните души. – Братия! Черните души в София, Батемберг, Цанков, който продаде конституцията и Начевич, който окради хазната, поискали 5000 гроша от опълченеца Д. Петкова, наречен Негово Величество Свирчо първий. Ако тие пари той не ги даде до един месец, то ще го затворят в Черната Джамия. Братия! Свирчо първий е ангелска душа. Сиромаха, той е с една ръка; другата му я отсякаха на Шипка, когато се биеше с турците. С една ръка, но той пак се мъчи да пише денонощно и да напада предателите. Да живеят такива поборници! Долу предателите! Затуй, кому колкото се откъсне от сърцето, да даде и спомогне на Свирча сиромаха“.

Един неделен ден, с позволението на кметството и на поповете, бил пуснат в черкова един дискос, върху който, по настояването на Чардафона, бил турен и един брой от Свирка. Който разнасял дискосът, от най-напред казвал: „подарете за сакати хора сиромаси“, но после се забравил и обърнал: „Дайте за бог да прости“. Баба Исака, вярната баба на Чардафона, за която така също ще говорим по-долу, когато дойде ред за Думбалата, била проводена из селото така също да събира помощи „Кому колкото се откъсне от сърцето“.

– Не дават пари, бре! Питат ме бива ли да дадат: житце,

* Под думата ф а р а о н и, или ч а р д и, Чардафонът разбира добрите елементи.

кукурузец и брашно. На едно място ми даваха боб. Като щях да го зема да го туриме в гърнето, пак довечера: сполаймите на твоя Свирчо ли е, Гирчи ли е – казала баба Исака на своя повелител Чардата.

– „Черна душу!“ Как ти смееш да ядеш хака на Свирча? Злото за очите ще да те хване – възразил Чардафонът и снел от главата си своя калпак, та го нахлузил на баба Исака, която заприличала с него повечето на плашило, отколкото на човек.

Баба Исака като че знае каква е хубостница с калпака, тегли се да го смъкне, Чардафонът се смее и я дърпа към вратата, за да я покаже на улицата, като вика колкото му глас стига: „Гледайте я, на огледалото я сварих с калпака си, подлудяла да се жени!“

– Чумата, чумата, да те тръшне, боже прости ме! – казва баба Исака, а Чардафонът ѝ държи под козирог и я пита: „Что прикажете!“

Между лъжливите съединисти в Румелия и консерваторите в Княжество България той не намираше почти никаква разлика. И едните и другите, биле против Конституцията, която беше за него евангелие, и едните и другите искали да управляват и лъжат народа с помощта на руския цар, най-големият каракондже и с благословията на владиците, на които душата била по-черна, отколкото дрехите им. А че това е било така, т.е. че и в Румелия той е виждал черни души, показва следният факт, станал с него в Конаре, един-два месеца подир дохождането му. На една сватба, вечер, бил поканен и той да земе участие в угощението. Щом са подал от вратата, около двадесят души, повечето негови резервисти, го приветствували с: „Охо-хо-хо, Чарда, добре ни си дошел! Заповядай!“ А Чардата се забил на едно място до вратата, изглежда наред сичките, мръщи се и тегли с носа си, като че вътре в стаята да имало умрели котки.

– Не може аз да ям и пия с вас заедно, затуй прощавайте! – казал той и се повърнал да си отива.

И старци, и жени обърнали внимание на тоя смел отговор, и мало, и голямо зяпнало да узнае коя е причината.

– Чарда! Не ни скършвай хатъра! – извикали няколко резервисти в това число и сам младоженецът, който така също бил под негова команда, и се налепили около му да го задържават.

– Не мога; лошо мерише пущината – задушава ме – викал Чардата и се опинал да си следва пътя.

– Моля, чакайте човекът да се разбире – казал един учител. – На какво ви мерише, господин Чардафон? – продължил той, като се обърнал към капризния гост.

– На козе месо, господин даскале! Козе месо не можа аз да търпя, че ми припада. Вие, като образован човек, вашият нос трябаше най-напред да се задуши – отговорил сърдито Чардата.

Бабите, жените и служителите на сватбата се спогледали въпросително.

– Ох, мари, че нямаше ли за вас други добитък, ами туй мерешко козе месо сте сготвили? И аз, гдето се е казало, съм от село, ала хич го не можа, потърсва ми се – казала една жена, която повярвала, че думите на Чардафона се отнасят за гозбата.

– Няма, мари лельо Делке! Ела да видиш – възразила готвачката и почнала наред, наред да отхлюпва капаците на сичките тенджери, които биле наредени около огнището в същата стая, като еничери.

Чардафонът и няколкото негови приятели, които биле там и знаели истинското значение на козето месо, кихнали, та се засмели от думите на леля Дела и от обясненията на готвачката. Един гост, нещо роднина на младоженците, обърнал се към Чардата и го попитал да каже, где вижда той в стаята козе месо.

– Ако сте чисти хора, подушете – казал Чардата. – Или пък по-добре, земете един комат хляб, натрийте го секиму по врата и го хвърляйте на кучетата. От който хляб побегнат

тие последните и започнат да скимтят, щом го помиришат – той е помежду ни антихристът, той е козата. Не сте ли чели вие в Свящ. писание: „Овци надясно, а кози наляво“?

– Я-я-я си гледайте работата! Стига сте го заничали. Слободно му около яката, па плещи ли плещи... Не остава хората да си се веселят. Ама зер тие знаят ли го що е за стока? – си бърборяла баба Исака, там настрана, на думите, на която никой не обръщал внимание. – Млъквай, бре обеснико! Да ти се опустее и козето, и главата ти – продължала тя, като се обърнала към нашия херой.

Както на тоя последния, така и на мнозина сватбари, очите биле обърнате към една личност, така също сватбар, който раздавал в селото и по други още села пари с лихва, който имал почти секи ден дела в съдилището, който с началника заедно вършел някаква си тъмна търговия и постоянно са оплаквал, че младите голаци са вирнали глава. Разбрали, които знаели, че тая личност е козето месо, от нея бяга Чардафонът. И тоя същият, може би да се е бил досетил нещо, защото едър пот обливал челото му и нещо се смущавал.

– Бае Н....! Виждаш накъде отива работата, я? Нашият Чарда със своя завзеклик, па и малко чакър-кефлия е тоя вечер, кефнало му да те няма тука! Излез си байно... Нали знаш, че светът сега е друг? Не го вържи на кусур – казал един млад момък на тъмната личност, като се приближил до него и го подел за ръката с голяма учтивост.

– Ех! Като го искате, защо да си не изляза? – отговорила личността и мълчаливо се затулила зад вратата.

– Да живеят сиромасите и либералите! Долу черните, долу пезевенците! – извикал с тържествен глас Чардафонът и гръмнал два пъти с револвера си из прозореца, щом видял, че козето месо си излязва. – Скоро кавалите! На хоро! От мене две стомни вино тая вечер! Конарци! Живейте, бре български синове! Вие сте славни хора, мразите черните души, както ги мрази и нашето Габрово!...

Кавалите свирнали капитан Николовата песен, Чардафо-

нът скачал според тавана, залепил по десят гроша на челото на секиго от свирачите, хвърлил си сержантския мундир, дръпнал си тесака и почнал да играе капитан Никола, като въртял ножа през главата си, хващал го със зъби и се мятал колкото може. По едно време съгледал баба Исака, дръпнал я за сукмана, турил на главата ѝ своята шапка, подал ѝ ръката си да го хване алабрасе; а тя се дърпа, като че отива на бесилницата и си затуля устата с едната си ръка, защото като се смее, прилича повечето на ахтапод в устата, отколкото на човек, тъй като ни един зъб не е останал в чюлестите ѝ. Много присъствующи, мъжие и жени, които малко се интересуват от обществените работи, се заинтересували и полюбопитствували от постъпките на Чардафона с гостенина Н.

– Че какво му правеше човекът? Господи боже, какъв свят настана! – си говорели тие.

– Той на мен не прави нищо, баби и булки, аз и не съм хортувал още с него; но вашият пот и мъка яде – почнал да ораторствува Чардата, пламенно и сериозно, като че да не бил той същият, който преди малко се бореше с баба Исака. – Такива черни души, които без мъка печелят пари, секи от вас тряба да ги гони с кобилицата. Я елате да видите в нашето Габрово? Като на кучета им викат. Князове, чорбаджии, чиновници, владици и калугери, са най-големите душмани на сиромашта. Долу!

– Долу! – повторили няколко мъжки гласа.

– Тъй, тъй синко – се обадила една стара баба.

Чардата с спуснал да целува ръка на тая последната, защото била от *фараоните*.

Но много пъти Чардафонът влязвал с двата крака в капана, т.е. някоя черна душа така му затулвала устата, щото той нямало що да отговори. Това било най-убийствено с него; по-добре да го убиели, отколкото да го надхортуват. Когато вестниците разнесоха новината, че Петко Каравелов, като стигнал в София, целунал на Батемберга ръка и не излязвал от руското консулато, Фрате Попов, тръгнал из Конаре

с вирната глава и още с други свои съмисленици, търсели сгоден случай да дадат сражение на своят противник. Дебатите, както обикновено, се почнали в черковното кавене, при голямо множество публика.

– Е, господин Чарда, ще поддържаш ли още твоя Каравелова? – попитал Фрате Попов с ехидна усмивка. – Пита ли те той теб, когато отиде да целува на поручика Батемберга ръка и да митка из руското консулато? Где остана в. „Независимост“ и „Кукуригу“? Не е ли това подло, шарлатанско и безчестно? Или Батемберг беше лош, докато не ни даваше да бъдем министри? Отговаряй де? Ти ще да следваш ли още да нападаш Батемберга, когато твоя господ, Каравелов му целува ръка?

Чардафонът тъмнял, та зеленял, чувствувал, че Фрате Попов му заклещил главата между коленете си, па го удря по гърба.

– Не вярвам аз – отговорил той. – Това са подли лъжи на черните души. Аз глава давам, ако Каравелов е направил това.

Подир няколко деня в. „Т. К.“ пише: ... „че какво има от това? Ако и да е имало такъво нещо, целувание на ръка, то е просто една вежливост към господаря на страната. Колкото за в руското консулато, ние няма да кажеме нищо, тъй като не е престъпление да се ходи там“... Фрате Попов почертал това антрефиле със син и червен карандаш, па кара Чардафона да го чете. Сиромах Чардафон! Той пуснал няколко псувни по неопределени адреси, казал, че с вестници няма работа и си излязъл уж спокоен; но стъпал на кремаци. Късно една вечер, портата на моята къща в Пловдив се похлопа. Кой ще бъде по това време, си говорим ние помежду си, отвътре?

– Чардафонът със своята *Консерваторка* – се обади непознатият. – Работата ми е мене спукана в Конаре – продължи той, когато вече влезе. – Аз не мога да се подам вече пред очите на черните, които са ме зели тие дни на мезе. Дойдох да се допитам до вас какво да правя и да се науча, наистина ли нашия са го омагьосали в София, каква е тая работа? Аз

не вярвам, че той се е опростил дотолкова, щото да целуне ръка на Батемберга и да отиде при руския консул, когото толкова мразеше.

Какво да правиш? И Чардафонът имаше право, като Чардафон, па и П. Каравелов, като Каравелов и като човек, който идеализира властта, пак имаше право. Що туй беше, онуй беше, Батемберг не е вече такъв, изгони руските генерали, върна конституцията и пр. и пр., успяхме да завъртим Чардафона да го не опъва, но да вярва, че Каравелов каквото и да прави, пак си е наш, защитник на Конституцията.

– Прости сме бе, ние не знаеме тие тънки работи; но мене сѐ ми се струва, че Каравелов е престъпил малко закона, като е целунал ръка. Демек, аз ще кажа на Фрате Попова, туй и туй – свърши Чардата, – но сѐ терсене му иде, не може да се помири с факта за целувката.

Като забогатял малко нашият херой, купил си една кобила за три лири, с която ходеше до Пловдив и до селата. Горкото животно, от добрини и от много гледание, хълбоците му бяха изскочили като колене, а в корема беше госпожата дотолкова деликатна, щото с губерка да я боднеш ще да са подаде върхът от другата страна. Името на това честито животно било кръстено от самия стопанин *Консерваторка*. Тя беше известна в цялата околия с името си много повече, отколкото самият околийски началник. Щом тя се подаде със своите колене на гърба в някое село, заедно с господаря си, сичките деца я блокират, опъват я за опашката и викат:

– Чичо Чардафон иде, чичо Чардафон!... Добре дошел, чичо Чардафоне! Какво ти прави *Консерваторката*, скача ли?

– Черна душа е, господ да я убие! Като види Гервасия[258], хаханиже подиря му, иска да става калугерка, а пък аз я заклавам, пак не я оставам да се омагаряса – отговаря стопанинът и разправя на децата за калугерите.

Слезе на селския дюген, начасат отваря дума за „черните“, заръча да черпи сичките присъствующи, а консерваторката вързана от дерека, играй на кадрил.

– Господин сержант – казва дюгенджията...

– Мълчи! Аз не съм *господин*, нито съм *сержант*. Аз съм българин, като вас, името ми е Чарда – извиква сърдито той. – Господиновци казвайте на ония, които събират данък, които ходят с файтони и които са с по четири очи.

– Чарда, да отвържим ли кончето и да му дадем да погризе малко сенце – повтаря дюгенджията, засмян и малко сконфузен.

– Какво конче, бе аратлик? Я погледни? – Селски хамбар!... – отговаря нашият и примира от смях. – Тя е консерваторка, черна душа, любовница на Гервасия. Нека стои вързана да си изплаща греховете.

Подир това ще да се отвори дума за корена на консерваторите, ще се изкашли Чардафонът, и каквото го е вече господ научил.

Но време е вече. Време е да оставим баба Исака, Голямо Конаре, чиновниците, резервистите, консерваторката и пр., за да придружиме героя си в една важна мисия, която ще да предстои да извърши той наскоро. Да не помислят читателите, че ние казваме сбогом на Конаре?

Не, не. Скоро пак ще да кацнеме ние в тоя градец, като доганче, заедно с него. Това наше, или по-добре негово временно отсъствие, ще да послужи най-добре, за да разделим неговата деятелност в бившата Румелия на две половини, които са кратки и ясни, с по две думи можат да се изкажат. Първата, която е по-маловажна и с която дотука запознахме читателите си горе-долу, се състои в следующето: „Долу Батемберг, пълномощията и консерваторите“. А втората, която е още напредя ни е: „Долу пашата, лъжливите съединисти и самата Румелия“. И на двете центърът и деятелността на героя ни е било Голямо Конаре. Там се е той подвизавал. Онова, което е било общо, принципиално и ръководяще и в двете половини на деятелността му, като: вражда и омраза към владици, калугери, богати, царьове, консерватори, които според

неговия катехизис подлежат под едно общо име: „козе месо“ и „черни души“ – в това си е останал последователен.

X

Рано една заран, когато резервистите от Голямо Конаре, или чардите, както ги вика и сам Чардафонът, биле построени вън от градеца да чуят словесното учение по служба, понеже такова имали тоя ден, дошел Чардата, т.е. словесният им учител, поздравил ги набърже и им съобщил следующата важна новина:

– Чарди, аз отивам в Пловдив. Получих писмо из София, от Петка Каравелов, знайте го я? – най-големият фараон. Той иде за някои важни работи, та затуй трябва да се срещна с него. Затуй, словесното учение ще да си го направите сами, като изпейте по два пъти: „Жив е той, жив“ и „Тих бял Дунав се вълнува“. А ти, Георге – се обърнал той към едно пъргаво и чернооко момче, – прочети им втората статия от „Търновската конституция“ и „Обстоятелствата“ на Свирча. Сбогом!

– Сбогом стара войводо, на добър час! – отговорили в един глас резервистите.

– Хем фараонлук да не правите ха! Че сетне ще да накарам баба Исака да ви целува наред – прибавил той още на тръгвание, когато се бил отдалечил на няколко крачки.

След тие важни военни приказания, в дисциплинарността на които никой не може да се съмнява, Чардата отишел при баба Исака, гдето му е квартирата, турил ѝ в гозбицата, която се състояла от леща и къкрела на огъня в едно гърненце, едно парче сланина, понеже тоя ден било петък, поръчал ѝ строго да казва, който я пита за него, че е отишел до селата, запасал си револвера и тръгнал. В Пловдив той разчитал да влезе, както обикновено, нощно време, за да не го види началството. А гдето казал пред резервистите, че получил

писмо от самия Каравелов час по-скоро да върви, това било калайлема от негова страна. Вярното бе само това, че Каравелов действително идеше от София за Пловдив, а от там за Търново, гдето подир няколко деня щеше да се отваря Народното събрание. Това неправилно пътуване на Каравелова беше предизвикано най-много от това да продаде той малко кабаджълък на своите политически противници в Пловдив, понеже се връщаше победител от Княжеството с изборите, благодарение на 137 член от Конституцията.

Заедно с Каравелова пътуваше като адютантин и Митрий Патапович Ризов[259]. Чардафонът, за да обере каймака на знаменитите гости, спрял се край града до затвора, нощно време, и там чакал файтона. Когато тоя последният преминал, Чардата скочил на крака, извикал „Да живее Каравелов и народната партия“, па гръмнал няколко пъти с револвера си на въздуха. Ние сме уверени, че сам Каравелов толкова не е тържествувал в своя файтон, в своето бляскаво бъдеще – министър-председател, отколкото Чардафонът, който си вадил очите да чака по кръстопътищата и който тичал подир файтона като сеизин.

В Пловдив Каравелов беше втори княз, а Митрий Патапич – негова дясна ръка. Сички съчувствующи от Пловдив се превървиха в един ден да му направят визита, бая Петко хвърча по въздуха. Митрито прави допълнение, като че стои с Бисмарка коляно до коляно, депеши от цялото Княжество валят като град. От тие депеши стана явно, че Цанков се разпоредил, щото габровските власти да задържат или повърнат бая Каравелова пак в Пловдив, да си гледа кметството, което той произволно беше напуснал. Кажи, речи, бе туй, бе онуй, какво да се направи, как да се постъпи, из кой път и по кое време да се влезе в Габрово, допря най-после думата до Чардафона. Тайният съвет за маршрута на бъдещия министър се произнесе едногласно, че присъствието на нашия херой е необходимо в Габрово, той е родом оттам, опълченец е, със сички се познава, с една реч, тряба да придружи г. Каравело-

ва, за всеки случай. Сичко добро, но дали ще той да приеме да подаде оставка, да си остави парчето хляб в Конаре и да тръгне, попитаха някои неверници Томовци, които малко познаваха нашия човек.

– А бе аз това момче ми се струва, че съм го виждал, но где и кога – хич не можа да си припомня – каза бая Петко, без да знае, че е било време, когато той го е призовавал в дома си, да му бъде съдия по английски язик.

Проводиха за нашия херой да го намерят и попитат дали ще да се съгласи да върви за Габрово. Намерили го в една гостилница да държи реч за П. Каравелова, когото превъзнасял до небесата. Малко по-напред той изхвърлил от заведението едно чиновниче, което възразило и казало, че П. Каравелов е шарлатанин, защото оставил кметството в Пловдив, след като го потурчил и излъгал сиромаси марашчени да опропастят сеитбите на Чалъоолу, комуто отпосле плащали скъпо и скъпо. Когато сам г. Каравелов предложи на Чардафона горнето решение, то той скокна на крака и попита:

– Нямате ли нужда от повече хора? Аз можа да ви доведа от Конаре 10–15 души с къси мартинки или пък, ако намирате за добро, да отида аз по-напред в Габрово – пеша разбира се – та да изпитам какво се крои от черните и да ви известя?

– А-а-а, мисля, че не е нужно – отговорил бая Петко, – ти сам. Колкото за службата ти... Ти си патриот, джанам, сега ние сме силните... Ще да бъдеш при нас в София... Инак ще да ти се смеят габровските приятели, че си останал да служиш в турската Румелия, на пашата... Ха-ха-ха! Ама не говоря ли правото? – свършил той и потупкал по гърба Чардата.

Тоя последният дотолкова бил трогнат от ласкавите думи на човека, когото поддържал и уважавал толкова години, без да го види, щото малко останало да заплаче. Задоволи се само да попита кога ще да тръгват високите личности и изскочи из вратата.

– Такова, като пушчица, револвер и пр., прибери го със се-

бе си – каза бая Петко, без да знае, че Чардафонът, като стоеше вътре в стаята му, имаше два револвера под палтото си.

Кой можеше да се мери сега с нашия херой? Дали Цоко Каблешков със своето либералство, или Тодораки Искрев-Кесяков със своите френски? „Не напусто съм се трудил, бей – разсъждавал той по пътя и крачел бързо. – Удостоих се най-после да бъда запознат. Где са сега конарци да видят бача си Чардафона.“ Но да не се излъже някой да помисли, че той се радвал за познанството си с Каравелова за някои облаги? Протестираме. Просто ей така, нравствено бил удовлетворен той.

Подир половин час, в Кемерлията хан в Пловдив, той пишел писма за Голямо Конаре, от които едното било до приятелите му резервисти, а другото на баба Исака, в къщата на която живеел. В първото писмо нашият херой пишел: „Господин Каравелов, когото черните души в Габрово искат да му правят пакост, отивам с него да му помагам. Може да се върна в Конаре, но може и да остана в Княжеството. Затуй прощавайте, бей! Ако сме си казали някоя горчива дума, забравете я. Дръжте се! Г. Каравелов казва, че народната партия побеждава, черните ще бъдат натикани в кози рог. Мъчно ми е като се разделяме, защото добре си живеехме, ама какво да правиш! Народни работи“... А писмото до баба Исака гласяло: „Мадмазел! Аз отивам вече в Габрово, защото чорбаджиите паднаха вече. Имам да ти давам 30 гроша за кирията, продай ми ботушите на жандармите и си земи парите. Сандъчето с другите ми неща, нека останат в теб. Прави ги каквото щеш и не ма забравяй. Като настанат усилни години, може пак да ти дойда. Хем да не те сваря, че си се оженила?“... Баба Исака плакала, когато ѝ дейдисало това писъмце на ръката.

– Като чадо ми беше станал, бре синко, защо да не плача? – говорела тя на Ангела Думбалата и на други още момчетии, които захванали да ѝ се смеят, че надува гайдата.

През нощта, три часа имаше още, дордето потегли за Габ-

рово знаменитият гост, хляб не беше ял още, а Чардафонът са стегнал и приготвил, като петал, орех да чукнеш отгоре му, земята рови за приключения. С два револвера на кръста, не скрити вече, а явно запасани, с чифта фишеклици през рамото и с мартинка в ръцете, стои отвън до вратата на стол и не иска да влезе вътре.

– Гледайте си вие работата, моето място е тука. Отгде знаете, че някои черни не се приготвят да дойдат и правят скандали за инат? – говореше той и стискаше своята мартинка.

А бае Петко Каравелов вършей харман из стаята си. Като не му стига една, отворил вратите и на още две съседни стаи. Кога разказва нещо за Помянова и Балабанова, то пространство на една стая го задоволява, а кога почне за 137 чл. от конституцията, за покупката на железницата, за злоупотреблението на Начовича, за Цанкова и дервишите му, пардесюто му става на орлово крило и се изгубва в съседната стая. Посетителите-едномисленици си турят едната ръка около лицето, да ги не закачи пешът на дрехата му, мадам Каравелова пази ламбата с двете си ръце от същата катастрофа, а слугинята, стъпала на една край на чергата, натиска я да не пострада от вихрушката.

– Аз, аз ще да им одера ушите! Аз ще да ги покача на въжето тие подлеци! – вика бая Петко и си държи едната ръка стисната, като че чупи с нея орехи. – Тоя Стойчев, тая гайда с ручило – ще да го науча аз него как се купува железница в Лондон. Тоя Помянов, тоя маджарски кон и той седнал да ми говори за конституция! *Чекмеджето*, *чекмеджето*! Сичката моя сила е в *чекмеджето.*

– Наистина, Петко, какво има в това чекмедже – пита мадам Катя със свойствената само ней грация и си прехапва едната устна, която става още по-червена.

– Ах, то е чудо, мадам! – поема думата Митрий Патапович и почва да сортирова богатството на чекмеджето с такъв хъс, като че е прокурор на Лудовика XIV. – Вие не можете си представи, колко *диво*, колко алчно и перфидно се злоупо-

требявали тие хора? Почакайте малко и ще да видите сичко публикувано.

– Наистина любопитно ще да бъде с тоя държавен позор – казва Тодораке Кесяков, като си дига на челото очилата, а на тяхно място туря други.

– Чуваме, г. Каравелов, че във вашето чекмедже имало и документите за подкупването на тукашните парцали: *Марица*, *Народний глас* и *Съединение*. Истина ли е това? – пита Андон Каблешков и така си опъва черното мустаче, щото горната му устна прилича на лакерда.

– Четиридесят хиляди са дадени само на *Марица* – казва бая Петко.

– В „Държавния вестник“, ще четете с нумери сичките документи и ще видите що значи перфидност – казва пак Патапович.

– Аз, аз ще да покажа и на тоя княз, как се земат пари от банката без лихва! – вика бая Петко.

Отвън, откъде стълбите се чува глас: „На въже!“ Тряба ли да обаждаме на читателите, кой е авторът на тая грозна присъда? – Нашият. Той слуша отвън, понеже като лятно време, вратата стоят отворени, и сегис-тогис пуща по едно словце по адреса на софийските черни, които бае Петко запрял в чекмеджето си.

– Бре-е-ей! Тие света изпогорили, господ да ги убие! Сега сичките в дупката. Продай им: къщи, покъщнина и децата варънджа, да знаят как се яде народната мъка. Да е жив г. Каравелов! Какво щяхме да правиме без него? – говори Чардафонът на някой от познатите гости, които преминуват покрай него. – Ами туй младото момче, с големия нос, Ризов ли е Мризов ли е – то от где е? Да живей ерихчиоолу! Каже дума, па камък разбива – свършва той.

Дордето пътниците закусваха от съблазнителната трапеза, която стопаницата на бае Петка приготвила, файтонът с четирте коние, от краката на които искри изхвърчели по улицата, спрял се пред дома. Чардафонът, който правел вече

цигара от една и съща табакера с файтонджията и го наричал *фараон*, тълкувал с него за предстоящето пътуване, посветил го в знаменитостта на пътниците и му давал стотина планове и наставления. После той влязвал, до вратата само, на тие последните и им казвал, че е време, колкото по-скоро тръгнат, толкова е по-добро. На това подканване, той се чувствувал, че има право. Не му се седяло, бързал от сички най-много, като че не отивал просто да изпълнява гавазлък, а като че него самаго чакал министерски портфел в Търново. Тръгнали. Бае Петко със свойствения нему демократизъм на два пъти поканил нашия херой да седне при тях в колата, насреща, но той се отказал категорически.

– Като съмне може, но засега моята работа е при файтонджията – отговорил той и стиснал мартинката между краката си, като ѝ шибнал и един патрон.

Какво е било пътешествието им до Търново, как са влезли в Габрово и пр., това ни нам не тряба. Нямаме намерение да ставаме министри, та затуй малко се интересуваме от техните приключения. Безпристрастието ни кара само да отбележим тоя факт, че г. Каравелов е бил твърде учтив с нашия херой по пътя до Габрово. Повървят, повървят, а еднообразието на колелата и безсънието в продължение на две-три нощи – като синджир виси на човека на врата. Бае Петко се обръща към Чардафона, потупка го по гърба и го моли да разкаже нещо от своите приключения, било в Габровото, било в Конарето. Тоя последният, който никога не е бил скъп в думите, отваря тефтера, па баба Исака ли искаш, Ангел Думбалата ли не щеш – кара наред. Бая Петко, а заедно с него и Митрито Патапович, примират от смях. Като стигнали в Габрово, гдето нищо страшно се не случило, дордето Чардафонът се обади тук-там, докато се види със стари приятели, бае Петко, който бил безопасен вече към Търново, тръгнал, без да му дойде на ума даже, че има трети другар, когото е зел нарочно и го е оставил от служба, посред пътя така да се каже. Когато минали вече Царева ливада, той се сетил и по-

питал спътникът си Патаповича: „ами где остана оня пехлеванин, Чардафон ли, Чардабон ли беше?“ Но нашият херой ни най-малко не се разсърдил. Той потеглил на втория ден за Търново пеша и можал да стигне благополучно.

Мина се месец време и нещо повече даже от заминуването на героя ни за Княжество България, а в Пловдив и в Голямо Конаре никакво известие за неговата съдба. За съдбата на П. Каравелова се знаеше вече, че един ден той бил се покорил вече на Цанкова, стига само тоя последният да го направи министър на правосъдието, а по-после възгещисал, защото го нападнали няколко депутати и пр. и пр. Срам и позор би било, най-после, ако един сподвижник на либералната партия да не знаеше какво се върши в Търново, какво става с Каравелова, героят в това Търново. Думата ни е за Чардата, който беше равен в тоя исторически град с положителна нула. Па и кой ли се интересуваше от него? Отишел в Княжеството и свършен въпрос.

Но по едно време захванаха да се пръскат тревожни слухове от Панаир хан за личността на нашия херой. Чу се по едно време, че когато проводеният от Победоносцова агентин, Славянски, служил панахида на Шипка, заедно със сърбския митрополит Михаила, уж че и Чардафонът присъствувал там, и когато се пяло „Боже, царя храни“, той запял: „Аман, аман бадатлъ“ и произнесъл някакви си неблагоприлични думи за личността на царя. „Какво ще да търси Чардафонът на Шипка, оставя ли той Каравелова в Търново“, казаха в Пловдив неговите приятели и не обърнаха никакво внимание на слуха от Панаир хан. Преминаха се още няколко деня, а друго известие, по пътници, иде от Казанлък, че уж някой си пътник с очите си видял Чардафона на един дюген, който се веселял и викал: „Долу Каравелов! Той е черна душа“. Разбира се, че и тоя слух, според своята тенденциозност, още по-малко можеше да се повярва. Как Чардафонът ще да си покриви душата да произнесе подобно злословие против Каравелова, за когото секи знаеше, че е готов глава да сложи.

Дните са минуват, а известията още по-тревожни, още по-наблизо дохождат до Пловдив. За положително се говореше вече, че той, Чардата, заедно с Яка Бояджиев, обикаляли от село на село из Карловската околия, били един поп и въобще правили никакви си смутове. Приятелите се съгнаха малко и като че захванаха да подозряват нещо, още повече, че Яко Бояджиев по онова време, беше омирисано козе месо, с политическия шарлатанин Иван Ст. Гешова си пиеше кавето. Дордето тоя последният слух се провери, ето ти и други по-нови и по-пресни. На Ст. Търнева, в Каршияка разказвал някой си кеселерченин, че Чардафонът бил в Хисарските бани, три деня ставало как прави моабет с прочутия Вълка. Други казаха, че лежал болен на един хан и пр. и пр. така щото най-после секи захвана да не вярва на тие лъжи, пуснати вероятно от московската партия, наречена *съединическа*.

Късно една вечер тъкмо по вечера, когато се завърнах дома си, какво да видиш? Сварям Чардата вкъщи. Сиромахът! Изгорял и почернял от пролетното слънце, окъсан; кирляв, с царвули на краката – жив да го оплачеш, като че е ходил не да изпроважда министър, а да върше харман по Добруджа. Краката му се подбили от сухия път, пет пари няма в джеба му, а когато тръгваше с министъра, цели четири турски лири имаше. Що „Живо и здраво“, „Добре дошел“ „Хош беше“, „Много здраве“ и пр. и пр., дойде ред да отговаря той, защо се е върнал пак в турската Румелия, гдето е блато, гдето се чистят вече сички от Княжеството емигранти, не остава хляб като за нас хора, разбраха ни вече що сме за стока. Чардафонът мълчи, почва да разказва, за каквото не го питаш, например, как се подиграл със Славянски и други такива фараонии.

– А бе, ами ти с каква радост отиваше, даде си оставката, не искаше да чуеш вече за Румелия и Конаре – защо се върна пак? – питах го аз.

– Защо, защо! Аз нямам работа при черни души – отговори той най-после, гневно и сърдито. – Той пезевенгина ми-

слеше, че съм като другите му лакеи, да му целувам краката за кокал!... Той не знае, че дордето съм аз здрав, докато ми държат ръцете и краката, сто пъти съм по-богат от него.... И ние бяхме си отворили устата подиря му, като кажехме Каравелов, та Каравелов! А пък той – черна душа и в червата, господ го убил! Но нали сме блеели досега подиря му – тряба да си мълчиме и го поддържаме, да не ни се смеят противниците, а на сърцето си да го знаеме, че е козе месо.

И до днешен ден аз не зная още, коя е истинската причина да изстине нашият херой така скоро от бача си Каравелова, за когото е глава давал, докато не го познаваше, дордето той беше слаб и пловдивски емигрантин. Повтарям, че това не е за някакви си практически цели и блага, т.е., че му е искал пари, или пък място, а Каравелов му е отказал. Който познава малко-много Чардата, той ще да се присъедини при нас, че това не може да бъде. При сичко, че тоя последният упорито мълчи по тоя въпрос, но от някои негови косвени разкази, излиза, че работата е била такъва: когато паднал Цанков от министерството и дошел Каравелов, нашият херой хвърчал по търновските улици. За да засвидетелствува своята радост и пред очите на виновника на тържеството, той пуснал в ход своите четири лири, икономия от Румелия, събрал десятина души фараони, от неговия еснаф хора, зел със себе си Дойна Габровски с гъдулката и се покачил по стълбите на новия премиер-министър. От най-напред дружината се посвенила да се яви пред лицето на такъв голям човек, с Дойно слепия начело; но нашият, който бил потупкван няколко пъти по гърба от тоя голям човек, засмял се през рамо и извикал „Напред!“

– Той не е нито Начевич, нито пък Цанков, но Петко Каравелов, най-горещият либерал, защитникът на Конституцията и бащата на сиромасите! Пред него може да излезе и най-последният гурбет – казал Чардафонът и заповядал на Дойна слепия да свири.

Насърчени дружината, отправила се към къщата, в коя-

то живеел привременно г. Каравелов. Когато се покачили из сълбите, Чардафонът дал втори път команда, Дойно засвирил и дружината запяла:

„Тез консерватори, тез черни души.“

Щом се отваряла вратата на стаята, от която нашите приятели предполагали, че ще да излезе да ги благодари виновникът на тържеството, сичките извикали в един глас: „Да живей!“ Най-после очите им не останали отворени. Подал се г. Каравелов. Дордето тие се готвели да го земат на ръце, докато Чардата, в качество си на стар приятел се изстъпи напредя му и направи доклад, бае Петко извикал:

– Аз с пиенци нямам работа! Вън, че ей сега ще проводя за полицията...

Вряла вода попарила веселата дружина, особено нейния водител, нашия херой. Той се спуснал из стълбите като престъпник и без да се обади на своите другари, изпращял из тъмнината през търновските тесни улици. Хапнал надвенатри на Дряновския хан и ощипал пътя към Габрово или по-добре към Румелия. Той бил полуубит и изгубен човек вече. Да претегли той такъв афронт и още от кого? – от водителя на либералната партия, от Петка Каравелова! Това било тежко, горчиво и жестоко за него. Той плакал, когато преминувал през Марно поле и се спущал към фабриката на Карагьоза.

– Ах, дърт пезевенк с пезевенк! Аз ще да ти изсуша тебе царвулците! Ти не си разбрал бача си Чарда що за стока е той... Ти ме уби окончателно!

XI

Но на дяволите, и Търновото му, и Каравелов с неговия либерализм! Хайде нека благоволят читателите да ни при-

дружат да ги заведем пак около градеца Голямо Конаре, при Ангел Думбалата, баба Исака, резервистите и пр. Нашият херой, благодарение на добри приятелски старания, пак успя да си завземе първата длъжност в тая околия – сержант-майор, така щото баба Исака не беше успяла още да му продаде едно-друго. Колко сълзи и радости от тая последната, щом тя видя втори път в къщата си своя съжител. Весела и засмяна ходеше тя по улицата да пазарува едно друго за гозбица, а съседите ѝ казваха:

– Честити очи, бабо Исака!

Това време именно, когато се завърна от Търново Чардафонът, румелийските млади и стари чорбаджии, заедно с руския консул, бяха почнали отчаяна борба срещу главния управител Алеко паша, за изгонването на когото употребляваха простени и непростени средства, нещо възможно там, гдето има руска ръка. Естествено е, че симпатиите на Чардафона бяха към Алеко паша. Не можеше той да бъде излъган и увлечен нито от вестниците *Марица*, *Съединение* и *Н. глас*, нито от митингите уж против съществуването на Румелия, нито пък от огнената реч на Величкова, казана в хотел Люксембург, против Румелия и против секи паша, който ни се изпраща от султана. Шарлатанията беше ясна като божи ден, сичката гюрюлтия ставаше за пусто злато и за власт. Самият факт, че начело на това движение стояха Гешоолар, за които Румелия беше като млечна крава, бе достотъчно да убеди искрените хора в тая измама. Лош беше за тях и за руския консул само Алеко паша, честността и справедливостта на когото не харесваше на сякакви политически кърлежи, в това число и на тъмната руска политика. На тях, за техните планове, бе нужно да стои в Пловдив такъв генерал-губернатор, когото тие да водят за носа, а подобен човек тие виждаха в лицето на Кръстевич паша. Той им беше тайният кандидат, в неговите треперящи ръце виждаха тие своето лично щастие и тържество. Така и стана. Щом падна Алеко паша и на мястото му дойде Кръстевич, думата съеди-

нение се забрави вече, ораторите, които викаха „Долу Румелия“, станаха директори, секи загризе тлъстия кокал от 50 и повече лири, въпросът се реши, а генерал губернатор беше в действителност не Кръстевич, но безнравственият руски консул Сорокин.

Тая подигравка с едно народно дело, каквото беше съединението, безнравствеността на няколкото сойгунджии, които по тоя подъл начин заграбиха властта, естествено бе, че рано или късно трябаше да извика отмъщение и протест от страна на младото и честното. Кръстевич паша, който само дордето не беше станал главен управител ратуваше за съединение и беше уж против Румелия, на фитили трябаше да му се вади из носа тая Румелия и нейните хубави лири. Гласът на тракийската интелигенция: „Долу Румелия“, „Долу пашата“, глас, който нищо общо нямаше нито с кръвта на г. Величкова, нито с чалтъците на Гешови и други, най-силно се отрази в градеца Конаре, нашият херой бе първият, който най-гръмогласно повтори тоя глас. Той бе оставил вече на рахат Княжеството България, Батемберга и тамошните консерватори. Фактът, че там управляват вече либерали, че работите се водят от Славейкова и Каравелова, бяха го успокоили, не оставаше за него работа. Наистина, че Петко Каравелов беше за него „козе“, но това той не говореше публично, сѐ признаваше, че това „козе“ може да се яде още.

Читателите ще да попитат може би защо именно градецът Голямо Конаре да възприеме най-пламенно тая идея, а не други някои местности и центрове: като Абрашлари, Перущица, Карлово или Сопот? Сичко това си има своите причини, които ние ще да изложиме на друго по-прилично място; а тук само за адет и за последователност ще да обадиме една две, според нашето мнение, разбира се. Първо условие, че от Конаре нямаше ни един чиновник в Румелийското управление, па и няма да има, защото сичките са хора земледелци, не са петимни за чуждото, както това става със сопотските, калоферските и старозагорските базиргяни. Второ, че Руме-

лийското правителство като с лопата да отиваше на пожара, защото беше назначило в това демократическо селце такива свини чиновници, които искаха да заробят селцето, да му станат горгорбашии, да земат сичко в ръцете си. Натуряли английски шапки на главите си, с тънки бастончета в ръце, тие ходяха нарочно да дразнят населението, да му проповядват мракобесие, останки от миналите векове, въобще искаха да налагат себе си за класа с големи права и преимущества. Между другите паразити, които искаха да се забият в тялото на селския българин, първо място държаха: съдията Фрате Попов, началникът Бъркалов, един дон кихот прошенописец, именуем Голомехов и други.

Черковно епитропство, училищно настоятелство, кметство, съдилищни ассесори и пр., бяха завзети изцяло от чиновническата паразит. Фрате Попов, Бъркалов и двама-трима още келеше, душаха селцето и околията му. На училищното настоятелство, сам Фр. Попов председател, съдбата на секи учител от него се отсичаше. Сички учители, които мислеха и разсъждаваха, бяха изгонени, а на тяхно място докарани развалени личности, словослагатели на в. *Марица* и шпиони на Бобчева. Един празничен ден един от учителите се изправя в черкова да говори проповед, в която много тънко намекнал, че както по времето на Спасителя, така и сега, има хора фарисеи, които мамят народа.

– Кои може да бъдат тие фарисеи? – попитал Бъркалов Ангел Тодорова.

– Разбира се, чиновниците – отговорил тоя последният.

Цели кореспонденции по тая проповед, цели изпити учителите да дадат съдържанието ѝ.

– Това е безбожие, туй е руски нихилизъм, разврат на простото население! Аз съм председател на настоятелството, през моята ръка тряба да преминува сичко – се пенеше по улиците Фр. Попов.

Следното писмо, писано и подписано от самият Фр. Попова до побратима му Бъркалова, първият съдник, а вторият

околийски началник в Конаре, най-добре характеризира отношенията между чиновници и селяни:

19-й Август 1885 г. – Ст. Н.-С,
Г. Бъркалов в с.* Голямо Конаре.

„От слухове научих, че една конарска тълпа, състояща от 100-тина души вчера на 18-й того била показала безобразието си пред властта, ръководима пак от Шилева и другите размирници, като имало и удряние на камбаната (купена с чиновнически пари и харизана на конарските голтаци и колибари), с която свикали населението. Моля ви попитайте дяда Райча, где е неговата мнима конарска тишина или се е повлякъл по умовете на хора бербанти, които подир толкова башибозуклуци, пак казват, че не биле правили нищо лошо.

Попитайте г. майора, защо жандармерията не откачи досега топуза на горноконарската камбана, за което в качеството си на ваш заместник бях най-напред предписал? Нали полицията трябва в някои случаи да показва хитрости, отколкото строгости? А откачването на топуза от камбаната не е ли едно полицейско изкуство за въдворение на порядъка и средство за излавяние на виновните, сбирщина, сганщина и тълпа? А това неизпълнено, за продължителното движение на конарци, кой е виноват? Не е ли онзи, който не иска да изпълни буквално предписанието на администрацията?

Повтарям, че няма друго средство засега, освен арестуването на топуза от конарската камбана[260], подир това излавянието на конарските бербанти и препращането им изведнъж за Старо Ново село. Ако в туй време се яви някаква тълпа от 50–60 души, започнете един по един да ги изпитате какво искат, то ще да видите, че всички ще се откажат и ще посочат на инициаторите. В краен случай вий ще да можете да запише-

* Както виждат читателите, тука г р а д е ц ъ т Г. Конаре е наречен с е л о. Това на инат е направено от Фр. Попова, тъй като по това време, както ще да са види по-долу, Г. Конаре изгуби своята репутация.

те имената на лицата, съставляющи тълпата, че после ще се привикват за изследване и арестуване от съдебната власт. С една реч, главното е излавянието на Шилева, Средова и сие и делото ще бъде свършено най-благополучно. Но топуза не забравяйте.

Лицата, съставляющи самозваната комисия (която дядо Райчо нареди, р.), тоже да се изловят, че тогава тишината е въдворена. Всичките инициатори един път предадени под съд, ако и да бъде някой избран за кмет или старея, то според закона не ще бъде утвърден, тъй като обвинението им е от онези, които като се докаже, лишава ги от граждански права. Следователно тишината в Г. Конаре ще да бъде оздравена само ако се махне топуза и ако извергите се предадат под съд и ако прокурорството ги позатвори с предварителен арест."

Поздравления от всички

Ваш Ф. Попов.

N. B. – Ами оная маскара Чардафона – чувал ли си го накъде е?"

Чиновническата злоба доволно ясно говори в това писмо. Реакционното Гавраил пашово правителство, което мислеше да се задържи на власт с подобни хора, като Фратя Попова, много се лъжаше. По-късно, когато движението за истинско съединение се усети, конарските чиновници се събраха нощно време в канцеларията на полицейското управление, викнаха един поп и дадоха клетва, че ще да измрат в борбата с населението, особено с конарци. Когато новият паша, след завръщането си от Цариград, разпусна Областното събрание и произведе избори да си спечели свои депутати, Г. Конаре отказа да гласува за правителственият кандидат Бобчева. Последният стана директор и по съветите на конарските чиновници наказа градеца твърде жестоко, т.е. преименува го на село и премести околийското управление в Старо Ново село. Когато чиновниците за последен път дигнаха управлението и потеглиха за новата си резиденция, с цигулки

излязоха. Проклетии и отрова бълваха против Г. Конаре, а жителите му наричаха диваци, черкези и пр. Тие последните от своя страна, метяха улиците с метли и викаха, че от селото им излязла холерата. А борбата следваше. Писмото, което поместихме по-горе е писано от Фрати тъкмо по това време, когато управлението се премести в Ст. Н. Село. Ето защо то диша с такава омраза и злоба към конарските голтаци. А третьо и последно, че Г. Конаре бе честито или злочесто, да живеят в него такива елементи, които калиха още пояко в борбите за българщината и идеята за свободата. Като оставиме настрана имената на един-двама чужденци, ще да притурим при тях и нашия херой, комуто немалко се дължи революционният дух в селото.

В Конаре се намираше вече той, когато се изостриха отношенията най-много между двата елемента – граждани и чиновници и когато *градецът* прие наказанието си от централната власт. Той държеше страната на селяните и най-смел бе в борбата с техните противници. Решено не решено още да се прогласи съединението, той извади своите резервисти на полето, и нощно време ги закълна под българското знаме. Левски, Ботйов и Каравелов, техните дела и песни се знаеха и от децата. Ангел Думбалата, който беше на Чардафона като адютантин, човек на 40–45 години, безкнижен, с една къща деца, знаеше изуст сичките стихотворения на Ботйова. Наметнат с дълъг кожух и с калпак на главата, от една овца, застане сред кръчмата или на улицата, гдето види събрани няколко души, изкашли се и почне да декламира „Молитвата“ на Ботйова. Чардафонът, ако се случи там, поправи го, обажда му, где да си слага гласа, где да изговаря натъртено, где да си издига ръцете към небето. Ангел Думбалски, баба Исака, Костаки фелдшерът, наречен *Дедето* и други още оригинали в селото, служаха на нашия херой и за забава и за агитация в същото време, без да се усети и проницателният даже Фр. Попов, който цензурираше и попската литургия. Но и нашият херой не може да се каже, че нарочно е правил тие

хитрости. Сичко у него е отивало безсъзнателно по тая част на шегата.

Често конарци, като заминуват покрай къщата на баба Исака, гдето квартирува нашият херой, чуват вътре глъчка и кавги. Къщата на баба Исака, особено на Чардафона, е отворена за секиго, не се трябва церемония да се влезе вътре. Влезе любопитният да види какво делят помежду си двамата съжители и какво да видиш? Чардафонът изправил пред себе си баба Исака и я учи да декламира или „Молитва“, или пък: „Аз не вярвам, че калугер ще спаси раята“. Баба Исака си затуля устата с едната ръка, да не ѝ се вижда беззъбието, а за другата я държи Чардафонът и ѝ диктува стихотворение.

– Де стара кошницо – казвай! Или си станала черна душа, Гервасия ли те научи да мразиш Ботйова? – говори ѝ той и я мята като парцал из стаята.

– Ох, Господ и Свята Богородица... ум и разум – си говори тя и се опина. – Не го мразя, бре, нали знаш, че откакто ми си казал, какъв човек е бил, сяка неделя му паля свещ в церкова и го записвам в литургия! Ами аз не можа туй да го чета по книгата, защото съм преминала вече жена, бъркат ми зъбите. То е подадинѐ на младите – остави ме, че бобецът смале, остана без вода.

– Лъжеш, черна душа! – вика Чардафонът. – На Гервасия знаеш да струваш по три поклоня, огледалото го носиш в пазвата си, сѐ за пусти мъжие бълнуваш! Издекламирай само един стих: „И комуто свещи палят православните скотове.“

Баба Исака се изсекне, свий си устата няколко пъти, изпъшка, засмей се, пак си тури едната ръка на устата, каже: „боже, прости ме“, па произнесе показания от учителя ѝ стих. Тогава Чардафонът зарадван земе я под ръка и отива с нея чак в чаршията на черковното кавене да ѝ напари кашлицата с горещ чай, смесен с една чашка ром. По пътя кой как ги срещне и види – мъжие, жени и деца, секи ще да каже по нещо, било по адреса на двамата, било поотделно за баба Исака и Чардата. В конарските кавенета, гдето женски крак

не стъпа, появяването на старата жена съставлява събитие между присъствующите. Баба Исака, седнала до Чардафона, мъдри се като млада булка, пази си най-много устата, опъва изтънко-тънко горещата чорба. Дордето сръбне една глътка, три пъти ще се обърне към кавалера си Чардафона, който примира да се смее и я закача с каквото намери.

Баба Исака е жена на 55–60 години, родом от Копривица, няма си нигде никого, ето защо е останала на отеческите грижи на Чардафона, който никога не я остава на мира. Кълне го, пъди го, оплаква се, че я изневерил, но като ѝ кажат, на смях, че Чардафона го дигат в Бургас, почва да плаче. Никога нашият херой не може да ѝ прости, че тя беше съзнала в едно официално събрание, че Гервасий е черна душа и пезевенгин, а когато той последният посети Конаре и отиде, та направи визита на Чардафона, комуто е кръстник мисля, баба Исака, щом го съглежда, изведнъж почнала да се кръсти и да прави поклони, като викала:

– Прости, владико святий, вкъщи не е прибрано и натъкмено.

Тъкмо когато ѝ изпъкнали устните, готови да се залепят върху святата десница на дяда Гервасия, Чардата, който си триел револвера, впуща се и дръпва за сукмана бабата, която пада по гърба си и пак се мъчи да стане и изпълни своята християнска длъжност.

– В земята потънах тогава – казва баба Исака за свое оправдание, когато Чардата я нападне пред хора. – А пък той, не го е грях от бога, да видите какви мръсни думи изговори на дяда владика? Аз, гдето се е казало, стара жена се чета, засрамих се и побягнах. Като захвана да го пита как отива земпареликът в Пловдив, аз се прекръстих и помислих, че къщата ще да се събори.

А сичко това, което говори, баба Исака, е било говорено между дяда владика и нашия херой. Тоя последният, като роднина и като Чардафон, е съвсем откровен с Гервасия, който по своето прочуто добродушие, не го върза твърде за

кусур, не се гнуси от острите словца. Задоволил се само да забележи на нашия херой, че сам той може да бъде каквото желае, но старите жени да остави да си знаят своето, няма право да се подиграва.

В страстната неделя, на разпетия петък, когато сичкият християнски свят говее и тъжи, в къщата на баба Исака свирело кавал и се чували провиквания, като че не било разпет петък, а сякаш че се заговявало за Велики пости. Черкова клепало, когато в бабина Исакин двор са кротнало вито хоро. Ангел Думбалски, гологлав, водел хорото, до него играяла сама баба Исака с калпака на Думбалски, а най-сетне идел Костаки Дедето, който тропал колкото си може и викал: „хеп! хеп!“ Чардафонът, хитър дявол, стоял на вратата, прегънат на два ката от смях. Играе, играе хорото, после се спре и Ангел Думбалски застане да декламира Ботйовата „Молитва“, а баба Исака се кръсти, като че попът чете евангелието. Това произхожда посред белия ден, прочее по само себе си се разбира, че хората от цялата махала блокират двора на баба Исака. Костаки Дедето, когото Чардафонът сватосва с баба Исака, защото и той е вдовец, по съветите на първия, иска да целуне бабата, която се изплъзгва из ръцете му като шаран и бяга колкото си може. Думбалата и Дедето нищо не губят с това хоро на разпетия петък, но баба Исака, щом ѝ се изпарила главата, почнала да обвинява Чардата, че той я омаскарил, той я накарал да си изгуби вярата, да стане ортак на дявола и играе хоро на такъв ден.

– Аз си върнах бабата, загдето ме засрами пред Гервасия, като отиде да му правиш поклони – говори Чардафонът.

Но само това ли е претеглила баба Исака от своя кираджия Чардафона? Сяка вечер в нейната къща ще да има по 5–6 души фараони най-малко. До едно време си говорят за работа, но като им се доспи, баба Исака да одява. Най-напред Чардафонът ще да даде повод, като скочи и хване сиромахкинята да я прави деколте. Втори я кара да играе с нож, трети – да декламира стихове, четвърти – да пее песни, и така

нататък. Но казах, тя беше като средство спомагателно, или оръдие на нашия херой да прилага своите идеи, с които читателите са вече запознати.

А Костаки Дедето беше фелдшер в Конаре, както казах вече. В турско време той се е казвал Костаки хеким, цели двадесят години е практикувал медицината. В Хисарските бани неговото име държало твърде почетно място между страждающите. Чак от Стамбол и Одрин са дохождали ханъмки на баните да се възползуват от неговите знания. В Хисарската баня, именуема *Кипчеза*, той е имал нещо като спицарийка го кажи, дюгенче, кавененце, белберница, както щете вече. Сичките тие названия можали да прилепнат към това заведение, защото Костаки Хеким кръв пущал на болните, пиявици турял, бръснел, хапове давал, каве правил и пр. и пр. Новите румелийски наредби така бяха бламирали бае Костаки, щото от баш хеким, той беше слезал на фелдшер; но населението пак не беше го забравило, пак му даваше името доктор, само притуряха *малкият*, за да го отличават от същинския околийски доктор.

Четмото и калема много бъркаха на бае Костакя, с които той е запознат твърде легко. Когато дойдеше в Конаре нов доктор – защото бае Костаки сѐ в Конаре стои – и когато наближаваше да се правят ведомостите, което е работа на фелдшера, то бае Костаки ще да си върже ръката или въобще ще да се направи на болен само да го не покани началникът му да пише. После вече, когато се изучат един други, писмена работа на Дедето се явява само един път – да се подпише на ведомостта, че си е получил заплатата. Тук вече си тряба да играе негова ръка. Тоя ден, в който ще да става подписването, Дедето не говори с никого, сѐ сериозен изглежда, нито му се пие, нито пък говори. Ако може да нареди, щото да откопче ведомостите от канцеларията и да ги занесе у тях, то добро. Цяла нощ, ще може да си нареди подписа; а ако не сполучи, борсата пада тоя ден. Цяла процедура става с него

тоя ден. Един от неговите доктори, който беше му изучил болното място, нарочно го изпитваше и наблюдаваше.

– Бае Костаки, хайде подпиши, защото днес ще изпращаме ведомостите – казваше началникът му.

– Сега, сега! Чакай, че малко работа имам навън – отговаряше Дедето и излизваше.

Но като допре ножът до кокала, бае Костаки се приближи до бесилото, почна подписването. Носът му захваща да свири като смок, челото му се изпотява, диханието му се увеличава, ръцете му треперат, като че човек ще да коли. Хвърли си най-напред палтото, подпърши си ръкавите, плюй на ръката си, изпъшка и зема перото.

– Какво да напиша, мошу (вместо мосьо) докторе? – пита той и си върти ръката над ведомостта, като че мели каве.

– Име и фамилия – отговаря докторът и почва да се разхожда, уж, че не гледа на мъките на бае Костакя.

Бае Костаки потопи втори път перото, завърти го над ведомостта, закашли се и излязва навън да плюе, хвърли стола настрана и клекне на колене до масата, като че ще да гърми на нишан. Върти, върти, изпитва перото на нокътя си и пак се обърне към доктора.

– Мошу докторе, ей тука под твоя ли подпис да се подпиша?

– Да, да, в същата рубрика – отговаря докторът и следва да се разхожда.

Бае Костаки си извади кърпата, отрий си потта по челото, запърши си ръкава още по-нагоре, удари с лакътя си на масата, като че ѝ мери дължината, свие ведомостта в ръцете си, като че ще да я меси на хляб и пак поглежда на доктора.

– Ама, мошу доктор, аз ще да се подпиша с такива букви, с каквито зная? – пита той.

Отгде да дойде до ухото на Чардафона тая инквизиция, която става с Дедето, когато се подписва. Било в кръчма, било на улицата, щом той го съгледа, почне да го представлява и пита: „Мошу доктор, где да подпиша?“ Най-после бае Костаки се съзна, отстъпи по тоя въпрос и подписът му се ту-

ряше на ведомостта или че сам докторът му хващаше ръката и го подписваше, или пък Чардафонът за едно почерпване правеше това.

Веднъж, когато докторът се намирал в отпуск и живеел в Пловдив, а Дедето му пазело къщата, дошли да видят къщата няколко от местните чиновници. Като си излезли, Дедето забележило, че барометра на доктора липсал, когато всъщност, той бил зет от самия доктор преди няколко деня, без обаче да съгледа Дедето. Въртял, сукал, изредил да пита сичките чиновници, които дохождали, но никакви резултати. Бае Костакя го ударило на полуда. Той мислел, че барометрът чини няколко хиляди. Като отивал при чиновниците да ги пита за него, казвал:

– Не сте ли земали *френския часовник*?

Прочее, той си правел сметката, че ако едно нищо и никакво часовниче за в джеб, което показва само часовете, чини 200 и 600 гроша, то един *френски часовник*, по-голям от гавана, който показва какво ще да бъде утре времето – дъжд, сняг, вятър, слънце и пр., ще да чини десят пъти по-скъпо. Френски часовник го наричал той, защото докторът го донесъл от Париж и бил казал, че в България няма такива неща. Бае Костаки не заспал цяла нощ; той не можал да претегли това леке, да се усъмни мошу доктор в неговата честност. Тряба да ви кажа, че Дедето такъв и онакъв, но той е честен до глупост. Решил се най-после да отиде и се изповяда в Пловдив на самия доктор. Късно вечер било, когато той влязал в стаята на доктора и така тежко въздъхнал, щото свещта, която била надалеч на няколко метра, понизила своя пламък.

– О, бае Костаке! Какво те носи по това време? – попитал докторът зачудено.

– Бае Костаки я свърши вече... По-добре да е пукнал, отколкото да живее на тоя свят и прави пакост – отговорил Дедето и едвам не заплакал.

Докторът, както и гостите, които случайно се намерили в

къщата му, били заинтересувани твърде силно от тоя отчаян отговор на Дедето. Секи за своя пай помислил, че на неговата глава е дошло голямо нещастие, та затуй прибързали да го попитат, по-скоро да им каже същността на работата.

– Дайте ми оставката, мошу доктор, задръжете ми платата, ако тя не стигне, аз ще да добавя – отговорил бае Костаки още по-отчаяно.

– Бае Костаке, казвай какво има! – извикал докторът вън от себе си.

– Ох, мошу доктор, какво да кажа? *Френският часовник*, който ти толкова ценеше – откраднаха го разбойници! Прости ме, мошу доктор – казал най-после бае Костаки.

Докторът не можал да разбере от един път за какъв часовник става дума.

– Френският, на който гледаше какво ще да бъде времето, преди да отидеш по селата – допълнил Дедето.

Сичките кихнали от смях и когато докторът влязъл в другата стая и изнесъл барометра, бае Костаки се ударил в челото, поискал да целува на доктора ръка, простил се весело и казал на отивание, че тая нощ ще пие, дордето съмне.

В отсъствието на доктора болните отиват за помощ при помощника му – Дедето. От най-напред той дава кинина и други безвредни цярове, които ако и да не помогнат на болния, но няма му и повредат. Но когато болният се залови на инат и почне да чести и иска нещо по-реално, то Дедето обръща другия лист. Щом дойде болният, особено бабите, той земе в ръката си една голяма губерка, одене в нея конец, маже го с някаква си лифия, опитва върха на губерката и пита бабата какво я боли, защо не зема добре лековете.

– Кир Костаки, под лъжичката ме щрака, свят ми се вие, нищо не ми се хапва, дойдох да ми дадеш някой по-скъп цяр – говори бабата.

– Хъ, че вие сте говеда! Може ли на вас да помогне илач? Илачите са правени за хора, а не за конарски добитък. На вас трябва да ви вади докторът червата навън, да ги омива, а сетне

да ви шие с игла, като натъпкана кокошка – говори бае Костаки и без да погледне болната, следва да точи губерката.

– Като е добър церът – как да не помогне? – отговоря бабата. – Големият доктор в два деня ме излекува.

– По язика, или по врата, той бодилата с игла? Нà с такава сребърна игла – казва бае Костаки и сочи на бабата губерката, па пак следва своето занимание, тихо и спокойно, като че ще да пише на болната прошение.

Бабата захваща да се озърта наоколо си. Ту към вратата погледне, ту към губерката, над която Дедето сериозно следва да се занимава. Тоя последният, като че нищо да не подозира, очи не дига даже да погледне своята пациентка, която като че на тръни да стои.

– Кир Костаке, аз ще да подода утре – казва тя най-после. – Сякаш е тъй, като че да ми поолекна нещо като седнах тука при ваша милост... Няма земам сега илач, да остане за утре...

– Бива, бива – отговаря Дедето и оставя настрана губерката. – То е от кръвта; разигра ти се кръвта и ти олекна.

Ето какъв човек беше Дедето, един от хората, с които Чардафонът популизираше своите принципи, както и с баба Исака. Но и Дедето от своя страна даваше глава за Чардафона, при сичко, че тоя последният го карикатуреше сякак.

– Чардафонът! Той е мое момче, той е народно българче – казваше бае Костаки.

От сички най-много нашият херой беше предаден на идеята за съединението, но покрай нея той не забравяше и други принципиални въпроси.

В околността на Старо Ново село, там под хубавите средногорски поли, покрай бистрата река, посред плодородните лозя, гюлове и дървета, съществува стар манастир – „Св. Спас“, изгорен от кърджалиите, но подправен криво-ляво през години си. Манастир без калугери, къща без жена. Не се минува много време, ето че се явява в староселската община едно странствующе калугерче, на име Алисей, родом от къде Македония, което предлага своите услуги да служи и пази ма-

настира. Той водел още със себе си и своето семейство, което се състояло от една стара жена, негова майка, и една тридесятгодишна сестра. И тримата тие божи хора носели на себе си божето наказание, или евангелски казано – че Господ наказва своите избраници – дарбите и наградите на Всевишния. На отец Алисей устата бяха криви, като буквата С, едното му ухо и ръка по-големи, а другите по-малки, като че две тела да бяха съединени в едно. Майка му беше глуха, имаше малки мустачки, като на 20-годишно момче и секи ден припадаше от епилепсия. Но когато се събудеше, иди при нея и чуй какво говорят нейните божествени уста. Тя ще да се прекръсти, ще да погледне към небето, т.е. към престола на Всевишния и ще да почне да разказва, че Св. Богородица я преспала нарочно, зела я за ръката и я ввела в широкото царство небесно. Там божата жена можало да види и чуе сичко, запознала са с различни хора, посетила жилището на праведните, погледнала и в ада, гдето пищели и скърцали със зъби грешниците. Който от селяните и селянките отиде при нея и я попита за своята умряла майка, дъщеря, или баща, то майката на отец Алисей ви казва направо: „Много здраве ви провождаха, сърдят ви се, че не сте давали нищо за душата им.“ А сестрата на отец Алисей заключаваше в себе си сичките божествени дарования. Първо, че тя макар и да беше прехвърлила 30 години, но боят ѝ беше като на десятгодишно дете, носът ѝ спитен като тиганица, а зъбите ѝ наредени като турски гробища. В допълнение, тя бе още и идиотка; но за награда пак на тие естествени недостатъци и тя разбираше от божите работи, и ней се присъняваше сегис-тогис някой от светиите, било Никола, Спас или пък сама Св. Богородица.

На тие трима праведници беше поверен новопоправения манастир „Св. Спас“. Щом семейството от майка, син и сестра преспива една нощ на манастира, на другия ден по пладне в Старо Ново село мъжие и жени, сѐ едно и също говорили. Отец Алисей видял насън Св. Спаса, покровителя на манастира, който му казал: „Разкопай могилата, която е

до манастира близо. Вътре ще да намериш една черкова, със златни полюлеи, със запалени свещи, в която Св. Никола денонощно служи литургии. Копай сред черковата манастирска, ще излази една аязма, която ще да излекува глухи, неми, сакати, луди и пр. А кладенчето, което е на пътя между селото и манастира е свята вода, която изцерява слепорожденни.“ Това казал Свети Спас и станал невидим нагоре по реката.

Майката и сестрата на свети Алисея тичаха от къща в къща да обаждат съня на тоя последния, а сам той тръгна по селата с друга още по-свещенна мисия. Проповядваше от село на село за много полезни, не само небесни, но и светски работи. Тъй например, който искал, щото лозята му да давали сладко вино и върла ракия, трябало да си обрече курбан на Св. Спаса, защитника и покровителя на винената лоза. Която жена искала да ѝ бъдат млечни кравите, трябало да пости четиресе понеделника. Която булка искала да роди мъжка рожба, на нов и на стар месец да меси медени пити и ги раздава на път на кръстопът, когато захожда слънцето. Който искал да няма къклица и буболечки из храната му, трябало в петъчен ден да не похваща никаква работа и т.н.

А на манастира „Св. Спас“ сънят бе произвел своето действие. Тълпи селяни, мъжие и жени се трупаха там с мотики, лопати и корита да търсят храма на Св. Никола и аязмата, която щяла да лекува глухонеми и сакати. В разстояние на няколко деня голямата могила, която е до манастира, приличаше на пещ, или по-добре на тунел за железница. Мъжиете копаят и ринат, а богобоязливи бабички изнасят пръст с кошници и копанки. От двете страни на тоя прославен тунел се виждат запалени свещи, а при самия вход – малка иконка, Свети Николай, толкова стара и огризана, като че са кайдисвали върху нея месо.

– Ето нà, тая свята иконица е намерена ей тука, гдето копаете, от което се доказва, че и сам Свети Никола иска да ни помогне в изнамерването на черковата му – говори със сълзи на очите старата майка на божествения Алисей. – За

нейното изнамервание пак син ми е удостоен, защото сам Св. Никола му се яви насън и му каза мястото – свършва тя и се прекръства.

Примерът ѝ се последва и повторя от набожните селяни, които въодушевени от думите на праведната жена плюят върху сапа на мотиките и почват разкопката. Друго едно отделение, по-малко число селяни, копаят същевременно сред черковицата, вътре в зданието една дупка, кажи го трап, речи го – кладенец, гдето така също по присънявание, Света Богородица обадила на праведното семейство, че има аязма, келийка, чудотворни икони и други божествени артикули. Сам отец Алисей от време на време прави ревизия на работниците и разкопките, като благославя в същото време и постоянно си мърда устните, че уж сѐ се моли Богу. Дава срок на работниците и ги поздравлява, че срещу голяма Св. Богородица и черковата ще да бъде открита, и аязмата с келийките. Минува са Св. Богородица, но пръст и пак пръст, нищо не дохожда да ознаменува Старо Ново село и неговия манастир. Отец Алисей се моли Богу с дълги молитви и коленопреклонения, явява се пред праведниците със сълзи и със зачервени очи, чупи ръце и обявява:

– Свети Никола Чудотворец, който е най-приближеният до Св. Богородица, явява ми се тая нощ насън и ми обади някои лошави работи за вас и за селото ви! Каза ми той, че като не сте дохождали да работите тука с чисто сърце, разсърдил ни се и спира откриването на своя храм и на аязмата за неопределено време. Едно средство ни остава още, а то е: да се наложи на цялото село четиридесятодневен пост!...

Селският кмет на Старо Ново Село, бае Милчо, който беше човек в състояние да оцени шарлатаниите на о. Алисея, забрани на селяните няколко пъти да не ходят да се мъчат и да не опропастяват хубавата могила, която е украсена със сякакви зелени дръвчета; но кой слуша? Рабите, които в Русия се наричат верноподанни и които със своите попукани плещи поддържат най-яко тиранизма, нощно време, крадеш-

ком ходеха да копаят. С такъв народ какви не чудеса можат да се направят! По тая причина именно, Царят-Покровителят твърде много обича подобен народец. Не сте ли чували как неговите хора казват, че в България народът е царю-покровителов, а само няколко развратни единици са противни? А тоя царю-покровителов народ, с тие именно божи създания, които си оставят работата и нощно време отиват да търсят черковата на Св. Никола и килията на Св. Богородица!

Славата и божествеността на о. Алисея дошла и до ухото на нашия херой. Освен това, в своите агитации и проповеди по селата, по делото на съединението, той срещнал и някакви си косвени пречки от о. Алисея. Скоро било решено да се даде едно наказание на староновоселския святец, пратеника, или по-добре представителя на Св. Спаса. С двама още свои верни и предадени Чарди, той блокирал една нощ манастира „Св. Спас“. Троечленното свято семейство, което беше единственият обитател на манастира, се занимавало да налива вода с котли в трапа, бъдещата аязма, така щото на другия ден, като дойде православното стадо, да види чудесата на Св. Спаса и сбъдването съня на отец Алисей.

– Стойте, не мърдайте! Ние идем от страна на Св. Николая Чудотворец, почакайте да ви кажем какво ни е той поръчал, извикал наший херой и хванал за косите свети Алисея.

Троечленното семейство онемяло и се вкаменило. Старата бабичка почнала да се кръсти, младата, която тъкмо що се готвела да излее котела с водата в трапа, паднала на земята, а сам отец Алисей мърморел нещо забъркано, от което се дава да се разбере, че той иска прошка.

– Свети Никола иска да знае защо прокопахте вие могилата и черковата и защо наливате вода в трапа? – запитал пак нашият и дал свобода на своя язик, който спрегнал такива глаголи, които давали да се разбире, че пратениците нямат нищо общо със светиите.

– Господин началниче, сиромаси хора сме, туй ни е занаятът, за гечинмек го правехме, сбъркахме пред вашите свет-

ли очи, няма го правим втори път... – говорели божите хора и се кръстели.

Там, наблизо до манастира „Св. Спас“, през нивята и ливадите, измежду гъстите елхи и върби, лъкатуши бистрата и студената новоселска река, която недалеко в средногорските усойни, има своите божествени източници. Наспоред с манастира, близо до аязмата, сред една хубава ливада, която три пъти се коси през лятото, има воденица с няколко камъка. Воденицата през тая изкушителна нощ не вървяла, та затуй водата ѝ била отбита настрана, в така наречения улей *савак*. От това място, високо на няколко метра от земята, скачала тя и бухтяла така устремително, щото и камаците по земята се движели. До тоя изкуствен водопад биле докарани трите жертви на Св. Никола Чудотвореца. Техните суеверни души скоро ги навели на лекото въображение, че непознатите не са хора обикновени, хора християни; но зли и вълшебни духове, та затова следвали да се кръстят само и молят на различни светци.

– Свети Никола и други още 318 святи отци ни са изпратили да ви прекараме през едно свято кръщение, да ви са умият някои дребни грехове, па тогава чудесата ви ще да бъдат твърде кескин – казал нашият херой и блъснал трите същества под водопада.

Отчаяни гласове, вик, крясък и някакви си безсъзнателни молби изпълнили тихата околност; но в твърде малък размер, защото стремителният савак, който изливал водите си немилостиво върху три гърба, бухтял и тупал още по-нависоко. Освен другите множества стихии и пълни с мрачна неизвестност обстоятелства; освен тъмната нощ, която прави и най-невинните предмети на страшни; освен близостта на воденицата, която според суеверните е огнището на нечистите духове; освен тримата неизвестни посланици екзекутори – имало още и това най-реално нещастие, че водата на староновоселската река е по-студена лятно време, отколкото зимно, по Ивановден.

Кръщението се продължило около десятина минути. Жертвите ту клякали на колене от силните удари, ту са дигали на крака. Когато тие биле оставени вече от тримата земни ангели, никакво съмнение не останало в наказаните, за земното произхождение на първите, защото нашият херой и другарите му казали:

– Де пезевенк! Де да те видим още един път да ходиш да лъжеш хората! И трима ви живи, с катран намазани ще да изгориме...

На другия ден, станало вече обяд, а семейството от манастира стои още затворено вкъщи, никой не смее да се подаде навън, никой не смее да заговори за нощното тайнствено приключение. Минува се ден, изтичат се два – сѐ същата пустия около божието заведение. Дохождат работници да продължават копанието на могилата и аязмите, няма вече отец Алисей да ги посрещне засмян, да им обажда разговора си със Св. Богородица и Николай Чудотворца. Малко по малко, угаснаха три праведни звезди, с бурен и бодили обраснаха святите разкопки...

XII

Между това, месец юлий наближаваше, планът за да се събори пашата се туряше в действия, прочее, деятелността на нашия херой се концентрираше въз една страна. Деня и нощта той правяше в едно цяло. Гледаш го че замръкнал в Конаре или в Старо Ново Село, осъмнал на заранта в Пловдив или Дермендере. Деятелността му бе от такъво естество, щото и благоразумният в. *Марица*, органът на конака, на който редакторите два пъти ще да се запрат да помислят, па тогава ще напишат името на своя противник, лъснаха гърба на Чардафона. Написаха тие, че един смахнат сержант-майор ходел да мърси по селата, като говорел глупости. В края на месец юлий, както казахме вече, знамето на конарската чета беше

вече поръчано у Георгя Данчева, а левовете за калпаците – у Дюкмеджиева. Първият, Георги Данчев, разказва, че дордето стане готово това знаме, сам Чардафонът дохождал на къщата му в Пловдив да го гледа през два-три деня, и то от Конаре. А дордето се изнамерят надписите, емблемите и девизите на това знаме, Г. Данчев бил принуден да изхвърли последното си красноречие и знание. Най-много имало спор за думите: „Долу черните!“, думи любими на нашия приятел, които той желаял, било що било, да ги лепне на знамето, макар и със ситни буквици, да се знаело, че това знаме е подигнато именно против черните. Данчов отвори уста, па не млъква вече.

– Ти си черна, господ те убил, та затуй си седнал да ми убиваш куража! – извика Чардата и скочи да си отива.

Най-после знамето чрез дълги препирни излезе със следните надписи и фигури: Посред българският лев в най-разярена форма. Под краката му: *Долу Румелия*! *Да живей Съединението*! *Напред юнаци*! От другата страна на същото знаме пак със златни слова написано: *Съединение на България. Да живей Александър I Княз на България*! По-горе: *Свобода или смърт*! и пак: *Напред юнаци*! Около шията на лева следующите стихотворения на Ботйова:

Вдъхни секиму о боже,
любов жива за свобода
да се бори кой как може
с душманите на народа.

Пред устата на лева пък стихотворенията на Любена:

Не вярвам аз, че калугер
ще спаси раята –
свободата не ще екзарх,
иска Караджата...

А печатът се сформорира и издълба от Хр. Дюкмеджиева

както следва: посред – човешка глава, турена на два кръстосани кокала. Отдолу – *6 Септември 1885 г.*, а отгоре: *Чардафон Великий*. Наоколо по краищата: *Първа революционна чета – Съединение*.

По-после, когато в Пловдив пристигна Добружанската чета на Марка Маркова; когато Чардафонът видя неговия печат, който така също имаше човешка глава с ръце отдолу, стана въпрос: дали това изобретение принадлежи на нашия херой, или е собственост на Добружанския войвода. Тоя последният, т.е. Марко Марков, който за сухата идея е готов да тегли сакантия и обсадно положение цели години, нежели да отстъпи, с деветдесят и девят аргументации доказваше своята собственост. Между другото, каза, че човешката крана води своето начало още от цар Соломона, че тя е била в употребление още във времето на филаделфийската школа, че най-после преминала наследство и във франкмасонския орден. Чадафонът, който не обича да подкрепява своите взглядове с дълбоки работи, каза на Марка Маркова, че лае на аба. Марко Марков рипна като ужилен, бързо бръкна в чантата си, извади кутията с печата, типоса го на бяла книга, върху която излази освен главата и ръцете, и следующият още надпис, който като колело обикаляше около краната: „*човешко право*“.

– Ето господине, кой е разбрал значението на главата, ето нейното тълкование! – извика Марко Марков, като сочеше на надписа. Но това е достъпно само на ония, които са запознате с интернационализма – прибави той и гордо изгледа Чардафона.

Чардафонът, който почувствува, че под краката му се е загнездила динена кора, каза „сбогом“ и напусна арената на спорното поле; а Марко Марков се издигна на пръстите си като петле, сякаш че се готвеше да хвръкне.

Веднъж написан нашия човек във в. *Марица*, мъчно можеше вече да остане на службата си сержант-майор в Голямо Конаре. Но за да ускорят в конака изгонването му най-мно-

го послужи и това събитие. Димитър Беров, бесарабец, беше твърде ближен на Чардафона, защото и той мразеше черните. Кованджи, така също бесарабец, служеше в руското консулато при Сорокина, кажи го драгоманин, речи го шпионин, с една реч, човек – сърцето и душата на черните и на козето. Късно една вечер, в хотел „Адрианопол“, в гостилницата, между многобройна публика, Д. Беров и Кованджи, като съотечественици и съученици, завзели една маса, поръчали си по една ракийка, турили глави една до друга и следват да си шепнат нещо. Чардафонът отворя в това време вратата и дордето каже „Добър вечер“, няколко гласа извикаха: „Охо-хо, Чардафон!“ Случайно преминува той покрай масата на двамата събеседници и подава ръка на Берова, като му отпуща в същото време и няколко остротии.

– Ами негова милост, с когото приказваш, от нашите фараони ли е? – пита той Берова и гледа на Кованджи.

Беров преглътнал няколко пъти преди да отговори на ясно поставения въпрос и казва:

– От нашите е, но е още аджамия, мой добър приятел...

– А че запознай ни бе, като сме си наши! Чудно, как аз, който се познавам със сичките чарди, да не зная негова милост – отговаря Чардата още по-нахално.

Беров се кокори още по-усилно, но добрият и божият човек Беров, който през целия си живот не е излъгвал никого, не може да си превърти язика и продаде Чардафона за зелен хайвер; но по бога си отговаря, че *нашият* човек е Кованджи, драгоманинът от руското консулато.

– Бре! Не те ли е срам теб, бе Беров, да говориш с руските шпиони? Язък бе! Не ти се надявах! Ставай да вървим, остави тоя боклук – вика Чардата и тегли Берова за палтото.

Беров, руски поданик, Сорокин турил намерение да го изгони от Румелия, а Кованджи ще да бъде посредник – та затуй беше интимната среща в хотела. Присъствието на нашия херой и отношенията му с Берова бяха най-добрите мотиви за Сорокина. Дордето той, Беров, убеждава Чардата да

млъкне, Кованджи, сконфузен от грамадната публика, скача на крака и дига бастун. Нашият херой се залепя за масата, подига я заедно с Берова и я държи над главата на Кованджи, като венчило.

– Де да те видя, шпионино с шпионин? Мърдай! Така ще да ти смажа кела, щото и сам руският цар, който ти плаща да гориш сиромашки души, ще да те хареса – вика той.

Няколко старозагорчени, които се намираха там и които са въобще царьо-покровителници, възмутиха се от думите на нашия и начаса го блокираха. Той сложи масата, едного хвана за гърба на палтото, което остана в ръцете му, втори му бутна калпака на земята, той грабна неговия нов и астраханен, ханджията вика: „жандарми!“ псувни по адреса на Царя-Покровителя, викове и протестации, туй, онуй, Чардафонът изплющя из вратата и потъна в тъмнината с новия калпак на глава.

На другия ден, в Дирекцията на военните работи се съчиняваше приказът за отчислението на Чардата. Това чакаше и той. На втория още ден, събра сичките *наши* вестници и удари по селата. Тряба да ви кажа, че и по тоя част той си има своя образ на действия. Никога не чете вестници. Влезе в кметството или в кръчмата, намери селския даскал, даде му вестника да чете, а той слуша отстрани и такива бележки прави, които много пъти надминават и самия оригинал. Например, вестникът пише и даскалът чете: „Завчера, послучай на султановото рождение конакът и градската градина бяха осветлени“... „И тие хора още ги търпим, и тие мърсят още българската земя? Помните ли преди няколко месеца, как тие викаха: „Долу пашата и Румелия?“ – Срам!“ – казва той и моли даскала да продължава.

Но оставката от службата и прошката му с резервистите от конарската околия не мина току-така, като просто събитие. Цели три деня ходи нашият херой из Пловдив да показва на одобрение своето прощателно слово, което той щял да държи на събраните резервисти и което сам си бе написал.

Ходил при едного, бутнал при другиго, попитал третего, събрал им мненията в едно цяло – страшна вавилония се представила пред очите му. Онова, което един го съветвал да притури или изхвърли от словото си, други го не одобрявал и му казвал да направи съвсем противното. Славчо Кесяков, например, малкото Чардафонче, прибавил в оригинала на словото тие редовце: „Знаменитият швейцарски патриот Вилхелм Тел каза: „Нека аз загина, но Швейцария да бъде свободна.“ Класическият Цицерон прибави: „Куп изпаднали человеци от злодейци и дълг“ (т.е. лъжливи съединисти). А Минин рече: и пр. и пр.“ Гледал, гледал Чардафонът, чел, натъртял и си дигал гласа, когато произнесъл думите: Цицерон и Минин, но и сам себе си не харесал, видяло му се, че е нещо чапръшик, не се хлъзгало по язика му. Най-после той махва с ръка на сичко и останал при особено мнение, харесало му се само неговото. С него се съгласил още Дядо Райчо и Христо Дюкмеджиев, които му дали още от себе си по една фраза. Дядовата Райчева била така: „Днес, братия, нямаме турци помежду си, но нашите нерязани турци са по-страшни.“

– На простия човек не тряба да се говори с язика на подлата в. *Марица*, кажи му в очите, допри ножа на най-болното му място – свършил дядо Райчо.

А Христо Дюкмеджиев му казал да рече в словото си: „Юнаци! Под кое знаме служите вие? Где е княз Александър? Где са неговите зелени байряци с разярените левове?“ Тряба да ви кажа, че княз Александър беше станал за нашия херой *фараон*, т.е. от нашите. За да се възвиши в неговите очи Князът, най-много му подействува това обстоятелство, че когато той, Князът, бил в Габровско, играл хоро с колибарите.

– Сѐ още има една тънка миризмица в него чалдисва малко на козе, но може да се измие – казваше той.

Задоволен от насърченията на дяда Райча и на Дюкмето, той ощипа пътя за Конаре. От Каршияка, от хана на Търневи, който беше станция на сичките фараони, Яко Бояджиев дой-

де пратеник да пита от страната на Чардафона: може ли тоя последният, когато си почне словото, да развие и *санджак шерифа*; ако не целият, то поне едното му крайче? Санджак шериф наричаше той знамето.

На другия ден сичките резервисти, наредени двама по двама, преминали през селото и пеели песента на Хр. Ботйова: „Жив е той, жив е“. Заедно с тях вървели още мнозина фараони, в числото на които биле: Ангел Думбалата, Дедето, баба Исака и други още. Когато Чардафонът ги наредил, изстъпил се посред и между другото, казал в своето слово: „Братия, нерязаните турци ме гонят днес, защото не приличам на тях, защото искам да си остана българин, защото желая да няма турски паши в нашата българска земя!... Момчета! Ние ще да се срещнем твърде скоро. Страшният български лев е заревал вече по славните тракийски полета. Сега аз ви оставям, оскърбен и изгонен, но скоро ще да се върна пак да го развия и ви поведа... Напред, конарски юнаци! Долу черните, долу пашата, да живее съединението, да царува и управлява княз Александър български!...“

Сичката дружина извикала в един глас: „Да живей нашият славен войвода Чардафонът!“

– А че простете, бей фараони, ако съм се изтървал някога да кажа някоя горчива дума. Хора сме! – прибавил той.

Когато почнала прошката, която са състояла в туй, че Чардафонът тръгнал да се целува със сичките момчета, от които мнозина плакали, сиромашката баба Исака, изкривила уста като цифрата осем, хлътналите ѝ очи се задръстили и заприличали на презрели череши и гайдата писнала, като че нейният „хубостник“ Чардафонът лежал под бяло платно. Тоя последният не заминал и нея. Чудо девято! Той ѝ целунал сбърчената ръка, която приличала на сарайлия бюрек, а после се бацнали и по устата. Второ още по-голямо чудо било и това, че сега за пръв път той не се засмял и не я закачил.

Туй било, онуй станало, щом се свършил парадът, писнала една гайда между момчетата и Думбалът, който току-що

бил почнал да декламира едно Ботйово стихотворение, прекъснал го, извикал „хеп!“ и хоро пепеляно се залюляло. Баба Исака била грабната едновременно от двама души, които я заключили помежду си и така мъдро и внимателно се грижили за своята дама, щото краката ѝ в едно завъртявание на хорото, само един път се досягали до земята. В късо време сред хорото биле донесени няколко котла от жидкостта на Червен Петка. Като пчели дружината се събрала около тие нови гости, понижила ги на няколко пръсти и пак залюляла хорото. „Долу“ и „Да живей“ разцепили въздуха така раздражително, щото Фрате Попов, който се намирал в заседание, принуден бил да удари звънеца и да се ослуша. По-подир, при дружината се присъединили и множество моми от селото, които напъстрили хорото със своите окичени с цвете глави. Когато дружината се връщала по къщята си, извънредният куриер на Фратя Попов, Минчев, влазял вече в Пловдив с обстоятелствено донесение за тържеството, в което било казано в заключение, че по-нататъшното пребивание на Чардафона в Г. Конаре е рана за правителството.

На втория или третия ден после прошката, Чардата дойде в Пловдив, свободен вече гражданин. Четирма души изготвиха неговия цивилен костюм. Един му даде палто, други панталони и джилетка, трети шапка и пр. Със себе си донесе един голям тефтер, за който настоя да бъде заверен от Тайния революц. комитет в Пловдив и подпечатен с неговия печат. В тоя тефтер щеше той да записва бъдещите бунтовници за съединението, или фараоните, според него. Подир една неделя тефтерът броеше вече имената на около 800 души фараони, както следва: от Голямо Конаре – 300 души; от с. Цалапица – 160; село Царацово – цялото и пр. и пр. Един два пъти обиколи той селата, ето го че са явява пак в Пловдив с претенции. Иска да му се купи един добитък – кон, кобила или магаре даже, да напълни едни дисаги с разни книжки, да тури помежду им своя фараонски тефтер и тогава да се пусне в обиколка. Желанието му бе изпълнено. Малко едно конче

за 300 гроша му се купи и още с първо виждание нашият херой му тури име: *Треперко паша*. Инат добитък излязло това конче, според казванието на самия му стопанин. Дотолкова самолюбиво било, щото обичало никой да не му се меси в распоряженията. Вървежът му в път бил строго начертан и определен. Ако го шибнеш – хвърля къч; ако му опънеш гема – отбива се настрана; ако зърне напредя си някой камък, чуканче или друга нечистотия, само по собствена инициатива – прави наоколо един полукръг от сто крачки. Една вечер в с. Думанлии, тоя с характер и воля добитък, не пожелал да влезе в яхъра, защото имало вътре една биволица, която много сумтяла. Теглили го, дърпали го, бутали го, нищо не помага. Тогава, по съветите на едного, донесли две кобилици и с тях го внесли вътре.

По-късно, когато Чардафонът се обяви от румелийското правителство вън от закона, когато полицията имаше чертите и на двамата другари, човекът и добитъкът – то и тоя последният пострада за отечество и за идея. Господарят, за когото къщата на баба Исака бе затрънена вече, защото я вардеха жандарми, спеше в един зимник, а кончето беше скрито в една овча сая. Нощно време господарят, и то когато му прилегне, ходеше да му краде сено от чуждите отлуци.

XIII.

Естествено и логично бе, че падналите за българската свобода херои, като: Ботйов, Хаджията, Л. Каравелов, Левски и други, стояха като трън в очите на управляющите Румелия, особено на техния глава – пашата. Па не само в Румелия ставаше това; сяко правителство, което и да е то, макар и в Княжеството, щом ритне настрана и почне да управлява не по български дух и стремления, а по волята на някой идиот покровител или богоизбран княз – горните херои ще да му бъдат антихристи.

Ето защо противниците на съществуването на Румелия, ходеха да търсят по гробищата деня, в който са сложили кости ратниците за българската свобода, за да плачат над техния прах, да ги викат да се подадат из своите вечни жилища и погледнат какво днес се върши в тяхното отечество. Слова, речи, „Вечная памят“, „Да живее“, „Долу“, музика, хоро, „Бог да прости“ и пр. и пр., току-виж, че салто-морталето се започнало. Ако поклонниците на праховете и на паметта узнаят и издирят датата, в която е паднал хероят на 10-то число от месеца, то правителствените хора знаят тая дата на 5-то число; а полицията със своите жандарми на седмо и осмо – прави вече предварителни распоряжения по своята специалност. Това средство, да се апелира към умрелите, е толкова старо, колкото са стари и самите народи. Затова секи народ, който не е лишен от минало и херои, най-мъчно загинва. Много пъти и тираническите правителства, които имат грамадно число щикове, безчет топове, ревностни шпиони и лакеи, и тие прибягват да извлекат полза от идеалите на беззащитните народи. В 1886 г., когато купените с руски рубли българи и руските агенти, поискаха да експлоатират турско-българското съглашение, пловдивските жители присъствуваха една заран на такава една сцена: паметникът от руско-турската война, който е на върха на бунарджикското тепе, окичен с черни знамена! Целта, която са е преследвала с тие знамена е ясна. А ръчицата, която ги бе закачила, принадлежеше на Кованджи, заведущий шпионската канцелария в руското пловдивско консулато. Не за черни очи и за гиздави изгледи, сичките могили и баири из България са украсени с руски памятници, а ни един няма български, даже и на Шипка, гдето български гърди запазиха главнокомандующия да не го земе в плен Сюлейман паша!

Хаджи Димитър е умрял на 17 юлий. Неговото вечно жилище Бузлуджа, гдето почиваха още двадесятина паднали юнаци, гдето щеше да има гости от Казанлък, Стара Загора, бае Духовниковата Шипка, Габрово, Севлиево и други

още много села, беше най-доброто огнище, за да са зажиже идеята, прокламирана на 6-й септември. От една неделя по-напред, нашият херой се намираше в Пловдив да действува, агитира и се моли, щото и пловдивска депутация да отиде и се поклони върху гроба на тоя прочут български войвода.

– А че хайде, бе! Хайде да отидем да видите какво чудо ще да стане там – говореше той. – Моите фараони от Габрово и донските казаци от колибите ще да дойдат на Бузлуджа със своите деца и кучета. Аз имам между тях такива чарди, на които само да подсвирна, ще да се смъкнат в Казанлък да побият санджак шерифа сред кюл-боклук.

Донски казаци наричаше нашият човек габровските колибари, защото и по кражбата, и по хитрините и дяволиите, приличали си с донските казаци.

Най-после беше решено отиването на Бузлуджа, в което решение немалко пръст имаше и Чардата, защото една неделя, както казах, ходи да агитира из Пловдив между приятелите, че ползата е очевидна. Телеграфира се и в другите революционни центрове: Чирпан, Пазарджик, Сливен, Стара Загора и др., да пратят своите депутации. Градът Пловдив се удостои да бъде представен от Аджелето, Генадиева, отец Зографски и пишущия тие редовце. От Г. Конаре блещеше сам Чардафонът. Поиска да дойде и Ангел Думбалски, но Чардафон не го прие за другар, защото му миришел калпакът на сланина и защото не можел да произнася добре някои думи, като например: *приетел* вместо – приятел; *европиянци* вместо – европейци и пр.

– Защо ми си? Или да потъна с теб в земята? – говореше Чардата на Думбала, но бягаше настрана, защото ако го пипнеше тоя последният, който е десят пъти по-плещест от първия, снемаше си калпака и го туряше на носа му. – Там ще да се служят литургии, ще да тряба да се снемат калпаци, ще снемеш и ти твоя. Е тогава? Не само че хората ще да се разбягат по урвите, но и балканските лисици ще да започнат да кихат.

Градецът Чирпан се удостои да бъде представен от 5–6 души, начело на които стоеше Стою Пъдаринът, в лицето на когото до това време сам Чардафонът признаваше първенство и надмощие, та и затуй не го считаше за алчаклък да се числи негов адютантин по списък. Преди да потегли още пловдивската депутация, от Пъдаринът са получи телеграма, че тие тръгват направо и ще чакат в Казанлък.

Нашата, т.е. пловдивската депутация, се ощастливи още с едно съвсем непредвидено обстоятелство. Тя щеше да има за другар до Бузлуджа и Патапа, който отиваше да се поклони на праха на бузлуджанските херои от страна на Македонското дружество. Пак случайно се присъедини с нас и П. Пешев, млад наш юрист, който тогава още даваше добри надежди, че е достоен да ръководи „специални части“. Ако ние отделяме няколко реда да опишем това пътешествие от Пловдив до Бузлуджа, то е само затова, че и оттук ще да извлечеме няколко частици, които ще да послужат за труфило на нашия специален профил. Като знаеше тоя последният какво силно влияние има дядо Райчо на габровските опълченци, пет пъти ходи при тоя последния да го моли да му даде някое писъмце за тях, с няколко насърчителни думи. Дядо Райчо от най-напред отказал, но после склонил пред молбите на Чардата. В писъмцето дядово Райчово между другото се казваше и това:.... „Юнаци! Гответе байряците, стягайте цървулите, точете ножовете. От върха на славната Бузлуджа, гдето днес се молите за душата на наший народен войвода, в скоро време ще да се раздаде глас: „Долу нерязаните турци.“ Чардафонът целуна това писмо, отвори си пазвата и го пъхна в гърба си по голо.

– На много Чарди ще да изгоря аз душицата с това писмо, особено на донските казаци, на които дядо Райчо е като господ – говореше той!

Три файтона се търкулнаха един подир други от Пловдив. Патапа, Аджелето и Чардата се попаднаха да бъдат в един. По само себе си се разбира, че първите трябаше да седнат на

малките мешинени възглавници, а Чардата или при файтонджията, или пък насреща им на малката дъсчица. Той предпочете последната, при всичко, че Патапа му забележи – за негово добро, разбира се – че ако седне при файтонджията пò на рахат и пò на хладина ще да бъде. А Патапа и Аджелето, от самото провидение като да са извикани, щото никога да не стават вода по чисто житейските въпроси, а сѐ масълца да си остават. Отворена им е на тях ръката; не си поплюват, когато се попаднат в някой бозалък. Направи само най-малката жестификация, че те къса простотията по някой въпрос, и ти ще да видиш, че на Патапа светнали чакърестите очи, а на Аджелето носът сумти като кадийско наргеле. Отведнаж заемат браздите от палмата на първенството, кеф дават и на Наполеона I-ий, и на Суворова генералисимус. И сега, тие двамата бяха еднакво уверени, че насрещният им другар, т.е. нашият херой, е от класата на алчаклиите, та затова помислили, че без сякакви капитулации тие можат да го имат в свое распоряжение. На Патапа ние сме наклонни да му простим тоя парадоксизъм, защото той беше гост, помнеше още годината 1883, когато заедно с Петра Станиславовича зеха Чардафона от Пловдив за гавазин. Но на Аджелето сме възмутени. То беше запознато с работата, в състояние бе да оцени положението на нашия херой, познато му бе мнението и заключението на Тонча Герджиков и на Спира Керпията, мнение, което тие последните показаха един ден на Бунарджика по специалния въпрос.

Щом излязохме от Пловдив и се плъзнахме по карловското гладко шосе, Патапа и Аджелото, за които природата беше мъртва като старата харта на европейска Турция, издадена от г. Хр. Данова, обтегнаха ръце и крака, облегнаха се разкошно и се приготвиха да се прегърнат с Морфея. Събуха си обущата, простряха изпотени крака и блокираха твърде перфидно нашия почитател. Аджелето си отворило краката като садило и го стиснало през кръста като с маша; а Патапа кондисал право в полата му. Не стига и това, ами заявява още

претенция, щото Чардата да го чешел по табаните до тогава, дордето го види, че си затваря очите. Нашият херой възхитен, че ще да се види с габровските фараони, с донските казаци, с шипчени и Духовникова, от най-напред не обръщаше никакво внимание, удряше я сѐ на шега и смях. Каза даже, че се чувствувал много добре, защото носовете на двамата му спътници, изпълнявали едновременно две длъжности, сѐ за в негова полза. Първо, че тие два гиганта, оръдие на обонянието, напечени от юлското слънце в профил, сянката им падаше право върху лицето на Чардафона колкото пространството на един калевар, така щото пазеха го от жегата; и второ, два носа, да влезниш вътре с кола тръни, като се надули и засумтели, сѐ по едно направление, изпълняваха длъжността на едно ветрило, т.е. Чардафонът са ползуваше и от хладина.

Но от вас никой не се е призирал в носовете на тие двама мъжие. Родени в два разни града, в две далечни една от друга страни, но ликата и приликата си е ударила печата, природата е била така щедра и разположена, щото с две ръце и с открито обятие е създала тие носове. То не са носове, но сякаш, че е кракът на тригодишно дете. Справедливостта обаче, която ни е била завинаги ръководителница, и в тоя случай ни кара да признаеме, че малки някои вариации съществуват в двете оръдия. На Патапа, например, носът е конусообразен, има формата на патладжан, когато на Аджелето е съвсем контраст. Оръдието на Аджелото, като почнеш отгоре на надолу, до едно място е равно, прилича на конски гръбнак, лъже окото със своята симетричност. Но дошел не дошел до половината на своето пространство, от един път чупи линия с перпендикулярно наглобение и остава в профил такъва среда и изпъкналост, която прави оптическа измама, щеш не щеш, да признаеш в принцип, че нему, на Аджелето, носът прилича на лакът. Величините, в общо зето, са почти едни и на двамата. Разликата е тая, че Патапова нос има по-малки канали, които изображават устата на шишене. У Аджелето е

друга конструкцията; неговите канали са по-широки, но пък стените им са по-тънки, така щото общото преодолява над частното.

Колкото за акустическата част, тя е една и съща. Било Аджелето, или Патапът, щом затворят очи и задремят, отведнъж два кавала засвирват в дует. Свирнята на Аджелето излазя понякога дрезгава, прилича на гласа на наргелетата, когато оная на Патапа е завинаги тънка, като че свири смок. Сега, в нашето пътуване, тие две страшни оръдия бяха блокирали нашия херой, попотени и разпуснати от жегата, вися-ха над него като паламарки, свиряха като зурли.

На първото ханче Чардафонът само загатна, че такива носове той не виждал досега, страх го побивало да ги погледне. На второто ханче той спомена, че двамата му другари в колата много го усуквали, та затуй ще ги опари. Тие последните продължаваха да спят в колата, а нашият херой, да има някоя леснина ще да хвръкне и кацне по-скоро на Бузлуджа. Кого где срещне по пътя – мъж, жена и пр., сè ще да му се обади нещо, сè ще да заговори с него. По едно време, в колата на тримата другари се почна живот, махание с ръце, дигание бастуни, смях, глъчка и пр. Изминат се няколко минути, животът пак угасва. Патапа и Аджелето пак клюмват глава, а после отведнъж наскочат, захващат да се борят с нашия, който още повече умира да се смее. Спират се колата и Аджелето заявява претенции, че е намерено да се примести в друга кола, а Чардафонът примира от смях.

Работата твърде ясна. Двете гигантски оръдия биле предмет на изтезание. По ред и по правило, щом техните стопани клюмнат глава, та заспят, нашият херой ги изплюща или пък ги стисне с двата си пръста като с маша, и дуетът престане. После си отвори кутията с тютюн, ситен и дребен като емфе, поднесе го под носовете им и вътре в кутията цяла вихрушка, като че се е загнездило помежду духало! Малко по малко, Чардата възстанови своите права във файтона. Наистина, че на едно място, като беше слязъл той от колата, двамата му

другари го изцериха, като шибнаха кониете и го оставиха на половин час назад, да върви пешком; но и той даде платен отговор. Като минувахме Калоферската шума, гдето той беше слязъл да върви из тесните пътечки, изварди ги, гръмна с револверът си близо до тях, като извика:

– Дръжте се, бастисани сме!

Патапа и Аджелето попадаха около колата, а Чардата се хванал с двете си ръце за сърцето и плаче от смях. Тоя конфуз не можа да се смеле от Патапа и Аджелето. Тие съставиха съзаклятие против личността на нашия човек с помощта на Зографски, горчивите следствия на което се изпълниха на хотел „Баня“. Възползувани съзаклятниците от дълбокия сън на нашия херой, причинен от дневните му трудове, зеха, та му сортируваха дрехите, туриха го в позиции на примитивна форма и тогава го събудиха да се види. Тая форма възбуди такъв смях в отец Зографски, щото като зяпна един път, та са засмя, минаха се минути, минаха се две, а той не дохожда в нормално положение, не може да си затвори устата, да си скрие хубавите маргарени зъби. Зеха се мерки от страна на дружината. Един го хвана през кръста, втори го заля със студена вода, а трети, който беше сам Чардафонът, набързо пъхна в устата му лоената свещ откъм дебелата страна, която беше като предохранителна мярка да не би да се заключи отведнъж ченето му.

По сичките ханища по пътя, бяхме приети твърде ласкаво, и то благодарение пак нему, на нашия. Ханджиите в България имат обичаи, щото като стигне пред хана им пътникът, най-напред отиват да се поздравяват с кониете. Излизат на предя им, милват ги по очите, теглят им ушите, чешат ги по гривите, дават им по малко хлебец, подсмръкват им, и тогава вече се обръщат към пътниците; но не без йерархически стъпала. Подир любезностите с кониете, ханджията ще да каже на файтонджият: „Добре дошел бе, пезевенк!“ Тоя последният ще да му даде платен отговор, а че тогава вече иде редът за пътниците. Па и така се тряба. Най-напред вървят

кониете, подир тях файтонджият, а после вече пътниците. Значи, приветствията тряба да почват от животните, които са главните фактори на сичко, т.е., които возят, и файтонът, и арабаджията, и пътниците. Освен това, и практическата част говори в полза на тая йерархия. Пътникът ще да премине един път в годината, когато кониете и арабаджията са гости сяка неделя.

Но в това наше пътувание, присъствието на Чардафона нарушаваше това общо правило. Где се доближил, где не ханджията до ушите на кониете, щом зърне нашия скъп спътник, дига си ръката до калпака, знак на поздравление и вика: „Охо-хо! Фараон! Добре ми си дошел, бе чоджуг!“ Това каже той, подаде ръка и си приближи устните до Чардафоновите, които така изплющяват, като кога лочи котка кисело мляко.

– Къде ми си се наканил с тие приятели? – пита ханджията и следва да стиска с двете си ръце ръката на нашия. – На баните ли довечера, или ако е рекъл господ – по-нататък ще да гоните? Забрави ни вече бе-ей! Сени гйорен, бей олур – свършва той.

Наместо моментален отговор на тие любезности, нашият си надвеси носа над врата на ханджията, опъни няколко пъти, като че мирише прясна китка, навеси се, стисне си носа, плюй на земята и казва:

– Черна си станал, пезевенк! На умрели котки ми миришеш и на Румелия. Махвай се отпредя ми!

– Чарда, недей го опява на вересия! Ти устата ми не гледай. Аз сам човек алъш-верисчия, със сякакви хора говоря; а сърцето ми си остава същото. Не ща аз празни приказки, да ме черниш пред тие приятели – се оправдава нападнатият.

– Кого ще да лъжеш бе? Кого? – продължава Чардафонът. – Аз в Конаре седя, ама руският цар какво вечеря зная – отговаря нашият. – Кой би сиромах Яка Бояджиев в с. Чукурлии? Не ти ли ичтердиса пет оки вино на ония, които го биха? Не ти ли си говорил на хората, че Треперко паша бил най-ученият българин, защото написал най-дебела книга?

Ханджията почна да се оправдава, че напротив, когато прекарали сиромах Яка под конвой, за Габрово, дал му два пакета тютюн и половин ока вино; но Чардафонът го пресича.

– Стига, стига! Нищо теб не може да те омие пред тие фараони (т.е. ние), които не са като мене и като тебе лахмуни да пасат на патриката магарето, но хора, живи хора пасат! Хайде почерпвай да те простим. Какво да те правя? Фараон си.

Налей ханджията без опозиция, но и тая готовност не удовлетворява другарят ни. Кара го и да благослови още и ни пожелай добър път.

– Кажи да живей княз Александр I, господар на съединена България, с Тракия и Македония – диктува Чардата. – Да пукне Треперко паша! Долу Румелия и лъжливите съединисти! – продължава той и ханджията повтаря.

Сички непознати присъствующи се побутват и се питат на ухо: „Кой ли ще да бъде негова милост?“ На ханчето на Новата махала, любопитните и днес може да видят, вътре в кавенето на бялата стена няколко черни фигурки, надраскани с въглен, които приличат на саксии от цвете. Тие фигурки са планът на нашия херой как той ще да разположи своите Фараони, когато потегли за Пловдив да плени пашата. За да удостои тая каведжийска стена със своя гений, бе предизвикан от приятели, най-много от Аджелето, което му натяквaше и се смееше, че простотията го била късала.

Първо нощување стана на с. Баня, в същия тоя хан, в който преди години стана недоразумението между „козята стъпка и козето месо“. Същият дядо Герги бе пак ханджията, който добре познаваше вече своя мющерия, с когото се бяха виждали няколко пъти после онова горчиво приключение. Срещата беше една от най-горещите. „Хош-беш, добре дошле, охо-хо!“ и пр. бяха на мястото си, извършиха се предварително, без да се опъват ушите на кониете. С влизанието си още в гостилницата, гдето беше пълно с публика от сичките краища на България, по причина на баните, Чардата извика: „Да живей съединението!“ По само себе си се раз-

бира, че погледите и вниманието на сички беше обърнато на нашата осмочленна дружина. Чардафонът не ходеше из кавенето, но хвърчеше. Освен че нравствено беше той в апогеята на своето величие, постоплил се бе и материално малко, защото добри хора от Пловдив бяха му събрали на тръгване 150–200 гроша. След като извика вече „Да живее съединението“, удари си кесията на масата и гордо заповяда на дяда Гергя да почерпел сичките познати и непознати в кавенето. Който приемал да пие от него, правело му чест, а който се считал за докачен – да го простял. Дядо Герги усети, че има работа с хора, които не си броят парите, та затова се завъртя на пета около ни, даде ни най-доброто място и каза няколко пъти: „Моите пилета“. Чардафонът не забрави да отвори дума и за старата история на „стъпката“ и „месото“, но дядо Герги махна с ръка, засрами се даже, че оня, подир когото и той е викал: „Дръжте го!“ сега чакаше от него несъмнителни облаги.

Всеобщото черпение се повтори и потрети, масите, около които беше насядала дружината, почнаха малко по малко да се блокират от навалицата. В скоро време патриотическите песни, най-много на Христа Ботйова, заявиха своето съществувание с остра тенденциозност, което даде повод на сухо и сурово да метне поглед на Хаджидимитровите поклонници. Естествено и логично, че подир песните отваряше се вратата и на друго по-съществено и практично. Било словце, което да удря направо на „струната,“ било „Да живей“, а до „Да живей“ – като петък после четвъртък – трябаше да дойде „Долу“, „Да пукнат“ и пр. и пр. Чардафонът стъпаше на игли, свирепи оси сякаш че виеха гнездо в гърба му. Божествеността на Ботйова, на Левски и на Любена, нещо за „черните“ и характеристика за козето, бяха на дневен ред. Одобрения и мнения захванаха да се прокламират и от непознатите нам. Успешното и насърчителното беше това, че сичките тие явления бяха за в наша полза. *Народът* знае да цени своите синове! Сичко, щото бе авторитетно, скъпо и

мило за Румелия и за нейното бъдеще, така пострада тоя вечер, щото на в. *Марица* са трябаше едногодишна борба.

По едно време, между другите непознати гости, яви се в кафенето една личност с твърде тържествени маниери. Облечен твърде прилично тоя последният, с брада дълга почти до пояса му, счесан и огладен, с бастуна си разбута навалицата и с такава мина се яви при нашата маса, в която можеше да са прочете горе-долу следующето: как аз да не бъда, ако не първият, то поне вторият в това общество. Как да не се сетят за мене, или: как аз да остана отритнат?

– Добър вечер, млади момчета! Да ми бъде простено; но позволете ми да се запозная с цветето на Румелия – каза непознатият и така подаде своята ръка, като че напредя му стоеше най-знаменитата в една държава особа.

– Бъдете уверени – продължи той, – че минутите, които ще да прекарам с вас, ще съставляват най-приятното възпоменание от живота ми!

Кой няма се трогне от тая калаилема, особено хора като нас, които със свещ търсеха последователи? Сички като по команда наскачаха на крака и протегнаха ръце на непознатия кавалер, а Чардафонът, за да се отличи с нещо от другите, дигна и под козирог. Като за основа на по-голяма довереност, излезе, че един изпомежду ни е стар познайник на непознатия. Той се хвърли отгоре му, прегърна го, целуна го, направи това същото и с останалите, и като се обърна към дяда Гергя, с някакво си задоволствие му заповяда:

– Налей от мен две оки вино!

Ченелия човек и със сладък язик се случи новият ни познайник. Отвори той уста, па никаква надежда не дава, че има намерение за млъкване. Хвалби, и за минало, и за настояще, и за бъдеще се сипеха от устата му така мелодично, щото мухите биха се полъгали да кацнат на тие уста и смучат нектар. „Чувал“, „слушал“, „чел“, „повтарял“, „възхитявал“ се и пр. и пр. нямаха край и граница. За нашата идея и идеали

той се показа такъв горещ апостол, щото не се посвени даже да ни постави въпроса в ребро, без „обаче“ и „понеже“.

– Е, как отиват народните *ни* работи, главатари на които аз съм считал и следвам да считам вас? – попита той на ухо, да го не чуят други.

Нямаше нужда от предпазливи забележки, но Чардафонът не се стърпя и ги направи така тънко и неусетно, щото и от дружината не можаха да го разберат сички.

– Бей, какво ме чалдиса една тънка миризмица, като че козе месо се пече? – каза той, като си обръщаше носа към новия приятел.

– Лоши и хаирсъз хора имате вие тука в Румелия – продължи новият, понеже той по онова време живееше в Северна България. – Студени хора, хитри и лукави, сайгасъз свят! Ето нà аз, откакто съм дошел тука на тие бани, става един месец време. Имах случай да видя мнозина от големците и чиновниците, било от Пловдив, било от Карлово. Ще да ме повярвате ли, че нито с едного можах да се запозная от тях? С карловския началник живееме в две стаи една до друга. На ден по сто пъти преминува покрай мене, бе как пустият му човек, един път не си дигна очите да ме погледне? От просто любопитство, вижда странен човек, да ме попита само: Кой съм, от где съм, с какво се занимавам? Боже пази! А пък аз седя, седя, а че ме догневява. Помисля си, па си думам на ума: дявол да го земе, нима аз съм дотолкова безинтересен човек? Слава богу, имам отгоре си една малка интелигентност, дрешки, брада, маниери не ми липсуват. Защо тоя човек не ме захортува? Вие сте първите хора от Румелия, с които имах чест да се запозная тоя вечер – свърши приятелят.

Куп богати псувни се сипяха от наша страна по адреса на Карлов. окол. началник, който така студено се отнесъл. Имаше си причини за това. Тоя началник не беше друг никой, освен М. Греков[261], човече от най-низко дередже, злобно, та глупо, подло, мракобесно, което би се съгласило на драго сърце да трампи гавазина на руското консулато с цяла Бъл-

гария. А пък шпионството му – то е нещо нечуто и невидено, мъчно може да си състави човек приблизително понятие за неговата страст към тоя идеал на руските автократи. Ако това алчак същество остане изолирано някъде, то най-напред ще да му дотегне, че не може да шпионства, а че тогава вече ще да помисли за хляб. Не ни е той предметът, може би нашият херой да се разсърди, да го върже за кусур, като туряме и Грекова в неговата книга, а то – бихме драснали повечко, бихме изправили пред читателите такъво едно създание, което природно да страдае от шпиономания. Но като знаеме, че хероят ни не е от капризиозните хора, ние ще да си позволим да турим, като огледало, само един факт.

През 1884 г., в Карлово беше учител нашият добър приятел, Димитр Иванич Беров, за когото загатнахме по-горе, когато говорехме за сцената с Кованджи в хотел „Адрианополи“. Един приятел на Димитра Иванича, руски человек и студент, обвинен, че чел една книжка, в която имало думата „конституция“, за което тежко престъпление щял да бъде изпратен в райския Сибир, сполучва да побегне вън от пределите на православната държава. Скитал се, гладувал, но като чува, че приятелят му, Димитрий Иванич има парче хляб в Карлово, потеглил крак за тоя последния град, като разчитал, че на основание на „товариществото“ ще да може да си подслони главата при стария си приятел. Не бил излъган. Димитр Иванич го срещнал твърде горещо, турил и себе си и имуществото си в негово разположение. Три стола от три разни вида и един солдатски шинел беше му отстъпил за нощно спокойствие. Името на руския человек по предложението на Д. Иванича се тури Никола, българин, негов уж роднина, из Бесарабия. По цял ден стоеше той вкъщи и само късно по тъмни вечери излазяше. Причините на това правило бяха две. Първо, че *Никола* не виждаше твърде деня; и второ, че „товариществото“ разполагаше само с една горня дреха – палто, което Димитр Иванич купил във Виена от стария пазар за шест фиорина. Деня тая дрешка е прите-

жание на Д. Иванича. Върне се вечер от училището или от кавенето, съблича я още от вратата и я отстъпя на Никола. Тоя последният, който до това време мъкне на плещите си шинела, хвърля го и той моментално, и дордето не е изгубил още топлина – гратификара го на Д. Иванича, който никога не забравя да му каже: „Спасибо“.

Три месеца можа Никола да живее в Карлово, без да обърни някому вниманието, нещо което радваше и двамата другари. Една вечер, Димитр Иванич, заедно с приятели, отишел да се разходи към Суочурум, гдето имало удавена една мечка, паднала откъм балканските вътрешности. Мръкнало вече добре, Никола запалил свещта, която била натъкната в едно стъкло от коняк, завил се с шинела, и себе си, и едно пъстро котенце, което постоянно блъскал да стои до краката му да ги топли, а то, проклето добиче, искало да си пробие път, не било благодарно от тая чест. В такъво положение той четял *Народная воля № 1*, орган на руските социалисти, когато вратата се хлопнали, човешка глава се показала.

– Димитрий Иванич, вы просто измучиле мене ето вечер! Ходите шлятся, а меня с етой проклето котенце оставляете! – обадил се сърдито Никола на развален български и руски, като бил строго уверен, че главата, която се подава из вратата, положително не може да бъде друга, освен оная на Димитра Иванича, тъй като гости твърде нарядко прекрачаха през прага на тоя последния.

– Здраствувайте! Чест имам да ви препоръчам капитан *Краузе*, началник на киевската полиция – казал непознатият на руски с първо влизание.

Сиромашкият Никола така силно скочил от тие думи, щото *Народная воля* отхвръкнала на една страна, а котенцето паднало до вратата, като че крава го ритнала. Дордето той подаде на непознатия своята разтреперана ръка, ето че влиза и капитанинът *Краузе*, с руска шапка, кокарда, шашка, шинел и пр., който само се поздравлява и се тегли наназад. Какви обяснения, питания и отговори са последвали по-на-

татък, Никола не бил в състояние да ги запомни. Той предава само, че капитан *Краузе* бил същият, на когото той виждал един път фотографията; че той го изгледал накриво, хвърлиял изпитателен поглед по прозорица, на тавана и много още подозрителни признаци показал.

– Ще да дойдем по-после – казал първият непознат, не капитанинът, и кимнал на тоя последния да го последва из вратата. Никола духнал свещта подир тяхното излизване и излязъл да се проветрее из двора, при сичко, че това беше в месец януарий. Като са завърнал Димитрий Иванич, обясненията, заключенията и съветите между тие двама фукарии биле такива, щото Николай, наместо да земе само палтото, задигнал и шинела и излязъл да прекара нощта в карловските градини. Сичко това станало от миризмата на капитан *Краузе*, фамилия, която действително съществувала в Киев и която била чума за хора като Николая и другаря му. Приятелският съвет решил, че Киев и Карлаво, *Краузе* и гурбетската квартира на Димитрий Иванича – работата е огън слама, топлият вятър и Томската губерния! Ето защо Карлово и домът на Димитра Иванича бяха осквернени вече за Николая, не можеше той да диша вече в оная атмосфера, която хранила едновременно и кап. *Краузе*.

Три деня подир горньото приключение, в сняг, бури, виелици и студ, по полите на Средня гора, откъм южна страна, по направление към Ихтиман, пеша, с познатият вече на читателите шинел, пътувал, или по-добре, бягал нашият Никола, с три рубли в джеба, които му дал Д. Иванич. Бягаше той от Краузе, в София отиваше да спаси своята нелегална глава. И сам Димитр Иванич, не можа вече да вирее и са плоди в Карлово. Таинственото посещение на двамата непознати мъчеше и душеше цялото му същество, което така също бе отровено с нелегалност и неблагонадежност. Попитал той туктам някои свои по-верни приятели, не знаят ли нещо за това посещение, не познават ли руски офицерин, наскоро дошел в Карлово, но отсякъде получил дигание на рамене. Тряба да

ви обадя, че Николай мъченик не познал както Краузе, така и другаря му. А кой не знае, че тайнствеността завинаги увеличава нещата на по сто процента?

И как мислите? – Кои са биле посетителите, кой е бил тоя *Краузе* и неговият другар? Слушайте. Шпионският нос на началника М. Греков подушил, че в къщата на Д. Иванич има нелегален елемент, т.е. Николай, научил името на най-върлия полицеин-шпионин в тая губерния, който се казвал *Краузе*, и като запознат с тяхната система за търсението на нихилисти – зел се за работа. Той горял от желание да хване и предаде Николая, но тъй като Карлово се намира в Румелия, а киевската Печерска Лавра е далеч, задоволил се само с формата и вънкашността на шпионството и предателството. Дълго време мислил той, по кой начин ще да може да причини някоя злина на двамата противници на руския автократ. Най-после шпионският му мозък изнамерил следующета рецепта: наскоро в Карлово беше дошел за жандармерийски командир, В. Папанчев, който не познаваше още хората, а най-много двамата съжители: Д. Иванича и Николая. Вечерта, когато първият от тях отишел на разход на Суочурум, М. Греков се възползувал от простия случай и побързал да тури в действия своите идеали. Отива в канцеларията на Папанчова и му казва:

– Облечи се, тури си саблята и хайде с мене да отидем и направим визата на един приятел.

– Аз се не познавам – какво ще да правя? Па освен това дрехите ми не са чисти за пред чужди хора – възразил Папанчев, без да подозрява даже на каква гнусотия го води другарят му.

– Няма нищо; човекът е *наш* – отговорил М. Греков и любезно хванал под ръка Папанчева, с когото тръгнали към познатата къща.

Когато наближили до вратата, както видяха по-горе читателите, Греков изпреварил да влезе по-напред и бързо-бързо, да не чуе Папанчев, препоръча го за капитан *Краузе*, руски

човек. Той, Папанчев, почул такъво нещо, но като не знае руски, никак се не сетил. Помислил ли си, че двамата *приятели* имат нещо свое помежду си. Влязъл той и си излязъл, сух и чист, без да узнае причината на посещението, защото сичко било обикновено, задоволил се от другаря си, като му казал: „Да си вървиме, защото приятелят, когото търсехме, излязъл“. Подир три-четири месеца вече, случайно в един разговор, когато между няколко души се отворило дума за тайнствения *Краузе*, тогава чак Папанчев се ударил по челото и разказал историйката, както ние я изложихме по-горе. Но каква полза? Николай гладуваше вече в София, а Димитрий Иванич правеше компромис със драгоманина Кованджи в Пловдив, както ги видяхме в хотел „Адрианополи“. М. Греков триеше ръце от радост, че сполучил да напакости на двама сиромаси! По-долу читателите пак ще присъствуват при един подвиг на същия Греков; а сега нека свършим с новия си приятел в кавенето на хотел „Баня“.

Сичкото си красноречие употреби той против Румелия и нейните деятели. Често оставаше общата трапеза и излязаше нанавън, а после пак се връщаше, но никой изпомежду ни нищо не заподозря, секи си мислеше, че човекът отива да си нагледва дечурлигата, които се намериха в съседната стая. Чардата само, в негово отсъствие казваше, че мънинко, мънинко, замирисвало му нещо, но зарарсъс била тая миризма, можала да се търпи.

– Нещо такова, като кучи крачец, санким гърмилце, може да се намира из джебовите ви? – попита той ненадейно, щом се върна отвън. – Кабил ли е – като вас хора, не трябва да ходят без такива неща, продължи негова милост, и като че му се искаше да похване Чардафона по джебовете, да опита има ли крачец, т.е. револвер.

Нашият херой, който може да се обвинява в сичко, но не и в неоткровеност, не закъсня да удовлетвори желанието на любопитния. Наместо един само револвер, той му показа два, един под палтото, а другият в един от ботушите му.

– Где е твоят Греков? Нека заповяда, ако ще със сичките си жандарми – прибави Чардата, като стискаше дръжката на един от своите револвери.

– Да живеят такива младежи, които така знаят да се жертвуват за татковината ни! – каза новият ни приятел.

Това каза той, и бързо-бързо пак изскочи навън и се изгуби в тъмнината. Последва го и нашият по-после, но без да каже, нито нам, нито пък нему, къде отива. Нека ги оставим и двамата спокойни, да върши секи своето, а ние да направим едно малко разяснение.

Щом нашата дружина потеглила тоя ден от Пловдив, централното лъжесъединическо правителство, дало на карловския окол. началник М. Грекова следната конфиденциална депеша, която после 6 септември намерихме в станцията:

„Днес *борбистите* (следват имената) тръгнаха за казанлъшката планина Бузлуджа със злонамерени цели. Следете ги издалеч, дордето са в поверената вам околия“.

Тая телеграма давала на М. Греков такъв простор и широко поле за работа, щото той се чудел и маел от где да почне, къде да постави своите обзервационни шпионски пунктове: дали на Калофер, на Каратопрак или Баня. Избрал последното място. Два-три часа по-рано, преди да пристигнем ние, дохожда на Баня, инкогнито, виква настрана дяда Гергя ханджията и му казва тайно на ухото.

– Подир малко време, ще пристигнат от Пловдив няколко души размирници, противници на волята на руския цар, който ни отърва от турците. За да ги узнаем какво мислят да правят, аз ще да се затворя в стаята № 3, а тях да турниш в стаята № 4. Те са седем-осем души, но като секи голаци, в една стая ще нощуват; а ако пък поискат да се разделят, кажи им, че няма място. Строго ти забранявам никому да не говориш за тая работа. Инак, хляба си ще да изгубиш – свършил М. Греков.

Дядо Герги се намръщил малко от тие не толкова еснафски работи, но нали г. началникът му заповяда – преклонил

сиромашка глава. Бе джанъм, гледаме го ние, с весело настроение се показва човекът, но понякога навежда глава, не ни гледа право в очите, поподкаже ни да мируваме малко, защото времената биле „мътни“. Няма нужда да обаждам, че сички тие подробности ние ги научихме после вече, на връщание от Бузлуджа, а първата вечер нищичко не подозирахме, не знаехме, че шефът на полицията е в другата стая.

– Как се стърпя пък, пустият му човек, да се затвори със слънце от вечерта и да излезе, пак със слънце заранта? – се чудеше той, дядо Герги. – Колкото пъти влязах при него в стаята, сѐ на едно място го намирвах: седнал на стола, турил си ухото на стената, гдето имаше пробита дупчица, па сичко можеше да чуе, щото говорехте.

Слушал М. Греков сичко, щото сме говорили, но нали не може да ни види с очите си, сѐ мъчно му било. За да научи и други подробности, недостъпни нему, той упълномощава друго едно доверено лице. Това именно лице беше оня хубостник, с когото се запознахме така тържествено на масата, който каза, че ние сме биле „цветето на Румелия“, най-после, който намери за нужно да ни попита: „имаме ли кучи крачец“. Хрумна ми и мен нещо на ума, че косъмът на тоя прахост не е чист; но кой мислеше, че човек, дошел от Княжеството да се лечи, така скоро ще да потъне до ушите в блатото? Тръгнахме през нощта да отидем да се къпем на баните, той се впи в мене, хвана ме под ръка и от устата му потече мед. По едно време, отведнаж, както говорехме, втъркулна си ръката в джеба ми и хвана револвера.

– Както си мислех, така и излезе – каза той мазно и гладко. – Като вървехме, удряше ма нещо кораво по хълбока и аз са усъмних, та за това си позволих. Радвам се.

Сичко това се е рапортирало на арестувания Греков. Колкото пъти той оставаше от масата и излязваше навън, уж при дечурлигата, сѐ там ходел да доклажда, а после се връща с нови въпроси и требование. Ние си чукаме с него чашите и продължаваме сладката беседа. Върху челото на нашия хе-

рой тряба да падне венецът, че той бе първият, който откри каква змия се върти около ни във форма на птиче славейче. Когато той излезе навън, без да каже някому, застава в тъмнината между файтоните, влиза в един от тях и открива бодро наблюдение по сичките линии на хана. От тук той можал да види как новият ни приятел сновял като совалка ту в № 3, ту в 4, т.е. от нашата стая излязъл и в оная на Грекова хлътвал. Един път го чул като казвал: „Сичките имат револвери, едни по един, а други по два.“ Втори път казал, че най-развален бил в устата П. Зографски. Трети път донесъл верноподанно, че законна борба с тие хора, т.е. с нашата дружина е невъзможна и т.н. Тие сведения донасял той на затворения шпионин и пак се връщал при нас да ни тупка по гърбовете. Няма нужда да казвам, че нито Чардата, нито пък ние самите знаехме кой е нашият комшия, комуто новият приятел ходеше да рапортира. Това ние узнахме на връщание, когато така също ставаше същото.

Завърна се по едно време нашият херой при нас, възмутен и зачервен, сериозен и намръщен.

– Хайде ставайте, издадени сме! Аз отивам да се бия – каза той и приготви своята кама.

Няколко души наскачаха на крака и го задържаха, като го питаха каква е работата, с кого ще да се бие?

– Черна и продадена душа е бил тоя пезевенгин, който ни черпа с вино, който се подлизваше и увиваше около ни, като кахпия! – извика Чардата още по-сърдит и напъна да излезе навън, да влезе в сражение.

Шест души успяхме да го задържим, да си наложим волята върху неговото решение. Размислихме и намерихме, че е добро за общото дело, да не демонстрираме така остро, в примитивна форма. Зехме решение, щото наказанието на тоя благороден шпионин, с дългата брада и с широката уста, да бъде по-меко и по-културно, съобразно с времената и субекта на престъплението. Изпълнението, и по заслуга и по право, се остави на нашия, той да си има грижата.

– Ах, ах, ах! Пусто учение и цивилизация ви са вързали за очите, каза той и въздъхна, като че да бе изгубил беглика на цял един санджак. – Мили майкините, ще ми правят съединение!.. Тежко и горко. Синца сте коконки, свърши той и изгледа сърдито сички ни.

Секи разбира, че неговото сърдение беше за това, защо не го оставахме да смаже кокалите на шпионина. Но на заранта той бе удовлетворен. Когато Греков беше излязъл вече от своя номер и се намираше в долните стаи, гдето така също новият приятел ходеше да му доклажда за нашите движения, Чардата го заварди на горния край на стълбите, с едно газово тенеке в ръцете. В тоя съд имаше от *сичко*: помия, храчки, кирлява сапунена вода, хвърлени цигари и пр. и пр. Тъкмо що новият приятел извърши своите обязаности пред Грекова, тъкмо що той се изкашле, похвана си дългата брада и се отправи да дойде при нас, Чардата надвеси газовото тенеке отгоре му и всемирний потоп блокира цялото същество на новия приятел!.. Изгорелете цигари падаха по главата му и отхвърчаха моментално в разбъркано направление, храчките са лепяха по него симпатично, а другите течни елементи действуваха неограничено.

– А бе?... Полека!... Чакай! Какво направи? Я гледай!... Кьоров ли си?... – бяха думите, с които пострадалият протестира.

– Румелийска работа, приятелю! *Студени хора има в тая пуста земя*; минуват, заминуват – никой те не пита, че си имал *дълга брада*... – беше отговорът на нашия херой.

Аз съм виждал много поражения и конфузи, но като тие на новия приятел, не съм сатащисвал. Той клюмна, като че да бе полян с вряла вода, отиде вече, та се не видя, ни жив, ни умрял се не яви. И то без да го изобличава някой в подлостите му, без да му се е говорило в очите, че той гостенин дошел, но пак временно зел длъжността шпионин. Вижда се работата, че тенекето на Чардата и неговата интернационална жидкост да говореха най-красноречиво.

Ще рече от с. Баня, ние излезахме победители. Пустият му Чардафон не тържествуваше вече, но просто лудееше по пътя. Често слязваше на земята, и от файтон на файтон се качеше да се смее и представлява фигурата на новия приятел, който приличал после потопа на нам що си. Ето защо без да се усетим, надвесихме се скоро-скоро над Калофер. Дордето се бавиме да възпаваме въз стръмнината, той удари през прави пътеки и отиде да земе бакшиша в познатото вече нему Калофер. Ние минувахме моста, който е сред селото, а той беше до изгорялата къща на Лало Тополова, заедно с 8–10 души хлапетии, които го зяпаха в устата, а той им четеше нещо. Нещото е било такъво, че ние не бяхме слезли още, когато няколко души дойдоха да ни питат ще ги почакаме ли да се приготвят и дойдат с нас на Бузлуджа. С други думи казано, Чардата разбудил с името на Хаджи Димитра и калоферското чувство. Да хапнем бяхме седнали на едно малко ханче, а вратата му се кичат с малки главички, като репчета, които надничеха вътре, гледаха на нас и сѐ към едного сочеха техните малки пръстенца.

– Ей го, ей го! Оня с големите ботуши и с вехтото палто – говореха любопитните.

Няма нужда. Излишно е да казваме, че в тие големи ботуши и във вехтото палто беше нацеден нашият човек.

– Ей, чичо Чардафон! Ще стоиш ли много в нашето село? – питаха тие не без симпатии.

– Охо-хо, фараончета! Живейте бе, чичовото! Колко песни знаете от дядовите си Ботйови? Целувате ли на Гервасия ръка? Ушите ви отрязвам! – казва Чардафонът и отива при вратата да се ръкува и здрависва със сичките фараончета, които го гледат като патриарх.

Даде франк, купи им леблебийки, гроздице и други емиши, потупка ги по гърба, а после това песента на Хаджията:

„Жив е той жив“...

екна по селото. След това тръгнахме да отидем на женския манастир. По пътя ни през селото, от четири страни се викаше:

– Чардафон! Какво правиш, бе аратлик? Къде са те понесли мътните?

– Охо-хо, фараон! Добре съм бе. Руският цар ми завижда на рахатлъка? Черни души калугери и чорбаджии съм тръгнал да дира. Има ли ги във вашето село? – отговаря нашият.

В манастира не можа да се оплача, че не бяхме приети добре. Сичките сестри, с които имахме чест да се видим, ни една нямаше намръщена. Сладко от малина и кайсии, с бистра и студена водица падаше като мехлем в юлската горещина. Чардафонът насам мръдна, нататък се бутна, току чухме по едно време, че една сестра, тъй на около 30–35 години, захвана да му казва на име: „Господин Чардафон“. Друга една бабичка го пък питаше познава ли в Габрово някоя си сестра на име Ламбрина.

– Ах, как да я не познавам? Колко ръкавици съм купувал от нея! – отговори той и си изкриви лицето зад гърба на бабичката, за да ни покаже, че се подиграва.

Когато излязохме вече от вънкашните порти на това богоугодно заведение, Чардата си разкопча палтото и измъкна три чифта бели и нови чорапи, които на бърза ръка му подарили за душата си сестрите от манастира!

– Че как мислите, вие джанъм? Аз една цяла година може да се гечиндисам в тоя манастир. Хората ми имат честта, чували са ме – говореше той.

Пладне се превиваше, когато стигнахме в Казанлък. Разбира се, че на Михалакева хан трябаше да кондисаме, тоя хан, долнята част на който е прочутото кавене, гдето си пият кавето Димитро Папазоолу, Христо Христов, гдето дохожда и Стефан Костов, но не толкова редовно. Гледаме отдалеч още, долу на пътя около кавенето свят се събрало, а на горния кат от зданието, от един прозорец се подава една рошава глава, с червено и потънало в пот лице, което отдалеч, като

го напекло слънцето, приличаше на бърдук. Устата на това лице спрягаха такива думи, щото в половин секунда в пет различни форми се обръщаха, като че сичкото му същество, кръвта, жилите, нервите, мозъкът и сърцето да земаха участие в това вулканическо извержение. Говореше лицето, махаше с ръце, стискаше си юмрука, като че чупеше орехи.

Дойдохме още по-наблизо, добре можахме да чуем вече какви бяха думите, които говореше страшната оная физиономия, която надничаше от прозореца. Тие думи бяха: „Долу Румелия!“ „Да пукне Треперко паша“ и сичките конашки подлеци! Но това долу не беше хамен току-така просто и обикновено, каквито сме чували много пъти, каквито ги произносаше нашият херой. Не, не! То туй „долу“ беше нещо бам-башка от сичките му маками и заврънгачки. Като каже един път „долу“, накрай няма вече, сякаш, че кон хаханиже, като че по ноти пее. После „долуто“ и да „пукне“, което са придружава и с тропание на крака, цялата дружина започва да пее.

„У Радини гости дошле,
калино Радо калино,
калино дилбер малино.
Гости дошле, кон довели,
калино и пр. и пр.“

Подир това, естествено е, пак дохожда „долуто“. В сичко това време, нашият херой стоеше прав в колата, като орел надничаше нанапред да чуе и разбере всъщност съдържанието на това дело. По едно време той скочи от колата като убоден и търти към хана колкото му бе силата.

– А бе то бил нашият Пъдарин и чирпанските фараони! – свари, та каза той и се впусна та отиде да обере каймака.

И действително, Чардата имаше право. Помнят читателите, че преди ние да тръгнем от Пловдив, чирпанци ни обадиха, че ще ни чакат в Казанлък. Никой други, а тие бяха гостите

на това ханче. Лицето, което се подаваше от прозореца и гърмеше, като кога стягат бъчви, беше сам Стою Пъдаринът[262], а ония, които му пригласяха изотзад и пееха „Калина Рада“ бяха неговите другари, сичките чирпански жители. Помнят още читателите, че ние обадихме по-напред, че Чардата се състоеше по заслуги и по старшинство адютантин на пъдарина, т.е. ние искаме да обърнем вниманието на читателите да влязат в положението и на двамата – на началник и на адютантин – че освен общото, тях ги свързваха още и лични отношения. Тяхната среща в чуждия град на черните души не можеше да няма и за двамата твърде важни последствия. Адютантинът трябаше да се потруди да конкурира със своя прям началник, полето на ревността зееше напредя му; а пък началникът от своя страна, неизмерими сили получаваше от вижданието и присъствието на своя подчинен. Не говорим за завистта, майка на толкова зли и добри предприятия, която възможно бе да се появи и тука.

Щом Чардата пристигна пред хана между навалицата, от гдето да може да бъде виден и забележен от окото на началството, стисна си двете ръце, нагърби се нанапред и такова пронизително „долу“ изпусна, щото близкостоящите бяха принудени да си запушат ушите с ръце. Стою Пъдаринът като видя, че неговите добри идеи са намерили отзив и между събраните казанлъчени, не закъсня да даде отговор платен; но като съзря, че лицето, което изпущаше тие отзиви не бе неизвестен казанлъченин, но сам неговият адютант, когото като бог да бе проводил, плесна с ръце и поиска да хвръкне от прозореца и го прегърне. Продължителни „охо-хо-хо“! се издадоха и от двете страни, в които участвуваше и сърцето, и душата. „Долу Треперко и Румелия екнаха по целия град, тропания с крака и скърцания със зъби вървяха ръка под ръка с „долуто“. Позициите и на двамата – началник и адютантин – така бяха им легнали присърце, щото нито Чардафонът се качваше горе да се здрависат с началника си, нито пък тоя последният слизаше долу. Па и как ще да се кайдисат на

такъв риск, когато, дордето се преминат стълбите, трябаше да се изгубят две минути, събраните зрители се лишаваха в това време от полезни и поучителни работи!

Когато наближихме и ние до хана и бяхме видени от Пъдарина и от неговите чирпански другари, то „долуто“ на Треперка и на Румелия дойде вече в своята апогея, наместо само Пъдаринът, пододоха си из прозорците главите и другарите му, и „долуто“ така писна, щото безучастните казанлъшки жители захванаха да гледат около си свободна ли е арената за благоразумно отстъпване. Пъдаринът незадоволен само с уста да гризе Румелия и Треперка, грабна един ибрик с вино и го тръшна на земята в краката на зрителите, като викаше: „Да пукне!“

За да бъде Пъдаринът така жестоко озлобен против Румелия и реда, имаше си своите предшествующи причини. Ако неговият в запас адютантин имаше право да казва по един път в деня: „долу“ и да „пукнат“, то на Пъдарина се падаше да употреби тие думи на секи час, нещо, което адютантинът никога не искаше да разбере, предвид, че Пъдаринът искал да хегемонира над него. Стою Пъдарпнът е стар хъш, първо дете на революционните комитети. Колко пъти е бил запиран, колко са му бастисвали турците къщата, колко пъти е бягал – сичко това няма чет. Ето защо, ако вие отидите в Чирпанско, Заарско, Хасковско, Пловдивско и Сигменско, и попитате само просто за *Стоя Филипов*, то секи ще да ви погледне въпросително и няма обърне на думите ви никакво внимание. При това име – Стою – тряба да прибавите: *Комитата*, за да ви разбере сухо и сурово, защото така е той известен и на турци, и на българи. Колкото за новото му име: Пъдарин, то е твърде ново и е популизирано повечето в висшите кръгове, между съединистите, отколкото в масата. От най-напред той се сърдеше на това име, но отпосле така обръгна с него, щото почна да се и подписва даже: *Стою Пъдарина*. Това последно име е дадено на нашия приятел от в. *Марица*. Когато тая последната описваше нашите чирпански приятели, питаше се

сама: „Кой дига гюрюлтия в Чирпан? Има ли един свестен човек? Някой си Стою, *пъдарин* в градския съвет“ и пр. А службата на Стоя в град. съвет наистина, че малко пъдарска падаше. Той бе определен да наблюдава за градските мери и от уважение към старите му заслуги, в назначението беше казано, че е ревизор и нещо като комисар-такъмъ уж, но в. *Марица* нямаше интерес да издирва тие тънкости.

Като завзеха русите Чирпан в 1878 г., Стою се завърна в родния си град, одушевен, от оная погрешна мисъл, че е настанало вече царството на комитите. По пътя още той си кроял план, кои чорбаджии ще да плюе, които са го гонили заедно с турците, кои ще преследва и презира с помощта на братята руси, за които напълно бил уверен, че тие са *комити* като него, врагове на чорбаджилъка. Вкъщи не си бил отишел още, когато намерил едного от тие турски мекерата в един дюген, напсувал го на най-милото нещо и го опънал за мустака, като го питал в същото време:

– Пезевенк! Где е сега брат ти Тахир бей? С кого ще да си пиеш мастиката? Помниш ли като казваше, че се гнусиш да ми кажеш „добър вечер“?...

Така говорел нашият Пъдарин, защото наздраво бил уверен, че чорбаджилъкът е потънал вече в р. Марица, а той и неговите братия „комити“ ще държат оттук нататък кормилото на управлението. Свирепо се лъгал нашият човек. Чорбаджията, за когото той мислел, че е пропаднал вече, бил съветник на руският окръжен началник, както и при турския каймакамин; бил представен в Петербург за орден *Св. Андрей Първозванни*, с една реч, дереджето му било десет пъти по-високо, отколкото в турско време. По тая причина Пъдаринът за добре дошел, не се обадил още на семейството си, честит бил да посети онова обществено заведение, което се казва дранголник или Хаджи Кунчевата дупка. Молбите на добри граждани го освободиха наскоро. Не се минува много време, ето ти второ приключение, второ посещение затвора. Окръжният началник, русин, заедно с няколко чорбаджии,

събрали сичкото имущество на турското население, като бакър, чакър, дрехи и пр., които узурпаторски усвоили. Пъдаринът, който имал най-голямо право да мрази и инджитиства турците, от хъшлашки чувства бил подбуден да вземе страната на тие последните.

– Не ви е срам да крадете по пладне от тие полуубити хорица! – говорил той сърдито на грабителите. – Кога им пък забравихте добрините, бе джанъм? Вчерашни ваши благодетели, ръцете и краката им целувахте за едно аферим! Резелик! Хайдутлук!

Когато верните казаци на окръжния началник изправили Пъдарина пред всесилните очи на първия, който му казал такива горчиви думи, които не бил чувал и от турския юзбашия, то той кипнал, забравил себе си и извикал сърдито:

– Аз имам право, Ваше Величество (наместо В. Благородие), аз съм човек *бунтовник*, а не пезевенк чорбаджия!...

– Ви *бунтовник*! Дръжте го, ребята – изревал негово Величество началникът и три пъти си поднасял стиснатия юмрук до зъбите на злощастния Пъдар, когото искал да удари.

На втория или на третия ден, Пъдаринът давал показания пред главния управител в Пловдив, генерал Столипина. Питали го, съдили го, правили справки и негласни дознания, най-после отечески намерили за нужно за доброто на България и за освободителските намерения, че добре би било да се изпрати нашият Пъдарин към Сибир, гдето трева не расте, гдето ягне не блее, гдето няма верноподанни хора чорбаджии! Но са намерили хора влиятелни, подказали и пошепнали, пътуването за Сибир било отменено, Стою Комитата са завърнал пак в родния си градец Чирпан да се радва и блаженства при родители и роднини, под сянката на покровителите, с това само изключение, че го турили под полицейским надзором.

Наредила се Румелия. Тодор Стоюв, наречен по-после Тестото, в качеството си на помощник на директора на финанциите, Смита, пръв излязъл из провинцията да контро-

лира ковчежничествата. Дошел и в Чирпан. Естествено, че нашия Пъдарин е бил против Румелия. Събрал той вярна и сговорна дружина, която не знае да се шегува и на която казал на ухото, че голямата мешинена чанта, която носи със себе си Т. Стоюв, вътре в нея бил заключан румелийският Органически устав. Това било доволно. Слязъл не слязъл още от колата си помощникът на Смита, Т. Стоюв, дружината на Пъдарина го блокирала, псувни и проклетии му биле отправени. Насам, нататък, бе туй беше, онуй стана, лошо е за българския народ от такива постъпки, Царят-Освободителят ще да се разсърди и 'нам що си още, най-после Т. Стоюв изплющял да избяга.

– Дръжте го, занесе Органическият устав! – извикал Пъдаринът и си поплюл на ръцете.

Около две хиляди табана забили земята подир носителя на Органическия устав, около хиляда уста го псували. Т. Стоюв макар и да страдае от свиреп ревматизъм, но такъв бяг му ударил, заедно с чантата си, щото токовете на обущата му се целували твърде интимно с палтото му. Сполучил да влезе в телеграфната станция. Когато се изкачвал вече из стълбите, Пъдаринът го пипнал за палтото, но Т. Стоюв хвърлил такъв кач, щото дрехата му заедно с яката останали рехим в ръцете на нашия.

Подир няколко часа от Пловдив пристигнали кариер около 30–40 души казаци, които право на тълпата се нахвърляли. Техните нагайки така биле пуснати в ход по главите на хората, като че косели сено. Разбира се, че по това време, когато Царят-Освободител беше свети Петър за българите, секи отстъпил солидно от мястото си. Отстъпил и наш Стою Пъдаринът; но когато се почнали изпитите на работата, т.е. когато захванали да издирват кой се е осмелил да дига народа против Берлинския договор и срещу Органическия устав, нашият Пъдарин изпъкнал напред със сичкото си пъдарско величие. Работата, като общенародно дело, в което взели участие почти целият окръг, не отишла до голямата капия;

но това същото не може да се каже и за Пъдарина. Според чуждите, той бил млатен сиромаха една нощ по казашки; а според него същият – ударили го само няколко пъти по зъбите с юмрук; но и той не останал наназад, защото ритнал двама души във време на борбата.

Както и да е, но черната репутация, хъшовското и комитетско минало твърде грозно удариха своя печат на неговото бъдеще. Като сетен сиромах, без пет пари сермия, той чакаше своето парче хляб от чиновничеството, в което не може да отиде по-нагоре от жандармин и пъдарин. Но и то как боже мой? Где изпъден, още не постъпил на мястото си, где отчислен за *неблагоприлично* поведение спрямо началството си. В чирпанския градски съвет, гдето той занимаваше почетната длъжност пъдарин, както го рекохме вече, съществува от тоя същия градски съвет такова едно постановление: „На известният Стою Филипов се забранява да не ходи нощно време без фенер из улиците.“ В Хасково, гдето той беше на служба, нещо като старший или приставец, отчисляват го посред зима в най-плачевно състояние, пари нямал да си отиде, а терзията бягал подиря му да си вземе дрехите от гърба му, които били униформа. Притъмняло на очите на нашия благоразумен приятел, т.е. той излязъл от сферата на благоразумието, което завинаги го е ръководило. Направя визита на своят префект, бае П. Иванова.

– Дошел съм, господин префекте – казал той, – дошел съм да ти поискам някоя пара *назаем*; или пък ако се боиш, че няма ти се изплатя, нà да ти *продам* тоя револвер...

Това казал той и извадил изпод палтото си един черногорски бабаджан, който се равнял на дължина с двегодишното бае Иваново дете, което ходило около масата. Очите на бае Иванова заприличали на попотени джамове. Знаел си той стоката, бил уверен, че не за продажба е извадил той черногорският револвер.

– А че какво да ти река, *господин* Стойо! – начнал той. –

Май сме пообрани тие дни откъм пара, па не зная! Твоя милост като до колко ти трябат, от каква сума имаш нужда?

– До къде 25 читашки търкалета (лири), мислим ние да можат да ни разправят – отговорил Пъдаринът с такъв тон, като че със запис на заповед да имал да зема.

– Много са, господин Стойо! Хайде да ги направим на 15 – казал бае Иванов.

– Да живееш, господин префекте! Кандисвам! – възразил нашият и пъхнал своят револвер на мястото му, понеже нямал вече от него нужда.

Петнадесетте лири били начетени на една дъска, гдето се е казало. Пъдаринът ги прибрал с две ръце, потрил ги на брадата си, като казал „берекет версин“ и прибавил на отиване:

– Господин префекте, толкова пари през живота си не съм виждал! Да живейте за многая лета!

И днешен ден да отворите дума пред бае Иванова за тая визита и за продажбата на револвера, той няма изтърве лоша дума за него.

– Халал да му са, господ го поживил! – казва той.

Когато в 1886 година нападнаха Петка Каравелова в Казанлък, гдето пак Чардафонът отиде да му спаси главата при сичко, че наздраво беше убеден вече в неговата чернота, не беше забравил още изпъждането от Търново, нашият Пъдарин служеше в Стара Загора вроде пристав. Ожесточен П. Каравелов на казанлъчени, накарва Пъдарина да бие едного от тях под негова отговорност. Разбира се, че тоя последният, пей дал още за такава работа, още повече, че тя му се заповядва от първия министър. Но щом стига Каравелов във Варна, обръща Конституцията наопаки и дава пътя на Пъдарина!

С една реч, нашият Пъдарин, както до 6-ий септември, така и по-после, сѐ отритнат и оскърбен биваше, често казваше, че най-добри възпоменания имал от турско време, когато юначеството се ценяло. Малко преди 6-ий септември, един патриотически случай повика Пъдарина да завземе своето

място, да усети малко живот и щастлива минута. По едно решение на Македонския револ. комитет става нужда да се нападне нощно време правителственият склад в Чирпан, да се вземат пушките и скритом да се отнесат на „жална“ Македония. Разбира се, че главният фактор в това народно предприятие не можеше да бъде друг освен нашият. Разказват, че когато обирачите на склада дошли до вратата, на която висял дебел железен кофар, Пъдаринът си поплюл на ръцете, залепя се от желязото, което изтръгнал като лук заедно с резата и го захвърлил татък из мърчината. Еню поп Андонов, който не може да се заподозре в пристрастие, защото и той се състои в запас, адютантин на Пъдарина, разбира се, подир Чардафон, разказва, че когато Пъдаринът чупил кофара на склада, така пронизително му скръцнали зъбите, щото мъчно било да се разбере дали резата е повече изплющяла или зъбите Пъдарски. А Аджелето, което така също се намирало там наблизо в качеството си на представител от комитета на „жална“ Македония, повествува, че като измъкнал вече кофара, Пъдаринът стиснал Аджелето за врата и му рекъл:

– Ах-х! Защо и тоя нос не е един кофар? Ей сега би го изтръгнал из корена!...

Аджелето прави заключения, че Пъдаринът дотолкова бил разположен да чупи и уничтожава тая нощ, щото десет кофаря да имало още наред, щял да ги строши.

– Дявол да го вземе – говорел той, – става няколко години, бяхме се омирисали по тия пусти канцеларии!

Пушките били натоварени на десет коние още през нощта и, придружени от Пъдарина, тръгнали за означеното място. Но вместо към Македония, по едно секретно разпореждение на софийския комитет, тие трябаше да бъдат занесени в Габрово! До Казанлък щеше да ги кара Пъдаринът, а оттам ще ги поеме Чардафонът, който през криви и скрити пътечки ще ги предаде в Новата махала на Мускурова. Ето защо чирпанският конвой тръгна направо за Казанлък; но в заарските лъджи ги стига друг по-силен жандармски конвой, изпратен

от Стара Загора, който обръща кираджиите в бяг, а сам Пъдаринът бил хванат. Той не искал да бяга, считал, че делото, което е извършил, е общонародно. В Стара Загора, разбира се, вечерта му се даде квартира в дранголника. Подир няколко деня освободиха го под поръчителство. Тамошните приятели напечатили на големи, сини, червени и зелени хартии, с едри букви, като на театрални афиши следующето: „Да живей Стою Пъдаринът!“ Стотина такива обявления той взема със себе си и тръгва на кола за Чирпан. Колата, кониете, били облепени с тях, а на файтонджията на главата му едно червено, като корона – кеф дава на сичките! Делото, за което той се бе жертвувал, беше общо за чирпанци, ето защо тие последните на брой около 1500 души, излязоха в Памуклука да посрещнат своя съгражданин. За първи път при живота си видял Пъдаринът тая чест. Плакал сиромахът, като дете, и казал, че оттук нататък и да умре вече, няма му останат очите отворени!

Тряба да знайте, че Стою Пъдаринът не е дотолкова човек с голи ръце, десет пъти е по-богат от своят адютантин, Чардафонът, а двадесет пъти – от Спира Керпията, който така също се числеше за негов адютантин. Пъдаринът имал една къща в Чирпан, която е купена от един турчин за десет и половина турски лири. При продажбата той заплатил 3 1/2 лири, а за останалите дал поръчител. Не се минуват два месеца, ето че турчинът иде при него и му казва:

– Бей, Стою ефенди! Аз ти харизвам остатъка от парите. Какво има, че на един бабаит и сиромах човек като теб съм му дал една къща? Споменувай ме!

Пъдаринът и днес настоява да казва, че тия думи на турчина са били от сърце; но Спиро Керпията си върти главата и се подсмихва под мустак, т.е. той иска да каже, че преди турчинът да се реши на тая щедрост, Пъдаринът му проводил *много здраве* по Еня Андонов! Това много здраве решило въпроса.

XIV

Та думата ни нам беше да покажем с примери и предшествующи причини, защо Стою Пъдаринът викаше така свирепо и ядовито от Михалакева хан в Казанлък: „Долу“ и „Да пукнат“? Наранено беше неговото хъшовско сърце, докачен беше той твърде чувствително, бял ден не бе виждал в разстояние на седем години, откогато градецът му Чирпан се считаше, че има българско управление.

Срещата на пловдивската и чирпанската депутация беше една от необикновените, особено между Пъдарина и Чардафона, т.е. между войводата и адютантинът. Двамата се заключиха един други между ръцете си, целуваха се и един друг се дигаха от земята, а после се хванаха за ръцете и така извикаха „Долу Румелия“, щото мнозина си запушиха ушите. Па инак не можеше и да бъде. Демонстрацията от наша страна, като известни противници на Румелия и пашата, трябаше да бъде в един град козе месо, какъвто беше Казанлък, колкото е възможно по-силна и по-остра. Още повече, че в кавенето бяха, както казахме вече, сичките царю-покровительови хора, като почнеш от Димитрото и свършиш със Стефан Костова. Щом ние пристигнахме, мнозина от тие последните начело с Димитрото, поклатиха важно глава и станаха да си отидат, мълчаливо, което беше един протест срещу нашите особи, едно презрение и индеферентност. Чардафонът съобщи даже по-после, че един от тая тайфа се изразил така:

– И светецът им вагабонтин, и тие самите вагабонти, т.е. Хаджи Димитър бил вагабонтин!

Но сичко това не побърка на казанлъшките славни граждани да се поуплашат малко. Когато тие видяха в градеца си събрани толкова хора от разни места и с известна благонамереност, достатъчно основание имаха да предположат и заключат, че тая среща не може да бъде случайна. „Долуто“, което Пъдаринът прокламираше преди нас от прозорците, никой не вярваше, че не е общо желание, че не се разделя

от сичките. С първо идване още, ние осъдихме Пъдарина, че не ни е целта това, че паметта на Хаджията тряба да бъде високо оценена, но кой можеше да повярва в това благоразумие? Казанлъшкото „голямо доброутро“ мислеше, че ние сме хора нихилисти, противници на Царя-Покровителя, а нихилистите – хора ли са за вярване? Бае Душанов, който има барашик с девет кральове, косвено се доближи до нас и изтънко, тънко подхвърли дума, че ако сме хора, истински поклонници на Хаджията, то не би било желателно да дразним и безпокоим населението, тихичко и мирничко трябало да извършим тържеството, да ни похвали секи, даже и самото правителство. Разбира се, че ние и без бае Душановите съвети знаехме що да вършим.

От нашата пасивност не бяха доволни само двама души, двама скъпи другари. Сещат читателите, кои бяха тяхна милост: войводата и адютантинът.

– Хайде бе, хайде да си вървим! – казваше адютантинът на Пъдарина. – Ние сме дошле тука не за гроба на Хаджи Димитра, но на манастир да си пишем литургии и да се изповядаме!

Под влиянието на тие разочарования нашият херой извърши в Казанлък няколко мънинки приключения, при сичко, че Пъдаринът беше се натоварил да го следи и държи в респект. Първо, той дойде с един местен свещеник в твърде остри отношения, изпусна пред очите му няколко светски думи и пр., защо той, свещеникът да не е осъмнал на Бузлуджа и като истински пастир да разправи на стадото си защо е пролял кръв Хаджията. Второ, направил визита на манастира, скритом от нас гдето не зная какво е правил, оплакванията достигнаха чак до местните власти. И третьо, като хора гости, намериха се познайници, които ни поканиха в прочутото кавене на приказка и на черпание. Един от тие познайници беше учителят Саранов, за когото споменахме нещо в началото на тая си книжка, който, ако нам беше просто познайник, на Чардафона се считаше и учител, и съгражданин, и другар

по превратата от 1881 и много още. Генерално черпание стана от страната на тогова бае Саранова. Секи пое своята чашка и общо чукание се готвеше да последва. Не я взема само нашият, който, обърнат с гърба към компанията, само сумти и гледа там, гдето не му е работата.

– Хайде, Чарда! Не зяпай, но вземай да го чукнем – се обади, та каза бае Саранов съвсем фамилиарно.

– От хора, които в Княжеството са били либерали, а тука в Румелия продават козе месо, аз го считам за унижение да им пия от ръката! – отговори Чардата така сериозно и гневно, като че да не говореше той, а друг някой.

Сички присъствующи от кавенето обърнаха внимание. Саранов така скъса конците от тоя ненадеен отговор, щото лицето му пожълтя като сливовицата, която беше в чашите. Обърнахме го на зевзеклък, казахме, че работата е Чардафонска, дано разсмеем тоя последния и работата да вземе комшийски характер, но дяволът – с каменно лице излезе.

В два-три часа време той беше познат вече в града, особено с учениците. Тие последните с българско знаме и облечени с формата на Хаджията, зелени ширити, чанти и калпаци с левове, щяха да вървят вечерта за Бузлуджа. Чардафонът едно не замина да не се сприкаже с него, да не му намести формицата и въобще да не разкаже на подробно, що за човек е бил Хаджи Димитър. Няколко часа имаше още, дордето тръгнем, когато той се яви на мегдана помежду им и държеше бас на песента: „Жив е той жив“. Безучастните казанлъчени, като че им се хареса, започнаха да се трупат наоколо. Тържествената сцена изглади конфликта, който се бе породил между войводата и адютантинът. Тие вървяха близо до знамето, държаха с по едната си ръка венец и викаха до небесата: „Да живей съединението!“, „Долу Източна Румелия!“

Вечерта дадохме конак в подбалканското село Янина. Намери се един познайник, или по-добре една познайница, гимназистка, която ни покани в бащината си къща. Покани тя двама-трима души, дойдоха с тях още пет, видяха ги десят,

най-после двадесет двама души седнаха на една софра! Хората захванаха да се озъртат, дигаха рамене да се питат един други: с какво ще да нахраним тоя батальон, и ушите ни ще да изпоядат. Утешително беше това, че никой изпомежду ни нямаше претенциозност, сред двора, на рогозки, под ясното небе заявихме желание, че ще да прекараме нощта. Патапа и Аджелето клюмнаха малко носове, но никаква реакция не се произведе. Аз вярвам, че стопаните на тая къща дълго време ще да помнят тая нощ и своите 22-ма души гости, включително с Чардафона и Пъдарина. Понеже заранта рано, три часа преди да се съмне, трябаше да пъплим към святата Бузлуджа, то дружината се раздели на два лагера: едни щяха да спят до това време, а други ще останат да си приказват на месечината и ще да събудят първите. Естествено, че в първия лагер влизаха Патапа и Аджелето, а във вторият, който щеше да бди и си приказва – Чардата и Пъдаринът. Докъде десят часа през нощта иди-дойди, но после полунощ реакцията даде малки признаци.

Най-напред нашият херой даде повод, като стана на крака и напи една наздравица за стопанина на къщата, който клюмаше полузаспал наоколо им. Пъдаринът, разбрал не разбрал, изтърси му едно „долу“, уж на низък глас, което правеше от почит към нощната тишина, но така го завъртя и прониза, щото кучетата на най-горния край дадоха отговор платен. Подир това се почнаха насмешки и подигравки на Пъдарина, защото той е дотолкова прост да вика „долу“ за човека, който го е прибрал в дома си.

– Холам, войводо, и мене кепазиш с тая си пуста простотия! – говореше Чардата. – Стоиш, стоиш, па „чуш“ казваш на известното животно! Че попитай, бе кардаш? Защо съм ти адютантин? Нали знаеш, че кобила те е ритнала в устата? мълчи си поне!

Но скоро критиката бе оставена настрана, пристъпи се към заключение и решавание на въпроса. Едногласно се осъди Пъдаринът на глоба, да купи един котел вино; но тъй като

се оказа, че няма на дребно в кесията си, парите се събраха *ерифине*, взаимообразно. Наздравици разни се пиха още, бог да прости за Хаджията, за Караджата и за сичките паднали юнаци. Твърде изтънко поде един песента: „... У Радини гости дошле“, после млъкна, пак я захвана, присъединиха се при него още два-три гласа, малко пò на дебело, станаха пет, осем, изгърмя най-после цял един хор, но сè още нерешителен.

– Да му тропнем на месечината – каза един.

– Не бива; ще стане гюрюлтия и на стопаните, каза втори с половин уста, като да произнасяше думата: „виновен съм“.

– Ех, нощно време май не е адет за хоро, но като ви се играе – ваша воля, дворът е широк – се обади стопанинът.

Свършил не свършил той, Стою Пъдаринът плесна своите дебели панчи, които така оглушително изплющяха, щото Петър Пешев, който се преструваше на заспал върху голите дъски на одърчето, сбута ме да ми обади, че пушка се хвърлила в селото, хем близо до нашата къща. По само себе си се разбираше, че до Пъдарина второто място принадлежеше на неговия адютантин, който се залепи от лявата му страна и хорото се почна по двора. Два пъти забиколят, три пъти се спрат да кажат нещо по адреса на Румелия или на пашата, а под краката им земята кънти, като че на другия ден щеше да има в Янина вулканическо извержение. По едно време, размириса се по целия двор: на здравец, босилек и сякакви други цветя. Причината била, че тие божествени растения да си изпуснат така ненадейно благоуханието, били изнасилени твърде грубо от широките табани на хороводците. Тие нагазили в моминската градинка и изпотъпкали где щото им се попадне. Като стрела се затече дъщерята на стопанина да дойде на помощ на своите идеали.

– Не се безпокойте, госпожице! Няма нищо. Вие да сте живи! – възрази нашият херой и отпусна едно „долу“.

– Ох, потънахме в земята според тие луди глави! С какви очи ще да погледнем утре хората, които ни почетоха да ни приберат в къщата си? – говореше на нисък глас П. Пешев и

се преструваше, че уж спи, защото лудите глави твърде лесно можеха да го заключат в своето вито хоро.

– Това е перфидно и безсъвестно, Чардафон, от ваша страна! – се обади Патапа, който лежеше сред двора и караше с носа си 150 свини. Вие сте диви хора, че не оставяте другите да заспят.

Справедливият протест на Патапа бе уважен още на минутата. Чардафонът и Пъдаринът се впуснаха, единът хвана за краката Аджелето, а другият Патапа, които ги опънаха, като диканя из двора. Викове, протести, псувни, „перфидно“, „безсъвестно“, „диво“ се сипеше от устата на двамата пациенти, но кой слуша? На Аджелето калпакът му остана на самото му легло, палтото му, което беше от *чортовское* платно, се съблече само на няколко крачки, а той сам като кавал се млъзгаше по росясалата трева. На Патапа се смъкнаха панталоните и взеха крепка позиция на краката му, като конски букаи. Смях, ръкопляскания, долу, „Калина Рада“ и пр., заглушаваха виковете на жертвите. Пешев пъшкаше под своето палто и проклинаше часа, в който се е запознал с героя ни и с Пъдарина.

– Първият иди-дойди, пак е за ядване, но тоя пусти Пъдарин, като извика „долу“, сякаш че с джамове парчета стърже на ушите ми – говореше Пешев с умолителен глас. – Той разваля и Чардафона.

Позициите влязоха в други фази. Аджелето и Патапа, след като се отърваха от изкушението, скриха се в една стая, която стопанинът им отстъпи по тяхна молба. Влезли не влезли тие вътре, носовете им засвириха като на заговезни, при сичко, че според изказването на старата баба в тая стая имало такива зъбести бълхи, които правели кушия. Хороиграйците така също оставиха двора. Под предлог, че като играели и като тропали по зелената морава не се чувало, много мъртво било, тие се преместиха на одърчето, гдето си отпочиваше П. Пешев. Щом залюляха хорото на тая си нова позиция, дъските заскрибуцаха, целият под загърмя, отведнъж се по-

яви живот и сила. Тие отзиви не преминаха незабелязани от веселата дружина. Няколко души, заловени за ръцете, викаха „долу пашата и Румелия“ и така си блъскаха табаните от дъските, щото П. Пешев подскачаше цял-целеничък, като че да се возеше на биволска кола. След това идеше „Калина Рада“.

После малко нашият херой запита:

– Ами где са нашите двама челебии: Аджелето и Патапът?

Тоя въпрос даде повод да се пристъпи към обиск. Тук, там, набутаха ги; но хитри дяволи, взели мерки, заключили вратата. Ама една стая само врата ли има? Господ дал и прозорци. Чардафонът си нацеди главата в един от прозорците. Пъдаринът го ритна отзад, с коляното си, и той, Чардата, заедно с целият такъм на прозорците, който се обеси на врата му като венец, намери се сред стаята. Като пипнаха Аджелето и Патапът от дъното на стаята, чак до вратата главите им допряха до дъските. После ги обърнаха наназад и из стаята се почна вършението на харман.

– А, вие в тъмнината! Защо не поискахте свещ? Как виждате? Чакайте, сега ще да донеса – викаше горката мома двамата харманджии, като мислеше, че тие за важна работа са влезли в стаята.

Вместо отговор на нейните грижливи въпроси, из стаята се разнесе оглушително „Долу“, което на облаци, на облаци излизаше из прозорците. П. Пешев изпусна твърде свирепа въздишка, като че го комкаха за бесило; вътре в тъмната стая: пъшкание, охкание, псувни, смехове, „Долу“, като че да беше стаята едно кьоше от ада. Като изключим двамата мъченици от тъмната стая, Патапа и Аджелето, П. Пешев и ние пишущите тие редовце, сичките почти останали другари, на брой осемнадесет души бяха на крак, неволно се увлякоха да вземат участие в „Долуто“. От наша страна се направиха един-два пъти забележки, но тяхното действие траеше до пет минути най-много; но и тие пет минути не бяха пасивни. Тие

преминуваха в насмешки и подигравки, че сме били хора без душа, един път през живота ни се паднало да нощуваме в долината на Стара планина, при светлата месечинка, и пак не сме се възползували от разкошеството на природата!

– Наместо сърдение, вие тряба да ни платите още, че ви приспиваме и веселим – възразяваше нашият херой с убийствена ирония. – Хаджи Димитър и Караджата цял месец не са спали! Нали сте техни последователи?

– Не ги слушай, холам адютант! Тие се подиграват – заключаваше Пъдаринът.

Из стаята, гдето бяха покоите на Аджелето и на Патапа, се чуваха болезнени стенания. Стопаните, стари и закалени българи, почетени от хора гости из София, Пловдив и пр., считаха го за презрение да си легнат, бяха свидетели на сичко. Подир полунощ оставиха хорото и захванаха друг род увеселения. Наредиха се из двора и почнаха да играят на прескочи кобила. Намериха отец Зографски, че заспал върху една рогозка. Поискаха свещи – бабата стопанка помисли, че са за гроба на Хаджията – запалиха ги на двата му крака, Чардафонът тури една тенджера на главата си наместо калимавка, метна една черга на плещите си и погребението се почна. Мнимият мъртвец го носеха с рогозката около десетина души, а Чардафонът, като духовно лице, върви напред и пее погребална молитва:

„Който ми взе сламчицата...“

– Холам, холам, момчета! И мене разсмяхте – се обади старият стопанин.

Зографски се събуди и скочи, като изтърван, шествието се разбяга. Чардафонът се препъна и тенджерата изгърмя на земята, като се търкаляше на ребро из двора, а Пешев пита: „Колко ли може да бъде часът?“ Второ и третьо вършение на харман стана с Патапа и Аджелето, дигаха Пъдарина на ръце, докато най-после се чуха гласове: „Време е!“ Чардафо-

нът се изправи до главите ни, като мислеше, че сме заспали и почна:

– Хайде бе! Хайде събудете ги да вървим, че магаретата дойдоха!

Това „магаретата дойдоха“ се продължи около половин час време, а може да се повтори до петдесет пъти. Чардафонът, като не смееше да ни малтретира като Аджелето и Патапа, по тоя начин искаше да не ни оставя на рахат. А въпросът за магаретата беше действителен, защото Пешев ги беше наел от вечерта, да му носят багажа. Станахме по едно време, но где магарета? Чардафонът се отстъпил настрана, па умира да се смее. П. Пешев заяви, че през сичкия си живот такава мъченическа нощ не бил прекарвал. Думите: „долу“, „да пукне“, „Калина Рада“, „магаретата“ и пр. като игли го бодели в мозъка. През нощта той бил настъпен: пет пъти по краката, два по ръцете и един път Пъдаринът седнал на главата му!

Но дойде време. Петлите попяха втори път, магаретата удариха като часовник из селото, хората се разгълчаха и развикаха, песни, гайди и свирки се обадиха тук-там, горе по подножието на Балкана се чуха гърмежи на пушки, ехото на които величествено се повтаряше из усоите и долините. Сички бяха вече на пътническа нога, стопаните на къщата, които така също се стягаха да вървят, бяха се изправили да изпроводят своите скъпи гости, лицата на които добре се виждаха на ясната месечинка. Простихме се, а повечето се извинявахме. Най-формално беше извинението пред госпожицата, която тая нощ изпати много повече, отколкото блажена Теодора. Когато ние няколко души я молехме да забрави горчивите обиди, които видя тая нощ, и които са неволни, Пъдарина и Чардафона стояха там наблизо. Ни дума, ни ума, ни сбогом, ни прошка. Обърнали се сгърбом към нея и се перят един срещу други, като петли.

– Чардафон! – казва Пъдаринът и си сучи дългия мустак.

– Фараон! – отговаря Чардата и сочи нещо под палтото си.

А това нещо не беше друго, освен биволски рог, пълен с

ракия. Не зная отгде, но както той, така и Пъдаринът бяха се снабдили от Янина с по един биволски рог, направени на съдове. Откъм дебелия край затулени добре с дървено капаче, а откъм тънкия – пробита дупчица за смучение. През средата вързани с върва, на която ги бяха обесили на раменете си, като авджийска торба. Но пък рогове ли бяха? Черни, та вити, като полумесец, секи събираше по една ока жидкост.

Двамата тия приятели, адютантин и войвода, не вървяха по каменливата стръмнина към Бузлуджа, но сякаш че вятър ги носеше. Повървят, повървят, па седнат да ни чакат, смеят се, че сме падали, пеят песни, гърмят с револвери и дигат роговете. Няма уморявание за тях, няма изнурение, при сичко, че цяла нощ бяха на моабетска нога. Колкото баби преминат покрай тях, така също поклонници на гроба на Хаджията, черпят ги, пият за бог да прости и стават приятели. Дордето ги осъждаха и им се смееха с тия рогове, след усилно вървене по стръмната планинска стена, почнаха мнозина до ги питат отгде са се снабдили с тие съдини, пие ли се от тях сладко и пр. Чардафонът усети, че цената на роговете мръдна твърде нависоко, затуй почна да се назландисва.

– Че защо се опростявате, бе приятели? – говореше той. – Как не ви е гнус да се целувате с такива груби неща, като биволски рогове? Ние сме пияници, а вие сте учени и тънки хора. Пийте студена балканска водица, гълтайте чист въздух, а ние с аратликът (Пъдарина) ще се наказваме с великата мъченица!

Подир той се съгласи да си даде рога на наше разположение, но с това условие, че който иска да опъне, да го целунел по-напред. П. Пешев за подкрепление на силите си и той смукна един път; но после бе принуден да се хване с двете си ръце за гърлото, като викаше:

– Изгорях! Сякаш че жарава наляха в устата ми!

Когато излязохме вече на върха на планината, Чардафонът изчезна отпреде ни, изгуби се в криволиците измежду високите буки. До едно време му се чуваше гласът, като пее-

ше: „Жив е той“, гръмна няколко пъти и отиде, та се не видя. В това време едвам се беше зазорило. Той бързаше не за друго, освен да се види час по-скоро с габровските чарди, с донските казаци, па още имаше и това – той да вземе каймака. После един час вниманието на сичките беше привлечено от върха на една кичеста ртлина, която стои успоредно с бузлуджанския връх. Чуха се най-напред гласове и нещо като „ура“ и „да живей“. Подухна вятър по-стремителен, който ни донесе: „Да живей нашият стар войвода Дядо Райчо! Долу подлеците и изедниците“. Пак тишина и спокойствие на няколко минути, после пак „да живей“ и „долу“, които бяха придружени с изгърмяването на много пушки, куршумите на които свиреха над главите ни твърде пронизително, чуваха се даже някои, когато се забиваха в буковите дървета.

Дълго време не можехме да си обясним що значи тая демонстрация, кои са тия разпалени юнаци, които с гръм и с песни славят Дяда Райча от върховете на свещена Бузлуджа, рано сутринта, по зори? Сетихме се. Дойде ни на ума, че в тие гласове и гърмежи имаше участие и нашият херой. Предположението беше дотолкова на мястото си, щото щом го каза един изпомежду ни, сичките го приеха като гола истина. Успял хероят ни да изброди своите габровски чарди и донски казаци, на които предал писмото на Дяда Райча, нарочно отправено до тях. Това писмо се четеше на кичестата ртлина, за него се викаше „да живей“ и се гърмеше. Ние от своя страна, макар и далеч, през една непроходима долина, поздравихме габровските братия с 20–30 гърмежа.

На разсъмване ние влязохме в оная свещена бузлуджанска долина, гдето бе сложил гидийска глава Хаджи Димитър, заедно със своята вярна дружина. Два-три дървени кръста тъмни и посърнали, стърчаха измежду зелените шубраки скромно и безпретенциозно. От долу до горе тие бяха окичени със запалени свещи. Ръцете, които бяха виновници на тоя християнски обряд, повечето жени, бяха се отстъпили настрани и правеха поклони из буйната трева, обърнати към

дървените кръстове, значи – кланяха се на праха на мъчениците! Тие бяха селянки от ближните околни села: Янина, Хасът, Шипка и пр. И сичко това ставаше тихо и мълчаливо, като че юнаците да не бяха вече изгнили, но лежаха под бяло платно! Облак от тамян, запален върху камачки по обрасналите в бурен гробове се издигаше меланхолически нанагоре и лепнеше по росните букови листи. Друг облак от черни като катран косове, хайдушки и неспокойни птици, протестираха против необикновените гости, като стрели излязваха от кичестите букови върхове, свиреха тревога и отстъпяха на по-далечно разстояние. Неволно тук нашата дружина отложи шапки и застана почетно в свещената долина. Стою Пъдаринът, оня Пъдарин, когото видяхме на Михалакева хан в Казанлък, да хвърля с ибрици, който щеше да събори къщата на стопанина в Янина, който носеше през рамо биволският черен рог, сега присъствуваше на това място с такъво смирено благоговение, като че да се венчаваше; неговите хъшовски очи бяха задръстени със сълзи!

Из тясната пътека, която минува отдолу под гробито, ненадейно се подаде нашият херой тичешком. Той се спря до нас близо, без да ни заприказва обаче, нещо чудно с него, обърна се към пътеката, отгдето бе дошел и застана в почетно положение. Попитаха го някои от нашите, какво има и що чака, на които въпроси той отговори:

– Нашите идат!

И действително, после малко зачу се песента на Хаджи Димитър[263]. Българско опълченско знаме с черни шарфове на върха се подаде най-напред. После него идеха габровските опълченци двама по двама наредени, с цървули и с оръжие. Когато наближиха до гробовете, тие пееха:

„... Той, който падне в бой за свобода,
той не умира: него жалеят
земя и небе, звяр и природа,
и певци песни за него пеят...

Денем му сянка пази орлица
и вълк му кротко раната ближе;
над него сокол, юнашка птица,
и тя се за брат, за юнак грижи!“

Като дойдоха до гробовете, тие понижиха знамето на надолу, а после пак го издигнаха и се отправиха към равнището, гдето бе приготвеното място. В сичко това време, дордето изминат, Чардафонът, като прикован държеше под козирог, трогнат и сериозен. Кой как мина, обади му се, а който пееше, с око му намигна.

– Охо, Чардафон!

– Хо, фараон! – отговаряше той.

Най-подир на няколко крачки наназад подир тържественото шествие, вървеше един фараонин, много по-стар от Чардафона, с турски пищови на кръста. Като се видяха, най-напред се напсуваха отдалеч, после се приближиха и пак застанаха на няколко крачки, като пехливани и почнаха. Непознатият викаше „Чардафон!“ нашият отговаряше: „Фараон!“ И повече нищо. Непознатият си похвана пищовите, за да се похвали на нашия, може би, че е нещо сега в Габрово. Чардафонът си показа револвера. Непознатият показа втори път една кама, габровско или тревненско изделие – Чардафонът извади своята черкезка кама. И в туй време, никакви обяснения, само „Чардафон“ и „Фараон“ се говореше. Най-после непознатият (но нам непознат, а не и на Чардата), като се видя по сичките линии победен, измъкна из широкия си пояс едно калаено жабениче, на което имаше изписано манастир, пълно, разбира се, с ракия и което насочи към противника си с явна злоба и каза:

– Ами такъво фараонче имаш ли, бе хей Чарда с Чарда?

– Охо, фараон! Ами ти такъв игумен имаш ли, бе хей пезевенг с пезевенг? – отговори нашият и измъкна из палтото си черния, биволския рог.

Непознатият остана като гръмнат. Той погледна презри-

телно на своето жабениче, натъпка го в пояса си и си отложи калпакът пред нашия херой в знак, че е победен. Тогава чак тие се приближиха един до други, целунаха се по два-три пъти и се почерпиха по следующия начин: Чардафон подаде на противника си да пийне от своя рог, а тоя последният му хлепери в ръцете жабеничето с манастира. Едновременно тие пиеха, а ръцете им бяха кръстосани, в знак на искрено приятелство. После непознатият взе в ръцете си рога, разгледа го всестранно, потупка го с ръцете си и каза:

– Чарда, господ те убил, отгде го удари? Главата ми вземи, ама направи ме чирак с тая съдина, да я нося на чардите в Габрово! Инак, като яре те заколвам!

Чардафон на пети стъпяше. Накъдето се обърне, приятели и познайници. Габровци, севлиевци, донските казаци, сѐ негови чарди. Ако пет души го пуснат, то двадесет го блокират, а рогът му стърчи нагоре, като козя опашка, секи иска да го похване, да опъне от него. Где на заден план остана неговият войвода, Пъдаринът? Той върви подире му и се чуди, па може би и завижда на популярността на своя адютантин. Обадиха по едно време, че шипченската чета начело с Хр. Духовникова наближава да влезе в Бузлуджа. Чардафонът направи едно движение при това известие, възкреснаха в паметта му стари възпоменания. Бързо, бързо се затече да срещне своя стар приятел, Духовникова. Той идеше домашно: сички шипченски поклонници на Хаджията, мъжие и жени вървяха заедно със свещи в ръцете, сам Духовников носеше една голяма. Той вървеше начело на своите съселци, в празнична форма, с вити като изписани мустаци, бръснат и с известния бастун в ръце. Когато се срещнаха с нашия херой, Духовников отдалеч усети, че ще се целуват, ето защо си оправи мустачуните. Целувката трая около една минута; не се целуваха двамата приятели, но просто смучеха. Чардафонът казваше отпосле, че долната му устна така го смъдяла, като че да си турял пиявица на това място. Сетне Духовников се

обърна към съселците си и тържествено, на висок глас, препоръча своя приятел.

Освен с мъжете, нашият Чардафон се запозна и със сичките жени, които се намираха на Бузлуджа, с бабите и децата. Това запознавание се извърши в няколко часа; запознатите знаяха вече кой е Чардафон и каква работа върши. Пълна фамилиарност, като че са били и пребили с него. Когато гостите насядаха на ядене, понеже имаше мнозина от далечни страни, дошли без ястие, то се яви криза и в ядене, и в пиене. Нашият херой, заедно с Пъдарина, тръгнаха по проситба по сяка купчинка гости, които бяха насядали под дърветата на Бузлуджа. Първият държеше в ръцете си своят биволски рог, а Пъдаринът носеше едно саханче за печено месо, агнешко и кокоше и кърпа за хляб.

– Бог да прости Хаджията, подарете бабо, или бульо, на изпаднали сиромаси! – казваха тие.

И саханчето се пълнеше, а в рога се наливаха разни сортове ракия и сливовица. Една булка, която щедро посрещна просителите, така се съгна и сконфузи от подаването на рога, щото кихна, та се засмя и проля чашата с ракията, която беше приготвила да излее в необикновената съдина. Няма нужда да казвам, че тая проситба се правеше повечето за агитация, защото Чардафонът на сяка жена не заминаваше да не отпусне по нещо, било за Румелия, било за пашата или въобще за черните души. Пъдаринът, който го придружаваше не можеше да утрае докрай, избяга.

– Проклето бей, проклето, господ го убил! – говореше той. – От где му дохождат на устата толкова магарии?

XV

От Бузлуджа ние ще да прекрачим право в Пловдив. Там ще да заведем нашия херой, защото не остава вече време, наближава 6-ий септември, па и време е вече да свършим.

Колкото повече наближаваше това число, толкова повече Конаре излизаше из очите на правителството, а нашият херой се тураше вън от сякакви закони. Дордето той беше малко по-свободен, нощно време обикаляше по селата и дохождаше за наставление в Пловдив и Дермендере. Планът на неговите действия, във време на бунта, в Конаре и в Старо Ново Село, отдавна се знаеше науст от мнозина фараони, които бяха поблизо до работите. Рано една заран, той осъмна в Дермендере, нарочно да пита: позволява ли законът, щото във време на революция, като хванат Фратя Попов, да му ударят 30–40 тояги на голо, както и на другаря му Минчова?

– Ама не се смей, това не е шега! Сичката конарска фараония и околните села, желаят да стане това. То, такива работи, да се бие човек, само руският цар го прави и черните души, но на основание на туй, че Фратю прави шпионлук, трябва да се хашладиса малко. Нали ти беше писал, че шпионите ги бият и плюят в сяка царщина? Ние сме прости, ама знаем, бей! В противен случай, ако не ни се позволи тая милост, аз не можа се завърна при чардите в Конаре. Думбалата ми каза, че да правя да струвам, да издействувам нещо за пред кума; а Стоян Празов каза, че сичката надежда е на вас. Холам пък, защо се скъпите толкова, бе? Един пезевенгин като Фратя Попов, който е изгорил душата на стотина сиромаси, прах не даваш да падне отгоре му!

На шега, за да се избавим, казахме му, че за да изплаши черните души, може да удари кому плесница, кому юмрук, а на Фратя, за старшинство до десет танета тояги. Кой беше уверен още, че ще да се има успех, че Фратю ще да падне в Чардафонски ръце?

– А че право да ви кажа, аз с толкова малко хич не се мърсявам, отговаря той неблагодарен! Че кому по-напред бе? На мене ли, на Стоян Празова ли, на Думбалата ли или на Ихтиманлията. А бе, вие живейте тука, и никакво понятие нямате от желанията на народа! Баба Исака, гдето се е казало една

проста жена, и тя желае да го харпаладиса, защото ѝ взел две пилета, без да ѝ свърши работа.

Клюмна глава той и тръгна за Пловдив неудовлетворен, като даде уж дума, че няма си позволява да прави чардафонии. В Пловдив, докато премине през Мараша, най-отвратителната махала за симпатичните хора, докато се сприкаже със Сиромах Яка, дордето намине у Дяда Райча да му удари една от неговата люта ракийка, докато стигнал до редакцията на *Борба*, гдето раздавачите на вестника и жандармите се карали, тоягите пораснали на 50. В Каршияка, в хана на Търневи, станала друга конференция, отворила се дума за Фратя, псували го, заканвали му се, танета се възкачили от 50 на 100! Вечерта Чардафон пристигнал живо и здраво в ближното село Царацово и останал да нощува у бае Ивана Арабаджията. Тоя последният, тъкмо, що бил се завърнал от Старо Ново Село, гдето той обикновено ходи да купува дървета за общиди и главини. Пак се отворило дума за Фратя. Между другото, бае Иван казал, че Фратю, за да обърнел съдилищата на бащина си мушия, в изборите за асесори принудил селяните да гласуват за някого си Христо Стефанов, който се избрал за такъв. На другия ден, тие видели, че в съдилището заседава не някой си Хр. Стефанов, но шпионинът на Фратя – Минчев!

– 250 танета! – извикал Чардафонът и тръгнал посред нощ за Г. Конаре.

– Хей, Чарди! Много ви здраве от нашите, из Дермендере – казал той на своите конарци.

– Триста заръки провождат, правиме, струваме, като се дигне въстанието, да хванем Фратя и да му ударим 500 по голо! Инак, прибавиха, ще си изгубят доверието от Конаре...

– И хиляда са малко на такава черна душа! – възразил Ангел Думбалски.

– То не ще дума, допълнил Георги Пенелов.

Но ножът допря вече до кокала. Голямо Конаре и неговите фараони станаха предмет на разисквание и в частния съвет

(който ставаше под председателството на пашата, в самия конак, в присъствието на сичките директори). Решило се и постановило се да отиде Дядо Райчо с няколко жандарми в това селце и възстанови реда. Тряба да ви кажа, че в Конаре отдавна се водеше борба за градския съвет, борба, която беше нарочно скроена, само да вълнува духовете. Цялото население беше против състава на тоя съвет, а Фратю го защищаваше. За да проводят конашките хора Дяда Райча в Конаре, гонеха две цели. Първо, да го компрометират, ако не може да сполучи, а второ – разчитаха на неговото влияние между населението. Във всеки случай, тие мислеха, че той ще да употреби насилствени средства, т.е. ще затваря и глобява. Напротив, Дядо Райчо постъпва по Дядо Райчовски. Щом се научават в Конаре, че той иде да прави екзекуция, излизат да го посрещнат с гайди, кавали и песни. Тая програма бива подсказана от нашия херой, който за свой пай, извадил отвън селото сичките чарди, които представили на Дяда Райча почетен караул, с „ура“ и „да живей“ го посрещнали.

На другия ден Дядо Райчо събира сред селото мало и голямо. С тържествующ демократизъм и с народна гордост, свойствени само на неговия горещ патриотизъм, той отваря заседанието.

– Е, братия конарци! Вие сте си сайбии на къщата, от вас зависи сичко. Кого вие желайте да ви управлява селските работи – попитал той засмяно, седнал върху един шиник.

– Ивана и Гергя искаме ние да влязат в градския съвет – отговарят селяните.

– Да живеят! Нека им се запишат имената – казва Дядо Райчо и се радва от сърце и душа.

Сичко тихо и спокойно. Когато заседанието се затваряло вече, в една из улиците, из черковната, писнали гайди и кавали, викове: „Да живей Дядо Райчо“, нарушили тишината, хоро пепеляно се залюляло, вино с котлите се изнесло, празникът като селски сбор се наредил, Дядо Райчо се носел от ръце на ръце! Със същото тържество той бе изпратен за

Пловдив от конарските *бунтовници*, които беше отишъл да смирява с жандарми! Конакът не остана благодарен, Бобчев, Гешов, Фрате Попов и сичкото тъмно царство скърцаше със зъби. Тие искаха да има арестувания, наказания, гюрюлтии и пр.; Чардафонът и неговата дружина желаеха да ги видят интернирани, ако не другаде, то поне в Старо Ново Село, в царството на Фратя Попова.

Ето защо поискаха да стане втора ревизия на работите в Конаре. Втори път частен съвет се събра в конака, в който прие участие и руското консулато, заедно с гавазина Христа, членовете на Постоянния комитет и други още доверени лица. Тоя извънреден съвет заповяда най-строго на префекта Димитрова, когото Кръстевич считаше за свой любимец, да отиде в Конаре и изследва работата коренно. Нему заповядаха, а управляващият императорското руско консулато, Густав Адолфович Игелстром, помолиха, да се отправи и той за селение Конаре и от името на Царя-Покровител да заяви, че който не слуша Его Високопревъзходителство пашата, государь-император ще да се разлюти на българите, които счита за свои чада! Префектът Димитров тръгна за Конаре на 4-ий септември, а Густав Адолфович, придружен от гавазина – на 5-ий. Тряба да ви забележа тука, че Тайният револ. комитет, вследствие на Панагюрище, реши да се вдигнат байраците на 6-ий септември, но Чардафонът нямаше още формално известие. Конакът не бе да не знае, само подушваше, ето защо той почете Конаре с тие двама важни пратеници.

Щом стига префектът в Конаре и слезва в дома на дяда Марина Празов, бързо отива в градския съвет и поисква от Шилева и Думбалата да му представят нашия, понеже Шилев и Думбала правеха чест от град. комисия.

– В селото ви има едно момче, бивши сержант – казва префектът, – ако се не лъжа, на име Чардафон, или фон Чардафон. Това момче вълнувало духовете, подкопавало властта на правителството! Незабавно искам да ми го предадете!...

– Ба, не е такъв копилаш той – отговаря пустият му Дум-

бал и се чеше зад врата. – Тука живей той, акийкат, но е еснаф момче, чалащисва да си отваря в селото ни едно дюгенче, да се гечендисва сиромахът...

– Много думи се не требат! Аз искам ей сега да ми се представи негова милост – възразил префектът с подобаващи на чина му и на мисията му тон.

В това време жандармите от околните бригади влизали в селото. Думбалът се почесал, дето го не сърби, а другарят му, Шилов, проводил един градски агентин да потърси нашия човек. Тоя последният правел вече някакви приготовления в къщата на баба Исака, предвиждаше нещо недобро от дохождането на префекта.

– Много здраве на господин префекта, кажи му да извинява, че не мога да дойда, защото ме втресе. Ако обича, нека той заповяда – казва нашият на градския агентин.

След заминуването на пратеника Чардафонът провожда да свикат фараоните от най-съседните къщи, да си земат оръжието и бърже да отидат при него. Работен ден, малцина се намерили. Дошли: Трифон Чобанов, Г. Пенелов, Т. Авренски и други. На второ повиквание, явили се около 20 души, сичките въоръжени. Къщата на баба Исака е много настрана от центъра, т.е. от полицията, ето защо това движение, макар и сред бял ден, ставаше незабелязано. Когато техният войвода им разправил, защо е дошъл префектът и защо него вика най-напред, то тие сичките се решили да удрят. Планът на Чардафон войвода на бърза ръка бил съставен и нагласен така. Повечето от въоръжените фараони проводил да налягат из хендеците около бабината Исакина къща и да чакат появяването на префекта, знака да нападнат и го заградят вкъщи заедно с жандарите му. Друга една част се скрили в самата бабина Исакина къщица, в други стаи. А сам войводата навлякъл на гърбът си Хаджидимитровата униформа, със зелените ширити, запасал двата револвера, тикнал в мартинката един патрон и ляга под юргана болен, та неволен Дончо, заедно с оръжието си, като си оставил само

главата открита, да не се виждат зелените ширити! В това положение той се приготвил да приеме визитата на сиромах Димитрова, префектът. В съседната стая други двама фараони се занимавали да коват на върлина познатото вече на читателите знаме. Шетала и баба Исака, но много пъти наместо стол, донасяла тенджерата. Устните ѝ били се надули, като кебап, хленчела тя и подсмърчала под мустак, но като познавала отблизо своя кираджия, задоволявала се само да казва измежду зъбите си:

– Ох, майчице Свята Богородичка!... Запази ги, уварди ги, помогни им! Ох, ох-ох! Къщицата ми! Къде ще се дяна, Божичко! Кой ще прибере като мене харо?...

Баба Исака разказва, че като отговор на тие нейни полупротести питомникът ѝ така кръвнишки си скръцнал зъбите изпод юргана, като си похванал и револвера, щото тя сега за пръв път го видяла, че той има и друго сърце. Измежду мебелите, както на стопанката на къщата, така и на кираджията, не се намирало здрав стол, на който трябало да седне префектът, близо до леглото на болния. Тая празнина се заместила с едно кошче, което баба Исака покрива отгоре с горнята риза на нашия херой. Чакали половин час, чакали цял, тайните наблюдатели, в числото на които отишла един път и сама баба Исака, донасяли, че префектът е още в град. съвет, гдето се карал нещо. Чардафонът захванал да се безпокои и да се срами от своето положение на болен Дончо, искало му се да напусне убийствената пасивност, боял се да не би правителството или сам префектът да вземат мерки, тъй като имали на разположението си много жандарми.

Съгласили се да излязат тържествено и нападнат бригадата най-напред, с отворено знаме, но дошло на ума на нашия херой, че знамето не е още осветено, ще бъде престъпление да се изнася.

– Това е знаме, пред него падат и черкова, и манастири! Как ще ние да посмеем и се трогнем до тая светиня? Това не

е Румелийският органически устав и калпакът на Треперко паша?

Момчетата, на които той четял тоя морал, въздъхнали и погледнали с евангелско благоговение на пъстрия санджак-шериф. Ненадейно хлътнали в къщата на баба Исака поп Иван и учителят Средов. Тие бяха и двамата фараони. С влизането си заедно извикали „Да живей съединението“ и целунали развятото знаме. Поп Иван набърже прочел една молитвица на знамето, благословил го, и казал: „Сега може вече“!

Баба Исака се прекръстила, сторила два поклона пред байряка, целунала най-напред ръка на свещеника, а после вече знамето.

– Напред, фараони! – изревал нашият херой и си извадил саблята, а юрганът, с който беше покрит до това време, хвърчал из стаята.

Турил си на главата калпака, който имаше бяло перо, дал клетва на сичките, които били оставили вече хендеците и се събрали в стаята и изскочил на улицата с цялата дружина, състояща от 17 души. В това време наблюдателите съобщили, че префектът излиза от град. съвет, заедно с комисията, но наместо да вземе пътят за бабината Исакина къща, влиза в домът на дядо Марина. Чардата, когото оттук нататък ще да наричаме вече войвода, пратил трима души да го пазят издалеч, а той с 14 момчета потегля право за полицията, гдето били събрани жандармите. Санджак-шерифът, който следвал току до него, се носел от Петър Овчарова. Най-напред заграждат двора, настанил момчета по дуварите и сам войводата влизва в двора с гола сабля, облечен с униформата си.

– Долу Румелия и пашата! Да живей Съединението! – извикали тие.

Жандармите замръзнали по местата си. Знамето, странните униформи и появяването на смелата дружина силно подействувала на тях.

– Двеста души български юнаци, заклети в името на княз

Александра и под народния байряк, са ви заобиколили! – извикал войводата тържествено. – Който се помръдне само от мястото си, ще бъде пребит начаса.

После това войводата изсвирил и десетина души фараони със запрегнати пушки се намерили при него. Жандармите още повече затреперали. Няколко още поканвания, тие си нахвърлили пушките, саблите и револверите на едно място, като дърва; двама-трима души от тях ги взели под мишница и ги сложили пред краката на нашия. Заповядал да се наредят сички на двора и сам с ръката си им изкъсал румелийските звезди и знакове, а тие стоели и мирували. „Долу Румелия! Да живей княз Александър и Съединението!“ цепели въздухът. Малката четица взела оръжието на жандарите, а тие последните подбрала подире си. Бързо като вихрушка тя се отправила към домът на дядо Марина, гдето бил още префектът, който нищо не знаял. Дружината не демонстрирала още, а мълчаливо и бързо действувала. По улиците нямало още никого, жени и мъжие надничали през плетищата. Само кучетата, тие върли консерватори на секи стар режим, лаели до синьото небе. Префектът като да досетил нещо, защото в това време, когато дружината наближавала до къщата, в която бил, файтонджията впрягал конете. Било късно. Войводата влиза в двора с пет души и със знамето и вика диктаторски:

– Господин префекте! Сержант-майора, когато сте благоволили да потърсите преди малко – аз съм! Ще излезете ли да ме видите, или аз да вляза?

Кавалер и благороден бил нашият войвода с пленения пловдивски префект. Ни едно насилие, ни една оскърбителна дума не употребил той против него. Па и така трябаше да бъде. Защо е той Чардафон, хем *Велик*? Но изпърво, г. Димитров бил доволно сюрпризиран. Чардафонът казва, че през прозорците, като го викал, само краят на дрехата му се виждал, който се обръщал ту на една, ту на друга страна, не се решавал още да излезе. Побелял като бяло платно, той

застанал най-после пред оногова, за когото бе дошел специално, когото е считал може би за последно ничтожество на тоя свят.

– И аз съм заслужил доволно на България, казал той с първо излизание на войводата. – Може да сте чели за мене?

– Не е време, господин префекте – възразил нашият, – да се питаме кой какво е заслужил. Сега аз имам да ви кажа само две неща. Първо да извикате жандармите си отвътре (които го придружаваха) и да им кажете да се предадат заедно с оръжието си на *моето правителство*; и второ, в името на това правителство и на моя господар княз Александър Батемберг, аз, Чардафон войвода, ви арестувам за неопределено време! Кълна ви се ей в това свещено знаме – прибавил той и посочил на развятия байряк – че косъм няма падне от главата ви. Чардафон тряба да умре, а тогава вие! – свършил той и се ударил в гърдите.

Тая заповед издава нашата войвода и като вятър изчезнал към селското пазарище, защото един от фараоните, който дошел отвън, прошепнал му нещо на ухото. Съобщената тайна било това, че един русин на име Малкович, емигрантин, социалист и демократ, а в Конаре шпионин на Фратя, който изпълняваше длъжност жандар. командир, идел да ги нападне с няколко жандарми. При префектът, който му поблагодарил за честта, той оставил двама-трима души въстаници за стража, в ръцете на които жандармите на префекта си дали оръжията. Из портите на дядо Мариновата къща излязъл войводата, а на противната страна, в същото това време, през плета се прехвърлило нещо, което и на човек приличало, но и на орел мязало. Това нещо било познатият вече на читателите, Думбалски, който, както го видяхме в качеството си на град. комисар, беше при префекта, когато го арестува Чардафонът. Къде е той отивал без път и пътека, през плетища и прелези? Нека за това говори нейна милост, голямоконарската камбана и нейният спорен топуз, за който беше станало въпрос и в конака даже. С изплезен език Думбалски дотърчава до

камбаната, която така люто разлюлява, щото и умрелите се събудили. Колкото свят имало в полето, кой през глава, кой през крака – скоро се озовали в селото.

Действително, войводата среща на пътя социалиста Малковича още с един жандарин, които били в една къща по-напред, нищо не знаели за горчивата съдба на своите събратия в полицията, чули само, че Чардафонът излязъл и отишел при префекта, а Малкович отивал до го хване наготово. Момчета посочили пушките насреща им и тие сплели крака. Секи може да си въобрази това положение, да отиваш да хващаш някого си слаб и беззащитен, а той да излезе ненадейно и тебе да хване.

– Не се мърдай, че те пребих като куче! – вика войводата.

– Слушам! – отговаря социалистът.

– Хвърляй пушката и дойди при мене! – повтаря нашият.

– Сейчас! – отговаря социалистът.

– Ах ти, шпионска душа! – му говори войводата.

– Господин Чардафон! Не знаеш ли, че аз съм против руския цар, социалист-демократ съм, с вас съм, брате – говори Малкович, а долната му устна бие барабан.

– Мълчи, черна душо! Социалисти хора не стават шпиони – казва войводата и му къса пагоните.

Сички обезоръжени жандарми, черните, разбира се, бяха арестувани в училището. После един-два часа цялото Конаре било вече на крак, с пушки в ръце „Да живей Съединението“ и „Долу Румелия“, викали и жените даже, а Думбалски малтретира още камбаната. Нашият войвода се обявява за временно правителство, държи реч пламенна сред пазарището и моли фараоните да му спомогнат да запази селото, дордето пристигнат помощи от Пловдив. Патрули, караули, стражи, постови от по 50 души въоръжени по главните пътища на Пловдив и Т. Пазарджик, сичко това беше в реда си. Когато войводата се увери наздраво в предаността на своите поданици, същият още вечер ги остави сами и тръгна по околните села да дига фараоните заедно със своето оригинално знаме,

придружен от силна и избрана чета. Сега той имаше под себе си не онова свое капризиозно добиче, но коня на Малковича, арестуваният заместник на жандар. командир.

На 5-ий септември покойният Дядо Райчо умираше от смях, като ми четеше следния рапорт на един свой жандарин, който имал среща с нашия войвода в с. Цалапица:

„Ваше Високоблагородие! Чест имам да ви донеса, че днес като влизахме в с. Цалапица да събираме данъка, ненадейно бяхме посрещнати от въоръжени непознати хора, които можах да забележа, че са *инстругенти* (на места инсургенти). В туй се убедихме ние, защото непознатите имаха байряк, зелени ширити и знакове на шапките си, пяха песни и викаха: „Долу Румелия и пашата, да живей княз Александър!“ Много лоши думи казаха на нас и се впуснаха да ни заграждат пътя, но ние с време отстъпихме към шосето. А най-много се учудихме, Ваше Високоблагородие, като видяхме, че конят на нашия командир, Малкович, се яздеше от бившия конарски сержант-майор, който по неизвестни нам причини си прекръсти името на *Чардафон*. Доколкото узнахме, той бил глава на *инстругентите*.“

В с. Цалапица и в другите околни села нашият войвода същия още ден можал да обяви Съединението по начин твърде тържествен. От сякъде го срещаха с песни и с „Да живей“; четата му растеше не с часове, но с минути. Влязъл не влязъл още в с. Цалапица, нашият бае Иван Арабаджията от Царацово му допраща хабер, че цялото село с изключение на две черни души, чака с пушки. Жандарми, кой гологлав, кой без пушка и без сабля, кой с кон без седло, бягаха по долината на Марица и влизваха в Пловдива през криви пътеки. Симпатичните в Пловдив беряха душа, заседанията бяха непрекъсвни, сичката надежда се възлагаше на Густав Адолфович, който, както казахме вече, тръгна за в Конаре, да обявява волята на Сударь Императора.

А где остана Густав Адолфович? Ще да попитат читателите, които видяха вече Димитрова префекта, колко той повлия

на конарци. Когато нашият войвода се връщал от Цалапица, видял той и другарите му, че по пътя около с. Мързян, се дигала една вихрушка с направление към Пловдив; но никой не обърнал на това природно явление сериозно внимание, секи помислил, че есенно време вихрушките не са рядкост в това поле. Посред тая вихрушка се носел в добро разположение на духа представителят на Царя-Покровителя. Ние не се сърдим ни най-малко за неговото солидно отстъпване към Пловдив, защото ако и той беше попаднал в ръцете на войводата, то дипломатическите ноти щяха да пристигнат много по-рано от ония на Турция.

– И с него щях да бъда кавалер, ако го пипнех – говори войводата. – С тая само разлика, че дордето траеше моето Чардафонско царство, което няма писани закони, щях да се възползувам от руските, т.е. от тяхната жилава конституция! Да му дам аз нему една Чардафонска диплома, подир един месец Цар-Государь щеше да го направи министър!

Но дете ли е Густав Адолфович? Влязъл не влязъл той още в Конаре, като му замирисва на Чардафонлук, като попитал:

– А где господин префект?

А конарци му посочили къщата, гдето вардели въстаници, той ощипва сухия път и възпроизвежда изкуствено оная вихрушка, която войводата видял при с. Мързян. Тряба да ви кажа, че Адолфович е влязъл в Конаре в отсъствието на войводата и на неговите по-ближни фараони, така щото в селото нямало кой да му покаже зъб. Когато в лагера на дружината се научили кой е бил сред вихрушката, то едно отделение конница като мълнии се впуснала подире му. Било късно.

На пето число съобщенията между Конаре и Пловдив, т.е. между войводата от една страна и револ. комитет и Араби паша от друга, бяха в бляскаво състояние. Онова, което не знаеше сам Треперко паша за Конаре, Янко Айватюлията от Каршияка го беше вече забравил. Беше му дадена вече заповед да събере своите фараони и да нападне на Пловдив откъм Татар-Пазарджишкото шосе посред нощ. Със знаме начело, с

главен щаб, с конница и пехота, с муниции и припаси, с авани ариергарди, с мъртви стражи и с дисциплина, доколкото е тя била известна на нашия херой, потеглят храбрите конарци вечерта за Пловдив под предводителството на *Чардафон Войвода Великий*! Очевидци разказват, че той бил твърде сериозен тая нощ, ни една дума не изпущал хамен току-така на вятъра; не наричал вече своите другари *фараони, чарди* и пр., но *момчета* и *юнаци*. Три коня променил тая нощ, защото в сичкото пътуване от Конаре до Пловдив, ту до първите стражи отивал, ту до дирните, ту до главния си щаб, ту до отделни някои личности, на които думата тежала в лагера. А най-много и начесто кършел той своя кон покрай друго едно същество, което така също възседнало на кон, вървяло близо до главния щаб. Това същество било познатата вече в България, Делка Шилева, бъдеща тогава, а сега настояща стопаница на нашия войвода. Още тогава дяволският Чардафон си е имал нещо кедер на сърцето, ето защо подобно благоволение към Делка, ето защо ѝ е било отстъпено почетно място в лагера. Но и тя, доколкото можем да предположим, е стрелнала няколко пъти нашия херой със своите черни очи, с една реч, имало е нещо от крилце-перце.

От Конаре войводата потеглил с 300–350 души. Тук само той им позволил да сръбнат по малко, а за по път строго забранил никой да не туря в устата си питие.

– В Пловдив ще се почерпим, ако е рекъл господ, от гръцкото вино на Треперка паша – казал той.

Часът около десет през нощта при село Царацово станало първа почивка. Тук войводата говорил нещо като реч, в която препоръчал за пример на момчетата Васил Левски, който както е известно, в това селце си имаше тайна квартира.

– Момчета! – казал той. – Тук под тие брести нашият мъченик дякон Левски е оплаквал България, преди петнадесет години! Тогава сам той е бил в цял окръг, а днес ние сме 700 души, в Пловдив имаме 7000, а в Княжеството – милиони!

От какво се боим? Напред, момчета! Поклонете се на земята, гдето е тъпкал тоя велик човек!

Дружината извикала: „Бог да прости Левски!“

От сичките околни села, отгдето минали, патриотите се присъединявали при тях. Като излезли и царацовци, четата бележила около 750–800 души въоръжени момци, по-много от войската, която се намираше в пловдивския лагер. От тук нататък дисциплината станала по-строга. Войводата издал устна заповед, щото до Пловдив никой да не говори и пуши цигари. Главният щаб, който вървял с него заедно, били: познатият Ангел Думбалски, П. Шилев, нашият бае Иван Арабаджията, комшията му Божил Георгиев, Ихтиманлията, Овчаров, Пенелов, Делка и др. още. Нощта била тиха и величествена; р. Марица едвам можала да изпраща своите поклони на това далечно разстояние; есенната луна разкошно осветявала пътя на борците, оръжията на които блещели величествено, а левовете на калпаците светели, като огледала; хитрите пъдпъдъци подскачали и вървели пред първата стража; тепетата от града Пловдив светели обикновено, и напук на конарци, цалапичени и царацовци показвали, че искат да задържат и занапред своето византийско величие, на което съществуването на Румелия като балсам падало. Дружината цепела мълчаливо росната трева на ливадите, по направление към Пловдив.

Условният знак беше, че посреднощ ще да пламне огън сред Пловдив, ето защо Чардафон войвода почнал да спира, когато дошел на половината пътя между Царацово и Пловдив. По много причини тоя огън не можа да се произведе. Било полунощ вече почти, когато четата се спряла на почивка, или по-добре на чакание при кладенеца, който е на конарският път за Царацово. Сички били налягали по очите си в близката чалтъшка вада, която е като същи редут, и отправили пушките си към пътя за Пловдив. Тихата нощ спомогнала, щото отдалеч да могат да чуят някакво си глухо тънтение, което идело откъм Пловдив. Войводата обиколил цялата дължина

на лагера и шепнал тихо, секи да си тури в пушката патрон и да не гърми, дордето не чуе неговата заповед.

Това неизвестно още тънтение обезкуражило мнозина семейни хора, които прибързали да изкажат съжаление, че са тръгнали на тоя път. Дордето се обади войводата да изобличи малодушните, скачва на крака от тревата неговата соколица, Делка Шилева.

– Не ви е срам, стари мустакати мъжие! Погледнете на мене, която съм слаба жена, най-млада помежду ви! – казала тя.

Никой не намерил за потребно да ѝ възрази. А тънтението се увеличавало от минута на минута и се приближавало в същото време към лагера. Войводата пълзи по ръцете си и дава заповед на най-низък глас да бъдат готови пушките. Най-напред изцвилват коние, ясната месечинка спомогнала да се видят и хора, а най-важното, че на гърбовете на тие хора са лъщели пушки! По сичката линия на нашия лагер се вчуло запрягание на пушките. Непознатите дошли на кладенеца, гдето се наготвили да пият вода, без да подозират, че на двеста крачки лежат 800 души, 800 запрегнати пушки. Тие се познали вече, че са войска, конница, от румелийския ескадрон.

Нали са фараони, гола команда, волници! – въпреки всякаква заповед, авангардата, която била скрита малко по-напред, изгърмява върху непознатите, без да ги мери обаче, тъй като нямала за това причини. Тие последните, като че чакали такъво поздравление. Такъв бяг ударят назад към Пловдив, щото през цялата нощ, по нямание на вятър, дебел стълб прах висел на въздуха и пречел на четата да гледа напред! Пушки, револвери, сабли, калпаци, седла и пр., останали като веществено доказателство по пътя; а кон или човек – чиста работа, никой не намерил за нужно да заварди позиция! Гърмежът на стражата и солидното отстъпвание на непознатите насърчили и дали повод на дружината, против заповедта на войводата, да гръмнат по един път. Гласът и огънят на 700 и повече пушки – това не е шега. Тоя глас бе чут от сички будни в Пловдив срещу 6-о число, и наши, и чужди. Тоя гръм

и тая среща с непознатите дава програма на конарската чета, вдъхва ѝ още повече кураж да стъпа напред!

А непознатите приятели, които така бляскаво изчезнаха от кладенеца, бяха един взвод от пловдивския ескадрон. Под началството на поручик Некушева, тие отиваха в Конаре да заведат прокурора П. Савов и следователя Шиваров, да арестуват, да питат и изследват Чардафона и неговите хора, понеже бяха се научили вече за горчивата участ на префекта Димитрова. За да избяга така леко тая конница, виновник беше сам нейният началник, Некушев, който беше от фараоните. А прокурорът Савов, руски юрист, с пяна в устата разказваше на другия ден на симпатичните, в кавенето на Джумая, на кой закон на основание Чардафон си е позволил да стреля против съдебните власти, които са животът в сяка държава!

В това време, когато при кладенеца, който е на 3–4 километра от града, пукнаха 700 пушки, в същото време се даде отговор платен от Пловдив, от касапниците, към военния лагер. Тоя отговор беше от войската, която Араби паша поведе за към конака. Разбира се, че между двата лагера имаше постоянно съобщение.

XVI

Рано заранта на 6-ий септември, часът към 4 или 5, на разсъмване, жителите на града Пловдив, измъчени от летните свирепи мушици, спяха ненаситно, без разлика на вяра и на народност. Не спяха само жандармите, наречени *подвижни*, шпионите на Сорокина и Кръстевич паша: Тодоров, Свирачев и някои още членове на опълченското дружество, които имаха руски ордени; руското военно аташе, М. Чичагов, членовете на революционния комитет и военния лагер. До подир полунощ бил буден и сам Кръстевич, при когото Чичагов ходил пет-шест пъти тая вечер да го заплашва разно; но най-после, 65-годишният старец клюмнал на канапето.

– Не Чичагов, но и сам царят да дойде, пак не го приемайте – казал той на своите слуги и адютанти и захъркал.

Тишината беше убийствена през тая фатална нощ, небето чисто и прозрачно, месецът бе още много нависоко от средногорските върхове при Коприщица. Нощ, както виждате, която помага на честни пътници, на горски овчари, на щастливи влюбени, на славеи, косове и чучулиги; но и не на грозни бухали, на свирепи вълци, на лукави лисици и на нощни грабители! А въстаниците, т.е. нашата чета с Чардафона начело, която оставихме току покрай Пловдив – тя в коя категория пада? В първата ли – невинната и идеалната, или във втората – грабливата и бухалската? Тоя въпрос можеше да бъде разрешен безапелационно само от самодържавния автократ и цар на сичка православна Русия, Александър Александрович Романов; но тъй като негова милост го удари на кражба не на прости паши, а на князове – то ние му отнемаме думата по парламентарен начин; а себе си не смеем да турим в качество на безпристрастен съдия, защото сме лице с интерес.

И така, Пловдив спеше. Зара се бе сипнало вече откъм грамадните Родопи, когато втори път изгърмяха пушките до самите стени на Каршияка, гдето нашите конарски юнаци бяха настъпали вече. Пушките млъкнаха, а подир тях се залюля песента:

„Тих бял Дунав се вълнува...“

ехото на която се сбиваше и кънтеше по цялата долина на Марица, тъй като тя се пееше повече от триста гърла. На долния край на града, към Кесякова салаш, се пукаха пак пушки, а после пронизително „ура“ и „долу Румелия!“ Това беше Николаев със своята дружина. Пловдив се разбуди. Неговите жители си подаваха главите из прозорците, между които не липсуваха и много нежни същества, с разплетени коси и обвити в бели чаршафи! Жалното бе само това, че половин час имаше; дор-

дето се съмне, слаба беше зората и месецът да удовлетворят и наситят техните попукани от любопитство очи.

На разсъмване беше, когато ние пишущите тие редовце, се мернахме по улиците около конака и Панаир хан. От една ход на конака, до печатницата на „Южна България“, се развяваше българското знаме на войските, които не преставаха да викат „ура“. Тук беше Николаев, нещастният Филов, Муткуров, който си чоплеше нокътя на малкия пръст, като че да бе дошел да прави смотр и др. още. По настрана препускаше с кон кап. Стефов, когото спря един познайник да го пита истина ли Драгалски паша е арестуван вече, а кап. Стефов, със свойствената само нему сериозност му отговаряше:

– Михо, Михо! Ти си луд бе, маскара!

По-надолу, около Панаир хан се чуваше такъва една глъчка, шум, песни, псувни, долу, гласове: „Где си, Треперко, да излезеш да ти целунем скута“ и пр., които с телефон да слушаш, пак не можаха се разбра добре. Малко още по-надолу и по-надълбоко надникнахме, що да видиш? Целият мост на Марица, набит с хора, единът им край още към Каршияка, а другият чупи портите на конака. Повечето от тях имаха на шапките си бели китки, като малки метлички, от една трева, която расте само в Пловдивско, така щото утрината картина беше от най-живописните. Няма нужда да казваме, че тие гости на моста с белите китки на чело, бяха конарци, нашият велик войвода. Оригиналното знаме, което довчера стоеше скрито в раклата на знаменитата баба Исака, сега се развяваше гордо и величествено пред конашките порти. Освен байрактарът, около него стояха още десетина души с голи сабли и ножове. Сам войводата, с най-голяма китка на шапката, заобиколен от своите адютанти и от главния си щаб, надменно питаше полицеймастерът русин, Николай Филипович Корестелова:

– Какво прави още пашата, та не излиза? Кажете му да се не мае, че ей сега ще да скимна на момчетата да преобърнат конака на прах и на пепел!

А полицеймастерът, майор, офицерин от руската гвардия, държи под козерог и се отправя към покоите на високия пленник да предаде заповедта на войводата! „Долу“ гръмогласно и „Да живей Съединението“ така гърми непреривно от целия лагер на дружината, щото околните стъкла по прозорците се огъват. Свирепа, ожесточена и възбудена беше дружината; огън и пламък хвърчеше на секиму из очите, зъби се скърцаха на унижения вече конак, коние се разиграваха пред портите, думи оскърбителни се произнасяха. Чардафон войвода не може да се каже, че присъствуваше, стоеше, вървеше или хвърчеше. Той плуваше по пространството на седмото небе, нищо общо нямаше със земните ситни-дребни работи. Кой му завижда? Не бе малко труд и мъка. С гола сабля в ръката, чупи си коня да се изправи на задните си крака и като орел обикаля около своята Делка[264], която така също с шапка и китка на главата, със сабля и револвер през рамо, стои в първите редове на юнаците и стрели очи към стълбите кога ще да се подаде Треперко. До нея наред държи място Ангел Думбалата, с такъв голям бял калпак, върху който свободно може да се седне турски. Освен другите оръжия, той носи още на пояса си две берданки, които бяха попадали от нощната кавалерия и които той запъхнал като турски пищови.

С изгряването на слънцето изгря на стълбите и Н. Високопревъзходителство пашата, воден под мишниците от двама души. Боже мой, боже! „Долуто“, което се произнесе насреща му, и от фараони, и от солдати, беше от ония, които в сто години един път се случват. Това „долу“ запали сухо и сурово, така щото и Араби паша, със сичкото свое майорско величие, увлече се и такава нара нададе, щото като викаше „долу“, сне си и шапката от главата. Муткуров[265] си помръдна само една мустак и каза: „Излишно е“, като махна в същото време на пашата да стъпя в приготвения отпред стълбите файтон. Сиромах Треперко! Ако в нормални времена той трепереше само с ръцете си, то сега му трепереше цялото същество. Подигна крак да стъпи в колата, кониете,

неговите собствени коние, да играеш на билярд по гърбовете им, уплашиха се от „долуто“ и навалицата и почнаха да се изправят на задните си крака. Файтонът още празен, а стражата, състояща от сичката чета на нашия войвода, извадиха саблите и натъкмиха пушките, около десетина плета от хора, от четирите страни, се наготвиха да пазят пленника, като да бе той орел!

Седнал не седнал той още в колата, двама конарци разбутаха навалицата и отвориха път за Делка, която се качи в същият файтон при пашата, извади си саблята доволно упражнено и седна при Кръстевича, безцеремонно, хем от дясната му страна, така спокойно и равнодушно, като че отиваше с него на нива, като да ѝ бе той стар и познат комшия! От где до где това непознато момиче в колата, кой го е наредил на тоя мансуп, защо то, а не друг, мустакат стражар да не седне с пленника? Бяха въпросите, които мълчаливо си задаваха близкостоящите, понеже никой не познаваше Делка, никой не бе решавал да я натовари с тая почетна длъжност – да варди главнит управител на Румелия. Смигнах на Чардафон войвода, който надничаше в колата, като в кладенец, да обясни присъствието на своята подчинена при пашата, а той ми шепне на ухото:

– По-добре, бе! По-добре за тоя пусти Треперка, да го омаскарим, да покажем на симпатичните и на московците, че техния човек го извела една жена! Ние това го решихме ей сега с Дяда Райча. Не му мисли – карай да върви, холам! И за Треперка ще да се кахъря!

И действително не беше време за много мисление и придирвание, по-скоро трябаше да се изхвърли от Пловдив оня, който представляваше султана, който имаше право да вика в Румелия турска войска. Така щото, Делкиното седание при пашата беше непредвидено, между Чардафон и между Дяда Райча беше то скроено. Тряба да ви кажа, че човек озлобен и ожесточен на пашата и на неговите симпатични, като Дяда Райча нямаше в цялата област, нещо което си имаше при-

чините. Когато пашата се видя седнал на едно място с едно момиче, селянче, то той протестира твърде остро, че това не е вече някаква длъжност, но е просто унижение. Гласове „долу“ заглушиха тая донякъде справедлива жалба.

– Това вие ли го правите, Николаев[266]? – се обърна, та попита той.

– Хората ти правят чест, като ти дават мома за пазител – викаха от тълпата.

Тръгна най-после колата със заробения паша. Началник на конвоя, който щеше да води пленения, естествено трябаше да бъде войводата. А сто пъти по-естествено беше, че мястото, гдето трябаше да се заведе тоя пленник – само на градеца Голямо Конаре принадлежеше. Нима Сопот, Карлово или Перущица трябаше да се удостои с тая чест? – Никога. Или пък руският град Рени, както направиха рубладжийските революционери от 9-ий август, като изпратиха там пленения княз Александра? Да, но хората от 6 септември нямаха нищо общо с руския цар. Не им плащаше той айлък, не чакаха тие от него *Анна на шею* и „Спасибо“, не целуваха неговите тирански нозе, не продаваха отечество и България, но напротив, искаха да подарят още на тая България една турска област! Хората от 6 септември бяха верни слуги на желанията на цял един народ, ето защо тие не търсеха Рени и руски жандарми да им пазят пленника. Не едно Конаре, но село Мечкюр даже можеше да пази техния роб. Факт още е, че хората от 6-ий на подигравка прекараха пред руското консулато пашата, с подсмивка, а хората от 9-ий – уви! – като добитък нападаха в калта пред това консулато! В какво бяха тие прегрешили, за да падат на колене и да искат прошка? – От рабите, от продадените, от подкупените и изменниците – можеш ли да искаш сметка за действия? Това е само истина, че в българска земя не можаха тие да намерят едно кьошенце, да скрият своята откраднатата жертва, а това събитие е доволно да удовлетвори историята!

Ние лично, преди да потегли колата с пашата, три пъти ка-

захме на Чардафона на ухото да бърза доколкото е възможно повече, да кара направо през моста за Каршияка. От конака до тоя мост има само няколко крачки, а минат един път мостът – Треперко го нямаше вече в града. В интереса на делото беше, щото тоя владетел час по-скоро да го няма, за което и казахме на Чардафона да се разпореди. С очите си видяхме когато тръгна, значи бяхме спокойни вече откъм тая страна.

– Не бой се, дядо Кръстевич! Довечера баба Исака ще ви направи една българска чорба, с оцет и с пипер, да си усетите малко сърцето – говореше войводата на пашата при тръгване, понеже тъй беше я отпуснал вече а ла Чардафон, напуснал бе сериозността, която го ръководеше през нощта.

После тоя акт, акт най-знаменит в святото дело от 6-ий, секи въздъхна свободно и почна да мисли вече за други второстепенни работи, които естествено трябаше да настъпят после вдиганието на представителя на Румелия. Един отиде да стяга войските за поход към турската граница; втори се отправиха на телеграфната станция, за да известят българския Княз (а защо не руският?); трети се завзеха с нареждането на временно правителство, а четвърти се оттеглиха дома, дордето се пообистрят работите. Вървим с Муткурова към градския съвет, чува се нещо из далечните улици на града, което много прилича на „Долу“ и на „Да живей“. Помислихме си, че това са граждани, веселят се за станалото в конака. Два часа се бяха изминали вече от изпращанието пашата *през моста*, когато ни срещна доктор Чомаков.

– Безгранична ми е враждата на това скитало, в очите не искам да го погледна, но като го видях в такова положение – съжалих го – каза Чомаков и въздъхна. – Лоша работа, да пази господ! Но пък от друга страна – хак му е, защото много беше я ударил на инат! – прибави той.

– За кого говорите вие, дядо Чомаков? – попитахме ние, тъй като не можехме да се усетим кого е той видял в такова положение.

– А бе за кого? Като че не знаете: вашия любезен приятел,

Треперко паша, когото разхождате из града и когото срещнах ей тука до градския съвет – отговори дядо Чомаков.

Ние се спогледахме един други и задигахме рамене. Какво търси пашата при градския съвет – хвръкнал ли е, когато той трябаше да бъде вече на половин на пътя към новата си резиденция – Конаре? Но ето, че се задава из ближната улица познато шествие, хора с пушки, със знаме, с китки и с Чардафон начело. Буйна непроходима гора наоколо от хора, пушки и сабли, а Треперко в колата си, като бюлбюл, с балон да се спуснеш и слезеш при него. Сичката конарска чета, позната вече на читателите, го води, весела и засмяна, вика до синьото небе: „долу“ и „да живей“.

– Чардафон! Това е предателство от твоя страна, измяна, ти вредиш на делото с тие си глупости, ти си за обесване човек! – викаме ние с пяна на устата. – Какво търсиш из града? Защо не вървя право по моста?

– Охо-хо, фараон! – отговаря войводата съвършено обикновен, като че се намира в хотел „Баня“ при дяда Гергя, като че не води един главен управител, а сякаш че отива със Стоя Пъдарина на „близване“.

Ние се пукаме откъм гърба.

– Слушайте бе! Защо го опъвате на вересия? – почва той. – От какво се стряскате? От тоя боклук, Треперка? Че аз с помощта на моите 800 души фараони да не съм Чардафон Великий, ако не го заведа не в Конаре, но в Одрин, ако обичате! Кражба ли правим ние, че да го водим от конака право през моста? Слушайте бей, аз право говоря! Тук има чарди, на които сърцата са изгорели от черните души на Треперка. За да им падне сърце на място, нека го поразхождат из града и му се порадват. Това не бива секи ден; в стоте години един път се случва! Па освен това, нека видят консулите, особено руският, как ние фараоните, т.е. българите, разхождаме с мома техния човек, на какво низко дередже го държем! Тая магия ние скроихме с Дяда Райча. Да живей Съединението! Долу пашата! – извика войводата и разигра своя кон!

Дружината последва неговия пример и тежкият конвой се отправи към мегдана Джумая.

И така Кръстевич паша се изложи на тие изпитания, благодарение само на нашия херой и на Дяда Райча, който го бодеше отстрани. Тие двамата скроили тоя план да се разведе пленникът тържествено из града, да го види мало и голямо, сухо и сурово. Преминуват покрай сичките европейски консулата, с цялата чета, със знамето и пашата. Като наближавали до дома на който и да е консул, тръгвали по-полека и викали до бога: „Долу Румелия! Долу пашата! Да живей Съединението и княз Александър!“ През сичкото това време, Делка се мъдрела при Н. Високопревъзходителство. Като наближили до руското консулато, тук и „долуто“ и „да живей“ взели по-остра и по-тенденциозна форма, па и колата вървяла по-бавно, за да могат да видят от консулатото подобре плачевното състояние на своя верен човек! С една реч, ако пред другите консулата имало само проста демонстрация, то пред руското станало и някакво си отмъщение. Хората от консулатото не само че не се явили с достойнство, но заключени гледали през прозорците, между пердетата. Робът слуга на руския цар, *Русский Странник*, говори в своята книга „Превратът в Румелия“, че ако бяха издигнали знамето в руското консулато, като минувал пашата, и ако консулът бил заявил тържествено от балкона волята на Государя, как той обича Кръстевича, то сичката тълпа щяла да се разбяга и остави свободен пашата! Ние, които имаме претенцията да познаваме работите в България повече, отколкото секи слуга, утвърдяваме противното. Ние мислим, че ако подобно нещо се би само забележило от императорското консулато, то това последното щеше да се преобърне на развалините на Трапезица!

И като тръгнали вече за Конаре, пак нашият войвода не си турил зло на сърцето, пак не бързал. Наместо да върви право за определеното място, той се отбива за село Царацово нарочно.

– Прочуто е това селце, дядо Кръстевич – говорел той на своята жертва. – Чисти българи живеят в него, ни една черна душа се не намира вътре! Как ще да речете, Ваше Високопревъзходителство?

– Е да! Има такива села – отговорило превъзходителството и въздъхнало.

– Сарп българи са! Не ща аз шега. Хе-е! Видиш ли оная малката къщичка, без прозорци? Там живее дядо Иван Арабаджията, стар български комита. Фараонин човек е той! Кола и рала е правил, за да вземе пет пари и нахрани нашия светец и господ, Васил Левски. Где такива българи? От една страна натовари тях, а от друга Румелия – по-тежки ще да дойдат! Твоя милост тряба да го познаваш? – се обърнал той пак към Кръстевича въпросително.

– Да... Чувал съм го – отговорил пашата, като че с керпиден да излезли тие четири думи из устата му.

– А с Васил Левски познаваш ли се, Ваше Превъзходителство? – попитал нашият от един път, като че от сън да се събудил. – Ах, где като него човек! Три града да бяха изгорели, само той да останеше жив! Тоя Хаджи Иванчо, турска паница – гробът му да се провали! Той му изяде главата. Фараонията много изгуби с тоя мъж; няма се роди втори българин като него. Виждаш ли, там хе-е! Ония, зелените брястове, които са до пътя? Там той, сиромахът, е лежал на зелената трева по цял ден, дорде се мръкне. Един път, малко останало да умре сиромахът от сърцебол, защото често страдаеше от тая болест! Чувал си ти по сяка вероятност за тая българска звезда?

– Далеч ли е още Конаре? – попитал пашата наместо отговор.

– Ама ти почиташ, тоя човек, дядо Кръстевич? – се запъва и пита войводата.

– Разбира се! – отговаря злочестият дядо Кръстевич.

– Да живееш, Ваше Превъзходителство! – допълня Чардафонът.

Не може да се каже, че Чардафонът съвсем за подигравка е питал пашата за тие чужди за него работи и му е препоръчал бае Ивана Арабаджията и Левски. По своята съобщителна натура, скоро той обръгнал с него, мислел го, че е от фараоните вече, и увлечен от своите идеали, следвал да разказва. Но ни една оскърбителна дума, никаква грубост и нарочна злоба не си позволил той да употреби срещу бившия главен управител. Тоя последният сам беше писал на зетя си, Александриди, че той благодари на своите пазачи, които са го довели до Конаре. Дордето стигнат до последното това село, сам Чардафон с ръката си правил на пашата цигари от своята тютюнева кесия, която беше от волска башика (мехур). Като стигнали вече, Кръстевич, расъл и порасъл в царството на бакшишите, бръкнал в джеба си и спуснал в ръката на войводата някаква си тежка и студена монета. Това било голяма турска лира, пет на едно място. Нашият херой си дръпнал ръката, като че змийско езиче го клъвнало.

– Дядо Кръстевич, вие ме оскърбявате! – казал той сърдито. – Досега аз гледах на вас с уважение, но оттук нататък ще да престана вече! Че за кого ме земате вие, да ми давате пари, да ми плащате! Дайте ги за конарското училище. Мен ще ми плати България и княз Александър!

– Не това мислех аз, господине мой! Сиромах момче си, искам да ти възблагодаря за добрините – отговорил дядо Кръстевич и си скрил жълтото петало.

– Че студена пък пущината, бей! По цялата ръка ме побиха тръпки, като я спусна между пръстите ми. Сега за първи път през живота си бях се удостоил да стисна такава магия (т.е. лирата)!

– Ти си кукувица бе, войводо! – четеше по-после морал Стою Пъдаринът на Чардафона, щом се отвореше дума за тоя бакшиш. – Да бях аз на мястото ти, че да я не взема? Докато го заведа от Пловдив до Конаре, щях да стана да ме сочат сега с пръст, да ми казват наместо Стою Пъдарина – *нашият достоен гражданин, господин Стою Филипов*! По 500

лири земаше в месецът. Какво има, че на един фукария, като тебе и мене, отделил сто танета? Аз като съм земал на месец по 500 гроша пъдарска заплата, на колко гурбета съм давал половината! И слава богу, вратът ми е пак червен. Такива келепири веднъж се случват през живота на човека. Ама кой ще ходи с панталони от умряло, та не Чардафонът?

Тряба да отбележа тука, че после 6-ий септемврий Пъдаринът сам даде повишение на своя адютантин, като го наричаше войвода, а себе си туряше за негов адютантин. Чардафонът, като човек, който не ламти за големи чинове, постоянствуваше да се числи по стария разряд, казваше, че е доволен сега засега.

В Голямо Конаре знаеха вече за станалото, имаха известие, че им иде скъп гост, воден от техния питомец и от Делка. Думбалата с по-голямата част от дружината беше останал в Пловдив за караул из града. Жителите на Конаре, колкото бяха останали в селото, сѐ старци, жени и деца, излязоха да срещнат своите момчета победители, вън от селото. Радостта и ентусиазмът били в апогея. Сещат се читателите, че измежду другите, кой най-много се е радвал освен общо, но и частно. Тие били баба Исака и Костаки Дедето, с когото читателите са запознати вече отчасти и който, по старост, така също не отишъл от вечерта с дружината. Баба Исака била променена с ония дрехи, които не била обличала отпреди девет години, когато ходила на Рилския манастир „Св. Иван“, държала синя кърпица в дясната си ръка, на която имало изписано тънан, и която кърпица значела, че стопанката ѝ е свободна тоя ден от занятия, облечена е парадно. И Дедето не падал по-долу. Освен другото, той се бил обръснал още тая заран, навлякъл на гърба си едно черно сетре, което било набърчено, като книжен фенер, и което той имал от турско време още, тъй като то било без яка – най-обичната турска мода.

Нашите хора стъпали на пара, пеели песен. Не може да се каже, че и пашата не е бил в по-добро разположение, защото,

първо, отървал се от въпросите на войводата, а второ – като виждал, че присъствуват и стари хора, и жени – десет пъти бил по-сигурен за живота си. Щом наближило шествието, щом баба Исака видяла своя като чадо херой да разиграва коня си около пашата, тя си турила двете ръце на сбръчканото лице и заплакала с глас, като че гледала своят любимец под бяло платно.

– Ох, синко, синко!... Жива ли бях, баба, да те видя на тая чест!... Ох, ох! Прости ме, чадо, гдето съм ти се карала! Проста съм, баба, где да знаях аз от тие дълбоки и царски работи – нареждала още баба Исака и се впуснала да прегърне нашия херой.

– Черна душо! Зная, зная, какво те боли – отговаря нашият, но гласът му малко трепери, трогнала го бабата. – Ти искаш да се ожениш за дяда Кръстевича, но той си има бабичка, орех да счупиш отгоре ѝ, а не като тебе сврака!

Баба Исака не се засмива още от силното възбуждение, продължава да плаче. А добродушното Деде, разтреперало се цяло-целеничко, отложило си калпака благоговейно, задръстило си очите със сълзи, доближава до коня на войводата.

– Мило юначе! Дай да ти целуна ръка, чакай да те прегърна и благословя!

Дедето се удържало да не каже *Чардафон*, силно било убедено, че това име оттук нататък не прилича вече на нашия войвода. Чардафонът го хванал за брадата, в отговор на трогнатите му думи, но отпосле се целунали двамата по устата. Дедето търтило после пред шествието с отложен калпак и вика, колкото си може!

– Хайде, хайде! Излизвайте да видите пашата и посрещнете нашите юнаци и войводи!

Колата с пленника вървяла медлено през селото и високият гост слязъл в една от по-добрите къщици. Тук баба Исака погледнала въпросително. Тя била полуверена, че пашата ще да бъде у нея на гости по много причини. Като наредил

войводата необходимото число караули около квартирата на Кръстевича, влязъл при него да му каже няколко успокоително думи и да го попита от какво има нужда из града да му го достави немедлено.

– Дядо Кръстевич, аз мисля, че вие като стари хора, за да не се сакълдисвате, ще му ударите едни тавли? Аз ще ви намеря, и тавли и човек, който да може да ги играе – казал Чардафонът.

– Благодаря ви, господине! – отговорил щастливият дядо Кръстевич.

– А че прощавай, бей господин Кръстевич – повторил нашият. – Тъй стават такива народни работи! Аз ви казвам *дядо* Кръстевич, ама извинете; не че искам да ви наскърбя нещо с това, но обичам да си я караме така по български, по нашенски. Не сме ние от учените хора, както ни виждате.

– Бог да прощава, господине! – казал старецът.

На втория още ден Чардафон протестира, че той не е благодарен от положението си в Конаре, за унижение го счита да пази един 65-годишен старец, иска да върви със своите фараони на Харманлии, на турската граница. Писмата, които ми той пишеше от Конаре това време бяха озаглавени така: „До председателя на републиката и на фараоните. Изходящ номер – баба Исака“. Но нощно време, крадешката дохождаше в Пловдив, да види какво има, да си обиколи четата, която, както казахме, остана в града. Когато руският шпионин Тодоров уби Дяда Райча, то Чардафон се намери посреднощ в Пловдив, разтреперан и облян в сълзи.

– Защо стоите, бе! Защо се мъдрите? Нож на сичко, щото е подло, руско и Гешовско! Нож и куршум! Дядо Райчо – ах-ах-ах! Той е по-скъп за нас сто пъти, отколкото самият руски цар, гроба му да се провали! Язък, гдето аз му нося саблята! Не можах да отмъстя! Иди сега, и недей заколва Треперка в Конаре като петровско пиле! – свършваше той вън от себе си.

Наистина, че Дядо Райчо още през животът си, преди 6-ий септемврий, беше подарил на нашия войвода една сабля,

за която той сега споменаваше. Най-много се сърдеше на своите фараони от четата, които дошли при трупа на Дядо Райчо, същата минута още подир убийството му, а не нападнали къщите на симпатичните развратници. Вината не беше и у тях, защото тие си изпълниха длъжност. Когато видяха, че Дядо Райчо е облян в кръв, едно отделение от 250 души начело с Шилева, извади ножовете и цепеше на Джумаята въздуха с викове:

– Смърт на руските шпиони Гешови и Хаканови! Отмъщение за Дяда Райча!...

Благоразумието и овчето великодушие, което после роди 9-ий август и 19-ий февруарий, възпряха истинските и справедливите тие пориви, както на конарци, така и на други. Кръвта на Дяда Райча трябаше да бъде умита поне с 10–15 души от пловдивските руски слуги и предатели, наречени лъжливи съединисти!

— — —

На 9-ий септември Негово Височество княз Александър пътуваше тържествено по пътя между Калофер и Пловдив. С цвете и с триумфални порти беше изпълнен целият път. В с. Чолнукът беше спрял Князът да хапне нещо на кръчмата. По едно време, откъм с. Строюво, направо през нивята се дигна облак, в който можеха да се съгледат няколко души с коние, които така бягаха, като че глава да носеха. Право към ханчето, гдето бе спрял Князът се отправиха. По-наблизо, по-наблизо, можахме да познаем нашия херой. Чул той за преминуването на Княза, макар че Конаре е далеч на 3–3 1/2 часа, дошел да присъствува и той, без да го кани някой, разбира се, като оставил пазението на своя пленник. Освен Делка, с него имаше още до 12–15 души адютанти. Сичките застанаха близо до княжеския файтон, Чардафонът, разбира се, начело, в твърде почетна поза към Княза. Тоя последният говореше с други депутации и не обръщаше още внимание

на присъствието на едного от виновниците на неговото извънредно пътуване. Ние взехме грижата да направим представлението, тъй като първият министър Каравелов беше отишел да яде сирене с гавазите.

– Негова милост е така нареченият Чардафон, В. Височество, който направи това и това – казахме ние. – Момата е, която седна при пашата.

– А, познавам го! Нали е той родом от Габрово? – каза Князът и се доближи до коня на своя стар познайник, който още повече си изкривяваше ръката, която държеше на козирог.

– Каква е тая униформа? – попита втори път Князът, като държеше за пеша мундиря на Чардафона, мундир, който имаше на сяко място зелени ширити.

– Чардафонска, В. Височество, сиреч Хаджидимитровска! – бе отговорът на нашия.

Тънка усмивка поподигна една мустак на Княза, който продължи:

– А имат сичките твои другари такава униформа? Тя е много хубава...

– Никак не, В. Височество, защото сичките са фараони, сиреч сиромаси! – отговори нашият.

Забележително, че Князът се разсмя, а Чардафонът остана сериозен. Гдето каза той, че познавал нашия херой от Габрово още, сещат се читателите от какви обстоятелства и събития произхожда това познанство? – От злощастния преврат през 1881 г. и от действията на Чардафона, които ние вече описахме. Подир малко пристигна и първият министър Каравелов, като видя, че Князът говори с непознати хора, който дъвчеше още сирене и хляб.

– А, той бил Чардафонът! Ние сме стари познайници; той ме заведе в Търново миналата година – каза първият министър на Княза.

– Благодарим ви за честта, която ни направихте тогава – забележи нашият със свойствената нему ирония, па гледа

мене и тегли с носа си, което значи, че Каравелов мирише на козе месо.

– Че и аз го познавам – потвърди Князът.

Н. Височество каза няколко ласкателни думи на Делка и заповед се даде за тръгване към Пловдив. Чардафонът и четата му като стрела се впуснаха да конвоират високия гост.

XVII

Време е да попитат читателите: Ами где остана Фратю Попов, за когото Чардафон още преди 6-ий бълваше отрова? В правото си са, тъй като имат предшествующи запознавания с тая личност и с отношенията между конарци и нашия. 6 септември свари Фратя Попов по бели гащи, въодушевен още с първите си идеали за Румелия и с ненавистта си към Чардафоновите хора. Естествено е за човешката природа, че после бляскавите победи на Голямоконарските *голтаци, бербанти* и *колибари*, както ги наричаше Фратю, хора, за които той, Фратю, беше бич, които оскърбявал, онеправдавал и псувал – да им е скимнало нещо на ума за тоя християнски еничерин. Не само това, но случи се и нещо повече. След диганието на пашата, около двадесят души с коние и пеша скороходци, се втурват по селата из овчехлъмската околия да дирят Фратя и му заплатят, каквото му се пада. Разбира се, че тая дълбока тайна е била известна само в конарската среда.

Търсили ден скороходците, търсили два, но няма Фратя, няма другарите му. Вчерашен ли е Фратю? Не знае ли той, че каквото е дробил, такова и ще да папа? Не е ли чул той, че неговите *бербанти* и *голтаци* държат в селото си пашата? Един ден, тъкмо когато конарската чета се готвеше да върви за турската граница, обадиха ни, че видели Фратя да го карат двама конарци, които го арестували в Панаир хан. Прибавиха тие още, че той бил дотолкова в добро разположение,

щото от добрини и от надежди за светло бъдеще долната му устна се била попукала, като на узрял пъпеш кората. Като познавахме своя другар Чардафона и обстоятелството, че той заминува вечерта за граница, гдето, по сяка вероятност, щеше да се заведе и Фратю, със силата на военний комендантин освободихме го. Сиромах Фратю! Очите му бяха изскочили като на кратеци.

– Бре брате! Аз се чудя да си наумя, какво зло съм направил на тия момчета – говореше той, без да го пита някой. – Знаете ли, че аз съм бил завинаги предан на партията, либерал съм в душата си, бил съм като трън в очите на оня подлец Бобчева и на другарите му лъжливи съединисти?

За да покаже нравствено участие в общото дело и течение, бае Фратю отстъпи от частните дертове, попита за вървежа на работите, за разположението на Н. Височество, дали е той доволен от пловдивци, и въобще, от тракийци, разкланя се учтиво, поблагодари ни за человеколюбивата постъпка, каза, че имал работа и закриви в една от пловдивските криви улици.

– Много-много недей пречи, защото конарци не са заминали още, каза му за сведение един от приятелите.

– Благодаря – отговори Фратю и крачките му отбелязваха френско метро, а дългото му пардесю се поподигна изотзад, при сичко, че вятър нямаше.

– Скоро тичайте на станцията, че Фратю Попов е вече в лагера на Чардафона – обади се един приятел. – Видяхме, че един файтон хвърчеше към станцията, Фратю изображаваше в него христовото разпятие, а двама конарци, туй с големите калпаци, държеха го от двете страни и следваха да викат на файтонджията: „скоро, скоро“!

Нямаше що. Захванал си се за една работа, тряба да се свърши. Отиваме на станцията, виждаме с очите си онуй, за което ни се бе казало – лагера на Чардафона на тръгвание за турската граница. На една страна свирят гайди и кавали, посред се играй хоро пепеляно. По-нататък, Ангел Дум-

балски – декламира *молитвата* на Ботева, а слушателите му викат: „Долу черните! Да пукнат калугерите! Да живеят сиромасите!“ На друга страна, покрай пътя, пазят двама жандарми, а няколко души конарци, с подсукани мустаци и с китки на главата, задават на тие жандарми такива въпроси:

– Защо не позабиколите към нашето село да наредите работите и да сторите заптъ хайманите? Нашето село знае да приема и изпраща такива, като вас скъпи гости! А где е ваший *Треперко паша*? Не ви ли е мило за него? Челеби Петраки Аврадалъ иде! Скоро взимайте му под козирог!

А сиромашките жандари дигат рамене. Конарци им се смееха с горните въпроси, защото техните другари бяха обезоръжени и арестувани в Конаре. Посред лагера се развява известното знаме, а няколко крачки вече по-надалеч, Чардафон Великий, заобиколен от щаба си, седи на зелената морава и псува немците, че нарочно бавят приготовлението на трена, който ще ги води. В това време именно, файтонът пригърмява и Фратю Попов изгрява в лагера на своите *бербанти* и *колибари*. Първий глас: „Фратю Попова карат!“ беше равносилен с известието: „Турците превзели Каршиява“. Целият лагер трепна, на минута се образува полукръг около файтона, стотина зъби се скръцнаха, толкова юмруци се стиснаха.

– Ах, пезевенг с пезевенг, падна ли ни ти нас на ръчицата! – се провикваше един старец, на който Фратю развалил плета в качеството си на съдия.

– Где е топуза от камбаната бе, магаре? – питаше едно младо момче и правеше такива жестове, които не влязват под перото.

– Олеле, мамо, пак ще ме бият... – пееше друг един доброволец.

– Ах, черна душо! „помниш ли?“, „знаеш ли?“ и пр. – се чуваха други гласове.

– Пей че мирише на *козе месо* – викаха други.

– Момчета, вярна дружина! – извика най-после Чардафона

с тържествующ глас. – Да постъпим с тая черна и козя душа така, както е постъпил Стефан Караджата с турский чауш, а Христо Ботев с пленените турци от парахода *Радецки*.

– Да го питаме само за топуза, какво щеше да го прави (че Фратю иска да арестува топуза, беше известно вече) – се обадиха от дружината...

А Фратю се мъдри посред това развълнувано море и блаженствува. Когато той съгледа, че пристигнахме ние, поиска да хвръкне сиромаха и се закачи за нас.

– Чардафон! Скоро пущай човека, тие работи са неприлични! – казаха застъпниците.

– И вие сте черни души, дошли сте да правите бунт в дружината ми – отговори Чардафонът. – Но на тая дружина аз съм главатарът, аз заповядвам! Секи, който дохожда отвън да ми се меси в работата, аз ще да го арестувам заедно с Фратя.

– Чардафон! В името на Временното правителство ти заповядваме – казахме ние.

– Който отива на границата не слуша вр. правителство – отговаря Чардафонът.

– В името на Тайний комитет, Чардафон, ти заповядвам – каза Паница[267].

А Тайний комитет беше за Чардафон сѣ едно, като буквата на Евангелието. Пред тоя комитет няма вече упорство. Но Чардафонът се мръщи още, гледа ни полузасмяно и полусериозно, вижда се, че на две страни клони. Па е шеговит дявол, иска да помъчи Фратя, поне нравствено.

– Питайте дружината, ако тя го отпусне и прости, аз нямам нищо – каза той.

– Не искаме! Ние ще го земем със себе си да носи вода и да ни готви – викаше целият лагер.

– Ние ще да се върнем дома си, ако не ни се даде тоя пезевенгин – протестира за своя пай Ангел Думбалски и цитира един куплет от Ботйовите стихотворения.

– Да живей бай Думбалски – се чуват одобрителни гласове.

А Чардафона дига култуци, че го поддържала вярната му дружина. Суче си той малкия мустак и намигва с едното си око към нас, така щото неволно ни разсмя. Това чакаше и сиромах Фратю. Той застана пред нас и изрева колкото си можеше:

– Вие бащи, вие майки! Аман!

– От нас виждаш, че нищо не зависи, моли се на войводата Чардафона – каза другарят ни доктор Ю.[268], без да иска, само да се отърве от страшните очи на Фратя, които в няколко минути бяха пораснали колкото обелени яйца.

Повърна се тогава Фратю и на колене падна пред краката на Чардафона с кръстосани на гърдите ръце. Тряба да ви обадя, че Фратю е по-висок от Чардафона почти на половин метър, така щото, като си подгъна коленете, тамам се изравниха главите им. Фратю е на 40 години човек, а противникът му едва ли има 25. С Фратювите мустаки можеш да запушиш три винени шишета, когато Чардафонските са едвам наперили.

– Чардафон! Великий войводо! Прошка ти искам, братко. Сбърках едно време! Моля ти се! Жена, деца имам!

– Кажи непобедимий – отговаря Чардафона иронически.

– Непобедимий – повтаря Фратю.

– Славний кажи.

– Славний – казва Фратю.

– Ваше Величество ме наречи.

– Ваше Величество – отговаря Фратю.

– Бягай отпредя ми бе, пезевенг! – извика най-после Чардафонът и кихна, та се засмя, засмя се целий лагер, засмя се и който гледаше отстрани.

А Фратю мисли, че е наскърбил „негово величество“, продължава да стои още на колене и да се моли.

– Целуни му ръка – извика един от нас!

Фратю се наведе и едва-що бе извършил това свещенодействие, когато чу думите:

– Освободен си вече, ставай и върви!

Показаха му сиромаха една миша пътечка към града, той сне шапка да благодари, поиска да каже нещо, но смехове и викание като на куче го заглушиха. Поотстъпи няколко крачки, пообърна се назад, но когато Ангел Думбалски се показа и направи движение, че ще го гони, а пък други извикаха: „Бягай, че те стигна!“ – то из пътя към града се виждаше вече, че се дига един стълб от прах, а зад него кон бягаше или човек – мъчно бе да се каже утвърдително.

– Топузът падна бе, пезевенк! – викаха още от лагера...

Освен Фратя, в лагера на Чардафона намерихме още и Голомехова, така също един от черните. Той трепереше по ноти и по правила, от страх, разбира се. На сяка минута хлъцваше по един път, което хълцание още повече увеличаваше треперението. Подир Фратя и той бе освободен от страшната екзекуция. Чардафонът не остана доволен от нашето застъпничество. Когато останахме насаме, той даде мнение, че ние сме внасяли деморализация измежду фараонския лагер, че задържанието на Фратя щяло да възвиши духа на дружината.

Същата вечер още той потегли за границата наедно с четата си. Щом стигна в Хасково, подир два-три дена направя един митинг против черните души, които както е известно, голямо гнездо имат в тоя градец. В митинга ораторите и бюрото наистина, че били от местните коренни граждани; но зад гърба им стоели фараоните. Рано още заранта, войводата подранил в казармата и издал следующия словесен приказ:

– Чарди! Днес в града ще стават магии против черните, които са мухлясали в тая касабица. Делото е свято. Затуй, секи от вас е свободен да присъствува без оръжие и вика долу. Идете, може да дотрябате. Ако чуете, че някоя уста се отвори и хвали руския цар, магьосвайте го!...

Тук ние сме длъжни да се похвалим, защото скоро подир 6-ий септември, случаят се засмя на нашия херой. Той се произведе във военен чин – подпоручик! Това производство беше за него голям сюрприз. Той се отказа и цял месец не ис-

каше да се подпише с чина си. Казваше, че не бил достоен за тая служба, желаел да си остане Чардафон, боял се, че щом захванали да му отдават чест, да има денщик, да го наричат „Ваше благородие“ (в Румелия тая титла съществуваше), то и сам той не бил уверен няма ли замирише на козе месо. Като се помири вече с новото си положение, свиква една вечер дружината, ръкува се със сичките и чете им пак словесен приказ:

– Чарди – почва той. – Големите фараони, без да ме питат, направят ме офицер. То не е офицер, ама близо е до него, демек офицерче го кажете. Аз мърдах, скачах, ама не може. Туй не е приказът на румелийските паши, но височайше указ на Негово Височество българския княз Александър I!

– А бе то се знае – възразил Ангел Думбалски. – Ако един български княз и един келяв паша ги вържем на едно дередже, то защо правихме толкова гюрюлтии?

– Та ще ви кажа, чарди, мен ме вече магьосаха. Ща не ща, ще се преглътне тоя хап. Сами разбирате, колко аз се отделям от вас и вие от мене с тоя проклет чин; но казах го – няма що да се чини. Засега аз ще приема, а за сетне, като се обистрят работите, пак ще си станем наши. Онова, за което съм ви събрал, е следующето. Вие знаете, че туй на офицерите, сичките долни чинове, тряба да им дават чест, да не приказват с тях, освен по работа, да не смеят да седнат или да си „цамбукнат“ (да пият) при тях, да им казват „Ваше благородие“ и „господин“, и много други още заврънгъчки, за които само като си помисля, глава ме заболява. Аз съм намислил да я калайдисаме тая работа по конарски. Никакви от горните почети няма да ми отдавате; а наместо подпоручик, ще ми казвате само старото име: „Чардафон войвода“. Като дохождам заран в казармата и ви поздравя с „живейте момчета“, наместо „здраве желаем“ и други такива московлуци, ще ми отговаряте: „Дал бог добро, войводо“, или „Живей, войводо!“ Ама добре помнете, че това само между нас, чардите ще става хъ! Щом има помежду ни някой военен, истер-исте-

мес, ще дигате ръка. Сега е военно време; млатвят някого на скъсване, та ще помни после кога е ставало Съединението...

Предложението било прието едногласно. Сяка почти вечер Чардафонът оставаше офицерското общество и тайно отиваше при Чардите на веселие. Писнат два-три кавалад-Дядовата Николова песен и играта се захване. Дедето играеше най-добре на ръченици и зебешката. Тряба да ви кажа, че Дедето се състоеше вече на служба в Чардафоновия отряд, на длъжност фелдшер. И баба Исака тръгва един ден за Хасково, да се запише сестра милосердна, но наместо да седне в трена за Одрин, т.е. хасковския, сбъркала и се качила на тоя трен, който отива за Т. Пазарджик. Пита, пита за Чардафона, никой го не виждал. Чак на втория ден разбрала, че на друга капия нападнала и по тая причина махнала с ръка и се върнала в Конаре.

Чувствителните офицери до скоро време негодуваха против военния либерализъм на своя събрат. Два месеца подир заминуването му в Хасково върна се един ден в Пловдив, подпоручик вече. Случайно или нарочно, на станцията имаше голямо множество, между които се намираха и доволно военни. Щом тренът се спря и служителят отвори вагона, в който беше нашият, с офицерски пагони вече, мнозина се натрупаха да го гледат и се смеят, защото униформата му беше „кърък-хамбар“, т.е. мундирът Хаджидимитровски, панталоните – артилерийски, шапката – конарска, и т.н. Той се мотолевеше още из вагона, уж че си събира нещата, но по едно време се изпречи на вратата, като си държеше ръцете отзад и почна да говори.

– Господа! Офицер съм вече. За да ви докажа, че глава давам за офицерското тяло, за честта на мундира и за достолепието на пагоните – ето ви доказателство!

Това каза той и измъкна отзад гърбът си една бъклица, която обърна срещу публиката, затули се цялото му лице зад нея и я наду за чест на офицерството! Ама че бъклица ли беше пък! Тя приличаше на колело. От Хасково я напълнили,

цял ден пили няколко души – защото Чардафонът никога не остава без приятели – сичките служещи от трена бяха пияни, сѐ от тая съдина, и пак половината беше пълна. Разбира се, че военните почнаха да негодуват против постъпките на Чардафона, но той ги молеше да опънели и тие от бъклицата, та да видят, какво има на света.

Нашият херой не бе честит да земе участие в сръбско-българската война, за което никога няма да прости на военното началство. Както е известно, Хасковският отряд, повечето доброволци, остана да пази границата и тишината по турската граница, в който отряд влизаше и Чардата. По едно време той стана твърде голям човек, като го оставиха началник на целият отряд по сичката линия. Спиро Керпията не можеше да глътне тоя горчив хап, да дава рапорти на Чардафона, тъй като тие бяха във вражда, макар и тайнствена още. Ето защо, Керпията нарочно се забави в София после връщанието му от бойното поле. Спиро Керпията споменахме, пак според него, изпречват се напредя ни ред още особи, на които, трябаше поне по една страница да бъде отделена и посветена в настоящата книга. Стоян Празов, например, сами признаваме, че твърде сухо премина. Остана ялов и Герджикът, който със своята мъдрост на 6-ий септември, два деня на своя глава държа реда и тишината в Коприщица, като би само трима души и събра реквизицията от каракачаните по планината с такива чисти сметки, щото парче книга не потряба за записване! Скъпи се показахме и към Аджелето, трябаше се нещо от неговата анекдотична точност, акуратността му по домашната икономия и пр. Оскърбен тряба да бъде и Марко Марков, в сферата на интернационализма и на „човешкото право“ и с дългото пардесю. Съжаляваме, че „ситуацията на положението“ и „духовните връзки“, перфидно и безсъвестно ни възпрепятствуваха на благите намерения. Уж Радославов стана президент-министър да се ощастливи България, а то хората се принудиха да отстъпят, в Ловеч за позиции и там да пишат програми. Съжаляваме!

Спиро Керпията, например. Че кой е Спиро Керпията? Имат ли читателите от него приблизително макар понятие? Като имаме ние Спира Керпията на ръце, крепости сме в състояние да разбием, а не книга да напишем. Спиро Керпията е оня човек, който до 33-та си година е успял да прекара през ръка 33 занаята, един на други противоположни. От трите четвърти от тие занаяти, той е умивал ръце, като е бил господаря си или господарката си, а от останалите е подавал оставка, защото него са били. Само в пет от тие занаяти, той е успявал да си вземе, като бяга, и багажа, а в другите случаи излезвал чиста самоковска работа. Занаятите са били извършвани в следующите държави, държавици, страни, градове и села: Турция, Гърция, Сърбия, Румъния, Маджарско, България, Македония, Азия, Добруджа, Стара Сърбия, Арнаутлукът и пр.; Цариград, Одрин, Смирна, Солун, Атина, Корфу, Велес, Призрен, Белград, Смедерово, Ужица, Пловдив, Русе, Шумен, Варна, Букурещ, Крайово, Турно-Северин, Браила, Гюргево, Кюстенджа, Сегедин и пр. и пр. По-главните от тие занаяти са били: керемекчия и тухладжия, млекар, белберин, симитчия, фурнаджия, дюлгерин, пазвантин, файтонджия, бозаджия (съвместно с халваджилък), кръчмарин, ясакчия, тютюнджия, ахчия, воденичарин, градинарин, кехая (само три деня стоял в едно сръбско село), калугер, каведжия, сладкарин, пъдарин, жандарин и най-после – офицерин! За да прескочи Керпията през сичките тие долапи и да тури на раменете си пагони – за това се трябат пет оки хартия, да се разкаже.

Освен това, секи от горепоменатите по-главни занаяти, имат своята история, но казахме го я – ситуацията бърка. Например, воденичар Керпията стоял само един ден. Това било в Румъния. Днес се той условил с чокоина и през нощта, по петляно време, кокошките и гъските заграцали и запърхали, кучето залаяло, а Керпията сънува върху чувалите, при сичко, че воденицата изгоряла половината, неизвестно от кого запалена. Той се събудил чак тогава, когато го задушил

пушекът. Понеже вратата били изгорели вече, измъкнал се през комина. Няколко жители от съседното село, които били дошли на помощ, като го видели, помислили, че той е янгаджията, и пуснали върху му няколко куршума. Три пъти се съгвал нашият Керпия навътре в комина, но най-после като му припекло, и отдолу, и отгоре, избрал по-малката опасност: изплъзнал се из коминът, като ластовичка и отишел, та се не видял из тъмнината. Но преди да направи той тоя риск, съблякъл си кожухчето, което увил като глава, подава го из коминът, върху който предмет били изпразнени пушките, а той тогава вече се изплъзнал.

Като уплашен от гърмежа, два деня и две нощи сѐ без път бягал, чак на втората нощ се решил да види хора, като влязъл да нощува в един бордей при едно семейство с дребни деца. Хората го приели. Като дошло време за лягание, Керпията не иска да легне на общото за спане място, изявява желание, че ще остане около огъня, хем да пие тютюн, хем да се поогрее, тъй като било месец ноември. Гостоприемното семейство не го оставило на подобен риск, бил принуден да сложи уморени кости близо до децата. Постелката и завивката били общи. Причината, за да се отказва Керпията, била тая, че по неговото тяло изобилствувал *добитъкът*. Той имал едно кожухче, което теглело четири оки в натура, лятно време, а есенно и зимно време оките мръдвали наполовина. Неговото уголемяване се дължало на добитъка. И сметката може да се намери приблизително. Колко косъма може да има в едно обикновено кожухче? Като смятате на секи косъм по две или три животни – ще си съставите понятие за физическото спокойствие на Керпийската кожа.

Та като знаял той колко е богат откъм добитък, просто съжалявал семейството, особено дребните деца, ето защо не искал да се приближи до тях. Не му била уважена молбата и отказването и той си легнал на края. Подир няколко часа децата почнали да се въртят, като че ги поливат с вряла вода. Керпият уж спи, но слуша, като глуха свиня плода на

собственият свой добитък. Още подир малко едно от децата излязло от пасивност.

– Олеле, мамо, огън, огън! Горят ми дрехите! – викало то.

След него пробужда се и друго, и то вика, че му се запалили дрешките! Взела се работата във внимание и от родителите. Запалили свещ, разгледали и разпитали и що да видят? – Добитъкът от кожухчето играел като атове по цялото същество на децата. Разбрало се източникът на злото, но где го, да го попитат, да се справят? Щом се потърсило свещ, вратата скръцнали и нашият Керпия с кожухчето ощипал из тъмнината! Клетви по адреса му, псувни на святно евангелии, на чехъла на Свята Богородица и святно причастие и пр. се посипали подире му.

На третия ден после това произшествие, той се събрал случайно в пътуването си с друг един гурбет, тоже българин, който така също без път и направление пътувал. Сприказали се. Излиза, че другарят му бяга от влашката пушкария, гдето бил запрян, че като ходил да купува за господаря си месо, правил оката на триста драма. Нещастието ги сближило, станали като братя помежду си. В пътуването си ударили по линията на железницата, която нямала още желязо. Съглежда ги пазачът и ги хваща, подкарва ги за селото, да платят глоба, тъй като били повредили насипите. Тие тръгнали с наведени глави и вървели мълчаливо до онова време, дордето гениалните им глави родят надлежния план.

– Как ти отсече главата, аратлик? – попитал другарят на Керпията.

– Как ще отсече? Да го изпратим в Мохамедова рай! – отговорил Керпията и се обърнал да погледне на пазача, дебела ли му е сопата.

– Напреде ни има един алчак; да чакаме до там, повторил първият.

Случва се, че пазачът бил от изгубените българи. Колкото той и да бил забравил български, като чул Мохамедова рай, препарило го нещо през сърцето. Повървял, повървял, по-

обърнал се насам-нататък и като се вижда, че е сам, поплюл си на табаните и така ощипал наназад, щото сухият есенен бозалък хвърчал изотзадя му. Двамата наши търговци, без да съгледат реакцията, следвали да крачат с наведени глави към *алчака*. Но като съгледали, че пазачът бяга назад, стисват и тие юмруци, па така се отпръгат, като че под краката им имало яйове! Пазачът, който стоял вече на върха на една могила, безопасен, надал вик на български:

– Ах *пунгаши* с *пунгаши*! Ще видите вие!

Търговците наместо страх, въздъхнали свободно. Дохождат в Русе и отварят една фурна да пекат влашки плачинди, на които другарят на Керпията бил майстор; а от тоя последният щял да бъде капиталът, защото имал в себе си десетина жълтици. Купили вече един чувал брашно и излезли към лозята, за по-голямо спокойствие, да се поразговорят за бъдещият си ортаклък, да се обръснат един други и си сметнат парите ще ли могат да им разправят. Хортували си, смятали, давали надежди, най-после Керпията задрямал на ръката си и скоро захъркал. Другарят му, който бил откъде Македония, откраднва му парите и ляга и той да спи. Събужда се Керпият и първи път се похванал за възелчето, което изчезнало. Бе туй беше, онуй стана, кой ни изварди, турчин ли е или българин – никакви следи не се открили, верният другар повече от пострадалия се тюхкал. Най-после Керпият захванал да го изглежда изпод вежди.

– Ти ако не си ми изгорил душата, аратлик, аз се обесвам! – казал най-после Керпията, като допрял ножът до кокала.

– Господ и Свята Богородица, да ме окьоравят, Спиро, ако аз съм учинил тая работа! Недей вели такава лакардия, брате!

Но Спиро не повярвал в името на Господа и на Свята Богородица. Като си тръгнали към града, скарали се, Керпията замахва с една суровица, уж по плещите да го наложи, цапнал го зад ухото и той, ортакът в бъдещите предприятия, захлупил на земята, като от три дни умрял! Керпията се сгнал твърде чувствително. Търтил да бяга, но като пристъпил

няколко крачки, пак се повърнал. Хваща за ръцете ортака си, дига го нагоре, трий му ушите, но той станал на чукан, главата му се люлее, накъдето я бутнеш.

– Ама слушай, бе! Ти какво направи? Ако аз се пошегувах, ти недей ми уйдисва на ума!... – говорел Керпията с разтреперан глас.

Приятелят спи от дългия, никакви признаци от живот, само един път си скръцнал зъбите, което дало повод на Керпията да му отвори устата и плюй вътре, средство уж за съживяване; но уста, като кофар, битювия станали. Тогава той се отчаял вече и търтил да бяга втори път накъдето му видят очите. Доволно място бил спечелил, когато му дошло на ума, че без тескере се не може, повърнал се в града да си го вземе от фурната, като бил уверен, че никой нищо не знаел още за техния ортаклък. Влиза в заведението, което намерил отворено, но не го взел под внимание, помислил, че са забравили да заключат. Бутва гурбетската стая – ортакът се пощи до малкото прозорче! Последният поискал да се навре под тезгяха на нощвите, Керпият хукнал да бяга навън, като си въобразил, че тук може да бъде и дявол, и ортак; но провидението зело работата върху си и сближило две приятелски сърца!

– Спиро, брат да ми си кардаш! – Прости ме! Аз рекох да се пошегувам, като с йолдашина, а ти се ифридьоса! Парите са закопани току-тамцък, гдето сме си чинили лакардията. Ако щеш, ей сега да отидем да ги извадим – казал ортакът.

И двамата приятели се побратимили още същата минута. Ортакът бил само зашеметен от удара, а друга опасност слава богу не го постигнала, като от сън се събудил и си дошел. После това произшествие щедростта запалила гърдите и на двамата. Купили две оки вино, половин ока пастърма, за десет пари люти чушки и около едно мангалче цяла нощ се яло и пило, дим от пастърмата на облаци, на облаци се въртял из стаичката, а разговорът сладък, та меден. По едно време скимнало им и да попеят даже. Песента:

„Тръгнали са ле-ле тетевски ергене,
гурбет да се чинат,
кяр да си кярууват.
Станчето и брат му,
комшийчето Тоде и майсторът Митре.“

се залюляла изтънко.

– Не зная, аратлик, оти глава ми дава голяма сакантия! – казал ортакът.

– Добра вечера да е на помощ, отговорил Керпият. – От ичкията е тая сакантия...

Подир няколко месеца на това заведение за печене влашки плачинди висял кофар с бяло парцалче и с червен восък. Наместо човешки глас, отвътре се чувал хрипливият лай на едно куче. То било нещастна кучка, която се била окучила в същата стая, гдето стана побратимяването и гдето я запечатали, без да я видят.

Същата година нашият Керпия с табла на главата продавал симид пред шуменските казарми. Господар му бил Хаджи Ибрахим, при когото се пазарил за 200 гроша на година. Това било в 1875 г. Когато българските въстаници по времето на Заарското приключение излязоха от тоя град, то и нашият Керпия, който бил известен от това патриотическо дело, тръгнал подире им с таблата на главата. Оръжието му, което се състояло от един турски пищов, скрил го под симидите на таблата. Симида той раздал на въстаниците, а таблата – жал го било да я хвърли небрежно – закачил я на една върба покрай р. Камчия. Ходил до края на Преславския боаз, но като видял, че работата отива чапръшик, хвърлил си пищова и потърсил върбата, на която беше си теслимил таблата. Когато другите въстаници ги вкарвали вързани и с бой в Шумен, то Керпията вървял тържествено с таблата на глава и викал:

– Сиджак симид! – при сичко, че нищо нямало в дюгеня му.

Господарят му турчин бил афюнлия, когато Керпията се върнал на фурната, после двадневно отсъствие.

– Хванете го! Скоро, скоро! Дайте да му сложа петдесет на тоя пезевенгин, та да види той и се научи, как се хизметува на агаларска капия! – извикал турчинът и скочил от своята овча кожа, която била постлана на тезгяха до чекмеджето.

Други двама ревностни керпии, на минутата стиснали между своите брашнени ръце нашия човек, и така му обтегнали кирливата долама, щото няколко изгнили нишки изпращели. Турчинът слязъл с една дреновена в ръката, подал си дългият чибук другиму, плюл на ръцете си и се приготвил да сече дърва по задницата на нещастната Керпия. На първото сефте, Керпията извикал.

– Чакай, ефендим, две лакърдии има да ти кажа. – Аз съм половин човек на тоя свят! Една болест ме гази в годината няколко пъти, която се казва *сара* ли, *серсемлик* ли, *урама* ли – това вече моята проста и дебела глава не може да определи. Щом ме сполѐтя, захващам да сънувам и бълнувам, сѐ страшни работи, забравям се и налитам на огън и на вода! Майка ми е разказвала, че два пъти ме отървала да не изгоря жив, а три пъти да се не удавя. Сега преди два дена като ме нагази, тамам в долнята махала, какво съм правил, що съм струвал – не зная. Помня, че един мющерия ми поиска симид, аз снех тавлата, но наместо стока, на тавлата имаше две пъстри котета! Като се събудих, видях се на една върба покрай Камчията!

– Бог да пази! – казал турчинът настрана, а като се обърнал към Керпията, когото държели още за ръцете, прибавил: – Чапкън, ами защо досега не ми си обадил тоя си мараз, да викна имам-ефенди да ти почете? Хайде иди се умивай и нахрани – свършил той и захвърлил настрана дреновината.

Млекарство и сейзлик, нашият Керпия правил в Цариград. От много време се научил да изяда каймака на млякото, така щото не можал да изпродаде делвата, а вечерта получавал по няколко плесници. Измислил един гъдел и попълнил

тая празнота в комерческите дела. Купувал за по пет пари от дебелите цигареви книги, нагъвал ги, плюл със слюнки, за да се слепват и ги турял отгоре на млякото, гдето с микроскоп можали само да се отличат от същинския каймак. И вълкът бил сит, и стадото цяло. Една заран, стар един турчин се пленил от къдравия каймак на Керпията. Купил си една паничка, топла пита и отишел да прави кафалтия. Хапнал веднъж, хапнал дваж, цигаревите листи, захванали да се лепят по устните му. Керпията бил хванат с двата крака в капана, но и наказанието било така също Керпийско. Турчинът си взел паничката и отишел при него, но като видял, че делвата е по-голяма, грабва я отпреде му и я захлупва на главата му! Керпията заприличал на персийски шах. Няма нужда за казване, че той не се върнал вече при господарите си, които били арнаути, сяка работа арнаушки я пипали.

Сеизликът не се видял твърде от трудните на Керпията, ядене и пиене било бейско; но едно твърде странно обстоятелство му затърнило кариерата. Ханъмките имали едно малко кученце, от родът на мъниците, което възнегодувало. Щом Керпията влизал в двора, тоя добитък не можел да си намери вече място. Лаение, скимтение, виение и пр. не преставали. Някой от слугите вземе на ръце хайванчето и го занася до нашия човек да го помирише и се запознае с него, та дано млъкне. Напусто. Една стара кадъна, халаица, препоръчала на Керпията да отиде да се изкисне на баня, защото може да има някои урзулуци по него, а кученцето пък може да е родено в събота, та вижда и подушва тие работи. Съветите били изпълнени твърде с присърце. Два часа се трил Керпията на баня, но като се върнал, влязъл не влязъл във вратата на селямлъка, хайванчето се прияло и почнало да бухука, като че дворът бил изпълнен с мечки.

– Ти да нямаш нещо, чингенелик отгоре си, бе айвол? Боята ти малко на *хас* прилича – казал ефендито един път на своя сеизин.

– Не, ефендим! И майка ми, и баща ми са живи – отговорил той.

– Тогава търси си късмета по други капии, чоджум, повторил агата. – Виждаш, че с туй хайванче вие не можете живя в една къща. Обичат го дечурлигата, няма го кайдисат за тебе...

В Смедерово той бил тухладжия. Един път, ’нам за какво бил силно обиден, взема през нощта, та изтъпква сичките сурови тухли, които на другия ден щели да се пекат. Майсторите и калфите огън бълвали на заранта. Подозирали Керпията, но той се вари и пече, че няма хабер. Хитър един из помежду им, зема една смазана тухла, подигва босия крачец на нашия и тухлата се обула, като калевар, на иглян връх не съществувала разница. Трима майстори го млатили него ден по три пъти секи, с тая само разлика, че той отхапал на едного големия пръст. После това и тримата заедно намазали му ходилата с които тъпкал тухлите, с лой от свещта и го припекли на запалената пещ! Сиромашкият Керпия пищял като червей, а лойта вряла в попуканите му пети.

Най-злощастно той напуснал Белград, гдето бил на най-добър занаят – кръчмарин и нещо като бакалин и гдето стоял най-много при един господар – цяла една година! Сам господарят му бил на 55 години, човек из Македония; господарката му, женена наскоро – на 25 години, а той – на 18–19. Тя, господарката му, била цинцарка и за чудо не със студен темперамент, нещо свойствено на цинцарите, но весела, засмяна и малко вятърничава. Като сяка млада жена, още в детинска почти възраст, естествено е, че шегите, които трябало да прави със своя мъж, ако той беше поне на 30 години, то ги правила с нашия Керпия. Като казваме шеги, ние разбираме не ония, които не биват по голо, а невинните и некедерлиите. Ден-два – Керпията го стрелнало нещо в сърцето. Той бил положително уверен, че работата е „хико-мико“. Но тая негова увереност не му бъркала да бъде ням като риба. Много нощи той оставал без сън да мисли и крои планове, кога и как да си открие сърцето на своята чорбаджийка, по кой начин

и с какви думи? Проста Керпия, неопитен още в светските борби, мислил си, че от тие работи няма по-мъчни на тоя свят!

Най-после, Керпийската му глава ражда следующата комбинация. Господарката му много обичала да стои на огледалото, да се чеше и глади, гдето повиквала и него да ѝ подава едно-друго. Един ден, когато тя отива на тоя си тоалет, Керпията се приготвил до вратата кога ще го повика. Приготвя се той, но не само така просто, както е бивало обикновено. И той си уйдурдисал тоалетите. Счесал се, огладил се, наконтил се, умил се и пр. и пр., така щото и незаинтересувано лице да го видело, пак щяло да го познае, че тоя мъж се готви за решителни сражения по тая част... Сичко било в реална и примитивна форма; но оставил вместо него огледалото да говори, то да се обяснява в любов, защото, както казахме, накитът бил такъв, щото и неодушевени предмети можели да го препоръчат! Щом го извикала младата цинцарка, той си поел няколко пъти солука и бутнал вратата. С влизането му още, тя можала да забележи *необикновеността*, но като не бил друг човек, а Керпията, не се стреснала, а го повикала да се доближи до нея. Нашият Керпия пътувал вече по кьошето на рая, но като се доближил до своята *мила* чорбаджийка, тя се извила като змия и такъв юмрук му стоварила по устата, щото той се блъснал наместо във вратата, в стената!

Не само в тая къща, но в Белград той не стъпил вече от тоя ден насетне, като се лишил още и от два зъба, изкъртени от *милата* ръчица! В Сърбия той бил дотолкова ориентиран, щото отдавна минувал за *старосърбиянец*. Няма нужда за казвание, че Керпията е македонец, родом из Кукуш. Той излязъл на пусти гурбетлък на седем и половина години и вече се не върнал. За да се отдели така рано от бащината си стряха и от майчина грижа, причината била пак той сам. В петата си година влизвал, когато отрязал на по-малкия си брат пръста, с теслата, във време на игра. Баща му, който бил лют арнаутин, сграбил го през кръста и го хвърлил през плета

във водата, гдето имало наблизо воденица. Когато уплашената му майка се затичала да го търси над воденицата отгоре, комшийките ѝ извикали да слезе под воденицата отдолу! Тя изревала и тръгнала, но на минутата млъкнала, защото видяла своето чадо, че излязло на края и играело на пясъка! Значи, че малката Керпия благополучно паднал във водата, щастливо влязъл в улея на колелото, без риск се изтърсил в домузлука и спокойно изскочил на брега, гдето равнодушно почнал занятие! Какво нещо е улей, колело и домузлук – читателите знаят от нас по-добре.

Бащата на Керпията се занимавал и с градинарство. Едно лято, тиквите, дините и пъпешите едвам що били цъфнали, обещавали да дадат добър плод, стопанинът баща с подсукани мустаци и с турени отзад ръце се разхождал из своята благодатна градина.

– Не бой се жена, господ е с нас тая година! – говорел той на своята стопаница. – Страх ме е само от суша и балсъра.

Знаел ли е Керпията от тие реални идеали на своите родители или не – нам е безразлично. Онова, което е предметът на нашата скица, е следующето. Рано една заран, седем и половина годишният Керпия, влязва в тая благодатна градина, с ножици в ръка и почва практическо занятие. На сичките тикви, дини и пъпеши, той изрязва акуратно цветовете, така щото не им трябало вече ни суша, ни балсъра, ни град! От какви планове и идеи се е одушевлявал Керпията в тая операция, ние не можем да отгатнем, па и той сам дига рамене, не е в състояние да си припомни за тях години. Втълпило му се нему само в ума това обстоятелство, когато баща му влязъл в градината, заловил се за космите си, като видял операцията на чадото си и изревал:

– Скоро пушката! Скоро да го пребия като бясно куче!

Майка му и пушката носела, но и на чадото си викала:

– Бягай, синко!

И без майчини съвети, Керпията развял доламата. По тоя начин оставил той бащината си стреха. Тръгнал където му

видят очите, бозаджии го намерили на пътя и го отнесли във Варна.

Керпията говори с еднакви акценти езиците: български, сръбски, ромънски, гръцки, турски, цинцарски, арнаутски, еврейски и нетолкова свободно руски, чат-пат и маджарски. Като изключим последните два езика, въпрос е на кой от останалите той говори най-добре? С гърци ли, турци ли, власи ли, цинцари ли, сърби ли, арнаути ли заговори той, секи го пита с национална гордост:

– Ти си от нашите?

Като бил в Турско и на *велият*, той се казвал просто *Керпи*; в Сърбия го викали *Керпиевич*; в Румъния – *Керпеску*; в Гърция – *Керпиадис*; цинцарите го наричали пък и Керпеску и Керпиадис; арнаутите му казвали – *Черкин-Керпи*; а в България той се пише – *Керпиев*! И до днес живее той в България. На кой бог се моли, какви начала изповядва – нека говори за нас Негово Високопревъзходителство генерал Каулбарс, който му е кусвал от попарата! Ноние се увлякохме и излъгахме с нашия бисер. За други времена, по-свободни и по-охолни оставаме ние да допълним неговия портрет.

Да се върнем пак в Хасково, гдето оставихме истинския си херой. Когато ефендитата Габдан и Лебиб дойдоха в Румелия да раздават на населението прокламациите на султана, съчинени в императорското руско посолство в Цариград, Чардафон войвода ги прие най-напред. Нови още в една революционна страна, тие трепереха от най-напред. Срещатаим с Чардафона била Чардафонска, но в същото време една от най-благородните.

– Ефендилер! Много здраве ще да носите вие на Негово Величество Султана – говорил той на уплашените делегати. – Ще му кажете или напишете, че ние сме въстанали не против него и турците, които не са топрак-кардашларъ, а против неговия заклет душманин, московците! Аман, ефендим от тоя московец! Тербесиз човек бил той! Право имате вие, че го мразите. Затуй да се не бои, да припознае Съеди-

нението. По-добре Румелията да я управлява един български княз, отколкото един московски консул. Ама и за Македония нещо хъ! Дайте им, джанъм! Дайте и на тях фукарии някои правдини. Недейте чака, се московецът да дохожда и ви кара със сила.

– *Баш юстюне*, Ичардафон ефенди, права ти е приказката! Ще направим сичко, каквото ни иде отръки – говорили ефендитата.

– Хайде сега да му чукнем за съединението и за дълготоденствието на Негово Величество Султанът – почнал Чардафонът.

И агите станали на крака да пият заедно с нашия войвода за Съединението, против което бяха дошли да работят! В Пловдив като пристигнаха двамата комисари, бяха се похвалили, че много са благодарни от един *забитин* в Хасково, който се казвал Ичардафон и който много им харесал.

Нашият херой има и дуел с един руски офицерин. Предмет на дуела беше руският цар. Влиза Чардафонът в едно кавене после сръбско-българската война и се кара със съдържателя защо той държи в заведението си руския цар, който е най-големият душманин на България.

– Той ти е покачил пагоните – казва руският офицерин.

Чардафонът дава платен отговор с нецензурни думи и дуелът се обявява. Ние имахме честта да му бъдем секунданти с единствената цел да спрем тоя дуел.

— — —

Днес нашият херой е още офицерин, сè същият чин, но кавалерист вече. Тряба да се похвалим, че се културира малко, за което немалко са виновати пагоните, които му пречат да бъде свободен. И се пооблече вече доволно прилично. Като мая на офицерските принадлежности най-напред послужи една проста случка. После 9-ий август, и той отиде да гони Струмския полк. Къде Княжево бил се заложил да пази

скрито. Задава се едно патриотче офицерче от тоя предателски полк, Чардафонът се потайва, чака да се приближи. Като му извиква „стой“ – то хуква да бяга, но пада от коня си. Чардафонът му икономисва сребърната сабля и още нещо, което му харесало.

Да кажем, че е доволен от положението си, ще сбъркаме, защото много пъти е искал да си дава оставката и да почне пак чардафонлук, но като му споменат приятели, че той не е вече сам, но има при себе си още двама души – Чардафонка и Чардафонче, то си наляга парцалите и казва с въздишка:

„Ергенлък, мамо, пашалък“...

Как му стана сватбата с Делка Шилева, читателите знаят вече от първите глави на тая книга. Когато му се намери наследница, девят града и деветдесят и девят лица се питаха по телеграф, като какво име да тури той на своята дъщеря. Желанието му беше щото това име да обема: първо, възпоменания за Съединението; второ, нещо като протест против черните; трето, някаква си ненавист към руския цар; четвърто, да бъде емблема и олицетворение на фараонството и пр. и пр. Много имена се предложиха, разни съвети се дадоха. Най-после избра се и се предпочете думата, или името *Свобода*, която заключава в себе си сичките желания, така щото неговата наследница носи днес име: *Свобода Чардафонова*!

– Фараонка! Майка ти и баща ти извлякоха един паша. Ами ти, кого ще пипнеш, мари къзъм? Руският ли каракондджа? – пита своето чадо войводата и го гледа в очите.

Габровалия е той, но само юридически; а фактически е конарец, не само по това обстоятелство, че е конарски зет, но по много още причини. Конарци са му определили даже място за къща в своето село. Дума беше даже по-напред, ако го изтикат от офицерството, да му съградят една къщица селски. Да отиде конарец в Пловдив, и като се върне вечерта да каже, че не е ходил при Чардафона – това ще значи се

едно и също, че тоя конарец е ходил в руското консулато! Не говорим за баба Исака и за Ангел Думбалски, които са му редовни гости по няколко дена. И той не е ексик от Конаре. Там като отиде, се чувствува най-щастлив, като се събере да похапне и попийне със своите стари Чарди, да се посмее с баба Исака, с която отношенията им не са охладнели никак.

Цената на Конаре е покачена твърде нависоко в цялата околност. Секи конарец, преди да си каже собственото име, най-напред ще се обади, че е родом от *Голямото Конаре*. Не само в малките селца като: Костиево, Карамфоля и пр., но и в гордата Перущица и в Староновосело, като видят конарец, посбутват се и го обиколят да питат за новини! И коприщени, като че пречупиха врат пред славата конарска, сприказват се помежду си, ходят си и си дохождат, като че нищо да не е бивало помежду им. Думата на конарци тежи в Пловдивско повече, отколкото на руския цар в Гатчено. При решението на много политически предприятия ще чуете да се питат и каршиякалии, и марашчани, и селяни:

– Ами конарци, на какво са мнение?

Ако пловдивските черни и царски слуги се наканят да ознаменуват в града името на руския цар, било с някое убийство, като с дяда Райча и с поп Ангела в Хаджиелес, било с някои анархически подкупвание на своето българско правителство – то конарци са готови. Достатъчно е едно известие под земята до тяхното село, било от Търнева хан, от Янка Айватюлията, или въобще от дружината. Слънцето не изгряло още пловдивските тепета, а Каршияка се блокира от конарци, пеят си песните на Ботйова, вика се „долу“. В Каршияка си оставят пушките, а през моста минуват с колове и цепеници! На 4-ий май 1886 г., руското консулато и неговите храненици: Гешов, Хаканов, Вазов, Величков, лудият Пранджов и други още симпатични, нареждат митинг да протестират българското правителство и да гласуват продажност на руския цар. Взели се от вечерта мерки, конарци казали „доброутро“ в Пловдив. Масичката на митинга не беше още

турена, когато решающият глас на конарци раздвижи въздуха. Масичка, мастилница, оратори, бюро, секретари – чистят мегдана и едвам могат да си задържат палтата на раменете. Бой! Ама какъв бой! Сякаш че бакърджийски чукове падат: „Дръжте рубладжиите!“ викат конарци и си плюят на ръцете. Тоя ден десетина от тях бяха се снабдили с револвери, които отнели от симпатичните.

После победата гайдите и кавалите засвирват и сичките конарци, с цепеници на рамо, церемониален марш вървят по улиците и викат „долу“. На Джумая обезателно ще се спрат да отвъртят едно хоро. Оттам ще ударят през ония улици, гдето живеят рубладжиите. Страх и трепет, не рубладжии, но котките им не можеш да видиш по прозорците. На отиване ще поздравят и руското консулато. Дордето преминат из улицата, господин консулът чете вътре „Спаси господи“, признава, че неговите рубли са виновати на сичките тия възбуждения. В сичко това време Ангел Думбалский носи две тояги със себе си: една на рамо за действия, а друга под мишница – за резерва.

Но Конаре е славно още и по други причини, не само за 6 септември ще да бъде то записано в историята. Прочу се Конаре чак до шопската София. Ето защо, подир отиването на Каулбарса, колкото рубладжии, каулбарсисти, мингрелиевци, хлебо-солци и православци се появиха в Северна и Южна България, сичките са изпратени да четат звездите в Конаре и да славославят името на Цар-Государя! Пазенето на тие царюви слуги не е поверено на войска или строга полиция с помощници шпиони. Не; самите конарци изпълняват и едното, и другото. Щом се мръкне, сичките хлебо-солци са длъжни да се явят в едно кавененце на проверка. Тук под егидата на Думбалата и на Стоян Празова се върши сичко. Смехове, подигравки, оскърбления, понякога плюение, предатели, изменници, слуги и лакеи на Царя – ето техническите думи, с които се придружава сяка проверка!

Ясно и определено казано, Конаре е днес български Си-

бир. Разницата е само тая, че руският Сибир е ад, а българският е рай. В руския Сибир се души и уморява: свобода, прогрес, интелигенция, мисъл и гении; а в българския, в Конаре са събрани сичките политически и продажни развратници, ония именно, които се кланят на величието на руския Сибир, които желаят щото и в хубава България да се направи такъв ад!

Да живей българският Сибир – Конаре! Долу руският!...

Русе 21 априлий 1887 г.

КРАЙ

ПОСЛЕСЛОВ

ОТ „ИСКЕНДЕР БЕЙ“ ДО „ЧАРДАФОН ВЕЛИКИЙ“!

Удивителен човек е Захарий! Неизчерпаем! След като си казал всичко натрупано през годините за него, все едно че току-що си почнал. Не е образ като на картина, че да го приковеш на стената, а неспокойно зрънце живак – докато разбереш, че си го докоснал, и виждаш как ти се присмива от някой неочакван ъгъл! Такъв е в политиката, такъв е в творчеството, такъв е и в избухващите пламъци на живота си: буен, силен и непредсказуем!

Има хора, които са луди за пари, има други, които са луди за работа! Ако сложим на камара книгите и полемиките по вестниците, които Захарий е написал за по-малко от десет години, ще видим какво огромно богатство ни е оставил. Но ако надникнем и в плановете за онова, което е искал да напише, направо ще се стъписаме! Такава жажда да обеме необятното! Искал е до всичко да се докосне, за всичко, което е видял, да напише, и всичко, което знае, да предаде с думи на хората.

Мисълта му е светкавица, а ръцете – тромави и при това само две! По-лошо – една, защото другата подпира листа или челото да не заспи! И като вижда как пропадат хиляди желания, обръща се с вопъл към небето: „Съжаляваме, че нямаме десет ръце, да пишем и с десетте!“

И за този човек навремето си, а дори и днес някои завистници, незнаещи и недовиждащи, повтарят: „медвенското овчарче, безграмотното, безкнижното!“

За „овчарчето“ да кажем, че е вярно, въпреки че като тръгнал с баща си по добруджанските къшли, той вече е завършил медвенското начално училище и е учил разбойника

Кондю на четмо по Рибния буквар! Но после идва школата на русчукското читалище „Зора“, стотиците книги, вестници и списания, които любознателният Джендо четял, четял, препрочитал, питал и разумявал, насочван от Никола Обретенов, Ради Иванов, Иларион Драгостинов и десетина още измежду най-будните и образовани младежи на Русчук. В лицето на овчаря и абаджийския чирак те виждат едно будно селянче със заложби, но нито един не е могъл да си представи колко високо ще излети и колко пъти ще се разместват с почуда, за да му отреждат все по-предно място в своя знаменит кръжец на революционери и мечтатели.

Джендо съвсем не прилича на обикновените ученици. Паметта му е като попивателна и той расте пред очите на учителите си като кукуряк. Дордето забележиш, че пробожда земята, ето го, че извисил снага и се устремил към слънцето.

Виждаме това нагледно 6–7 години по-късно, когато ще проучва Бъкл, Чернишевски, Белински, Прудон и други още бележити творци. Ще изпълни няколко тетрадки с интересни мисли от прочетеното и без оглед името и славата на автора ще му тегли своите заключения.

Когато е съгласен с казаното, ще подскочи с удивителна и ще сложи едно: „Браво!“, а когато препрочитаният не е убедителен, ще изпише голямо и категорично „НЕ“, „НАИВНО“, „КАК ПОДХОДИТ?“ Не става дума дали и доколко бележките му са правдиви, а за дързостта и метода му на работа, ако все още доминиращата безразборност може да мине като метод на работа. Джендо е пораснал до ... Захарий? И когато след време сам вземе перото, прочетеното и преосмисленото от книгите на неговите учители и „опоненти“ ще надхвърли липсващите му университети.

Въпреки че през целия си живот не ще успее да промени мнението и високомерните оценки за овчарското му невежество и простота, неотклонно ще следва своя път и със солиден багаж от знания, с гениална простота и усет на майстор

ще изпише книгите си така, че всяко ново поколение да ги чете и препрочита с неотслабващ интерес.

* * *

В българските вестници започва с „Преосвященному отцу“. От книгите първа е „Искендер бей“. Не е дори книга, а брошура от 38 страници, написана на един дъх в момент на яд и вдъхновение. Занимателна и безпардонна, с фабула, сшита с бели конци, така че и простият селянин да може да познае своя довчера „любим княз“.

Авторът разхожда читателите из „султановите сараи“ и с неподражаем сарказъм му показва цялата трагична карикатурност на българската действителност след преврата на 27 април 1881 г.

За по-малко от две седмици брошурата завладява Княжеството, прониква в Източна Румелия, че дори и в Румъния! Докато властта на чрезвичайните комисари се оборави и усети в гърба си острието на студеното желязо, минават скъпоценни дни, през които всичките 3000 екземпляри са продадени.

Иносказателният памфлет е разбран от всички, освен от онези, които не са искали да го разберат. Управляващите отказват да проумеят дързостта на написаното, страхуват се да измерят дълбочината на подигравката и в първия момент предпочитат да се хванат за видимото и безобидно съдържание. Окачествяват я като „интересна и из народний ни живот вдъхновена брошура“.

Опозиционният вестник „Светлина“ с удоволствие повтаря тази оценка: „И ний тоже видяхме и четохме брошурата „Искендер бей“, но в нея не срещнахме никъде името на любимия ни княз, ни на руския император. Фантазията на някои си читатели, види се, да няма граници в плодородието си...“

С тънко чувство на подигравка, прикрито под булото на

наивността, редакторите на „Светлина“ се опитвали да отложат неизбежната развръзка, докато повече хора от обезправения народ успеят да прочетат „Искендер бей“.

Няколко седмичното „чюдене“ и колебание на драгунските началници е заменено с бяс! От всички краища на Княжеството рукват дописки за арестувани или успели да избягат разпространители и читатели.

„Брошурата „Искендер бей“ се преследва много строго из Княжеството – пише пловдивската „Независимост“: – Против нея са вдигнали целия драгунски корпус, войски, началници заедно със сержантите и капралите... Какво ще стане с горкия „Искендер бей“ не знаем, но главното е, че навсякъде се чете с охота измежду простия народ.“

Грабят „Искендеря“ не само за „интересния разказ из народния живот“ – „Искендер“ е предсказание: „Гробницата“ в късо време ще бъде изпепелена! „Искендер“ е и възмездие: Беят ще го удари дамла и ще го погребат там, където са гласували пълномощията му да коли и беси. Гайдите и тъпаните ще гръмнат из селото и хорото ще се залюлее!

Докато славата на „Искендер“ се разнясала из най-затънтените краища на Княжеството, авторът Хикс Зет „спокойно“ си ходел на работа като следовател при Окръжния съд в Русе и подписвал актове в името на подиграния от него княз Александър I, поголовно титулуван вече „Искендер бей“. Прекъснали му деловите занимания чак на 27 август 1882 година, когато бил уволнен... за „безнравственост и недобросъвестност“!

Уволненият знае, че всеки момент може да бъде прибран при застъпниците на Търновската конституция, но той е дързък, той е вестникар и протестира до небето! Написва отворено писмо до министъра на правосъдието, дава го за публикуване във вестник „Светлина“ и се готви за бягство в „свободната“ Източна Румелия. Докато пушилката подире му се вдигне, „спокойно“ си събира багажа, като не забравя и ръкописите на най-новите си творби!

* * *

Преди да изгори в „гробницата“ „Искендер бей“, начеващият публицист Захарий Стоянов ще му поднесе директно няколко парливи слова и „благословии“.

„Апел против преврата“ е наивен опит да препъне превратаджиите в пътя им към безконтролна и престъпна власт. Захарий Стоянов е човек с фантазия, но тя за нищо не му служи, когато се сблъска с алчността за власт. Той не може още да си я представи нито колко е голяма, нито колко е страшна, нито колко е опасно заразителна! Той още не знае как може да се „печелят“ избори и наивно вярва, че с бюлетината консерваторите, които стоят зад превратаджията – княз, ще бъдат бити.

Треска го тресе и пише боен призив към всички, на които е мила свободата. Медвенските таласъми насочват перото му и наред с трезвите политически аргументи, всички поличби са викнати на помощ, за да катурнат Немеца!:

„Надутият ни княз Батенберг... не е за добро помежду ни!“

„Във вторник го избрахме, но то е ден злополучен...“

„вапорът, който возеше Батенберг... носеше чумата в България... морето се развълнува и разклати от дъното си и силни вихрушки подухнаха от четирите страни на света...“

„Откакто се е спрял в София, в разстояние на две години, какви не поразии не са се случили...“

„Сега, братия българе, не сме ли ний в пълното си право да накажем похитителя и разбойника, който ни отнема тези правдини и иска да стъпи на вратовете ни... Нямаме ли право да обесим Батенберга, който за свой кеф и за хатъра на Бисмарка иска да ни открадне свободата и да ни зароби заедно с децата?“

Реди и проклина, без да се замисли, че още утре драгунитe ще го приберат и от него и „Апела“ му и помен няма да остане!

* * *

Изпитанията в турските затвори след Априлското въстание се отразяват на Захарий Стоянов по-малко, отколкото потъпкването на извоюваната след Освобождението Търновска конституция. Не само затова, че по въстанието Джендо е по-примитивен, със здрава селска психика, но поради човешкото падение, което съсипва всяка непокварена натура. Уж познахме свободното българско, а като че ли робството се е върнало. Турците са прогонени, но чорбаджиите остават. И вместо да се смирят и да си гледат гечинмека, станали са съюзници на узурпатора, размахват сопи и пищови и пълнят затворите с набедени и действителни защитници на Конституцията. Довчерашни борци за свобода си глътват езика и стават мост на консерваторите – властници. Това не може да го побере нито главата на следователя, нито на публициста Захарий. Както някои осъдени на смърт побеляват в килията за една нощ, така и той помъдрява сякаш изведнъж, ожесточава се и става опасен противник на Батенберг. Зарязва нахвърляните вече „Записки на един бунтовник“, за да започне летопис на превратa, „славослов“ на човешкото падение, реквием на разстреляната свобода.

Книгата му „Превратът през 1881 година“ е писана и дописвана в продължение на близо пет години! Непосредствените му наблюдения са от 1881 и 1882 г., но по-късно на няколко пъти се е връщал към доработването на ръкописа.

В книгата му за превратa няма хронология на събитията, нито данни за пребитите от бой и съдените от чрезвичайните съдилища. Те са запечатани в паметта на историята и забравени дори от тези, които са ги записвали и проучвали. Но черната луличка и презрителните думи на Драган Цанков към вагабонската тълпа на свищовската скеля: „Не ви е срам, боклук на света!“ – читателят винаги ще помни! Ще запомни и гротескната фигура на Гецо, княжеският кон, който затъва с княжеската каляска до дъното на човешкото падение!

На 11 юни 1881 година Русчук тържествено посрещнал Батенберг. Улиците препълнени с народ, музики, които надуват „Шуми Марица!“ Княжеският кортеж се задава и народната любов прелива в едно нескончаемо „Ура“. Цветя, венци, речи с хляб и сол – всичко си е както трябва, но като че ли липсва още нещо, върховно и невиждано! Консерваторите са решили да се разпрегне княжеската каляска и в хамутите да влязат двукраки коне. Един от тях ще бъде Гецо, заслужилият опълченец Гецо, декориран с всичките си ордени.

Страх, колебание, срам..., но „Гецо пречупи врат най-после. Подаде той знамето другиму, позакопча си палтото, тръгна към хамута с такава охота, като кога отива човек на бесило. Един турчин метна на врата му едно въже, а друг му подава примката да си пъхне вътре главата. Два пъти я пъха той и вади, защото дългата му брада се заплиташе на въжетата. Подиря му дойдоха още няколко опълченци, които така също се впрегнаха в хамутите и колата на скъпите гости се поклати към града... публиката викаше гръмогласно „урра“ и букетите падаха както в краката на гостите, така и по главите на човекообразните коне. Чуваха се тук-там и някои гласове, които викаха, да живеят опълченците!“

Залата е смълчана и потресена! Авторът не чака аплодисменти и сълзите му парят над страшните редове. Но няма сила да захвърли перото, нито да скрие от поколенията делата, запечатани с позор!

* * *

Когато след време видим Захарий да подава ръка на българския княз, добре ще е да знаем един факт! Въпреки подчертано новото си отношение към Батенберг, чак до началото на 1886 година Захарий се готви да отпечата книгата си за Преврата през 1881 година, с главен отрицателен герой Александър Батенберг.

В брой 1 на вестник „Независимост“, издаван от „Светата троица“ (З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов) е публикувано съобщението:

„После няколко броя ние ще започнем печатанието в подлистник написаната от З. Стоянов книга „Преврата през 1881 г., която същевременно ще се отпечатва и на отделни екземпляри.“

Интересен психологически праг не само за изследователя!

Каква в действителност е прокняжеската ориентация на З. Стоянов около и след Съединението, щом като през януари 1886 г. се готви да публикува книгата си срещу Батенберг, много по-остра и разобличителна от „Искендер бей“? Каква политическа кариера се готви да прави при тоя княз, щом като и след изминалите години е готов да напомни публично за миналите му прегрешения?! Или разчита, че князът ще го разбере, а още и ще го похвали?

* * *

Във всеки брой на „собствения“ вестник „Независимост“ (на „Светата троица“) от началото на 1886 година ще намерим по две-три, а понякога и повече (подписани и неподписани) творения на Захарий.

Публикували нещо против Съединението руските реакционни вестници – ето ти го „отговор платен“; заяли се за нещо пропадналите пловдивски „лъжесъединисти“ – дай да ги съсипем с памфлет!

Това, което сам не е видял, донаждат му го съредакторите Ризов и Петков с телеграми и писма от София:

„Вчера ти телеграфирахме да пишеш статии, преимуществено по бившите безобразия на съединистите...“

„Пращаме ти брошурата на Раковски („Преселение в Русия или руската убийствена политика за българите“). Напиши предисловието и я върни по-скоро да се отпечати...“

„Ти трябва да излезеш непременно с една статия против поведението на бае Петка (Каравелов) и неговата „Търновска конституция“...

И още, и още...

С някои внушения се съгласява, на други реагира остро: „Разбрах, че са ви нападнали оси, че вие сте станали барут и огън... Обезобразихте хубавий вестничец с тая пуста „Търновска конституция“ и нейний Мишев. И това не стига, ами и аз сега да изляза с ботори и почна Петка. Че защо?... Погледнете по-нашироко, джанам... Надявам се, че ще поогаснете...“

А ето го и конкретното внушение за „нещото“, което ни е дошло от чужбина!

„На Икономовата брошура непременно ти трябва да отговориш и то по-скоро...“

Във Виена е отпечатана книжка: „Недоразумението между българското и руското правителство“. Половината е гавра с лудите глави и борците за освобождението на България, а другата половина – с революцията на 6-ти септември. Кой ще спре перото на Захарий да се разправи с анонимния писач?

„Светата троица“ е сигурна, че това е господин Икономов, известен консерватор, председател на Държавния съвет след преврата през 1881 година. И затова, страница след страница: налагай, притискай автора да отговаря! Появява се великолепният памфлет „Не му беше времето“, с подписа на З. Стоянов, с несъкрушими аргументи и нападки срещу неподписалият се господин... Тодор Икономов!

„Сразеният“ намира сили след три седмици да каже: „Не съм аз, Господи!“ в специална брошура: „Две първи и последни думи за г. З. Стоянов“. Отрича авторството на приписваната му творба и търси извинение.

Разколебан, но все още невярващ, след месец във вестник „Независимост“ Захарий неохотно му поднася нещо като извинение:

„... вие отричате да сте автор на предметната брошура...

Хвала ви! Дано това е истина... при всичко, че у нас си остава от крилце перце съмнение. По тая причина, уважаемий, нямало е защо да излизаш с особена брошура против мен. Аз обвинявах и нападах не г-н Икономова, а автора на тая брошура...“

По-късно се разкрива, че авторът е Райчо Каролев, който на свой ред подходящо е „възнаграден“, но публикуваното не се връща и най-парливите филипики остават за сметка на господин Икономов.

Брошурната война е забравена. В „Не му беше времето“ обаче, са скрити мисли, които могат да се наредят до най-хубавото в публицистиката на Захарий Стоянов.

* * *

Русенското „спокойствие“ е взривено от преврата на 9 август 1886 г. Сваленият от български офицери български княз е вече на път към руското дунавско пристанище Рени. За да избегне една въображаема или действителна опасност за живота и свободата си, Захарий Стоянов намира най-прекия път до Влашко. Ще го открием чак след осем дни на Букурещката гара да посреща своя освободен от детронаторите княз. Придружава го до Русчук, а след окончателната абдикация на Батенберг (26 август 1886) изпраща го до Турну Северин и му пожелава скорошно завръщане в България. Подостря перото, за да каже на всички защо и как е станало!

Раждат се брошурите „Коронованите нихилисти в България“ и „Кои са виновниците на Девятий август?“

Контрапревратът, извършен под ръководството на Стамболов е успешен. Управлява Регентството. В състава му, определен от напусналия страната Батенберг, е и Петко Каравелов, броен между виновниците за детронирането на княза. Насрочени са избори за Велико народно събрание, което да избере „наследник“ на овакантения престол.

Глътка въздух, за да отбележим първата годишнина на Съединението. Порой поздравителни телеграми от цялата страна, молебен в черквата „Света Неделя“, веселие в Градската градина с музика!

Атмосферата е разбъркана от специалния пратеник на Царя барон Каулбарс. Той е дипломат, но и следа от дипломатичност в поведението му няма. Изисква, разпорежда! Да се отменят изборите за Велико народно събрание! Да се пуснат арестуваните детронатори! На грубата повеля ТРЕБУЮ Захарий Стоянов отговаря с убийствена ирония в четири открити писма до генерала. Все по това време публикува и брошурите си за виновниците на Девети август. Нищо помалко от изпит за зрелост е издържал непризнатият още държавник Захарий Стоянов в безответната полемика с високомерния барон и с тези две брошурки, писани „на бърза ръка... да се чуе гласът на един български гражданин, докато не е прегърмяла страшната УРРА, дордето не се е написала робската благодарствена телеграма, дордето не се е извършило позорното ЧЕЛОБИТИЕ в известното консулато, дордето най-после не се е предпочело робството и ПОРЯДЪКА от свободата.“

* * *

Година назад, за да видим какво става в пловдивския конак.

Втората половина на септември 1885 година!

Руските официални вестници, получили „приказ по войскам“, все по-ожесточено нападат българското съединение. То не е вече вдъхновено дело на един жестоко разделен от дипломатите народ, а пуч на недоволни офицери, военно пронунциаменто, преврат, извършен в угода на немския принц, опит на шепа нихилисти да откъснат българския народ от освободителката му Русия.

Притесненото българско правителство и князът могат само да мълчат и да пишат молитвени адреси. Но свободният вестникар и навикан виновник на Съединението може и е длъжен да даде отпор на всички тия божем братя по перо.

На 28 септември, в една пазарна събота, гъмжаща от народ, от вратата на печатница „Напредък“ изскачат пъргави вестникарчета и хукват да продават най-новия лист на Захарий Стоянов „САМОЗАЩИТА“!

Хиляда броя са разграбени за минути. Жандармите едвам успяват да спастрят по един за княжеския комисар д-р Георги Странски и префекта на Пловдив Петър Димитров.

Вестникът е полемичен и настъпателен. Захарий не е военен човек, но от собствен опит знае, че няма по-добра защита от нападението. Затова, след като отправя благодарност до всички чужди вестници, защитили Съединението и славослови руския народ за неговата морална подкрепа, започва да сипе огън и жарава по главите на „московский святец Катков, Суворин и княз Мещерский“.

„По само себе си се разбира, че мракобесието, назадничавото и узурпаторското, което вижда спасението на бедните народи в калугерската патерица и монаршеската мантия, трябваше да смръкне нашето чисто народно дело като хрян, нужно бе да скръцне зъби... Престъпление ли сме направили, че сме съборили едно чуждо правителство... „Но защо не попитахте нас, да ви кажем, че не е време?“ – говорят злобните вестникари... В 1876 година, когато ние поискахме своето освобождение и независимост с черешови топове, времето ли му беше? Допитахме ли се до вас?“

„Ние, бай Катков, сме такава капризна нация, щото от всичко най-горе туряме свободата. А, за да бъдем свободни, какво се изисква?

Доколкото е възможно, сами да си туряме калпаците, да бъдем съединени.“

А на българските критикари за „половинчатото съединение“ отговаря по-спокойно и аргументирано: кой, кога и как

подготви това чисто наше си, българско дело, кой наистина зароби пашата в пловдивския конак?

* * *

Въпреки че „ограби“ документите на всички пощенски станции и тайни комитети в Румелия, благодарение на което сега имаме един солиден архив на Съединението, Захарий Стоянов не успя да напише неговата история. Не написа и спомени, защото не му беше дошло времето за спомени. Но направи една непретенциозна книжка, наречe я „Биографическа скица в профил“ и пусна Чардафон Великий да шета през годините и да повдига дертовете на писатели и критикари. Последваха приятелски, възторжени, но и злъчни, неаргументирани оценки, свързани повече с личността на автора, отколкото с невероятния негов голямоконарски герой.

Дали книгата е лековата, дали героят е с непрани дрехи (по думите на Пенчо Славейков) не ми се иска да споря, но знам, че от непретенциозната скица в профил научих за Съединението повече, отколкото от всички документи и спомени на съвременници!

Най-силното в тази книга е документалността. Цялата бунтовна Румелия от лятото на 1885 година е грабната от големия майстор и събрана в 309 странички. Как ли не се опитвах да го засека: имената на героите – истински, датите – точни до часове, събитията – сверени с писмата и телеграмите от конака на Кръстевич, архивите на Тайния комитет и дискретните стъпки на княз Батенберг. И в центъра на всичко ТОЙ – един родственик на Швейк, натурален, български, габровски, голямоконарски!

Чардафон Великий не е майор Данаил Николаев, който командва 10 000 резервисти и милиция и може да смели съпротивата на подкопаното управление на Кръстевич паша.

Той е само един дребен сержант-майор, спечелил любовта на голямоконарци и понесен от народната вълна, сменил знамето на конака и поставил под „домашен арест“ символа на султанската власт. Той е олицетворение на народното начало, на непреодолимия стремеж към свобода и единение на българския народ. Перото на Летописеца го е докоснало и предало на поколенията. Защото нищо за Чардафона не е измислено и съчинено. Човекът си е такъв, но само Захарий Стоянов би могъл така майсторски да го отръска от прахта и да го поведе след себе си през вековете!

ТОДОР ТАШЕВ

БЕЛЕЖКИ

Превратът през 1881 година

Ръкописът на Захарий Стоянов се съхранява в Българския исторически архив при Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ в четири архивни единици: фонд 100, II А, 8858, 8858 б, 8858 в, и 8858 г. Писан с мастило на различна по размер хартия, обикновено на едната страна на листа, с нееднаква ширина на полетата. Авторските бележки са под линия, отделени с черта и обозначени със *. Зачертавани са цели пасажи и отделни думи, а преработките и добавките са дадени в полето, на гърба на страницата или на отделен лист с указателни знаци за вмъкване между редовете.

Ръкописът е до голяма степен подготвен за печат, но липсват върволица „дреболии“, за изкусуряване на които на автора са били потребни още дни: липсват част от депешите до Алекси Христов; не е довършен цитатът на дописка от Търново до в. *Марица*; търсят се имена на арестуваните в русенския затвор; не е допълнен поименният списък на депутатите в Свищовското ВНС; започнало е оформянето на книгата по глави, с насочващи подзаглавия, но работата е свършена наполовина (до глава V. След нея обособените части на ръкописа са обозначени с * * *); има сбъркани имена на хора, както и различно изписване: Алекси – Алексий, Юркевич – Юркеевич и др.; на някои места се мъдрят думи не Захариеви, изтървани в бързината и недогледани от строгото редакторско око.

Всичко това наложи многото бележки, които предлагаме на читателя с надеждата, че те допринасят за вярното и точно възприемане на ръкописа и обрисуване личността на автора.

Стремежът ни е бил да се придържаме към пълна автентичност.

[1] *Оджаков, Петър Василев* (1834, Лясковец – 1906, Русе) – юрист, член на Българското книжовно дружество (БКД). Завършил право в Одеса (1870), учителствал в Бесарабия и България,

съдийствал в Кишинев (1873–1874). През 1879–1880 г. е председател на Окръжния съд – Русе, по-късно адвокат и прокурор в различни населени места. Записва и обнародва български народни песни.

[2] *Популярно название* по това време на жандармерията, командвана от руски офицери, преминала от 26 юли 1881 г. на подчинение от вътрешното към военното министерство.

[3] *Стоилов, д-р Константин* (1853, Пловдив – 1901, София) – виден български общественик и политик, член на БКД, един от водачите на консервативната партия. Завършил Роберт колеж в Цариград (1871), правни науки в Хайделберг и Париж. След Освобождението – председател на Пловдивския областен съд (1878–1879), участник в Учредителното събрание, частен секретар и началник на политическия кабинет на княз Ал. Батенберг. Като такъв след превратa на 27 април 1881 г. съсредоточава голяма власт в свои ръце. Избиран многократно за депутат, министър, министър-председател.

[4] *Начович* (в ръкописа на З. С. Начевич), Григор Димитров (1845, Свищов – 1920, София) – една от най-интересните и оспорвани политически фигури след Освобождението, изтъкнат консерватор, австрофил и англофил. Учил в Цариград, Виена и Париж, където завършва икономически и политически науки, член на БКД, депутат в Учредителното събрание. Участвал в редактирането на вестниците *Марица, Витоша, Български глас*. Оглавявал многократно различни министерства. Бил дипломатически агент в Букурещ, Виена и Цариград. След 9 август 1886 г. З. Стоянов променя отношението си към Начович и консерваторите. В свое писмо до Ст. Стамболов от юли 1888 г. той се застъпва за Начович и Стоилов: „Аз за себе си казвам, че не се радвам, гдето ще бутнем консерваторите. Че ние сме по-големи консерватори от тях, бе!“ Начович обаче запазва докрай двуличното си отношение към З. Стоянов. При излизането на том втори от „Записките“ Начович писмено го поздравява, а зад гърба му, дори и след смъртта му, пише: „Захария пишеше без разбор. Целта му беше да фабрикува книги и да печели пари и средството му беше да пише книгите си по вкуса на тълпата“ (НБКМ, БИА ф. 14, а. е. 4832, л. 1).

[5] *Греков, Димитър Панайотов* (1847, Белград – 1901, София) – завършил право във Франция, член на БКД, депутат в Учредителното събрание, председател на III обикновено народно събрание (1883), министър на правосъдието (1879–1880 и 1882), подпредседател на създадения след преврата Държавен съвет. По-късно преминал към либералите и станал министър на външните дела в кабинета на Стамболов (1890–1894). След смъртта на Стамболов оглавява Народно-либералната партия.

[6] *Хаджиенов, Иван* (1843, Казанлък – 1923, Румъния) – богат предприемач на жилищни строежи, пътища, мостове, жп линии; преди и след Освобождението живял предимно в Румъния. Привърженик на консерваторите, назначен за кмет на София през 1881 г. Направил дарение за техническото училище в Казанлък.

[7] *Кюстата, Коста* – консерватор, управител на Севлиево след 27 април 1881 г.

[8] *Юркевич, М. В.* – украинец, юрист, останал на служба в България след прекратяване на Временното руско управление (1877–1879). По време на описваните събития е свищовски прокурор, привърженик на консерваторите. В края на март 1881 г. публикува в *Български глас* открито писмо до З. Стоянов, в което го обвинява, че дава невярна информация за положението на народа и Русия. В отговор чрез в. *Славянин* (11 април 1881 г.) З. Стоянов заявява, че е под достойнството му „да тегли автора на съд“, а информациите си за положението на потиснатите в Русия черпи от официалните руски вестници.

[9] *Анев, Димитър* – консерватор, по време на преврата ломски окръжен управител. За заслуги по установяване режима на пълномощията е повишен за русенски окръжен управител. След публикуването на политическия памфлет „Искендер бей“ (август 1882 г.) Анев дава рапорт за уволнението на З. Стоянов от длъжността съдебен следовател при Русенския окръжен съд.

[10] *Джебаров, Тодор.* С указ от 20 май 1881 г. е назначен за окръжен управител на Свищов на мястото на Хр. Самсаров. От неговите телеграми до министъра на вътрешните дела черпим най-достоверните данни за работата на Свищовското ВНС.

[11] *Златев (Златов), Цвятко Иванов* (1852, Троян – 1906). Стипендиант на Троянския манастир в Одеската семинария, учителствал в Троян. По време на първото правителство на П. Каравелов (1880–1881) е разградски окръжен управител, уволнен по доклад на военния министър генерал Ернрот „като защитник на разбойниците турци“. С указ на Княза от 25 май 1881 г. е възстановен на старата си длъжност в Разград, а на 15 юли 1881 г. е преместен за окръжен управител в Плевен. След възстановяване на конституцията е учител в Севлиево.

[12] *Попов, Стоил Димитров* (Стоил ефенди) (1839, Калофер – 1920). Младежките си години прекарва в Цариград, където е във връзка с Раковски, по-късно става турски чиновник, доверено лице на властта и цензор. След Освобождението работи по съдебното ведомство – председател на Варненския окръжен съд, след преврата – член на Русенския апелативен съд. Един от водачите на консерваторите в Русе. Влиза в остра полемика с в. *Работник* и лично със З. Стоянов по повод публикуване на „Варненската дописка“ за убийството на Александър II.

[13] *Бисмарк, Ото Едуард Леополд фон Шонхаузен* (1815–1898) – известен като „Железния канцлер“ на Германската империя (1871-1890), един от факторите за свикването и решенията на Берлинския конгрес (1878), сложил край на Санстефанския мирен договор и разпокъсал новоосвободена България.

[14] *Гирс, Николай Карлович* (1820–1895) – известен държавник и дипломат, министър на външните работи на Русия (1882–1895). Преди това бил началник на Азиатския департамент, зам.-министър на външните работи. След 1878 г. фактически управлявал министерството поради заболяването на титуляра Горчаков.

[15] *Гервасий Левкийски* (светско име Генчо) (1838, Габрово – 1919, Сливен) – игумен на черквата „Света Неделя“ в Араповския манастир (1867–1872), където открива училище, дава убежище на Левски и други борци за свобода. От 1873 г. е епископ Левкийски в Пловдив. Участва активно в Съединението. Умира като сливенски митрополит.

[16] *Хитрово, Михаил А.* (1837 – неизв.) – руски дипломат, потомък на стара московска болярска фамилия. Заемал поста генерален консул на Русия в Солун, откъдето през април 1881 г. бил преназначен за „временно управляющий руското дипломатическо агентство в България“ на мястото на Кумани. Говорел свободно български език. От името на Русия подкрепил превратa на Батенберг и с личното си присъствие в предизборната му обиколка спомогнал много за укрепване позициите на Княза.

[17] *Сорокин, Александър Григорович* (1844 – неизв.). Работил в Азиатския департамент на руското министерство на външните работи, секретар на консулството в Дубровник (1869), генерален секретар на консулството в Цариград (1872) и консул в Тулча (1878). От септември 1883 г. е генерален консул на Русия в Пловдив, посрещнат с големи надежди от интелигенцията, но провалил се скоро поради опитите си да се налага в управлението на Източна Румелия.

[18] *Ернрот, Йохан-Казимир Густавович* (1833–1913) – финландец, участник в Освободителната война, генерал. Министър на войната в либералните кабинети на Цанков и Каравелов (1880–1881), оглавил правителството след превратa на 27 април 1881 г. Напуснал България веднага след като ВНС в Свищов гласувало пълномощията на Княза.

[19] *Вестник „Работник“* – излизал в Русе от 1.I.1881 до 13 май 1881 г. (32 броя), орган на „кръга на народната партия“ (така се е наричала либералната партия) в Русе, под редакцията на Г. Кърджиев, З. Стоянов, Д. Маринов и Т. Кърджиев. Списван темпераментно и с остър език против консервативната партия. Тук З. Стоянов отпечатва над 30 свои статии, фейлетони и полемични бележки, които го правят име в нашата следосвобожденска публицистика. След 27 април, в знак на протест срещу извършения превратa, редакцията на в. *Работник* започва да публикува текстовете на суспендираната конституция. Спират го, преди да е стигнал до края.

[20] *Пуйка мохарабеса* (пуйка за стрижене). С това станали известни градските съветници (либерали) в Свищов, които през февруари 1881 г. въвели нови данъци включително и върху притежаваните пуйки.

[21] *За посрещането на княз Батенберг в Русе* авторът е посочил три различни дати: 9, 10 и 11 юни 1881 г. Касае се безспорно до едно и също събитие и противоречието в датирането му може да се обясни единствено с недоглеждането на автора и липсата на последен преглед и редакция на текстовете, писани по различно време.

Най-вероятната дата за пристигането на княза в Русе е 9 юни 1881 г., установена от няколко източника:

1. Самият З. Стоянов в своята тетрадка-дневник (Наблюдение за memoiri) на стр. 2 пише: „*Посрещание Княза 9 юни*. Ах, то е позор, то е ужас! Срам, пятно, лакейство, никога няма да го забравя."

2. На 10 юни княз Батенберг подписва няколко указа: № 473, № 478, № 488, публикувани в *Държавен вестник* бр. 41 от 17 юни 1881 г. В самите укази е посочено както мястото, така и датата на подписването им: „Издаден в Русе на 10 юни, подписан от собствената ръка на Н. Височество." Това изключва пристигането на 11 юни, а 10 остава под въпрос, тъй като при такава умора от пътуването едва ли още същия ден князът ще се заеме с отговорна писмена работа. Пък и посрещането в Русе е станало следобед около 15–17 часа.

3. От дневника на д-р К. Иречек, който отразява пътуването на Княза; по изпращаните от К. Стоилов телеграми до София и други, придружаващи Княза лица, се вижда, че на 7 юни вечерта кортежът е в Габрово. На следващия ден Князът е продължил за Русе без спиране в неприязнено настроеното В. Търново. При това положение много по-вероятно е пристигането му в Русе на 9, отколкото на 10 или 11 юни 1881 г.

[22] *„Не забравяйте заглавието на книгата, помнете, че не съм историк"* – казва З. С. и ни кара да гадаем: загубено ли е оригиналното заглавие на ръкописа, или авторът до такава степен е свикнал да мисли за него, че накрая е забравил да го напише?

В ръкописа начална страница със заглавие няма. Не е сложено то нито над предисловието, нито над глава първа, нито където и да било другаде (включително и при запазените бележки-планове за написването на книгата). В ръкописа обаче, най-често в сатиричен план, се акцентира върху „Историческата задача", за която княз Батенберг напомня в прокламацията си от 27 април 1881 г.: „да доведа България до изпълнението на определената ѝ от история-

та задача“ (за обединението и въздигането на българския народ). Авторът е наситил страниците си с тази „Историческа задача“, изписвана обикновено с главна буква и поставяна в кавички, и като че ли тя „изявява претенции“ да бъде изведена в заглавие. Аргументи за противното намираме в брой 1 от 18 януари 1886 г. на издавания от З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов в. *Независимост*, където е отпечатано следното редакционно съобщение: „После няколко броя ние ще започнем печатанието в подлистник написаната от З. Стоянов книга „Преврата през 1881 г.“, която същевременно ще се отпечатва и на отделни екземпляри.“ Възражение срещу така обявеното заглавие не се намери и то остана изписано на днес публикувания З. Стоянов труд.

[23] *Черкаски, Владимир Александрович,* княз (1824–1878) – руски държавен и обществен деец, либерален помешчик, борец против крепостното право в Русия. През Освободителната война възглавява Временното руско управление в България и поставя основите на българската администрация. Привърженик на голяма, силна и самостоятелна България, верен съюзник на Русия. В действията си се облягал на българските чорбаджии, които правил свои съветници и помощници в администрацията. След смъртта му през 1878 г. е заместен от княз Дондуков.

[24] *Балабанов, Марко Димитров* (1837, Клисура – 1921, София) – книжовник, политик и държавен деец, елинист. Завършил гръцко богословско училище и право в Атина, Париж и Хайделберг. Пръв редактор на в. *Витоша*, по-късно на *Братство, Светлина* и др. Привърженик на консерваторите, от 1882 г. – на умерените либерали. Вицегубернатор на Свищов и Русе, депутат в Учредителното събрание, министър на външните дела в първото правителство на Т. Бурмов, български дипломатически агент в Цариград (1880–1881), Букурещ (1902–1905) и Атина (1905–1906). Автор на исторически и биографични книги, публикувал документи от Българското възраждане.

[25] *Григорий, митрополит Доростолочервенски* (светско име Григорий Немцов) 1828, Сороки, Бесарабия – 1898, Русе). Член на БКД, митрополит на Доростолочервенската епархия от 1872 г. до смъртта си. Депутат в Учредителното събрание. Туркофил, след Освобождението поддръжник на консерваторите, един от двигате-

лите на преврата в Русенско. Автор на послание до миряните да се молят за победа на турското оръжие, публикувано при започване на Руско-турската война. Известен сластолюбец, записан в дневника на д-р Иречек като „езуита от Русчук“.

[26] *Варненско-Преславски митрополит Симеон* (Одисей Попниколов) (1840–1937). Ръководител на епархията от 1872 г. до смъртта си, член на Светия синод (1874–1913), председател на Светия синод (1888, 1902–1905), народен представител, председател на II ОНС, член на БКД и почетен член на БАН.

[27] *Вестник „Марица“* (баба Марица) – пръв български вестник, започнал да излиза след Освобождението (25 юли 1878 г.) в Пловдив. Солиден, добре уреждан, с разнообразно съдържание вестник, застъпвал интересите на едрите земевладелци, търговци и промишленици, подкрепял партията на съединистите (лъжесъединистите) в Източна Румелия. Спрян при обявяването на Съединението с излизането на 745-ия му брой.

[28] *Славейков, Петко Рачов* (Дядо Славейков) (1827, В. Търново – 1895, София) – известен български поет и фолклорист, участник в църковно-националните борби, депутат в Учредителното събрание, един от водачите на либералната партия. След преврата емигрирал в Източна Румелия. Отношенията му със З. Стоянов претърпяват интересна еволюция. В Пловдив те са особено близки (заедно списват в. *Независимост* и *Кукуригу*), после (на 10 април 1885 г.) З. Стоянов му отправя едно прочувствено, но остро писмо по повод опита (с участието на Славейков) да бъде ограничена свободата на печата в Княжеството: „Нашите уста са запушени вече, куражът ни е убит, реакционерството тържествува, смеси се брашното с трицте. Скърбя!“ (Стоянов, З. Неиздадени съчинения, С., 1943, с. 392). Детронирането на княз Батенберг на 9 август 1886 г. и промененото отношение на П. Р. Славейков към Русия издълбава помежду им пропаст. „Ех, Дядо, Дядо, някогашен Дядо, който си ни бил учител и идеал – овайква го З. С. в една от политическите си бележки, – защо ти не умря един ден по-напред, преди да дойде в България носителят на нагайките Каулбарс. Щяхме да се гордеем с тебе, щяхме да ти споменаваме костите. А сега?...“ (в. *Свобода*, бр. 92 от 14 окт. 1887 г.).

[29] *Каравелов, Петко Стойчев* (1843, Копривщица – 1903, София) – виден български политик, строител на следосвобожденска България, един от първите ръководители на либералната партия. Учил в юридическия и историко-филологическия факултет в Москва. Член на БКД, депутат в Учредителното събрание, председател на I ОНС, министър на финансите (1880), министър-председател от края на 1880 до свалянето му с преврата на Батенберг; водач на емигрираните либерали в Пловдив (1881-1883) и отново министър-председател от 29 юни 1884 до 9 август 1886 г. Близките му идейни и приятелски връзки със З. С. (1882–1885) охладняват след Съединението, за да се заменят с остри нападки и взаимна нетърпимост след детронирането на Батенберг (1886).

[30] *Цанков, Драган Кирияков* (1828, Свищов – 1911, София) – просветно-църковен и политически деец, учил в Русия, учителствал в Цариград и Русе, работил за създаването на българска униатска църква. Депутат в Учредителното събрание, на няколко пъти министър и министър-председател, основна фигура в борбата срещу преврата на Батенберг. По-късно – противник на Съединението, извършено без съгласието на Русия, единствен депутат, гласувал против кредитите за наложената ни война със Сърбия през ноември 1885 г. По време на Стамболовия режим е политически емигрант в чужбина.

[31] *Фарлей, Луис (Луи)* – англичанин на българска служба – „частен съветник в отделението за обществените сгради при Министерството на вътрешните дела“. От 1 август 1879 г. изпратен в Англия да отстоява каузата на Батенберг за налагащи се промени в Търновската конституция. През 1880 г. писмено предложил на У. Гладстон да подкрепи суспендирането на българската конституция за 2–3 години. Тези действия на Фарлей предизвикват гнева на българските либерали, които в няколко публикации (в. *Независимост*, *Работник* и др.) нападнали „разсипника на българската хазна“ Фарлей и неговите покровители.

[32] *Вестник „Българин“* – излиза от 1877 г. в Букурещ и Гюргево, а от 1879 г. в Русе. Стои на русофилски и консервативни позиции. Остро полемизира с либералните вестници и най-вече с русенските *Работник*, *Славянин* и *Братство.*

[33] *Попов, Христо Георгиев* (1858, Шумен – 1951, София) – военен деец, общественик и адвокат. Служил като майор в Шуменската военна дружина и подкрепил преврата на Батенберг. Като командир на полк в Сръбско-българската война (1885) проявил голямо командирско умение и лична храброст. При детронирането на Батенберг (1886) застанал в негова защита.

[34] *Вестник „Български глас“* – излизал два пъти седмично в София от декември 1879 до септември 1883 г. След спирането на вестник *Витоша* (юни 1880 г.) става официален орган на консервативната партия.

[35] *Кърджиев, Георги Антонов (Бочката)* (1854, с. Арбанаси – 1907, София) – публицист, либерал (цанковист). Бил отговорен редактор на в. *Работник* и *Братство*, издавал самостоятелно в Пловдив и София в. *Напред* (1885–1889). Г. Кърджиев е първи читател на първия вариант (в ръкопис) на „Записки по българските въстания“ (януари 1879 г.). Запазена е много интересна кореспонденция между двамата приятели, а по-късно политически противници Г. Кърджиев и З. Стоянов.

[36] *Юрев (в ръкописа Юриев), д-р Капитон* – украинец, прогонен от отечеството си заради свободомислие. Установил се като околийски лекар в Разград, където в началото на 1881 г. се запознава и сприятелява със З. Стоянов. Демонстрирал публично демократичните си убеждения, което е повод веднага след преврата да бъде арестуван и екстериран в Гюргево. Работи като лекар в Източна Румелия, взема активно участие в Съединението и Сръбско-българската война. В началото на 1886 г. се връща на работа в Русе. (Вж. повече подробности за д-р Юрев в бел. № 268.)

[37] *Вестник „Витоша“* – първи официален орган на консервативната партия, излизал два пъти седмично от май 1879 до юни 1880 г. Отстоявал разбирането, че народът ни не е дорасъл да се самоуправлява и да се ползва от правата, дадени му с Конституцията.

[38] *Вестник „Свободна България“* – излизал във Варна веднъж седмично от 15 януари до 4 юли 1881 г. Обявил се за „независим от партии“, списван със симпатии към консерваторите.

[39] *Горбанов, Петко Василев* (1846, Елена – 1909, София) – общественик и публицист, горещ консерватор, скандалджия по темперамент. Завършил Роберт колеж, участвал в Освободителната война като разузнавач. Редактор на в. *Български глас*, учител по български език на княз Батенберг. Избран за депутат в Свищовското ВНС, влязъл в конфликт с Ремлинген; „възпят“ от Иван Вазов в стихотворението „Ремлинген“. Брошурата „Голата истина“, за която З. С. пише, че е излязла под редакцията на П. Горбанов, не можахме да открием.

[40] *Стамболов, Стефан Николов* (1854, В. Търново – 1895, София) – борец за свобода, апостол, бележит български държавник, член на БКД. Избиран за народен представител от 1880 г. до смъртта си, бил подпредседател (1880–1884) и председател (1884–1886) на Народното събрание. Оглавява контрапреврата на 9 август 1886 г. и връща свалениия княз Батенберг на престола. След абдикирането на Княза (26 август 1886 г.) е пръв регент, а от 21 август 1887 г. министър-председател на България. Води самостоятелна национална политика, което довежда до скъсване на дипломатическите отношения с Русия (ноември 1886 г.). Съсечен от политическите си противници на 6 юли 1895 г. в София. Идейните му и жизнени пътища със З. Стоянов се кръстосват още от времето на Русенския таен революционен комитет, Старозагорското въстание, Съединението и властването на либералите. По настояване на Стамболов З. Стоянов става редактор на в. *Свобода*, подпредседател и председател на Народното събрание. Разпространените навремето си и все още живи слухове за насилствена смърт на З. Стоянов (отровен от Ст. Стамболов) нямат реално основание и се опровергават от новоиздирените факти.

През дните на превратa от 1881 г. Стамболов е в София и реагира веднага със следното стихотворение:

Заплакала гора Витош,
дребни сълзи рони,
а отдалеч гора Рила,
праща ѝ поклони,
па я пита да ѝ каже
защо е сърдита,
от какво е девет дена
с облаци покрита.
Отговаря гора Витош:

„Ой та, сестро Рила,
недей пита защо съм са
азе нажалила.
Недей пита от какво съм
с облаци покрита
и посред тях, кат ханъма,
от София скрита.
Аз не искам там да гледам,
на страшни позори,
как кравата речи буйни
със храброст говори;
как калугер сред тълпата
на хоро играе,
и свобода, и народа
безсрамно ругае;
как се качат нависоко
чужденци простаци
и се земат за везири
хора от сокаци...
Не искам аз... нека всички
дявол да ги земе,
а пък мене малко нещо
да остане време,
да отдъхна, да не гледам
на злини нечути,
да остана аз спокойна
поне две минути...
Затова съм, сестро Рило,
с облаци покрита;
затова съм посред мая
тъжна, та сърдита.“

(Публикувано в *Независимост*, бр. 63 от 2 май 1881 г., подписано с известния псевдоним на Стамболов ЧАВДАР.)

[41] *Посочените две брошури* се намират във фонда на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“:

а) Тринадесетмесечното властвуване на лжелибералците в Българското княжество. Русчук, бързопечатница на в. *Българин*, 1881, 56 с.

б) Из московской жизни П. Каравелова. Писмо. Без местоиздаване и без автор, 1881, 22 с.

[42] *Вестник „Независимост“*, София – продължител на Л. Каравеловия в. *Независимост* не само по номерация, но и по идейни позиции. Излиза от 27 август 1880 до 1 юли 1881 г., когато е спрян заради противопревратаджийските си публикации. Там е отпечатан и първият известен фейлетон на З. Стоянов „Знаеш ли ти кои сме?“ (24 дек. 1880 г.).

[43] *Вестник „Свободен печат“* – либерален седмичник за политика и книжнина, издаван във В. Търново от Ст. Стамболов. Бори се против консерваторите и погазването свободата на печата. Спрян на 20 юни 1881 г. с излизането на 13-ия му брой.

[44] *Славянин* – най-дълголетният русенски вестник, излизал с прекъсвания от 1879 до 1931 г. с периодичност веднъж, а от 1882 г. по два и три пъти седмично. Основател, собственик и редактор Тодор Хаджистанчев. Вестникът е с либерална насоченост, но често сменя своите предпочитания към едно или друго крило на либералната партия. В зависимост от вятъра на времето приветства или ругае З. Стоянов, но го търси като автор дори и тогава, когато не споделя възгледите му. Тук З. С. помества едни от най-острите си филипики против руския дипломатически емисар след преврата на 9 август 1886 г. Н. В. Каулбарс.

[45] *Христов, Алекси* – консерватор, избран за член на първия Разградски окръжен съвет (12 януари 1879 г.), но само след четири месеца по неизвестни причини вече не фигурира в състава на съвета. В. *Славянин* (бр. 13 от 19 септември 1881 г.) го уличава в издевателства над местното население при събиране на данъците.

[46] *Бъчеваров, Христо Георгиев* (1853, Одрин – 1935, София) – печатар и издател. Притежава част от печатница в Цариград и през 1873 г. издава *Звънчатий глумчо* на П. Р. Славейков. С Димитър К. Попов издават в. *Сутрина*, а от 1877 г. в. *Българин*. В началото на 1886 г. публикува комедия за сръбския крал Милан, посрещната с унищожителна рецензия от З. Стоянов (*Независимост*, бр. 3 от 12 март 1886 г., псевдоним Поппович).

[47] *Мазаков, Георги* – избран и утвърден за пом.-кмет на В. Търново с княжески указ от 14 август 1881 г. При изборите за ВНС на 21 юни 1881 г. единствено той и Георги Панталонджията се обявили публично в защита политиката на Княза.

[48] *Папанчев, Върбан.* Роден в с. Градец, Котленско, учителствал в Добруджа, опълченец. След Освобождението е финансов чиновник и адвокат във Варна. С публикация във в. *Свободна България* от 21 март 1881 г. поискал уволнението от служба на З. Стоянов заради „нихилистичните“ му идеи.

[49] *Шишков, Тодор Н.* (1833, В. Търново – 1896, Варна). Учил право в Париж като стипендиант на П. Берон. Сътрудничил на *Цариградски вестник, Български книжици, Българска пчела, Македония* и др. След Освобождението е прокурор и редактор на консервативния в. *Свободна България*. Обект е на иронични закачки в печата от страна на З. Стоянов (“Неопровержима истина е“, в. *Работник*, бр. 23 от 8 април 1881 г.).

[50] *Бурмов, Тодор Стоянов* (1834, с. Нова Махала, Габровско – 1906, София) – обществен и политически деец, член на БКД, първи български министър-председател. Одобрил преврата на Батенберг и влязъл в състава на новоучредения Държавен съвет. През 1884 г. се оттеглил от консервативната партия и преминал към либералите на Др. Цанков. След пътуване до Петербург при завръщането му в Пловдив (март 1886 г.) пловдивските либерали по внушение на З. Стояновия в. *Независимост* му устроили „овация“ с пукване на главата за това, че по неподходящ начин „оправя съдбата на България“.

[51] *Кисимов, Пандели (Пантели, Панталей) Хаджигеоргиев* (1832, В. Търново – 1905) – обществен деец и публицист. Емигрирал от България през 1862 г., живял в Букурещ и Болград. След Освобождението служи по съдебното ведомство във В. Търново и София. Редактира консервативния в. *Отечество* (1884–1885), където разгаря полемика за „предателството“ на Любен Каравелов. З. Стоянов му отговаря с няколко гневни публикации в *Търновска конституция* и брошурата „Любен Каравелов и неговите клеветници“ (1885).

[52] *Христофоров(ич), Иван* – роден в Стара Загора, учил в Болград, учителствал в Русе. След Освобождението е съдия в Русе и Шумен. Консерватор, горещ привърженик на превратa.

[53] *Кипровски, Константин* – но време на разглежданите събития живее и работи като съдия в Русе и Разград. В дневника си от 20 февруари 1882 г. З. Стоянов отбелязва: „Съдията Кипровски обявил с присъда, че богатите хора не могат да бъдат съдени...“

[54] *Чокоев, Михаил (Михалаки)* – окръжен управител в Русе след 27 април 1881 г., консерватор. Публикувал без подпис във в. *Българин* статия, съдържаща обиди по адрес на З. Стоянов, която довежда до дело на засегнатия срещу редактора на вестника Хр. Бъчеваров.

[55] *Диамандиев, Васил Иванов* (1839, Охрид – 1912, София) – учител и общественик, участник в Кресненско-Разложкото въстание и Македоно-Одринското освободително движение. Като съдия в Русе през 1880 г. създава „Македонска лига“. Привърженик на консерваторите, депутат в Свищовското ВНС.

[56] *Половете* – става дума за лесно спечелените жълтици по време на войната. Пол – съкратено от Наполеон, равен на тогавашни 20 лева.

[57] *Сарафов, Михаил Константинов* (1854, В. Търново – 1924, София) – политически и държавен деец, либерал. Секретар на Великотърновския частен революционен комитет, участник в Априлското въстание. Завършил математика в Мюнхен и финансови науки в Париж, един от първите български специалисти с научни трудове в областта на статистиката. Бил министър на народното просвещение и на финансите в либерални кабинети. След разпространение на прокламацията от 27 април 1881 г. укорил Княза за високомерното му обръщение „БЪЛГАРЕ!“. Батенберг му отговорил, че „преди войната никой не се е обръщал към българите – те бяха само рая“. (Иречек, К., Български дневник, т. I, С., 1932, с. 364).

[58] *П...* Касае се вероятно за гр. Пловдив.

[59] *Зад многоточието М...* е скрит колегата и приятел на З. С. Митко (Димитър) Маринов (вж. бележка № 68).

[60] *Вестник „Дунав“* – орган на турското правителство за Дунавския (Туна) вилает (област); основан от Мидхат паша на 3 март 1865 г. Излизал веднъж седмично до започването на Руско-турската война (последният брой е от 1 юни 1877 г.) Списван на турски и български език, редактор – Исмаил Кемал, за българската част – Стоил Д. Попов и Иван Чорапчиев. По думите на Любен Каравелов вестникът е „с полицейско, полушпионско и полуидиотско направление“. Разпространяван безплатно. От българите използван главно за свиване на цигари, тъй като се печатал на подходяща за целта хартия.

[61] *Дописката от Варна* е повод русенските консерватори и либерали да се хванат „гуша за гуша“. Спорът за „българския нихилизъм“ разшумява в цялата страна, прелива бреговете на Дунав и стига до ушите на новия руски император Александър III. Тогава е лансирана и версията, че нашият Княз си е послужил със злополучния брой на в. *Работник*, за да аргументира пред руския цар искането си за суспендиране на българската конституция. В настоящия си труд З. С. „набеждава“ в авторство на дописката един „работник от печатницата на Блъскова“, а действителният автор (от съображения за сигурност навярно) се разкрива след повече от четвърт век. Прави го Димитър Маринов през 1909 г. в книгата си „Стефан Стамболов и новейшата ни история“. На стр. 158 (издание 1909 г.) той пише: „Тая дописка не беше от Варна, а беше написана от Георги Кърджиев, който беше главен редактор на в. *Работник*. За тая дописка той бе укорен от всички ни и вестникът му се зе от ръцете.“

[62] *Шопов, Атанас П.* (1853, Панагюрище – 1922, София) – учил в Цариград, Петербург и Париж, където завършил право. Сътрудник на възрожденския печат, участник в Руско-турската война. След Освобождението е секретар на Българската екзархия. Заемал и дипломатически служби. Автор на книгата „Десетдневното българско царство“ (за Априлското въстание).

[63] *Манафов, Христо (Манафа)* – един от водачите на габровските консерватори, депутат в Свищовското ВНС, прочул се като

побойник по време на превратата. При предизборната обиколка на княз Батенберг в Габрово набил жестоко учителя Васил Цанов, защото викал с учениците си: „Да живей Княза и Конституцията!“ (в. *Независимост*, бр. 77 от 17 юни 1881 г.).

[64] *Мавров, Иван* – либерал, отказал да подпише протеста на консерваторите против „българския нихилизъм“, като го нарекъл „донос“. По предложение на митрополит Григорий бил уволнен от учителска длъжност.

[65] *Попов, Иван (Харцоят)* – един от първенците на Бяла, симпатизиращ на либералите.

[66] *Точната дата (23 май 1881 г.),* на която русенската депутация начело с митрополит Григорий е била приета от Батенберг, намираме в информацията на в. *Независимост* (бр. 69 от 1881 г.) и дневника на Иречек (с. 411).

[67] *Златев (Златев), Симеон Сп.* – русенец, борец за духовна свобода. Либерален кмет на Русе, избран през февруари 1881 г. и уволнен от консерваторите на 23 юни 1881 г. На 13 юли 1883 г. Н. Обретенов от Русе пише на З. Стоянов в Пловдив: „В неделя ще правим избори за Градски съвет. Май ще излезе опърничава работата, защото С. Златов се мъчи да раздели гласовете и много е вярно, че ще отиде към консерваторите“ (цит. Неизд. съч., с. 435).

[68] *Маринов, Димитър (Митко) (М...), Бонев* (1846, с. Вълчедръм, Ломско – 1940, Кремиковски манастир) – етнограф, публицист и общественик. Учил в Цариград (медицинско училище) и Белград (философия), учителствал в Лом. Депутат в Учредителното събрание, председател на Окръжния съд – Русе (уволнен от консерваторите през януари 1882 г.) и съредактор на в. *Работник*. Либерал стамболовист. В книгата си „Стефан Стамболов и новейшата ни история“ дава точна характеристика на чистосърдечния и наивен политик, на своя приятел и съмишленик Захарий Стоянов.

[69] *Златев-Черкин, Димитър* – книжар, разпространител на вестници и книги, включително и на книгите, издадени приживе от З. Стоянов.

[70] *Кропоткин, Петър Алексеевич* (1842–1921) – руски революционер, един от теоретиците на анархизма. Арестуван през 1874 г., успял да избяга в Англия. По-късно в Женева (1877) започнал да издава анархистическото списание La revolte.

[71] *Вестник „Братство“*. След спирането на в. *Работник* русенските либерали започват издаването на в. *Братство* с отговорен редактор Г. Кърджиев и съредактор З. Стоянов. Вестникът продължавал политиката на *Работник* с „по-легален“ тон и езоповски език, наложен от обстоятелствата. След многобройни санкции, наложени на редактора му за „инкриминирани публикации“, *Братство* е окончателно спрян на 13 юни 1882 г. При нови условия (режим на либералите) възобновява излизането си в София на 19.I.1884 г.

[72] *Екзарх Йосиф I* (светско име Лазар Йовчев) (1840, Калофер – 1915, София) – висш духовник и просветител, почетен член на БКД. Учил в родния си град при даскал Ботю Петков, в колежа Бебек – Цариград и Париж. Приел монашество (1872), получил епископски сан (1876) и на 24 април 1877 г. бил избран за български екзарх. Има изключителни заслуги за защита на българските национални интереси след разкъсването на България от решенията на Берлинския конгрес, полага големи грижи за българското просветно дело в Македония и Одринско. З. Стоянов обаче не му премълчава, че лично подкрепил и благословил извършения през 1881 г. преврат.

[73] *Доганов, Константин Тодоров* (1843, Копривщица – 1900, Русе) – сподвижник на Левски, член и председател на Пловдивския частен революционен комитет (1873). Заедно с Ат. Узунов осъден на 101 години затвор и заточен в Диарбекир. Превратът на 27 април го заварва на длъжност околийски полицейски началник в Русе. Уволнен, защото разнасял по селата в. *Независимост*. На 31 януари 1882 г. кумува и венчава в къщата си Захарий Стоянов и дъщерята на баба Тонка Обретенова, Анастасия.

[74] *Кърджиев, Тома Антонов* (1850, с. Арбанаси – 1887, Русе) – съосновател на Русенския частен революционен комитет (1871). Учителства в с. Червена вода, където по време на Старозагорското въстание организира Червеноводската чета. Участва в Сръбско-

турската (1876) и Освободителната война като разузнавач. След Освобождението работи като адвокат и пом.- прокурор в Русе (уволнен от консерваторите през юни 1881 г.). Участвал в русенските бунтове против властта на регентството, осъден на смърт и разстрелян на 22 февруари 1887 г.

[75] *Мидхат Ахмед паша (Мехмед Шефкет)* (1822, Цариград – 1884, Таиф (Мала Азия) – голям турски реформатор, водач на младотурците, опитал се да защити на практика, като валия на Дунавската област, асимилаторската политика на Турската империя. Съществува недоказана версия за българския му произход. От 1864 до 1868 г. е валия на новообразувания грамаден Дунавски вилает, включващ 48 околии – от Тулча, Варна и Видин до София и Ниш. С реформите си придава европейски вид на Русчук, но не успява да преклони българите и да ги превърне в отомани. На два пъти е велик везир (1873–1874 и 1876–1877). Опитал се безуспешно да свали Абдул Азис от власт, заточен в Таиф и там по-късно бил удушен по заповед на султана. В ръкописа З. С. го споменава и като Мехтат паша.

[76] *Живков, Георги Атанасов* (1844, В. Търново – 1899, София) – националреволюционер, политически и държавен деец. Учил в Медицинското училище в Цариград, учителствал в Русе, Варна и Търговище. Взел участие в Търновското въстание (1862). Априлското въстание и Сръбско-турската война. След Освобождението е кмет на В. Търново, депутат и председател на IV ОНС и III ВНС, регент (декември 1886 – август 1887), министър на народното просвещение (1887–1893). По време на княжеската криза в писмо до Стамболов от 13 дек. 1886 г. З. Стоянов предлага да си изберем за княз някой наш българин: „Живков например. Да нацеди на гърба си генералска униформа, да тури на главата си сулитена, чудо! Не само българите, но и Европа изплашва!“ (НБКМ, БИА, ф. 63, оп. 1, а. е. 72, л. 1).

[77] *Савич, Ангелаки (Тата)* (1817, Свищов – 1892, Румъния) – живял като емигрант в Румъния, публикувал брошура на румънски „Долу маската!“, в която защитавал политическите схващания на Раковски. Сътрудничил на Ботевата *Дума*. Уволнен за лошо поведение от длъжността драгоманин (преводач) при нашето агентство в Букурещ (август 1881 г.). След отказа на Народното събрание да

му отпусне поборническа пенсия, зашлевил плесница на тогавашния (1883 г.) министър на финансите Гр. Начович.

[78] *Маринов, Коста (Костаки) (Куркоят)* – консерватор. За заслуги към „Историческата задача“ на 13 май 1881 г. е назначен за председател на Окръжния съвет – Русе.

[79] *Стефанов (Стефанович), Михалаки* – управител на Русенската митница, уволнен за злоупотреба с пари. Макар и осъждан, лишен от граждански и политически права, в началото на 1881 г. започва да издава в Русе сатиричния вестник *Дяволско шило.* З. Стоянов му посвещава специален фейлетон (*Работник*, бр. 6 от 21 ян. 1881 г.), в който се възмущава: „Ти му казваш, че той не е приет в никакво общество, а той става редактор... няма в себе си съвест и чест ни за строшена пара.“

[80] *Посочените от З. С.* седем яничар агалари (чрезвичайни комисари) при учредяването им на 1 май 1881 г. (указ № 312) в действителност са пет. Касае се за техническа грешка в по-късно поставеното от автора подзаглавие.

[81] *Логвенов, А.* – руски офицер, подполковник (от 1.IX.1881 г. – полковник) на българска служба, командир на Русенската пехотна дружина № 23. На 1 май 1881 г. е назначен за извънреден военен комисар на обширна област, включваща Свищовско, Русенско, Разградско и Силистренско. Два месеца по-късно, след гласуване пълномощията на Батенберг от Свищовското ВНС, поема и поста княжески флигеладютант, а от 31 юли 1881 г. става началник на жандармерията (ДВ, бр. 56 от 8 август 1881). Цялата церемония и реда в Свищов на 1 юли 1881 г. била под командването на подполковник Логвенов.

[82] *Пенев (Хаджипенев), Телемах* (1856, Русе – 1890, Русе) – публицист и администратор, либерал, след 27 април 1881 г. преминал на страната на консерваторите. По време на преврата е околийски началник в Бяла. Редактор на в. *Русенски куриер*, автор на брошурата „Мантовата гробница“.

[83] *Мантов, Димитър Василев* – либерал, адвокат, избиран за

депутат, окръжен управител на Русе (1886–1887), станал известен с жестокостите си при потушаване на русенските бунтове.

[84] *Касабов, Иван Христов* (1837, Лясковец – 1911, София) – възрожденски деец, сътрудник на Раковски в редактирането на в. *Дунавски лебед*, близък на Левски, участник в организирането на Първата българска легия в Белград, един от създателите на Българския революционен централен комитет в Букурещ. След Освобождението е депутат в Учредителното събрание, служител по съдебното ведомство. Поради преследване от Стамболов емигрира в Белгия.

[85] *За да цитира точно* неграмотното обявление на Оджаков, на 10 март 1885 г. З. С. моли Н. Обретенов: „Ако има в Тутракан в. *Българин*, намери едно обявление на П. Оджакова, което се захваща така: „Адвокатът П. В. Оджаков, който не е бил под съд, който е юрист, който е и пр.“ Препиши го и ми го изпрати. Ще търсиш в. *Българин* от 1881 и 1882 после преврата.“

[86] *В цитирания надпис* върху надгробния паметник на бащата на П. В. Оджаков (Владимир), на самия паметник или в ръкописа на З. Стоянов, датата на рождението е сбъркана. Касае се не за 1879, а най-вероятно за 1819 г. В изписване датата на смъртта също има грешка или непълнота. Между цифрите 2 и 7 навярно е имало точка. Тогава ще се прочете: 2.7.1880.

[87] *Катков, Михаил Никифорович* (1818–1887) – известен руски публицист с влияние върху вътрешната и външна политика на Русия. Редактор на в. *Московския ведомости* и *Русский вестник*. Противник на Съединението. При смъртта му (20 юли 1887 г.) З. Стоянов помества два „некролога“ във вестниците *Независима България* („Умрял вече Катков“ – 25 юли 1887) и *Свобода* („Катков умрял“ – 28 юли 1887). В *Независима България* пише: „Една стара пословица казва: „За умрелите или добро, или нищо“. Ние обаче не се придържаме в тия идиотизми, а напротив...“ В *Свобода* добавя: „Трябва да тържествуват и се радват честните хора в България за смъртта на този класически тиранин. Колкото подло, гнусно и безобразно е имало, той го е изсипал върху главата на нещастна България.“

[88] *Аксаков, Иван Сергеевич* (1813–1886) – руски общественик и публицист, един от водачите на славянофилското движение. Оказва подкрепа на българския народ в борбата му за национално освобождение, има подчертани заслуги за формиране на българското опълчение. Редактор на в. *Русь*. Още на 7 септември 1885 г. с възторг приветства Съединението, а по-късно, когато руската преса получава „приказ по войскам“ да нападне Съединението, Иван Аксаков има дързостта да напише: „Би било несъобразно с достойнството на Русия да се противи на извършеното съединение затова, че било направено не в подходящ час и не така, както би желала Русия“ (В. Русь, бр. 11 от 14 септ., 1885 г.).

[89] *Вестник „Целокупна България“* – първият официален орган на либералната партия, започнал да излиза във В. Търново веднага след Учредителното събрание (от 20 юни 1879 до 8 май 1880 г.). Пръв негов редактор е П. Р. Славейков.

[90] *Попов, Димитър Кръстев (Централния)* (1885, Калофер – 1903, София) – обществен деец, публицист и преводач. Оригинален математик, владеел осем езика. Учил в Роберт колеж и Галата сарай в Цариград. Редактирал в. *Българин* (1877–1879). Първоначално либерал, по-късно членува в Народната партия на Гешов-Величков-Вазов в Пловдив. Участва в списването на в. *Марица* (1884), *Вестниче* и *Борба за кокал* (1884–1885). След 9 август 1886 г. емигрира в Румъния. Връща се в България след падането на Стамболов.

[91] *Дайнелов (Динолов), Йосиф Г.* (1839, Русе – 1891, Русе). Учил в Цариград и Атина, публикувал в *Дунавски лебед*, *Български книжици*, *Цариградски вестник* и др. След Освобождението е съдия в Русе, Силистра и В. Търново.

[92] *В. „Дяволско шило“* – „политически, юмористичен-сатиричен вестник и куриер на пресносолни новини“. Излизал от 8 ян. до 31 май 1881 г. Издател-редактор Михалаки Стефанов.

[93] *Княжеската прокламация* от 27 април 1881 г. Практически текстът на З. Стоянов в ръкописа не се различава от оригинала, но бележката му под линия буди въпроси: отпечатана ли е прокламацията на френски език? Има ли различия в съдържанието? Усили-

ята, които положихме за откриването на екземпляр от „френска прокламация“, досега не се увенчаха с успех. Текстът в бележката на З. С. обаче не е измислен. Ако не е взет от оригиналната прокламация, той вероятно с заимстван от една публикация във в. *Независимост* (бр. 63 от 2 май 1881 г., с. 5), където се казва: „Между български и френский текст на прокламацията на Негово Височество съществува една доста значителна разница, на която обръщаме вниманието на нашите читатели. Къде края на първия параграф в български текст стои тъй: да доведе България до изпълнението на определената ѝ от историята задача. Във френский текст стои буквално тъй: „a guider la Bulgarie dans la voie de la civilization et du progres“, което в точен превод значи: да ръководя България в пътя на цивилизацията и напредъка.

В предпоследний параграф има и тази още разлика. Български текст казва: Само ако Великото народно събрание узакони ония необходими за управлението на страната условия. Във френский текст е казано: „Si la grande Asamblée ratifie les conditions indispensables ou gouvernement du pais, conditions qui seron indiquees par moi…“, т.е. условия, които сам ще означа. Тези последни думи са опуснати в български текст.“

[94] *Стаматов, Порфирий Никифоров* (1840, Акерман, дн. Белгород – 1925) – юрист, баща на известния майстор на късия разказ Г. П. Стаматов. Завършил право в Новоросийск. Магистър по наказателно право. Член на БКД. Член и пръв председател на Върховния касационен съд в Княжеството.

[95] *Желязкович, Георги Константинов* (1846, Свищов – 1889, Пловдив) – управител на Народната банка, министър на финансите в двата първи кабинета след преврата от 27.IV.1881. По повод смъртта му Г. Н. Златарски пише на Иречек: „Желязкович не е умрял от отрова, но от бедност и мислене. Такава е съдбата на нашите големи хора. Вярваш ли, че събираха пари, за да го погребат. Той, сиромахът, си беше разпродал сичко, за да може да живее“ (из Архива на Иречек, т. I, с. 289).

[96] *Иречек, д-р Константин Йосиф* (1854, Виена – 1918, Виена) – чешки историк, посветил живота си на българската история и култура. Автор на „История на българите“ (1876). Работил в България като главен секретар на Министерството на народното

просвещение (1879–1881), министър на народното просвещение (1881–1882), председател на Учебния съвет (1883) директор на Народната библиотека (1884). Автор на интересен дневник и няколко книги, плод на пътуванията му из България. Съмишленик на консерваторите, активен поддръжник на преврата, но с присмехулно отношение към неговите извършители.

[97] *Ремлинген, Арнолд Александрович* – руски военен деец. В Освободителната война участва като командир на рота в Българското опълчение. Остава на служба в Българската земска войска в Пловдив. От 1 май 1881 г. е назначен за чрезвичаен комисар (Видин–Лом–Враца). От 1 юли до 31 декември 1881 г. е управляващ Министерството на вътрешните дела. От януари 1882 до март 1884 г. е началник на Военното училище София. Напуска страната след Съединението.

[98] *При изброяване* на чрезвичайните комисари З. Стоянов е пропуснал името на полковник Боборикин, отговарящ за Варненско, Провадийско, Шуменско и Ескиджумайско окръжие.

[99] *Месецът е сбъркан.* Описваното събитие е станало на 1 или 2 май, след прокламацията от 27 април 1881 г.

[100] *Коронни чиновници* – терминът е употребен в смисъл на *държавни чиновници*, получаващи заплата от „короната“.

[101] *Вълчанов, Георги* – консерватор, масон, един от първенците на преврата в Русе. Назначен за плевенски окръжен управител, а от 10 юли 1881 г. е преместен за разградски окръжен управител (ДВ, бр. 49 от 15 юли 1881 г.)

[102] *Винаров, Петър* – споменат в ръкописа на четири места като русенски търговец, един от „върлите превратаджии“, доставил за посрещачите на Княза в Русе няколко бъчви с вино. Името на търговеца съвпада с това на члена на окръжния съвет в Русе, утвърден с княжески указ от 23 май 1881 г., и на кмета на града по време на регентството на Стамболов (1886–87 г.). Вероятно се касае до две различни лица, тъй като двамата Петър Винаровци (властващият след преврата и кметът по Стамболово време) изповядат различни политически възгледи. Или пък сме изправени пред едно

от типичните за българите политически превъплъщения? Това не можахме да установим.

[103] *Михайлов, Лефтер* – посредствен журналист, един от „героите“ на преврата в Русе. През 1884 и 1885 г. в Пловдив редактирал *Вестниче* и *Борба за кокал*. За труда си получавал мизерни хонорари от Народната (лъжесъединистката) партия. След Съединението в ръцете на З. С. попаднали много документи, между които и писъмце от Д. К. Попов (Централния) до водача на лъжесъединистите Иван Ст. Гешов: „Дай, джанъм, на Лефтера някоя лира да издаде утрешния брой на *Вестниче*! Срамота е!“ Към „писъмцето“ е приложена и разписка, подписана от Л. Михайлов, за получени две и половина лири турски за литературни предприятия.

[104] *Вестниче* – „лист за народа, излиза веднъж в седмицата, в събота. Ако стане нужда – два-три пъти“. Издаван нередовно в Пловдив от 20 юни 1884 до 7 август 1885 г. Насочен срещу партията на либералите (казионните), бившия губернатор Алеко Богориди и оглавилия през 1885 г. Комитета за съединение Захарий Стоянов.

[105] *Става дума за Радославов, д-р Стоян Рафаилов* (1838, Котел – 1916, Русе). Учи при Сава Доброплодни в Шумен, завършва медицина във Виена (1872), работи като лекар в Свищов, старши лекар и управител на Русенската болница (1879–1898). Направил дарения на БАН, Котел и Русе. Приятел на Алеко Константинов, с когото пътувал до Чикаго.

[106] *Петкович, Милица Атанасова* – дъщеря на един от братята Петкович, видни русенски търговци с кантора и в Букурещ. Княжепоклонството на г-ца Петкович, описано от З. Стоянов, има своята предистория. Още при първото идване на Батенберг в Русе през 1879 г. тя се „залепила“ за госта: „Навред, гдето мръднел Князът, и тя подире му. Оттогава ней остана името „княгинята“ (Спомени на Екатерина Каравелова, С., 1984, с. 77).

[107] *Мелетий Зографски* (1832, Струмица – 1891, Кайро). Учи в Зографския манастир и в духовно училище – Атина. От 1872 до 1883 г. е митрополит на Софийската духовна епархия. Член на БКД, член на Учредителното събрание, един от основателите на

Софийската народна библиотека. Горещо подкрепил превратa на Батенберг, но с ексцентричното си държание предизвикал софийските нотабили, които се погрижили да бъде заточен в Рилския манастир (по „забравена“ присъда на Духовния съд отпреди Освободителната война). След изтърпяване на наказанието се оттеглил в Кюстендил. Починал в Кайро, където заминал да се лекува. Автор е на много църковни книги, между които се откроява „Българската правда и гръцката кривда“ (1872).

[108] *Каменски, капитан* – руски офицер от полски произход, останал след войната на полицейска служба в Русе. Назначен за помощник на Логвенов, а след преместването му за началник на жандармерията заема неговото място и държи в Русенска област цялата власт в ръцете си.

[109] *Людсканов, Александър Кочов (Николов)* (1854, В. Търново – 1922, Лондон) – общественик и дипломат, изтъкнат либерал, зет на Др. Цанков. Завършва Роберт колеж, участва в Освободителната война като преводач в щаба на ген. Скобелев. Работи като втори секретар на Българското дипломатическо агентство в Цариград (1879–1880) и главен секретар на Министерството на външните дела (1880–1881). Уволнен след превратa, заминава и завършва право в Париж. По време на Стамболовия режим емигрира с Др. Цанков.

[110] *Обретенов, Никола Тихов* (1849, Русе – 1939, Русе). Син на баба Тонка, виден български революционер, сподвижник на Левски, Ангел Кънчев, Любен Каравелов. Основател на Русенския таен революционен комитет (1871), четник и касиер на Ботевата чета, осъден на доживотен затвор и заточен в Акийската крепост. След Освобождението взема участие в Кресненско-Разложкото въстание. Запален либерал, гонен и оставян без работа при управлението на консерваторите, заемал високи постове по Стамболово време.

Заслугите му за доизграждането на личността, образованието и творчеството на З. Стоянов са изключителни. Той е не само приятел и шурей на Захарий, но и първоначинател на „Записки по българските въстания“, „Четите в България“, „Христо Ботйов. Опит за биография“ и други Захариеви книги, които без личните спомени, връзките с революционери, събирателската дейност,

съветите и настойчивостта на Н. Обретенов едва ли биха видели бял свят.

[111] *Късогледов, Марин* – учител и общественик, либерал. С указ № 427 от 28 май 1881 г. е уволнен от длъжността помощник на финансовия началник в Русе.

[112] *Бърнев, Бърни* – либерал, привърженик на Др. Цанков. Секретар (1879), по-късно председател на Окръжния съвет в Разград. На 18 февруари 1886 г. Захарий Стоянов му пише от Русе: „... Може да си чул, че аз пиша историята на преврата от 1881 г. Може да помниш, че по това време Алекси Христов получаваше всеки ден телеграми от Горбачова с такова съдържание: „Днес се хвана още един нихилист“, „Днес се нападна кафенебашийската троица“, „Днес се получи телеграма от Царя Покровителя, който одобрява постъпката на Н. В. Княза“ и пр., и пр.

Тези депеши аз съм чел у Алекся. Сега те ми трябат. Не можеш ли да ги земеш с някоя леснина, т.е. да ми извадиш по едно копие? Излъжи го. Ако ти не си добре с него, накарай някой приятел да направи това...“

Това новооткрито от музейната работничка в Разград Иванка Стръмска З. Стояново писмо доказва, че и през февруари 1886 г. той продължава да работи и допълва ръкописа си за преврата.

[113] *Suget pour un romane* (фр.) – Сюжет за роман.

[114] *Куза, Александру Йон* (1820–1873). Княз на обединените румънски княжества Влашко и Молдова, свален чрез държавен преврат.

[115] *Игнатиев, Николай Павлович, граф* (1832–1908) – руски генерал и дипломат, почетен член на БКД. От 1864 до 1877 г. е посланик на Русия в Цариград, с подчертани заслуги за решаването на българския църковен въпрос. Участва в съставянето и подписването на Санстефанския мирен договор (19 февруари 1878 г.). През 1881-1882 г. е министър на вътрешните работи на Русия.

[116] *Станчев (Хаджистанчев),* Тодор (Богослова) (1850, Русе – 1907, Русе) – публицист и просветен деец, учил богословие в Карловац и Белград, един от основателите на русенското читалище

„Зора“ и певческото дружество към него. Основната му дейност е свързана с издаването на вестник „Славянин“.

[117] *Арнаудов, Петър* – консерватор, свещеник иконом. От 1 юни 1881 г. е назначен за окръжен инспектор в Русенски учебен окръг. Депутат в Свищовското ВНС.

[118] *Става дума* за Христо Сапунджиев.

[119] *Манаев* – руски офицер на българска служба, майор, от 1.IX.1881 г. подполковник. По време на разглежданите събития е командир на разградската дружина № 22.

[120] *Учредените с указ* 404 (ДВ, бр. 34 от 25 май 1881 г.) извънредни военни съдилища са просъществували само три месеца (закрити с указ № 757, ДВ, бр. 63 от 2 септември 1881 г.). Не е известно тези военни трибунали да са постановили и изпълнили смъртна присъда. Сам З. Стоянов не посочва нито един конкретен случай на крута репресия чрез тези съдилища. Те са били създадени, за да всеят страх сред противниците на преврата и да парализират очакваната съпротива.

[121] *Вестник „Зорница“* – излизал в Цариград, Пловдив, Самоков, София, Пазарджик и отново София от 2 януари 1876 до 1 септември 1944 г. По време на Освободителната война е единственият вестник, излизащ на български език в Турция, който дава информация за хода на военните действия. Орган на Българското евангелско благотворително дружество.

[122] *Вестник „Самуоправа“* – сръбски вестник, популярен и сред българските либерали. Пише остро против извършения от Батенберг преврат. С някои от публикациите си (бр. 50, 52, 58 и др.), цитирани или препечатани изцяло от в. „Независимост“, става причина за въвеждане в действие у нас на Отоманския закон за печата (от 25 май 1881 г.), въз основа на който са санкционирани, прекъсвани и окончателно спрени почти всички вестници с либерална насоченост в Княжеството.

[123] *Миларов (Сапунов), Светослав Николов* (1850, Габрово – 1892, София) – писател, журналист и обществен деец, член на

БКД. Завършва католишко френско училище в Цариград, следва право и учителства в Загреб и Босна. През 1870 г. е осъден за политическа дейност и затворен в тъмница, откъдето след две години успява да избяга. Участва в Освободителната война, установява се в Пловдив, където е един от редакторите на в. „Марица“. Издава „Спомени от Цариградските тъмници“ (1881 г.). От края на май 1881 г. е отговорен редактор на излизащия в София либерален в. „Независимост“. След детронирането на Батенберг (1886 г.) емигрира в Румъния, където издава противостамболовистки вестници – „Девятий август“, „19 февруарий“ и др. Съден по процеса за убийството на министър Хр. Белчев и обесен през 1892 г. в София.

[124] *Лечев, Стефан* – администратор (от бр. 65) на в. „Българин“ при излизането му в Гюргево (1877), стопански отговорник и отговорен редактор на в. *Независимост* до края на май 1881 г.

[125] *Ковачев, Янко Стефанов* (1852, Свищов – 1926) – известен печатар и издател. Завършва търговско училище във Виена и остава да работи там като печатар и съдружник на Христо Г. Данов (от 1874 г.). След Освобождението пренася машините в Пловдив и започва печатането на в. „Марица“. През 1879 г. отново с Данов откриват печатница и в София, на която през 1881 г. Ковачев става самостоятелен собственик. Има либерални възгледи, печата в. „Независимост“ – София.

[126] *Сырку, Полихроний Агапиевич* (1855, Бесарабия – неизв.) – завършил Петербургския университет, доктор по славянска филология. Голяма част от произведенията, които написва, са посветени на българската история и култура. През септември 1884 г. публикува в „Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительно общества“ (кн. 9, с. 37–39) отрицателна рецензия за книгата на З. Стоянов „Васил Левски – Дяконът“. По повод на този и други отзиви за „Левски“ и „Записките“ в руския печат в писмо до Н. Обретенов от 15 ноември 1884 г. З. С. му се оплаква: „Страшно ме нападат руските вестници за „Левски“ и „Записките“. Наричат ме безнравствен. Ще им отговоря“ (Стоянов, З., цит. Неизд. съч., с. 382).

[127] *Вестник „Новое время“* (1868–1917 г.) – влиятелен полити-

чески и литературен, близък до двореца вестник, издаван в Петербург.

С граф Евгений Львов Кочетов с псевдоним „Русский странник“, специален кореспондент на вестника в България, през есента на 1885 г. ръководителят на Съединението З. Стоянов имал остър сблъсък. Поводът са неверните кореспонденции за Съединението, изпращани от Кочетов за „Новое время“: „Стигна „Русский странник“ в Пловдив – спомня си З. С. в „Независимост“ (бр. 2 от 8 март 1886 г.) и ние, няколко души, приготвихме се да му дадем „мордобитие“, т.е. да му изкривим ченето – единствената награда на шпионите в ненормални времена.“ Вместо побой в тъмното обаче стигнало се до помирителна среща със Странника: „Той изслуша всичките наши възражения и с готовност прие да направи опровержение на писаните лъжи“ (пак там).

Опровержение не последвало, защото имало „приказ по войскам“ събитията да се отразяват по определен начин, а и Странника се оказал лъжец по принуда и симпатичен човек. През януари 1886 г. той подарил на З. С. своята книга „В Сибир“ с многозначително посвещение: „Захарий Стоянову на добрую памят от его только политического врага“. (Книгата се пази в Русенската градска библиотека „Л. Каравелов“.)

[128] *Молчанов, А.* – руски журналист, постоянен кореспондент на в. „Новое время“ в София по време на преврата и след това. Близък на дошлия от Русия за министър-председател Л. Соболев и фактически главен редактор на създадения от Соболев вестник „Балкан“.

[129] *Вестник „Балкан“* – седмичен безпартиен политически вестник, финансиран с държавни средства. Излизал от 18 януари до 12 октомври 1883 г. под редакцията на П. Тр. Бурков (от бр. 14 – К. Паунчев), фактически редактор – А. Молчанов. След падане от власт на Соболев престанал да излиза.

[130] *По това време* околийски полицейски началник в Тутракан все още е Никола Обретенов и най-вероятно тези любопитни подробности за поведението на Алекси Христов в с. Смил са разказани на автора от него.

[131] *Тук в оригинала* текстът е зачертаван и пренаписван в страничното ляво поле. Зачертаното се оказва повече от необходимо-

то, поради което връзката между изреченията се губи. Възстановили сме я по смисъл с помощта на част от зачертания текст.

[132] *Делението,* което прави З. Стоянов на руските емигранти в България – едните (първите), представители и поддръжници на монархическа, а другите (вторите) – на интелигентна Русия, има своето историческо оправдание. В ръкописа е допусната техническа грешка: не първите, крепителите на монархическа Русия, а другите (интелигенцията) са изложени на участта, постигнала емигранта д-р Юрев.

[133] *Неболсин, Петър* – руски политически емигрант, юрист, съчувственик на либералите. До май 1881 г. е началник-отдел в Министерството на правосъдието. На 2 януари 1881 г. с лична телеграма съобщава на З. Стоянов, че е преназначен от член съдия при Великотърновския окръжен съд за съдебен следовател при Русенския окръжен съд (ДА, Русе, ф. 12, оп. 1, а. е. 2, л. 6). На 5 май 1881 г. Неболсин е преместен за прокурор във Видин, откъдето, само 22 дни по-късно по искане на руското консулство там е уволнен и арестуван (цит. Български дневник на Иречек, с. 420). След освобождаването му емигрира в Източна Румелия, където работи като адвокат и участва в списването на Каравеловия вестник „Независимост“ (Пловдив).

[134] *Касае се не за Стефан*, а за Цвятко Златев. Това име е сбъркано на няколко места в ръкописа (вж. бележка – 11).

[135] *Мосолов, Александър Степанович* (1854, Русия – 1937, София) (в ръкописа на З. С. го срещаме като Мясалов, Масалов, Мосолов) – руски офицер, пръв адютант на княз Батенберг още от стъпването му на българска земя. Участва в Освободителната война и по собствено желание остава на работа в София. Служи към щаба на П. В. Алабин и на княз Дондуков; назначен за кмет на София (1878 г.); командир на първа сотня от Българската земска войска. Служи като флигеладютант и командир на конвоя на Княза до юни 1883 г., след което се връща в Русия. Емигрира през 1917 г. в Турция и Англия. Идва в България през 1931 г. и живее в страната като пенсионер на българската държава – руски ветеран. Публикувал спомени „България 1878–1883 г.“

[136] *Маринов, Марин Янакиев* (1856, Русе – 1885, София) – завършил Роберт колеж, първия випуск на Военното училище в София и стрелкова школа в Русия. Адютант на княз Батенберг. Взел участие в Сръбско-българската война като командир на полк. В боя при Три уши (7 ноември 1885 г.) бил тежко ранен и месец по-късно починал от раните си.

[137] *Misérable morceau de papier* (фр.) – Нищожно късче хартия.

[138] *Откритото писмо* на Др. Цанков до Хитрово е отпечатано на 25 май 1881 г. Зашеметеният Хитрово, който не е очаквал такъв „сюрприз“ от братушка, иска с нота до Ернрот наказанието на дръзкия либерален водач. Английският външен министър пита телеграфически своя дипломатически агент в София вярно ли е, че Цанков е арестуван; другите дипломатически агенти също задават неудобни въпроси, поради което Ернрот и княз Батенберг отлагат ареста за „по-добри дни“. Осем месеца по-късно, когато властта на пълномощията е консолидирана, размирникът, станал учител в софийското училище „Денкоглу“, е обвинен в заговор и подстрекателство за събаряне на властта, грабнат посред нощ от къщи (6 февруари 1882 г.) и интерниран във Враца.

[139] *Списание „Читалище“* – излиза в Цариград от октомври 1870 до септември 1875 г. Първи редактор – Марко Балабанов. От бр. 16 редактори: Лазар Йовчев (бъдещият екзарх Йосиф I) и Тодор Икономов. Научно-популярно и културно-просветно списание, публикувало оригинални и преводни стихове, статии по общокултурни и педагогически въпроси, история, философия, природни и икономически науки и др.

[140] *Изписаният като Босио* е френският писател Ла Боеси (XVI век), автор на книгата „За своеволното робство“, преведена от Лазар Йовчев и напечатана в списание „Читалище“ през 1871 г. През 1882 г. Никола Обретенов препечатва превода в отделна брошура, а в бр. 362 от 22.I.1883 г. на издавания в Пловдив в. „Народний глас“ З. Стоянов публикува положителна рецензия за книжката, „от която нашият народ ще почерпи много уроци“.

[141] *В бележката* под линия авторът е пропуснал да посочи номе-

рата на книжките от сп. Читалище, в които е публикуван преводът на „За своеволното робство“ (година II, 1871, кн. 2, 3, 6, 7 и 8).

[142] *Става дума* за ценителите на английския философ позитивист и икономист Джон Стюарт Мил (1806–1883).

[143] *Беджехотовци* – последователите на Баджет Уълтър Беджехот (1826–1877), английски юрист и икономист, автор на книгата „Английската конституция“, в която полемизира с Монтескьо за разделението на властите. Обявява се против демократизацията на Англия.

[144] *Панаретов, Стефан Хаджиилиев* (1853, Сливен – 1931, София). Завършил Роберт колеж и останал там като преподавател. През 1876 г. пътувал до Англия, за да запознае английската общественост с турските зверства по време на Априлското въстание. Сътрудничил на „Зорница“, в която публикувал статии в подкрепа на преврата на Батенберг.

[145] *Coup d'etat* (фр.) – държавен преврат.

[146] *Уошбърн, Джордж, д-р* (1833–1915) – преподавател и дългогодишен директор (1877–1903) на Роберт колеж. Съчувствал и съдействал на българското освободително движение. Поддържал извършеното през 1885 г. съединение на Източна Румелия с Княжеството и спомогнал за дипломатическото му утвърждаване.

[147] *Чорапчиев, Иван Петров* – роден в Копривщица, учил при Й. Груев в Пловдив, редактор на турско-българския вестник „Дунав“, официален цензор на българските книги в Русе. След Освобождението е поддръжник на консервативната партия, един от водителите на преврата в Русе.

[148] *След „Часът по пет“* следва думичка от три букви, която не можахме да разчетем. По смисъл може да бъде „пет часа по турски“ или „пет часа след обяд“.

[149] *Касае се вероятно за Попов*, Никола Михаилов (Попито) (1841, Елена – 1919, Русе) – учителствал в Русе от 1860 до 1878 г., опълченец, по-късно мирови съдия и член на Окръжния съд – Ру-

се. Уволнен от служба, емигрира заедно със З. Стоянов в Източна Румелия.

[150] *Иванов, Ради* (1848, Русе – 1909, София) – един от основателите на Русенския таен революционен комитет, чиновник по Хиршовата железница (1874–1876). Помогнал на З. С. да бъде назначен за телеграфист в Търново-Сеймен (дн. Симеоновград) през 1875 г., а след Старозагорското въстание в продължение на пет месеца го укривал на гара Харманли. След Освобождението работи като съдебен и висш пощенски чиновник.

[151] *Христович, Иван(чо) Попов (Ванката)* (1844, Габрово – 1868, Стара планина). Завършил военното Александровско училище в Москва, служил като офицер в Кавказ. Минал Дунава като четник писар в дружината на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и след четиридневни битки, тежко ранен, в напразни усилия да стигне родното си Габрово, намерил смъртта си в Балкана.

[152] *Бележката под линия* е предшествана от следния текст, зачертан от автора: „Доколкото по онова време урата имаше цена, а блеението се считаше за гражданска доблест, може да се заключи от следующите сведения, казани в една дописка до в. „Марица“ от Търново.“

Оставен е само следният цитат от дописката (публикувана в „Марица“, бр. 292 от 9 юни 1881 г. с подпис С.): „Благодарение на някои подземни агитации търновци ще посрамят името си старославното Търново. Тие решили да не срещат Княза...“

По-нататък дописникът укорява търновските управници, че не гласували никакви средства за посрещането на Княза и не направили необходимото да го уверят в своите верноподанически чувства.

[153] *Климент Браницки* (светско име Друмев, Васил Николов) (1838, В. Търново – 1901, София) – митрополит на Великотърновската духовна епархия, писател, политически деец, почетен член на БКД, широко известен като автор на повестта „Нещастна фамилия“ и драмата „Иванко – убиецът на Асеня“. Участник в Първата легия на Раковски, завършил Одеската семинария и Киевската духовна академия. Член на Учредителното събрание, на два пъти

министър-председател (1879–1880 и 1886). Консерватор, заточен от Стамболов в Гложенския манастир.

[154] *Тодоров, Юрдан* – известен еленски чорбаджия, консерватор, поддръжник на преврата. Член на Комисията по господарските и чифликски земи и на Държавния съвет; баща на известния писател П. Ю. Тодоров и Мина – любимата на Яворов.

[155] *Сукнаров, Никола Хр.* (1848, Свищов – 1904, София). Учил в Загреб и Белград, където завършил право. След Освобождението е съдия в Свищов, Русе и Варна. Редактор на либералния в. „Независимост“ (1880–1881), председател на II ОНС (1880), подпредседател на IV ОНС (1884). След 1885 г. се оттегля от активна обществена дейност.

[156] *Цитираното възвание* на ръководителите на либералната партия е публикувано в „Независимост“, бр. 72 от 4 юни 1881 I. Началото на обръщението е недостатъчно ясно по смисъл, но така е и в оригиналната публикация. З. С. е направил две съкращения от по няколко изречения, отбелязани от него с многоточия. На още 3–4 места е пропуснал по една или няколко думи, които не променят смисъла на възванието.

[157] *Поручик Кръстев.* В своя дневник по преврата З. С. е записал за него: „В Тутракан подкомисарят Кръстев извикал три пъти към избирателите: „Приемате ли трите предложения на Негово височество?“, но никой не му отговорил. После – „Обичате ли Негово височество?“ Сички извикали ура и протокол бил съставен, че населението е за Княза.“

В други свои бележки за това време (БИА, ф. 100, II А, 8714) под заглавие „Фр. масонство“ З. С. отбелязва: „Кръстев – комисар Тутракан. Той щеше да арестува Обретенова, макар и негов другар“ (по масонството).

[158] *Даскалов, Никола (Николай) Георгиев* (1834, Самоков – 1900) – учи в Самоков и В. Търново, където взема участие във въстанието на капитан Дядо Никола (1856); семинарист в Одеса и Киев, секретар на руското консулство във Варна. Участва дейно във формирането на българското опълчение. След Освобождението е вицегубернатор на Русе и Тулча, депутат в Учредителното

събрание, кмет на София, член на Държавния съвет, висш административен служител.

[159] *Цачев, Минчо, д-р* (1847, Дряново – 1919, София) – военен лекар в турската армия, след Освобождението лекар във В. Търново и Александровската болница – София. Консерватор, темпераментен агитатор за осъществяване на „Историческата задача". Дряновски избраник в Свищовското ВНС, депутат в I, III и V ОНС. Окачествен от д-р Иречек като „джаснат, опасен човек". През 1887 и 1888 г. при парламентарните прения в V ОНС на няколко пъти влиза в конфликт с подпредседателя на събранието З. Стоянов. Противопоставил се на искането за увеличаване поборническата пенсия на Ботевия четник Д. Багрянов, д-р Цачев е апострофиран със следните думи от З. С.: „Когато Христо Ботйов се биеше с неприятеля, в това време д-р Цачев беше колагаси в турския аскер и когато той говори за такива хора като Ботйова, трябва да седне на колене в калта, на стълбите" (Дневници на V ОНС, XV заседание, 12 ноември 1888 г.).

[160] *В ръкописа* е оставено празно място за нанасяне имената на докараните под конвой и арестувани граждани, но имена встрани, на отделна бележка или списък липсват.

[161] *„Ето имената на сичките депутати"* – казва Захарий, а всъщност те и до днес не са уточнени. Публикация в „Държавен вестник" липсва, дневници на Свищовското ВНС не са водени, проверка на изборите не е извършвана. Остават публикациите в пресата, най-пълни от които са в официоза „Български глас" (бр. 53 от 25 юни 1881 г.). Макар съдържащ 328 номера, и този списък е далеч непълен. Оставени са празни 11 номера с бележка, че за тях сведения още няма, а за избраните четирима либерали депутати в Търново нямало „официално потвърждение". В списъка на З. С., с някои различия в избирателните околии и имената на хората, са дадени 299 депутати, от които 42 бройки турци (ненаименовани). В публикацията на „Български глас" всички турци носят свои пълни или съкратени имена. Не се знае обаче избраните на няколко места (Н. Даскалов, К. Стоилов, М. Балабанов, Д. Греков, Ахмед Ефенди и др.) към коя колегия остават депутати и кои ще бъдат техните заместници в другите колегии. От правна гледна точка бъркотията е пълна. Меродавна остава като че ли единстве-

но телеграмата на свищовския окръжен управител Джебаров до министъра на вътрешните дела, в която се казва, че Великото народно събрание добре си е свършило работата и протоколът за гласуване пълномощията на Княза е подписан от 304 депутати (ДВ, бр. 46 от 4 юли 1881 г.).

[162] *Тук З. Стоянов* не разполага с точни сведения. Иречек наистина напуска София (17 юни), но пристига в Свищов не на 18 или 19, а чак на 30 юни. Преди това през Лом и Русе (където се среща с Начович и Логвенов) той отива във Варна при княз Батенберг и Хитрово. Заедно с тях в навечерието на 1 юли пристига в Свищов за откриването на ВНС (цит. Бълг. дневник, с. 440–441).

[163] *Живков, Никола Атанасов* (1847, В. Търново – 1901, Варна) – възрожденски учител и борец за свобода, автор на текста на „Шуми Марица". След Освобождението е училищен инспектор. Пише драми и комедии, ненамерили широк отзвук. Независимо че са лични приятели З. Стоянов осмива като бездарна неговата комедия, посветена на Сръбско-българската война „Крал Милан без уши" (в. Независимост, бр. 3 от 12 март 1886 г.)

[164] *Малкото Наполеонче* – княз Батенберг.

165. *Славейков, Иван Петков* (1853, Трявна – 1901, София) – учител, публицист и държавен деец, син на П. Р. Славейков. Завършил Роберт колеж, учителствал във Враца, Цариград, Пловдив и София. Превратът го заварва на длъжност секретар на Министерския съвет. Уволняват го „по подаване на оставка". След тригодишна емиграция в Пловдив става кмет на София (1885). Народен представител е в IV-XI ОНС, министър на народното просвещение (1901). Със З. С. са близки от Пловдив, където заедно списват вестниците „Независимост" и „Кукуригу". Псевдонимът на Ив. Славейков Барон фон Бръмбал доскоро тежеше в литературното наследство на З. Стоянов. Този псевдоним, поставен под сатиричната бележка на Ив. Славейков (бр. 40, от 30 май 1883 г. на в. „Кукуригу") „Обзор на българските поети", предизвиква Вазов да зашлеви своя довчерашен колега от в. „Народний глас" с една обидна епиграма: „Към една кал (посвещава се на З. С. в „Кукуригу") (в. Народний глас, бр. 399 от 1 юни 1883 г.).

[166] *Опасявайки се* от организирана съпротива на либералите в София и В. Търново, княз Батенберг приема направеното му внушение (най-вероятно от свищовския първенец Григор Начович) да бъде построена внушителна временна сграда в Свищов (за 1000 души), където новоизбраното ВНС безпрепятствено ще му гласува исканите пълномощия. Народът и авторът на „Искендср бей“ и „Превратът“ я наричат просто „гробницата“. Стойността ѝ от 80 000 франка е „документирана“ по слух.

[167] *Датата на пристигането* на Княза от Варна в Свищов авторът е оставил непопълнена. В дневника на Иречек (с. 461) тя е уточнена до минутата – 16,30 часа на 30 юни 1881 г.

[168] *Съмнението на З. С.,* че Князът е произнесъл слово при откриването на ВНС в Свищов, е неоснователно. Не само публикацията в Държавен вестник (бр. 47 от 10 юли 1881 г.), но и всички информации за събитието, отпечатани в излизащите тогава вестници, отбелязват княжеската реч в Камарата.

[169] *Оставеното празно място* за името на австрийския параход, докарал шопите в Свищов, е останало непопълнено.

[170] *Пълният текст* на този рескрипт е публикуван в Държавен вестник (бр. 51 от 22 юли 1881 г.). Разликите между официалния текст и този в ръкописа на З. С. се свеждат до няколко незначителни грешки, които отстранихме.

[171] *Съставеният на 2 юли 1881 г.* нов кабинет е без министър-председател. Тази функция князът оставя временно за себе си.

[172] *Теохаров, Георги Тодоров* (1833, Пещера – неизв.). Емигрирал в Русия през 1857 г., завършил право в Москва, приел руско поданство и останал на служба като прокурор в Московска и Полтавска област. По време на Освободителната война работи в канцеларията на княз Черкаски. В първия кабинет след превратa е министър на правосъдието, а в кабинета на Соболев (23 юни 1882–3 март 1883 г.) ръководи Министерството на народното просвещение. След 1886 г. се връща обратно в Русия.

[173] *„Малкия дворец“* – продълговата едноетажна сграда, по-

строена от генерал Паренсов през 1879 г. на днешната улица „Шести септември“ близо до черквата „Свети Седмочисленици“. Там се настанил княз Батенберг и живял повече от година, докато завърши генералният ремонт (1880–1881) на бившия турски конак, определен за постоянна резиденция на Княза.

[174] *„Шарения мост“* – наричан през миналия век така, поради окраската му на жълти и черни ивици, е известният сега на софиянци Лъвов мост, прекрачил през Владайската „река“, близо до централна гара София.

[175] *Номерът на депешата липсва.* В цитирания вече дневник на З. С. (БИА, ф. 100, 11 А 8569) е отбелязано следното за делото на Анев: „1881, септември. Министерството на правосъдието предписва на прокурора при Русенския окръжен съд за № 3674, че ако се намира у него делото на Анева, да се закрие...“

[176] *Тук З. С.* по недоглеждане е заменил името на Военното с Вътрешното министерство. Преустроената жандармерия (Драгунски корпус) е на подчинение не на министъра на вътрешните дела, а на военния министър. В специално издадения указ № 627 (ДВ, бр. 53 от 29 юли 1881 г.) е казано: „Управлението на жандармерията да се пренесе от ведомството на вътрешните дела под ведомството на военното министерство.“

[177] *Авторът напомня* за султан Махмуд II (1808–1839), отличаващ се с жестокост към поробените народи.

[178] *Невероятното твърдение,* че първият човек по власт след Княза, д-р К. Стоилов, в разгара на политическата криза с изоставил своя отговорен пост на началник политическия кабинет на Батенберг, за да придобие офицерско звание, се оказва достоверно. В дневника си от 7 октомври 1881 г. Иречек пише: „Подир пладне отидох у Хитрово; потвърди ми новината, която се носи из града, че Стоилов ще постъпи в Шумен в кавалерийския полк, за да стане за три месеца офицер.“ И още:

„Срещнах пред руското консулство Стоилова. Вярно е, наистина отива за три месеца в Шумен в отпуск, за да се упражнява в кавалерията“ (цит. Бълг. дневник, с. 513, 514).

[179] *Вестник „София“* – замислен като орган на либералната партия вместо спрения на 1 юли 1881 г. в. „Независимост“. Брой 1, излязъл на 5 декември 1881 г. под редакцията на Св. Миларов; брой 2 е от 9 декември, под редакцията на Ил. Вълчанов.

[180] *Жейнов, Нестор Кушлевич* – печатар във В. Търново, Русе и София. По време на разглежданите събития е управител на печатницата на Райчо М. Каролев в Русе, където се печата издаваният от Г. Кърджиев в. „Братство“. През януари 1884 г. Жейнов прави писмена оферта (с подробна сметка) на З. Стоянов за отпечатване на „Записки по българските въстания“: „Време за отпечатване и подвързване на всеки том (на брой три), се изисква не по-малко от 40 деня“ (цит. Неизд. съч., с. 443).

[181] *„От какво се раждат бунтовете“* – под това заглавие Г. Кърджиев превел и издал през 1882 г. част от книгата на сръбския писател Вася Пелагич (1833–1899) „Борба за ослободьенье“. З. Стоянов с подпис С. помества рецензия за излязлата брошура в бр. 35 от 14 април 1882 г. на в. „Братство“.

[182] *Добринов, Моско Поптонев* (1847, Лясковец – 1909). Учи в Педагогическото училище – Загреб, слуша лекции по философия в Прага, сътрудничи на възрожденски вестници и списания, учителства в Пловдив и В. Търновско. След Освобождението е адвокат, съдия и прокурор в Свищов и В. Търново.

[183] *Черната джамия* (Имарет джамия) с днешният храм „Свети Седмочисленици“ в София. Минарето ѝ до половината било изградено с черен камък, откъдето носи името си. След Освобождението е използвана за затвор, „прелестта“ на който са опитали много видни общественици и политици (Д. Петков, Д. Ризов, П. Каравелов и др.).

[184] *Вестник „Независимост“,* Пловдив – орган на либералите емигранти в Източна Румелия. Основатели: П. Каравелов и П. Р. Славейков; редактори: Ив. Славейков, Д. К. Попов, З. Стоянов и др. От Русе З. С. сътрудничи на вестника с кореспонденции, някои от които са използвани пряко в настоящия ръкопис. От бр. 97 (25 септември 1882 г.) З. С. поема редактирането на вестника до спирането му (9 октомври 1882 г.).

[185] *Вълкович, д-р Георги Чалъков* (Вълкович бей) (1833, Одрин – 1892, Цариград). Произхожда от известното възрожденско семейство Чалъкови. Завършва медицина в Цариград, специализира хирургия в Париж (1860– 1863). Работи като военен лекар в Дамаск и Цариград, професор по хирургия в Цариградското медицинско училище. Достига до чин полковник в турската армия и титлата „бей“. След Освобождението е депутат в Учредителното събрание, директор на земеделието, търговията и обществените сгради в Източна Румелия. Консерватор, по-късно поддръжник на Стамболов. Министър на външните дела след преврата, председател на Държавния съвет (1883). От 1887 г. е български дипломатически представител в Цариград, убит през 1892 г. от противниците на Стамболов.

[186] *Опълчението* не е съставено само от бивши опълченци, участници в Освободителната война. Съгласно специален закон, приет от II ОНС на 3 декември 1880 г., в състава на опълчението влизат всички здрави български мъже до 40 години, които не са на действителна военна служба.

[187] *Вестник Русь* – излиза в Москва от 1880 до 1886 г. като личен орган на известния славянофил Иван С. Аксаков.

[188] *Вестник „Московския ведомости“.* От 1863 до 1887 г. излиза под редакцията на известния публицист и царедворец Михаил Катков, което му поставя печат на официозен вестник.

[189] *Соболев, Леонид Николаевич* (1844–1913) – руски военен деец, историк, географ, участвал в Освободителната война, отличил се в боевете при Плевен и Шипка. По покана на княз Батенберг става министър-председагел (23 юни 1882 – 7 септември 1883 г.) и министър на вътрешните дела (до 4 април 1883 г.) Влиза в конфликт с княза и консерваторите и е принуден да си подаде оставката.

[190] *Каулбарс, Александър Василиевич* (1844–1922) – руски генерал от кавалерията, участник в Освободителната война, министър на войната в кабинета на Леонид Соболев.

[191] *Отечественые записки* – литературно-политическо списание, излизащо в Санкт Петербург от 1820 г. От 1835 до 1846 г. е

ръководено от В. Г. Белински, а от 1868 г. от Некрасов. Спира да излиза през 1884 г.

[192] *Чебышев-Димитриев, Александър Павлович* (1834–1877) – известен руски юрист, криминалист, доктор по наказателно право, редактор на юридическото списание на Министерството на правосъдието на Русия. От 1868 до 1871 г. издавал Судебной вестник.

Апел против преврата

С прокламация към българския народ от 27 април 1881 година княз Ал. Батенберг сваля либералното правителство от власт, съставя нов кабинет начело с генерал Ернрот и насрочва избори за Велико народно събрание, което да „узакони" самоличната му власт. Изборите са насрочени за 14 и 21 юни 1881 г.

Апелът на З. Стоянов (40 големи ръкописни страници) проследява осъдителните прояви на княз Батенберг през двегодишното му управление, завършващи с потъпкване на конституцията и отнемане на гражданските свободи.

Написан пристрастно и остро, с внушения и закани към узурпатора на народните права и свободи, които заплашват автора му с осъждането на смърт от новосъздадените извънредни съдилища.

Данни за отпечатването на Апела не са намерени. Датиран е от автора: 14 юний 1881 г.

Ръкописът се съхранява в НБКМ, София, фонд 100, II А, 8657.

[193] *Андраши, Гюла, граф* (1823–1890) Австро-унгарски политически деец, министър-председател на Унгария 1867–1871 г. и министър на външните работи на Австро-Унгария 1871–1879 г. Имал отрицателно отношение към националноосвободителните борби на българския народ. През 1878 година, на Берлинския конгрес, заедно с английската делегация успял да наложи анулирането на Санстефанския мирен договор.

[194] *По предложение* на цар Освободителя Александър II на 17 април 1879 г. новоизбраното Велико народно събрание на тържествено заседание в старата столица Велико Търново, избира единодушно за княз на България немския принц Александър Батенберг.

Освен предложения принц Батенберг – племенник на императрицата Мария Александровна, имало още цял рояк кандидати за българския престол: българинът Александър Екзарх, подкрепеният от Австрия принц Бибеско, германският посланик във Виена Валдемар Датски, румънският крал Карол първи, а скрито от официалните конкуренти, ръководителят на Временното руско управление в България, любимецът на новоосвободения български народ княз Дондуков-Корсаков.

[195] *Стъпил на българския престол* с амбициите да управлява, княз Батенберг нито за момент не се примирил с Търновската конституция, която му връзвала ръцете. Неразбирателството му с българите е по всички направления. Докато управлявал с консерваторите, Князът изглеждал примирен, но когато народът по изборен път му наложил либерално министерство и му отнел перспективата за промяна, решил да види сметката на Конституцията.

С прокламацията си от 27 април 1881 г. той поискал Великото народно събрание, което ще се избере, да му даде пълна еднолична власт за срок от седем години.

[196] *„Във вторник го избрахме, но тоя ден е злополучен“* – пише в апела си против преврата Захарий Стоянов и нарежда като в скоропоговорка ред злополучни събития, съпътстващи Батенберг при стъпването му на българска земя. Те са не само емоционално поднесени, но просто изглеждат като измислени „за ефект“! В действителност обаче, З. Стоянов е прав и... максимално достоверен: Историци и свидетели отбелязват, че при стъпването на новоизбрания княз на българска земя (24 юни 1879 г.) „Черно море бе побесняло сякаш“ и „През цялото пътуване на Княза имаше големи неуредици“. Срещнал го във Варна великолепен екипаж, но нямало кой да го кара; при пристигането му в Търново избухнал пожар, цяла махала пламнала; пламнала сетне и Триумфалната арка... Тоя втор пожар даде сякаш някакъв свръхестествен уплах на простолюдието.“

Може ли един Захарий да не отбележи всички тези „знамения“ в противокняжевския си апел?

[197] *... „да се учреди сенат...“* З. Стоянов го характеризира като „гнездо на дебелите шкембета...“ Княз Батенберг и управляващите с него консерватори го виждат „като едно всемощно средство на

равновесие, трайност и разум в управлението“. Комисия, представлявана от Марин Дринов, изработва устав за държавния съвет, според който той има законодателни, съвещателни и контролно-административни функции. Функциите на Обикновеното народно събрание били сведени само до гласуване бюджета на държавата. За председател на Държавния съвет (Сената) бил определен Тодор Икономов.

[198] *Първото правителство* на княз Батенберг е съставено от консерватори: Т. Бурмов – министър-председател, Д. Греков – на правосъдието, М. Балабанов – на външните работи, Гр. Начович – на финансите, д-р Атанасович – на народното просвещение и генерал Паренсов – военен министър. В първото Обикновено народно събрание консерваторите имали едва 30 депутати срещу 170 на своите политически противници – либералите. При това положение скоро консервативното правителство било свалено с вот на недоверие. Князът (за което пише в апела си З. Стоянов) разтурил Народното събрание. В последвалите избори консерваторите отново загубили. Либералите взели властта и съставили ново министерство начело с Др. Цанков.

[199] *Начович, Григор Димитров* (1845–1920) държавник и публицист. Учил в родния си град Свищов, Цариград, Виена и Париж. Бил председател на революционния комитет в Свищов, депутат в Учредителното събрание, един от водачите на Консервативната партия. В различни кабинети от 1879 до 1883 г. управлявал най-различни министерства: на финансите, външните работи, вътрешните работи, земеделието и търговията, обществените сгради... изпълнявал многобройни дипломатически мисии; бил дипломатически агент на България в Букурещ (1884–1886), Виена (1889–1891) и Цариград (1903–1906). Действителен член на Българската академия на науките.

[200] *„Убийството на Александър II“.* Датата е сбъркана в ръкописа на Захарий – злополучният атентат е не на 2-ри, а на 1-ви март 1881 година. Една от първите публикации на З. Стоянов русенския вестник „Работник“ (бр. 15 от 11 март 1881 г.) „Отговор г-ну Стоил Д. Попову“ е непосредствено свързана с това събитие.

[201] *„Петтях чрезвичайни комисари...“*

След княжеския преврат на 27 април 1881 г. е обявено военно положение; страната е разделена на пет области начело с по един руски офицер, наречен чрезвичаен комисар, съсредоточил в ръцете си цялата власт: административна, военна и полицейска. С указ, при чрезвичайните комисари били учредени специални военни съдилища, които имали право да осъждат само на смърт или едномесечен затвор (вж. б-ка 120).

[202] *„Когато свършвахме настоящата брошура..."*

Очевидно З. Стоянов е имал намерение да отпечата текста в брошура, която да разпространи между избирателите на 14 и 21 юни 1881 година.

Искендер бей
(Разказ из българския живот)

Когато публикува „Искендер бей", Захарий Стоянов е вече нашумял автор на критични материали и полемики, отпечатани във „Варненски вестник", „Независимост" на Н. Сукнаров, „Работник" и „Братство", издавани в Русчук. Брошурата е великолепен иносказателен памфлет (от 38 страници), посветен на похитителя на Търновската конституция княз Ал. Батенберг, обявил се за едноличен владетел, потъпкал народните права и свободи.

Авторът, подписан X. Z., работи като следовател при Русенския окръжен съд. След първоначалното стъписване и недоумение на властта, авторът е разкрит и уволнен от служба „по некадърност". За да не попадне в ръцете на драгуните през септември 1882 г., З. Стоянов емигрира в Източна Румелия.

Издателят на книгата Никола Тихов Обретенов е подписан на корицата с трите си имена, но полицейското разследване срещу него довело само до... „20 лева глоба, заменяема при несъстоятелност с 6 дена затвор" – присъда, наложена от русенския мирови съдия.

[203] *Съшитата с „бели конци"* алегория е ясна още от заглавието: името Александър на арабски е Искендер.

[204] *Условието,* което поставя княз Батенберг, за да не напусне

страната ни, е да му се даде еднолична пълна власт за седем години.

[205] *Новостроящото се* „тайнствено здание“, „гробницата“ е предназначено за новоизбраното Велико народно събрание (вж. б-ка 160).

[206] *Въпреки внушителната* изборна победа Батенберг не посмял да открие заседанието на Великото народно събрание в Свищов.

Вечерта срещу 1 юли 1881 година той останал на парахода „Ориент“ в свищовското пристанище, да чака резултата от гласуването. Когато гръмкото „ура“ известило, че предложенията му са приети, той се упътил към импровизирания трон, за да благодари на своите народни представители за спонтанно изразената любов. С това се изчерпала „законотворческата“ функция на Свищовското Велико Народно събрание. Такава е версията на З. С. в „Превратът през 1881 г.“. За участието на княз Батенберг при откриването и закриването на Свищовското ВНС на 1 юли 1881 г. вж. бележка № 168.

Българският кавур

Опит за ироничен портрет на младия, високообразован държавник Константин Стоилов, спътник, личен секретар, съветник, а може да се каже и приятел, на Александър Батенберг при първите му стъпки като Княз на България. Него З. Стоянов нарича Българският Кавур.

Ръкописът от 51 страници е бил подготвен за печат още през 1881–1882 година, но авторът не е успял да намери подходящо време за публикуването му. Това личи и от разменените писма между Н. Обретенов и З. Стоянов. Организаторът настоява, а писателят отговаря: „На Кавура мина времето; ще трябва цял да се измени. Не ти трябва тебе Кавур. Нали ще печатаме Записките“ (7 октомври 1883 г.).

Преписана с красивия и обработен почерк на Ангел Обретенов, творбата се пази в Българския исторически архив на НБКМ

под № II а, 8858. През 1966 г. е публикуван в том III от Съчинения на З. Стоянов, издадени от „Български писател“, София.

[207] *„... Сгоден случай да пътува из цяла Европа“.* Тук З. Стоянов има предвид пътуването на К. Стоилов до Ливадия като член на социалната депутация, избрана от Народното събрание да връчи на Цар Освободителя акта за избирането на Ал. Батенберг за Княз на България. След това, като първи секретар на княжеската канцелария, той придружава Батенберг при посещенията му в европейските столици.

[208] *... „Костаки бил в недоумение от това слово на славянския вожд.“* Вождът е известният руски обществен деец и публицист Иван С. Аксаков (вж. б-ка 88).

[209] *„Не можете да си въобразите, Ваше Високопреосвещенство“* – Тук събеседникът на Костаки най-вероятно е българският екзарх Йосиф I (вж. б-ка 72).

[210] *„И ученикът внимателно изпълнил заповедите на своя инструктор“.* Разказът на З. Стоянов за войнишко офицерските подвизи на най-близкия сътрудник и любимец на Княза е само подходящо разкрасен, но не и измислен. Първият човек по власт след Княза е постъпил в Шуменския кавалерийски полк, за да стане за три месеца офицер (вж. б-ка 178).

Не му беше времето

Още не разтоварил багажа си от Пловдив в Русе (след Съединението), З. Стоянов сяда да отговори на една предизвикателна анонимна брошура, появила се на бял свят в края на 1885 година: „Недоразуменията между българското и руското правителства“. Той е сигурен, че авторът е Тодор Икономов, злополучният онзи председател на Държавния съвет след преврата на Батенберг през 1881 година. Реди, нарежда и анатемосва господина Икономова и от „ожесточения“ задочен спор се раждат бележити мисли на Захарий за свободата, бунтовниците, властта и човешките характери:

„Човек, който отива да умира съзнателно, тикан само от оная

вътрешна божествена искра, която се нарича убеждение, тоя човек е велик, пред него пада на колене и неумолимата история."

„Можеш ли ти да въстанеш против течението на времето... Не си ли чул ти, че идеите не се набождат на щик, не се убиват с топ, че те чупят железа и пранги и с крила излизат от най-затъмнените затвори?"

„Тиранията, господин авторе, е сладко коренче! Никой не я отпуща току-така с молба, с търпение и просвещение, дордето нейний богопомазаник, султан, цар или княз... не изпита върха на студеното желязо..."

„Разгроменият Тодор Икономов не можал да отговори на нападките, просто защото автор на „недоразуменията..." е не той, а... Райчо Каролев.

Все пак целта е постигната. В заключение З. Стоянов приветства постигнатото с Турция съглашение и реалните резултати от Съединението. „Нека е половинка, нека е чейрече, нека е най-после нищо, но нека си бъде наше."

Брошурата е издадена в Русе, скоропечатница на Ст. Ив. Роглев. Излиза на 18 март 1886 година.

[211] *„... развратний крал Милан."* (1854–1901) е княз и крал на Сърбия (1868–1889). Водил война срещу Турция (1876), включил се във войната на Русия срещу Турция (1877–1878). На Берлинския конгрес (1878) Сърбия получила независимост и 4 окръга – Нишки, Пиротски, Топлички и Врански. Крал Милан се обявил против Съединението на Княжество България с Източна Румелия. Отворил война на България (2 ноември 1885 г.), която завършила с поражение за Сърбия.

[212] *„... един от вас се целува и братими с Франц Йосиф"*. Франц Йосиф I (1830–1916). Австрийски император, възстановил абсолютизма, преобразувал държавата в двуединна монархия – Австро-Унгария (1863) като се коронясал и за унгарски крал. Австро-Унгария подкрепяла Сърбия в разпалената от крал Милан Сръбско-българска война (1885).

[213] *„... познатий нам съотечественик Т. Икономов..."* Предполагаемият автор на брошурата – Икономов, Тодор П. (1838–1892) е роден в Жеравна, Котленско, участвал в борбата за самостоятелна

българска църква. След Освобождението е бил министър и председател на Държавния съвет.

[214] *Каблешков, Тодор Лулчов* (1851 1876). Роден в Копривщица, учил в родния си град и Пловдив, завършил Френския лицей в Цариград. Почнал работа като стажант по Хиршовата железница, впоследствие станал началник на Беловската станция – последна гара на недовършената тогава железница. Взел участие в работата на Беловския и Пазарджишкия революционен комитет. Като напуснал работа и се прибрал в родния си град, оглавил Копривщенския революционен комитет. На него се паднала честта да обяви Априлското въстание на 20 април 1876 година, за което известил апостолите в Панагюрище, Враца и пр. с прочутото Кърваво писмо. В хода на въстанието ръководил чета в околните села.

Заловен, озовава се в една верига със З. Стоянов в Ловешкия затвор. Когато властите го подкарали към Пловдив, за да познае там в затвора свои съучастници във въстанието, Каблешков решил, че не може да издържи на изпитанията. Използвал невниманието на стражата и се самоубил в Габровския конак.

[215] *„... да пишеш дописчици във в. „Век“ (Вестник „Век“, покъсно, XX век“).* Излизал в Цариград през 1874–1876 г. Издаван и редактиран от Марко Балабанов. Искал реформи от просветителски позиции.

[216] *„... като Бенковски пропаднал в търговията...“ Георги Бенковски (Гаврил Груев Хлътев)* (1841–44–1876). Учил в родната си Копривщица, скитал и търгувал из пределите на Османската империя и арабските страни. Преди Априлското въстание го намираме сред българските емигранти в Румъния. Привлечен от Стоян Заимов в Гюргевския комитет, бил определен за помощник-апостол на IV-ти революционен окръг. Наложил се като фактически главен апостол и ръководител при подготовката и по време на самото въстание в Панагюрския край. След разгрома, с неколцина от близките си сподвижници се опитал да пресече Балкана и да се спаси в Румъния, но бил предаден от българин и убит в Тетевенския край.

[217] *„... като Ангел Кънчев... сичко му беше на място“. Ангел Кънчев Ангелов* (1850–1872). Роден в Трявна, учил във военно училище в Белград и в земеделско училище в Табор, Чехия. През

1871 г. е определен от БРЦК за помощник на Левски в България. Спечелва доверието на Апостола, (за разлика от другия му помощник Димитър Общи), но дейността му е краткотрайна. На 5 март 1872 г. при опит да премине без паспорт в Гюргево бил предаден и за да не бъде заловен се самоубил на русенското пристанище.

За трагичното събитие разказва очевидецът Захарий, тогава още Джендо Стоянов, слуга в русчукското читалище „Зора“. Предсмъртният вик „Да живее България“, глухото изгърмяване на револвера и разбитият череп на Ангел Кънчев така разтърсват Джендо, че той разказва пред събрани младежи като в несвяст! Погинал е техният общ приятел, обичаният, умният, хубавият Ангел Кънчев... Моли някой да му отговори: „Защо? Защо? Защо?“

„Едно аз желаех да зная, което никак не можех да си обясня: какви причини бяха принудили А. Кънчев да посегне на живота си, защото да се убие човек само затова, че нямал паспорт, видеше ми се чудно и странно.“

[218] *„... от гроба на Л. Каравелов се дигна най-напред олелията...“* Каравелов, Любен Стойчев (1834–1879). Учил в родния си град Копривщица и в Пловдив, чиракувал като абаджия в Одрин, работил по чорбаджийски кантори в Цариград, помагал на баща си в търговията с добитък. Заминал за Русия, където се записал за слушател в Московския историко-филологически факултет. През десетгодишното си пребиваване в Русия сътрудничил на авторитетни вестници и списания. Написва на руски език повестите „Българи от старо време“, „Божко“, „На чужд гроб без сълзи плачат“; разказите „Турски паша“, „Войвода“ и други, подредени по-късно в „Страници из книги страдании болгарского племени“. През 1867 г. заминава за Сърбия като кореспондент на вестниците „Голос“ и „Московския ведомости“. Написва и отпечатва на сръбски: „Крива ли е съдбата“, „Сока“, „Горчива съдба“ и „Наказал я бог“. През 1869 г. се преселва в Букурещ където издава вестниците „Свобода“, а след спирането му, „Независимост“. Оглавява Българския революционен централен комитет. Разочарован от дразгите със свои съмишленици и другари напуска БРЦК, спира вестник „Независимост“ и слага началото на списание „Знание“. До последния си дъх работи за свободата и сподиря първите стъпки на току-що освободеното отечество. Умира от туберкулоза в Русе на 22 януари 1879 година.

[219] *„... обезпокоиха костите на забравений патриот Раковски...“* Става дума за пренасяне костите на големия български патриот и революционер Георги Стойков Раковски (роден в Котел през пролетта на 1821 г., починал в Букурещ на 9 октомври 1867 г.), погребан в гробищата Щербан водъ. Костите му били пренесени в България през 1885 година и оставени на съхранение в родния му град.

Смъртта на великия българин била последвана от тържествено погребение, а след него от недостойни и унизителни „разпореждания“ с имуществото му. Личните вещи: униформата и сабята, книгите и покъщнината му са били извадени на публичен търг. Открил преписката по продажбата известният български изследовател на Раковски Никола Трайков, преди повече от осемдесет години пише:

„Тъжно впечатление прави фактът, че богатите тогавашни българи от Букурещ не са пожертвували по нещо, ако не от своя джоб, то поне от касата на Добродетелната дружина, за да откупят от търга и завещаят за грядущите поколения книгите, униформата и сабята на Раковски“.

През 1870 година в Букурещ българското читалище „Братска любов“ продава и портрета на Раковски, направен по картината, рисувана от италианеца А. Сако в Браила.

[220] *„... най-после те, а не Султана и Сализбури бяха покровители у нас.“*

Визираният след Султана е лорд Солзбъри (Робърт Артър Толбот Гаскойн-Сесил) (1830–1903), английски държавен и обществен деец, първи британски представител на Цариградската конференция 1876–1877, който се занимавал с българския въпрос след потушаването на Априлското въстание. По време на Берлинския конгрес (1878) като английски министър на външните работи Солзбъри участвал в работата на конгреса и съдействувал за разкъсването на българската национална цялост.

[221] *„... белградский австрийски консул...“* Става дума за Кевен Хюлер-Меч (Рудолф фон, граф 1844–1910) пръв дипломатически агент и генерален консул на Австро-Унгария в София (1879–1881). По време на Сръбско-българската война (1885) е бил дипломатически представител на своята страна в Белград. След поражението на сърбите при Пирот, по нареждане на своето правителство се

явил в главната квартира на българската армия и заявил на главнокомандващия княз Александър, че ако българите продължат настъплението си ще срещнат императорските австрийски войски.

[222] *„На 19 и 20 ноември дойдоха в Пловдив турски комисари...“*

Става дума за Габдан ефенди и Лебиб ефенди, пристигнали в Пловдив на 20 ноември 1885 г. с официална мисия, организирана от Високата порта със съгласието на Австро-Унгария, Германия, Русия и Италия. Целта – да разпространят в Южна България прокламация на Великия везир, която призовавала населението към подчинение. Пловдивският префект Петър Димитров ги посрещнал любезно но... като частни лица. Масовите демонстрации, митинги и събрания в Пловдив и други градове на страната направили невъзможно разпространението на прокламацията. Лебиб ефенди бил отзован в Цариград, а Габдан ефенди бил изпратен в София като императорски комисар по вакъфите.

[223] *„но руский консул Игелстром, подлудя човека да тича из Пловдив...“* Става дума за руския дипломат Игелстром, Густав Владимирович, през 1881–1886 г. втори секретар на руското Генерално консулство в Пловдив. В дните на Съединението Игелстром, в отсъствието на Александър Сорокин е временно управляващ консулството и тъй като е със симпатии към българското съединистко движение, съдействува, доколкото му е възможно, за утвърждаване на прогласеното Съединение.

[224] *„... в Южна България Сорокин поддържаше противниците на „либералите“.*

Става дума за руския генерален консул в Източна Румелия. Сорокин, Александър Григорович (вж. б-ка 17), изявявал открито подкрепата си за управлението на Гаврил Кръстевич и народната (лъжесъединистка) партия, а личният му живот давал храна на много и пикантни коментарии.

Захарий Стоянов реагира остро на всяка интрига или груба намеса на Сорокин. Отношението към делата на руския консул манифестира най-напред в колоните на вестник „Южна България“:

„Срамота е, господа! – обръща се той към редакторите на в. „Марица“, които защитават Сорокин – недейте заблуждава народа! Кажете му правото! Обадете му, че ако един консул захване

да интригува и че ако на тоя консул му обясниш истината, това не значи, че човек мрази цяла Русия (бр. 86 от 5 май 1884 г.).

И по-късно в своя вестник „Борба“:

„Защо ние нападаме г. Сорокина? Затуй, че ни се изпречва на сяка стъпка... че днес той проповядва митинги за съединение, а утре казва, че не му е време... прокламира помежду ни такива идеи и тенденции, които отдавна е осъдило умното човечество и прогреса, че той най-сетне сее разврат и превратност помежду ни“ (бр. 3 от 11 юни 1885 г.).

Коронованите нихилисти в България

След 9 август и бягството си в свободна Румъния Захарий Стоянов като залп изстрелва няколко брошури против детонаторите на княз Батенберг и техните вдъхновители. Първата от тях е „Коронованите нихилисти в България. Тежката отговорност, според автора, е на руските дипломати, реакционните руски вестници и лично на император Александър III. „Трябва ли да ви обаждам, – обръща се той към Императора – че там, гдето народите се насилват, сетнините са горчиви и за самия автор на това насилие!“

Отпечатана в скоропечатница на в. „Славянин“, Русе, датирана 26 септември 1886 г., 31 страници.

[225] *„... повикаха се от Русия и двама генерала...“* След превратa на княз Батенберг от 27 април 1881 г. той се видял принуден да потърси помощта на Русия за управлението на непокорната страна. Изпратили му генералите Соболев и Каулбарс. Соболев, Леонид Николаевич станал министър-председател на 23.VI.1882 г. и заемал длъжността до 6.IX. 1883 г. За различни откъси от време през този период той изпълнявал по съвместителство и задълженията на министър на вътрешните работи, финансите, обществените сгради, земеделието и търговията и др. Генерал Каулбарс, Александър Василиевич станал министър на войната в кабинета на Соболев.

Вж. и бележки №№ 189 и 190.

[226] *„... убиха се поп Ангел и поручик Сербезов...“*

Тук З. Стоянов напомня за убийството на поп Ангел Чолаков (ок. 1851-1886), обществен деец и свещеник от с. Новаково, Първо-

майско, председател на Тайния комитет за съединение в родното си село, един от водачите на Конушката чета, взела участие при свалянето на Гаврил Кръстевич на 6 септември 1885 г.

Поп Ангел бил убит на 18.V.1886 г. от политическите си противници по време на избори за IV-то Обикновено народно събрание. З. Стоянов публикува в „Независимост“ (бр. 21 от 24 май 1886 г.) прочувствен некролог за поп Ангел Чолаков.

По време на същите избори е убит от тълпата и поручик Сербезов в Нова Загора.

[227] *„... в руското бургаско консулато се скрои плана за убийството на нашия Княз.“*

З. Стоянов напомня за подготвяното убийство на княз Батенберг и придружаващия го при обиколката на Бургаския край министър-председател Петко Каравелов. На 6 май 1886 г. бил арестуван руския капитан в оставка Набоков, бивш офицер от Източнорумелийската милиция. По настоятелно застъпничество на руската дипломация бил освободен и предаден на руското консулство в Бургас. По-късно, през октомври 1886 година Набоков застава начело на група русофили, които правят безуспешен опит да свалят българското правителство.

[228] *Бендерев, Атанас Георгиев* (1859–1946) – български офицер, завършил първия випуск на Военното училище в София (1879) и Военна академия в Русия (1883), участник в Сръбско-българската война (1885), където проявил блестящи качества на военачалник. Заедно с майор Петър Груев били главните организатори на детронацията на Батенберг. След крайния неуспех на акцията и пускането им от ареста емигрирал в Румъния, където заедно с П. Груев и Р. Димитриев оглавили Комитета на офицерите емигранти за сваляне на Регентството и правителството на В. Радославов. От 1887 до 1895 г. служил в Русия като прикомандирован български офицер. Приел руско поданство и преминал на руска служба. Участвал в Руско-японската война (1904–1905) и Първата световна война (1914–1918) като достигнал звание генерал-лейтенант. Върнал се в България през 1919 г. и до смъртта си се занимавал с военна история. Автор е на трудове за Сръбско-българската война, История на Българското опълчение и др.

[229] *Груев, Петър Димитров* (1855 1914). Произхожда от семей-

ство на българи-преселници в Бесарабия от Пиротско. Учил в Николаев и в Михайловската артилерийска академия. Взел участие в Освободителната война като ротен командир. Сражавал се в Казанлъшко, Стара Загора и Шипка. В Сръбско-българската война командвал полк. Взел участие в овладяването на Пирот. След войната е началник на Военното училище в София (1885–1886). С две роти юнкери осъществил детронацията на Княза на 9 август 1886 г. След пускането му от ареста емигрирал в Румъния, където станал член на Централния комитет на българските офицери-емигранти. След неуспеха на русофилските бунтове в Силистра и Русе (1887) постъпил на служба в Генералния щаб на руската армия.

[230] *Китанчев, Трайко Цветков* (1858–1895). Роден в село Подмочани, Ресенско, виден обществен и политически деец след Освобождението на България, създател и пръв председател на ВМОК. Учил в Ресен и Цариград (1869–1873), в Киевската духовна семинария (1874–1879) и в Юридическия факултет на Московския университет (1879–1880). Учителствувал в Петропавловската семинария край Велико Търново (1881–1882), в Солунската българска гимназия (1882–1883) и Пловдив (1884–1885). Бил близък приятел с Петко Каравелов и Захарий Стоянов. Приветствал успеха на книгата за Левски на З. Стоянов и за подготвяното второ издание издирил и записал спомени на иконописеца Цаню Захариев, К. Витанов, М. Икономов и други съратници на Левски от Трявна. От Виена, където бил на лечение през есента на 1884 година Тр. Китанчев отправил 4 писма до З. Стоянов с подредените и преписани спомени, които Летописеца прибирал в папка на чакащите своя ред книги.

Писмата на Тр. Китанчев са разделени и се пазят в две архивохранилища: на БИА към НБКМ София и Държавния архив в Русе.

[231] *„... не е ли мисията на г. Каулбарса просто да произвежда анархия...?“* Става дума за дипломатическата мисия в България през есента на 1886 г. на руския генерал Каулбарс, Николай Василиевич, барон (1842–1905), военен деец, дипломат, историк и географ, взел участие в Руско-турската война (1877–1878), посещавал няколкократно България с дипломатически и военни задачи, възложени му от Александър III.

След абдикацията на княз Ал. Батенберг (26 август 1886 г.)

функциите му се поемат от трима регенти: Стамболов, Муткуров и Каравелов, които съгласно изискванията на Конституцията насрочват за 28 септември избори за Велико народно събрание, което да избере нов княз на България. Това е в разрез с волята на Александър III и той възлага на барон Каулбарс да изпълнява функциите на руски дипломатически агент в България, като наложи запазването на обществения ред и спокойствието в страната. Първите мерки, които Каулбарс (в средата на септември 1886 г.) изискал от Българското регентство и правителство били: да се вдигне военното положение, да се освободят арестуваните детронатори, да се отложат за неопределено време изборите за Велико народно събрание... Някои от „препоръките" се изпълнили, други срещнали „неразбиране" и съпротива. Наред със Стамболов, Радославов (министър-председател) и други управляващи, З. Стоянов с острите си публикации в печата допринесъл за проваляне мисията на Каулбарс и скъсване на дипломатическите отношения с Русия.

[232] *„... генерал-майор или фелдфебел!"* Такова било предложението (и заплахата) на руския консул в Русе Шатохин към командващия русенската бригада – подполковник Филов, Димитър Генков (1846–1887). Роден в Калофер, учил в католическото училище в Цариград, Одеската семинария и Втора Одеска гимназия, където се намерили със съгражданина и приятеля си Христо Ботев. Отново били близко един до друг в Бесарабия: Филов – като учител в село Комрат, а Ботев в Задунаевка (1866–1867). Завършил Одеското пехотно военно училище (1871) и взел участие в Освободителната война като офицер в Българското опълчение. По време на службата си в Източнорумелийската милиция работил по подготовката и прогласяване на Съединението (1885). В Сръбско българската война бил командир на централната войскова колона, която овладяла Цариброд и Пирот. По-късно бил назначен за началник на дивизия. Участвал в бунтовете на офицерите-русофили (1887), бил ранен и починал в Русенската болница.

Случаят с руското предложение към подполковник Филов да избере между генерал-майор и сержант З. Стоянов описва и в една от първите си публикации в Лондонския вестник „Таймс" (№ 31895, 8/20 окт. 1886, с. 5).

[233] *„... Тогава трябва да прогласим България за република."*

Против и за княз Батенберг – това е пътя на З. Стоянов от „похитителят и разбойникът“ след преврата на 27 април 1881 година до ... „ние сме против коронованите особи, но князът си пазим като очите си!“ Изтекли са повече от четири години! Батенберг вече „играе хоро с шопите“; Съединението се извършва в негово име, бори се за независима България! Времената се менят, Батенберг абдикира, нов достоен негов наследник няма! Валдемар? Мингрели? Кой да заеме овакантения престол? Щом няма княз – република! Такова е вече кредото на Летописеца през горещата есен на 1886 година.

В кореспонденцията си до Букурещкия вестник „Телеграфул“ (№ 4297, 11 окт. 1886) горещият поддръжник на Княза З. Стоянов е „неузнаваем“!

„Питат ме какво е отношението на мнозинството депутати от Великото народно събрание към избирането на българския княз. Нищо положително не може да се каже. И откъде мога да знам кой ще бъде избран? Изборът не зависи от нас, а от Европа. Що се отнася до мен, аз оставам в Търново с моя лозунг: „Да живее княз Батенберг!“ Ако това не е възможно и не стане в действителност, тогава аз съм за раздяла с него и с вика: „Да живее република България!“

И още един цитат от „Ла ревю дьо л’Ориан“. Там, в брой № 1,21 дек. 1886/2 ян. 1887 З. Стоянов публикува статия, озаглавена: БЪЛГАРСКАТА РЕПУБЛИКА:

„Има ли лекарство за нашата болка? Да! Да живее републиката... Ако тя е допустима за Франция, още по-лесно е да се приеме в България, където няма наследствени монарси, феодали, дукове и други утвърдени от векове господари.“

Кои са виновниците на Девятий август?

Превратът на 9 август 1886 г. предизвиква и ожесточава перото на З. Стоянов, който за няколко месеца публикува порои от статии, реплики, писма и пр. в нашия и чуждия печат. Средищно място между тях заема брошурата „Кои са виновниците на Девятий август?“ Въз основа на показанията пред военния следовател и лични разговори с детронаторите П. Груев и Ат. Бендерев З. Стоянов стига до извода, че главната вина е на руската дипломация и

нейните поддръжници в България: Др. Цанков, епископ Климент, П. Каравелов, К. Никифоров и Ил. Цанов. Бендеревци и Груевци са само офицери изпълнители.

Брошурата е датирана: В. Търново, 23 октомври 1886 г., отпечатана в скоропечатницата на Киро Тулешков. Преведена на румънски и отпечатана в шест броя на в. „Телеграфул“ (№ 4333–4339, 26 ноем. – 3 дек. 1886). Препечатана и във в. „Независима България“ № 23–27, 11–20 ноем. 1886).

[234] *„... лековерните офицерчета... Р. Димитров.“* Димитриев, Радко (Руско Д. Русков) (1859–1918). Роден в село Градец, Котленско, участвал в Освободителната война като преводач, завършил първия випуск на Военното училище в София (1879) и Академията на Генералния щаб в Русия (1884). Служил в Източнорумелийската милиция, участвал в подготовката и извършване на Съединението. По време на Сръбско-българската война (1885) бил помощник началник-щаб на Западния корпус. Участвал в детронирането на княз Батенберг и в бунта на офицерите русофили в Силистра (1887). След потушаване на бунта емигрирал в Русия, където служил на различни офицерски длъжности. Отново в България е от 1898 г. Продължил военната кариера, като достигнал до чин генерал-майор и началник щаб на войската. През Балканската война (1912–1913) пожънал лаври като талантлив военачалник, победител на турската Източна армия на Абдулах паша. След дипломатическата си служба – български пълномощен министър в Петербург – постъпил в руската армия и воювал през Първата световна война. Обявил се в подкрепа на Октомврийската революция (1917). Следващата 1918 г. бил разстрелян от есерите в Кавказ.

[235] *Вазов, Георги Минчев* (1860–1934). Роден в Сопот, по-малък брат на Иван Вазов, военен деец, генерал-лейтенант. Завършил Одеското пехотно военно училище (1880), служил в Източнорумелийската милиция. Взел участие в Сръбско-българската война (1885), след което станал преподавател във Военното училище – София. Заедно с майор Груев и капитан Бендерев участвал в детронирането на княз Батенберг. Емигрирал в Русия, където завършил Николаевската военно-инженерна академия (1888) и постъпил на служба в руската армия. В България се върнал през 1898 г. През Балканската война се бил за овладяването на Одрин. Падането на града се дължало до голяма степен на ерудицията му

като военен инженер. Обявил се против включването на България в Първата световна война. Работил като общественик и публицист. Починал през 1934 г. в София.

[236] *Никифоров, Константин Попконстантинов.* Роден в Габрово през 1856 г., починал в Италия през 1891 г. – военен и политически деец. Завършил гимназия в гр. Николаев и военно училище в Петербург (1878). Участвал в Руско-турската освободителна война, след която завършил военна академия в Русия (1883). Бил първият българин наш военен министър в кабинета на П. Каравелов (1885–1886). След детронацията на княз Батенберг бил уволнен от армията и се отдал на литературна дейност.

[237] *Капитан Генев, Никола Колчев* (1856–1934) – военен деец, генерал-лейтенант от 1904 г. Участник в подготовката на Априлското въстание, арестуван и изтезаван, успял да емигрира в Румъния. По време на Освободителната война е опълченец, участник в шипченските боеве. Завършил първия випуск на Военното училище в София (1879). Служил в 3 пехотна радомирска дружина и 2 пехотен струмски полк (замесен в детронацията на княз Батенберг), участвал в Сръбско-българската, Балканската и Междусъюзническата война.

Подписал протестно писмо до Фердинанд против участието на България в Първата световна война.

Какво направихме в Търново?

Захарий Стоянов е депутат във Великото народно събрание и дава отчет пред своите избиратели в Пловдив, Котел и околиите. В 18-странична, емоционално обагрена книжка разисква с читателите си резултатите от току-що завършилата сесия на Великото народно събрание. Княз не успели да изберат и въпреки че барон Каулбарс и руските консули са напуснали страната, политическата криза продължава.

Датирана е: Русчук, 16 ноември 1886 г., отпечатана в скоропечатница на Ст. Ив. Роглев.

[238] *„Поздравихме ви една заран... с датски принц Валдемар“.*

На 29 октомври 1886 г. министър-председателят Васил Радославов предложил народните представители да изберат за български княз Валдемар – син на датския крал Християн IX, шурей на руския цар Александър III, брат на английската кралица и на гръцкия крал ... Личните качества на принц Валдемар давали гаранции за бъдещето на България.

Депутатите единодушно и с акламации гласуват за Валдемар. Определят и една петчленна делегация, която да поднесе лично акта за избирането му. Датският крал Християн, обаче, отказал да даде съгласие синът му да заеме българския престол. Избраната делегация не заминава. З. Стоянов е сърдит не само на Християн и синчето му, а на цяла Европа. От трибуната той заявява:

„... на мнение съм, тоя наш княз, когото имахме воля да изберем и се отказа от избора, че той не е достоен и не може да бъде наш княз, защото е отивал по различните капии да пита и да се съветва. Аз ми е жал даже, че за такъв човек си дадох гласа..."

Кой зароби пашата в пловдивския конак?

Брошурата е препечатана от първия и единствен брой на вестник „Самозащита", излязъл в Пловдив на 28 септември 1885 г. под редакцията на З. Стоянов и Д. Ризов. Понеже след успешния акт на Съединението (независимо, че е отречено от Царя Покровител Александър III и неговите поддръжници в България), изявили се и множество дейци с претенции, че събарянето на властта в Източна Румелия е тяхно дело. На тях Захарий отговаря с емоционален и точен разказ за събитията, предшестващи и увенчаващи Съединението. То не е дело на дипломатите, на агентите на панславизма, на княз Батенберг или на първия министър Петко Каравелов. Не е дело на военните или шепа борци, а на целия въстанал български народ.

Вестник „Самозащита" е отпечатан в 1000 броя от печатница „Напредък" в Пловдив. Излиза в събота (пазарен ден) и се разпродава за няколко часа. Вестникът е спрян веднага, за да не способства за по-нататъшното влошаване на отношенията с Русия.

[239] *„Тоя комитет се състави на 25 юли 1885 г. в с. Дермендере."*

Тук З. Стоянов говори за реорганизирането на БТЦРК, съставен на 10 февруари 1885 г. в къщата на Иван Андонов в Пловдив. Комитетът е наречен „македонски“, но целта е обединението на цяла България. Поставя се на първо място Македония, защото след Берлинския конгрес (1878) тя е в най-тежко положение. За председател на комитета е определен помощник-апостолът на Четвърти революционен окръг Захарий Стоянов.

Реорганизацията на БТЦРК започва фактически от самото му основаване. И международните и вътрешните условия не предвещават успешен край – да бъде обединен целия български народ. Реална е възможността, обаче, да се събори изкуственото отроче Източна Румелия и да се съедини тя с Княжество България. През април названието „Македонски комитет“ е заменено с „Централний български революционний комитет“, а на 25 юли в Дермендере е извършена още една реорганизация, за която тук говори З. Стоянов. Целта е близка и ясна. За постигането ѝ са привлечени и водача на казионната партия д-р Г. Странски, и командващият резервистите майор Д. Николаев, и капитан К. Паница, и Д. Ризов...

[240] *„Панагюрище измени плана ни...“*

На 1 септември (1885) е последното заседание на Тайния комитет. Действията с майор Николаев са окончателно съгласувани и членовете на комитета заминават по села и градове да подготвят народа за решаващия щурм, **определен за 15 септември**. Избързват панагюрци и развяват знамето на бунта на 2 септември. Младежите Тодор х. Кирилов (Симеонов), Събко Милков и Андон Орешков“... въоръжени, с пряпорец в ръце сред Панагюрище с вистрели викаха: „Долу Румелия! Съединение!“

На 1-ва страница на последния брой 15 на вестник „Борба“ З. Стоянов, като съобщава за дързостната проява на панагюрци, отправя апел за всеобщо въстание.

[241] *„... Чардафон... имаше вече роб пловдивския префект...“*

Димитров, Петър (1848–1919) по това време пловдивски префект, след „несполучливата“ мисия на майор Райчо Николов е изпратен от Директорския съвет и лично от Гаврил Кръстевич в бунтовното Голямо Конаре да арестува „Чардафон и други няколко души негови другари..., които нарушавали тишината и спокойствието на населението, подстрекавали го към непокорство на властта...“

Станало обратното: на 4 септември Чардафон с дружина от 17 души нахлул в къщата на дядо Марин Празов, където префектът обядвал, изревал му, че съединението е прогласено, и в името на Временното правителство той, Чардафон войвода, го арестува за неопределено време.

[242] *„... двама жандарми го грабват и хайде в Генджаа заедно с прокламациите..."*

Тук бележката е предизвикана от слухове и непремерени приказки за поведението на З. Стоянов в деня на 5 и в нощта срещу 6-ти септември 1885 година.

На 5 септември З. Стоянов се връща в Пловдив (от Пазарджик). Убежище (в дома на Христо Дюкмеджиев) му дава капитан Иван Соколов, негов другар от Априлското въстание. Квартирата му става нещо като щаб на въстанието. Тук идват куриери от майор Николаев, пратеници на Иван Андонов и Тодор Гатев, оттук поручик Стефов и капитан Соколов тръгват да дадат сигнал за въстанието и да посрещнат четниците от околните села. Тук З. Стоянов написва и прокламацията за Съединението. (Оригиналът с почерка на З. С. е запазен в НБКМ, София). Прокламацията е отпечатана в 5000 екземпляра и през нощта срещу 6-ти септември започва разпространението ѝ.

[243] *„В същото това време великият Чардафон и бай Иван Арабаджията начело на 700 души въстаници..."*

Съгласно с изработения план няколко въстанически чети Голямоконарската, Конушката, Копривщенската и Чирпанската трябвало да обкръжат Пловдив в нощта срещу 6-ти септември и да завземат властта. Заедно с тях трябвало да действуват и резервистите под командуването на майор Николаев (Араби паша).

[244] *„Генерал Дригалски излязва да вземе командата..."* Става дума за Дригалски, Август (1821 – неизв.), началник на милицията и жандармерията в Източна Румелия от април 1884 г. до 6 септември 1885 г., поляк, служил в пруската и австрийската армия, а от 1852 г. постъпил на турска служба. След провъзгласяване на Съединението бил арестуван, а по-късно освободен и препратен за Цариград.

[245] *„Г-н Александриди се подаде..."* Става дума за зетя на Га-

врил Кръстевич Александриди, грък, главен адвокат на Източна Румелия.

[246] *Обявеното Временно правителство* на 6 септември било в състав: от 14 души казионни, съединисти, офицери и ... комитетски дейци: председател д-р Странски, подпредседател д-р Стоян Чомаков и членове: майор Данаил Николаев, майор Димитър Филов, майор Сава Муткуров, майор Райчо Николов, Йоаким Груев, Костаки Пеев, д-р Георги Янкулов, Данаил Юруков, Георги Данчов, Атанас Самоковец, Георги Бенев и Захарий Стоянов.

Чардафон Великий

Наред с депутатските си задължения, списването и редактирането на в. „Свобода“, непресекващите полемики с колегите от опозиционния вестник „Искър“, издирванията и подготовката за печат на Любенкаравеловите съчинения, уморителни совалки от София до Русчук и обратно... в началото на 1887-ма година Захарий Стоянов написва „на коляно“ и книгата си Чардафон Великий (биографическа скица в профил). Ръкописът започва да се печата в Русе, вероятно в края на януари 1887 г., но З. Стоянов е заминал за София преди да го довърши. На 11 февруари печатарят А. Аксентиев му съобщава с писмо как върви отпечатването на Чардафона; на 25 февруари му изпраща няколко коректури, а на 6 март бие тревога: „Ръкопис има още 55 ръкописни страници... Ами трябва да се постараеш да свършиш Чардафона до края.“

Постарал се е навярно Захарий, защото на 25 април книгата е готова: печатница на Наталия Л. Каравелова и сие, 309 страници, цена 3 лева.

Книгата е един здравословен и разтърсващ смях на автора, от който се посипват барутни зрънца. Покрай колоритната фигура на главния герой са скицирани десетки образи на борци и противници на Съединението, оставили своя следа в нашата история.

„Чардафон Великий“ има само три издания: Първото, приживе на автора през 1887 г., второто – като безплатно приложение на в. „Литературен глас“, 1942 г. и третото – на Издателска къща „Хермес“ – Пловдив, през 1995 година.

[247] *„... ще да даде мнение г. Константин Величков...“* Величков, Константи (1855–1907) – писател, живописец и общественик, участник в борбата за Освобождението на България. В Източна Румелия е член на Областното събрание (1879–1885) и директор на просвещението (1884); министър на просветата в Съединена България в правителството на К. Стоилов. Публикувал: „Цариградски сонети“, „Писма от Рим“, спомените „В тъмница“, разкази, драми и др. Познат на З. Стоянов от съвместната им работа в редакцията на пловдивския вестник „Народний глас“ – януари-юни 1883 г.

[248] *„ Що за дързост и самомнение да се занимавате с такива узки натури... ще да извика Димитър Благоев“.*

З. Стоянов и Д. Благоев се познавали добре. Стояли отначало на едни позиции: От страниците на своя вестник „Борба“ З. Стоянов поздравява началото на „Журнал съвременний показател“, издаван от Вела Живкова и Д. Благоев, нарича го „манна за ламтящите млади“ и защитава Вела Живкова при вестта за нейното уволнение като учителка. Когато З. Стоянов съобщава, че в. „Борба“ е даден под съд, Вела Живкова го поздравява и подкрепя телеграфически: „Всички честни хора ви съчувстват, събрат, в това число и редакцията на „Съвременний показател“ ... Ако има правда в съда, тя е изцяло на ваша страна.“

След Съединението колата се преобръща: Д. Благоев се изказва против „Румелийския преврат“, Захарий не може да го преглътне и ... престрелките започват: Повод за началото на „битката“ е уводната статия на вестник „Демократ“, в чието редактиране участвува и Д. Благоев. Ражда се фейлетон с неприятно заглавие и убийствено съдържание: „Демократ с камбана на главата и самовар в ръцете“. Нападнатият Д. Благоев решава да постави на място писача на „пасквиля“ и го замерва с „Нашите апостоли“ – брошура от 94 страници, посветена на „Захарий Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот“. В нея Благоев, Димитър отрича и Съединението и интелекта на Летописеца и публикуваните „Записки по българските въстания“:

„В основата на това съединение ... лежи не човешко право, не човешко величие, а национално пехливанство, задачата на което е да създава монументи на човешката глупост и невежество.“

„З. Стоянов има още смелостта да говори за някаква си рево-

люция и да придава на пловдивската трагикомедия революционен характер.“

„Поразително нещо, което ни представлява това предисловие (към том I от Записките..., Т. Т.) е, че в неговата глава (на З. Стоянов, Т. Т.) съществува забележителна бъркотия на понятията...“

„Записките...“ „... носят характер публицистически, а като такива в тях отсъствува душа... представляват фактови (с някои само изключения) съвсем необясними.“

По-късно Д. Благоев променя оценката си за Съединението и Записките, но приживе на З. Стоянов публикува още и книжовно-обществен очерк „Царството на Чардафоните“, който ние без коментар даваме като приложение в настоящия том.

[249] *„... ние си имаме славни полководци и генерали ... ще отсъди в. „Светлина“.*

Излизал с прекъсвания: 1882–1883, София, като орган на Либералната партия, редактор К. Помянов. В него (бр. 16/17 от 25 септ. 1882 г.) е публикувано отвореното писмо на З. Стоянов до Министъра на правосъдието, с което авторът на „Искендер бей“ иска обяснения от Министъра за отчисляването му от служба „съдебен следовател“ при Русенския окръжен съд. През втората си годишнина (1886) вестникът е орган на Либералната партия на Др. Цанков с подчертано русофилски облик.

[250] *„... Наистина, че Димитро Папазолу от Казанлък...“*

Папазоглу, Димитър (1835–1902), известен казанлъшки търговец на гюлово масло, лихвар, консерватор, взел живо участие в обществения живот на Източна Румелия. След Съединението е избран за член на депутацията, която поднесла на Царя Покровител Александър III специален адрес, изработен от Временното правителство на Източна Румелия с „обяснения“ за станалото без съизволението на Русия съединение. През 1887 година емигрирал в Цариград, където участвал в неуспешен заговор срещу правителството на Стамболов.

[251] *„... да направим тая вечер един джюмбиш, се обадило Кокончето.“*

Кокончето е Тончев, Димитър С. (1859–1937).

Политически и държавен деец, учил в родния си град Калофер, Николаевското реално училище и Юридическия факултет на Но-

ворусийския университет в Одеса. От 1883 година е в Пловдив на различни служби по съдебното ведомство. Членувал в Източнорумелийската либерална партия. След Съединението бил избран в депутацията, която поднесла специален адрес на цар Александър III в Копенхаген. Писмено осведомявал З. Стоянов за атмосферата около приема на депутацията и отношението на царя. Избиран за народен представител, председател на III Велико народно събрание и V Обикновено народно събрание. Бил многократно министър в различни кабинети (на правосъдието, търговията и земеделието, обществените сгради, финансите, външните работи). След Първата световна война е съден заедно с В. Радославов и Т. Иванчов. Осъден на доживотен затвор, амнистиран през 1928 година.

[252] *„... Това въстание има за герои хора като Цанката Дюстабанов..."* Дюстабанов, Цанко Христов (1844 1876). През Априлското въстание ръководи Габровската чета. След разбиването ѝ заловен и обесен в Търново.

[253] *„Шипка престана вече да яде козе месо".*

„Козе месо" – любим израз на Захарий Стоянов за характеризиране на нещо лошо, нечисто, подозрително, нечестно...

[254] *„Прочул се е Ремлинген херой" ...* – фраза от песничка, популярна в Княжеството (а и в Източна Румелия), след преврата на княз Батенберг (27 април 1881 г.), когато руският полковник Ремлинген (А. Ф.) е назначен като един от чрезвичайните военни комисари, а по-късно и за министър на вътрешните работи, прочул се с терор, гонения и репресии над противниците на преврата.

[255] *„Покойният Дядо Райчо..." Николов, Райчо* (1840–1885) военен деец, майор в Източнорумелийската жандармерия. По време на Кримската война (1853–1856) преплувал Дунава, за да предаде ценни военни сведения на руското командване в Гюргево. Учил във военно-занаятчийско училище в Петербург, служил в руската армия. Участвал като доброволец в Сръбско-турската война (1876). През Освободителната война командувал рота в Българското опълчение. Взел активно участие в подготовката и провъзгласяване на Съединението. Помогнал за назначаването на Продан Тишков (Чардафон) за сержант-майор в Голямо Конаре. Като

командир на пловдивската окръжна жандармерия, по заповед на Г. Кръстевич, начело на 10 души жандарми заминал да усмирява вълненията в Голямо Конаре. За историята е запазен един оригинален негов доклад до пловдивския префект от 16 август 1885 г., в който уверява началствата, че в Г. Конаре хората са трезвий народ... (и) тука владее тишина".

Доклад като за пред началството! За братските прегръдки с Чардафон, котлите вино и пепеляното хоро... ни дума!

В знак на обич и дълбоко уважение опълченците и всички българи го титулуват Дядо Райчо. Станал единствената жертва на Съединението в Пловдив след свалянето от власт на Гаврил паша.

[256] *„Станало дума ... дали Каравелов е по-способен или Евстратиев Гешов".* Тук З. Стоянов си припомня един от първите си опоненти в пловдивския печат – Гешов, Иван Евстратиев (1849–1924), по това време директор на Б. Н. Банка в София. При емигрирането на З. Стоянов в Пловдив (1882) Гешов бил водач на Източнорумелийската народна партия (Съединистка), председател на Постоянния комитет и директор на финансите. С него З. Стоянов се „заяжда" още при първите си стъпки на Румелийска земя. Публикува в пловдивския в. „Независимост" (на П. Каравелов) една „невинна" бележка за превода на Иван Гешов на „Деветдесят и трета година" – роман от Виктор Хюго. („Независимост", № 98, 30 септ. 1882). След обстоен критически анализ на превода, заключава от името на автора на романа: „Виктор Хюго, ако разбираше български и прочетеше своето съчинение, то само по заглавието щеше да го познае и на втория ден в органа му „La Rappel" щеше да се яви писмо:

„Забранявам на сичките български преводачи под ответственост според закона да не турят ръка на моите съчинения."

[257] *„Търновската конституция" и „Свирка"*, които били на нашия херой по онова време идеал..."

Вестник „Търновска конституция" (1884–1888), София, орган на Либералната партия. Редактори: П. Р. Славейков и П. Каравелов.

Вестник „Свирка" (1883–1884), София – сатирико-хумористичен вестник, издаван от Димитър Петков (Свирчо). Воюва срещу всички остатъци от режима на пълномощията.

[258] *„... като види Гервасия, хаханиже подиря му, иска да става калугерка.“*

Става дума за епископ Гервасий Левкийски, по това време управляващ Пловдивската епархия. Светско име Генчо (1838–1919) (вж. бележка № 15).

[259] *„Заедно с Каравелов пътуваше като адютантин и Митрий Потапович Ризов“* – Ризов, Димитър Христов (1860–1918) – общественик, публицист и дипломат, известен като член на „Светата троица“ (З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов). Роден в Битоля, завършил гимназия в Пловдив, а висше образование по право в Лиеж, Белгия. Заедно с Д. Петков основал софийския македонски централен комитет. При недобре изяснени обстоятелства пристига в Пловдив и на 25 юли 1885 г. в с. Дермендере е избран в ръководството на преустроения БТЦРК за Съединение. След Съединението бил редактор на в. „Независимост“, София (заедно с Д. Петков и З. Стоянов), редактирал началните броеве на правителствения официоз вестник „Свобода“ (1886). Бил народен представител, покъсно търговски агент в Скопие, дипломатически агент в Цетина и Белград, пълномощен министър в Рим. Починал през 1918 г. като пълномощен министър в Берлин.

[260] *„... арестуването на топуза от Конарската камбана.“* По този „невралгичен“ въпрос З. Стоянов освен в скицата за Чардафон Великий, близо година преди това, е публикувал един великолепен очерк за „Историята на Голямоконарската камбана и нейния топуз“.

(„Независимост“ № 7, 9 и 10 от 29 март, 5 и 9 април 1886).

[261] *„Тоя друг началник не беше друг никой освен М. Греков“* Греков, Михаил Георгиев (псевдоним Стоян Чакъров) (1847–1922). Роден в Бесерабия, завършил Николаевската гимназия (1868–1872), участвал във Втората българска легия (1867–1868), учителствувал в Сливен, където през 1873 г. го арестували за революционна дейност и превели в русенския затвор, откъдето бил освободен като руски поданик. Приет като драг гостенин в дома на Баба Тонка, живял там от лятото на 1873 до есента на 1874 г. Станал интимен приятел на Пенка Обретенова, но я зарязал и забегнал в родния си край. Като представител на Революционния

комитет в Русе, участвал в заседанията на Общото събрание на революционните комитети в Букурещ през август 1874 г.

По това време – 1873–1874 г. З. Стоянов бил съквартирант на Греков в дома на Баба Тонка, станал свидетел на нечуваната постъпка на Греков и оттогава при всяка среща с него го рисува в черни краски.

По време на Освободителната война Греков застанал начело на чета от български доброволци. Установил се в Източна Румелия, където бил на служба като околийски управител в Ямбол, секретар на сливенския префект и др. При властвуването на Стамболов (1887–1894) емигрирал в Русия. След завръщането си се отдал на публицистична и литературна дейност.

[262] *„Лицето, което се подаваше от прозореца и гърмеше беше сам Стою Пъдарина."*

Филипов, Стою (Коюмджията, Пъдарина, Пощата).

Една от най-симпатичните и първични натури, нарисувана с любов от З. Стоянов в „Чардафон Великий". Роден в Чирпан неизвестно през коя година, починал в Чирпан на 12.IX.1891 г. Участник в борбата за освобождение още по времето на Левски. Близък бил още и с Атанас Узунов, Стоян Заимов, Иван Андонов. Участвал като опълченец в Освободителната война; изработил първия печат на БТЦРК („Македонския комитет") през месец февруари 1885 г.; заедно с В. Бабаков организирали Чирпанската акция (2.VI.1885 г.) За снабдяването с оръжие на чети за освобождението на Македония и Съединението на България. След Съединението работил като полицейски пристав в Стара Загора и Бургас.

[263] *„... после малко зачу се песента на Хаджи Димитър."*

З. Стоянов публикува в „Борба" (бр. 10 и 11 от 30 юли и 7 август 1885 г.) репортаж за „Тържеството на Бузлуджа при гроба на Хаджи Димитър".

[264] *„... като орел обикаля около своята Делка..."* Това е Конарската Райна княгиня, годеницата на Чардафон – Шилева, Недялка Стоянова (1867–1959). Завършила пети клас на Девическата гимназия в Пловдив, Неделя (Недялка) Шилева около 15 август 1885 г. била „арестувана" в къщата на чичо си Петър Шилев, за да доизпише с някои патриотически стихове и изречения" знамето на голямоконарци, изографисано от вещата ръка на Георги Данчов.

Вечерта на 5-ти септември потеглила към Пловдив начело на четата заедно с годеника си Чардафон Великий. Сваленият от власт Г. Кръстевич бил варден във файтона до Голямо Конаре от девицата Недялка „с гола шашка в ръка“. След Съединението се омъжила за Чардафон и го дарила с щерка, кръстена на името на Свобода/та/.

[265] *„... Муткуров си помръдна само единия мустак.“*

Муткуров, Сава Атанасов (1852–1891). Военен и политически деец, генерал-майор. Участвал в Сръбско-турската (1876) и Освободителната война. Служил като майор в Източнорумелийската милиция. По поръчение на БТЦРК, заедно с Д. Ризов на 30 август 1885 г. се срещнали с княз Батенберг, който бил на войскови маневри в Шумен и го информирали за подготвения акт на Съединението. Участвува в Сръбско-българската война като началник на войските при Царибродската позиция и в сраженията при Пирот. По внушение на Ст. Стамболов оглавява контрапреврата за връщането на престола на свалениия княз Батенберг. След окончателното заминаване на княза (26 август 1886 г.) бил регент заедно с П. Каравелов и Ст. Стамболов, а след това – военен министър (1887–1891).

[266] *„... Това Вие ли го правите, Николаев?“*

Николаев, Данаил Цонев (1852–1942) – военен деец, майор, най-старши офицер в Източнорумелийската милиция по време на Съединението, по-късно генерал и военен министър. Завършил Белградската гимназия и Одеското пехотно училище (1875). Участвал като доброволец в Сръбско-турската война (1876), командвал рота опълченци през Освободителната война.

За участие в подготовката и акта на Съединението бил привлечен от лидера на Либералната партия д-р Г. Странски. От втората половина на август 1885 г. всички целенасочени стъпки на Д. Николаев са съгласувани с БТЦРК и подчинени на единен план за действие. Възглавил войските в Пловдив при провъзгласяване на Съединението. Бил избран за член на Временното правителство. В Сръбско-българската война е командир на Западния корпус. Като министър на войната участвал в потушаване на бунтовете на офицерите – русофили в Русе и Силистра (1887). Автор е на спомени за Съединението.

[267] *„Аз ти заповядвам – каза Паница.“*

Паница, Коста Атанасов (1858–1890). Роден във Велико Търново, където взел участие в подготовката на Априлското въстание. Учил в Одеското военно училище, бил доброволец в Сръбско-турската война (1876). През Освободителната война е опълченец. За изключителната му храброст в боевете при Стара Загора и Шипка е награден с Георгиевски кръст и произведен в прапорщик. След Освобождението завършил Военно-юридическата академия в Русия (1883). Взел активно участие в подготовката и провъзгласяване на Съединението. В Сръбско-българската война (1885) командвал „Партизански отряд на капитан Паница“. Обвинен като участник в заговор срещу княз Фердинанд и министър-председателя Ст. Стамболов бил осъден на смърт от Военнополеви съд и разстрелян (1890).

[268] *„... моли се на войводата Чардафона – каза другарят ни доктор* ***Ю****.“*

Зад това Ю. е скрит един от най-сърдечните приятели на З. Стоянов, украинският емигрант в България доктор Капитон Юрьев. Спомени за него той е скътал в дневника и в писмата си, в „Превратът през 1881 г.“, в „Чардафон Великий...“

Захарий се сближава с руски емигранти още в първите години след Освобождението. Д-р Юрьев и Петър Неболсин са му близки от Русчук, а в столицата на Румелия многолюдната емигрантска среда му става като своя.

На 14 юни 1881 г. в дневника си Захарий отбелязва „Изгониха от България двама доблестни руси: П. Неболсин и д-р Юрьев, само за това, че са по убеждение свободолюбиви.“

Д-р Юрьев е екстрадиран в Румъния, но прави полукръг чрез Черно море и намира прибежище в столицата на „свободна“ Румелия. Там се събират емигранти, познаващи се още от Русия, кръстосали пътеки в Лондон, Женева, Букурещ... или срещнали се за пръв път на румелийска земя. Когато през есента на 1882 г. и Захарий емигрира в Пловдив, той открива там изгубения в Разград д-р Юрьев, колегата юрист П. Неболсин и цяла колония порядъчни хора като д-р Судзиловски-Русел, д-р Виницки, Дебагорий Мокриевич, д-р Хотински, офицерите Луцки и Везенков... С някои от тях става близък през годините, но истинският му приятел е само един – д-р Капитон Юрьев, който кръжи все около Пловдив. Става околийски лекар в Голямо Конаре, преместват го в Старо ново

село, държи квартира в Пловдив заедно с члена на Тайния комитет по Съединението поручик Стефов...

Увлечен подир Захарий в делото на Съединението, той бърза да се върне от Париж, (където е заминал за лечението на жена си) за да вземе участие в този исторически акт.

На 6-ти септември дава лекарска помощ на смъртно ранения Дядо Райчо Николов и не се отделя от Захарий през следващите тревожни и радостни дни.

След участието си в Сръбско-българската война от януари 1886 г. д-р Юрьев става лекар в Русе и живее в тясна дружба със Захарий Стоянов до края на живота му (вж. бележка № 36).

Тодор Ташев

РЕЧНИК НА НЕПОЗНАТИ ДУМИ И ИЗРАЗИ

Авджия (от тур.) – ловец
Авландисвам (от тур.) – ловувам
Адет (тур.) – характер, нрав, обичай, навик
Аджеба (тур.) – така да се каже, например, дали
Аджеми (тур.) – перси
Азил (тур.) – уволнение
Айлък (тур.) – месечна заплата
Аладжа (тур.) – шарен (раиран или на квадратчета) памучен плат
Алай (тур.) – 1. кортеж, свита; 2. полк
Алчак (тур.) – ниско място или ниска гора
Алъш-вериш (тур.) – вземане-даване, търговия
Аман бадатлъ (тур.) – много си важен
Амуджо (от тур.) – чичо, вуйчо, братовчед
Антерия (от тур.) – връхна дреха с дълги ръкави
Арабажди, арабаджия (от тур.) – колар
Арабаджи-баши (тур.) – шеф на коларите
Аратлик (от тур.) – приятел, побратим
Афюнлия, афионлия (от ар.-тур) – който е взискателен, придирчив
Ахмак (ар.-тур.) – будала, глупак
Ахчия (от тур.) – готвач
Ачик (тур.) – ясен, явен, открит
Ашмак, яшмак (тур.) – було, забрадка
Аязмо (от гр.) – лековит извор

Бабаалието / Баба Алие / Бабъ-алие – Високата порта, османското правителство
Бабаджан (от тур.) – 1. едър, силен; 2. голям
Баждарница (от тур.) – митница
Базиргянин (пер.-тур.) – продавач, търгаш
Базиргянски – търгашески
Бактисвам (от тур.) – омръзва ми, дотяга ми
Бакшиш (пер.) – подарък, почерпка,платена сума за услуга
Бана бак (тур.) – виж ме колко съм важен; какъв съм

Баран (рус.) – овен
Барашик, барашък (тур.) – съдружие, съгласие
Батакчия (тур.) – човек, който не си плаща дълговете, длъжник
Батлак, умалит. Батлаче (от тур.) – буре
Безостановъчно (рус.) – без да се спира
Белким (тур.) – дано
Берат (тур.) – султански указ или грамота
Бербантин (от ит.-рум.) – мошеник, мръсник, негодник
Берекет версин (тур.) – благодаря
Бешлик (тур.) – турска монета от 5 гроша
Бой – ръст, височина на човек
Бозалък (от тур.) – целина с един вид тънка висока трева, добра за паша на добитък
Бошлаф (тур.) – празни приказки
Бош-буазлък (тур.) – празнодумство, глупост
Буггалтер (от рус.) – счетоводител
Бумбарек (от тур.) – които е благословен
Бумбашир (от тур.) – 1. чиновник със специални поръчки; 2. прислужник в съдилище
Буюрултия (от тур.) – постановление, заповед
Быт по сему (рус.) – тъй да бъде
Бяла Рада – ракия

Ваде (тур.) – срок
Варънджа (тур.) – дори
Ведь (рус.) – нали
Векилхарч (ар.-тур.) – надзорник на слугите
Взгляд (рус.) – възглед
Вздор (рус.) – глупост
Взятка (рус.) – подкуп
Виговор (рус.) – укор, бележка, мъмрене
Вроде (рус.) – като
Възгещисвам се, възгечтисвам се (от тур.) – отказвам се, разколебавам се

Геджелик (тур.) – елече
Гел-гелелим (тур.) – колкото до
Гем (тур.) – юзда
Гечинмек (тур.) – прехрана, поминък
Гечиндисвам се (от тур.) – прехранвам се

Грездей – дървена запушалка, чеп за бъчва или каца
Гьозбояджилък (от тур.) – шарлатанство
Гъжва (тур.) – чалма

Давия (ар.-тур.) – дело, процес
Дамла (от тур.) – сърдечен или мозъчен удар
Даяк (ар.-тур.) – бой, побой
Девир (от тур.) – обиколка
Дейдисва ми – пада ми случай
Демек (тур.) – сиреч, тоест, значи
Денщик (рус.) – ординарец, войник вестовой
Депеша (фр.) – телеграма
Джамбазлък (пер.-тур.) – търговия с коне
Джанъм (тур.) – душице, душо моя
Джеза, джизаа (ар.-тур.) – глоба
Джумбиш, джумбуш (тур.) – веселба, развлечение, шега
Джюбе, джубе (ар.-тур.) – дълга горна дреха от сукно, подплатена с кожи
Дикисвам – дарявам, подарявам
Дилбер (тур.) – красив
Домузлук (от тур.) – мястото между улея на воденицата и колелата
Драгун (фр.) – вид кавалерист
Дьонме (тур.) – изменник, ренегат

Евай,**ейвах** (тур.) – възклицание за учудване
Евет (тур.) – да, така, тъй
Еветчия (от тур.) – който казва "да", съгласява се – блюдолизник
Еметен (от хептен, тур.) – съвсем, напълно
Емиш (тур.) – плод, овощие
Еничер-агасъ (тур.) – началник на еничарите
Ербап (от тур.) – който е със самочувствие; важен
Ерунда (рус.) – празна работа, безсмислица
Еспидепсан (тур.) – добре възпитан, обучен

Жалобщик (рус.) – тъжител
Живеница – неизлечима рана
Жидкост (рус.) – течност

Заман (тур.) – време, години *(събират.)*
Замарая си – изцапам си, измачкам си, омърся
Захмет (ар.-тур.) – труд, грижа, безпокойство
Забитин (тур.) – полицейски чиновник
Заказвам (от рус.) – заповядвам, поръчвам
Зарарсъз (ар.-тур.) – добър, безобиден, безвреден
Запретя (от рус.) – забраня
Звонк (рус.) – монета
Зенги-аасъ (тур.) – който се грижи за амуницията на коня и държи стремето, когато господарят се качва на коня

Издердисам (от тур.) – оставям нещо бъде изядено
Издъхвам – въздъхвам
Изет (тур.) – труден, мъчен
Излеврям се – *(неодобрително)* излягам се
Изневерки – ненадейно, изведнъж
Икрам (тур.) – почит, чест, уважение
Илач (ар.-тур.) – лекарство
Имза, емза (тур.) – подпис
Инджитисвам (от тур.) – притеснявам, безпокоя
Истер-истимез (тур.) – щеш не щеш
Инсургент (нем –рус.) – бунтовник, въстаник
Истий – същи
Ихтиач (ар.-тур.) – който е в нужда, който е лишен от нещо
Ихтибар (тур.) – почит

Йок (тур.) – не, няма

Кабадайлък (от тур.) – 1. надутост, напереност, юначество; 2. нахалство
Кабардясвам (от тур.) – набъбвам, шупвам
Кабахат (ар.-тур.) – вина, провинение
Каварджик мустаци – засукани мустаци
Кадия (ар.) – съдия
Казначейство (рус.) – финансова служба, министерство
Кайдисвам се (от тур.) – 1. решавам се, съгласявам се; 2. жертвам се
Каймакамин (от тур.) – околийски началник
Каквина – качество
Кания (тур.) – ножница

Капасъзин (от тур.) – нехранимайко
Капуста (рус.) – зеле
Каракол (тур.) – полицейски патрул
Карандаш (рус.) – молив
Кардаш (тур.) – брат, побратим
Касабалийски (от касаба тур.) – градски
Касатура (лат.-тур.) – двуостър войнишки нож
Катана (унг.) – висок едър кон
Катем, **кадем** (ар.) – късмет, щастие
Кахпия (тур.) – развалена жена
Кедер (тур.) – телесен недъг
Келепир (тур.) – нещо, получено без пари
Кенди баш, кенди траш (тур.) – сам съм си стопанин, самостоятелен съм, сам взимам решения
Капазелик, кепазълък, кепазелик (пер.-тур.) – позор, безсрамие
Кересте (пер.-тур) – дървен строителен материал
Керпидени, керпедени (ар.-тур.) – клещи
Керхана (пер.-тур.) – публичен дом
Кесат (ар.-тур.) – в недостатъчно количество
Кескин (тур.) – лют, силен
Кехая (ар.-тур.) – 1. общински чиновник, селски глашатай; пазач 2. главатар на овчари
Кирия (тур.) – наем, такса за превоз
Клочка – квачка
Коландрисвам, коландисвам (от тур.) – употребявам, стопанисвам
Колагаси (от кол агасъ тур.) – чин между капитан и майор в турската армия
Кондисвам (от тур.) – отсядам, настанявам се някъде, гостувам
Крамола (рус.) – бунт, метеж
Култуклия (от колтуклу тур.) – който има подкрепа
Култуци (тур.) – мишци, мускули
Кусат – вид сладководна риба
Кускун (тур.) – подопашник
Кусур (тур.) – недостатък
Кърсердар (тур.) – началник на полска стража
Кюлхане (пер.-тур.) – подъл, долен човек; негодник
Кюлях, кюляф (пер.-тур.) – шапка

Лакерда (гр.) – търговско название на вид едър паламуд, който се консервира
Лиен – леген
Логофет/ин (от гр.-рум.) – секретар, писар

Мааджири (*прав.* мухаджири – тур.) – бежанци, преселници
Мааза (тур.) – склад за търговия на едро
Макам (ар.-тур.) – 1. проточена мелодия, глас; 2. тембър
Мансуп (от тур.) – 1. служба, длъжност; 2. *нареч.* пристойно, прилично
Мараз (ар.-тур.) – болест
Марфа – стока
Масали – приказки, разкази
Маслаат, маслахат (ар.-тур.) – работа, дело
Маскарлък –
Махзар (ар.-тур.) – донос
Махмузлия (от махмуз ар.-тур.) – който е с шпори
Меджеле (ар.-тур.) – сборник
Мезехорник (от пер.-тур.) – който се надсмива, подиграва
Мезлиш, меджлис, мезлич (ар.-тур.) – събрание, съвет
Мекере (ар.-тур.) – 1. подлизурко; 2. подлец
Мемлекет (ар.-тур.) – роден край, родина
Мемлекет тефтерлери (тур.) – сметководни книги на населено място
Ментан, **минтан** (пер.-тур.) – къса горна мъжка дреха с ръкави
Мерешки, меретски (от тур.) – проклет
Мерхаба, мараба (ар.-тур.) – поздрав: “здравей, добър ден”
Мерхамет (ар.-тур.) – милосърдие, състрадание, милост
Миралай (ар.-тур.) – полковник
Моабет, мухабет (ар.- тур.) – разговор, обикновено на маса
Муаджири, мухаджири (ар.-тур.) – бежанци, преселници
Мурафет (ар.- тур.) – умение, майсторство
Мушия, мошия (рум.) – чифлик
Мушиерски / мошиерски – чифликчийски, богаташки
Мюзихирин, **мюзевирин** (от ар.-тур.) – доносник, измамник
Мющерия – клиент

Нарà (ар.-тур.) – вик, писък, врява
Недоговеждане – недосетливост
Нелзя (рус.) – не бива, не трябва

Немедленно (рус.) – незабавно
Непреривно (от рус.) – без прекъсване, непрекъснато
Неужели (рус.) – възможно ли е
Нечаяност (рус.) – изненада, неочакваност
Нофуз, нуфаз (ар.-тур.) – влияние
Нуфуз (ар.-тур.) – 1. регистър на населението; 2. лична карта

Общида, обсида – наплат на колело
Одявам – търпя, тегля, понасям, поемам повече работа
Окалъци, оканици (от тур.ока) – съдове за течност, обикн. вино и ракия, около 1280 грама
Омузаа-ала (тур.) – на рамо!
Орталък (от тур.) – множество
Октроа (фр.) – общински данък на спиртни напитки
Отлук (тур.) – място, където се държи сено
Отрекомендувам се (от рус.) – представям се на някого

Панджер, панджар (от тур.) – червено цвекло
Панча (пер.-тур.) – лапа на хищно животно
Папищаш, папищак – *пренебрежително* католик
Пасмо – намотана прежда; гранка
Пачеджия (от тур. пача) – търговец на овчи крачета (сурови или варени)
Пезевенгин (от тур.) – сводник, долен човек
Пендера, пандера (итал.-гр.) – знаме
Перде чауш (тур.) – военен чин - старшина
Петимисвам (от гр.) – силно желая, жадувам нещо
Пишманя се (от тур.) – съжалявам за нещо
Пища (рус.) – храна
Пиятка (рум.) – чинийка
Плачинда (рум.) – вид баница
Пол (съкрат. от наполеон) – златна пара, монета
Понуда – храна, която се носи на родилка или болен
Попитка (рус.) – опит
Пора – възраст
Праксан (от гр.) – опитен, обигран
Предусмотрителен (от рус.) – предвидлив
Преча – ходя насам-натам, снова
Промах (рус.) – несполука, неулучване
Прамо (рус.) – направо

Развязка (рус.) – развръзка
Разгеле, разгеля (от тур.) – тъкмо, точно
Разница (рус.) – разлика
Ракам (ар.-тур.) – броене, смятане
Рамазан (ар.-тур.) – 1. 9-ия месец от мюсюлманския календар; 2. гладуване

Сабахлаим кераталар (тур.) – добро утро, негодници (*възклицание за израз на недоволство)*
Савак (тур.) – подвижна преграда на воденична вада, канал и под.
Саканя се, **сакъндисвам се** (от тур.) – притеснявам се, тревожа се
Сакълдисвам се (от тур.) – измъчвам се, страдам
Салаш (тур.) – дъсчена барака, навес
Санджаки-шериф (тур.) – 1. началник на област; 2. свещено знаме
Санким (тур.) – един вид, всъщност, значи
Сарп (тур.) – строг, суров
Сая – помещение за добитък, кошара
Сволоч паршивая (рус.) – *грубо, ругатня:* келяв негодник
Селям дур (тур.) – за почест!
Сенет (тур.) – разписка, документ
Сербезлик (от тур.) – 1. юначество, горделивост; 2. свобода
Скребар – растение повет
Смотр (рус.) – преглед на войскова част
Становой пристав (рус.) – околийски главен пристав
Сойгунджия (от тур.) – крадец, грабител
Сойтараджия (от тур.) – шут, смешник
Солук (тур.) – въздух, дъх
Субаш (тур.) – полицейски началник
Сукин син (рус.) – кучи син
Сулитен (от султан – рус.) – перо на шапка (военна) при тържествени церемонии
Съгна се – 1. втурна се; 2. сепвам се, стряскам се
Съкандисвам, съкълдисвам (от тур.) – притеснявам се
Съкантия (от тур.) – затруднение, мъка
Сърпазар (тур.) – пазар за едър добитък
Сюрия (от тур.) – стадо, група, тълпа

Табан – ходило, стъпало на човек
Табихет (тур.) – обичай, навик

Табия (тур.) – укрепление
Таватур (ар.-тур.) – клюка, мълва,слух, глъчка
Тай, тайче (тур.) – кон, жребче
Талерка – чинийка
Талим (ар.-тур.) – 1. военно обучение; 2. подход, начин
Танѐ, таане (тур.) – къс, парче, бройка
Тапанджа (тур.) – дръжка на пушка или пищов
Тараф (ар.-тур.) – 1. партия, групировка; 2. привърженик на партия
Тасче – паничка, обикн. от бакър
Темане (тур.) – поклон
Тербие (ар.-тур.) – възпитание
Тесак – войнишки нож
Тескере (ар.-тур.) – пътен лист, паспорт
Теслимя (ар.-тур.) – давам, предавам нещо на някого
Тешекюр (тур.) – благодаря
Тичѐ (рус.) – отнася се до
Топрак кардашларъ (тур.) – земляци
Труси (рус.) – страхливци
Туралия (тур.) – за документ – който е с тура (султански монограм)
Тъпанджа (от тур.) – 1. дръжка на пищов, пушка; 2. пищов, пушка
Тютюва – жица на лък, тетива

Уйгѝн (тур.) – податлив, сговорен; *в разговорна реч* - работата ми се харесва
Уйдисвам (от тур.) – натъкмявам, скроявам
Уйдурдисам (от уйдурма тур.) – да наглася, нагодя нещо
Улим (тур.) – учен човек
Улучшавам (от рус.) – подобрявам
Унджия (от тур.) – брашнар
Урсузлук,урсузляк – проклетия
Установявам (от рус.) – спирам

Фаисчия (от тур.) – лихвар
Файда (ар.-тур.) – полза, лихва
Ферджа (ар.-тур.) – наметало
Фетва (ар.-тур.) – заклинание
Фурлина (от ит.) – дребна монета

Хава (тур.) – мелодия
Хавадиш (ар.-тур.) – вестник
Хаир-ула (тур.) – да е на добро
Халянци, халаици (от тур.) – прислужници, слугини
Хамен, хемен (пер.-тур.) – току-речи, близо, почти
Ханзгелик (от ар.-тур.) – мръсотия
Ханзърин (от ар.-тур.) – гаден човек, мръсник
Харамоед (от харам - незаслужено тур.) – готован
Хати шерифи (ар.-тур.) – султански укази
Хашладисвам (от тур.) – 1. присаждам дръвче; 2. удрям, парвам, жилвам
Харизма (гр.) – подаръ̀к, дар
Харсъзин, хаирсъзин (от тур.) – злодей, разбойник
Холан (тур.) – за израз на леко несъгласие

Цеп (рус.) – верига

Чаир (от тур.) – ливада, лъка
Чакмак – 1. огниво за кремъклия пушка или пищов; 2. пушка (отделна бройка)
Чакърест (тур.) – сивоок, пъстроок (за биволи)
Чакър-кефлия (от тур.) – пийнал, развеселен от пиене
Чалдисвам (от тур.) – 1. побърквам някого; 2. повреждам нещо
Чалтик, чалтък (тур.) – оризище
Чалъщисвам (от тур.) – трудя се усърдно, залягам над работата си
Чапрашък (тур.) – заплетен, забъркан, неясен
Чейрече – малко парче, част, четвъртинка
Челебия (тур.) – господин
Червен Петко – вино
Чикма, чекма (тур.) – издадена част на къща; балкон
Чикмас, чъкмак сокак (от тур.) – излаз; излаз на малка уличка
Читашки (от читак – тур.) – *(презрително)* название на европейски турчин
Чифутски – еврейски *(презрително)*
Чоджум (тур.) – обръщение:дете мое, човече
Чокой (рум.) – богат земевладелец
Чомага (рум.-тур.) – сопа
Чомагаш – побойник, сопаджия
Чурук – 1. който е развален; 2. който е с лошо здраве, болнав
Чуха, чоха (ар.-тур.) – сукно

Шелемя се – шегувам се
Шевкетли (тур.) – величество *(благороднически титла)*
Шейретин (от тур.) – хитрец, измамник

Щраф (нем.) – глоба

Ювзелия, евзалия (от тур.) – който се пали с евза (капсула)
Юстюне (тур.) – който е по-горен, който превъзхожда друг
Юшуриц (от юшур ар.-тур.) – данък в натура, десятък

Ябана (тур.) – чужбина
Яйове (от тур.) – пружини на колело на каруца; ресори
Яма (тур.) – 1. кръпка; 2. богатство, много на брой от нещо
Янкеседжия (от тур.) – крадец, джебчия
Янгаджия (от тур.) – подпалвач
Янглъш, янлъш (тур.) – грешка; лъжлив човек
Ярадисвам (от тур.) – понасям се добре, полезен съм на някого
Ясякчия (от тур.) – човек, който охранява някого на път
Яшя (тур.) – да живей!

ПРЕИМЕНУВАНИ ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА

Абрашлари – дн. Брезово, Пловдивско
Балбунар – дн. Кубрат
Гагаля – дн. Николово (заедно с Липник), Разградско
Геленджик – дн. Димитър Ганево, Варненско
Делиорман – дн. Лудогорие
Дермендере – дн. Гаврилово, Бургаско
Думанлии – дн. Церетелево, Пловдивско
Едирне – дн. Одрин
Ески Джумая (Ески Джума) – дн. Търговище
Каратопрак – дн. Черноземен, Пловдивско
Кокарджа – дн. Загорци, Варненско
Липник – дн. Николово (заедно с Гагаля), Разградско
Мечкюр – дн. Прослав, Пловдивско
Мързян – дн. Бенковски, Пловдивско
Нова махала – дн. Медени поляни, Пловдивско
Орхание – дн. Ботевград
Осман-пазар – дн. Омуртаг
Папазлии – дн. Поповица, Пловдивско
Попкьой – дн. Попово
Пиргос – дн. Пирогово, Русенско
Смил (Турски смил) – дн. Нова Черна, Разградско
Старо ново село – дн. Старосел, Пловдивско
Хаджиелес – дн. Първомай, Пловдивдско
Хаджиооглу Пазарджик – дн. Добрич
Хасът – дн. Крън, Хасковско
Чукурлии – дн. Песнопой, Пловдивско
Янина – дн. Енина, Хасковско

ПРИЛОЖЕНИЯ

Царството на чардафоните

Книжевно-обществен очерк

„... дордето трае моето Чардафонско царство, което няма писани закони, щях да се възползувам от руските, т.е. от тяхната жилава конституция..."
(„Чард. Вел.", стр. 253).

Знаменитата книга под названието „Чардафон Великий, биографическа скица в профил"от още по-знаменития у нас публицист и политически деятел З. Стоянов – тъй също един от великите чардафони – се яви още миналата година. Когато тази книга се яви, то всякакви чардафони и чардафончета се затичаха с излишно присърце да я разпространяват и препоръчват на нашите читающи хора и от двата пола, на старо и младо, па даже и на ученици и ученички. Там, дето разпространението ѝ срещаше някакви пречки, се налагаше силом, със заплашвания да бъдат записани в списъка на „черните души" и с други чардафонски страхотии. Благодарение на това присърце от чардафони и чардафончетата, книгата „Чардафон Великий" получи доста голямо разпространение. Но за съжаление нашата журналистика не обърна длъжното сериозно внимание към тази книга. Като изключим горещата препоръка от Д. Петков – Свирката, он же един от чардафоните, която препоръка произтичаше повече от чувства приятелски и комшийски, отколкото от журналистко безпристрастие, друго нищо не знаем да е писано за тая интересна книга. Само малко разпространений тогава в. „Работник", издаван от Работнич. печатарско д-во, напечата едно антрфиле, в което нарече тази книга „мръсен пасквил и възхваление на невежеството" и т.н. Повече нищо, доколкото помним.

Пишущий тези редове така също не обърна тогава длъж-

ното внимание към тази книга, тъй като нямаше за това свободно време. Но ето че съдбата го захвърли в такъв един богоспасаем градец, дето съвсем не знаеш как да прекараш свободното си от служебните занятия време. Настъпиха празнични дни: свободно време доста; зима, да отидеш няма къде; какво да се прави – едничко спасене книгата. В таквози време му се падна в ръка книг[ата] „Чардафон Великий“.

Приятелят, който ми даде тази книга, ме уверяваше, че не ще мога да я прочета до края. Но самото име „Чардафон“ ме привличаше и ми възбуждаше някои мисли, които мислех си, че с прочитането на тази книга ще се развият ясно. Заради това зарекох се непременно да я прочета от кора до кора. Не се излъгах – останах твърде благодарен от прочитанието ѝ. Колкото повече я четях, толкова по-ясни ставаха мислите, които ми възбуждаше заглавието на тази книга. Най-подире моите неясни мисли тъй се изясниха и тъй интересни ми се показаха, щото реших се да ги съобщя на читателите.

Ако у всекий ред на тази книга да не проникваше явното и съзнателно желание на автора ѝ да представи в лицето на Чардафона, на безобразната и безхарактерна баба Исака, деколтерувана до пъпа, в лицето на някоя си Делка Шилева, както се види, възпитаница на великий Чардафон, да представи в лицето на някой си поп Караджов, твърде ищахлия да слуша и съчинява приказки *учкура-якън**, и в лицето на т. п. чардафони, на които край няма, да представи идеали на обществени деятели, които да служат за ръководство на младото поколение; ако това явно намерение да не проникваше у всякой ред, смело можехме да наречем З. Стоянов гениален български описател, а неговата книга – забележително произведене в българската литература. Но за голяма жалост желането му да представи черното за бяло и обратно доста намалява способностите на този даровит наш описател и значенето на неговите литературни произведения.

---

* Цинични приказки. Бел. ред.

Както и да било, обаче книгата „Чардафон Великий“ е произведене, което има важно историческо значене за нас, българите; то е произведене, което съдържа описане на един цял период от нашата най-нова политическа история; то е произведене, което съдържа описане на деятелите, които са имали голямо влияне върху посоката на обществените и политически работи у нас от освобожденето ни насам и особно в най-последните години, от деня 6-й септемврий 1885 г. и до тази минута, когато читателите четат тези редове; то е произведене, което ни дава, макар и в профил, поняте за каквините на тези деятели, които З. Стоянов така обичливо нарича *чардафони*.

Чардафоните, както казах и както всеки може да се убеди, ако прочете книг[ата] „Чардафон Великий“, са имали голямо влияне върху посоката на нашия обществен и политически живот; но това тяхно влияне достигна своя апогей от 6-й септемврий насам и оттогава собствено се начина царството на чардафоните. „Чардафон Великий“, казва З. Стоянов, стр. 6, „е нова звезда на нашия, български хоризонт. Не ако се не лъжем, но направо с дати, факти, събития и примери сме готови ние да излезем, *че той се роди подир 6-й септемврий 1885 г.*, т.е. подир пловдивската революция“.

Книгата „Чардафон Великий“ е именно история в профил както на чардафоните във всички видове, така също и история на чардафонското царство, в което чардафоните, чардафончетата и чардафонките в разни положения и видове [са] заемали и заемат най-видно място и на което едва ли скоро краят му ще дойде, защото царството на чардафоните у нас е тъй също естествено явене, както е естествено и появенето на неговата история под интересното название „Чардафон Великий“.

Във важното историческо значене на тази книга ни убедява още и времето, в което се появи тя. Това време беше знаменитото минало лято. Появането на тази книга именно тогава беше естествено. В друго време „Чардафон Великий“ не можеше да се яви. Не можеше да се яви не защото авторът

ѝ нямаше доста материя (само биографията на младините на Чардафон, изложена en face, можала би да състави два таквизи тома като „Чардафон Великий“); но защото нямаше никаква нужда, за да се яви, нямаше доста естествени причини. Появението на книг. „Чардафон Великий“ именно миналата година има си свои причини. Една от главните причини е, че чардафонското царство достигна най-високата точка на своето развите именно миналата година. А каква е била миналата година, всякой тряба да помни.

И така книг[ата] „Чардафон Великий“, досущ неочаквано за самия ѝ автор, а може би и очаквано, но не от тази страна, получава за нас, българите, важно историческо значене. Заради това, ако българската журналистика не обърне на нея длъжното внимане, ще бъде и вредно, и несправедливо.

От мнозина съм чувал да казват, че книг[ата] „Чардафон Великий“ е невъзможна за четене; при прочитането още на първите ѝ страници читателят получавал таквоз отвращене, което човек не можал да надвие, за да прочете книгата докрай. Таквоз обнасяне към таквази една книга, според мене, колкото е право, толкоз пак е несправедливо. Несправедливо е, първо, защото животът повечето се състои от явения отвратителни, гнъсни, отколкото чисти и приятни, особено у нас, които сме народ млад, които живеем политически помалко от едно десетилете. Второ, защото чардафоните си са таквиз, каквито ги видим описани в книг[ата] „Чардафон Великий“. Лоши, добри – туй е действителност наша, българска, която ний сме длъжни да я знаем, да я изучим, ако и да ни е неприятно. Заповядайте да я изучите! Не са криви нито З. Стоянов, нито чардафоните, че българската действителност си е такаваз. З. Стоянов, разбира се, описа чардафонite с друга цел – да ни покаже идеала на същински обществен деятел; излиза обратното, както всичко, не знаем по кои причини, по[ради] неговия зевзеклик или по някакви други, по-съществени причини, у него излиза опако. Но той ги описва така наивно открито, щото ний тряба да му благодарим

и да му се поклоним до пояс, дето тъй хубаво и откровено ни запознава с царството на чардафоните, от които всецяло зависи съдбата и на читателите дори в сегашно време. Освен това тряба да благодарим на З. Стоянов, дето се е сетил да ни опише чардафоните само в профил. Какво ли щяха да кажат гнъсливите читатели, ако да беше ги описал цели, en face?

Както и да погледнем на работата, все излиза, че тряба да спрем вниманието си върху „Чардафон Великий“ и да се запознаем по-отблизо със съдържането ѝ, което представя история на царството на чардафоните, т.е. една страница от историята на нашия български живот. Всичко долуизложено е черпано из съдържането на книг[ата] „Чардафон Великий“ и който иска още повече да се убеди в реченото, препоръчвам му самата книга. Да захванем от царството на чардафоните и да видим кои са основите, свойствата и съставът на това царство, както са изложени в речената книга.

Какво нещо е царството на чардафоните? Да се каже просто, че то е царството на тълпата, не ще бъде доста ясно и определено. За да разберем по-ясно и по-точно царството на чардафоните, тряба по-напред ясно и точно да определим какво ще рече *чардафони*. Чардафони е множествено число от чардафон. Ако отмахнем опашката von, открадната от фамилията на von Дригалски паша[54], ще остане – *чарда*. Чарда е име нарицателно събирателно и означава *куп от говеда*. И наистина „чарда“, четем в стр. 43–44, „означава: сбор, събрано множество (*на стадо от говеда се казва чарда**), бюлюк и пр. – така са називаваше той до 1884 г., т.е. Чарда, но като дойде новият директор на военните работи, Дригалски паша, който се именуваше още фон Дригалски и който като противник на чардафоновите идеали, тоя последният напук усвои неговата титла, която като притури при чарда, излезе едно *чардафон*“. И така чардафон означава: фон чарда или фон говеда. А царство на чардафоните, преведено на прост български език, означава: царство от говеда или говедско царство.

---

* Курсивът е на Б. Д-ъ. Бел. ред.

Макар че царството от говеда или говедското царство е добре познато на всякой един българин, пак не ще бъде зле да разгледаме по-отблизо това царство.

Погледано това царство отдалеч, не представя друго нищо освен събрано множество от говеда и събрано без всякакъв ред или организация. Но ако го разгледаме по-отблизо и погледнем на вътрешния му състав, ще видим, че колкото и да е дива и недисциплинирана, чардата си има известна организация и се състои от известни елементи, които заемат разно положене в нея. И наистина, всяка една чарда се съставя от различни елементи, по качествата на които им са дали и съответствени имена. Така напр. чардата се съставя от малаци, крави, волове, юнци и бикове, а в някои чарди, които са успели да направят поне една нищожна крачка напред в своето развитие, влизат и особни едни говеда, които се явяват, тъй да кажа, като организатори на говедското царство. Туй са, както всякой се сеща, говедарите. Тези са елементите, от които се състои всяка една чарда. Ако и всички тези елементи на чардата си приличат по основните черти на своята природа, но все пак се различават помежду си с по-голямото или по-малкото развите на тези основни черти. Това различе произлиза, едно, от положението, което заемат те вътре в царството, и, друго, от домашното, тъй да река, възпитание на всеки елемент, а главно от обстоятелствата.

От всички тези елементи най-опасни и най-вредни за организацията и дисциплината на чардата се явяват без съмнене юнците и биковете. Тези са добичета много капризни и за удовлетворение на своя каприз са готови да правят неимоверни гюрюлтии и пакости на цялата чарда и на своите съседи. Другите елементи съставят инертна маса в чардата, от която може да се направи всичко. И наистина, малаците са младо поколене в чардата, което не е самостоятелно; кравите са таквиз дургун* добичета, щото техният дургунлук е влязъл в пословица;

---

* Търпеливи, кротки.

а воловете, тий пък са престарели говеда, които за своето спокойстве могат да позволят всевъзможни пакости и да търпят всички гнъсни деяния на юнците и биковете, само и само да не закачат тяхното остаряло спокойстве. Разбира се, че най-естествено явене в чардата е тържеството на юнците и биковете. А понеже другите елементи са инертни, то юнците и биковете ги водят както си щат и по каквато посока желаят.

И така, в царството на чардата юнците и биковете играят най-главна роля. Но и те се намират в разно положене: юнците не могат без биковете; за да могат юнците да упражнят своите капризи, необходим е авторитетът на биковете и тяхната инициатива; без тях юнците тутакси губят своя кураж и се крият в миши дупки. От друга страна, биковете в чардата са силни само с помощта на юнците. С други думи, те са чардафоните в чардата или в царството от говеда. Юнците са чардафони велики и малечки, а биковете са чардафони, които залавят най-високите места в чардата, те са най-високопоставените чардафони на говедското царство, по-горе над които могат да стоят само говедарите.

Говедарите са най-високи сановници в чардата, или в говедското царство. Вътрешното и външното състояние на това царство зависи най-много от ума, способностите и такта на говедарите. Ако те са неопитни и мислят да се възползуват от дивата енергия на юнците и биковете, за да се държат на власт, то тяхната работа е много лоша: юнците и биковете тъй вдигат глава, щото от „жилавата конституция“ на техните вратове, рога, копита и опашки пострадават най-жестоко говедарите. Ако ли те са говедари самомнителни, горделиви и нахални и мислят изведнъж да счупят врата, рогата и копитата на юнците и биковете, то тези, подирните, така се разяряват, щото тези говедари биват принудени най-срамно да избягат от своите говеда. Ако пък те са изхитрени като лисици, ако те умеят тактично да водят своите говеда и търпеливо да очакват благоприятната минута, в която могат спокойно и даже със съдействето на юнците и биковете да

вземат в ръцете си чардата, тогава те могат сигурно да водят за рогата юнците и биковете, където и на каквито подвизи искат, и да се възползуват от „жилавата конституция“ на техните естествени добитъшки оръдия за изкоренение на всичко, което не са харесва тям, т.е. на говедарите. Разбира се, че дорде последните достигнат тази могъща власт в чардата, са принудени да правят компромис с чардафоните, като се прикриват в маската на чардафонските прищевки. Таквоз е и чардафонското царство и от досущ таквизи елементи то се състои. Следователно, ненапразно то се назовя чарда.

Чардафонското царство не знае никакви закони. „*Дордето траеше моето чардафонско царство, което няма писани закони“,* казва един от чардафоните в 253 стр., „щях да се възползувам от руските, т.е. от тяхната жилава конституция.“*

По-справедливо изображене на чардафонското царство от това, което е направено в тази цитата от един по-велик чардафон от самия „Чардафон Великий“, едва ли може да бъде. И наистина в царството на чардафоните няма писани закони, няма никакви закони, нито човешки, нито божии. Всичко има в чардафонското царство, но само закони недейте търси. Има прищевки на юнците и биковете, има злобна завист, черна ненавист, скотски егоизъм, полуда за тщеславе, за чието удовлетворение чардафоните са готови да изгорят не само чардата, но и цял свят – има всички свойства на низките натури и дребнавите характери. А историята свидетелствува, че за достигането на тези чардафонски стремления чардафоните буквално „се възползуваха от жилавата конституция“.

Царството на чардафоните е царство на низките скотски страстици и чувствица. Това ний ще потвърдим във втората глава на тази статия с необорими фактове, почерпнати из страниците на историята му, т.е. из страниците на книгата „Чардафон Великий“. Но от тези фактове ний ще видим, че всичко, що не е съгласно със страстиците на чардафоните,

---

* Курсивът е на автора на статията. [Д. Б.]

всичко, що не служи за удовлетворене на техните чардафонски чувствица, в царството на чардафоните не може да вирее, не може да живее; всичко се унищожава от чардата, всичко се тъпче. Човек с най-велики заслуги, човек с най-велики подвизи, признани от цял свят, щом се яви противник на чардафоните и тяхното царство, ще бъде затрит от тях не само при отсътствие на сянка от великодуше, което е каквина само на хора високо честни, но с такваз скотска злоба, каквато може да роди само природата на чардафоните. Заслужената слава на такъв човек, противник на чардафоните, възбужда тяхната злобна завист и затриването на такъв чардафонски враг в царството на чардафоните е неизбежно. Подобна черна ненавист в никое, нито в най-закъснялото по света царство не можеш да срещнеш, а в чардафоните то е непременно и похвално явене. Тази злобна завист и ненавист у чардафоните към всичко, що не принадлежи на тяхното царство, залавят в него таквиз широки размери, щото и между самите чардафони царствова мрачна и злокобна война. И тази междуособна война у чардафоните се води с всичкото нахалство, безсрамност и низост, свойствени само на техните души.

В царството на чардафоните не се почитат, разбира се, нито умът, нито доказаните способности, нито науката. Вие, драгий ми читателю, може би сте ученик, който свършихте средньо учебно заведено с примерен успех. Ако Вий познавате някой от чардафоните, който е вай-високопоставено напр. лице в тяхното царство, и поискате от него стипендия или помощ, за да продължите своето образоване, то знаете ли вий какво ще ви отговори туй говедо? То без друго ще ви каже така: „Празна ти е работата, Стояне! Какво ти тряба теб да идеш да си губиш младините по чуждите краища; ученето, чоджум, е бошлафлък. Я глей ти мене, барем знаеш ме, едвам съм свършил криво-ляво два и половина класа, а виждаш ли ме кой съм? Погледай ти около ми колко чардафони живеят и как живеят? А де са се те учили? Я се остави ти от този мерак; остани в нашето царство, бъди ербап, ще станеш човек.

В нашето царство нам наука и учени хора хич не ни трябат, нам трябат чардафони!“ Пожелаете ли вие, читателю, да си изкажете желането пред друг някой чардафон, да речем и недотам високопоставен, но все такъв, то този пак без друго ще ви каже така: „Полудял ли си брей, Стояне! Нашата чарда е най-културна в света, по-културна от немците, англичаните, сто пъти по-развита от френците, а де се е учила тя? Днес цял свят говори за нашата чарда и благодарене само на нас, на чардафоните. Я виж мене, учил ли съм някъде? А малко ли съм говедо! Ти хем без друго си полудял.“ Без всяко съмнене, така ще ви кажат чардафоните. И те са съвършено прави. Историята показва, че царството на чардафоните може преблагополучно да съществува без всякаква наука, без всякакви знания, без ум и без всякакви способности. На чардафонското царство всички тези неща не са нужни, стига човек да има смелостта и дързостта на юнците и биковете. В това ни убеждава самата книга „Чардафон Великий“. У всяка комай страница от тази книга срещате таквоз презрене към науката, теориите, идеите и авторите им, каквото може да се очаква само от чардафоните. На всяка почти страница от тази книга ще срещнете изпращането по дяволите и наука, и знания, и академии, и университети. Кой при това не знае мракобесните походи от органа на чардафоните – „Свобода“ – против науката, теориите, идеите и техните представители?

И не е чудно това в царството на чардафоните. На чардафонското царство са нужни юнци и бикове колкото дръзки, толкоз и низки; колкото невежествени, толкоз и жестоки; колкото безхарактерни, толкоз и нахални, безочливи; колкото егоистични, себелюбиви и тщеславни, толкоз и гнъсни. В този вид деятели е силата на чардафонското царство. Всичка власт, всичка администрация на чардата се поверява в ръцете на таквиз низки натури, които да имат безочливостта и дързостта да се бъркат у всичко: в съдилища, в училища и в черква. Срещнат ли чардафоните нейде пречка, гледаш, че вдигнали в чардафонския си орган „Свобода“ страшна гю-

рултия: Долу прокурорите, тези „черни души“! Долу просвещението, което развращава нашата най-културна чарда! Долу черквата, която не ще да служи „молитви за здравето на чардафонните!“ Всичко „долу“! И по този начин в царството на чардафоните виреят и завързват най-културни цветя: тайната и явна злоба, скотските страсти, инсинуацията, клеветата, шпионството и доносите и всичко таквоз, което може да цъфне само в царство, дето няма писани закони, нито човешки, нито божии, а има „жилава конституция“ от юнците и биковете, мракобесе и пълно невежество. Царството на чардафоните е царство в същото време на тъмните и мрачните души, е царство на безхарактерността и низките същества, които с всичката си жестокост се храбрят над вързаните, пребитите, над малаците, кравите и воловете.

В царството на чардафоните само чардафоните струват, а всички други са нищо. Само това, що те правят, важи, е полезно, велико и славно за света, а всичко, що вършат другите, е недостойно. В царството на чардафоните само онова е вярно, истинно и справедливо, що те казват – всичко друго е бошлаф, разврат и т.н. Подир това, разбира се, свободата в чардафонското царство е свещена привилегия само на чардафоните; за всички други на света свободата е излишна прищявка, защото свободата в ръцете на другите е опасно оръже за чардафоните. Чардафоните са дотолкоз дързостни юнци и бикове, щото с всичката свойствена тям безочливост се провъзгласиха за единствени представители на света, за единствени висши същества, които най-добре разбират работите, събитията и явленията. Следователно могат ли те да позволят на всякакви „вагабонти“ да противоречат на тяхната добича воля, когато това щяло да приведе към паленето па света? Разумява се, че на нас, смъртните хора, чардафонската логика е недостъпна, не можем да я разберем. Ний, смъртните хора, имаме това престъпно мнене, че ако някога чардата я изядат вълците и дивите зверове, че ако някога чардафоните заедно със своята „жилава конституция“ пропаднат вдън

земя, в тартара, то нито светът ще пропадне, нито една педя от земята ще бъде покътната, никакво царство няма да са уничтожи. Ако някого заплашва унищожение и изкоренение, то се заплашва чардата, чардафоните и чардафонското царство. Чардафоните знаят това много добре и заради туй те, нещастните юнци и бикове, всякак се мъчат да свържат своето съществуване със съществуването на целия свят: заради това те се напъват в своя орган „Свобода“ всекидневно почти да доказват, че техните стремления са съгласни със стремленията на цялата земя, че те се стараят за щастето на цяло царство, а не за своето благоденстве. Но напразно! Прочее нали тъй казват чардафоните, трябва да се съгласим, ако не щем да изпитаме тяхната „жилава конституция“, която е малко по-жилава и от руската.

Да не помислят читателите, че чардафоните са свободолюбиви юнци и бикове! Боже пази! Кой не знае, че чардафоните са дигали най-голяма врява за всякакви свободни, кой не знае, че чардафоните са вдигали най-голям шум за „свободата на личността“, за братство, за равенство и не знам още какви обществени идеали. Да, онова време беше преди възцаряването им, преди знаменития 6-й септември 1885 г., по онова време, когато те още нямаха власт и сила, когато тичаха ту подир едного, ту подир другиго, на когото се надяваха, че ще им устрои чардафонското царство. Устроиха им царство, станаха велики чардафони, страстиците и чувствицата им намират удовлетворение, най-подире провъзгласиха се за непогрешими. Но те пак са свободолюбиви накрай време; само че ни свирят с друга свирка. И имат право, защото чардата, т.е. чардафоните се намират в критическо положене. Те не са криви, защото сега са други обстоятелства, други са времената, следователно тряба да бъдат и песните други. Предвид на това нам не остава друго нищо, освен да си припомним думите на великия немски поет Хайне:

Други времена, други песни!

II
Чардафон Великий en face

> *„Днес няма България, няма княжество, няма български княз! Днес в нашето нещастно отечество царуват и безчинствуват: проклетият шваба..., черните души чорбаджии-пезевенци-консерватори, драгуните, които са полоши и от еничерите... Няма днес България, а който казва противното, той е черна душа, той не е българин...“*
>
> („Чардафон Великий“, стр. 73)

В царството на чардафоните, както и у всяка чарда, човек мъчно може да забележи някаква трайна, постоянна организация и дисциплина. Обаче говедарите, тия най-високостоящи сановници в царството на чардафоните, като заинтересовани в дълголетето на последното, всякак се мъчат да придадат на чардафонското царство известна организация. Така, те разделят това царство на отделни чарди, които носят съответствени имена: „Чардата за себе си“, „Чардата за чардафоните“, „Патриотическа Чардафония“, „Независимост на Чардата“ и пр. Всички тези отделни чарди имат един център, който се състои от велики чардафони, заседающи в центъра на чардафонското царство, и се ръководят от най-великите чардафони, сиреч от говедарите. Чардафоните като говеда, при това още като юнци и бикове, разбира се, не признават никаква буквално зависимост. Всяка отделна чарда, ако и да зависи формално, тъй да речем, от централната, но всъщност действува всяка на своя глава. Чардафоните, както юнците и биковете, са индивидууми (неделими), у които най-малко са развити обществените инстинкти (побуждения); в своята деятелност те се ръководят само от грубия егоизъм, от грубото

себелюбие и личните каприции. Чардафоните, като юнци и бикове от човешкия род, забъркват, разбира се, своя егоизъм и личните каприции с известни обществени тенденции; но при всичко това те се ръководят от грубото себелюбие и личните-прищевки. Чардафоните, така също както юнците и биковете, не могат нито да съдят за нещата, без да ги свързват със своята личност, нито да бъдат безпристрастни. Вследствие от това всяка една „Чарда за себе си“ се бърка във всичко у чардафонското царство и на всичко заповядва.

Главното значене на чардафонските чарди е значенето на шпионските отделения. В тези шпионски отделения са съставят всички доноси върху невинните граждани, които по тази или по оназ причина не са членове на чардите; те са свърталище на ужасните по своята низост и дребнавост чардафонски интриг[ан]и. Последните са най-деятелните членове на всяко едно шпионско отделене. Главно заняте у чардафоните съставя да правят шпионлук кои от гражданите не са чардафони. Тежко и горко на оня чиновник, учител, обществен служител, доктор, военен, който е навлякъл гнева на чардафоните! Тежко и горко на оня от тях, който посмее да изкаже своите нечардафонски мнения!“ Чардафоните тутакси се явяват на телеграфните станции (в които, както и у всички други държавни учреждения, се разпореждат като в своя къща) и телеграфните жици незабавно зафащат да брънчат от чардафонски доноси и интриги до най-великите чардафони. Не се минава дълго време, току гледаш, че по чардафонска заповед *от горе*, там чиновник с 5–6 души челяд отгоре си е изхвърлен на улицата без всякакви средства за съществуване или пък го карат всред зима от една край на България в други „в интереса на службата“; тука учител, който не е възпитавал младежта по чардафонски, е опропастен или тъй също го метнат от една край на други; там някого са запрели и са го избили без всяка милост и със скотска злоба и т.н. Никой в царството на чардафоните не е уверен, че благополучно ще срещне следующия ден. Най-великите чардафони

като същи чардафони с готовност изпълнят прищевките на своите братя чардафони, защото в тях е силата им. Тряба ли на най-великите чардафони, т.е. на говедарите, да покажат на света, че те царствуват по „милост Божия и волята на народа“, чардафоните с всичка дързост на биковете и юнците пущат в работа „жилавата конституция“ от своите бичешки вратове и рога. И така мрачно, така злобно упражняват тази своя „жилава конституция“ над милия народ, щото целия [са] го обърнали на дургун крави и волове, които дремят и чакат „второ пришествие“ – то да ги оправи, а не те сами. Милият народ е мил на чардафоните, защото той е народ с твърде миролюбив характер, народ, който, изплашен веднаж от дивата жестокост на чардафоните, плюва на всичко – и на правдини, и на свобода, и на бъдеще, като гледа само как да спаси своята кожа от конституцията на своите благодетели. Вследствие от това чардафоните така дигат глава, щото и най-високите сановници в царството на чардафоните естествено зависят от последните, защото единствено желане на говедарите е добрият сговор със своите говеда, ако искат да властвуват над тези подирните. А че говедарите искат, с каквато цена и да бъде, да властвуват, няма никакво съмнение. В противен случай, щом тези сановници покажат най-малко пренебрежене към чардафоните, тия незабавно провъзгласят първите, т.е. своите говедари, за „предатели“, за „козе месо“, за „черни души“ и т.н. и зафащат да викат, че царщината пропада, че независимостта на страната се опропастява и пр. чардафонски глупости. При това всички слушатели скептически клатят глава, но захапали пръст, потайват се и мълчат; всички знаят, че ще пропадне само царството на чардафоните и нищо повече, но като дургун крави и волове дремят на халос и показват такваз гражданска мършавост, каквато е възможна само у нас. Благодарене на тази гражданска мършавост чардафонството е проникнало във всичко у нас – и в държавната политика, и в държавните учреждения, и в народното просвещене, и в религията. Че всичко това е наша,

българска действителност, горчива или сладка, ни доказва всяка една страница от книгата „Чардафон Великий“. Доказателствата на това са разсеяни по цялата книга и да се правят цитати физически е невъзможно. Но който желае да провери казаното дотука, предлагам му да прочете писаното в страниците от тази книга 173–174, 195–200, 133–145, 265–276 и да помисли върху тях сериозно, а ний ще се върнем към тях след малко. А още по-ясни и по-очегледни доказателства за това, що се говори дотука, читателите могат да почерпнат из стълповете на чардафонския вестник „Свобода“, като зафанем от 1-й брой и свършим с последния му, секи ред е и цяла характеристика на чардафонското царство.

За да разумеем значението на чардите в царството на чардафоните, тряба да видим сега от какви елементи се състоят те, т.е. чардите. Членове на всяка една чарда стават всички лица, които физически и духовно не са способни за нищо, които търсят лесен начин да се издигнат от своето нищожество, за които честният труд е омразен, които са груби себелюбци и в същото време не са търпеливи с мудна и достойна работа да заслужат влияне в народа, които търсят слепи случаи да шумят и без мъка да залавят таквоз положение, каквото по достойнство и по ум никога не би достигнали. Този вид субекти са срещат у нас във всички слоеве: среди сановници и чиновници, среди владици и попове, среди учители и ученици, среди доктори и военни. В чардите намират прибежище всички тъпоумни интригани, всички мрачни души, всички груби себелюбци, всички некадърни невежи. Интригантството, низостта, грубий егоизъм у тези субекти тъй са се вкоренили в тях, щото в самите чарди, помежду самите им членове, тези качества на чардафоните се проявяват с таквази „перфидност“, каквато е достойна само на техните „перфидни“ души. Преминете всички пустини, сиреч резиденции на чардите, и ще видите каква низка, тайна и явна война съществува между самите чардафони. Вследствие от това царството на чардафоните е положително разклатено от самия

корен и стига му малък един вятър, за да се събори. Няма никакво съмнене, че всяка една сграда, размърдана в основата си, може още да се държи до едно дълго или късо време, но нейното падане е неизбежно и необходимо; тя трябва да се събори с време, защото инак може да се строполи върху главите на невинните хора. Да, царството на чардафоните е разклатено в самия му корен, защото негова състав е така гнил, щото подир като го разгледаш, не остава нищо друго, освен да кажеш заедно с чардафоните: „Днес няма България, няма княжество, няма български княз! Днес в нашето нещастно отечество царуват и безчинствуват: проклетият шваба ..., черните души, чорбаджии пезевенци-консерватори, драгуните, които са по-лоши и от еничерите... Няма днес България, а който казва противното, той е черна душа, не е българин!...“ Да, днес няма България, днес има царство на безсмислената тълпа, има царство на нищожните субекти, има онова, що старите гърци наричали „охлократия“ за различие от демокрaтията; с други думи, днес има царство на чардафоните. Царството на безсмислената, груба тълпа, охлокрaтията, или по български царството на чардафоните, е царство хиляда пъти по-грозно и от всякой най-груб деспотизъм. Няма нищо по-грозно на този свят, отколкото да дадеш власт над другите на субект тъй груб по своята природа, невежествен и от това със самомнене, че той най-много знае от вси! По-грозно нещо от това едвам ли човек може да срещне в историята на човечеството! Таквоз е царството на чардафоните: царство на безсмислената себелюбива тълпа! Тежко и горко на оня народ, който попада под властта на охлократи, сиреч чардафони: този народ няма бъдеще и царството на чардафоните показва или неговата пълна некадърност политическа, обществена, умствена и духовна, или близкото му затриване.

Чардафоните съставят онази невежествено-себелюбива тълпа, която нищо друго няма на душата си освен едно: да лови риба в мътната вода. Но великите чардафони към сво-

ите себелюбиви стремления забъркват таквизи обществени тенденции, които се позлатяват с големи фрази, заети от другите, без да знаят значението им и без да могат да разумеят смисъла им. Великите чардафони, додето не са достигнали своите себелюбиви стремления, в изобилие обсипват хората с тия фрази и се препоръчват за благодетели на милия народ. Но щом встъпят на власт, щом станат велики чардафони, те хвърлят тези обществени тенденции по дяволите и се залавят за главното свое природно стремление – за утоляването [на] своя груб егоизъм, и земните веществени облаги се явяват единствен техен обществен идеал. Земете когото искате от най-великите дори чардафони: кой, наистина, не са е поклонял едничко само на този обществен идеал? Благодарение на злобната завист, която царствува между чардафоните, неотдавна, в 1886 г., известний триумвират на чардафоните в своя чардафонски вестник „Независимост“, в подлистниците с надсловие „Не искаме свобода, не искаме правдини...“, сами показаха какво иска, какъв е същинският идеал на един от най-великите чардафони, комуто днес всички чардафони се кланят и около когото като около златен телец чардафоните играят на ръченици. Когато г. П. Каравелов видя, че чардафоните му напакостиха така, щото не знаеше какво да прави, и престана да ги приема в къщата си, тогава един от известните чардафони тичаше като луд от кафене на кафене в София да разказва с пяна в устата, какво той в качеството на адютант на Каравелов е изял с него 50 хиляди левчета от джеба на милия народ! През миналата 1887 г., когато новите жреци на златния телец Радославов, Николаев, Иванчев и Сие бяха снети от пиедестала, по завист ли чардафонска или по глупост чардафонский в. „Свобода“ сам показа какъв е общественият идеал на най-великите чардафони. През тая същата година сам авторът на „Чардафон Великий“ с народни парици се разхождаше из България, уж за да засвидетелствува, че сянката на великите патриоти Ботев – Каравелов е ходела подир такваз една крава и такъв един вол, какви-

то са пътешествующите с него велики чардафони. Но защо да отиваме тъй далеч? Тъкмо тогава, когато България стои над пропастта, изтощена от тригодишни безредици, спряна в своето материално развитие, недобила нищо благодарене на грубия егоизъм у чардафоните, тъкмо тогава, когато България най-много се нуждае от материална помощ, чардафоните, възползувани от гражданската мършавост на народа, уголемяват своите заплати и дори посмейват да предлагат на кравите и воловете тези да им построят по един палат, дето по-удобно да ядат своите тлъсти заплати! Може ли да бъде по-груб, по-безочлив, по-безчестен от този вид егоизъм у чардафоните? И всичко туй става тогаз, когато държавната хазна е пуста, когато кравите и воловете си дадоха съгласето да се заемат от известната разбойническа банка 50 милиона лева с нечувано опропастителни условия, по които едва ли половината от тях ще излязат от касата на тази „честна“ банка! Тъкмо в туй същото време всякакви безчестни харамоеди*, всякакви низки паразити грабят по хилядо левчета в месец само за това, дето пишат в чардафонския в. „Свобода“ тъпоумни и хамалски статии и антрфилета! Тъкмо тогава, когато авторът на „Чард. Великий“ се мъчи да препоръча в тая книга себе си и своите достойни нему аркадаши чардафони за идеал на безкористни обществени деятели и единствени български патриоти, царството на чардафоните ги наградява с една държавна печатница от 8–10 хиляди лева! Може ли подир това да бъде съмнене, че грубий, скотский егоизъм е стимулът на чардафоните за всички техни деяния? Когато бившият княз изпрати на г. П. Каравелов орден, който той върна въз основание закона, чардафоните малко останa да го изядат жив и проглушиха ушите на света, че основните закони на държавата са били престъпени! Не мина се две години време, и ето че чардафоните по един начин, хиляда

* От харам (тур.) – забранено от вярата: тук в смисъл на ползуване от нещо, което не се полага.

пъти по-безчестен престъпват държавните закони. От какво произлизаше тогава онуй беснеяне у чардафоните против П. Каравелов? Мисля, едвам ли някой ще се учуди, ако кажа, че това произлизаше само от черна злоба и завист у разсърдените чардафони. Не е ли това нечувана гнъсотия? Но такива си са чардафоните!

Всички чардафони, малки, велики и най-велики, си приличат помежду си по всичко: по характер, по природата си, по стремленията си и по своя живот. Разликата, която съществува между тях, произлиза само от разното положене, което залавят те в чардафонското царство. Ако „Чардафон Великий“ седи в Конаре и за да убие времето на своя пуст и безсмислен живот, се занимава с пиянство и като деколтира баба ви Исака до пъпа, то по-великите от него чардафони прекарват своето време в същите оригинални занятия, само с тая разлика, че те деколтират друг вид баби, може би и малко по-нежни от безобразната и дъртата баба Исака. Ако чардафоните са страхливи, както могат да бъдат само те, то най-великите чардафони са още по-страхливи. Недавните събития потвърдиха това най-добре. А храбростта у автора на книгата „Чардафон Великий“ стана пословична. При това кой не знае какъв циничен, какъв безобразен и безнравствен живот са водели и водят мнозина и от най-великите чардафони. Ако великите чардафони се ръководят в своите постъпки от злобата и ненавистта, от грубото себелюбие иината, то най-великите чардафони се ръководят от същите страстици, които у тях се проявяват малко нещо в по-голям вид, съобразно с положението, което занимават в чардафонското царство, и със средствата, които получават. Заради това „Чардафон Великий’’ ни представя тип на чардафоните, но за жалост тип непълен, а само профила му. За да стане той цял тип, трябвало би да се вземе някой от чардафоните, който съвместява в себе си всички чардафонски качества в най-развитата им форма. Но нека благодарим и за това автору на книгата „Чардафон Великий“ и нека сами се помъ-

чим да допълним този тип, като го изобразим en face и като го допълним с чертите от други чардафони. Необходимо е да сторим това едно, за да разумеем още по-ясно царството на чардафоните, а друго, за да допълним казаното с несъмнени факти, които намираме в изобиле в самата личност на „Чардафон Великий“, както е изобразена от негова аркадаш. Всичко дотук казано е само общо извлечено из фактите, а оттук нататък ще се спрем и анализираме тях, като зафанем от раждането на З. Стояновския герой и свършим с деянията му в зряла възраст. Да зафанем.

(Следва)*

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

В. „Напред“, год. III, бр. 6, 7 и 8, 11, 12, 13;
25 януари, 25 февруари, 30 март,
10, 20 април 1888 г.
Подпис: Б. Д.

Публикува се по: Димитър Благоев, Събрани съчинения. Т. 1–20, т. 1, Издателство на БКП, 1957–1964.

* Д. Благоев в писмо до редактора на в. „Напред“ Г. Кърджиев от 9 март 1889 г. се извинява, че не е успял да изпрати продължение на статията си. От една страна, това се дължало на факта, че неговата цел била да каже за чардафоните именно това, което е казано в досегашните части на статията, а от друга страна – сполетели го ред неприятности, които го отклонявали от литературна работа. В писмото обещава при случай да продължи, но Д. Благоев или не е дописал статията си, или не е изпратил продължението ѝ, тъй като от следващите броеве в. „Напред“ се обявил за поддръжник на правителството на Ст. Стамболов.

Захарий Стоянов и ние

Усърдно повдигащи завеси на забрава и забрана, жадно отправили погледи към непознати или неразбрани светове, ние като че ли малко се поотдалечихме от вечните стойности в нашата модерна история. А вечните стойности означават най-вече признание на вечни личности, неподвластни на императивите на „полезното“ минало. Те са толкова недосегаеми и страшни, толкова привлекателни и потребни, че нито един временен режим, нито една примитивна идеологическа филтрация в миналото и днес не дръзна да принизи или отрече тяхната постоянна и назидателна стойност, тяхното право на послание. Една от малкото тези непреходни стойности е Захарий Стоянов. Неговото ярко и плътно присъствие в българското историческо битие можеше и да бъде едностранчиво интерпретирано, канализирано и дори заобикаляно, но не можеше да бъде префасонирано в конюнктурна политическа употреба. Личност като него просто не ставаше за това. Нещо повече. Подобно на истинските великани, мъченици и светци на нашия български свят, той стана парола и знаме на противоречиви политически страсти, защото неговият могъщ авторитет не позволяваше „присвояване“ само на едните. Собствено, това е и едно от многото свидетелства за неговото величие!

Ако следва да търсим някакво екзотично отличие и различие в неговия жизнен път между две епохи, намирам, че най-важното изразява предизвикателното господство на един природен гений, допълнително култивиран от една безкрайна харизматична енергия, насочена към съзидание чрез изява, а не обратното. Често се питам защо тъкмо той, а не изисканите възпитаници на Роберт колеж и Хайделберг, на Лайпциг и Загреб, на швейцарските университети и руските академии буди траен интерес от страна на „другите“, които искаха да

разберат мъченичеството на българските усилия през 1876 г. или произхода, състоянието и перспективите на българската политическа драма след 1885 г. Те търсеха З. Стоянов като пò „европеец“, отколкото онези, които се бяха европеизирали поради богатство, покровителство или прищявка на благородни благодетели или които бяха успели да направят това чрез едно адаптивно подражателство, ценено като качество и финес, но не и като автентичност и дарба. В този смисъл виждам З. Стоянов не само като символ на млада България. Той беше самата млада България, често отритвана, ако изобщо бе забелязвана от външния свят, но само няколко години след нейното възкръсване, навлязла бурно, активно и трайно в европейската политика, култура и история.

През нервните синкопи на тази скоростна интеграция З. Стоянов не трепна пред никакви съображения, заплахи и злободневни нагаждачества, когато следваше да произнесе своята присъда и да определи своето място в свирепо поляризиращите се български страсти, предпочитания и преориентации. Предлаганата книга от този наш националреволюционер, публицист и държавник е едно от най-добрите доказателства за тази неизменна черта в поведението и дейността на Захарий Стоянов. Подобно на няколко поколения след него, той се е терзаел от мисълта как да станем едновременно силна, обединена и демократична държава, как да успяваме да разграничим програми от намерения и демагогство от добродетел в политиката. С тази непримирима до свирепост нагласа той пишеше и правеше история в различни условия, срещу различни врагове и с различни цели, но никога не и противно на убежденията си. Колко много ще ни липсва в бъдеще, та и до днес такава последователност и в същото време такова разбиране за динамиката на политическа обстановка и граждански морал. Ако прочетете само тази книга от З. Стоянов, вие ще останете със същите погрешни или поне ограничени представи за неговите способности и

убеждения така, както ако прочетете само някоя от книгите му, писани преди или след нея.

Той бе достатъчно храбър, мъдър и честен да промени отношението си спрямо политик, държава, монарх, партия, дори програмна идея, ако вече се е убедил в губителното или съзидателното им преобразяване. Но тази промяна нямаше нищо общо с онази противна адаптация, която често ще забелязваме всред много български държавници, диктувана от всичко друго освен от принципи и съвест. Така З. Стоянов бе страшен дори и за онези свои съюзници, които с лекота сменяха принадлежност и идентификация, водени само от показателя на успеха и кариерата. Чудно ли е тогава, че тъкмо той, заклеймителят на неконституционни акции и заговори, седна в креслото на Народното събрание във времена, когато тъкмо ред и конституционен ритъм можеше да спаси от предначертаната му гибел Третото българско царство?

Спомняйки и препрочитайки З. Стоянов, намирам, че е време да се сетим и за един негов защитник, почитател и изследовател, поел всичките изпитания на това не винаги благодарно дело. Това е Т. Ташев, който вече се радва на добилото гражданственост определение „летописец на Летописеца“. Винаги избягвайки екстравагантната експозиция на назидателен познавач, криещ и в същото време изтъкващ се покрай славата на своята тематика, Т. Ташев с усърдие и последователност, сравнима с тази на своя герой, отваряше страница след страница, порта след порта от великолепието и загадката З. Стоянов. За него това бе не тематична конюнктура, нито случайно намерена ниша за авторска изява. За него Захарий бе съдба във времена, когато геройства като неговите не се ползваха с особено поощрение. Така той доказа, че З. Стоянов има потомци, независимо в каква сфера на дейност може да се изисква подобно на неговото мъжество.

Някога Хенри Джеймс бе написал за американската история, че „трябва много история, за да има малко литература“.

С тази книга З. Стоянов ни внушава, че българите могат да правят и двете!

АНДРЕЙ ПАНТЕВ

Предговор към книгата на З. Стоянов „Превратът през 1881 година“. Първо издание, София, 1994 г., издателство „Български писател“.

Няколко думи за ръкописа

Когато решихме да върнем на читателите пренебрегвания и „забравен“ в миналото Захарий Стоянов, първата ни грижа беше да извадим острите му зъби: тук руските генерали и дипломати захапал, там „България за себе си“ поискал... кастрихме, кастрихме, докато останахме без близо половината от онова, което е написал. Наложи се една изтребителна формула с претенции за необоримост: До Съединението (1885 г.) З. Стоянов е революционер, русофил и талантлив писател, а след това, до края на живота си (1889 г.) – непримирим русофоб, който погубил таланта си. Написаното до Съединението е засято в черноземни пластове, а останалото – в безплодни наноси.

Звучи кошмарно не защото някой така е мислил и оценил делото на Захарий Стоянов, а защото тази нихилистична оценка през последните десетилетия бе станала официален критерий, застъпван и „доразвиван“ в трудовете на мнозинството литературни историци и захариеведи. Но тъкмо в тези „реакционни“ и „неплодоносни“ години Захарий Стоянов написа том втори (1887) и трети (1889 г.) на „Записки по българските въстания“, „Чардафон Великий“ (1887 г.). „Христо Ботйов. Опит за биография“ (1888 г.), полемичните брошури „Не му беше времето“, „Кои са виновниците на Девятий август?“, „Коронованите нихилисти в България“, „Какво направихме в Търново?“ и неколкостотин още непознати на читателите статии и фейлетони. Пак тогава стана кореспондент на лондонския „Таймс“, букурещкия „Телеграфул“, будапещенските „Ревю д’Ориан“ и „Газет дьо Хонгри“, женевския емигрантски журнал „Общее дело“! И ако по държавните и политически арени се издигаха и бяха знайни за света Драган Цанков, Петко Каравелов, Стефан Стамболов и други още бележити български мъже, нашата публицистика

след Освобождението блестеше с един-единствен връх – Захарий Стоянов!

Близо пет десетилетия не се издаде нито една „белязана“ книга или, не дай си боже, статия от „неплодоносното“ време. И понеже „Записките“ не можеха да се разсекат на две, беше съчинена специална теза – че били замислени в „белия“, а само дописани в „черния“ период!

В коша с анатемите попадна и непубликуваният ръкопис на „Превратът през 1881 година“. Запазен грижливо от Анастасия Стоянова и предаден с два куфара архиви на Д. Т. Страшимиров през 1908 г., той потъва в дебрите на Българския исторически архив. Остана си „затрит“ и „неизвестен“ най-напред поради пословичната наша немара към архивното наследство, а по-късно и по политически причини. Творбата на Захарий пареше не само пръстите, но и съвестта на малцината, които се докоснаха до нея. Защото по познатите ни норми на „търпимост“ тя просто не можеше да се издаде. През 1966 г. проф. Г. Буршуков посегна към ръкописа и сгуши в избраната публицистика на З. Стоянов една глава от десетина странички, най-хрисимата, най-безобидната. Останалите си останаха „табу“, че там „русофобът“ Захарий Стоянов бе дръзнал да потърси отговорност за преврата не само от княз Батенберг и консерваторите, но и от освободителката ни Русия, чието име след Освобождението „идеше на първо място после Исуса Христа“.

Но не само отношението към Русия бе препъникамъка на тоя ръкопис. Не можеше да „претърпим“ книга, в която народът не е бог, а е „дарен“ с такива „добродетели“, от които душицата ти ще се свие от срам; идеите са заменени с постове, приятелството е отстъпило пред интереса, тълпата се е развилняла и потъпкала всичко честно, което ѝ препречва пътя. Ще може ли читателят да разбере каква любов към собствения му народ се крие зад грубоватите оценки на Захарий?

„Превратът“ може да се нарече и книга, разпъваща самия автор на кръст. Едно е да нападнеш Княза, „подлеците“ консерватори и самозабравилите се руски „ключук дипломати“ и полковници, когато си изгнаник в Източна Румелия, а съвсем друго – да им пратиш новонапечатана книга с автограф, след като Конституцията е възстановена и при Съединението си подал ръка на българския княз с многозадължаващите думи „Няма Батенберг – няма България!“ А и цялата галерия от чорбаджии се е променила. Начович е вече „наш“, дипломатически агент в Букурещ, Марко Балабанов, Тодор Бурмов и други видни консерватори са се прекръстили на либерали... а пък някои от твоите са пропели на друг глас. Светецът от Враца Драган Цанков се е вдигнал против най-свидното ти дело – Съединението; дядо Славейков и Петко Каравелов са се опарили и примирили с грубото вмешателство на Царя Покровителя, ценностите са разменили местата си, всичко е така объркано и замъглено... Как и от какви позиции да пишеш за превратa и кого да съдиш с пет години закъснение?

Вероятно много от страниците са написани по горещите стъпки на събитията, но първите документирани следи за работа над ръкописа откриваме в едно от писмата на З. Стоянов до Н. Обретенов от 24 декември 1884 г.: „Кавура не давай (става дума за ръкописа на „Българският кавур“ – също неиздаден приживе на З. Стоянов). По-добре превратa в Русе, който аз **пиша вече** и смятам да го дам подлистник, а тогава на книжка“ (Стоянов, З., Неиздадени съчинения. С., 1943, с. 384).

Както и при други документални произведения на Летописеца, „подстрекателят“ отново е Никола Обретенов. Той предлага, той напомня и напира почнатото да се свърши час по-скоро, без да го е грижа, че не е все едно книга ли ще пишеш, разбойници ли в Тутракан ще гониш, или лозе в Русе ще копаеш. Щом Захарий може, длъжен е да го направи! Но

този път, изглежда, е попрекалил, защото на 10 март 1885 г. притесненият от „чорбаджии“ над главата му избухва:

„Че машина ли съм аз да написвам по 2–3 книги в годината? Чуден си наистина! Освен това знай още, че ако аз напиша „Преврата“, няма вече служба в България“ (пак там, с. 391).

Изглежда, Н. Обретенов е подразбрал, че в ръкописа зет му не щади и собствената си партия и може да побърка на подобряващите се отношения с Княза, та затова го предупреждава да не направи някой политически гаф. Отговорът е яростен:

„Ако „Преврата“ е противен на партията, то ти го остави, – пише ваша милост. Хай, да ти го завра и на партията и на нейните начала!... Ти не питаш как ще уйдиса на твоя и моя гол гръб, ами пак партията туряш напред.“

И добавя „нещичко“ като напук:

„Втори том (на „Записките“) и „Преврата“ са свършени“ (писмо до Н. О. от 8 май 1885 г., цит. Неизд. съч., с. 394).

„Лъжата“ на Захарий тук е двойна или по-скоро няма истинска лъжа, а характерът и маниерът на твореца са такива. Замисленото го вижда пораснало, захванатото го смята за свършено, а после „свършеното“ може да го преработва и допълва, докато на несведущи в списателството им призлее. Примерите са като гора: на 25 септември 1882 г. издава обявление, че туря под печат „Записки по българските въстания“, а още и половината потребни сведения не е събрал (том първи излиза две години по-късно). „Свършеният“ на май 1885 г. том втори е преработен основно и даден за печат в края на 1887 г. А „Превратът“?

До Съединението на 6 септември 1885 г. не е могъл дъх да си поеме, но озовал се отново в Русчук в началото на 1886 г., връща се към „мирни“ занимания и „Превратът“ пак попада на работната му маса. Пише на приятеля си Бърни Бърнев в Разград да „излъже“ бай Алекси Христов и да му направи препис от смехотворните депеши на Горбанов (вж. бележка № 112), в *Независимост* излиза обявление, че започва да пе-

чата в подлистници новата му книга за преврата (вж. бележка № 22), след което... документите се свършват и започваме да търсим помощта на логиката и догадките.

Политическата обстановка ни изправя пред една психологическа загадка: защо З. Стоянов продължава да работи над „Преврата“, след като главният му отрицателен герой е станал символ на съединена България и всичките надежди за изтръгване от опеката на Русия, обявила се категорично против Съединението, са свързани с него? Сам Захарий на няколко пъти декларирал, че стои зад българския княз, а светата троица (З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов), която не търпи и не признава никакви авторитети над главите си освен самия Господ бог, в програмната статия на в. *Независимост* (бр. 1 от 18.I.1886 г.) пише: „Нашата свята длъжност ще бъде да поддържаме и защищаваме Негово Височество с всичките негови дела дотогава, докато той не измени днешната си линия на поведение.“

В такъв момент да напечаташ книга за политическото и човешко падение на Батенберг, все едно да му подпишеш присъдата. И все пак З. Стоянов се е готвел да го направи. Защо? Плод на отмъстителност не е, защото по природа не е отмъстителен, пък и за него интересите на отечеството са стояли винаги над всички и над всякого. Да е затаено нещо от историята, което и до днес не знаем – то би било чудо. Единственото обяснение, струва ми се, трябва да търсим в характера на медвенския особняк. Той е тръсвал истината в очите на „бил той който и да е“ често пъти най-безтактно и без грижа за последствията. Не съображения от типа на „не му беше времето“, а прекомерната му заетост по защита на нападнатото от всички страни Съединение, изборите в Тракия, където той е кандидатиран в три колегии за депутат, и последвалата абдикация на Княза (август 1886 г.) му е попречила да довърши това „пъклено“ дело. Животът му е върволица от такива стъпки, мерени-непремерени, внушавани му от наивното овчарче Джендо, изпълващи го с вътрешно удо-

влетворение, но създаващи му само врагове – от първите, та до последните му публикации.

Цял живот е страдал от болезнената докачливост и на опоненти, и приятели, но като писател публицист остава безкомпромисен и верен на Любенкаравеловия принцип: „Два реда строга критика могат да принесат по-голяма полза, отколкото хиляда тома хвалби.“ Та и сега! Ако Негово Високочество си е на мястото, ако не е съшит от каба книга, няма и да трепне от правдивата критика. Някогашните си грешки ще ги има за урок, а него лично ще повика да му благодари за доблестта!

На 9 август 1886 г. Князът е свален, възвърнат от Стефан Стамболов на трона, но само седмица след това доброволно напуска България. Избраният вече депутат Захарий Стоянов го изпраща чак до Турну Северин и го заклева да се върне за доброто на страната. А за неиздадената книга ще въздъхне примирително:

„Мина ѝ времето като на Кавура – ще рече и ще скъта „Преврата“ за бъдещите поколения. – За тях той не е политика, а история!“

* * *

Никой още не е успял да ни потопи в онази атмосфера на възторг и преклонение пред свободата, в която е сътворена Търновската конституция. Много спомени са оцелели, много книги са изписани, но безкръвното „въстание“ на Учредителното събрание още чака своя летописец. И все пак това, което е дошло до нас, ни стига, за да направим синовен поклон пред първите държавници на България.

На пъстрия народен форум в Търново руските юристи предложили една от най-демократичните конституции в тогавашния свят, но самобитните нашенски законодатели отхвърлили и прекроили всичко, което сметнали, че накърнява

свободата на довчерашния роб. Орязали порядъчно правата на „държавната глава“ и решили да си търсят княз, който да им краси трона и да ги представя пред Европа.

Затова с такава сила възропта народът, когато му отнеха Търновската конституция.

Превратът през 1881 г. е неочакван и за народа, и за либералната партия, която, дошла на власт след огромна изборна победа, безметежно се заела с ежедневните грижи по управлението. Мнозина дочували и подозирали, но никой не вярвал, че консерваторите, водени от Княза, ще посмеят да отнемат свободата, прегърната и пазена от целия народ. Дотолкова са били девствени и лековерни в политиката, че опитният генерал Ернрот (конструкторът на преврата) пресметнал: 150 руски офицери ще му стигнат, за да вземе и държи властта.

Подвеждала ги е представата им за Русия, обагряна още от пролятата кръв за свободата на България; приспивала ги е слабостта на „чорбаджийската“ партия, на два пъти „бита“ в изборите и видимо простила се с амбициите да управлява; забравили и заканите на Княза, който стъпил на българския престол с неприкрити намерения за изменение на конституцията.

Докато управлявал с консерваторите, Батенберг изглеждал примирен, но когато затвърдяващото се либерално мнозинство в парламента му отнело дори перспективите за промяна, решил да рискува: княз в България или офицер в Дармщат.

Разбира се, не всичко се върти около амбициозния млад Княз и неговите щения. Решаваща за настъпилите промени е борбата между Великите сили за надмощие и влияние над Княжеството. При благоприятно стечение на обстоятелствата, след убийството на Цар-Освободителя, изрично или мълчаливо, княз Батенберг получава съгласието на Русия, Австро-Унгария и Германия за суспендиране на Търновската конституция.

От унизителното „Българе!“ на 27 април до закопава-

не на българската свобода на 1 юли 1881 г. – ето времето, в което тичаме подир Княза, Хитрово и Начович, драгуните, шпионите и цялата оная орда властолюбци и отрепки, чиито дела „са запечатани с позор“. Летописецът ни спира на самия връх, отгдето почва сгромолясването на амбициите и надеждите за просветена диктатура. Нищо от предначертаното в двореца се не сбъдва.

Новосформираният Държавен съвет се обезличава, преди още истински да заработи. Създателят му проф. Марин Дринов отказва да го оглави и се връща в „своята“ Украйна; Тодор Икономов го председателства ден до пладне, а когато идва ред на Георги Вълкович, от съвета е останала само добрата европейска идея и разочароващото българско приложение.

24-годишният „диктатор-княз“ се оказва неспособен за еднолично управление въпреки загробването на Конституцията. Изгубил вяра в консерваторите, той търси опора в двама нови руски генерали: Соболев, когото назначава за министър-председател и министър на вътрешните дела, и Каулбарс – министър на войната. Те стъпват в Княжеството като в собствена губерния, титулуват Княза с „господарю“, а съгласуват действията си с Азиатския департамент. До комплектно „руско“ правителство остава само една крачка.

Орел, рак и щука досега, и Княз, и консерватори, и либерали, застрашени от властта на чужденците, са принудени да тръгнат в крак.

Получил и подкрепата на Англия срещу Соболев, на 7 септември 1883 г., след издаване на манифест за възстановяване на Търновската конституция, княз Батенберг назначава смесен кабинет от консерватори и либерали начело с Драган Цанков. Генералите са обявени за почетни граждани на София и на 15 септември 1883 г. са изпратени за родината си с пищен банкет и овации. До края на годината, след няколко актове на Народното събрание и Княза, от режима на пълномощията остава само неприятен спомен.

Как З. Стоянов замисля и осъществява книгата си за преврата?

Обогатен от опита на Априлското въстание, когато си води „забележки“ за видяното и преживяното, веднага след княжеската прокламация от 27 април „отваря“ две тетрадки с френско-българско-захариевски заглавия: „Sensation“ (НБКМ, БИА, ф. 100, II А 8659) и „Наблюдение за memoiri“ (НБКМ. БИА, ф. 100, II А 8714). Изпълнил ги е с интересни факти, изблици на чувства и „омаскаряване“ на хора, избуяли като бурени в несносно време.

В темелите на ръкописа наред с данните от тези тетрадки е зазидан и 40-страничният му „Апел за борба против преврата“ (НБКМ, БИА, ф. 100, II А 8657), написан в навечерието на изборите на Свищовското велико народно събрание (непубликуван). Емоционално обагрени, там са подредени неговите възгледи за демокрацията и държавното устройство, за отговорността на превратаджиите и пътя за измъкване от блатото, в което са ни тикнали непомерните амбиции на Княза.

Пише и наслагва дялани отломки от следствените преписки, които е водил; свидетелства на очевидци и потърпевши; статията „Страници из историята на печата“ (НБКМ, БИА, ф. 100, II А 8719); собствените си кореспонденции в Народний глас; течението на в. *Независимост*, както и писаното от новите властници в *Българин* и *Български глас*.

Натрупва с мисълта за епично платно на преврата, а междувременно, през отпуската си в Медвен (лятото на 1882 г.), написва на един дъх иносказателния памфлет „Искендер бей“.

* * *

Ръкописът е измежду най-хубавото от художествената публицистика на Захарий Стоянов. Документи са измъкнати отвсякъде, дадени изцяло или само цитирани, но задължително прекарани през безоговоръчната мелница на твореца. Не обаче документите дават лице на творбата. Както казва З. Стоянов на няколко места, тя не е документална история на събитията, а поглед отвътре, и то само на онези от тях, които са видени или лично проучени от автора, разтърсили са го дълбоко и по негова преценка заслужава да бъдат извадени на показ. Затова е книгата му така натежала от пристрастия, така люто разлютена и на Княз, и на князови вдъхновители, че и на слугите им.

Едва ли може, макар и след повече от сто години, да отсъдим: тук Захарий бърка или ни подвежда, а там и там е точен и правдив. Разказът му е реалистичен и от него всеки историк би могъл да „направи справка“ като по летописна книга за русчукския край. Нито едно измислено събитие или лице – до невероятните Киро Чауш, Старший Сава или Александър Македонски Н. От съвременните му писатели и историци две неща го делят: талантът на родения летописец и гледната точка на потърпевшия. Д-р Иречек например в дневника и книгата си „Княжество България“ е горещ поддръжник на превратa, макар че го нарича „театрален“. Но той е министър на просвещението, автор на княжеската прокламация от 1 юли, ще ли го заболи за отнетата свобода на недораслите за самоуправление „мужици“? Отвисоко гледа на събитията и биографът на Батенберг Александър Головин. Не можем да искаме обаче от един „мужик“ като Захарий да има тяхното „благородническо“ и „заслепено“ перо. Той е остър и пристрастен, но и добросъвестен до запетайката. За Свищовското събрание например пише, че е само фарс, две минути „ура“ и нищо повече. Дори Княза „не допуска“ да си каже речта. Но когато удивен в Държавен вестник вижда словото на Княза

публикувано, преписва го в книгата си дума по дума, изказва съмнение, че от грозните „ура“ никой нищичко не е можал да чуе, но оставя документа да го прочетем и ако можем други изводи да си направим.

Всичко има в Захариевия врящ котел от събития и характери: и нескритото стъписване на автора пред комисарите; и дръзкото посочване на имената и деянията на виновните; дипломатично настъпване на „благородията“ и разбиращо оправдаване на белязаните от съдбата с „недоразумяване“ – образ след образ изваяни, до дъното на душицата си разкрити и показани с типичния Захариевски замах на четката и духовитост.

Героите му естествено носят характерните особености на своето време, но толкова ли малко са десетилетията оттогава, че ги намираме край нас, като с решето изсипани? И голаците, които по митингите „си блъскаха така сърдечно ръцете, щото от попотените им ръце отскачаха дребнички капчици пот“, а после, „когато хитрите си изтъкат вече платното... ураджиите и митингаджиите остават на празна ясла“; И „блажените водители на политическите партии, т.е. гладниците за министерски и директорски постове (които) твърде често обичат да говорят от името на народа, защото сичките са народни партии...“ И дьонметата, които „трампят като панаирска стока своята чисто човешка съвест“... И още, и още... население пъстро и запомнящо се, хукнало да пакости или да брани.

Може и да не ни хареса всичко в тоя ръкопис. Има и предлъжки равнини, които бихме искали да преминем за минути; има и повторени от ехото проклятия, които се натрапват като заседели се гости; има и хиперболизиране на злото, което носи превратa... но има и върхове, които продънват небето; насечени, изострени и устремили се да стигнат бога на съвършенството. Тъкмо към тях ми се ще да се върна с две-три думи повече, не за да похваля гениалния художник, а за да изпитам още веднъж заедно с читателя наслаждата от

препрочетеното. При все да знам, че като се засили да хвали, слънцето остава без петна; като се захване да цапа, дяволът става по-черен от нощта. По страничките, посветени на приятеля му д-р Юрев, една прашинка няма изтървана, а по челото на „страшилището“ Начович е избила злобата и проклетията на целия преврат. „Нацапал“ го е с увлечение и радост, така както и преди, и след това е правил с ненавистните му типове и карикатурни екземпляри. В писмата му до Н. Обретенов и в тези до Иван Андонов са се промъкнали такива възклицания издайнически, зад които го виждаме да се смее и да се прескундя презглава.

„Че опарих Григория в Червеноводската чета! Огън и отрова избълвах върху му. Па кой не е опарен? Мнозина ще има да правят опровержение и да връщат книгата“ (цит. Неизд. съч., с. 372 – писмо до Н. Обретенов от 7 октомври 1883 г.).

След два-три месеца отново:

„Ами Толума (Георги Кърджиев) с *Братство*? Господ да го убие. Аз го нацапах в „Търновска конституция“ и „Свирка“ (пак там, с. 378 – писмо до Н. О. от 30 януари 1884 г.).

Ще мине време и ще се окаже, че и Юрев може да го разгневи, а Начович да го респектира с качествата си на вещ икономист и държавник. С него заедно ще тичат из Влашко да върнат княза на престола след преврата на 9 август 1886 г.; ще си разменят любезни телеграми и писма и заедно ще работят за съединена България в началото на Стамболовия режим. „Един е бил Начович тогава, съвсем друг е сега!“ – ще ни се тросне Захарий и ще ни остави да премисляме дали той или ние нещо бъркаме с характерите и боите.

Така е и с нападките му към Русия. Те остават, не, изострят се, но никога Захарий Стоянов не бърка управляващата върхушка с руския народ и честната му интелигенция:

„Тая велика Русия, или по-добре нейните няколко души дипломати, не можаха да завоюват на своя страна стотина души български интелигенти. Горчиво се излъга тя или я излъгаха, че е доволно за тая победа ботушът на Ернрота,

безхарактерността на Хитрово, грубостта на няколко офицери и подлостта на пет-шест души безчестни наши братия, наречени консерватори.“

Епилогът на ръкописа му е в тоя дух: „Ние ламтиме, ние сме петимни да видим Русия помежду си в истинското нейно величие, в нейната светла страна...“

* * *

Когото и да пипнеш от героите, все е чешит, но „приятелят“ му бай Алекси Христов е и болката, и забавлението на Захарий. В него, самозван разградски първенец, е насъбрана цялата абсурдност на превратa – замислен с „благородни“ намерения от Княза, дипломатите и офицерите, а реализиран в низините от такива самозвани апостоли и човешки недоразумения като Алекси Христов. „Приятел“ на Мидхат паша, „любимец“ (без да знае как е станало това) на Негово Височество и „призван“ мисионер за изкореняване на „нихилизма“ в Делиорман! На цели десетина страници Захарий го наблюдава как раздава правосъдие по своя мярка; подхлъзва го да си изкаже майчиното мляко, че и повече; преобръща го от всички страни, за да видим и запомним един от най-колоритните знаменосци на „Историческата задача“.

Други, не по-малко интересни типове „забожда“ на стената с по две-три изречения, да им се чудим как ги е „господ“ създал. Като госпожица Милица, например или съдията Кипровски, „нацедил“ в съдебното решение „около 20–30 члена, така щото, ако 5-те са неподходящи, то други пет ще да се намерят, които да съответстват горе-долу“.

Извадил е на показ много драматични съдби, но най-страшен е Гецо – Княжеския кон, който „тръгна към хамута с такава охота, като кога отива човек на бесило“.

Сълзите на автора парят над изписаните редове, но няма

сила да захвърли перото, нито да скрие от поколенията делата, разкрили дълбината на човешкото падение.

Уморен от наглостта на властниците и невежеството на тълпата, готова „да вика ура на всяко безобразие“, често се обръща към читателя с молба за страничка отдих. Да го заведе да му покаже как „градът ще да потъне от цветя и знамена“, да му припомни, че преди преврата чорбаджийската партия „сечеше гвоздеи от страх“ и че „у нас секи разбира от висшата политика, секи голак е Бисмарк!“ А когато се отпусне и „отчегари“ да изрисува многоучения си колега Петър Василич Оджаков, правовед, юрист, губернски секретар, „съгласно такава и такава статия равен на потомствените дворяни“, прокурора Филип Гиацинтов как обсъжда с една простичка сръбкиня трудовете на Чебишев-Димитриев... ще ни се „театрото“ да е без край.

„Но аз се отчегарих от жицата на своя разказ“ – ще ни сепне Захарий Стоянов и ще побърза да ни върне към горещите събития в Русчук или Свищов. И тези волни зигзаги и отчегарявания ще изпишат най-хубавите страници от книгата му.

ТОДОР ТАШЕВ

Втори предговор към книгата на З. Стоянов „Превратът през 1881 година“. Първо издание, София, 1994 г., издателство „Български писател“.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕВРАТЪТ ПРЕЗ 1881 ГОДИНА.....5
АПЕЛ ПРОТИВ ПРЕВРАТА 217
ИСКЕНДЕР БЕЙ.....231
БЪЛГАРСКИЯТ КАВУР.....261
НЕ МУ БЕШЕ ВРЕМЕТО 291
КОРОНОВАНИТЕ НИХИЛИСТИ В БЪЛГАРИЯ.....335
КОИ СА ВИНОВНИЦИТЕ НА ДЕВЯТИЙ АВГУСТ? 363
КАКВО НАПРАВИХМЕ В ТЪРНОВО? 439
КОЙ ЗАРОБИ ПАШАТА В ПЛОВДИВСКИЯ КОНАК? 453
ЧАРДАФОН ВЕЛИКИЙ.....463

ПОСЛЕСЛОВ. От „Искендер бей“ до „Чардафон Великий“! 713
Тодор Ташев
БЕЛЕЖКИ 727
Тодор Ташев

РЕЧНИК НА НЕПОЗНАТИ ДУМИ И ИЗРАЗИ 801
ПРЕИМЕНУВАНИ ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА 812

ПРИЛОЖЕНИЯ.....813
Царството на чардафоните
Димитър Благоев.....815
Захарий Стоянов и ние
Андрей Пантев 836
Няколко думи за ръкописа
Тодор Ташев.....840

Захарий Стоянов
ЛИЧНИ СВИДЕТЕЛСТВА
Том 4

Бележки и послеслов
ТОДОР ТАШЕВ
Редактор
ИВАН ГРАНИТСКИ

Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор
ГИНКА ДЮЛГЕРОВА

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“
office@zstoyanov.com
www.zstoyanov.com

Формат 16/60/90
Печатни коли 53,5

Печат
ПК „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ“ ООД